

До 150-річчя
від Дня народження
Івана Франка

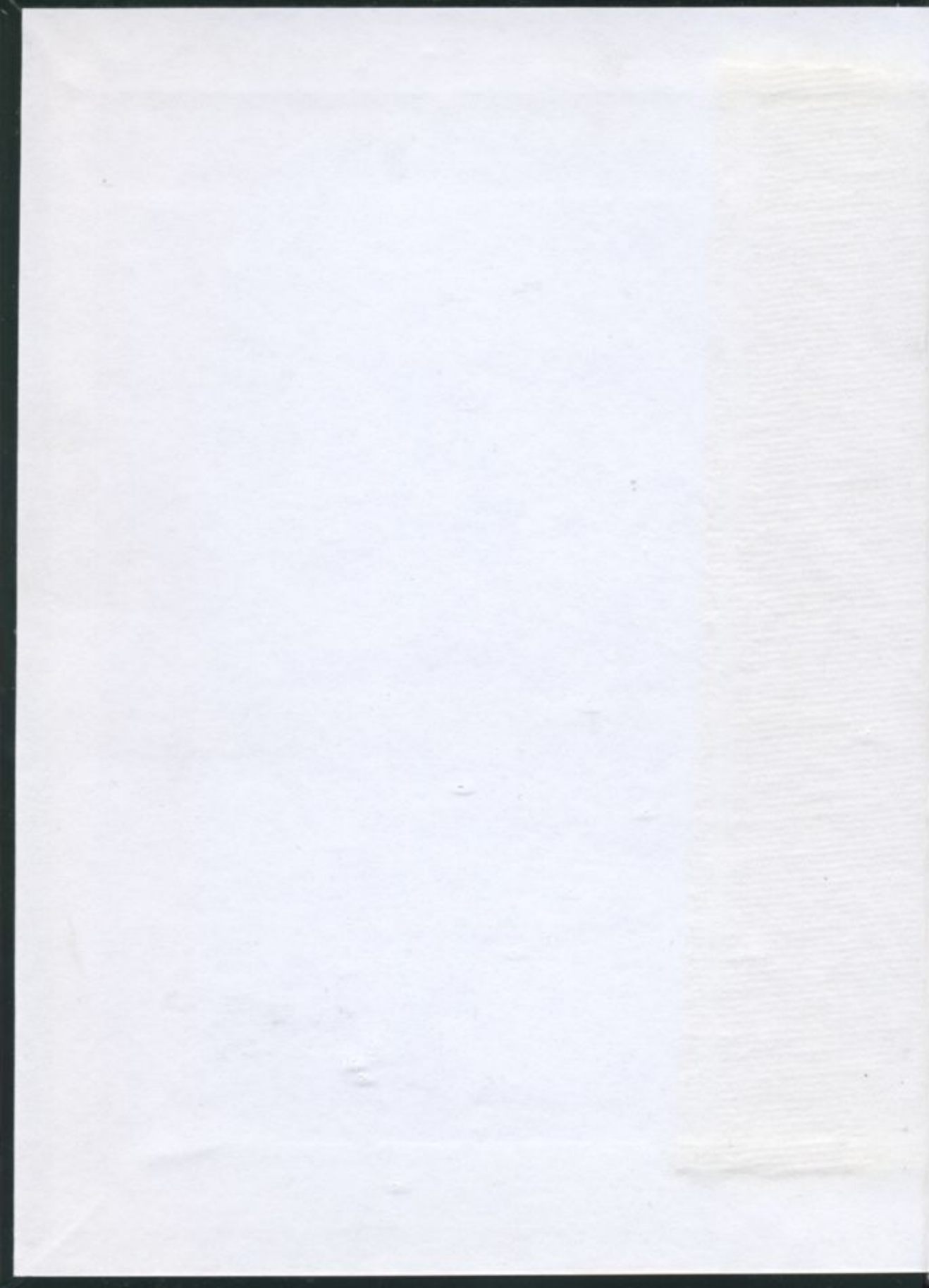
Роман Горак
Ярослав Гнатів

Львівський національний університет
імені Івана Франка

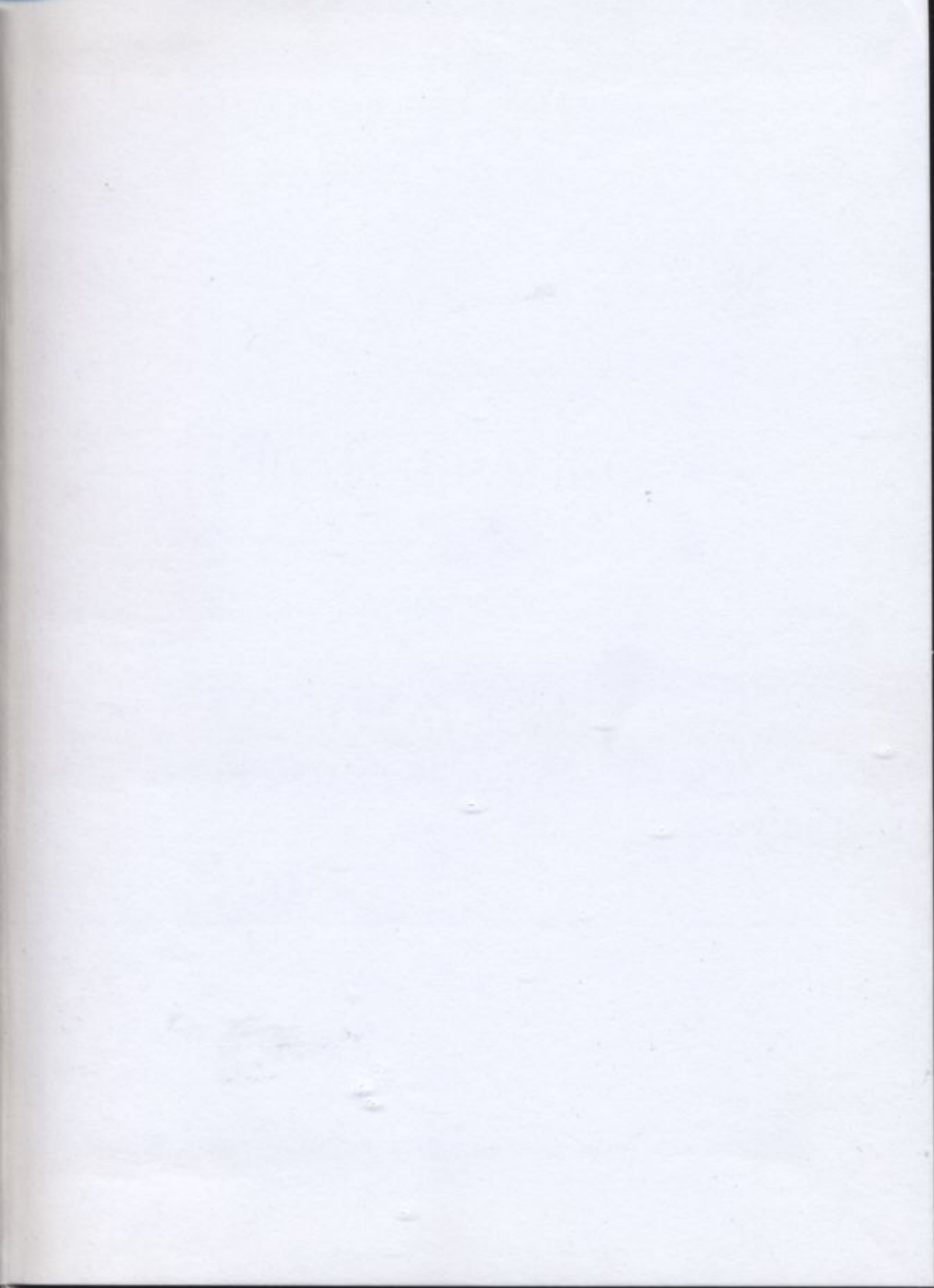
ІВАН ФРАНКО

книга шоста

В ПОТІ ЧОЛА

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
ЛЬВІВСЬКИЙ ЛІТЕРАТУРНО-МЕМОРІАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІВАНА ФРАНКА

Роман ГОРАК, Ярослав ГНАТІВ

ІВАН ФРАНКО

КНИГА ШОСТА

В ПОТІ ЧОЛА

Львів
Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка
2005

Рекомендували до друку:

Вчена рада

*Львівського національного університету імені Івана Франка
(Протокол № 35/9 від 28 вересня 2005 р.)*

та

Науково-методична рада

*Львівського літературно-меморіального музею Івана Франка
(Протокол № 3 від 12 січня 2005 р.)*

Горак Р., Гнатів Я.,

Іван Франко/Кн. шоста. В поті чола — Львів, 2005. — 532 с.

1885-1894 роки в житті Івана Франка були насичені титанічною літературною, науковою та публіцистичною діяльністю, марудною газетярською роботою „в наймах”, тобто в польській періодиці, і, що вже стало для нього звичним, — черговим арештом. У цей час зайшли також суттєві зміни в особистому житті Каменяра — він одружується, навчається у Відні в аспірантурі та захищає докторську дисертацію.

Саме цей період у житті Каменяра й досліджується у VI книзі біографічного циклу „Іван Франко”.

Книга проілюстрована багатьма світлинами (деякі з них публікуються вперше), схемами родоводів Трегубових, Хоружинських та Ігнатівчів, кресленням проекту спільного будинку Франка-Одеськіва.

Сьома книга дослідження „Іван Франко” називатиметься „Протистояння”.

ISBN 966-7086-84-4

ББК Ш5(2=Ук)5-4 Франко 2

ISBN 966-7086-84-4

© Р. Горак, Я. Гнатів, 2005

© Видавничий центр ЛНУ

імені Івана Франка, 2005

Розділ I

ПЕРШИЙ ПРІЙІД

Присвячую

своєму першому онукові

Михайлові Гораку

Роман Горак

Присвячую

своєму онукові

Теодору Рожанківському

Ярослав Гнатів

Розділ I

ПЕРШИЙ ПРИЇЗД

Очевидно, Іван Франко постійно відкладав поїздки до Києва не тільки через відсутність грошей на дорогу, але й через те, що не було до кого їхати і де зупинитися. З киян він був особисто знайомий лише з Олександром Кониським і, зрозуміло, міг розраховувати на якусь допомогу в тому питанні, проте напередодні Франкового виїзду той прислав розпачливого листа, в якому просив, щоб Франко не тільки не приїжджав, але й не писав листів, бо поліція натрапила на зв'язки Кониського із закордоном і запідозрила його в тому, що він, усупереч емській забороні 1876 року, перевозить українську, тобто заборонену, літературу з Галичини в Росію, тобто в Київ.

Невідомо, як склалась би ситуація, коли б не Василь Нагірний, який не раз приїжджав до Києва вивчати архітектуру тамтешніх церков, якої до того не знав і не бачив, бажаючи використати її елементи у власних проектах церков, які мав намір будувати в Галичині. Під час тих поїздок він і познайомився з Володимиром Качалою, сином відомого галицького дяча о. Степана Качали (1815-1888), засновника „Галицько-Руської Матиці”, Товариства ім. Т. Шевченка, „Просвіти”, посла до галицького сейму і до віденського парламенту. Він був священником (останньою його парафією, де й помер, було село Шельпаки на Збаражчині). Син Степана Качали Володимир, як свідчить напис на його надмогильному пам'ятнику, що при вході на Байкове кладовище в Києві, народився 5 грудня 1842 року. Закінчив Львівську академічну гімназію, а відтак — Віденську політехніку, де вивчав технологію виробництва цукру. Закінчивши навчання у Відні, він на запрошення власника цукроварні Миколи Терещенка посів посаду директора цієї цукроварні. Швидко опанувавши премудрості своєї справи, Володимир успішно провадив операції з цукром на значні суми і мав із того великий прибуток. Окрім того він вів у Києві готельний бізнес, володіючи пансіонатом „Минеральные воды”, що стояв у теперішньому Ботанічному саду близько Олександрівської площі. Омелян Киричинський, якому Володимир Качала дово-

дився дядьком, писав про нього у своїх спогадах „Франко у Києві”, друкованих 1926 року у шостій книзі журналу „Україна”: „Почував себе українцем, жив у стислій приязні з Кониським і залюбки жертвував на українські справи чималі суми потайки від тітки, що була росіянкою і не раз переді мною нарікала, що дядькове українство коштує їм дорого. Як галичанин, він давав притулок приїжджим до Києва галичанам і допомагав їм влаштуватися. Коли мій брат, скінчивши гімназію, приїхав до Києва, щоб вступити на медичний факультет, Качала не дав йому найняти приміщення в місті, а залишив у себе, і брат жив і харчувався в Качали в „Мінеральних водах”, поки не скінчив університет. Він з запалом віддавався студіям, або, як тепер кажуть, гриз граніт науки, а граніт той був тоді далеко твердіший, ніж тепер. Хіміком у лабораторії Качали був галичанин Гладилевич, шкільний товариш Франка з Дрогобицької гімназії; він і познайомив мого брата з Франком”.

Філарет Гладилевич учився з Іваном Франком і у Львівському університеті. У головному каталозі студентів філософського факультету на зимовий семестр 1876/1877 навчального року під номером 26 (ДАЛО, ф. 26, оп. 15, спр. 555, арк. 7-8) Філарет Гладилевич значиться студентом першого семестру — має 19 літ, є греко-католиком, походить із Глумча, у Львові живе на Хорущині, № 1, батько Георг — священник у Хирові. Він добре знався з Володимиром Качалою і був дружбою на весіллі Івана Франка. У 1886 році йому з Радзивилова контрабандою перевозили через кордон літературу, і її перехопили жандарми. Гладилевича про це вчасно попередили, і він вимушений був утекти з Києва на Холмщину, де тоді служив Омелян Киричинський, який допоміг йому перебратись за кордон. Про цей випадок із нелегальною літературою Іван Франко повідомляв Михайла Драгоманова в листі від 24 жовтня 1886 року: „Книжки, послані в Рос[ію], не всі пропали, а тільки ті, що вряжені були в апрілі, ті, що я передав тепер, в юлі, дійшли, хоч і не без якихсь, як мені сказано, „просто драматичних” пригод. По поводу тамтих книжок з київських не потерпів ніхто, тільки В[олодимир] С[тепанович] Кач[ала] набрався страху, а потерпів тільки Гладилевич, хімік, галичанин, котрий мусив там покинути місце і тікати ніччю до Галичини. Він тепер у Рудольфштадті”.

Про дружину Володимира Степановича Качали відомо лише те, що вона пережила свого чоловіка і на його гробі поставила прекрасний пам'ятник із білого мармуру — жінка, що молитовно зняла руки до неба, але її руку оповив важкий ланцюг, прив'язаний до якоря, і вже нікуди її не відпускає від цієї могили. На пам'ятнику напис російською мовою: „Здесь похоронен инженер-технолог Владимир Степанович Качала.

Родився 5. 12. 1842 г., скончался 14. 12. 1894 г. Мир праху". Колись цей пам'ятник був відразу при алеї, але тепер його прикрив пам'ятник композитору Григорієві Майбороді. Пансіонат „Минеральные воды” залишився хіба на поштівці зі старих часів.

Зрозуміло, що перебування Івана Франка в Києві ніким не документовано, а підтверджується виключно спогадами людей, із якими він у той час спілкувався, та листуванням між ними та Іваном Франком. Щодо спогадів, то вони були написані до десятих роковин смерті Івана Франка, тобто 1926 року, і тоді ж опубліковані. Багатьох із тих, хто зустрічався з Іваном Франком, тоді уже не було серед живих, а ті, хто залишився, зі зрозумілих причин не могли вже точно пригадати ні подробиць візиту, ні навіть часу, коли він відбувся. Одні твердили, що Франко приїхав улітку, коли всі кияни пороз'їжджалися на вакації, інші — що раніше... Словом, спогади є спогадами...

Гнат Житецький про час першого приїзду Івана Франка залишив такі спогади: „За рік до весілля, в серпні 1885 року, Іван Якович перший раз відвідав Київ. Був кінець літа, і в Києві перебувало мало старих українських громадян, так що нелегко було найти притулок і чичероне, щоб поводити по місту приїжджого; а серед громадян так уже повелося, щоб „славетних чужоземців”, хоч би й із Росії, привітати та обдомувати у своїх помешканнях і показати любий Київ в гарному вигляді, і поводити по місту з відповідними пояснюючими коментарями”.

Насправді Іван Франко приїхав до Києва наприкінці лютого 1885 року. На знайомство з Києвом було вже не так і багато часу. Гнат Житецький у своїх спогадах стверджує, що саме він був „чичероне”, тобто екскурсоводом Івана Франка по Києву, та що оглядав місто Іван Франко тільки два дні. Першого дня, коли йшли в гості до Гната Житецького, котрий мешкав на Львівській вулиці за Синнім майданом, побували біля залишків Золотих воріт, Афанасіївського яру, поглядали ще недобудований Володимирівський собор. Другого разу обидва мандрували старим Києвом. Тоді пішли до Софії, Десятинної, Андріївської та Михайлівської церков. Оглянули пам'ятник Володимиру Великому, любувалися Дніпром. Про перебування гостя у Лаврі, на Подолі, куди Іван Франко, судячи з листування, хотів потрапити, ніхто з киян не згадує.

Під час першої мандрівки з Гнатом Житецьким Іван Франко, йдучи від Золотих воріт на Львівську вулицю, не міг обминути вулицю Рейтарську, де в будинку під номером 19 жив Микола Лисенко. Гнат Житецький був сином відомого українського філолога і фольклориста Павла Житецького і мешкав у будинку на теперішній вулиці Артема, 1.

Не міг Франко обминути й книгарню „Киевской старины”, де й зустрівся з Єлисеєм Кипріяновичем Трегубовим, що працював там. Книгарня містилася на вулиці Безаківській, 14 (зараз — Комінтерну, 14).

Очевидно, Іван Франко під час свого першого приїзду таки побував у М. Лисенка, бо саме тоді Микола Віталійович записав із голосу Франка багато пісень, які опісля включить у свої збірки пісенного фольклору. Очевидно, тоді ж відбулося знайомство екзотичного галичанина, що мав славу талановитого письменника і соціаліста, з Михайлом Старицьким, Володимиром Самійленком, Оленою Пчілкою.

У М. Лисенка любила збиратись молодь. А де молодь, там не сумно. Співали пісні, сперечались. Сходилася молодь і в помешкання Трегубових. Крім господарів було там ще дві незаміжні сестри господині — середуща Олександра та наймолодша Ольга. Обидві гарні, розумні. Обидві вже закінчили свою освіту і вважались виданницями. Тоді й познайомився Іван Франко з панночками Хоружинськими, і молодша, Ольга, впала йому в око.

Старша з сестер Антоніна, що була замужем за викладачем колегії Павла Галагана Єлисеєм Кипріяновичем Трегубовим, також залишила спогади про перший приїзд Франка до Києва, які друкувалися у багатьох виданнях спогадів про письменника (вперше вони були опубліковані в 1926 році у згадуваному вже журналі „Україна”). „Саме тоді, — писала вона, — українська молодь складала читанку „Веселку”, її потім було видруковано в Галичині — начебто твір Андрія Молодченка; ясно, що Франко і мої сестри одвідували ці зібрання молоді; їх влаштовували кожного вечора, або у В. П. Науменка, або М. В. Лисенка, або у нас. У нас тоді перебувало багато людей, бо в нашій сім'ї жили дві мої сестри, що якраз скінчили свою освіту; вони були молоді, гарні з себе, веселі, а молодша, Ольга, була до того ще й дуже привітна та дотепна. Часами, коли всі наші розходились вдень на роботу, Франко залишався з моїм малим сином та дочкою, теж маленькою, бавився з ними, вигадував їм різні казки, розказував про своє дитинство, про свою батьківщину. Пам'ятаю дуже добре, як Франко розповідав моєму хлопчикові: „Малим я не був охочий до книжок; увесь час я сидів у кузні мого батька, біля якої часто зупинялись різні люди, щоб полагодити воза тощо; раз якось приїхали купці, звернули увагу на мене, маленького рудого хлопця, що так пильно дивився на полум'я очима, а мріями був десь далеко, — довідались, що я школяр: „Вчись, вчись, — кажуть, — хлопче! Твій батько кує залізо, а ти будеш кувати слова!” Ось бач, — додав Франко якось стиха, ласкаво усміхаючись, — з того часу я й почав пильно вчитись і тепер дійсно кую слова!” І ми знаємо, скільки труднощів

язикових поборов І. Франко в своїх перекладах. Франкові сподобався мій старший хлопчик через свою спритність і розумні відповіді. Звісно, що скоріш усього матір можна купити ласкою до їх дітей; отже, і я завжди раділа, коли Франко бавився з моїми дітьми. Мені приємно було, що й сестри мої також пильнували бути щирими хазяйкама; а про чоловіка й говорити нічого; коли він був вільний од своєї щоденної праці, він довго розмовляв з Франком.

Сестра Ольга в ті часи, як гостював у нас Франко, вчилася на вищих жіночих курсах у Києві. Вона дуже йому подобалася, і скоро, як Франко повернувся додому, він, листуючись з моїм чоловіком, прохав його посватати йому Ольгу. Але в нас не було звичаю втручатися в таку інтимну справу дорослої людини. Єлисей Кипріянович порадив Франкові самому звернутися до Ольги”.

Молодь збиралась не тільки в Трегубових чи Лисенків. Охоче приходила вона й до В. Науменка. І не тільки для того, щоб веселитись, хоч і цього не цурались. Ентузіасти активно працювали над читанкою для дітей, яку назвали „Веселка”. Її Іван Франко обіцяв видати у Львові під псевдонімом „Андрій Молодченко”. Оскільки в той час робота не була закінчена і Франко не міг взяти із собою рукопису, то за ним в 1898 році їздила Ольга Франко (також під чужим прізвищем і з чужим паспортом, щоб не наражати родину на неприємності). Старші члени „Громади” активно працювали над „Словарем української мови”, який пізніше стане відомим як словник Бориса Грінченка.

„Ласкавий добродію, — писав Іван Франко М. Драгоманову 5 березня 1885 року. — Отсе я повернув з Києва і ділюсь з Вами двома звістками... Київська громада поручила мені видавати газету літературно-науково-політичну, коли можна, вже від першого (13) цвітня...”. Обіцяла „Громада” дати на перший раз 1000 крб. та деякі праці. Журнал спочатку хотіли назвати „Братство”, опісля „Поступ”, але до його видання не дійшло.

Як завжди в таких випадках, Іван Франко активно взявся за організацію нової газети, мету якої чітко визначив у листі до М. Драгоманова від 20 березня 1885 року: воювати проти кацапської, тобто московської кліки та своїх „батьків” і „проводирів”. Письменник розумів, які труднощі чекають нове видання. „Нова часопись, — писав, — найде двох завзятих ворогів: нашу кацапську кліку, котра сипати буде на всі боки доноси: і в російську, і в австрійську поліцію, — і прокураторію, котра у нас тепер просто дихати не дає ніякому друкованому слову”.

Мета нового часопису „Братство” сформульована й у відозві, яку Іван Франко мав намір опублікувати в „Ділі”, але перед тим він вислав

її текст для узгодження М. Драгоманову. „Підіймаючись видавання щомісячного літературно-наукового і політичного журналу п[ід] з[аго- ловком] „Братство“, — писав Іван Франко у відозві, — бажав би я вдоволити давно почувану потребу часописі, котра б, громадячи в собі всі найкращі літературні і наукові сили нашої широкої Русі-України, служи- ла б повним виразом літературно-наукової і суспільної роботи цілого нашого народу, старалась би приводити ту роботу в живий зв'язок з такою ж роботою наших ближчих і дальших сусідів на сході і заході Європи, а zarazом ставила б собі метою по всіх частинах і окраїнах нашої землі будити почуття народної єдності, піднімати общеукраїнське народне само- пізнання.

До тої цілі змагати буде „Братство“, подаючи в відділі белетристи- ки твори, живописуючі життя, побит і звичаї русько-українського народу і його інтелігенції; в відділі науковим поперед всього праці історичні про найближчу і дальшу минувшість нашого народу у всіх його частинах, студії про його громадський і економічний побит, про розвій і змагання його інтелігенції і його поводитарів, про зріст і роботу його народних інституцій, такі ж студії про наших близьких і дальших сусідів, як то великорусів, білорусів, поляків, словаків та чехів, мадярів, румунів, жидів і проч., про їх життя духовне, політичне і літературне, про їх побит еконо- мічний і розвій народний. Дальше підуть праці про землю, природну вдачу, мову та світогляд русько-українського народу, матеріали етно- графічні, історичні і статистичні, праці над історією української літератури і бібліографія нововиходячих творів із поперед всього русько-україн- ських, а затим і тих чужоязичних, котрі змістом своїм тикаються нашого народу або нашої минувшини. Звернена буде увага також на всякі важніші появи в літературі й науці прочих слов'янських народів, а також і інших освічених народів європейських. В кінці прийдуть щомісячні огляди суспільного і політичного життя русинів-українців у всіх дільни- цях нашої землі, дописі про життя народу і інтелігенції, а також спеціальні розправи про поодинокі пекучі питання нашого суспільного і громад- ського життя.

На листах „Братства“ поміщати будуть свої праці всі знатніші наші писателі з Галичини і з-поза її границь; крім того, будуть тут поміщені деякі досі ще не печатані твори, листи і записки наших давніших писателів, як Шевченка, Квітки, Костомарова, Бодяньського, Максимовича, Рудан- ського, Шашкевича, Свидницького, Могильницького, Навроцького і др. Предплата на „Братство“ за три чвертьріччя сього року (9 книжок) виносить 5 з[лотих] р[инських], чвертьрічно 13 р. 80 кр[ейцерів].

Предплата в Росії з пересилкою 6 руб., чвертьрічно 2 руб. Адрес редакції і адміністрації: Львів, ул. Ліндога, ч[исло] 3”.

Вихід цього журналу мав би стати етапним в українській літературі. Подібного досі не було, як і не було такого, щоб під дахом одного видання мали знайти місце всі українські письменники і всі проблеми українського життя.

Однак швидко виявилось, що у Львові не знайшлося друкарні, яка взялася б надрукувати „Братство”. Відмовила друкарня Товариства ім. Т. Шевченка, бо вона друкує не тільки „Діло”, „Мир”, „Батьківщину”, „Зоря”, „Газету шкільну”, „Зеркало”, але й „Gazete Naddnistriańska” і „Bartnik postępowy”, бо ж мусять і пасічники мати свій прогресивний журнал. Щоб друкувати „Братство”, треба брати нового наборщика, а його нема де примістити. Тісно. От коли буде нове приміщення, то...

Іван Белей, що став головним у „Ділі”, теж відмовився друкувати „Відозву”; різко виступили народовці, що групувались коло „Діла”; почались суперечки, чи випускати газету фонетикою, чи етимологією...

Видання часопису планувалось розпочати у квітні. Через відмову друкарні Товариства ім. Т. Шевченка довелося звернутися у друкарню Ставропігії. „Газета моя, — писав Іван Франко Климентії Попович 24 березня 1885 року, — котрої перша книжка вийде в цвітні і зватись буде „Братство”, буде справді видавана етимологією і друкуватись буде в Ставропігії. Не гнівайтесь, що я перед початком так хитаюся то в один бік, то в другий; в самій газеті, чень же, хитання ніякого не буде. Надіюсь, що перша книжка зацікавить Вас і принесе децю навчаюче”.

Не вийшло нічого і там. Випуск газети довелося відкласти до 1 липня... Та й гроші почали поволі розповзатися на різні потреби. „Почувши від П[авли]ка, — писав Іван Франко М. Драгоманову 15 травня 1885 року, — що Ви находитеся у клопотах грошових, посилаю Вам 100 з[олотих] р[инських] з грошей, зложених на видавництво. Коли буде змога, віддасте...” Змоги не було.

„Чуюсь тепер таким слабим та зламаним, — повідомляв у цьому ж листі Іван Франко, — що думка о конечності вже на другий місяць розпочати видавництво переймає мене страхом. Іду тепер бодай на два тижні в гори, хоч, звісно, і туди беру з собою роботу”.

Іван Франко виснажений. Недалеко й до поважної хвороби. На Великдень він вирішив їхати в Дидьову до свого товариша о. Івана Кузіва, з яким учився в Дрогобицькій гімназії. Він тільки-но закінчив Львівський університет та духовну семінарію і в кінці 1884 року був висвячений у священничий сан, а село Дидьова, закинута далеко в гори,

було його першою парафією. В майбутньому Іван Франко не раз приїжджатиме у це село, і з цим селом будуть пов'язані його третій арешт, коли поета звинуватять у шпіонажі на користь російського уряду, а також велика експедиція на Бойківщину за завданням Віденської академії наук та НТШ.

Отець Іван Кузів парохував у Дидьовій до самого кінця свого життя і тут помер 28 вересня 1918 року. А народився він 30 січня 1857 року в селі Горуцько, що тепер перехрещене на Гірське, хоча там горами й не пахне, і адміністративно належить до Миколаївського району Львівської області. Село знамените ще й тим, що звідси родом поет Олександр Козловський, збірку якого „Мирти і кипариси” видав Іван Франко...

Іван Кузів закінчив, як і Іван Франко, нормальну школу отців Василян у Дрогобичі і в 1872 році поступив у Дрогобицьку гімназію, в якій учився до 1879 року, але не зумів здати німецьку мову, тому свідоцтво зрілості отримав тільки 19 липня 1879 року, здавши цей екзамен у ІV львівській гімназії. У 1880 році він поступив на теологічний факультет Львівського університету та став вихованцем Львівської духовної семінарії.

Село Дидьова, в котре він був скерований, належало до Затварницького деканату, хоча адміністративно входило до складу Турківського повіту. В селі була дерев'яна церква Успіння Богородиці, збудована в 1860 році. До парафії належало й село Лікоть із дерев'яною церквою Архистратига Михаїла. Телеграфна станція й пошта були в селі Лютовиська, яке відвідував Іван Франко під час своєї першої мандрівки зі студентами в 1876 році.

Велося отцеві Івану Кузіву непогано, бо мав у Дидьовій хоч і не вельми врожайні, але все-таки 35 моргів орного поля, 15 моргів сіножатей, 10 моргів пасовиськ, а в Лікті було ще 18 моргів орного поля, майже сім моргів лук, велике пасовисько в лісі на 12 штук худоби. Мав вільне мливо, а також 20 сягів легкого дерева для опалення хати. У 1886 році о. Іван Кузів овдовів, а тому велику частину прибутків скеровував на добродійні цілі та матеріально підтримував видання Івана Франка, який приїздив у Дидьову доволі часто через багаті на рибу тутешні річки та потічки.

Так було і на цей раз: відчувши погіршення здоров'я, Франко поїхав до о. Івана Кузіва. Налякана хворобою поета Кліментина Попович, якій Франко аж ніяк не був байдужий, просила його в листах повідомляти їй про стан здоров'я. „Гіє лякайтесь о мене, — писав їй у відповідь Іван Франко з Дидьови 26 травня 1885 року, — що має висіти, те не втоне. Здоров'я моє на селі відразу поправилось — роблю величезні коммоції (прогулянки — авт.), ходжу, двигаю, рубаю дрова і чуюсь здоровим.

Своєю дорогою, що не пишу нічого, аж самому встидно, а читати також нема що. Не гнівайтесь, що до Вас частіше не пишу, — відси на пошту зо дві милі, а народ по поштах цікавий, — тож і Ви не пишійте, поки не одержите від мене листа зі Львова. Не знаю, як довго ще тут забавлю. Нині вибираюсь з тутешньою компанією в дводневу мандрівку по околичних селах”...

Відомо, що того року „трохи” (тобто тиждень) побув у Нагуєвичах. До Львова приїхав, як можна дізнатися з дати листа до тієї ж Климента Попович, 24 серпня 1885 року. Про те, що й тоді Іван Франко перебував під пильним оком поліції, свідчить донесення дирекції поліції у Львові президії намісництва про мандрівку студентської молоді та участь у ній Івана Франка від 1 серпня 1885 року (ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 7653, с. 132-133): „Згідно з вашим дорученням № 7699/президія від 31 липня ц. р., маю честь донести, що українська студентська молодь думає організувати в цьому році, подібно до минулого, канікулярну мандрівку по Східній Галичині, під час якої завітати до Тернополя, Микулинець, Тереховлі, Хоросткова, Гусятин, Чорткова і Нижнева. У кожній із згаданих місцевостей відбудеться за доданою програмою вечір з декламаціями, піснями і доповідями.

Думка про організацію цієї мандрівки виникла в „Академічному братстві” (раніше „Дружній лихвар”), товаристві, статут якого затверджений розпорядженням ц. к. Намісництва № 34502 від 30 червня 1882 р. Метою товариства є надання наукової і матеріальної допомоги студентам-українцям. Головою цього товариства є студент Микола Шухевич, заступником — Євген Чупачинський. У склад президії входять студенти: Григорій Калитовський, Євген Філіпович, Степан Корчинський, Олександр Кулачковський та інші. Наскільки я міг конфіденційно в'ясувати, ці особи мають бути ініціаторами задуманої мандрівки.

Крім них, у мандрівці беруть участь, як визначні учасники, студенти з партії українофілів, а саме: Ієронім Калиновський, Володимир Лев, Іван Мигавка, Йосип Лукашевський, Данило Стахура, Іван Огоновський, Володимир Гойдиш, Нестор Яворівський, Максиміліан Левицький, Володимир Русин, Володимир Кміщикевич, Володимир Кульчицький, Євген Петрушевич, Юрій Шмериковський, Роман Дмоховський, Ізидор Олесницький, Михайло Стузевич, Андрій Занко і Климентій Корчинський.

Хоча досі ніхто з цих студентів не викликав жодних підозр, те, що частину лекцій повинен читати Володимир Коцовський, який цього року спільно з Наумовичем і товаришами їздив до Петербурга на святкування річниці смерті св. Мефодія, а також тому, що в Микулинцях має відбутися лекція Івана Франка, відомого пропагандиста соціалістичних ідей, свідчить,

що задумана мандрівка не вільна від політичних тенденцій і що ініціатори мають намір, в основному, з піснею на устах і живим словом наблизитися до народу і таким чином розбудити в ньому національний дух”.

Цього ж дня „Діло” (№ 80) помістило інформацію: „Завтра наша молодіж розпочинає свою мандрівку від Тернополя з щирим словом і солодкою піснею руською на устах а з любов'ю всього, що руське, в душі. Не сумніваємося, що наші молоді соколи стрітять всюди якнайсердечніший привіт. Польські газети „Czas”, „Dziennik” і „Narodowa” кинулись з запеклими інсинуаціями на нашу вандруючу молодіж. О заповіджених відчитих говорять так, як яка-небудь дич африканська, що не чула ніколи про які-небудь відчити. Чистий скандал і сором за туо нужденну польську публіцистику в Галичині. Звісний дописуватель з Тернополя, індивідуум, котрий всі свої дописи до „Narodówki” пише в стані delirium tremens (зі страху позбавлений розуму — лат.) вже побачив о. Наумовича в Тернополі, до котрого буде говоритись „Festrede” (святкове привітання — нім.) в „Руській Бесіді”, а „Czas” і „Dziennik” накликають поліцію, щоби всюди добре прислуховувалися відчитам на вечірках. Нужденні органи польської магнатерії та польської трамтардатії! Як кожда жилка в них дрожить на кождий слух о якімсь порушенню Русинів! Сей час: „święta policjo, ratuj nas!”. Сожаліня достойна нужденність тай годі!”

Номер 82 від 25 липня (6 серпня) 1885 року подав першу інформацію про мандрівку та ті перешкоди, які чинила поліція мандрівникам. Мандрівка розпочалась „вечірком” в салонах „Руської Бесіди” в „пам'ять смерти” Миколи Костомарова. Після промови О. Барвінського „слідували продукції музикальні та вокальні, всі виконані дуже удачно. Дві з-поміж них заслугують на особливе піднесенє: хор селян денісівських під проводом заслуженого о. Вітошинського і хор дівчат під проводом Вп. Пані Барвінської. Молоді і красиві співачки виступили в народних строях і своїми дзвінками, мелодійними голосами відспівали гімн „Боже великий, єдиний, Русь-Україну храни”, котрого слова уложив український поет Верниволя, а музику Лисенко... Лишаючи подрібніший опис того вечірка, як і слідує по нім забави спеціальному кореспондентові вандрівничому, ми згадаємо тільки про вечерю, устроєну для мандрівників „Руською Бесідою”. До тої вечері засіло до 70 людей, за столом виголошено кілька бесід, з котрих піднесемо особливо промову п. Кашиновського в честь головного діятеля тернопільської громади п. О. Барвінського і в честь „Руської Бесіди”; дальше промову п. Коцовського в честь о. Вітошинського і денісівських селян, котрі разом з мандрівниками засіли до вечері. П. Барвінський корот-

кою але сердечною промовою подякував мандрівникам, що так численно загостили до подільської столиці”.

На другий день мандрівники вирушили до Микулинець через Прошову, де в домі отця Варапучинського їх приймала дружина Осипа Олеськіва — „молоденька і гарненька”.

„Діло” № 91 за вівторок 20 серпня (1 вересня) 1885 року в розділі „Новинки” під заголовком „Альбум 3-ої вандрівки руських академіків на Поділе” подало таку інформацію: „Руська молодіж академічна університетів львівського, краківського, чернівецького і віденського постановила була — як звісно — вибираючися в дорогу на Поділе, виготовити а опісля й видати альбум своєї мандрівки. Межи мандрівниками були також і два молоді наші артисти п. Івасюк, студент академії штук красних у Відні, і студент школи штук красних у Кракові п. Панькевич. До сих двох артистів упросили ще наші академіки і п. Корнила Устіяновича, нашого славнозвісного артиста-маляра, і та перша громадка руських робітників на полі штук красних зайнялася виготовленням видів, портретів і типів з різних околиць, через котрі мандрівники переходили. Виготовлені вже рисунки, як нам розказували, мають бути дуже красні, а найбільше видів єсть з околиць Теробовлі, Чортова, Більча та Черновець...”.

Ніякого „Альбуму” не було видано. Мандрівників приймали по-різному. Кожна зустріч розпочиналася співанням „нашого всенародного гімну „Ще не вмерла Україна”, а закінчувалася вдосвіта танцями.

„Діло” № 102 повідомило, що мандрівники 16 серпня прибули в Чернівці, де „відвідали соловія Буковини, нашого знаменитого поета Ос. Федьковича”. У вівторок 18 серпня хотіли ще вибратися до Вижиці для закупівлі „красних різноманітностей народних майстрів”, але „різні перешкоди не дозволили”, і на тому мандрівка закінчилася.

За даними сучасних дослідників-краєзнавців Іван Франко у цій мандрівці участі не брав. Дійсно, участь поета у цій мандрівці не підтверджена. І все-таки 3 серпня 1885 року, коли мандрівники гостили в Прошовій, Іван Франко був у тестя Йосипа Олеськова о. Осипа Варапучинського, оповіді якого про звичаї старої греко-католицької семінарії він використав у статті „Руський театр у Галичині”, яка друкувалася у 23 та 24 номерах журналу „Зоря”, а також у 29 номері варшавського тижневика „Prawda” за 1885 рік.

У кінці серпня стало зрозумілим, що новий часопис не видаватиметься. Для цього знайшлося багато причин. Найперше, не можна було дійти згоди між старими народовцями та галицькою молоддю, на яку наполягали українці з Києва, а, по-друге — „сам я ще перед виїздом на

село, в маї, — писав Іван Франко в листі до М. Драгоманова від 29 серпня 1885 року, — чимраз більше почав приходити до того переконання, що нова газета під моєю редакцією не вдержиться, раз, через те, що з боку старших українофілів галицьких (а кацапів тим паче) стрітять завзяту вражду і вони почнуть против неї агітувати, друге через те, що ані тутешня молодіж, ані українці закордонні не є такі сили, котрі б могли її вдержати, а третє — і найголовніше — через те, що я чувся фізично ослабленим і згори бачив, що в самім редакційнім комітеті, який би тут міг зложитися, не буде ладу, а швидко почнуться кваси і роздори. Не в гнів Вам, ласкавий добродію, але таки сказати мушу, що самі Ви відбили у мене послідню охоту до видавання газети, поручаючи П[авли]кові заступати Вас у комітеті редакційнім. Я не буду викладати перед Вами всіх тих мислей, які збудив у мені той Ваш лист, — скажу тільки, що я побачив у нім пряме *voitum* недовір'я, дане мені від Вас, тим доткливіше, що прецінь Ви добре знаєте П-ка яко робітника і яко політика, а бодай потрохи знаєте, яку симпатію має П-к у Галичині не тільки серед старих, але і серед молодежі.

Для тих причин я не був противний згоді, але причини сі, як бачите, моє особисте переконання, мій погляд. Що я досі о тім Вам не писав, в тім ще нема нічого нетовариського, бо я досі нічого не зробив такого, що було б суперечне з тими планами, які ми уклали по поводу нової газети. Остаточко коли побачу, що старі українофіли нещиро думають о згоді, то відступлю; коли покажеться можливість видавати нову часопись, то радо приймусь співробітництва — але не редакторства. А видавати нову газету серед таких обставин, які я описав Вам, се значило іти супроти усіх і зробити фіаско”.

Серед тих клопотів та боротьби за новий часопис 4 вересня 1885 року він пише в листі до Ольги Хоружинської:

„Ви, певно, й не надієтесь листа від мене, а щонайменше здивуетесь, що се нараз приплило мені по так довгім часі, як ми бачились, писати до Вас. Сам я дуже добре почувую своє неловке положення, тим більше, що від самого повороту з Києва я збирався писати до Вас, збирався і не міг відважитись. Се не фраза, а дійсна правда: у мене не доставало відваги висказати Вам думку, котра зродилась в моїй голові ще в Києві. По повороті я старавсь прикрутити ту думку зразу питаннями формальними, а далі порішив ждати, може, зовсім вивітріє і щезне. Досі ждав, та надармо; що раз запало в голову, те не тільки живе, але росте і коріння пускає, поки або Ваша рука його не вирве з коренем, або поки не принесе плоду. Не хочу надуживати Вашої терпливості і приступаю просто до речі”.

Потім йшли запевнення, що його лист має тільки теоретичне значення, і тільки після того йшла суть: „Що сказали б Ви, якби який-небудь галичанин, приміром я, приступив до Вас з проською: будьте моєю дружиною, моєю жінкою?”

Звертався до її серця і розуму. Був упевнений, що її серце не скаже безоглядно veto, проте його цікавило, що скаже на цю пропозицію її розум. „Поперед всього, — передбачав, — він може повстати против зв'язку з чоловіком, живучим в другім господарстві, серед інших порядків і зовсім чужих людей та обставин. Я дуже добре розумію всю вагу сього аргументу; знаю, як тяжко чоловікові, що зжився з певними обставинами і людьми, покидати їх, покидати родичів і свояків і йти за границю, та й ще до чоловіка, котрого майже зовсім не знаєш. Та тільки ж супротив сього аргументу прошу Вас розважити ось що. Кожда жінщина, виходяча за муж, покидає родину і входить між чужих людей; чи даліше, чи ближче, се, мабуть, не робить так великої різниці на практиці. Не раз і через океан можна удержувати живі зв'язки з людьми, любими нам, — а не раз і перелаз становить неперебуту границю, китайський мур. Та й хіба ж між Києвом а Львовом така далечина? Не сповна два дні дороги та й годі. А зміна обставин, порядків державних? Я не знаю, а чув від других, що наші порядки де в чім поганіші ваших, особливо поганіші обставини щоденного життя, і що Вашому чоловіку дуже трудно було б привикнути до них. Може бути. Та тільки ж я смію твердити, що де в чім знов наші порядки кращі ваших, особливо кращі щодо публічного, народного і громадського життя. Мені здається, що кожда людина щира і спосібна — а за таку я вважаю й Вас — зможе жити і привикнути у нас, бо зможе знайти у нас роботу, хосенну для загалу і близьку її серцю. А се, мабуть, нечувана річ, щоб хто вмер з нудьги при роботі, котра йому мила і з котрої він бачить користь для свого народу.

Може бути, що всьому цьому Ви й не заперечите, але вискажете свій сумнів тільки зглядом моєї особи: що як же, мовляв, мені йти в чужий край та й ще за чоловіка, котрого не то що полюбити, але й пізнати гаразд не встигла? На те я можу сказати Вам ось що: коли Ви згори відразу не відкинете рішуче моєї пропозиції, то ще буде нам доволі часу пізнатися бодай настільки, наскільки знаються пересічно люди перед шлюбом. Тоді можна буде справу ще раз і ще раз передумати. А любов? Хіба ж вона дається знанням? Хіба вона не так, як той дух, що віє, куди хоче? Хіба ж вона не приходить через ніч, не виростає з тихої симпатії, з уподобання частіше навіть, ніж з рівності думок і переконань? Знання, взаємне поважання, схожість думок і переконань дають їй тривку і здо-

рову підставу, дають їй поле до розвитку і зросту, се так, — але се діло зовсім особнє, не маюче нічого спільного з першим почином того чуття.

А яке ж таке загальнокорисне діло знайду в Галичині? — питаєте Ви. А може, й не питаєте навіть, знаючи добре, що в Галичині аби тільки руки, а діла всякого доволі найдеться. Чи схочете зайнятись школою, обученням дітей чи так-таки працею пропагандовою між жіноцтвом, чи працею літературною або науковою, до всього цього найдете у нас поле і спосібність. Я, звісно, бажав би бачити в Вас помічницю і товаришку в моїх власних працях літературних і думаю, що коли б нам удалось устроїти таку літературно-наукову спілку, до якої Вас уважаю спосібною, то й життя наше могло б уложитися гарно та щасливо”.

От і все! Просив відповісти на пропозицію. Буде чекати...

Дочекався. Перший лист від Ольги прийшов 15 вересня 1885 року. Він був писаний 12 вересня (ІЛ, ф. 3, № 1615, арк. 269-270): „Шановний добродію! Вашого листа я вже давно одібрала, але звиняйте, що й досі не одвітила, прийшлося довгенько подумати над Вашим запитанням. До того ж міні хотілось дати Вам более ілі менеє благопріятний одповідь. К сожаленію моему, тепер я не могу Вам сказати нічого другого решительно. Как только то, що від вашого предложенія я не одказуюсь. Решительной мой ответ зависит от некоторых обстоятельств. У мене є родич, без согласія котрого я б не хотіла сама рішати свою судьбу. Він живе в Одесі, і переписка може продлитися на некоторое время. Засим, до окончательного решенія сего вопроса, желаю Вам всякаго благополуччя. Міні дуже неловко перед Вами за мою мішанную мову. Я хоть і розібрала Вашого листа, але все же свою мисль виражать на бумазі по українському ще не привикла. Остаюсь уважающая Вас Ольга Хоружинская”.

Всі листи Ольги Хоружинської до Івана Франка вперше були опубліковані Ларисою Чернишенко в третьому номері „Наукового вісника музею Івана Франка у Львові” за 2001 рік.

Родичем, про якого писала Ольга Хоружинська, був двоюрідний дід по матері Ілля Семенович Федоровський (1813?-1896), який жив у Одесі і з яким вона листувалася протягом семи років. У фонді Івана Франка наявні 22 листи Іллі Семеновича. З родинного листування Хоружинських-Трегубових (Там само, № 1606 с. 208, 217; № 1615 с. 537 та ін.) відомо, що в минулому І. С. Федоровський був генералом і мав досить круту вдачу. Але його ставлення до Ольги Хоружинської завжди було прихильним. Як зазначала у своєму листі сестра Ольги Марія Федорівна Хоружинська (Там само, № 1605, с. 207-208), Ілля Семенович з усієї родини найбільше любив саме Ольгу. Це підтверджують

його листи до онуки, якій він писав до Харкова протягом 1880-1882 рр. (Там само, № 1606, с. 5, 12, 13, 15, 20, 23). У них неодноразово повідомляється про надсилання грошей, зокрема, для оплати приватних уроків музики. І. Федоровський не залишається осторонь і тоді, коли йдеться про „вивінування” Ольги, а згодом надсилає маленькому Андрійкові Франку в подарунок золотий хрестик з ланцюжком і срібну іконку із зображенням Богоматері. Дещо перепадає й іншим родичам: Катрі Трегубовій та Олександрі Хоружинській — плаття, Володі Трегубову — гроші на барабан тощо. З іншого боку, маючи великий капітал, І. Федоровський міг би надавати їм суттєвішу допомогу, відкинувши геть мрії про увічнення свого імені написами на меморіальних дошках. Власне, весь його спадок пішов на благодійництво.

Ольга своїм листом додала Франкові надії. Того ж 15 вересня, коли прийшов цей лист, газета „Новий пролом” нагадала читачам, що взимку 1885 року „Діло” позбулося Івана Франка, а от тепер „по вимогам численних парафіян” хоче звільнитись „від не менше червоного Белея”, колишнього „редактора соціалістичного листка „Світ”.

У Косові черговий раз заарештовано Михайла Павлика, і про це того ж 15 вересня 1885 року Іван Франко повідомляє М. Драгоманова, який звинуватив його, Франка, у тому, що справа „Братства” завалилася саме через нього та що новий рух, який витвориться, обійдеться без його, Франкового, проводу. „Ви вказуєте, — писав у відповідь Франко, — мені сумну перспективу того, як за кілька літ витвориться новий рух, але не під моїм проводом. Дай Боже! Хто і коли сказав Вам, що я бажав або бажаю проводу? Я ніколи до нього не рвався, бо не чуюся спосібний, доказом того хоч би й справа нової газети. Коли б я був П-кової натури, я би, певно, вже був не тільки зачав, але й скінчив її видавати”.

М. Драгоманов вимагає, щоб Іван Франко через „Діло” організував виступ на захист М. Павлика, якого арештували за волоцюгування... Опісля виявилось, що слідство намагалось інкримінувати йому участь у таємному товаристві. М. Драгоманову також не подобалось, що Франко повернувся в редакцію „Зорі” і знову там працює.

Серед усіх тих клопотів єдина радість — лист від Ольги. „Щире спасибі Вам, — писав їй у відповідь 29 вересня 1885 року, — що одвітили на мій лист. А то я вже думав, що він де-небудь пропав і що прийдеться писати вдруге. Як врадувала мене Ваша відповідь, сього й сказати трудно. Так і здається мені, що свіжим вітром повіяло, що починається нова доба в моїм житті. Бо з Вашої, хоч, як самі Ви кажете, „неретельної” відповіді я бачу тільки одно, що від мого пропозиції Ви не одказуєтесь, — а се для мене найважливіше, об сім тільки я й запитував

Вас. Та й не тільки, що не одказуєтесь, а бажаєте мені всякого благополучія в рішенні сього питання. Значиться, не тільки розум Ваш тягне на мій бік, але й чуття відзивається. А коли так, то чим же відповідь Вашу називати нерішучою? Для мене вона зовсім рішуча і приносить мені більше, ніж я міг і надіятися”.

Його хвилює, що скаже „родич з Одеси”. Ану порадить не виходити! „А коли б з його боку, — переживає Франко, — була яка перепона? Чи тоді Ви покинули б думати про се діло? Простіть, може, воно не делікатно таке загадувати, — але я тільки хотів просити Вас, щоб Ви в разі хвилювої недиспозиції Вашого родича не опускали рук. Я маю надію, що діло уладиться”.

І ще наполягав: „Ще одно прошу Вас: коли Ви надумали і рішилися бодай не відказувати мені, то не давайте ж довго ждати на свої листи. Пишіть частенько! Нехай се зовсім не конфузить Вас, що недобре виражаєтесь по-українськи. Пишіть хоч і по-московськи, кожде Ваше слово, на якій воно мові буде, для мене рівно дороге і миле. Адже ж я знаю, що Вам ніде було вивчитись української мови, — так чого ж тут встидатися? Нехай ті встидаються, котрі не дають українцям вчитись на своїй рідній мові. Вже й те добре, що Ви мій лист і мої каракулі розібрали і, безперечно, порозумієте й те, що я нетерпливо жду Вашого найближчого листа і поки що кріпко стискаю Вашу дорогу руку. Ваш Іван Франко”.

Відповідь від Ольги трохи затримувалася, і Франко пояснював це тим, що ще не було листа з Одеси. Будучи вірним своєму правилу бачити в кожній зі своїх симпатій літературний хист і намагатися допомогти йому розвинутися, він вирішив учинити так і з Ольгою. Наталія Кобринська на той час розпочала підготовку до видання жіночого альманаху „Перший вінок” і запросила співпрацювати з ним Олену Пчілку та Лесю Українку. За рекомендацією Івана Франка вона написала листа і до Ольги Хоружинської. Невдовзі, а саме 11 жовтня 1885 року, Іван Франко отримав від Ольги листа, в якому вона повідомляла, що І. Федоровський щось суттєве порадити їй не може, але йому дуже не подобається, що їй доведеться їхати за кордон. Зрештою, з ним може порозумітися сам Іван Франко. Вона тільки запитає, чи дідусь дозволить Франкові написати до нього. Лист Н. Кобринської її здивував, „а потом я чуть не расплакалась над ним. Мне ужасно стало досадно на свою неспособность, тем более, что это предложение было сделано по Вашей рекомендации. Я решительно не нахожу в себе никакого таланта к литературной деятельности: у меня нет ни сведений необходимых, ни слога, словом, ничего того, что требуется в этом случае. Мне кажется,

что для меня самым подходящим делом было бы занятие в школе. Только не знаю, не будет ли затруднения в том, что я не владею ни польским, ни Галицким языками”.

Іван Франко не міг не розуміти, що і дідуся, і родину Ольги турбує, на які гроші буде жити молода сім'я. Вирішив відразу прояснити це питання. У листі від 18 жовтня 1885 року писав: „Доходи мої в сій хвилі ось які: за редакцію „Зорі” місячно 25 з[олотих] р[инських], т. є. річно 300 зр. Се, надіюсь, зміниться з Новим роком на ліпше, і я думаю, що з того джерела мені прийде minimum 400 зр. річно. За кореспонденції до „Крају” квартално minimum 50 зр., значить річно 200 зр. Співробітництво в варшавськім „Ateneum”, до котрого мене запрошено, мусить принести також не менше 200 зр. З львівських газет, Краківської академії і з інших дрібніших праць — 100 зр. річно. По укінченні і виданні біографії Федоровича я, крім часті накладу, одержу ще 400 зр. Усе те, як бачите, навіть усуваючи доходи надзвичайні або сподівані, винесе на рік minimum 800 зр. А коли б при Вашій допомозі мені удалось здобути вступ до деяких московських журналів, то думаю, що ми могли б числити на 1000 зр. річного доходу. Правда, деякі з вище сказаних доходів у мене досі неправильні: часом нападе хандра і ходиш-ходиш цілими днями, перо в руку не йде, занедбається робота. Але коли життя моє устроїться правильно, то при Вашій допомозі і заохоті я надіюсь розвинути в собі більшу силу продукційну. Впрочім, і обставини, чень же, не остануться все такі погані, як тепер”.

Не забув і про видатки: „А ось бюджет видатків, потрібних на скромненьке життя двох людей у Львові: хата 20 зр., услуга 4 зр., світло, топливо, прання і пр. 5 зр., їда (снідання і вечеря дома, чай або кава, а обід з трактиру) 24 зр. місячно. Все те вчинить на рік 840 зр. Оставалось би затим ок[оло] 160 зр. на одіж і непредвиджені видатки.

Як бачите затим, при добрім здоров'ї і витривалій праці можемо жити зовсім непогано з самого пера. Я зовсім не числив і не числю на ніяке Ваше придане, а коли воно у Вас буде, хоч яке-небудь, то завсігди повинно бути для нас родом асекурації в разі яких непредвиджених случаїв, а не джерелом до щоденного життя. З другого боку, бачите самі, що я числю не тільки на Ваш оживляючий вплив на мене, але й потроху на Вашу роботу”.

Запевняв Ольгу, що „поки руки мої можуть держати перо, а голова може склеїти дві думки докупти, я не дам Вам терпіти недостатку і що, крім люблячого, спокійного та дуже мало вимагаючого чоловіка Ви дістанете в мені також доволі пильного робітника. Коли се Вам до вподоби, то я думаю, що Ви — ну, та се Ваша воля, що Ви зробите.

Ще одно мушу Вам сказати, що на случай якоїсь несподіваної хале-пи, руїни і т. і. у мене є невеличке прибіжище, кусник батьківської землі і батьківська хата. Я, звісно, не вчислюю її до свого капіталу, бо на ній сидить мій брат і вітчим, але, як кажу, в критичних хвилях можна туди перебраться і пережити лиху годину, переждати, поки проясниться”.

Заспокоїв і щодо Н. Кобринської, але до писання статей про жіночі справи заохочував і тепер.

Радість листування перервалася конфліктом із О. Кониським. Приводом для цього стало те, що „Ateneum” у № 7 за 1885 рік надрукував статтю О. Кониського „Zagysy ruchu literackiego gusinów”, на яку Іван Франко відразу різко відреагував статтею під такою ж назвою (вона була опублікована в № 19 „Зорі”, що вийшов 1 жовтня 1885 року). Стаття дуже образила О. Кониського, і він відмовився від дальшої співпраці із „Зорею”, а в листі від 22 жовтня 1885 року писав Іванові Франкові (ІЛ. Ф. 3, № 161, арк. 289-292): „Тепер Ви керуєте „Зорею” і маєте дещо з моїх писаній, отже, щоб не сталося так, щоб під Вашою редакцією друкувались мої писання, то, може, признаєте зовсім відповідним не друкувати жодного слова з моїх писаній, а прибережете їх, заки я напишу, кому їх віддати”.

На цей лист Іван Франко відповів 26 жовтня. „Отсе тільки що дістав Ваш лист, — писав, — і прочитав його. Важке враження зробив він на мене, поперед всього тим, що Ви виповідаєте своє сотрудицтво „Зорі”, котрої редактором підписується Партицький, а властителем Товариство ім. Шевченка, за статтю, в котрій не названо Вашого імені, а котра підписана моїм ім'ям. Значиться, самі ж Ви мститеся на громаді за діло, возьмім так, за похибку одного чоловіка.

Ви мотивуєте свій поступок тим, що „Зоря” стоїть тепер під моїм керівництвом. Але ж Ви самі добре знаєте, хоча б із мого попереднього листа, яке се керівництво, знаєте, що я не можу містити нічого без дозволу Партицького і Подолинського. Значиться, коли б гнів Ваш був справедливий на мене, то частинка його повинна б упасти й на них, як на цензорів моєї статті. Але я смію твердити і упевнювати Вас, що гнів Ваш, принаймні з тих причин, які Ви навели в своїм листі, несправедливий”.

Логічно пояснив свою думку, вказавши на несправедливу оцінку О. Кониським ряду творів української літератури, які заслуговують на те, щоб ними гордились, а не засуджували їх, та ще й так, як це зробив О. Кониський. „Всім тим я, — не витримує Іван Франко, — не бороню своєї нещасної рецензії, котра мені вже затруїла багато хвиль. Я тільки рішуче відпираю від себе закид особистої образи — і більш

нічого. Коли мої слова покажуться Вам недостаточні і коли Ви dokonче вимагати будете сатисфакції за уміщення моєї рецензії в „Зорі”, так у такому разі не прогнівайтесь, коли я, молодий, дурний і гарячий, вкажу Вам, старому і розважному, іншу, надіюсь, відповіднішу дорогу знайти сю сатисфакцію. Я завинив, нехай же я й одвічу. Ані „Зоря”, ані Товариство ім. Шевч[енка], ані публіка нічого не завинили — за що ж їх карати? Так, ото будьте ласкаві написати до Тов[ариства] ім. Шевченка свій ультиматум: що тільки під таким услів'ям міститимете свої праці в „Зорі”, коли я уступлюся з редакції. Впрочім, коли Вам се буде вгодно, я готов і сам предложити Ваш лист, нині одержаний, яко Ваш ультиматум, — а Тов. Шевч. нехай вибирає. Маю надію, що воно зробить Вам повну сатисфакцію, а мене звільнить з обов'язку, котрий уже в двох місяцях вспів затруїти моє життя. Будьте переконані, ласкавий добродію, що такий Ваш ультиматум я буду вважати за послідній і зовсім уже не заслужений акт Вашої приязні і ласки, а не за жодну образу”.

Суть конфлікту Іван Франко більш детально описав у листі до М. Драгоманова від 4 листопада 1885 року: „Мені б, може, і не слідувало сього розказувати Вам, знаючи Вашу нехить до сього чоловіка, та так і будь, розкажу для пам'яті. Стаття в „Ateneum” — його, я се знав ще від весни, коли Кон[иський] на запросини Яблоновського взявся написати туди про нашу літературу. По виході н-рів з статтею я написав рецензію, в котрій дав вираз (надто, може, різкий і односторонній) тому загальному невдоволенню, яке викликала ся стаття у Львові. Кон. добачив в моїй рецензії особисту образу, а іменно в слові „казуїстичні закиди”, і інсинуював мені, що се я мцусь на нім не тільки за себе, але й за Вас, т. є. за те, що він закинув Вам незнання фактів. От і написав він мені лист, в котрім за фразами о громадськїм ділі і конечності усмиряти супроти нього приватні гніви слідувало заключення, так як я (особисто) образив його (особисто ж), то він забороняє мені печатати дальше в „Зорі” свої твори, як довго я буду впорядчиком „Зорі”. Знаючи, як наші львов'яни дорожать Кон-им, я відписав йому в тім дусі, що преписи його листа прямо суперечні з виводом; що „Зоря” іменно таке загальне, не мое особисте діло; що впорядчиком „Зорі” не я один, а, крім мене, ще Парт[ицький] і Подол[инський], котрі перед печатанням читали і одобрили мою рецензію, і що коли він бачить в моїй рецензії особисту образу і бажає за неї сатисфакції, повинен не кидати задля особистої урази загальне діло, а зажадати від Тов[ариства] ім. Шевч[енка] усунення моєї особи від „Зорі” та й годі. Впрочім, додав я і виразно підніс, що ображати його зовсім не хотів і не думав. На се він відповів мені, що зовсім не думав наставати на моє вигнання з ред[акції] „Зорі”, а напи-

сав попередній лист для того тільки, що вважав дивним і нелогічним, щоб газета містила осуд на свого власного співробітника”.

27 жовтня Франко писав Ользі: „Отсе і я провинивсь перед Вами і не відписав на Ваш лист зараз по його одержанні. Затруїла мені радість Вашої відповіді проклята „Зоря”, так що за гризотою я не міг взятися до написання Вам отсього листа. Та Ви, будьте ласкаві, не вміньте мені сього во зло — се вже надпрограмові радощі всякого літературного життя — і не карайте мене за опізнення опізнюванням своєї власної відповіді”.

Просив її привчитися до пунктуальності в переписці, зачинаючи від нього. „Нехай Вам здається, що се початок Вашого „літературного” поприща і що при зносинах з літератором такий уже закон покладений — на кожний його лист відповідати того самого дня. З того побачу, чи і оскільки Ви спосібні до „школьного” діла.

А ргрос сього самого шкільного діла. Ви кажете, що чуєте до нього ще найбільше спосібності і охоти. Се добре, хоч я маю надію, що Вам не доведеться куштувати бакалаврського хліба, хіба що схочете робити се для власної приємності. Не знаю, чи, крім московського, Ви владаєте яким-небудь іншим язиком, н[а]пр., французьким? В таким разі Ви могли б легко найти заняття в яким-небудь пансіоні абощо. А коли ні, то в публічній школі без польського і руського (як Ви кажете, „галицького”) язика у нас не обійдетесь. Ну, та сьому лиху швидко зарадити можна, обох тих язиків не штука навчитись. Щоб у нас стати учителькою в публічній школі, Ви мусили б видержати екзамен, котрий, як для курсистки, зовсім не трудний. Ну, та о всім ми ще побалакаємо, коли доведеться нам побачитись”.

Просив Ольгу подати інформацію про дідуся (якщо той виявить бажання написати Франкові листа) — „щоб я не показався йому чоловіком неделікатним або глупим та наївним. Та й невже-таки у Вас тільки й усієї рідні, що дідусь?”

Ви, чей же, не будете вважати се нескромною цікавостею, коли я скажу, що бажав би від Вас дещо докладніше дізнатися про Вас самих. Здається, знайомство і любов від того тільки можуть і початися. Коли взагалі Вам залежить дещо на моїй любові, то вже будьте ласкаві, розкажіть про себе, що вважаєте потрібним. Коли знакомляться і ближче сходяться люди, живучі в однім місті, ну, то одно об однім стараються стороною дещо превідати. А в таким разі виходить лотерея: попаде чоловік на добру людину — скаже добре, а попаде на злу, то наговорить такого, що хоч вуха затикай. На лихо, навіть між добрими людьми аж надто багато є таких, котрі про других люблять говорити недобре. Для

того я й не хочу нічого від них слухати, а удаюся просто до Вас, покладаючись на Вашу щирість. Розкажіть мені, будьте ласка, про своїх родителів, про своє дитство, свою рідню, свою науку, свої уподобання і надії. Простіть, коли, може, сими короткими словами я зажадав від Вас багато, особливо багато від жінчини. Але я так уже привик душею обертатись до Вас, як до любого і доброго товариша, що бажав би мати якнайбільше даних, котрі б дозволяли мені чимраз більше зближуватись до Вас. Правда, досі Ви мало дали мені таких даних, листи Ваші скупі на слова, чисто ділові, але я не забуваю ані на хвилину, що се тільки зверхня їх сторона, що поза нею лежить глибокий зміст Вашого чуття і Вашої доброї волі, що Ви рішились через кордон подати мені руку і поділяти моє трудне самотнє життя, — а за се все спасибі, сердечне спасибі Вам, дорога Олечко!”

І. Франка хвилює багато питань, зокрема, коли вони одружаться: „Коли? Як? А поперед усього, чи і коли Ви бажали б собі мого приїзду до Києва? Скажіть, не запиняючись, бо отсе вже зима йде, а я думаю, що з початком 1886 року, починаючи 30-ий рік життя, я міг би почати й нове життя, родинне. Коли б така була Ваша воля, я міг би хоч на різдвяні свята, хоч об Новім році приїхати до Києва на пару неділь, міг би при тій нагоді бачитись, не тільки з Вами, але і з Вашим дідусем, ну, і можна б, чей же, до ладу договоритися. Напишіть, дорога моя, як Ви про все те думаєте, щоб я міг знати, як тут устроїтись”...

Закінчив листа словами: „За Вашу згадку про мої „Образки” спасибі Вам. Се причинки до моєї автобіографії, відтам можете собі поtroху уобразити, яке-то ледащо Ваш будущий чоловік — той самий Мирон!”

У нього все було, як не в людей. Ще не закінчилася історія з О. Кониським, як 10 жовтня він отримав листа від Олени Пчілки, в якому вона повідомила, що відмовляється друкуватись у „Зорі” в знак солідарності з братом М. Драгомановим, який тяжко образився за те, що ним у „Зорі” нехтують і навіть „виелімінували” його вірш... М. Драгоманов, запевняла сестра, тепер чувся нікому непотрібним, переживав матеріальну скруту і подумував виїхати в Америку.

„Вірте, ласкава пані, — відповідав, — його горе дуже близько дотикає мого серця; віддавна вже привик я уважати в нім другого батька (першого я мало й затямив), духовного батька. Сам я аж надто добре знаю, як мало я не раз бує гідний його прихильності, і хоч та прихильність виявлялась дуже часто в формі острих його судів та доган, то я з великою подякою приймав і приймаю завсігди кожде його слово, тямуючи добре, що се іменно та школа, котру мені треба перейти, і що другий чоловік, не

так глибоко, щиро й безгранично перейнятий любов'ю до загальної справи, давно б уже був махнув рукою на такого ученика, як я, котрий досі так багато зробив йому прикростей, а так мало доставив правдивої утіхи. Все те, ласкава пані, я високо ціню і ніколи не перестану цінити; отим-то й прикре положення його, мого батька, так живо і глибоко дотикає мене. Правда, в листах до мене він більше здержаний, про справи особисті я ніколи не смів його розпитувати, але все-таки я й досі доволі знав про його сумне положення. Я чув навіть, що він хоче переїздити в Америку і дай, Боже, щоб це не була його серйозна думка!"

Не знав, чим зарадити: „Мое положення трохи що не так само погане, як його. Не говорю вже о допомічі матеріальній, але хоч би о тім, щоб здобути місце для його праць в галицькій печаті. Ви ж читаєте гал[ицькі] видання, знаєте, може, потроху й людей, заправляючих ними, а коли не знаєте, то можете вважатись щасливими. Стільки низості, нерозвитості і упертої тупості ледве чи знайдеться де-небудь в іншому місці на одній купі. Одверта боротьба з тим болотом без достаточних сил — се неохибна погибель, а коли б[рат] здавна пер і пре до такої боротьби, то, очевидно, переоцінює наші сили. Тут треба довгої, повільної ломки, терпеливого і тактовного підготовлювання молодих поколінь, а в великій мірі треба знизитись і до політикування, до використання ігноранції та ліності наших старших корифеїв. Отсього-то ніколи й слухати не хотів б. Стоячи на високій вартівні чесного, прямого і розумного поступування (що єднає йому повне поважання у всіх людей, котрі його ближче знають), він завжди забував, що люди бувають і не зовсім чесні, і нещирі, і гупі, і що, хочаби з ними що-небудь зробити, треба робити з такими, які є, і добирати після ставу й греблю. Вимагаючи від людей більше, ніж вони могли зробити, він мусив у всіх зневіритись; мірячи кожного мірою завеликою до його росту, він тільки всього й здобув, що визвав проти себе ненависть дрібноти, могутчої своїм числом і своєю повзучою натурою. І хто ж сьому винен, що нині по 20-літній праці ім'я сього найспісбішого і так вельми заслуженого у нас чоловіка, само ім'я його єсть якимсь пострахом, що приходитьсь переводити боротьбу з редакцією, щоб при нагоді тільки назвати його печатно? Хто сьому винен? Певно, що в великій мірі дурнота дурних і тіснозорих, але, чей же, не виключно одна тільки дурнота!"

Він радив М. Драгоманову їхати не в Америку, а в Галичину. Навіть підказував, з чого почати...

4 листопада 1885 року Франко тим планом поділився з самим М. Драгомановим: „Ми уговорились тут з Коцювським написати розбір чи резюме Вашого нового видання історичних пісень, а яко вступ до

тої роботи зладити бібліографічний огляд Вашої дотеперішньої роботи наукової і показати нашим людям воочю, хто се той Драгоманов і чим він для нашого діла прислужився. Ви могли б і повинні нам допомогти в сьому ділі 1) присилкою другого тому пісень, 2) повної бібліографії Ваших писань і 3) бібліографією і видержками хоч би важніших відзивів о Ваших працях європейської печаті. Отсе була б, я думаю, найкраща інтродукція для Ваших праць в „Зорі”.

Я бажав би, щоб на слідуєчий рік „Зоря” замістила бодай де що з Ваших етнографічних праць, таких, розуміється, до котрих ніякий чорт не смів би придраться за ніякі зміни. Сього ж року, може, ще в теперішньому (21) н[оме]рі, я хочу віткнути в „Зорю” лист Тургенева з Вашою заміткою, NB, коли мені се удасться. Досі, як бачите, я старався так підвести, щоб в кожному н-рі бодай ім'я Ваше було назване, щоб народ освоювався. Чи не можна б просити Вас о дрібні замітки та оцінки нових виходячих в Європі праць наукових, от хоча б по етнографії (виключаючи речі релігійні) та історії? Хоча б Ваші замітки печатались тільки з Вашими ініціалами в підписі, то все-таки народ знав би, хто пише, і інтерес до Вашої праці розбуджувався б чим раз більше. Прошу не вміяти мені в зло того, що я такими дрібними способами задумав підходити публіку. Не публіку треба у нас підходити, а редакторів, котрі дурніші і тупіші публіки і котрі держать в руках „Зорю”...

У справу знову втрутилася Олена Пчілка. Їй треба було розтлумачити, чому М. Драгоманову слід здобувати Галичину...

Даремні старання. М. Драгоманов залишався вірним собі. „Важко мені було, — писав Іван Франко Олені Пчілці в листі від 14 листопада 1885 року, — прочитати виписку з його листа, котру Ви мені передали, о сотрудництві в „Зорі”. Значиться, він і мене вважає підлим та безхарактерним чоловіком, забуваючи о тім, що в ділі громадським справи особисті все повинні стояти на задньому плані. Та що вже діяти, до подібних його відзивів я вже давно привик, а ціле мое виховання було таке, що мене вчили „штушевувать свою личность”. Та тільки болить мене таке поступування прямолінійне і не узглядняюче фактичних відносин людських”.

Тим часом із Києва надійшов лист від Ольги Хоружинської, датований 19 жовтня 1885 року. „Свадьбу нашу, — писала Ольга, — просила бы Вас отложить до Июня месяца. К тому времени будут все свободны, да и дедушка обещал приехать в Киев. Я хочу этим воспользоваться и просить его быть у меня посаженным отцом, если он согласится.

Вы меня просили еще написать что-нибудь про мою родню и про меня самое. Из родных моих я только и знаю семью Елисея Киприяно-

вича, в котрій мне теперь приходится жить, да дедушку. Есть у меня много других родичей, но знакомство у нас с ними очень короткое. Оно ограничивается только тем, когда они приезжают в Киев, то мы обязываемся проводить их по всем церквям и монастырям. А родителей у меня давно нет. Писать о себе, что бы то ни было, я, право, затрудняюсь. Вообще трудно самой о себе говорить чистую правду, а еще у кого до того ж слишком развито себялюбие, то еще труднее. В этом случае другие могут и вернее сказать. Мне очень было бы интересно знать, кто дает Вам обо мне характеристику и насколько она может быть верна.

Мне кажется, что больше узнать друг друга только таки, когда встретимся, свидимся; а до тех пор желаю Вам пребывать в полном здравии и благополучии.

Остаюсь с уважением к Вам. Ольга Хоружинская”.

Після того листа Ольга замовкла. Іван Франко не знав, що й думати. „А може бути, — пише в листі 24 листопада, — що Ви пожаліли і тих листочків, що досі писали до мене і рішились порвати і ту невеличку зв'язь, яка досі між нами почала була заводитись? Нічого сього я не знаю, але стільки перетерпів, дожидаючи від Вас письма, — се нехай іде з тим часом.

Коли, впрочім, писання чинить Вам так велику і неодолиму прикрість, то я звільняю Вас від обов'язку відписування на мої листи; тільки будьте ласкаві сказати Єлисею Кипріяновичу, а він мені відповідь, і будете мати спокій”.

Ольга не відповіла і на другий лист...

У той же час не давали Франкові спокою і М. Драгоманов, і Олена Пчілка. „От і тепер, — скаржився Іван Франко Олені Пчілці на М. Драгоманова в листі від 29 листопада 1885 року, — по надрукуванні його замітки, він уже прислав до редакції „Зорі” (і то на ту ж адресу, що й Ви, т. є. до хати Парт[ицького] протест, що не давав мені права печатати його замітку в „Зорі”, котрої редактор перед 8 роками так-то і так-то образив його. Протест сей, правда, не дійшов до рук Парт. — той був би сказився. Але його передав мені Подол[инський] з міною триумфуючою, що ось, мовляв, той чоловік, за котрим ти побиваєшся, тебе ж і ногами копає. І що цікавіше: з боку строгої моралі б. зовсім прав, а вся вина спадає на мене, котрий хотів зробити якомога ліпше, ну, а вийшло погано. І скільки-то вже разів мені таке лучалося! От хоч би ся сама нещасна замітка. Прислав її б. на мої руки тоді, як я був співробітником „Діла”, з жаданням, щоб замітка ураз з листом Т[ургенєва] була печатана в „Ділі”. Того ж самого дня я передав її в редакцію, просив і переконував, щоб надрукували, — та ба, рішила громада не друкувати.

І що ж Ви думаєте? За сю, не мою, провину, мені прийшлося від б. вислухати стільки міхів кривди, що краще й не згадувати. Се за ненадрукування. Тепер, коли я, використовуючи всяку можливість, надрукував замітку, прийдеться вислухати друге стільки за надрукування”.

І все це доведеться вислухати від того, котрого називає своїм учителем, та ще й у хвилі, „коли я, — як писав у цьому листі, — найдоткливіше чую всю свою безсилність і дрібноту і коли многі голоси з різних боків обвиняють мене о безхарактерність, фальшивість та трохи чи не о зраду найсвятіших інтересів народу. Діло, бачите, в тім, що для зарібку, а також для сказання о наших справах прилюдно свобіднішого критичного слова я взявся писати кореспонденції до петербурзької польської газети „Краї”. Поки я говорив там о хибах та підлостях наших твердих, доти мене не чіпали, хіба тільки тверді бурчали, що ось-то Ф[ранко] пише до польських газет, служить польським богам. Але отсе довелось мені в останній кореспонденції осудити, і то доволі гостро, діяння політичні молодшої партії, — ну, і посипались докори, що як же я смію, состояючи в порядчиком „Зорі”, писати на партію, котрій сам служу? А між тим та сама партія в своїх партійних нарадах сама до мене не признається; вожаки тої партії, де тільки можуть, обмовляють та „мелють” мене, а до „Зорі” найняли мене попросту за робочого вола по 25 з[олотих] р[инських] місячно, з котрих мені положено прокормлювати себе. А ще деякі авторитетні люди говорять: коли має Ф. що сказати против партії, то нехай напише се по-руськи і — в своїх газетах вони, звісно, місця якій-небудь критиці не дадуть — нехай своїм коштом напечатає осібну брошуру! От я так і жду, що вони коли не за сю, то за яку-небудь другу кореспонденцію одного гарного поранку скажуть мені: „Бувайте здорові, ми вас при „Зорі” не потребуємо, коли не хочете й зовсім з нами солідаризуватися”. І се була б для мене правдива благодать, бо я б оддихнув собі, успокоївся трохи після сеї ненастанної моральної тортури і, може б, ще й написав децю”.

І майже відчаєм прозвучать його наступні слова: „Ніколи ще так сильно, як тепер, не почував я своєї неспосібності товктись між тими суперечними змаганнями й амбіціями, які тут в нас витворились, ніколи так сильно не почував бажання тихої літературно-наукової праці і тихого, родинного життя. Ах, та, мабуть, одно і друге мусить остатись для мене землею обітованою, котрої я й здалеку не побачу ніколи. Що з моїх праць літературних, коли вони серед наших літературно-котерійних обставин і світу ніколи не побачать? Хіба писатиму їх по-польськи або по-німецьки. А про життя родинне таким пролетаріям, як я, і думати б не годилося! Та якби-то можна не думати і не бажати, то чоловік, може, був би й щасли-

віший. А то рве тебе прокляте бажання на такі круті дороги, од яких би й сам при інших обстаинах вжахнувся”.

Серед цієї безнадії Франко отримує листа від Єлисея Кипріяновича Трегубова, з якого дізнається, що Ольга хвора, — і відразу пише до неї лист: „А я тут бог зна що вже передумав про причину Вашої мовчанки, а що Ви в моїй фантазії все являєтесь крепкою, здоровою, цвітучою і енергійною малою осібкою, то я — звиніть за недогадливність — і не міг, і не хотів думати, щоб Ви могли бути недужі.

Та й тепер ще! Треба бути такою „злою”, як мені малював Вас один київлянин, котрого імені я й тоді не знав, і тепер не знаю, — щоб не сказати мені, що Вам такого було, чим Ви нездужали, чи тепер уже зовсім здорові, чи нема ніякого небезпеченства на будуще. Дорога Олечко, ані тепер, ані на будуще не мучте мене лишньою делікатністю, а розкажіть прямо все, цілу правду”.

Хотів якнайшвидше полинути до неї, але погодився на весілля у червні: „Те, що Ви нашу свадьбу відкладаєте на іюнь місяць, мені дуже сподобалось. Справді сама гарна пора, можна буде і Україну побачити краще, ніж взимі. Я надіюсь витягти в дорогу і свого, хоч не рідного, батька і, може, ще декого з товаришів; і грошенят децю до того часу у мене назбирається на устроєння нового життя.

А тепер ще невеличка, або, правду сказати, велика просьба до Вас. Отсе шлю Вам свою карточку, хоч не мудро зроблена, та все-таки хоч трохи нехай пригадує Вам мою фізіономію. Звісно, роблю се в чисто самолюбній цілі, щоб випросити від Вас Вашу карточку, котра б пригадувала мені Ваше миле лице. Тим більше Ви повинні се зробити, що так рідко пишете до мене і що затим так мало даєте мені оказії живо нагадувати Вас”.

Швидкої відповіді на свій лист не дочекався.

Дочекався чергових порцій звинувачень від М. Драгоманова. Мусив черговий раз оправдовуватися: „Діставши нині Ваш лист, зараз і відписую Вам, поперед всього о тім, що для мене найбільш болюче, о Вашій замітці до листа Тургенева і о Вашім протесті по поводу її напечатання. Може бути, що була се з мого боку нетактовність печатати Вашу замітку в „Зорі”. Я пригадую собі добре, що Ви ще 1883 р. заборонили мені печатати її в „Зорі”, тоді, коли не хотіло напечатати „Діло”. Тільки ж тепер обставини настільки змінилися, що „Зоря” перестала бути власністю Парт[ицького], а коли його ім'я ще й стоїть під нею, то тільки як вивіска, та й то призначена на замазання. Отомуто, бажаючи хоч таким дрібненьким причинком пригадати галицькій публіці Вас і Вашу роботу, я перепер уміщення Вашої замітки. Позволя-

ючи на її уміщення, дотеперішній безпутний комітет уважав се свого роду концесією для моїх симпатій, за котру мені прийшлося заплатити їм уміщенням „Синів” та „Хрущів”. Отже, можете подумати собі, яку радість зробив їм Ваш протест і як пильно поквапались вони, щоб і з нього укувати оружжя проти мене. Звісно, при дотеперішнім складі комітету нема і бесіди об його заміщенні в такій формі, як Ви його прислали; сумніваюсь, чи і в слідуючій році се зможу зробити, так як теперішній властивець „Зорі” — Товариство ім. Шевченка — не pozwoliть кидати каменем на Парт[ицького]. Коли б Ви обставали доконче при до сл і в н і м заміщенні Вашого протесту, то мені приходилось би, вибираючи між Вашою приязню а редакцією „Зорі”, покинути сю послідню. З свого боку, я чую, що Вам належить ся сатисфакція за напади Парт., і для того, коли б Вам се було до вподоби, я постарався би при обговоренні „Політ[ичних] пісень” в однім з перших н[оме]рів слід[уючого] року дати обширну замітку, реасумуючи напади на Вас галичан і зводячи їх ad absurdum, а опісля й згадку про Ваш протест проти уміщення Вашої замітки. Коли б така сатисфакція була Вам достаточною, то я прирікаю Вам її вчинити або виступити з „Зорі”...

М. Драгоманов наполягав на своєму, і його протест на втіху іншим був надрукований у № 2 „Зорі” за 1886 рік під назвою „Од редакції „Зорі”. О листі М. Драгоманова”.

І все-таки Іван Франко вирішив не покидати „Зорі” і разом із Остапом Терлецьким видати у 1886 році „щось своє”. „Остап радить видати, — зізнавався М. Драгоманову у тому ж листі, — альманах в яких-небудь 30 листів; я був би за видання кварталника: чотири книжки в році, кожна по 10 аркушів об'єму; могли би, чень же, гарно заманіфестувати роботу, змагання і бажання наймолодшої партії. Правда, перше діло — кошт. Видання такої книжки чи такого кварталника коштувало б около 1000 з[олотих] р[инських]. Можна числити на те, що бодай половина того кошту покриється з передплати. На покриття другої половини у мене є ще з торішніх київських грошей 150 зр. (не числячи ті, що у Вас); надіюсь, що Ака[демичне] братство дало б також зо 150 зр. Решту (200 зр.) треба б покривати чи то з розпродажі поодиноких н[оме]рів, чи як-небудь інакше, — на всякий спосіб, хоч би прийшлося і самому поволі ті гроші сплачувати, — біда не велика”.

Однак біда не ходить самотою. Наприкінці року Іван Франко отримав листа від Ольги, на котрого так довго чекав. „Спешу успокоить Вас относительно моего здоровья, — писала вона 21 грудня, — и дать известие о роде моей болезни. У меня была невралгия, признаюсь, она сопровождается присквернейшим состоянием духа. Не писала я Вам из

боязни заразить Вас моим настроением, но, судя по вашим письмам, вижу, что Вы не можете похвалиться лучшим, раз позволяете таким думам помещаться в вашей голове. Вы, конечно, скажете, что я в том виновата, но позвольте и мне Вам сказать кое-что в свое оправдание. Не пишу я Вам часто потому, что положительно стесняюсь за содержание своих писем. Ну что мне Вам писать о себе, что Вас, собственно, может интересовать? О своем житье-бытье я решила, да это Вам и не безызвестно. О Вас, что я хотела знать, узнала от Елисея Киприяновича, род Ваших занятий мне известен; я не знаю Ваших привычек, Вашей природы, ну да с этим, мне кажется, будет еще время познакомиться. Согласитесь сами, что у меня более интереса с теми людьми, с которыми я жила до сих пор. На счет будущего у меня не является решительно никаких сомнений. Может быть, от моего поверхностного взгляда на жизнь, я этого не знаю. Видите, в то время, когда Вас мучат всевозможные сомнения, у меня нет и тени их. Отсюда ясно, что наши взгляды куды как расходятся. Конечно, при таком положении вещей нам лучше разойтись не сходявшись, чтоб потом не пришлось жалеть обоим”.

Далі тон листа трохи змінився, але тривога залишилася й надалі:

„Из всего этого выходит, что я слишком опрометчиво дала свое согласие, на что Вы мне и указываете. А я вам скажу — нет, у меня было слишком много времени, чтобы обдумать все. Я прежде всего обратилась к моему рассудку. О сердце я ничего не буду говорить, оно мне тогда ничего не говорило и теперь молчит. Не думайте, что меня прельстила в этом случае только одна внешняя обрядовая сторона. Это пустяки, раз я задалась преследованием других более важных целей, то это в сторону. Симпатии мои всегда больше лежали к малорусскому народу. Галичина была для меня чем-то идеальным. Лекции профессоров в этой области всегда приковывали мое внимание. Мне интересно было познакомиться с действительной жизнью Галичанок, положение которых там гораздо лучше, чем наше. Прошлом лето я собиралась ехать в Галицию, но необходимость поправить немного свое здоровье и представившийся случай заставили меня ехать в Крым. Следовательно, даже переезд мой в Галичину меня не пугал очень. О том, как мне придется жить с Вами, я не задумывалась. Мне казалось, что хорошо узнать друг друга из переписки нельзя, а приурочится легче при известной доли уступчивости. В общем мы, кажется, немного сходимся. Вы любите науку, а я с охотой слушаю теперь высшие науки. Вы трудитесь на пользу других, и я по мере сил стараюсь... В этом мы помехой друг другу не можем быть. Так мне кажется, может, в действительности оно не так. Как видите, я Вам не навязываюсь, я и сама умею жить и

зарабатувать себе кусок хлеба. По-моему, остається одно, если при таком порядке вещей Вы желаете отказаться от своей мысли, то я Вас не удерживаю. И лучше будет, если мы дадим друг другу покой и расстанемся навсегда”.

Лист стривожив Івана Франка. Ольга знову замовкла.

„Не знаю, — писав він їй у переддень Нового року, — чи у Вас в Росії обов'язують закони чемності (вежливості) відписувати на листи навіть зовсім незнаюмого чоловіка. З досвіду мого суджу, що вони у Вас не обов'язують, то й напевно не можу назвати Вас нечемною. Ну, та се байка. Але не відписувати на лист чоловіка, з котрим Ви об'явили свою готовність поділити ціле життя, се — простіть, шукаю слова, щоб докладно а не заостро виразити те, що в тій хвилі так і тремтить в моїй руці... Як Ви о тім думаєте? Що се не означає любові до того чоловіка, се річ певна, ну, але любові я досі не маю права від Вас вимагати. Але чи означає се хоч би приятельську, товариську прихильність? Мені здається, що й така прихильність проявляє себе трохи інакше, особливо коли Ви в попереднім листі натякнули мені щось про свою слабкість і можете знати, що я буду неспокійний уже хоч би не таким страшним, убиваючим неспокоєм любові, то бодай не менше тяжким неспокоєм приятельства. Ну, скажіть самі, що се може значити, на що похожа така мовчанка? На просту рівнодушність до мене і до всього мого писання? Се очевидно, що так воно і мусить бути, хоч рівнодушність після Ваших попередніх листів, після „любезного друга” і назначення свадьби на іюнь була б трошки дивною. Приходилося би в таким разі вважати Вас просто дитиною, котру кортить мати на собі білу сукню і зелений вінок, а котрій зовсім рівнодушне те, кому при тій оказії подає свою руку і що він опісля з тою рукою зробить. Простіть за ті слова, я зовсім не хочу обижати Вас ними і не смію додумувати до кінця сеї думки, бо коли б вона була правдивою, то мені прийшлося би дуже пожаліти всього, що я досі написав до Вас від самого першого слова. Але коли воно не те, що ж тут може бути? Невже ж таки Ви ніколи не думаєте про те, що буде з Вами після свадьби, як Вам житиметься, яке діло до рук візьмете, як будете миритись з тим чужим досі і далеким Вам чоловіком, котрий до Вас приплутався? Невже ж таки ніколи не повстають в Вас сумніви нащот самого того чоловіка, його вдачі, уподобань, залежностей і роботи? І неville ж, коли такі сумніви в Вас повстають, Вас ніколи не знесе охота поділитися тими сумнівами: з тим самим чоловіком, розпитати його про се і про те, дотикаюче Вас самих, упередити його о своїх власних бажаннях, надіях, уподобаннях? Невже ж таки на той щот Вас зовсім успокоїли мої попередні листи, помимо того, що в них осталося дуже

багато непроясненого і не зведеного в гармонію? Чи, може, Ви так і читали їх, що сього не добачили?

Сей ряд питань, котрі я тут поклав, може Вам дати маленьке поняття о тім, які важкі думи находять мене, коли гадаю про Вас і про наше спільне будуще. І скажіть на милість Бога, як виглядають наші дотеперішні відносини? А виглядають вони так, що я набиваюсь Вас, „заискиваю” у Вас, а Ви від нехотя десь-колись кинете мені коротке словечко, та й годі. І на підставі дотеперішнього Ви зовсім вправі будете колись сказати мені в яку-небудь важку хвилю „душевної невзгоди”: сам ти о мене набивався, сам мене завабив — от мене і маєш таку, як я єсть! Tu l'a[s] voulu, George Dandin! (Ти цього хотів, Жорж Данден! — франц.).

І Ви будете вправі так сказати, тільки з одним малесеньким застереженням: що насліпо, не пізнавши Вас хоч трошки більше, ніж досі знаю, я з Вами не ожениюсь, добра бажаючи і Вам, і собі. Звісно, зовсім добре пізнатись ми не зможемо, але все-таки хоч в головних обрисах з переписки можна пізнати моральну і інтелектуальну фізіономію, а особливо з переписки, веденої між людьми, котрі іменно таке пізнання о б о е мають на меті. Отого-то я і бажав, розпочинаючи переписку з Вами, се я й сказав Вам доволі ясно і одверто. А між тим дотеперішня наша переписка була тільки наполовину такою. Тільки я з власної охоти розказав Вам про себе те, що вважав для Вас цікавим і важним; а Ви ані не розпитували мене про те, що справді для Вас є цікаве й важне, ані про себе, помимо моїх питань, не розказували мені того, чого б мені бажалось знати, заслонюючись самолюбієм. Слаба се заслона! У мене хіба ж самолюбія нема?

Даруйте, коли я, може, надокучив Вам, але мені здавалось конечним поставити Вам чисто перед очі все, що я надумав за часи Вашої мовчанки. Будьте певні, що всі ті слова диктує мені щира прихильність до Вас як до людини, як до приятельки і як до — ну, побачимо, що дальш буде! Я бажав би, щоб наше подружжя не було обопільним купуванням kota в мішку, щоб весілля наше не було прологом до тяжкої, страшної драми, і упереджаю Вас, що чую в собі доволі сили до того, щоб в такім разі зробити одно остаюче діло, зробити, щоб драма та не була довгою.

От Вам мої рефлексії на склоні року; від Вас залежати буде, з яким лицем я повітаю новий рік і якими стежками піде в нім моє життя. Бажаю Вам усього найліпшого. Ваш Іван Франко”.

Підпис та адреса: Львів, вул. Ліндого, № 3. Та ще дата: 30 грудня 1885 року.

Майже одночасно з тим листом, а саме 28 грудня 1885 року, вислав лист і М. Драгоманову, який був у важкій матеріальній скруті. „Справді, —

писав, — страшно мусить бути положення, в котрім такий могучий дух, як Ваш, міг так угнутися, так ослабнути, так зневіритися в людях і в самім собі. Я боюсь приступати до Вас з банальними словами потіхи і заохоти, бо сам з досвіду знаю, що такі слова в тяжку хвилю далеко не полегша, а так щось мов цукрова вода, завдана замість лікарства. Як я бажав би Вам допомогти, хоч капельку вменшити того горя, котрим так проболіли Ваші слова. Рівночасно з сим листом я висилаю три листи на Україну: до Вашої сестри, до Трегубова і до Ант[оновича]. Невже ж таки вони можуть дати Вам пропадати, взявши на себе зглядом Вас обов'язок?"

Від Олени Пчілки отримав листа ще 14 грудня, і він дуже його схвилював — Олена Пчілка застерігала його від необдуманого кроку щодо одруження. „Посліднім уступом свого листа Ви, — відповідав, — ласкава пані, вбили мені чималого клина в голову. Звісно, о таких речах, як родинне життя, ви компетентніші говорити, ніж я, — а говорите Ви таке, що мені аж страшно. Звісно, я знаю потрохи, що значить недібане подружжя, але знаю не менш того, що дібрати подружжя єсть майже неможливо, що подружжя майже завжди — лотерея, котру 99% хибляє. Значиться, що ж тут робити? Дві дороги: або зовсім зречись думок про заснування власного огнища, або — і се мені здається хоч не принципіальна, а найпрактичніша дорога — умалити претензії до крайньої можності, не надіятись замного! Мені здається, що найбільша часть щасливих подруж основана іменно на тій обопільній взаємній резигнації, на поблажливості для взаємних похибок. Ех, ласкава пані, коли б Ви знали, з якими людьми приходилось мені не тільки миритися, але й дружитися і з яким оптимістичним упором я вмів вишукувати добру сторону в чоловіці, зовсім упавшій, — ну, та се нехай собі! Даруйте, пані, що ввійшов на те особистої натури поле і що до повищих, може, й зовсім лишніх уваг, докину одну, може, й зовсім уже недискретну: Ваші уваги о подружжі писані таким тоном, немовби були вимірені на певну одну особу. Коли так, дуже був би радий почути від Вас децщо більше в тій матерії; коли ж ні, то щиро прошу Вашого прощення за те питання”.

Цього йому здалося замало. І за цим листом наступного ж дня пише ще один: „Признаюсь Вам, і з вчорашнього мого листа Ви вирозумієте, — я дуже мучивсь згадкою про дописку в своїм листі нащот „певної одної особи”; мучивсь для того, бо думав, що Вам не буде звісно, про що я річ веду і що Ви можете підозрівати в моїх словах якесь роздражнення або що. Ну, та Богу слава, Ваш послідній лист вияснив се; Ви знаєте, про кого я натякав, хоч дуже жаль, що не знаєте тої особи ближче. Трохи мене заболіла іронія (може, й не преднамірена) в Ваших словах, що моя знайомість, без сумніву, мусить бути не з м і р н о

більша. Та мій Боже милий! А відки ж така незмірна знайомість мала вродитись? Ні, ласкава пані, скажу відверто і прямо, що моя знайомість з „особою” так-таки „незмірно” мала: отак, крім кількох загальних фраз та д у ж е скупі переписки, і нічогосінько. Еге, скажете Ви, та як же се можна? А я скажу Вам: видно, що можна, коли так діється. Ну, та се ще також тільки перший розділ повісті, а яка вона буде довга, куди розвинеться і яка буде розв’язка — побачимо, коли доживемо. А поки що, коли вже Ви се діло знаєте, то чи можу просити Вас, в разі коли сеї зими будете в Києві, розвідатись дещо ліпше і сказати мені Ваш щирий суд про сю особу? Ви самі краще, ніж хто другий, будете знати, як тяжко чоловікові виробити собі вірне поняття о дівчині, а ще без близького з нею зношення і при „вродженій у неї неохоті до переписки”. Погляньте Ви своїми жіночими очима і скажіть опісля так, як би свому синові по ширості сказали”.

І їй, і йому було відомо, що мова йде про Ольгу Хоружинську.

Розділ II

ПЕРЕД ОДРУЖЕННЯМ

Новий 1886 рік, у якому йому мало виповнитися тридцять, нічого доброго не обіцяв. На Різдво хотів поїхати до Озаркевичів у Болахів. Мала з'їхатися вся родина, повинна бути і Ольга Рошкевич. Трохи стишив обурений тон у листах Михайло Драгоманов. Він вимагає від Франка підтвердити на письмі, що „Зоря” має безтенденційний характер, а щодо примирення, то воно настане тоді, коли часопис надрукує якусь річ М. Павлика. І Франко мало не у відчаї від тих вимог. „Що тикається Павлика, — писав М. Драгоманову 4 січня 1886 року, — то трудність тут буде не з боку редакції, а з боку його самого. Поперед всього ніякої статті у нього готової нема. Робота його про читальні не то що не скінчена, але і не зачата...”

Ображений на нього і О. Кониський...

Лист Олени Пчілки стосовно його нареченої посіяв тільки сумнів. Іван Франко просить Олену Пчілку роз'яснити ситуацію щодо даного питання. „А на закінчення, — пише він їй у листі від 4 січня, — ще про ту справу, котра Вам ні стій, ні пожди наробила деякого клопоту. Ви даремно приписуєте собі якусь вину в тій справі. Ніякої вини тут нема і не могло бути, бо нічого злого не сталося. Я не знаю, для чого б нам не поговорити при нагоді і о яким-небудь особистім ділі, і для чого б Ви мусили накладати на себе мовчання там, де йде о мою особисту справу, і особливо для чого б я, знаючи Вашу доброту, Ваш досвід і Вашу прихильність для мене, міг брати Вам за зле Вашу щирю бесіду навіть в такім делікатнім ділі? Ні, ласкава пані, я зовсім ані крихіточки не маю жалю ні до Вас, ні до себе, що між нами зайшла така бесіда. Противно, ставши раз на таку дорогу, на котрій зовсім не бачу перед собою ясного шляху, а бачу тільки неозначену можливість, під котрою може критися й цілковита неможність, я тільки можу бути вдячний для Вас, коли Ви схочете чи тепер, чи й на дальше допомогти мені своєю радою. Щоб Ви що-небудь рішучого мені сказали — сього я зовсім не вимагав від Вас, бо се й неможлива річ. Але коли будете

могли і схочете що-небудь сказати, то будьте згори переконані, що кожну увагу Вашу прийму з сердечною подякою”.

Ідея щодо написання історії української літератури, з якою носився перед поїздкою до Києва, відпала назавжди. За цю працю — правда, не для німецьких видавців — взявся О. Огоновський. „Огоновський у „Зорі”, — повідомляв І. Франко М. Драгоманова в листі від 9 січня, — переробляє цілковито статтю з енциклопедії, а властиво дає „Коротку історію літератури”. Що вона вийде лико, се всі ми знаємо; оскільки буду міг і знав, буду старатись не перепускати хоч грубших помилок; ну, та при дуже малесенькім знанні моїм о давній і новій укр[аїнській] літературі не багато на себе вповаю. А От. професор університ[ету], і фірма така, що може сам за себе одвічати, то нехай і пише, й одвічає”.

Франко буде першим, хто критикуватиме цю працю, коли вона вийде окремим виданням і стане першою історією української літератури.

Олена Пчілка не відповіла. Написала Ольга Хоружинська. Вона згодилася йти з ним „в незвісну дорогу”, хоч знає, що „дорога та трудна”. „Ні, дорога Олічка, — писав їй у відповідь Іван Франко 10 січня 1886 року, — я знаю, що Ви добре роздумали свій крок, і щиро бажаю, щоб Вам ніколи не довелось жалувати його з моєї причини. Гарно се Ви сказали, що при спільному житті „известная доля уступчивости” — найкращий спосіб приноровитися до себе. Се зовсім і мій погляд, і в тім згляді я перейшов уже таку школу в житті, що не много, мабуть, буду міг від Вас нового навчитися”.

Ольга запитала про різдвяні свята в Галичині. „Вони у нас, — відповідає Франко, — обходяться по тому ж самому календарю, що і у Вас. Я проводив їх в Болехові, у тої самої пані Кобринської, що писала до Вас як до літератора”.

У тому ж листі зауважить: „...мені дуже б бажалось, щоб Ви не самі покинули Україну і емігрували в Галичину, а в якій добрій кумпанії. От, приміром, гарно б було, коли б товаришка Ваша Доброграєва також надумалась та перемандрувала в Галичину, хоч би рука об руку з тим чоловічком, про котрого я згадував! Се мій добрий приятель, і ми могли б устроїти собі життя дуже гарно в товаристві. Я надіюсь, що він приїде зо мною разом до Києва і попрошу його замість мене перетанцювати з Вами, що звичай велить, бо я сам до танцю, як віл до карети. Але господи, я говорю Вам усякі такі секрети, не знаючи, навіть, чи можна Вам говорити які-небудь секрети, т. є. чи вмієте Ви мовчати?”

Олена Доброграєва (1864-1888), як і Ольга, вчилася на бестужевських курсах. Згаданий лист лише підтверджує слова Антоніни Трегубової, що весною 1885 року Іван Франко приїздив „з групою гали-

чан", серед яких і був той „чоловічок", якому впала в око Олена Доброграєва. Це був Володимир Коцовський.

Дещо інакше представила момент сватання Антоніна Трегубова. За її спогадами „Дещо з життя Ольги Франкової", які вперше були опубліковані 1980 року у п'ятій книзі збірника „За сто літ", виходило, що спочатку Іван Франко попросив руки Ольги в Єлисея Кипріяновича Трегубова, чоловіка Антоніни, однак той відписав Франкові, що в них такого звичаю нема, і порадив із тим проханням звернутися до самої Ольги, що поет і зробив. Твердження Антоніни Трегубової цілком логічне і відповідає дійсності, бо в Галичині справді руку дівчини просять спочатку у її батьків чи опікунів, і Франко вчинив згідно зі звичаєм, бо для Ольги Хоружинської Трегубови справді були опікунами.

Очевидно, в сім'ї Трегубових Івана Франка як жениха сприйняли несерйозно. Надто добре Єлисей Трегубов знав матеріальне становище письменника, оскільки, як і О. Кониський, часто бував у Львові. Крім того, він прекрасно знав, як в Галичині ставляться до Франка. Було цілком зрозуміло, що при такому становищі Іван Франко не зможе забезпечити свою дружину та сім'ю, а тому поет був змушений писати до Ольги листа з точними підрахунками своїх заробітків та можливих витрат. Сімейна легенда твердить, що саме Єлисей Трегубов „звернув увагу" Івана Франка на Ольгу, коли вона йшла зі своєю старшою сестрою Олександрою, званою в родині Сашею, вниз Фундуклеївською вулицею назустріч Івану Франку та Єлисею Кипріяновичу. Єлисей Кипріянович тоді запитав гостя: „Яку тобі посватати?", а той показав пальцем на Ольгу: „Ось цю!"

Рішення Ольги вийти заміж за Івана Франка викликало в родині якщо не паніку, то принаймні солідну тривогу. Чи уявляє собі Ольга, що жити їй доведеться в Галичині, де „москалів" якщо не ненавидять, то не шанують. Чи розуміє Ольга, що її за рік-два зжеруть і вона там ніколи не приживеться? Як вона зможе там спілкуватися з людьми, коли не знає польської мови і „галицького язика вообщє", а по-французьки у Львові не прийнято говорити?

„Ми були, — писала Антоніна Трегубова, — в курсі справ української „Громади", боліли її болями; також свій вплив зробило на Ольгу вчення на курсах; сестра познайомилася з життям Русинів, що так уперто обстоювали своє право на існування; потім — слава, що йшла слідом за ім'ям Івана Франка, як письменника і соціаліста, — і врешті сестра сказала нам, що вона має одружитися з ним. Ми, жінки, одмовляли її, бо Франко був з себе не дуже красивий, а потім ми питали, чи буде вона в силі з'єднати піклування про сім'ю з боротьбою, з допомогою

Франкові в його громадській та літературній справі! Але сестра не міняла слова, і ми вирішили поїхати до Львова познайомитися з тамошнім життям, з людьми, звичаями та норовами”.

Властиво їхали Хоружинські не до Львова, а в Женеву до Михайла Драгоманова, який був на той час у важкій матеріальній скруті. Київська „Громада” збрала трохи грошей і вирішила передати їх йому через сестер. Це було на руку Антоніні, бо вона мала можливість зупинитися у Львові і показати романтичній сестрі-курсистці, „що таке той Львів і та Галіція”.

Про приїзд сестер Єлисей Трегубов повідомив Івана Франка заздалегідь у листі від 19 січня (за старим стилем) 1886 року: „Моя стара (тобто Антоніна — авт.) і Ольга у середу ввечері 22 січня (по нашому) виїдять до Львова і Відня” (ІЛ. Ф. 3, № 1615, арк. 379).

Сестри приїхали до Львова саме у той час, коли по різдвяному пості різні товариства організовували забави з танцями, які голосно називалися балами, а то й „карнавалами” (тільки „Просвіта” скромно і зрозуміло називала їх вечірками). На одну таку вечірку були запрошені й сестри, і Антоніна про це залишила наступні рядки спогадів: „Взимку 1884-5 (насправді 1886 року — авт.) ми, я і Ольга, склали свою подорож до Львова, маючи на меті побувати і в Женеві, у М. П. Драгоманова. У Львові сестра більш усього цікавилась своїм нареченим; а я, разом з знайомими мені Галичанами, що бували у нас у Києві, роздивлялась місто, уніатські церкви і взагалі все те, що було цікаве. Сім'я професора Володимира Шухевича дуже щиро вітала мене і часто запрошувала до себе; Франка ж ні разу не було кликано. Якось жінка професора Шухевича запропонувала одвідати вечірку в „Просвіті”; туди мала надійти й сестра з І. Франком.

„Просвіта” займала три невеличких кімнати; в більшій біля стін стояли стільці; там сиділи матері; посеред кімнати стояли дівчата, гарно вбрані, у білих сукнях, хлопці — біля дверей; хтось грав на піаніно вальса; кавалер підходив до дівчат, що стояли посеред хати, уклонявся одній якій-небудь, робив тур вальса навкруги і, скінчивши, одводив її до групи, а сам чи йшов до дверей, чи вибирав другу. Танці були — вальс, венгерка. Вечірка тяглася до дванадцятої години і весь час дівчата стояли посеред залі. Я була страшенно здивована: як це? тут усі свої, а поведуться зовсім як чужі: ніхто й пари слів не сказав один до одного! Франко пояснив мені, що у їх такий звичай: „Не можна розмовляти за танцями, бо зараз скажуть, що залицяєшся!”

У Львові ми гостювали досить довго; потім поїхали до Відня, знову обдивлялися місто, знайомилися з Українцями, бували часто в „Січі”, де

слухали реферати і кожний раз розписувалися у книзі одвідування. Гроші Драгоманову ми вислали поштою, а до Женеви так і не поїхали; я страшенно хотіла познайомитись з подружжям Драгоманових; з такою повагою, з такою пошаною мій чоловік розказував завжди про цю сім'ю. Я й хотіла, й боялась, що я, така незначна та проста людина, — як я буду говорити з Людмилою Михайлівною, не кажучи вже про самого Драгоманова. Потім, далеко пізніше, коли Людмила Михайлівна, вдовою, повернулась до Києва, ми були щирими приятельками.

Гостюючи за кордоном, Ольга більше познайомилася з Франком і ствердила своє слово бути його дружиною”.

Рішення Ольги було настільки остаточним, що вона повезла із собою в Київ свідоцтво про народження Івана Франка, яке йому виписав після настирливих домагань вітчима Гриня Гаврилика парох Нагуєвич В. Білинський. Отець довго опирався, бо вважав, що наречений мав би дати „на заповіді”, тобто повідомлення про свій намір „вступити у супружній стан”, у Нагуєвицьку церкву, та Франко чомусь не хотів цього робити.

У Відні сестри були тільки два дні. „Вас, мабуть, дуже здивує, — писала Ольга Хоружинська Іванові Франкові 10 лютого, — що ми в такому великому городі не нашли чим себе забавить більше, як на два дні. А справді, город великий. Як ідеш вулицею, то наче б то в якомусь ущельї, і неба мало видно через височезні будинки. На дворі хмари, а на душі сумно. Зараз як ми приїхали в город, так аж страшно зробилось, добре, що у той самий вечер, як ми приїхали, прийшов до нас пан Куровець і розважив трошки. На другий день з ним же таки перше ходили по городу і далі на трамваї поїхали в Картиную галерею. Ввечері стояли в театрі, бо інших білетів не вміли заповучити. Грали Фауста, артисти співали не дуже гарно, а декорація і все прочее було красиво. Ввечеру того ж дня прийшли до нас Озаркевич і Кобринський, ми зібрались вже піти до тіатру, то й часу не мали з ними довго розмовлять. Сьогодні підем у Січ. Ми мусим втікати відсіля, бо страшно холодно у номері, сидим в шубі. Більше нічого не буду писать, треба нести листа на почту. Передайте поклін пану Коцовському. До скорого свиданья”.

Іван Куровець (1863-1931) на той час був студентом медичного виділу Віденського університету і, звичайно, учасником „Січі”. Опісля став лікарем і довгий час працював у Калуші. Був директором Народної лікарни у Львові. Його спогади про Івана Франка вперше були надруковані у збірнику „Спомини про Франка”, який видала бібліотека „Нового часу” 1927 року. Він учився разом із Євгеном Озаркевичем (1861-1916), відомим українським ученим, та Володимиром Кобринським (1858-1940), про яких згадує в листі Ольга Хоружинська.

Іван Франко зустрів поїзд із Відня, як цього бажала Ольга, а свою дорогу додому вона описала відразу, як тільки приїхала. „Тепер я Вам напишу, — писала вона йому, — як ми до дому доїхали. С нами нічого особенного не приключилось: на таможене, впрочем, обошлись с нами делікатно, хотя по поводу визы для Науменко было маленькое недоразумение, но пошлины ни с чего не платили, ехали мы очень медленно. Мы рассчитывали бытъ вечером того же дня, а приехали на следующее утро, и сейчас же явилось между нами маленькое неудовольствие на порядки. Дома мы застали все благополучно. В наше отсутствие был у нас Косач, а вскоре приедет и Олена Пчилка делать Леси операцию. Оказалось, что то, что она Вам писала, было написано вообще, не относящееся ни к одной из нас, до последнего времени она не знала, о ком идет речь: обо мне или о моей старшей сестре. Меня очень радует, что ваше дело подвигается немного вперед; для меня это также дорого и важно, как и для вас. А что вы и до сих пор держите сами корректуру? Чи може справді вам хоть трошки збавить з себе цієї роботи? Може б, там найшовсь який добрий чоловічок, щоб розділив з вами цю роботу. Пожалійте своїх очей як не для себе, то хоть для мене. Почала я было до вас писать по украинскому, а как начнешь писать — совсем выходит не то. Так я и бросила выдумывать фразы, это только замедляет. И мне теперь почему-то так стало скучно, хорошо, что хоть занятие есть: возьмешь книгу — так забудешься на время. Нехорошо, что нам не удалось познакомиться с вашей семьей, что я буду писать дедушке; он вообще как человек патриархальный очень заботится об этом, чтоб родство не забывалось, а уважалось. Буду скоро писать ему и просить его благословенья. Напишіть мені, що там не дуже Вас журять за ваш вибор. Желая вам оставаться в полном спокойствии”.

Про гроші, вислані сестрами М. Драгоманову, Франко згадував у листі від 14 лютого 1886 року: „Перші гроші (200 крб.) привезла сюди жінка Трегубова... Рівночасно з Трегубовою приїхав сюди ще один чоловічок, Прихильний, і від нього я переслав Вам 260 руб. ...”. Прихильний — це Микола Васильович Ковалевський (1841-1897), який підтримував українську пресу в Галичині і перебував у дружніх стосунках із поетом.

Виявилось, що Івану Франку для одруження потрібна була довідка, що він не жонатий. Не знав, у кого дістати таку довідку. Але надіявся, що правники скажуть „По Вашім від'їзді, — запевняв наречений Іван Франко свою наречену Ольгу Хоружинську в листі від 14 лютого 1886 року, — щось таке зо мною сталось, що й сам не знаю. Немовби мені половину життя взято, такий я почувся слабій, безсильний і безвладний.

Се, мабуть, була натуральна реакція після тої несподіваної і великої радості, яку Ви вчинили мені своїм приїздом. Як я Вас люблю, Олічка! Як гаряче бажаю я бачити Вас щасливою! Одного тільки боюсь, щоб щастя не вбило мене. Ну, та, може, се тепер тільки хвилеве ослаблення так говорить з мене, а швидко оп'ять всі сили прийдуть в рівновагу. Вчора дістав я листа від п. Федоровича, що належить до крайової комісії для домашнього промислу, в котрім він, навіть без моєї просьби, обіцяє мені доложити всіх сил і старань, щоб виробити мені місце при тій комісії. І з інших боків запевнено мені протекцію, також без моєї просьби, ну, та про се буде час балакати, коли діло до ладу дійде”.

Іхати у Київ небезпечно. Відбувся черговий погром за українофільство, і серед інших заарештовано О. Кониського — за зв'язки з Галичиною, яка експортує в Україну українські ідеї у вигляді українських газет, журналів та книжок.

Причиною нагінки О. Кониського була повість „Юрій Горовенко” Кирила Кахникевича (1850-1926), співредактора „Діла” (1884-1890), видана 1885 року під псевдонімом Красюченко. У Києві накинута на О. Кониського, вважаючи саме його автором цього пасквілю. „Небагато, — повідомляв із цієї нагоди І. Франко М. Драгоманову 22 лютого 1886 року, — поміг йому акт нотаріальний зі Львова, посвідчаючий, що автором Горовенка є Кахникевич, новинкар „Діла”. Затим, мабуть, прийняли його за Дрозда, і хто знає, чи не удалось редакторам „Миру” (що друкувавсь в друк[арні] тов[ариства] Шев[ченка]) викрасти з коша рукопись і переслати її рос[ійським] жандармам як corpus delicti. Боюсь дуже, щоб К[ониський] з великого страху сам себе не дав в руки жандармські: він ладився тікати за границю і вів о тім ділі живу переписку з деяким народом у Галичині. Може, се як-небудь його й запутало?..”

До загального прикрого становища додався ще й лист М. Драгоманова до членів старої київської „Громади”, повний гіркою болю та розчарування діями киян, після прочитання якого (лист під назвою „Перший лист до киян” уперше був опублікований у книзі „М. Драгоманов. Листи до І. Франка та інших, 1881-1886, с. 153-175) Іван Франко писав М. Драгоманову: „Крізь болючі сльози писав я до Вас онодішний лист, коли почувсь діткнений Вашою іронією, та так само приходиться писати й отсей і перепро[си]ти Вас за те, що я міг (в тяжку годину) так фальшиво зрозуміти Вас і, зрозумівши фальшиво, не скрити перед Вами свого жалю, і таким способом через свою нерозвагу докинув ще гірку краплю до того великого горя, котре вилилось в Вашім великим листі до товаришів. Які діти, глупі, невидючі, а то ще й злосливі діти, всі ми супроти Вас і які дрібні та маловажні наші терпіння супроти Ваших! По прочитанні

Вашого листа мені доперва вияснився зв'язок многих речей, котрого до того я не міг догадатися, вияснилась психологія многих фактів, котрі йшли почасті й на моїх очах, та так немов з закритим лицем”.

Згаданий лист М. Драгоманов переслав через Івана Франка...

24 лютого у листі до О. Хоружинської Іван Франко подає дані про свою сім'ю: „Коли Вам доведеться писати дідусеві про мою сім'ю, то ось Вам про неї докладна реляція. Батько мій був сільський коваль і вмер давно (мабуть, ще 1865 р.), мати вийшла заміж другий раз за мужика Гриня Гаврилика, котрого я тепер і зову батьком, се чоловік молодий ще (сорок і два роки), статний і розумний, був 5 літ начальником громадським, письменний, хоч, звісно, елементарно, на пробу посилаю Вам картку, писану його рукою, в котрій він просить мене приїхати на весілля брата.

Мати моя також померла (мабуть, 1871 р.), після чого вітчим оженився другий раз. Після батька осталося нас три брати: я (найстарший), Захар (звичайно звуть Михайло) і Онофер; Захар уже три роки жонатий і живе осібно, а Онофер тепер жениться і осяде на батьківщині. Крім нас, осталась по матері (з вітчимом) сестра Юлька, котра отсе два роки вже замужем і також живе осібно. Вітчим дуже любить і поважає мене, о братах, звісно, й говорити не треба. Я досі, чим міг, допомагав їм, хоч хазяйство у них зовсім не таке малесеньке, в довгах ніколи не бували, держать наймичок і наймитів і в разі тяжкої потреби і я міг би о них хоч трохи опертися. Впрочім, тепер, побувавши на братовім весіллі, я зведу розмову й на свої заміри, і до чого договорюся, не перемину написати Вам”.

Знову чергові непорозуміння з Михайлом Драгомановим, який написав протест проти профанації святкування галичанами пам'яті Тараса Григоровича у Львові, а газета „Kurjer Lwowski” опублікувала його 3 березня 1886 року. „Признаюсь Вам, — писав Іван Франко того ж дня М. Драгоманову, — що цілі такого протесту з Вашого боку і на таким місці я (і не тільки я сам) зовсім не розумію. Що Ви хочете досягнути таким протестом, зверненням до польської публіки? І яке значення взагалі може мати протест чоловіка постороннього проти обходу чисто галицького? Значення міг би мати протест галичан, та й то ще не знати, яке значення. І що Ви властиво маєте на меті? Чи хочете, щоб ніякого обходу в пам'ять Шевченка не роблено, чи щоб з такого обходу виключено Вахнянинів і Белеїв, чи, може, хочете, щоб на тім обході молоде покоління зазначило свою несолидарність з поглядами старших? Коли Вам хотілось сього посліднього (як Ви й самі в листі своїм кажете), то чи не краще б було Вам або приватним, або й напечатаним в Женеві листом

звернутись прямо до тої молодезі і вияснити їй, о що Вам ходить, ніж отсим листом у „Kur[jeri] Lw[owskim]” прямо-таки робити всяке подібне виступлення труднішим, ніж було досі, або й неможливим? Ваш лист до „Kur. Lw.”, по моїй думці, закороткий і занадто голослівний, щоб переконати людей, не східних з Вами поглядів, але зате доволі гострий і категоричний, щоб викликати роздрознення у старших і знеохочення у великої часті молодезі, бодай у тої часті, котра стоїть посередині між поглядами старших і нашими і котру треба б радше переконувати та навчати, ніж штовхати. І коли б після Ваших приватних рад велика часть молодезі, може, й підняла б була голос, то тепер після Вашого протесту не підійме його вже хоча для того, щоб не здавалося, що робить по Вашій команді. Мені здається, що, хочачи що-небудь зробити в яким-небудь місці, треба старатись робити, що можна, з місцевими людьми, хоч би і з немногими, а не самому з сторони проти всіх місцевих. Така робота ледве чи принесе овощі”.

Знову вияснення стосунків із М. Павликом, якому безмежно вірив М. Драгоманов та котрого поставив своєрідним наглядцем над діями Івана Франка. „Якраз перед кількома днями П-к, — пише в тому ж листі Іван Франко, — з чисто особистих і глупих причин зірвав всякі товариські зносини зо мною і Тер[лецьким], між іншим й за те, що ми не хотіли згодитись на його глупий вступ до Вашого протесту і радили не печатати його в „Ргасу” (про „Kurj. Lw.” і речі не було). Малпуючи Ваш лист до товаришів, він написав мені подібне ж посланіє, тільки, звісно, по-своєму перекручуючи Ваші слова і пророчачи мені швидко погибель, коли не на-вернуся до нього. А куди мені наvertатися і що робити — бог знає. Пишу Вам о тім не для того, щоб дати волю своєму гніву, абощо, — я на П-ка не гніваюсь, але вважаю його чоловіком, з котрим годі зачинати яку-небудь спільну роботу іменно для того, що ніякого твердого ґрунту він під собою не має. Я вповні годжуся на те, що сказав йому Остап, що кожну справу, за котру він узявся, він сам скомпрометував і зробив неможливою. На Ваших очах все робилося, і Ви можете се потвердити. І дарма Ви дорікаєте мені за його елімінацію. Поперед всього не я його елімінував, а по-друге, елімінували його за те, що зробив він річ публічну (похорон Нар[ольського]), а коли за се кинено каменем на цілу партію, він не виступив публічно, не признався до ініціативи і не прийняв на себе відповіді за свою роботу. Адже ж таке поступування, в котрім один чоловік вимагає для себе повної свободи ділання, а від других домагається повної солідарності з собою, не даючи їм в замін за те від себе нічогосінько, се, не знаю, як се назвати, але, певне, не товариське поступування. А гріхив такого поступування за П-ком доволі таки багато”.

Похорон Адольфа Нарольського, про який згадує Іван Франко, відбувся 29 листопада 1884 року. На ньому М. Павлик палко „привітав” покійника за те, що той відмовився від сповіді та від похорону за участю священника.

М. Драгоманов винив І. Франка у всіх можливих гріхах: і в тому, що творилися в Галичині, і в тому, що не вдалося організувати своєї преси, і в добровільному співробітництві в чужій пресі. Цілком безпідставно, до речі. Мусив оправдовуватись: „Я ж писав Вам, що після того, як розбилась (не по моїй вині) надія на свою газету, мені приходилось або їхати на село, або приставати до такої роботи, яка є, і хоч як-небудь повертати її к ліпшому. І коли я вибрав се друге, то впять-таки не по своїй виключній волі, але на домагання молодезі і делегатів укр., а коли й досі стою при „Зорі”, то певно не для особистих амбіцій ані для плати (я беру за в с ю р о б о т у 25 зр. в місяць), але для того, щоб вдоволити вимоги тих людей, котрі мені довірилися і у котрих я бачу д о б р у в о л ю робити по мірі сил і вмілості. Помимо всього, що о тім думає П-к, я в тім ділі не почуваюсь до ніякої провини”.

Ольга ніяк не може визначитися з датою весілля. Причин багато: то з боку церкви (як бути, коли він греко-католицького, а вона — православного віросповідання?), то дід настоює, щоб глянути на жениха, то не з'ясовано справи з паспортами. „Дня я ще не назначаю, — повідомляє вона в листі від 11 березня 1886 року, — здається так, що або 20 або 23, там ще побачимо. А виїздить ви, мабуть, будете зараз після Святок (Великодніх свят — авт.), у Жмеринки зустрінемося та й поїдем до Одеси”.

На роботі також клопоти. Задумав видати твори С. Руданського, які в той час активно друкуються в „Зорі”. 1886 року вони вийдуть накладом Євгена Олесницького. Велику допомогу у збиранні спадщини С. Руданського та відомостей про нього, як і про ряд інших маловідомих та забутих українських письменників, подав йому Борис Познанський (1841-1906), який в українській культурі відомий насамперед як етнограф та публіцист. Листування з ним тривало від січня 1886 року до лютого 1889 року.

Іван Франко, який любить писати листи, ніяк не може зрозуміти, чому так не любить писати їх Ольга. Через це у нього роїться багато різних гадок. У листі від 18 березня 1886 року докоряє: „Дорога Олічка! Жду я та й жду від Вас листа і, мабуть, не діждуся. Не знаю, чи Ви так зайняті (і чим)?, чи, може, — не дай боже — хорі, що нічого не напишете. А може, Ви що-небудь інше роздумали та отягаєтесь мені написати? Скажу Вам щиро, заглянувши в Ваші очі „в них же льсти ніт”, я перестав

було й сумніватися о Вас, і був спокійний, і вірив кожному Вашому слову. Але тепер, коли Ви по так довгім часі і словечком не озиваетесь, мені мимоволі пригадуються хоч би такі Ваші слова, що серце Ваше мовчить і т. п. А може, Ви, побачивши трохи ближче і мене, і обстановку мого життя, і роздумали, що не стоїть трудитися? Бо то знаю, що коли б Ви були хоч крихітку полюбили мене, то все-таки не втерпіли б, а написали б хоч кілька слів. І вимовитись не можете, що нема об чім писати; адже ж мою обстановку Ви бачили і мусили ж якісь думки в Вас збудитися. Не менше цікаво було б мені знати, що вийшло з Вашої переписки з дідусем після поїздки, а мовчання Ваше якраз о тім ділі утверджує мене в тім, що мусило щось нехороше вийти. Ех, Олічка, хоч, може, й не стою я Вас і Вашої любові, але я не заслужив на те, щоб Ви так мене мучили. Я розстарав уже документ (швидко буде в моїх руках), потрібний для свадьби, та не шлю його, бо не знаю, чи не застану свічки погашені. І о собі нічого більш не пишу — руки опадають, а Вам, може, й неінтересно буде й слухати. Так прощайте ж. Жду Вашого письма і вірю в те, що коли взагалі Ви змінили як-небудь свої замисли, Ви скажете мені щиро і одверто. Ваш Іван Фр."

Ольга тут же ж відписала. Вона вже відчувала себе дружиною Івана Франка, просила в листі від 20 березня, щоб Іван Якович (трошки пізніше почала писати „Ванічка”) знайшов квартиру у Львові неподалік панів Шухевичів, бо вони їй сподобалися. Весна надворі, „скоро-скоро все розкисне”, жаль буде покидати Київ та ще в таку розкішну пору. Ну, на те, що вона не любить писати, нехай Іван Якович не звертає уваги. І на те, що не вміє по-гарному говорити. „Змалку така була, — писала, — така і останусь. Не знаю, чи, може, обращеніе окружающих меня людей, ще як я була дитиною, наложило на меня такой отпечаток. Міні розказують, що я до семи літ була на руках у няньки гувернантки, котра мене била і мучила не про що. Чи не вона мене такою зробила? Ну та що так казати, і я надіюсь, що мое сердце согреється біля вас”.

І тут же лист від Івана Франка: „Ну ледве-не-ледве я діждавсь Вашого листа, а то при ненастанних натяках деяких людей почав уже був думати бозна-що. Не дивуйтесь, мила моя, що такі мислі приходять мені в голову. Коли б Ви коли-небудь кого-небудь любили, то й самі б знали, що так воно й мусить бути. А то, признаюсь Вам, дивно трохи виходить у Вас, одне — то неохота писати до мене, навіть незважаючи на мою просьбу, а друге — от хоч би те церемонне „добродію” в Вашому листі. Невже ж у Вас так до себе пишуть люди, котрі через шість неділь лагодяться стати під вінець. Ну, та се мені не дуже страшне ввиду того, що Ви дальше кажете, що не змінєте свого слова.

Значиться, буду мав час і змогу віддячитись Вам за все так, щоб Ви пізнали, як-то воно смакує. От побачите!"

На лист Івана Франка Ольга відповіла 6 квітня 1886 року поділовому: „Виїзжаю я в п'ятницю в 9 ч. 16 м. утра, в Жмеринці буду в 7 ч. 09 м. вечера того ж таки дня, а ваш поїзд odchодит із Волочиська в 12 ч. пополудни, а приходить в Жмеринку в 6 ч. 09 м. Вам приходиться ждати мене около часу в Жмеринке, а в 7 ч. 49 м. едем вместе на Одесу. Із Львова ви, вероятно, виедете в Четверг вечером. Здається, що більше зміни ніякої не буде.

В Колодежне ми не поїдем, бо Ольга Петровна буде в Києві у дочці. А як я дістала паспорт, то, може, уже зараз після вінця поїдем до Львова. Від дідуся одібрали листа дуже ласкавого”.

З тих планів нічого не вийшло, але того ж таки 6 квітня Іван Франко написав зворушливу відповідь на попередній лист Ольги: „Тільки що одержав Ваш лист і Вашу метрическую справку і спішу звістити Вас о тім і написати Вам кілька слів по поводу Вашого листа. Як він мене радував, про се й говорити Вам не потребує. Особливо кінець його, де Ви згадуєте про своє неприглядне дитинство, глибоко зворушив, і скажу Вам прямо — радував мене. Не для того радував, як коли б я тішився Вашому, хоч і давно прошлому терпінню, а для того, що всяке чуже терпіння є для мене мотивом до співчуття, до прихильності і симпатії, а те, що Ви колись перетерпіли, мусило і у Вас виробити співчуття до терпіння других. Не знаю, може, моя власна тяжка молодість так мене виробила, що всяке терпіння найборше мене розворушує, що з боку співчуття найборше трафити можна до мого серця. А бажання Ваше, щоб Ваше серце огрілося біля мого, — се такий доказ Вашої щирості для мене, котрий вистарчить мені за всі прихильні словечка, які Ви могли б мені сказати”.

Не обминув і планів на майбутнє спільне життя: „Хату я найму, мабуть, в тім самім домі, що й досі живу, ул. Лінде, н[омер] 3, на першому поверсі, тільки о одну стіну від мого теперішнього житла, котре Ви бачили. Дві невеличкі кімнатки і кухонька, плата місячно 16 ринських, а користь та, що хата суха і доволі тиха, і доволі світла, та й у центрі города, чи до друкарні, чи до бібліотеки близесенько. Служанка буде нам, крім їди, коштівувати 4-5 ринських, значиться, ця рубрика вийде трохи дешевше, ніж я уперед рахував. Коли б тільки здоровля та сила до роботи, то якось проживемо”.

Не вельми прихильно віднісся Іван Франко до бажання Ольги знайти хату поблизу Володимира Шухевича (1850-1915), відомого українського етнографа, автора багатотомної монографії „Гуцульщина”, яка,

правда, вийде значно пізніше часу, про який іде мова. „Жити нам в сусідстві Шухевичів, — переконував Ольгу Іван Франко, — трудно буде: вони, як Ви бачили, далеко від центру города, в місці невідгнінім, на взгір'ю, куди мені було б дуже тяжко ходити. І заходити до них часто не можна: дітей багато, хлопоти всякі і пр. Звісно, коли можна буде, то й заходитимем. Та, впрочім, Шухевич, хоч і один з кращих старших народців, але все-таки чоловік дуже малої освіти; чоловік він більш діловий і по тій часті у нього можна добути всякі інформації”.

Його життя після одруження має бути інакше, ніж було досі: „Оскільки я собі представляю наше майбутнє життя, то ми повинні старатись звести круг себе товариство з молодіжю, старатись прояснювати молоді голови, приводити їх до роботи. Матеріалу для сього найдеться тут доволі. Мені здається, що з нашої тихої й скромної хати повинна виходити струя нового, могутнього руху, котрого елементи вже тепер проявляються на всіх кутках нашої Галичини, і котрий при нашій допомозі повинен міцніти і ширшати, руху реального і розумного народолюбства. Знайте, Олічка, що життя тільки тоді життя, коли його движучою силою єсть ідея; а моє дотеперішнє життя, хоч і як не раз тяжке, було тим хіба щасливе і гарне, що ніколи ніяка невзгодина не могла мене зовсім втиснути в грязь ані збити на хвилю з ідейної дороги. Все і всюди я чув в собі сю силу, чув в ній собі таку опору, що не міг упасти. Помимо слабого здоров'я, я в тій силі находив невичерпну і невтомиму енергію. Не тільки при духовній, але й при фізичній роботі, я, слабкий хробак, дуже часто потрафив завстидати вдесьтеро від мене сильніших людей, у котрих по трохи надзвичайнім напруженні зараз з-під людської оболочки показується безвладна глина.

Та що се я пишу. Ще подумаєте, що хочу похвалитися перед Вами. Ні, сього я не хочу. Я тільки хотів би вказати Вам, куди, в якому напрямі й на майбутнє тягне мене моя удача. В многих зглядах я мужик, простий і неотесаний, хоч чуткість на всякий грубий дотик сильно у мене розвинена. Не достає мені одного — смілої рішучості, ініціативи. На провідника я не сотворений; найвище моє бажання — бути рядовим великого діла здвигнення народного і бачити, що провід того діла спочиває в сильних руках, в яснім, широкім розумі. Ах, та коли ж то ми в своїх ділах побачимо такого провідника?..”

До весілля залишалось неповних чотири тижні. Воно мало відбутися через тиждень по Томиїній неділі, в яку заборонялося робити гучні забави.

У сам страсний тиждень, у середу, він виїхав у Нагуєвичі на Великодні свята, які цього року припадали на 25 квітня, і мав бути там до вівторка або середи, тобто 27 або 28 квітня, і відразу поїхати до Києва.

Про свій намір поїхати до Києва та Одеси по Великодніх святах повідомив навіть Елізу Ожешко, яка звернулася до нього з пропозицією перекласти деякі його оповідання, а також повість „Захар Беркут”. Еліза Ожешко порекомендувала Франкові зробити шлюбну фотографію в салоні Валерія Висоцького, що стояв на Хрещатику ближче до Фундуклеївської вулиці. Іван Франко послухався її поради.

Ні слова про одруження К. Попович і У. Кравченко, тільки запитав Климентину, чому вона нічого не пише літературного. „Після такого гарного початку не годиться Вам відразу залягати, згорнувши руки!”

У вівторок 20 квітня 1886 року Іван Франко попередив Ольгу, що 22 квітня, в четвер, їде в Нагуєвичі, а у Львові має бути 28 і відразу виїде до Києва.

29 квітня Іван Франко повідомляє М. Драгоманова, що несподівано вимушений відкласти від'їзд на 2-3 дні...

Ольга мріяла брати шлюб у якомусь відомому храмі і їхати до нього четвіркою баских коней, які б копитами кресали іскри. Щоб саме тоді квітли фіалки, щоб все навколо починало розпускатися. Шлюби у квітні найщасливіші — все життя буде у квітах. Травневі ні — вони як трава: пожухне і пропаде.

Приїхавши до Києва 31 квітня 1886 року, Іван Франко зупинився, як і першого разу, в „Мінеральних водах”, що стояли там, де сьогодні університетський ботанічний сад, — у помешканні студента четвертого курсу медичного факультету Володимирського університету.

Як не клопотались, як не старались, а піти до вінця у квітні, як про це мріяла Ольга, не вдалося. Однією з основних причин затримки був піп Симеон Іванович Трегубов, далекий родич Єлисея Кипріяновича (хоч він усім казав, зважаючи на українофільську орієнтацію останнього, що вони не родичі, а тільки однофамільці). Більшість священників, до котрих звертався Єлисей Кипріянович, із тих же причин відмовлялися дати шлюб Ользі з Франком. Знали, хто такий Іван Франко, якщо не з преси, то „по насльшке”. Врешті Єлисей Кипріянович натиснув на родинні почуття Симеона Трегубова, і той таки погодився дати шлюб.

Симеон Трегубов народився на Полтавщині, звідкіля походили всі Трегубови, 1856 року, тобто був Франковим ровесником. 1877 року закінчив Київську духовну семінарію, став кандидатом богослов'я та протоієреєм, отримавши місце праці в колегії Галагана. Навчав релігії і був настоятелем невеликої, закритої для сторонніх відвідувачів церкви (насправді каплиці — авт.) Павла при Колегії, яка містилася на другому поверсі. Саме там і було призначено шлюб Ольги та Івана Франка. З 1896 року Симеон Трегубов був священником Софіївського собору, а

згодом — настоятелем Стрітенської дерев'яної церкви, яка стояла на Львівській площі. Був двічі одружений. Перший раз із дочкою надвірного радника Вірою Григорівною Штангеновою (1868-1909), із якою мав двох дітей: Григорія та Сергія. Після смерті дружини Віри з дозволу церковної влади одружився вдруге з вдовою-дворянкою Марією Василівною Гудим-Левкович і мав з нею дві дочки: Катрю та Надію. Помер 1935 року, похований на Лук'янівському цвинтарі в Києві. Його могила не тільки збереглася, але й охороняється законом. На охоронній таблиці написано, що Симеон Трегубов давав шлюб Іванові Франкові та Ользі Хоружинській. Це в Києві. У Нагуєвичах усі спроби вшанувати пам'ять по священнику, який охрестив Івана Франка, а також був автором першої граматики української мови в Галичині, предтечею „Руської трійці“, що утвердила новітню українську літературу в тій же Галичині, залишаються з вини чиновників марними... Боячись покарання, Симеон Трегубов хотів обставити себе різними довідками з боку „австро-венгерського подданного“, тобто І. Франка, а тому справа з одруженням затяглася.

Іван Франко не гайнував часу. Прогулювався з Ольгою Києвом. Бував на вечорах у Лисенків, Науменків, Трегубових, котрі близько приятелювали з Косачами, а тому й не дивно, що вони разом відвідали й дім Петра Косача, який опісля стане вірним другом Івана Франка. Цілком можливо, що саме тоді Іван Франко познайомився з Лесею Українкою, яка на той час перебувала в Києві на лікуванні. Цілком можливо, що, відвідуючи М. Лисенка, обоє наречених удостоїлися честі слухати гру самого господаря, який виконував для них уривки зі своїх опер „Ніч перед Різдвом“, „Утоплена“, „Тарас Бульба“.

У домі Єлисея Кипріяновича у той час посилено готувалися до весілля. Жив він у двоповерховому будинку поруч із гімназією. Якщо Колегія Павла Галагана знаходилася на вулиці Фундуклеївській під номером 11, то будинок викладачів мав номер 9, і з Колегією його зв'язував перехід, так що у церкву, що на другому поверсі, взимку можна було йти, не одягаючись у зимове вбрання.

Єлисей Кипріянович у Колегії Галагана працював учителем географії та історії вже десятий рік. Він був „статским советником“, 1872 року з відзнакою закінчив історико-філологічний факультет Київського університету, товаришував із М. Драгомановим та з галицькими народовцями, через що часто їздив до Галичини. Ця дружба та ці спілкування з галицькими народовцями привели до того, що Єлисея Кипріяновича замість того, щоб залишити в університеті, як планувалося, послали працювати в Глухівську прогімназію, а через два роки він був переве-

дений у Київську військову гімназію на посаду вихователя. У наступному році йому дали посаду викладача російської мови, історії та географії. Вигнання з Володимирівського університету цілої групи українських учених, у тому числі й М. Драгоманова, у зв'язку із впровадженням 1876 року чергового, емського, указу про заборону української мови, причинилося до переведення його в Сумське реальне училище учителем географії, історії та російської словесності. Приводом переводу в Суми був той факт, що раз на його урок словесності зайшов предводитель дворянства, який полюбляв відвідувати подібні заняття, зокрема з російської словесності, і при цьому любив при учнях повчати учителя, як треба вчити дітей. Очевидно, про цю „слабкість” предводителя Єлисей Кипріянович знав і тому, коли той прийшов до нього на урок, запропонував розбирати байку Крилова „Осел і Соловей”. Яким би там уже й не був предводитель, але смисл того „розбирательства” він зрозумів і порахував, що вчитель свідомо затіяв цю справу, аби висміяти його, а тому почав вимагати не тільки звільнення Трегубова з посади викладача гімназії, але й виключення зі списку педагогів узагалі. Із педагогів Єлисея Трегубова не виключили, але посеред року перекинули з Києва в Сумську реальну школу, де була вільна посада учителя. Там працювала вчителькою Антоніна Хоружинська, і 20 серпня 1876 року Єлисей Кипріянович одружився з нею. Шлюб узяли в церкві села Грунівка Суджанського уїзду Курської області. Із метрики одруження, яка зберігається разом із особовою справою Єлисея Кипріяновича в Національному музеї літератури, що успадкував колишнє приміщення Колегії Павла Галагана, відомо, що Єлисей Кипріянович Трегубов народився у Полтаві 14 лютого 1848 року. Невдовзі по його одруженні з Антоїною Хоружинською стара київська „Громада” постаралася, щоб він переїхав у Київ, де спеціально для нього зберігалася місце вчителя географії та історії, бо Єлисея Кипріяновича знали як українського патріота і людину надзвичайних організаційних здібностей. Не дивно, що саме йому київська громада українців доручила справу видання українських книг та збирання коштів для цього. Він входив у редакцію „Киевской старины” і завідував у ній конторою.

1893 року Трегубов був призначений інспектором класів у Керченський інститут шляхетних дівчат, 1911 року вийшов у відставку і повернувся у Київ, де знову активно включився в життя української громади.

З приходом радянської влади працював старшим науковим співробітником АН України. Помер 3 грудня 1920 року і був похований на Байковому кладовищі трохи вище могили Лесі Українки.

Якщо іншим викладачам Колегії дослідники приділяли багато уваги, то дуже важливу, майже ключову фігуру київської „Громади”, директо-

ра Колегії 1891-1892 року, а перед тим викладача географії та історії тієї ж гімназії Єлисея Кипріяновича Трегубова увагою вони явно обділили. Вивчаючи документи, не можна не захопитися його блискучими організаторськими здібностями, без котрих важко собі уявити діяльність київської „Громади”, видання та розповсюдження журналу „Киевская старина”, збір коштів на різні потреби, в тому числі для видання творів української літератури. Саме йому зобов'язана добрим фінансовим веденням справ Олена Пчілка, яка зараховувала Трегубова до своїх найкращих і найвірніших приятелів. Зобов'язаний йому й Іван Франко, який тільки завдяки фінансовій підтримці, організованій Є. Трегубовим, зміг пережити російську окупацію 1914-1915 року і війну загалом.

Доля родини Трегубових трагічна. Цей рід знищено... Сьогодні навіть важко встановити роки життя дітей Єлисея Кипріяновича. Дочка Катерина була найстаршою. Народилася 19 липня 1877 р. Померла 1957 року. Закінчила свого часу, як і належить шляхтянці, Інститут шляхетних дівчат, опісля вчителювала в Борзні на Чернігівщині, мала двох дочок: Ірину та Оксану. Чоловік — Олександр Григорович Косенко — народився у 1869 році в селі Чесноківка на Чернігівщині. На початку 30-х років Катерина Єлисеївна була заарештована. Її звинуватили в підготовці збройного повстання на Україні і засудили на 20 років заслання. Покарання відбувала в Сибірі, де працювала нянею в яслах для дітей засуджених. Була звільнена перед війною. Працювати більше не могла. Жила в дочки Ірини в Києві, а потім у брата Іллі в Білій Церкві. Катерина Єлисеївна багато знала й пам'ятала. Була подругою Лесі Українки. Арешт зробив її замкнутою, мовчазною... У неї Сергій Єфремов придбав офорти Тараса Шевченка. Зберегла їх. А знайомство з С. Єфремовим, учасником процесу Союзу Визволення України (СВУ), і стало причиною арешту Катерини Трегубової.

Після неї залишилося небагато документів. Серед них — атестат, виданий дирекцією Фундуклеївської та Києво-Подільської жіночої гімназії 13 вересня 1916 року: „Предъявительница сего, бывшая штатная преподавательница русского языка Киево-Фундуклеевской женской гимназии, жена коллежского асессора Екатерина Елисеевна Косенко, урожденная Трегубова, как видно из документов, хранящихся в канцелярии гимназии при деле о службе ею, дочь статского советника, родилась 1877 года, июля 19-го дня, православного вероисповедания. Жалования получала 665 руб. в год. Окончила Педагогические курсы при С-Петербургских женских гимназиях в 1899 г. с званием домашней наставницы, в чем выдан ей аттестат от означенных курсов 16-го мая 1899 г. за № 61. Допущена была к преподаванию уроков русского

языка в Фундуклеевской женской гимназии с 1-го сентября 1904 г. Приказом г. Попечителя Киевской женской гимназии Ведомства учреждений Императрицы Марии от 21-го июля 1905 года утверждена в должности учительницы русского языка Фундуклеевской гимназии с 1-го сентября 1904 г. За отлично усердную службу на должности преподавательницы Фундуклеевской гимназии в 1907 году награждена денежною выдачею 125 руб. Согласно прошению, приказом г. Попечителя Киевских женских гимназий от 5 сентября 1910 года уволена от штатной должности преподавательницы русского языка Фундуклеевской женской гимназии с 1-го того же сентября. Знаков отличия не имеет. Наказаниям и взысканиям по службе не подвергалась. В отставке и в отпусках не была. Детей не имеет. В удостоверение вышеозначенного и дан ей г-же Косенко настоящий аттестат за надлежащими подписями и приложением печати заведения".

Дочка Катерини Трегубової Оксана була одружена з Олександром Григоровичем Фокінім. Збереглась автобіографія Оксани Косенко: „Я, Косенко Ксенія Александровна, родилась 2 V 1915 г. в г. Киеве в семье служащего.

В 1933 г. закончила фельдшерский техникум в г. Умани и была направлена на работу в Западную Сибирь в г. Новокузнецк.

Там я работала до 1936 г. в физиотерапевтической лечебнице старшим физиотехником, с 1936 г. по 1938 г. физиотехником при железно-дорожной больнице и завлабораторией там же.

В 1938 г. поступила в Свердловский мединститут, который закончила с отличием в 1942 г. С 1942 по 1945 г. находилась в рядах Советской Армии, II Украинский фронт, сначала начальником сортировочного отделения госпиталя инфекционного 2241. С 1945 по 1946 г. работала после демобилизации ординатором хирургического отделения городской больницы г. Белая Церковь, с 1946 г. ординатором в роддоме. С 1948 г. и по настоящее время работаю зав. гинекол. отделения роддома.

С 1945 г. по 1957 г. включительно работала по совместительству в Белоцерковском медучилище.

С 1947 по 1953 г. депутат горсовета нескольких созывов. С 1951 по 1955 была депутатом Верховного Совета УССР.

С 1954 г. член КПСС.

С 1956 г. и по настоящее время работаю пропагандистом при первичной партийной организации роддома.

20/VI 67 г. Косенко".

Не написала, що брала участь у Сталінградській битві...

Працювала в Білій Церкві. Там і померла 1979 року. Їх син Борис народився в Києві 12 листопада 1944 року. Одружився з лікаркою Оленою Миколаївною Троценко (народилася 21 серпня 1949 р.) в 1969 році. У вересні 1971 року в них народилася дочка, яку в честь бабусі назвали Катериною. 1993 року Катерина Фокіна вийшла заміж за Сергія Білоуса, в них двоє дітей: син Дмитро (народився 23 травня 1995 р.) та дочка Тетяна (народилася 16 березня 2000 р.). Вони є єдиними нащадками Трегубових, що живуть у Києві. Борис Фокін помер 1 липня 1998 року.

Дочка Катерини Трегубової Ірина Косенко (1913-1978) була одружена з Олександром Олексійовичем Левковичем (помер 1983 року) з відомої колись київської родини. Їх син Олексій (1945-1991) не дав продовження роду.

Середній син Єлисея Трегубова Володимир за фахом був інженером-мостобудівником. Був одружений із Наталією Миколаївною Кибальчич, донькою Миколи Івановича Кибальчича — революціонера і винахідника реактивного літального апарату. Він сконструював бомбу, якою було вбито царя Олександра II. Мамою Наталії Миколаївни, в заміжжі Трегубової була Надія Матвіївна Кибальчич, відома в літературі як Наталка Полтавка.

У Володимира Трегубова та Наталії Миколаївни Кибальчич був єдиний син Ігор. Жили вони в Києві на розі вулиць Вознесенської та Львівської. У 1930-х роках Володимир Трегубов був заарештований і знищений. Дружина з сином виїхала в Москву, уникаючи будь-яких контактів із ріднею...

Третьою дитиною Єлисея Кипріяновича та Антоніни Федорівни був син Ілля (1886-1949). Закінчив Київський університет св. Володимира, здобув фах лікаря. Працював у лікарнях Київської області, в Радомишлі, Умані, Тальному. Був відомим хірургом. 1932 року переїхав до Білої Церкви, де став головним лікарем місцевої лікарні. Рятував від загибелі радянських військовополонених, надавав допомогу партизанам. За працю в роки війни був засуджений до розстрілу, вирок однак відмінили і нагородили орденом „Знак Пошани” та кількома медалями.

Ілля Трегубов був одружений із Ганною Платонівною Дембіцькою (1892-1961), у них була дочка Ірина (1914 р. н.) та син Ігор (народився 8.09.1917 р.). Ігор Трегубов був військовим, мешкав у Чернігові. Його син Вадим живе у Сумах.

Дочка Іллі Ірина за фахом кінооператор, працювала на Київській кіностудії ім. О. Довженка. Була головним оператором таких фільмів, як „Подвиг розвідника”, „Назар Стодоля”, „Гроза над полями”, „За двома

зайцями" і багатьох інших. Вона приятелювала з Олександром Довженком, Юлією Солнцевою, Іваном Кавалерідзе.

Ірина Трегубова була одружена з Олександром Михайловичем Вишневським, якого Ілля Трегубов як військовополоненого врятував від загибелі. Свого віку доживала в Боярці на Київщині. Сина Володимира, 1943 року народження, Ірині Трегубовій-Вишневській довелося виховувати самій. Він став видатним українським інженером, ученим-винахідником.

Померла Ірина Трегубова 3 січня 1994 року, на 80-му році життя.

Ні нащадки Олександри Хоружинської-Ігнатович, ні нащадки Антоніни Хоружинської-Трегубової не мали можливості підтримувати зв'язок із нащадками Ольги Хоружинської-Франко. Вони навіть не зналися.

Їх свого часу розшукав Тарас Франко. В родині до цього часу зберігається листівка, яку він написав Оксані Косенко в Білу Церкву: „Глибоко шановна Оксано Олександрівно! Хочу повідомити Вас, що 13 травня 1967 року приїжджає з Канади у Київ моя сестра, а Ваша родичка Ганна Ключко-Франко. Вона просила повідомити про це своїх родичів, дуже хотіла б з ними побачитись. Чи Ви б змогли, дорога Оксано Олександрівно, приїхати в цей час у Київ та зайти до нас? Думаю, що Вам і усім нам буде приємно разом зустрітись. Чекаю відповіді від Вас. З глибокою повагою. Франко Тарас Іванович і доньки”.

Зустріч не відбулася. Причини зрозумілі. Ганна Франко була з іншого світу, і знатися з нею не треба було. Так вирішило начальство...

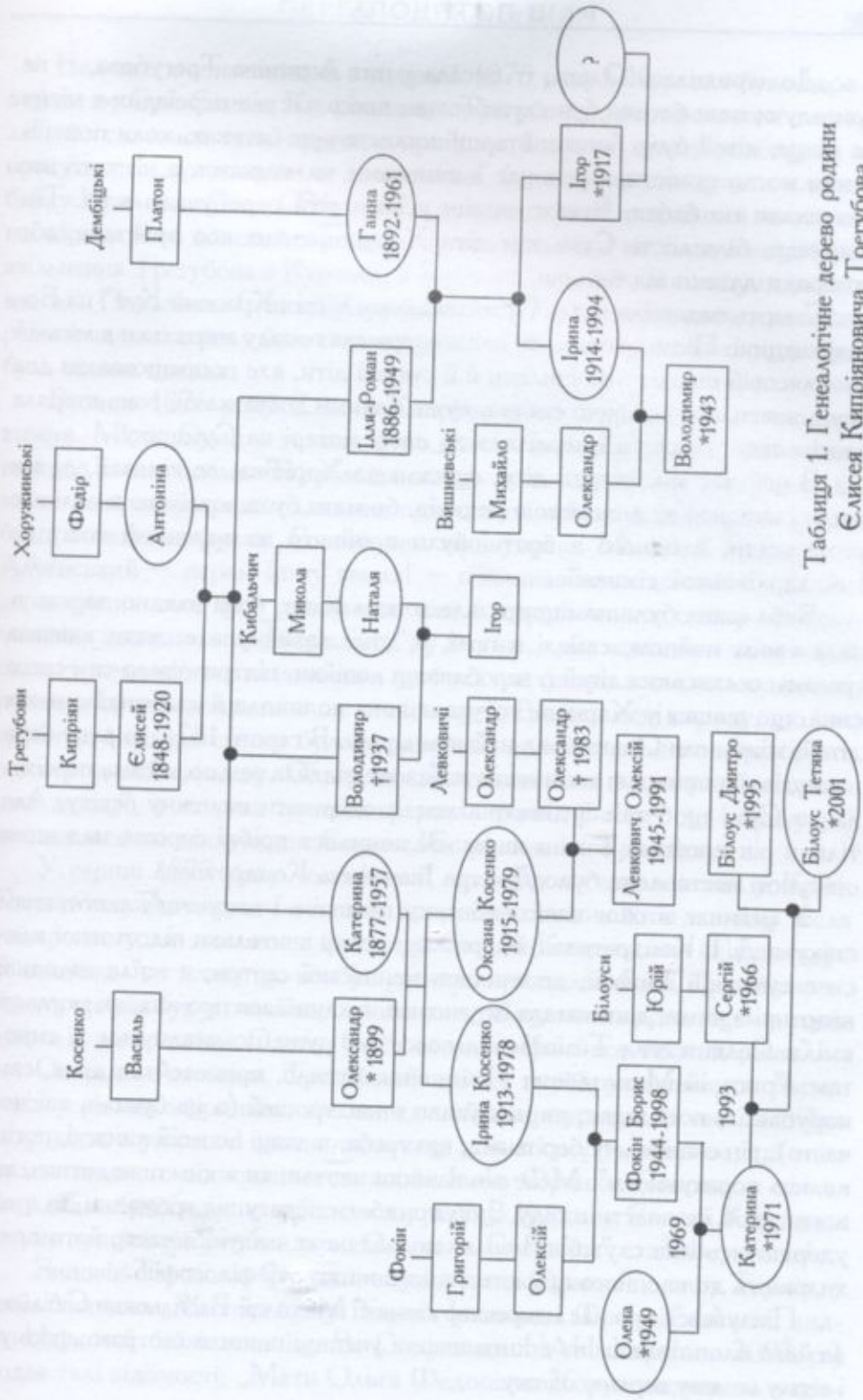
Та й про самих сестер Хоружинських, рід Ігнатовичів та Трегубових стало відомо тільки тепер.

Родини Трегубових та Ігнатовичів були близькими друзями Олени Пчілки та Петра Косача, а відтак та дружба перейшла на молодшу генерацію.

Було й таке, що Єлисей Кипріянович продав землю в селі Торчин (воно сьогодні відоме завдяки рекламі „Торчинського продукту”) батькові Лесі Українки Петру Косачу, щоб Леся мала якесь матеріальне забезпечення. Отримані гроші Трегубов вислав Іванові Франкові, бо той будував собі дім у Львові на вулиці Понінського. Свого часу Леся Українка буде у ньому першою гостею з Великої України...

Генеалогічне дерево родини Єлисея Кипріяновича Трегубова наведено в таблиці 1.

Якщо біографічні дані Є. К. Трегубова стали відомі завдяки віцїлій особовій справі, то про його дружину Антоніну Хоружинську, яка була найстаршою дочкою в родині Хоружинських, можна довідатися хїба що з її спогадів, які видавництво „Рух” 1930 року опублікувало у збірнику „За сто лїт” під назвою „Дещо з життя Ольги Франкової”.

Таблиця 1. Генеалогічне дерево родини Євсея Кипріяновича Трубובה

„Де народилась Ольга, — писала у них Антоніна Трегубова, — не пригадую; наш батько був службовець, весь час він переїздив з місця на місце; дітей було багато; старші жили то при батьках, коли помешкання могло помістити усіх нас з няньками та мамками, а ні — то нас розтикали по бабах, тітках; частіш усього діти перебували в сл. Тимофієвці, біля міста Сум; там діти Хоружинських або зростали, або помірали далеко від батьків.

Смерть захопила батька в маленькому місті „Красний Кут” на Богдохівщині. Після цього мати наша одержала посаду вчительки в міській двокласовій школі; там вчилися й її старші діти, але попрацювавши два роки, знесилена великою сім'єю, дуже малими достатками, вона втратила зовсім своє здоров'я і переїхала до своєї матері на Сумщину.

В цей час ми, старші діти, поїхали до Харкова, до гімназії, де ми жили і вчилися за допомогою родичів, бо мати була зовсім не в силі нас утримувати, а одного з братів було прийнято на казенний кошт до І-ої харківської гімназії.

Баба наша була поміщиця, але зовсім бідна; вона владно порядкувала своїм майном, сама і в полі, й дома хазяйнувала; мати навчала грамоти селянських дітей і, заробляючи копійки, підтримувала тим свого сина, що вчився у Харкові; готувала вона до школи й своїх найменших дітей; між ними Ольга була наймолодшою. В серпні 1874-го року баба несподівано померла; мати наша зараз же віддала землю, а сама переїхала до Сум, щоб там її дівчатка могли одержати належну освіту. Але тільки рік прожила вона з ними. Залишились дрібні сироти; над ними опікуном наставлено було Дмитра Івановича Кондратьєва.

У цей час я скінчила харківську гімназію і дякуючи клопотанням опікуна Д. І. Кондратьєва, одержала посаду вчительки підготовчої класи в сумській гімназії, де вчились менші мої сестри; я жила на одній квартирі з ними, допомагала їм учитися, піклувалася про них, як могла та вміла. Селяни села Тимофієвки весь час дуже помагали нам — сиротам. Григорій Миколаєвич Полошкин, бувало, привезе нам дров, сам порубає їх, поскладає; як не бувало в нас грошей (а це бувало, звісно, часто), він скаже: „ну беріть все, що треба, в лавці по моїй книжці, потім колись порухуємось”. Мене він завжди навчав, як з ким поводитись, як жити, щоб не впасти в біду, щоб придбати повагу від громадян, та щоб удержатись і на службі. З великою подякою згадую я часто його прихильність до нас, його щирість та його життєву філософію.

Піклувався про нас і директор гімназії Миколай Васильович Сібільов; за його клопотанням на кошти школи учениці пошили сестрам „форму” і теплу зимову верхню одягу.

Недовго я вчителювала в гімназії. 1876 року з Курська було переведено до Сум Єлисея Кипріяновича Трегубова, „штрафованого вчителя”, бо склалася така пригода: прийшло йому на думку розбирати в присутності „предводителя дворянства” (що любив одвідувати кляси) байку Крилова „Осел і Соловей”; „предводитель” подивився на це, як на образу його власної персони, і почав вимагати не тільки негайного звільнення Трегубова з Курська, а й виключення його зі складу педагогів взагалі. Педагогом Єлисей Кипріянович все-таки залишився, але посеред навчального року його перекинули в сумську реальну школу, де тоді була вільна посада.

Весною 1876 року Єлисей Кипріянович і я справляли своє одруження. Місто Суми в ті часи було зовсім маленьке, і ця новина всім швидко стала відома. Ті громадяни, що дуже прихильно ставились до мене, почали піклуватись, як же пристроїти моїх молодших сестер, що були в мене на руках. Голова земської управи Миколай Кирилович Алчевський — пером йому земля! — покликав мене до себе й сказав: „я запросив вас, щоб допомогти вам в справі ваших сестер: вашого чоловіка вважають за „соціаліста”, у вас же, крім молодості та молодого сили, — нема нічого; неможливо, щоб усі три сестри зостались на ваших руках; я хочу полегшити ваше становище”. Він дав мені пораду, що і як зробити, і одну з сестер було зараховано до московського сирітського інституту, наймолодшу, Ольгу, до „Харьковского института благородных девиц”, а старша за неї переросла роки прийому до інституту і залишилася на піклування Єлисея Кипріяновича Трегубова.

У серпні 1877 року чоловік мій одержав посаду вчителя у Києві. Попечитель Антонович не хотів допускати його в Київ швидко після університету, не дивлячись на те, що Єлисей Кипріянович скінчив курс „с отличием”, — тому що він був ученик і приятель М. П. Драгоманова, і за те, що він був у постійних зносинах з галицькими народовцями, одвідуючи їх закордоном. Однак, Є. К. посаду в Києві все-таки одержав”.

Спогади Антоніни Трегубової опісля передруковувалися багато разів у різних збірниках, але наведений вище уривок із них постійно вилучався, а укладачі пояснювали таке цікаве скорочення тим, що воно не має жодного відношення до особи Івана Франка. Спогади є спогади: одне забулося, інше змістилося у часі. В Курську Єлисей Кипріянович не працював, а пригода з „Ослом та Солов'єм” сталася у Києві.

Зиновія Тарасівна Франко, внучка Івана Франка по сину Тарасу, у своїх спогадах „Життя і праця Тараса Івановича Франка” (Львів, видво Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, 2003 р.) подає такі відомості: „Мати Ольга Федорівна Хоружинська, за націо-

нальністью росіянка, походила з колись обрусілого українського роду. Народилась вона 1864 року в дворянській сім'ї в с. Борки на Харківщині (тепер Сумська обл.). Після смерті батька опікунство над неповнолітніми Хоружинськими — Ольгою і молодшою сестрою Олександрою — здійснював дядько по матері. Брат став офіцером в російській армії і брав участь у турецько-російській війні на Балканах. В одному з боїв він був важко поранений і потрапив у госпіталь. Почалась гангрена, і потрібна була ампутація обох ніг. Від операції він відмовився і чекав смерті. Саме в той час госпіталь відвідала імператриця, якій доповіли про героїзм офіцера Хоружинського. Вона забажала говорити з ним. У розмові запитала, чим може віддячити йому за його подвиг. Він сказав, що в нього є дві молодші сестри Ольга і Олександра, і він хотів би, щоб вони отримали належну освіту. Його прохання було виконане. Сестри на кошти цариці були влаштовані на навчання в інституті благородних дівичь, а по його закінченні — на жіночі курси при університеті”.

Як твердить Тарас Франко, його мати Ольга Федорівна Хоружинська народилася 24 липня 1864 року в селі Борки колись Харківської, а тепер Сумської області. На жаль, метрика її хрещення та народження, яка зберігалася у родині, втрачена.

Літературно-меморіальний музей вів доволі активне листування з різними ЗАГСами Полтавської, Сумської та Харківської областей, метою якого було знайти оригінальний запис про народження Ольги Хоружинської, однак в одних випадках такого запису в метричних книгах не виявлено, а в інших метричні книги, де б мав бути такий запис, не збереглися...

Проте пошук все-таки вніс деяку ясність. У Державному архіві Харківської області у фонді Харківської духовної консисторії в метричній книзі церкви Різдва Богородиці села Чернетчина Богодухівського повіту є запис про те, що 2 серпня 1867 року у віці 43 роки помер, а 4 серпня був похоронений на цвинтарі коло сільської церкви колезький асесор Федір Васильович Хоружинський. Причина смерті — сухоти (ДАХО, ф. 40, оп. 105, спр. 382, арк. 670). Неважко встановити, що Федір Васильович був 1824 року народження.

У цьому ж самому фонді Харківської духовної консисторії в метричній книзі церкви Різдва Богородиці села Чернетчина Богодухівського повіту є запис про те, що 21 січня 1863 року народилася, а 7 лютого цього ж року хрестилася та була миропомазана Олександра, дочка правого ложа титулярного радника Федора Васильовича Хоружинського та Марії Іванівни Хоружинської, „обох православного віросповідання” (ДАХО, ф. 40, оп. 105, спр. 327, арк. 1326).

Жодних записів у метричних книгах міста Краснокутська Богодухівського району не виявлено.

У фондах Львівського літературно-меморіального музею зберігаються світлини Ольги Іванівни, Федора Васильовича, а також світлина їх дітей, зроблена 1869 року — через два роки після смерті батька Ольги Хоружинської. Ці світлини вперше опубліковано в третьому номері „Наукового вісника музею Івана Франка у Львові” (2003 р.). Особливо цікава світлина матері з дітьми з 1869 року: три брати та четверо дочок: Антоніна (Трегубова), Марія, Ольга (Ігнатович) та Ольга (Франко).

Як свідчать листи Хоружинських до Ольги Франко, які збереглися у фонді письменника і вперше були опубліковані в № 5 „Наукового вісника музею Івана Франка у Львові”, найстаршого брата, який загинув у Кримській кампанії, звали Микола. Двох інших звали Олексій та Іван. Перший став інженером, виїхав у Сибір, другий працював урядовцем у Катеринославі.

Після смерті матері турбота про менших сестер лягла на плечі Антоніни Трегубової. У Києві на час приїзду Івана Франка були тільки Ольга та Олександра. Марія, друга по віку із сестер Хоружинських, здобула медичну освіту, вийшла заміж та замешкала в Харкові. Вона листувалася з Ольгою Хоружинською протягом 1886-1892 років. Збереглося 17 її листів. Померла десь 1892-1893 року.

Олександра Хоружинська тільки 11 листопада 1894 року вийшла заміж за Віктора Володимировича Ігнатовича. На весіллі Івана Франка він був свідком („поручителем”) із боку нареченої Ольги Хоружинської.

Документів про Олександру Хоружинську та її чоловіка Віктора Ігнатовича збереглося найбільше. Ці документи залишилися в родині, а в музеї Івана Франка є лише їх копії. Зокрема збереглася метрика народження Олександри Федорівни, де вказано, окрім уже наведених фактів, ще й те, що „восприємниками”, тобто хрещеними батьками її були „заштатного города Краснокутска купецъ Иванъ Софрониевъ Войтенко и Ахтырскаго уезда помощника Майора Томажова дочь девица Пелагея”, а тайну хрещення здійснив священник Василь Григорович „февраля 20 дня 1868 года”.

На час народження дочки Олександри Федір Іванович Хоружинський був титулярним радником, а цей чин згідно з табелем про ранги відносився до дев'ятого класу. Щоб отримати дворянське звання, треба було добути чин восьмого класу — колезького асесора. Як свідчить запис у свідоцтві про смерть Хоружинський дослужився до цього чину. Цей цивільний чин відповідав армійському званню капітана та рот-

містра, а чин титулярного радника — чину штабс-капітана і штабс-ротмістра чи на флоті — лейтенанта.

Потрапивши під опіку імператриці, Олександра Хоружинська стала вихованкою Московського Олександрівського училища першого класу, про що свідчить збережений атестат, виданий їй 23 травня 1883 року і підписаний світлішою княгинею Долгорукою. При „весьма хорошей нравственности” Олександра показала дуже добрі знання з Закону Божого, географії, фізики, натуральної історії, педагогіки та дидактики; добрі знання — з російської, французької та німецької мов, математики, історії та музики. Вона також навчалася малюванню, каліграфії, танцям, рукоділлю та домашньому господарству. На основі даних кваліфікацій 24 лютого 1884 року управа Московського навчального округу видала Олександрі Хоружинській свідоцтво за № 1450 на звання домашньої вчительки. Згідно з височайшою постановою про домашніх наставників та вчителів, затвердженою 1 червня 1834 року, після 20 літ праці на цій посаді вихованки цього закладу, заснованого імператрицею Марією, мали право користуватись пенсіями з особливого фонду, створеного для них Міністерством народної освіти згідно з правилами у Зводі Законів (т. III, розділ про пенсії), виданого 1876 року. Вихованка також мала право по 20 роках учителювання при бажанні піти в дім „презрения бедных девиц благородного звания” на казенний рахунок. Цим правом не могли користуватися ті, які не вчителювали. Про свою роботу домашня вчителька повинна була звітуватися кожного року.

Ці інститути ще називали інститутами шляхетних дівчат. Олександра закінчила такий інститут у Москві, а Ольга Хоружинська — у Харкові, однак ні її атестат, ні свідоцтво не збереглися. Подібних інституцій у Галичині не було, дівчата отримували домашню освіту, і тільки у 1885 році Софія Окуневська першою екстерном склала екзамени за гімназію, що на той час було сенсацією.

Ні Ольга, ні Олександра не стали домашніми вчительками, а після закінчення інститутів переїхали до Києва і замешкали у сім'ї старшої сестри Антоніни. Крім активної участі в роботі київської „Громади” вони навчалися на створених спеціально для жінок Бестужевських курсах, які базувалися на університетській програмі, грали в українських виставах, займалися збиранням коштів на благородні справи. 11 листопада 1894 року, як свідчить свідоцтво, видане „по указу Его Императорскаго Величества” Київською духовною консисторією з належними підписами та „приложением казенной печати” на основі запису № 53 в метричній книзі одружень Старокиївської Вознесенської церкви, від якої в Києві сьогодні нема й сліду, Олександра Федорівна Хоружин-

ська, „дочь коллежского асессора, православного вероисповедания, первым браком, 31 года”, брала шлюб із „бухгалтером 2 разряда С. Петербургской конторы Государственного банка, коллежским регистратором” Віктором Володимировичем Ігнатовичем, православного віросповідання, першим шлюбом, 31 рік. „Поручителями” жениха був учитель гімназії колезький асесор Костянтин Мойсейович Щербина та вчитель гімназії „надворный советник” Григорій Наумович Савченко-Боженко. „Поручителями невісти” був лікар Костянтин Михайлович Гамалія і „статский советник” Володимир Павлович Науменко. Таїнство шлюбу здійснив Симеон Трегубов, який, як виявляється, був викладачем Закону Божого в Колегії Галагана, а разом із тим був і настоятелем Старокиївської Вознесенської церкви.

З усіх зазначених учасників цього акту найвищий титул мав Григорій Савченко-Боженко. В таблиці про ранги цей титул входив у сьомий клас чинів і відповідав чину підполковника в армії чи званню капітана другого рангу — на флоті.

У нареченого Віктора Ігнатовича був найнижчий — 14 клас — чинів за табелем про ранги — колезький регистратор. (У 1908 році Віктор Ігнатович, свідок Івана Франка на весіллі, був уже надвірним радником — сьомий клас таблицю про ранги).

В. Ігнатович народився 11 листопада 1862 року, був сином священика, що мав у Київській губернії Таращанського уїзду 100 десятин землі, котру купив свого часу, в спадку родового маєтку не мав.

Закінчив повний курс навчання в Другій київській гімназії, поступив у Київський університет святого Володимира, але 1 березня 1887 року був виключений із четвертого курсу. Причин було багато, зокрема і його українофільство та зв'язки з Галичиною, хоча офіційною підставою для виключення була активна участь у студентському русі та бойкоті університетської влади. Невдовзі після виключення з університету він звернувся до департаменту вищих навчальних закладів Міністерства народної освіти з проханням дозволити йому поступити в будь-який університет імперії, на що 14 грудня 1887 року отримати листа за номером 18115 із негативною відповіддю. Мешкав тоді Віктор Ігнатович в домі Хойнацького на вулиці Львівській під № 16.

1 січня 1887 року В. Ігнатович був призначений на службу в державний банк помічником бухгалтера четвертого розряду. Указом урядового Сенату від 9 січня 1892 року за № 1 був „произведен” за вилугу літ в колезькі регистратори „со старшинством” (найнижчий ранговий клас). З 1 січня 1900 року працює молодшим бухгалтером. При реорганізації державного банку став бухгалтером другого розряду Санкт-

Петербурзької контори державного банку і в зв'язку з тим виїхав з сім'єю в Петербург. 1 березня 1896 року був призначений бухгалтером першого розряду державного банку.

Указом урядового Сенату по департаменту Герольдії від 19 грудня 1894 року за № 146 Віктор Ігнатович був „произведен” в губернські секретарі (12 клас табеля про ранги), а „высочайшим приказом по гражданскому ведомству 10 мая 1897 г. за № 38 произведен, за выслугу лет, в коллежские секретари со старшинством” (10 клас табеля про ранги). Це сталося невдовзі по одруженні з Олександрою Хоружинською.

Після одержання чину колезького секретаря 1 січня 1898 року (нові призначення в імперії завжди припадали на початок нового року) Віктор Ігнатович був призначений старшим бухгалтером і на цій посаді показав себе з найкращої сторони, через що за поданням міністра фінансів за особливо „усердную службу и особые труды... государь-император всемилостивейше соизволил пожаловать господина В. Игнатовича кавалером ордена св. Станислава III степени”.

З того часу кар'єра В. Ігнатовича пішла різко вгору, хоча він надалі залишався щирим українцем, був душею української громади в Петербурзі, брав діяльну участь у різних українських заходах, зокрема у збиранні коштів на пам'ятник І. П. Котляревському в Полтаві. Довгий час у вітрині одного з фотосалонів на Невському проспекті стояла фотографія сина Віктора Ігнатовича, одягненого в казенний стрій, але босого.

„Высочайшим приказом по гражданскому ведомству” від 13 березня 1900 року за № 18 В. Ігнатович був „произведен” в титульні радники (9 клас табеля про ранги). Наступного року В. Ігнатович „всемилоостивейше пожалован” орденом св. Анни III ступеня. І врешті „высочайшим приказом” від 18 квітня 1903 року за № 30 він був „произведен” за выслугу літ у чин колезького асесора зі старшинством (8 клас табеля про ранги) від 1 січня 1903 року і таким же наказом від 29 квітня 1903 року за № 65 був призначений контролером Тифліського відділу державного банку з 7 серпня 1903 року. В графі формуляру про сімейний стан зазначено, що одружений „первым браком на дочери коллежского асессора Александре Федоровне Хоружинской” і має сина Володимира, який народився 23 листопада 1895 року, сина Юрія, який народився 17 жовтня 1901 року, та дочку Ольгу, яка народилася 22 липня 1900 року. Всі вони прийшли на світ у Петербурзі.

Як свідчить формулярний список Віктора Володимировича Ігнатовича, виданий 4 травня 1904 року, він на той час, крім згаданих орденів, був нагороджений срібною пам'ятною медаллю на честь імператора Олександра III і отримував 3750 рублів „содержания в год” ...

Невдовзі Віктор Ігнатович отримав ранг „надворного советника” (7 клас табеля про ранги) і з 1 січня 1908 року був призначений директором Київського відділу державного банку. За 17400 рублів Ігнатовичі придбали будинок на Нестерівському провулку під № 4 „а” (зараз № 8).

Про свої враження від відвідин цього будинку у 2000 році Роман Горак та Алла Діба в статті „Івана Франка у Києві нема”, друкованій у журналі „Дзвін” № 5-6 за 2001 рік, писали так: „Цей будинок поки стоїть. Звичайний київський триповерховий не тинькований цегляний будинок, котрого щороку оббрижують малярською фарбою і в залежності від того, якої фарби є в ЖЕК-у більше, то і він є жовтим, оранжевим, вохристим і т. д. Останній раз його вималювали в жовтий колір. Ні, таки скоріше в рожевий, що вицвів до жовтого. Вже роки чотири, як у ньому ніхто не живе. Мешканці відселені, вікна та двері забиті. Навколо бур'ян. Від вулиці ледь тримається меморіальна таблиця: „У цьому будинку в 1885-1886 р. перебував великий український поет-революціонер Іван Якович Франко”. Нестерівський провулок називався Семінівською вулицею, а з 1855 року став Нестерівським провулком, а теперішня вулиця Смирнова-Ласточкина, в котру впирається той провулок, до 1928 року називалась Іларіонівським узвозом на честь київського генерал-губернатора Іларіона Іларіоновича Васильчикова, розпорядженням якого цю вулицю було вимощено бруківкою. Зараз неподалік закинутого будинку № 8 будують каплицю Василю Великому. Колись на тому приблизно місці стояла церква Вознесіння: повз неї обов'язково проходив Іван Франко. Того храму вже нема”.

Віктор Ігнатович був учасником хору Миколи Лисенка і саме у М. Лисенка він познайомився і заприятелював з Іваном Франком. Із вступом армії Муравйова в Київ директор банку В. Ігнатович був заарештований Київською губернською комісією по боротьбі з бандитизмом, спекуляцією та посадовими зловживаннями при Київському губісполкомі на основі ордеру про арешт № 1656. 3 серпня 1921 року він був звільнений. У 1922 році, відповідно до вказівки В. І. Леніна про використання радянською владою старих дореволюційних кадрів, Ігнатович після ретельної перевірки був призначений віце-директором Київської контори державного банку (тоді Українбанк). У 1925 році він став старшим науковим співробітником АН СРСР по підборі історико-економічних матеріалів.

В. Ігнатович помер 4 травня 1933 року і був похований на Лук'янівському цвинтарі у секторі 13/1.

І ще одна цитата зі згаданої статті, надрукованої у „Дзвоні”: „Олександра Хоружинська спочиває також на Лук'янівському цвинтарі непо-

далік могили чоловіка. Звичайна могила з простою огорожею, що давно поіржавіла. Бур'ян. Тільки дякуючи табличкам на могилах відомо, що Олександра Хоружинська народилась 1863, а померла 1935 року.

А був колись Віктор Ігнатович людиною відомою не тільки в Києві. Його підписи стояли на банкнотах. Був директором державного банку. Зверху підпис царя Миколи II, а внизу його — В. Ігнатовича”.

Син Віктора Ігнатовича Володимир загинув на фронтах Першої світової війни. Він був одружений із Оленою Петрівною, дівоче прізвище якої, так само, як і дат життя, встановити не вдалося. 13 жовтня 1919 року у них народився син, якого назвали на честь діда Віктором. Він став єдиним нащадком Ігнатовичів. У 1944 році Віктор загинув на фронтах Другої світової війни. Збереглася тільки метрика його народження, в якій зазначено, що хрестили його в Києво-Стрітенській церкві, а хрещеними батьками були „потомственный дворянин” Георгій Антонович Равич та дворянка Дарія Іванівна Пашкевич.

Дочка Віктора Володимировича Ігнатовича Ольга, яка народилась 22 липня 1900 року, померла дитиною.

Наймолодшим і, на жаль, останнім у роду Ігнатовичів був син Юрій, який народився 30 жовтня 1901 року. У 1919 році, як писав він у автобіографії, що зберігається разом з іншими документами в архіві Національного медичного університету ім. О. Богомольця, закінчив 7 класів „Киевского общества содействия среднему образованию”, а відтак через матеріальну скруту та буржуазне походження вимушений був покинути навчання і піти працювати на Київський електромеханічний завод. Працював автомонтером, водієм та слюсарем до 1923 року. Працюючи на заводі, Юрій Ігнатович у 1922 році вступив до Київського інституту народної освіти на фізичний факультет і закінчив його в 1926 році. Через рік після закінчення інституту був прийнятий на роботу в Українську метеорологічну службу „Укрмет” на посаду обчислювача, а відтак — на посаду завідувача майстернями метеорологічних приладів, де пропрацював до весни 1929 року і був звільнений через недовіру керівництва до нього як вихідця з буржуазної сім'ї. Навесні 1930 року був прийнятий на роботу асистентом кафедри фізики Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту, але 1 вересня 1931 року був звільнений і з того часу став працювати спочатку молодшим, а відтак старшим науковим працівником рентгенофізичного відділу Київського рентгенодіагностичного інституту, одночасно працюючи на кафедрі фізики Першого київського медичного інституту асистентом. У 1941 році евакуювався з Києва спочатку в Харків, а потім у Челябінськ, де з жовтня 1943 до літа 1944 року виконував обов'язки завідувача кафедри

фізики. 9 липня 1944 року інститут повернувся до Києва, і Ю. Ігнатівич знову став асистентом медичного інституту на кафедрі фізики. Описля став доцентом, а з 1955 року — завідувачем кафедри і був на цій посаді до 1967 року. Вважався одним з найавторитетніших спеціалістів у рентгенології, був кандидатом наук, автором великої кількості наукових статей, підручника з фізики для студентів медичних вузів.

Помер 26 лютого 1975 року. „Людина принципова, — писала про нього в некролозі інститутська газета „Медичні кадри” від 26 лютого 1975 р., — глибоко порядна і сердечна, Юрій Вікторович зміг створити дружний працьовитий колектив кафедри. Ю. В. Ігнатівич педагогічну діяльність поєднував з великою науковою роботою. Батьківщина високо оцінила трудову діяльність Юрія Вікторовича, нагородивши його орденом Трудового Червоного Прапора, знаком „Відмінник охорони здоров'я”, медаллю „За доблестний труд в Великій Отчественной Войне” (1946 року)”.

Товариші по роботі нічого не знали про „буржуазне” походження їх колеги та його зв'язок з Іваном Франком, бо Юрій Ігнатівич про це мовчав...

Ю. Ігнатівич доводився двоюрідним братом Афанасії (Насті) Миколаївни Хойнацької, дружини академіка Володимира Різниченка (6.10.1870 — 1.04.1932), котрий був поетом, перекладачем, художником та всесвітньо відомим ученим, що встановив дислокації антропогенного віку (четвертинний період в Україні). В літературі виступав під псевдонімами Велентій, Гайд., В-й. Автор багатьох карикатур на відомих політичних діячів. Був племінником Дніпрової Чайки (Людмили Олексіївни Василевської), української письменниці. Саме В. Різниченко у 30-х роках побудував на Дніпрі біля Києва водовідні канали, щоб вода з ріки не заливала могилу Тараса Шевченка. Відомий академік похований неподалік Ігнатівичів на 15 ділянці Лук'янівського цвинтаря.

Через Хойнацьких тягнеться родовідна ниточка до роду Лесі Українки, бо мати Судовщикової-Косач походила з роду Хойнацьких, а її брат Олександр Іванович Хойнацький був „поручителем” на весіллі Михайла Петровича Косача, яке відбулось 12 вересня 1893 року.

22 грудня 1928 року Юрко Ігнатівич, як указано у свідоцтві про шлюб № 1276, виданому Народним комісаріатом внутрішніх справ, з печаткою та підписом завідуючого Жовтневим районним відділом ЗАГС, одружився з громадянкою Тетяною Якимович, котрій було 23 роки.

Тетяна Костівна Якимович була киянкою і народилась 20 вересня 1905 року. Як напише вона в автобіографії, підписаній нею 5 травня 1961 року, котра зберігається в особовій справі в архіві Київського

національного університету ім. Т. Шевченка, батько її більше 30 років працював службовцем, а в 1933 році вийшов на пенсію через інвалідність. Мати Анна В'ячеславівна, 1887 року народження, була чешкою і ціле життя, аж до виходу на пенсію в 1938 році, працювала вчителькою.

Після закінчення у 1922 році середньої школи Т. Якимович поступила на профосвітній факультет Київського інституту народної освіти, де й познайомилася з Юрієм Ігнатовичем. Вивчала літературно-лінгвістичні науки. Закінчила інститут 1926 року і почала працювати практикантом Трудової школи № 19. З 1927 до 1932 року працювала викладачем української мови та літератури п'ятої музичної профшколи та музичного технікуму. Ще працюючи у школі, стала аспіранткою Науково-дослідного інституту літературознавства імені Т. Г. Шевченка (секція західно-європейської літератури). У 1940 році захистила кандидатську дисертацію на тему „Естетика і творчість раннього Золя”. З осені 1931 року працювала у кількох вузах Києва. З 1931 до 1938 року була асистентом, опісля старшим викладачем, а відтак доцентом кафедри західноєвропейської літератури Київського педагогічного інституту, одночасно працюючи старшим викладачем та доцентом Київського університету ім. Т. Шевченка.

У липні 1941 року разом із Київським університетом була евакуйована в Харків, а у вересні того ж року через дуже швидке просування німецьких військ була евакуйована в Челябінськ, де працювала до березня 1944 року доцентом, завідувачем кафедри літератури та деканом факультету іноземних мов. Повернулася у Київ у березні 1944 року і продовжувала працювати в Київському університеті (від 1949 року була завідувачем кафедри зарубіжної літератури Київського університету). З 1952 до 1954 року була в докторантурі Інституту світової літератури ім. М. Горького Академії наук СРСР. У 1956 році захистила докторську дисертацію на тему „Французький сатирико-реалістичний нарис 1830-1848 рр.” і стала першим в Україні доктором філології, що спеціалізувався в галузі зарубіжної літератури. У 1957 році стала професором. У 1970 році отримала звання „Заслужений діяч вищої школи”.

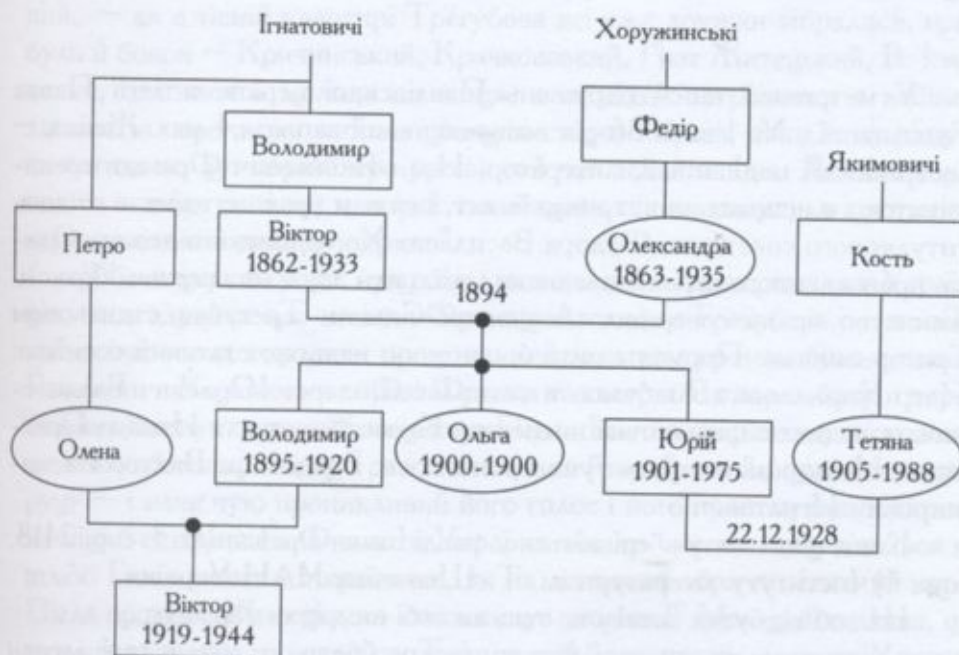
Померла 10 грудня 1988 року.

В особовій справі зазначено, що її батько Костянтин Костянтинович помер 1938 року, а мати Анна В'ячеславівна померла 1961 року.

Тетяна Якимович залишила по собі великий науковий спадок: декілька монографій, брошур та підручників з історії французької літератури, а також величезну кількість наукових та науково-популярних видань. Іменем Тетяни Якимович названа кафедра зарубіжної літератури Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

Від Тетяни Якимович та її рідні музей Івана Франка отримав чимало документів, які засвідчують зв'язок цієї родини з Каменярем. Листи Ігнатівичів до Івана Франка, як і листи Трегубових, опубліковані в четвертому номері „Наукового вісника музею Івана Франка у Львові” (2004 р.).

Вигасле родовідне дерево Віктора Ігнатівича наведено у таблиці 2.

Таблиця 2. Родовідне дерево Віктора Ігнатівича

Розділ III

ОДРУЖЕННЯ

У метричній книзі одружень Павлівської церкви колегії Павла Галагана під № 1 за 1886 рік вміщено такий запис: „4 мая. Жених — австрийский подданный, литератор, Иван Яковлевич Франко, греко-униатского исповедания, тридцать лет, первым браком; невеста — дочь титулярного советника Федора Васильева Хоружинского девица Ольга, православного вероисповедания, двадцати двух лет, первым браком. Таинство брака совершал священник Симеон Трегубов с диаконом Григорьевичем. Поручителями были — по жениху: статский советник Петр Кириллович Любимов и технолог Филарет Юрьевич Гладилович, по невесте: фабричный инспектор Киевского округа Измаил Орестович Новицкий и студент университета св. Владимира Виктор Владимирович Игнатович”.

Копія цього акту зберігається у фонді Івана Франка (ф. 3, спр. 2418, арк. 1) Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України.

Шлюб відбувся зовсім не так, як собі вимріяла наречена.

„У сестри, — писала Антоніна Трегубова, — були свої ідеали щодо цієї церемонії, які вона викохала ще на шкільній лавці: вінчатися у білій сукні з фатою, вінчатися іменно в квітні, а не в травні, щоб чоловік і гості були у фраках. Єлисей Киприянович дуже був проти останнього, бо ні в молодого, ні у бояр фраків не було, прийшлося їх брати „на прокат”; але він не хотів перечити сестрі, що їхала назавжди в чужу сторону, й робив так, як вона хотіла”.

Отже, Ольга та Франко взяли шлюб у травні (за старим стилем 4, за новим 16), а не в квітні (існувало повір'я, що квітневі шлюби щасливі, довго квітнуть, а травневі — як трава — скоро зів'януть під косою життя). Не було довгої фати і весільної сукні, про які так мріяла. Був скромний костюм із синьої матерії і такого ж кольору капелюшок з вуалькою. В тому одязі й зробила шлюбну фотографію в салоні Валерія Висоцького, що знаходився на розі Фундуклеївської вулиці та Хрещатика. Фотографувався там Іван Франко за рекомендацією Елізи Ожешко,

яка на той час вела активне листування з письменником, бажаючи перекласти деякі його твори на польську мову.

Не було четвірки білих коней, запряжених у шлюбний фаєтон, бо шлюб вирішили брати у церкві Павла в Галаганівській колегії, а до неї від помешкання було рукою подати: пройти коридором будинку, де мешкала наречена, відтак критою галереєю перейти в Колегію і піднятися на другий поверх, де знаходилася церква. Навіть не треба було виходити на вулицю. „Пам'ятаю, — писав у своїх спогадах Павло Житецький, — як в тісній квартирі Трегубова всі вже дружки зібралися, прибули й бояри — Кричинський, Крачковський, Гнат Житецький, В. Ігнатович, одяглася й молода до вінця, а молодий затримався в кабінеті хазяїна за переписом якогось цікавого старого вірша, доки йому рішуче не нагадали, що пора й про урочистий час згадати. Іван Якович переодягся в сюртук, і ми в ясний тихий день пішки посунули процесією через шкільний двір до церкви”.

„Після церкви у нас був обід для молодих та для громадян-Українців, — згадувала про весілля Франків Антоніна Трегубова, — як звичайно їли, пили, говорили промови; лейтмотивом промов було єднання Галичини з Україною в образі Франка та сестри. Як зараз бачу я перед очима показну постать Житецького Павла Ігнатовича, його дуже красиве виразне обличчя, очі, що разом сміються й проймають, склянка вина у руці — і наче чую проникливий його голос і його пропонування випити за міцне єднання Галичини та України; він, та і не він один дивився на шлюб Галичанина з Українкою, як на до деякої міри політичний крок. Після промови Житецького хтось кинув „горько!” Молодий не знав, що то воно визначає, поки мій чоловік не дав йому пояснення, поцілувавши мене; Ольга відповіла молодому поцілунком, а потім гірко заридала... Час було їхати на вокзал; щоб розігнати сум молоді, усі гості схотіли провести їх аж на потяг, зібралося шість екіпажів; на вокзалі знов пили і знов казали промови. Посадивши молодих у вагон, чоловік мій казав Ользі: „глядіть, Ольго, щоб Франкові жилося вдома добре, а інакше Вас отруять!” З тим молоді й поїхали. А для нас почалась ціла низка усяких прикростей. Начальник охоранки, Новицький, був у курсі тих розмов, що казано було на вокзалі, розпочав судове слідство; кілька разів було кликано чоловіка в охоранку для допиту; попа Трегубова С. І. теж турбували, вимагаючи документів, по яких він вінчав Франків; з цього боку було все гаразд; але Франкам заборонено було їздити до Києва, а біля наших дверей, на вулиці, ще довго після того одсиджувало двоє шпиків...”

Невідомо, чому молоде подружжя так поспішало до Львова, що їх стривожило.

Невідомо, де опісля поділася шлюбна обручка Івана Франка, в якій він на шлюбній фотографії.

Не згадує Антоніна Грегубова і про те, що перед шлюбом її чоловік благословив молоду пару іконою Богородиці. Вона пізніше висіла у вітальні хати Івана Франка на вулиці Понінського, прибрана у весільний подільський рушник. Опісля її забрала і вивезла з деякими пам'ятковими речами в Канаду дочка Івана Франка Анна. Вже перед смертю вона передала її в Україну через високого чиновника. Від смерті дочки Івана Франка вже минуло багато-багато років, а чиновник ще й досі не має часу передати ікону музеєві.

Київська „Громада” благословила молоду пару іконою „Христос-сіяч”. Дуже символічним був цей дарунок. „От вирішив сіяч сіяти, — говорить притча про сіяча в Євангелії від Матея (13, 19-24). — І коли він сіяв, деяке впало край дороги, і прилетіло птаство і повидзьобувало його. Інше впало на ґрунт кам'янистий, де не було землі багато, і зараз же проросло, бо земля була неглибока. Як зійшло сонце, воно вигоріло, а що не мало коріння, усохло. Інше впало на тернину, і вибуяла тернина й заглушила його. Інше впало на добру землю і вродило одне в сто разів, друге в шістдесят, а інше в тридцять. Хто має вуха, нехай слухає”.

Ця ікона збереглася і сьогодні висить у меморіальному музеї в кімнаті Ольги Франко.

Крім цих ікон, Ольга привезла до Львова й авторську копію картини Пимоненка „Ворожіння на святого Андрія”, яка завжди висіла над її ліжком.

Детально і правдиво описав одруження Івана Франка Сергій Шелухин (1864-1938), майбутній член Центральної Ради, генеральний суддя УНР, відомий учений-правник, професор Українського педагогічного інституту ім. Драгоманова, а тоді студент юридичного факультету Київського університету, у своїх спогадах, написаних спеціально до десятиріччя смерті Івана Франка. Ці спогади були надруковані під назвою „Українство 80-х років XIX в. і мої зносини з Ів. Франком”.

„Панну Ольгу Хоружинську я знав раніше, — писав С. Шелухин. Вона брала участь у наших хорових та театральних гуртах, у шевченківських вечірках. З нас кожен робив усе в українстві, що міг і де було треба робити. Тому Самійленко грав на сцені сторожа, а я п'яного Гараська в „По ревізії”, музику в „Назарі Стодолі”, Микиту в „Дай серцю волю”. Тепер не пригадую виступів п. О. Хоружинської, бо в тих же ролях виступала і П. Барвінська. Боюся наплутати. Перед виїздом Франка я бачив її в останній раз на роковинах Шевченка, в улаштуванні яких вона брала діяльну участь.

Сей шлюб для нас усіх був великою несподіванкою, бо попереду ми нічого не чули про таку можливість. Звичайно молодь знає про всі романи свого товариства, а тут і чуток не було про який би не було роман. Було таке вражіння, що Франко приїхав, раптом закохався і раптом одружився. По наших поняттях се було несолідно, бо таких справ похапцем і раптом не роблять, хіба через якийсь випадок. Але такого випадку ми не знали. Через се ореол Франка в наших очах трохи потускнів. Але ж зацікавлення його особою було таке, що всі ми ще більше хотіли з ним познайомитися. Тільки що тепер уже ми уявляли Франка іншим, як чули від Ковалевського: він здавався нам палким юнаком, галантним кавалером, з гарячим темпераментом. Яке ж було наше здивування, коли ми побачили перед собою маленьку фігуру, дуже лагідну людину, тиху, розсудливу, спокійну і зацікавлену такими матеріями, які не мають нічого спільного з коханням, шлюбом і т. ін. Він був сумний, задумливий, балакав тихо. Увесь наш вечір пройшов у розмовах на тему українського відродження, української літератури, історії, політики, організації сил для праці й визволення. Особливо уважно ми розмірковували справу наших зв'язків із Галичиною. Панна Ольга Хоружинська здавалася повним контрастом. Я навіть нічого не пам'ятаю про неї на тім вечорі.

Наша музика була не потрібна. Після вечері ми програли дві-три пісні. Самійленко заграв свого марша та й розійшлися. Самійленко грав на гітарі дуже гарно.

У два дні Франко поїхав додому в Галичину. Так Франкові довелося почувати відчуженість од його і в Галичині, і в Наддніпрянщині. В Галичині громадянство було проти нього за Драгоманова та за його соціальні й політичні погляди. На Україні Наддніпрянській сторонилися його через полохливість перед жандармами.

Ми були задоволені, що українець одружився з українкою. Се було не так часто. В ті часи Московщина дуже заїдала українську інтелігенцію. Драгоманівці самі залізли між москалів, щоби підкреслити, що вони не шовіністи-українці, ловилися на сім, тонули в Московщині і пропадали для української роботи. Культурницька молодь старалася боронитися проти московщини. Її вважали шовіністами і навіть глузували та переслідували в громадянстві, хоч усе-таки не доносили жандармам. Мені довелося немало прийняти стріл на сім ґрунті. Але ж багато з культурників давали не тільки гострої, а ще й коштовної здачі. Вони не менше глузували з москалів та помосковлених, розповідали сміхотворні анекдоти про „кацапів”, їх революціонерів звали фальшивими народниками. От се було найдошкульнішим, бо було незборимою правдою. Справжній

народник не глузував би з української народності, а казав би служити їй. Вони ж у дійсності провадили русифікацію українського народу, щоб мати на русифікації добрий заробіток на урядовій службі, і дбали не про народні, а про свої егоїстичні інтереси. І лібералізм їх був фальшивий, бо їх робота була спрямована на порабощення українського народу і спекуляцію на його незнанні української мови та на неможливості обслуговування своєю національною інтелігенцією через урядові репресії проти всякого навіть подиху української культури.

Ми докоряли їм, що вони ради егоїстичних цілей не хочуть учитися української мови, а народ примушують учитися московської мови, щоби служити їм, і на місце вищої української культури накидають українцям силою царського режиму нижчу московську культуру. Ніде правди діти: полохливі українці женилися з московками, щоб забезпечити себе од підозріння в українофільстві для одержання посади, а енергійніші московки ловили українців, як культурніших у відносинах, ніж москалі.

За мої одверті виступи проти московського шовінізму та егоїзму я був нагороджений дружною москаля-студента Соловйова. Він на розставання присвятив мені дуже сердечний вірш, який кінчається словами:

Ты понял, мой товарищ милый,
Чем дорог для меня твой образ...

А свого земляка з Московщини, який в'їдався проти українців, він раз схопив ізпересердя, кинув у бочку од вапна і пустив із високої Андріївської гори котитися на Поділ...

Так звані московські революціонери в Києві мали між курсистками та студентами спеціальну роботу, звернену на висміювання українців і на те, щоб українці женилися з московками і навпаки".

Роздумуючи про мішані шлюби, С. Шелухин далі писав:

„З лекцій проф. Антоновича з обсягу антропології ми бачили, що подружжя між українцями і москалями взагалі не можуть бути щасливі, українців культурно понижують до примітивізму і в сих шлюбах українець чи українка завше гинуть для української нації, родина ж завше виходить якось особливо ворожа до українців. Винятків із цього дуже мало. Я міг би тепер же назвати понад 20 таких мішаних подруж, які являли собою трагедію життя і були б сюжетом для драми. Антропологічний висновок мав повне потвердження в житті народу: наприклад, в Херсонщині, де немало московських сіл із переселенцями, ніколи не буває шлюбів між українцями та москалями. Сорокін, зробивши розслід над містечком Дмитрівною Олександрійського повіту, де живуть в одному селі більш 100 років москалі й українці в кількості до 20000 душ, не

знайшов ні одного мішаного шлюбу, а по метриках за 100 років знайшов один випадок, коли українець-робітник одружився з дочкою багатого москаля, і два випадки, коли москалі оженилися з українками-покритками... Сю працю видало Херсонське земство приблизно коло 1889 року.

Українська молодь студентська ловилася на гачок „широких руских идей и идеалов” та „узости и шовинизма украинцев”, творила зоологічні мішані шлюби і гинула морально. На жаль, у Драгоманова ми не знаходили собі піддержки, бо він не бачив того, що робилося у нас, і молодь гинула. Я міг би розказати просто жахливі речі з життя українців у таких шлюбах із московками, але одні ще живі, у других діти, поки що незручно, треті стали ренегатами, навіть ворогами.

Тому зрозуміло, чому в шлюбі Івана Франка з п. Ольгою Хоружинською ми бачили перш за все шлюб українця з українкою”.

Посаг, котрий взяв І. Франко за дружиною, став об’єктом посиленої уваги не тільки завжди до всього цікавого львівського міщанства, але й тодішнього намісника цесаря в Галичині графа Казимира Бадені, про що поет розповів у своєму спогаді „Історія моєї габлітації”, котрий уперше був опублікований у газеті „Діло” від 24 жовтня/11 листопада 1912 року:

„Пан намісник: „Ви оженились з росіяною?”

Я: „Так”.

Пан намісник: „Ви взяли за нею децю грошей?”

Я: „Так, ексцеленціє, коло 8000 рублів, саме стільки, аби в разі потреби відразу не вмерти з голоду”...

Частину грошей Франки витратили на купівлю лотерейних вкладових білетів, решту поклали в банк і за прибуток із цього фактично жили аж до часу побудови власної хати.

Із зміною сімейного стану Франка привітали жінки, які в різний час були близькі його серцю: Климентина Попович, Уляна Кравченко і Ольга Рошкевич. Побажали йому щастя на новій дорозі. Поздоровила і Олена Доброграєва, бестужівська курсистка, з якою познайомився в перший приїзд до Києва.

„В часи, про які йде мова, — писала Антоніна Трегубова у своїх спогадах, — Франко був поетом і вершка слави своєї він досяг не без допомоги своєї дружини, жінки дуже інтелігентної, ласкавої, м’якої характером, здатної до всього, з постійною думкою робити так, „щоб Франкові вдома добре жилося”. Деякі докоряють Ользі, що вона не зійшлася з львівським суспільством, не сприяла тому, щоб приєднати Франка до тамтешнього громадянства. Але як це могло бути, коли Ольгу таможні люди зустріли зовсім нещиро. Франко був для Галичини хоро-

шим женихом, матірки не раз казали самому йому (й Ольга про це знала): „Ось, узяв Росіянку, панянку, та ще й бідну; взяв би Галичанку, міг би вибрати й багатеньку!” — Важко, а іноді просто й дуже тяжко було бідній Ользі серед неприхильних до неї людей. Тяжко було звикати до інших порядків, боротися з недостатками, які недалеко були до бідности; гроші, що вона привезла з собою, — 1000 карбованців, — пішли на Франкові видання. Єдиною втіхою для Ольги була безкрая любов чоловікова: він з таким терпінням, піклуванням учив її, як треба топити піч, пекти хліб, як треба непохитно і спокійно переносити бідність”.

Далі Антоніна Трегубова пише: „З подякою згадує Ольга тільки Марію Сильвестрівну Грушевську, дружину М. Грушевського: це єдина галицька жінка, що зрозуміла становище Ольги і була до неї добра, прихильна й вибачлива”.

Ольга Франко завжди пам'ятала слова Є. Трегубова, сказані тоді, коли вона сідала у вагон. 1901 року в сім'ї Франків почалися непорозуміння, пов'язані з будівництвом хати, і Франко у листах до Трегубова скаржився на дружину, а той намагався якось вплинути на ситуацію. „...сестра нервувалася, — згадує Антоніна Трегубова, — що Франко вплутує нас в їхні непорозуміння; раз вона так писала Єлисею Кипріяновичу: „Ми з Франком п'ятнадцять років жили в згоді та любові; я завжди пам'ятаю Ваші слова, татусю (так діти мої й сестра зверталися до Єлисея Кипріяновича): „Глядіть, Ольго, щоб Франкові вдома добре жилося”. Навіщо Ви мішаєтесь у наші справи? Не знаючи докладно, в чому річ, Ви даєте поради”...

Шлюб Ольги не залишився непоміченим. „По весіллі молоде подружжя виїхало зараз же за кордон, — згадує Омелян Киричинський, — а на другий чи третій день з'явилась до помешкання брата жандармська комісія, щоб перевести слідство в справі переховування небезпечного соціалістичного агітатора І. Франка, і зробила трус у брата й у всьому будинку „Мінеральних вод”; знайдено було лише один примірник празького „Кобзаря” в дуже гарній палітурці, і його, розуміється, забрали. З приводу втрати „Кобзаря” брат написав мені листа, в нім докладно описав всю цю подію і просив вибачити йому його необережність. Я передбачав, що так буде, і тільки на настирливі його просьби дозволив йому забрати до Києва празького „Кобзаря”, який я з великим страхом перевіз через кордон.

Перебування Франка не лишилось без наслідків для Качали й мого брата. Їх було внесено в список неблагонадійних. Коли через якийсь час по тому Качала клопотавсь про те, щоб його прийняли до російського підданства, то йому було відмовлено; щось подібне сталося і з моїм братом.

Він 1888 року склав іспит на лікаря „cum eximia laude”, тобто з відзнакою, і стояв у списку тих, що склали іспит, на першому місці; зважаючи на це, медичний факультет з ініціативи професора Леща запропонував залишити його при університеті, але з цього нічого не вийшло через його неблагонадійність. Він примушений був узяти посаду земського лікаря в глухому селі на Чернігівщині, на яку іншого кандидата не було. Тяжкі умови, що в них йому довелося працювати як земському, а потім повітовому лікареві, виснажили його слабе здоров'я. І він умер 1895 року. Хто знає, може, лишившись у Києві, він дожив би до сьогоднішнього дня і оповів би нам докладніше про перебування Франка в Києві в 1885 і 1886 роках. Він був на шість років молодший за мене.

Усе вищесказане про перебування Франка в Києві в 1886 році потверджує і найстарша дочка Кониського — Євгенія Олександрівна, що в 1886 році була нареченою, а в 1888 році стала дружиною мого брата. Вона добре пам'ятає, що тоді брат завжди приходив до них разом із Франком, і це заявити тут вона мене уповноважила.

Чимало клопоту за вінчання Франка набрав собі Трегубов, законно-вчитель Колегії, однофамілець, але не родич Єлисея Кипріяновича. Вінчав він тому, що ні один парафіяльний піп не хотів вінчати, без сумніву тому, що в нього не було легального паспорта. Не можна припустити, щоб російський консул дав візу на в'їзд до Росії соціалістові, якого й ліберальніший від російського австрійський уряд вважав за небезпечного для держави і час від часу саджав за тюремні ґрати. Можливо, що Франко приїхав з чужим паспортом. Годішній жандармський начальник, генерал Новицький, настоював, щоб Трегубова звільнили з посади, і лише з великими труднощами вдалося директорові Колегії Ничипоренкові відстояти його.

Після 1886 року довгий час не могло бути й мови про приїзд Франка до Києва, лише в 1909 році, коли в Росії трохи змінився лад, Франко втретє міг приїхати до Києва. Виснажене хворобою лице й спаралізовані руки мало нагадували Франка 1886 року. Він спинився у відомого українського діяча Чикаленка і пробув у Києві 4 дні”.

Григорій Величко, гімназійний учитель і сусід Івана Франка на Софіївці, галичанин із крові й кості (як і кожен уродженець Миколаєва над Дністром), у своїх спогадах „Спомини про Івана Франка”, друкованих у всіх відомих виданнях спогадів про письменника, а вперше опублікованих у збірнику „Іван Франко”, виданому „Книгоспілкою” 1926 року, пише, що Франко оженився „у Києві з Ольгою Хоружинською й потрапив нещасливо. Хоружинська була на свій час освіченою людиною, курсисткою, з багато поступовішими поглядами, ніж були в галицьких

дівчат за тих часів, але вона не була дібраною дружиною для Франка. Вихована в вигодах, в буржуазній родині, звикши до послуги, вона не була доброю господинею, не вміла давати ладу в хаті й забезпечити своєму чоловікові вигоди і спокійного життя; в буденних справах не вміла пристосуватися до обмежених фінансових ресурсів Франка й задовольнитися малим та тісним колом родинного життя. На Україні вона була б зовсім на місці, а в Галичині не вміла дати собі ради. Їй доводилось без служниці, самій працювати, самій варити, мити підлогу, але все це робилося без ладу, системи, і в хаті у Франка панував нелад і хаос, не було вигоди, а був нестаток, дарма що Франко заробляв досить добре, і галицька жінка могла б утримати рівновагу й дати своєму чоловікові та родині спокійне й вигідне життя. Такою жінкою була б Ольга Рошкевич, і взагалі майже кожна інтелігентна галичанка, що звикла змалку жити в тісних відносинах і мусила вчитися хатнього господарювання. Ольга Хоружинська була, крім того, ще „тоже малороска”, що ніколи не набралася українського духу, не навчилася добре української мови й зовсім не відчувала глибини й любові до народу, що мав Франко. Поки вона ще була молодша, то взаємини між ними сьак-так ладналися; але вічна грижа, тяжка непродуктивна праця і бідкування озлобили її, вона зробилася терпка й почала ставитися до чоловіка часом навіть з неповагою. До цього прилучилася пізніше хвороба, божевілля, що починала помалу її опановувати, і кінець кінцем у Франковім домі створилася неможлива атмосфера. Вічна сварка — чисте пекло. Поет зносив своє лихо терпляче, замовчував, допомагав всюди сам у хатніх справах, як міг, і багато часу витрачав на звичайні зайві клопоти; взагалі, можна дивуватися, як міг він працювати за таких обставин. Великою допомогою для Франка був пізніше його старший син Андрій, що помер молодим.

Винуватити Ольгу Франкову не можна; її одинокою провинною було те, що вона вийшла заміж за Франка в чужі для неї, мізерні галицькі обставини. Сама вона була добра, чула до людського горя, досить поступова, але непрактична в житті, не навчена до біди, не підготована до того, щоб великій людині влаштувати безтурботне життя. Про її добре серце свідчить і привітність до простого робітничого народу; вона не відпускала бідака без датку, часто давала з хати останнє, хоч у самій хаті не панував великий гаразд. Про гостинність її я мав нагоду переконатися тоді, коли я з своєю дружиною жив у Франковій новій хаті коло Стрийського парку в той час, як у нас не було постійного мешкання”.

Дивна ситуація. Малоімовірно, щоб хтось із порядних галичанок захотів зв'язувати свою долю з Іваном Франком. Типовий дисидент. Ні становища, ні роботи, ні хати, ні капіталу. Нічого не мав. Окрім того, про

нього казали, що за ним тюрма плаче. Інші побушували-побушували і присмирніли. Той же не міг заспокоїтись... Навіть така експансивна жінка, як Уляна Кравченко, відмовила Франкові, не кажучи про інших, до яких лежало його серце. Тепер же, коли Іван Франко одружився, всі почали нарікати, що й між ними можна було знайти когось достойного...

26 серпня 1898 року Франко, відпочиваючи у Довгополі, поділиться думками про свій шлюб у листі до А. Кримського. Вперше цей лист був повністю опублікований у 20-томному виданні творів Івана Франка 1956 року. „З теперішньою моєю жінкою, — писав у ньому поет, — я оженився без любові, а з доктрини, що треба оженитися з україркою і то більш освіченою, курсисткою. Певна річ, мій вибір не був архіблнску-чий, і, мавши іншу жінку, я міг би був розвнтіся краще і доконати чоґось більшого, ну, та дарма, судженої конем не об'їдеш”.

Хоч усі знали, як важко доводилося Франкові з того часу, як захворіла дружина — навіть співчували йому в його горі — одні у всьому звннувачували Ольгу, інші — Франка, проте, коли став відомий зміст листа до А. Кримського, всі звннувачення посипались на голову письменника. У всьому був винен тільки він, і це була кара на нього, бо одружувався без любові... Залюбки цитували початок цього листа: „А тепер подам Вам децо такого, що, може, придасться до зрозуміння моїх творів і чоґо я не подав у автобіоґрафічнім листі до Драґ[оманова]. Значний вплив на моє життя, а, значить, також на мою літературу мали зносини мої з жіноцтвом. Ще в гімназії я влюбнвся був у дочку одного руського попа, Ольгу Рошкевич (вона перекладала децо з Золя і Гонкурів, зібрала весільні пісні з Лолина, переклала роман Ланської „Обрусителі”). Наша любов тяглася 10 літ, батьки зразу були прихильні для мене, надіючися, що я зроблю блискучу кар'єру, але по моїм процесі 1878-1879 р. заборонили мені бувати в своїм домі, а в 1880 р. приси-лували панну вийти за іншого, попа Озаркевича (брата письменки Кобринської, чоловіка зрештою дуже гарного). Се був для мене важкий удар; сліди його знайдете в „На дні” і в віршах „Картка любові”. Пізніше я познайомнвся з двома руськими поетесами, Юлією Шнайдер і Климентією Попович, але жодна з них не мала на мене тривкого впливу. Більше враження зробила на мене знайомість з одною полькою, Йосифою Дзвонковською. Я хотів женитися з нею, та вона, чуючи в собі початки сухот, відправила мене і в кілька рік пізніше вмерла як нар[одна] учителька”.

Нижче Франко признавався: „Фатальне для мене було те, що, вже листуючись з моєю теперішньою жінкою, я здалека пізнав одну панночку польку і закохався в неї. Отся любов перемучила мене дальших 10 літ;

її впливом були мої писання „Маніпулянтка”, „Зів'яле листя”, дві п'єси в „Ізмарагді” і ненадрукована повість „Lelum-Polelum”, із неї перша глава була надрукована в „Ateneum” п[ід] з[аголовком] „Jeden dzień z życia uliczników Lwowskich” і ще одна глава „Bohater mimo woli” в календарі „Lwowianka”...

Це визнання спонукало львівське товариство шукати ту маніпулянтку серед знайомих І. Франка. Дехто навіть хотів, якщо пощастить її знайти, звести її з Франковою вдовою, про що дуже героїчно оповідала у своїй статті „Дві постаті”, надрукованій у „Наших днях”, Марія Струтинська...

Інкогніто тої „польки” відкрив суспільству Денис Лук'янович, хоч НТШ постановило не розголошувати цю таємницю.

Згаданий лист до А. Кримського Іван Франко написав через 12 років після того, як одружився...

З одруженням виникла й нова проблема: де жити? Про те, як має виглядати спільна хата, між Іваном Франком та тоді нареченою Ольгою Хоружинською велось довготривале листування. „Мені здається, — писав Франко, — що з нашої тихої й скромної хати повинна виходити струя нового, могучого руху, котрого елементи вже тепер проявляються на всіх кутках нашої Галичини, і котрий при нашій допомозі повинен міцніти і ширшатися, руху реального і розумного народолюбства. Знайте, Олічка, що життя тільки тоді життя, коли його движучою силою єсть ідея...”

Грошей на те, щоб винайняти порядну хату, не було, проте Франко не втрачає надії, що колись все-таки вони будуть, ну, а поки можна обійтися малим. Як-не-як, його друкують не тільки у Львові, але й за кордоном, і це вселяє надію, що з голоду він не помре. Помешкання в центральній частині Львова цінилися дуже високо і, зрозуміло, не були по кишені людині, яка здебільшого жила мріями, що колись матиме гроші. У нових кварталах, де ще не було тротуарів, освітлення, квартири здавалися по значно нижчих цінах, але також не дуже по кишені Іванові Франку. Врешті, нове помешкання знайшлося у досить вигідному районі на Калічій горі: вулиця Големб'я, будинок 9. Вигідно, бо, зійшовши з горба, можна було потрапити до університету, недалеко від якого знаходилась бібліотека Оссолінських, а ще трохи далі — й „Народний Дім”. Близько було й до пошти, куди ходив майже щоденно відправляти дописи до закордонних часописів.

Зрозуміло, що помешкання у Василя Нагірного, де Франко жив до одруження, довелось покинути. Письменник не захотів там жити, бо Нагірний нещодавно одружився, і якимось чином пасувало товктися, як казав Франко, двом господарям на одній кухні.

„Я й справді оженився і живу тепер зовсім ізольований, між людей ніяких не виходжу, то й новин ніяких не знаю”, — писав Франко 9 лип-

ня 1886 року університетському товаришеві Василю Лукичу-Левицькому. Поета запрошують працювати в „Ділі”, однак повертатись у кабалу до цієї газети, як, зрештою, і до інших українських, він не хоче. Мріє про власне видавництво, на котре обіцяли дати гроші кияни.

У щоденникових записах Осипа Маковея, які 1956 року завдяки М. Возняку вперше були опубліковані у збірнику „Іван Франко у спогадах сучасників”, перше помешкання молодого подружжя Франків описане так: „При Голембій вулиці, ч. 9 у Львові є невеличка каменичка партерова. Фронт займають два покої і кухня. Входиш до них. Уладнання дуже поодинокі: в першій кімнаті два ліжка, комод і стіл, закиданий паперами. В другій кімнаті стоять шафи з книжками, стіл з паперами і ще кілька предметів. Простота можлива. З вікон видно Львів і Високий Замок.

Скоро появиться в дверях, зараз тебе вітає локатор тих покоїв: „А здорові були!” Бувши ще нежонатим, він мешкав (відколи я його знаю) „кутом” у якоїсь німкені. Оженившись з Ольгою з Хоружинських, перенісся він на ширше господарство. Так оце він вітає тебе. Чоловік з нього середнього росту, чоло високе, лице червоне, пропорціональне, волосся темнокаштанувате, під бородою рудий заріст — такий і вус, сорочка вишивана, зрештою звичайна одіж, — оце локатор, той хлоп з роду, але який хлоп! Це — Іван Франко. Жінка майже тільки змосковська говорить, хоч і знає по-нашому, — та недаром з Росії.

У цім тижні був я у нього кілька разів і наговоривсь з ним доволі. Його посуджують у нещирості. Я щодо себе не сказав би цього. Мов з своїм рідним, він говорив зо мною. Я до нього чую симпатію, а він до мене, бодай в частині, — також. Щоб я лиш йому чим віддячивсь за це, — бо він мене не одного навчив своїми розмовами. Його погляди на справу і літературу українську знаю не лише з творів його, а з власних його розмов. Годі їх тут списувати; а вони дуже розумні, і я їх собі присвоюю”.

Довелося Франкові попрощатися і з „Зорею”. О. Маковей згадує: „Тепер, — каже, — покидаю вести „Зорю”; не хочу пити цю гірку чашу, освободжусь. От лиш скомпрометувавсь я, будучи змушеним поміщати такий плагіат Ільницького „Обголений вус” і т. п. Спочатку старавсь я, щоб в „Зорі” дурниць не друкували, а тепер то вже й не дбав...”

Він хотів дати в „Зорі” друкувати цілий ряд своїх повісток, але йому тут відкинули. До альманаху стрийського взяли одну з подякою. Він не міг зовсім вести „Зорі” як слід, не хотючи перечитись з Калиновським. Тепер вже не буде належати до „Зорі”, а має охоту поїхати собі на село та й там працювати в спокої. Якось зійшла бесіда, і я натякнув на це, чому він між русинами так мало має прихильників і чому йому не допомагають в його

намірах? „Що ж робити, — каже, — не можемо погодитись”. — „Поляки вас ліпше оцінили, — кажу я... — Стараються про ваші повістки і т. п. Чи ви перекладаєте з руського свого оригіналу, чи пишете прямо — по-польському?” Каже, що декотрі перекладав, але ту „bańń zimowa” „W rogoni za bieda” в „Ruchu” (за котру дістав щось з 20 ринських) і ще якусь іншу повістку писав прямо по-польському, колись їх перекладе і переробить на українську... Жити мусить, тому каже: „Буду заробляти від ляхів”... В „Краju” і „Prawdzie” варшавській дістає за стрічку по 5 копійок.

Показував мені ще невикінчену повість: „Не спитавши броду”, де, — як каже, — змалював свій молодий вік”...

На думку Осипа Маковея, який тоді часто відвідував молоду сім'ю, помешкання Франків було досить пристійне, складалося з двох кімнат, вікна яких виходили на Високий замок. Мало, однак, той недолік, що знаходилося на останньому поверсі, і, як потім виявилось, дах будинку протікав, тому під час дощу і після нього стіни мокріли, від чого в помешканні було вогко і міг кинутися грибок. Це дуже засмучувало Ольгу Хоружинську, бо вона готувалася стати матір'ю. Окрім усього цього помешкання виявилось ще й дорогим, бо платити потрібно було щомісяця 30 корон.

Пошуки нової квартири, одруження, а також звичайні людські клопоти аж ніяк не вплинули на літературну працю І. Франка, і список його публікацій того року, як і завжди, вражаюче довгий. Правда, художніх творів у цьому доробку якнайменше. У шостому номері „Зорі” було опубліковано гіркий вірш, присвячений Кобзареві, який за тональністю та проблематикою відрізняється від інших віршів, писаних на цю тему. Дата написання твору — 13 березня 1886 року. Мотив розпорошеної від Кавказу до Сяну нації, який є основним у поезії, через 19 років прозвучить із убивчою силою у пролозі („Народе мій, замучений, розбитий”) до поеми „Мойсей”. 28 березня поет датує вірш „Весняна дума” („Сяє сонічко! Усміхається небо яснее”), який під підписом „Мирон” також був опублікований у „Зорі” (№ 8), а відтак увійшов до циклу „Веснянки” збірки „З вершин і низин” видання 1887 року. В цю ж збірку увійшла і поезія „Ідилія” („Давно було. Дітей маленьких двое”), яка, як і попередня поезія, вперше була опублікована в 23 номері „Зорі”. Великої поеми, яка мала називатися „Нове життя” (про задум написати цей твір Франко писав Климентині Попович), поет через брак часу та працю на хліб насущний так і не написав, обмежившись тільки „Прологом” до неї, який уперше був надрукований у першому номері „Зорі”, а відтак — у багатьох інших виданнях. У сьомому номері „Зорі” було опубліковане оповідання Івана Франка „Довбанюк”, написане в лютому

того ж року, яке опісля автор включав у різні збірки. У збірці оповідань „Добрий заробок і інші оповідання”, що вийшла у Львові 1902 року, це оповідання надруковане з присвятою письменнику з Борислава Стефану Коваліву. В „Przeglądzie społecznym” (т. 2, № 9) було опубліковане ще одне оповідання Івана Франка „Rabacz” („Рубач”). Українською мовою воно вперше з’явилося у збірці „Сім казок”, що вийшла 1900 року. Це оповідання було присвячене пам’яті Михайла Драгоманова.

За життя поета так і не був опублікований вірш „У темну ніч я містом тихо брив...”. Він був надрукований у 1956 році у двадцятитомному виданні творів Івана Франка. У другому томі вперше опубліковано його польський аналог „W noc ciemną zcicha szedłem po ulicy...” І хоч подібних випадків у творчості Івана Франка є досить, проте вчасна публікація цього твору заощадила б багато часу дослідникам та спростила б чимало чуток та вигадок, пов’язаних із хворобою письменника. Справа в тому, що тема цього вірша лягла в основу написання поезії „Привид”, яка увійшла у збірку „Зів’яле листя” („Перший жмуток”, вірш ХХ). Під ним дата, поставлена Іваном Франком — „Відень, 6 падолиста 1892 року”. Це дало привід В. Цурату стверджувати у спогадах, що в основу вірша ліг дійсний факт: вулична проститутка виявилася дуже подібною на ліричну героїню „Зів’ялого листя” (В. Цурат знав, що під тою героїнею криється Целіна Зигмунтовська — ота загадкова полька), Іван Франко пішов за нею (тим „привидом”) і набрався від неї хвороби. Вірш „У темну ніч...” доводить, що „Привид” — лиш літературна фікція, яку Іван Франко для посилення змісту збірки вплив у „Перший жмуток” „Зів’ялого листя”.

У восьмому номері „Зорі” І. Франко опублікував свій переклад казки „Ліс” норвезького письменника Б. Бйорсона — єдиний за той рік.

Більш плідним для Франка видався 1886 рік на статті різноманітної тематики для „Зорі”: від статті про нові музичні композиції О. Нижанківського, М. Лисенка та А. Вахнянина, бібліографії творів С. Руданського до питань історії нашого відродження та змісту календаря „Просвіти” на 1887 рік (вони були надруковані у „Зорі”), про що найповніше свідчить бібліографія творів Івана Франка, складена М. Морозом (К., Наукова думка, 1966); а також кореспонденції для „Przeglądu społecznego” під загальною назвою „Echa galicyjskie”. Писав він також кореспонденції і для газет „Kraj”, „Prawda”, в яких розглядав проблеми українського життя, а також передмови до видань творів різних авторів.

Однак зарібки, які надходили у вигляді гонорарів за більші статті та художні твори, а також за співробітництво, під яким розумілися часті коротенькі інформації до газет, у сумі не давали таких грошей, на які він

розраховував, коли перед одруженням ділився своїми планами у листах до Ольги Хоружинської. Як уже бувало не раз, Франко, щоб поправити свою матеріальну ситуацію, а також щоб мати моральне задоволення від праці, задумує організувати своє видання. Про нього йшла мова ще перед поїздкою Франка у Київ, говорилося у Києві, не покидала письменника думка про це й після одруження. За задумом Франка це мав бути щомісячний журнал під назвою „Братство”, який повинен був символізувати єднання й братерство українців західноукраїнських земель, в тому числі й Галичини, з Великою Україною. Іван Франко склав конспект програми журналу і відіслав його для ознайомлення М. Драгоманову, оскільки було зрозуміло, що журнал буде виходити за його гроші та за гроші, зібрані на Великій Україні. М. Драгоманову не сподобалися більшість положень програми, і він відіслав її Франкові на доопрацювання. Не задовільнила М. Драгоманова і назва журналу. „Програма нас не вдовольнила, починаючи від імені журналу. Що воно за „Братство”? Кого? З ким?” — дивувався Драгоманов. Він запропонував назву „Поступ, щомісячний огляд літературно-науковий і критичний”. Іван Франко змушений був погодитися.

15 травня 1886 року зібрані на видавництво журналу гроші Франкові довелося послати М. Драгоманову, бо той опинився у важкій матеріальній скруті. Київ був не вельми щедрим, не можна було розраховувати і на посагові гроші дружини. Молоде подружжя відразу вирішило покласти гроші в банк — вони мали бути недоторканим капіталом. Правда, у той час Іван Франко дуже активно шукав нагоди купити за ці гроші якийсь маєток. Допомогти у цій справі він просив свого вітчима Гриня Гаврилика. Гринь Гаврилик активно зайнявся пошуком відповідного помешкання. „Розвідав-єм, — писав він пасербу 11 серпня 1886 року, — з отою Снітинкою. Правда, що пан продає одному пану, але до згоди не дійшло. Він хоче 4500 зр., а той дає 3000, але той ґрунт не єст добрий. Єст добрий кавалок на Оровім до продажи. Не знаю, чи вас на стільки вистане на 12000 р. Єст то 100 моргів ґрунта, 15 моргів толоки, 24 морги лісу, пропінація, забудування, коршма і що потрібно до господарки. То мені розповідав один господар, що там купив половину господарства, тільки без коршми. То го коштує 10000 р. Той пан мешкає в Жидачеві, називається Еміль Гловацкий. Толока дуже добра, бо потому єще косять, як піде худоба по стерньох пасти, ліс добрий. В Дрогобичи продає пан Гросман свою реальність разом із забудованьом [і] єще є красний сад. Ґрунту небагато — 15 моргів. Хочє 2500. То би било найліпше. На Оровім може і таньше купив. Мене просив той господар, аби тоє робити таємно, аби ся жиди не довідали. На всякий

спосіб треба бути дома і поїдете оба там ся подивити, на котре будете мати охоту” (ІЛ, ф. 3, № 1608, арк. 411-412).

Снітинка, або Снятинка — невелике село в трьох кілометрах від Вацович, де Франко бував неодноразово, навчаючись у Дрогобицькій гімназії, бо звідти був родом його гімназійний товариш, для котрого Іван Франко був ще й репетитором, Іполит Сас Погорецький. У цьому селі парохував до самої смерті, яка сталася 8 жовтня 1980 року, батько Іполита Йосиф Погорецький. Власником Снятинки був Микола Тарновський. У 1864-65 роках він дав пристановище відомому польському художнику Артуру Гроттеру (1837-1867), котрий обезсмертив ці місця у своїх полотнах. Орів, чи Орове — село неподалік Стебника та Трускавця.

Згідно з етикетом вїйт Науєвич Гринь Гаврилик слідом за цим листом 13 серпня вислав офіційне запрошення пасербу та його дружині Ользі відвідати Науєвичі і навіть обіцяв вислати по них фіру (Р. Горак. Листи родини до Івана Франка. Науковий вісник музею Івана Франка у Львові, № 1, с. 121-208, 2001 р.).

Це вже мав бути другий приїзд у село Івана Франка з дружиною. Перед тим обоє вже приїздили сюди; про це свідчить лист Івана Франка Михайлові Драгоманову від 12 липня 1886 року: „Я в суботу сього тижня виїжджаю на село”. Скільки там пробув Іван Франко — точно невідомо, але, очевидно, не стільки, скільки планував.

До скутку, як кажуть в Науєвичах, не дійшло. Грунту Іван Франко не купив. У вересні 1886 року на батьківськiм обійсті сталася дуже прикра пригода. Осінь була спекотлива, суха, до стодоли саме звозили з поля збіжжя, як одного разу під час сильної бурі в батьківську хату влучила блискавка. Спалахнула пожежа. Дещо з майна вдалося врятувати.

Гринь Гаврилик негайно повідомив про пожежу Івана Франка. „Дорогий тату! — писав той у відповідь 31 жовтня 1886 року. — Дуже тяжко діткнула нас відомість о Вашім нещасті. Напишіть, що то за причина була того пожару і яка велика Ваша шкода, кільки надієтеся від асекурації? Чень же озимина вже була засіяна?”

А далі — про свої справи, ніби в селі не сталось нічого страшного: „Ми досі з своїм купном так і сидимо на місці. До Ферусівки їздили, але купувати її не приходиться. Пусте поле, якась глинка погана, води нема, а вогка, ціла хата струпешіла, поля одного 30 моргів, а до 60 корчів, лісу доброго нема анітрохи. А зє морг хоче по 60 ринських, то значить за все 5400. Дав би й за 5000, але ми не хочемо.

Я гадаю, що може би таки з усього найліпше було від Крайсбергів купити Галевичі, луку з лісом, сли би продали і не дуже дорого цабанили. Я пишу до Тігермана, щоби розвідав. Радять нам тут ще й коло Жовкви

поле панське, около 50 моргів, але також не знати ще, чи пан продасть і кілька заціпить. Чи там, чи в Унятичах все-таки прийшлося би хату ставити, то вже на такий спосіб може би ліпше було ближче дому. Зрештов будемо видіти.

Цілую Вас щиро і Оля також. Ваш Іван”.

Він справді написав листа у „тій справі” до свого гімназійного товариша і дістав від нього відповідь, датовану 15 листопада 1886 року: „Лист Ваш тільки сьогодні дійшов до Синяви, де я тепер знаходжуся з метою приготування до ригорозум. Доповідаю Вам, що гмінні книжки Домінік Унятич знаходяться у Львові, тобто в домініканках. Потрібні дані можете там дістати в табулі. А тепер доповідаю Вам, перетрактація спадкова була відправлена до Самбора і, отже, в дрогобицькому суді нема жодних паперів ані документів, що стосуються цієї справи. Спадкоємці щодо Унятич до цих пір не погодились, але це йде своєю чергою. Що ж до решти маєтку, то вже підписали угоди. Евентуально справу купівлі нема поки з ким залагоджувати, поскільки для цього потрібна згода всіх”.

Справа затягнулася аж до 1890 року; Франко дуже хотів придбати землю в сусідніх з Нагуєвичами Унятичах, але з того нічого не вийшло.

„Коханий колего! — писав Ісаак Тігерман 12 січня 1890 року. — Говорив про Твою справу з гофратом Крайсбергом, теперішнім власником Унятич, і він мені сказав впевнено, що ні за які гроші не продасть.

Згідно з таким *dictum accibum* (рішучою постановою — лат. — авт.) я не зміг далі з ним торгуватись.

При нагоді прийми запевнення, що лист Твій дуже мене втішив, тому, по-перше, що Ти не забув свого старого товариша, а, по-друге, що з Твого листа видно, що Тобі добре поводитьься, і радувало б мене невимовне, якби Ти ще колись дав чути про себе.

З сердечним побажанням твій друг д-р Тігерман”.

Лист І. Тігермана до Івана Франка вперше опублікував Р. Горак в статті „Один з „моїх знайомих євреїв” в журналі „Українське літературознавство”, випуск 66, с. 227-237, 2003 рік.

Гринь Гаврилик пішов із сім'єю до сусідів у комірне і розпочав будівництво нової хати. Частково була використана й стодола, яка була тимчасово перероблена під житло. Та й крім того вистачало клопоту. „Ми, Богу милосердному, здорові! — повідомляв у кінці лютого 1887 року Гринь Гаврилик. — Подай яку раду, що робити з Михайлом, бо не тяжко, аби не умер. Онофера скаржено в ц. к. старостві, що ходить з стрільбою по лісі. Був шандар і взяв стрільбу із хати. Здаєся, що буде у тюрмі.

Нового нема так нічого. Ми возимо матеріал на стодолу. Сам не знаю що ставити: чи хату, чи стодолу, та й грошей небагато. Уже із тої асекурації треба купити собі їсти та й худобі. Не знаю, як до кінця вижити. Матеріал дуже дорогий, купується у жида, а жид, що хоче, то треба дати. У нас упав великий сніг, курева була велика.

Напишіть дещо о собі: чи там мешкаєте чи деінде? Як довго бавила Ольга в Росії? Що там чувати? Я вас прошу запрономеруйте мені „Батьківщину”, бо там борше можна дещо довідатися, що ся діє в світі.

Зостаньте здорові, що вам жичимо з щирого серця.

О громадським лісі нема що говорити: тільки було би крику на ціле село і не дали би. А так якби зробив угоду з рубанем на млинівку, то би був борше який хосен та й роботи не треба. В Дрогобичи буду видіти. Я раджу Михайлові, аби поїхав до Вас на пару днів. Може там доктор му якої ради дав, бо не буде нічого з нього. Напиши: чи най приїде, чи ні. На коли би міг приїхати, то би-сь вийшов на колію, бо він сам би не знав, де ся подіти. Мені ся здає, що би го було добре лишити у вас, ліпшу дістав би поміч. Він таки дуже слабий, але мені ся здає чи не суходти або перестуди які. Небезпечне, бо уже став такий, що не можна ся дивити. Не тяжко о смерть. Потому будемо нарікати не знати на кого. Напишіть якнайборше і подайте яку раду”.

„Чув-єм новину, — додає у тому ж листі Гринь Гаврилик, — не знаю, чи то правда. Повідав ми дозорца Дуглевич, що чув з казет, що ти писав до Найяснішого Пана, аби тобі дозволили купити добра грабйого, але не дозволено, а ти писав, щоби дозволили твоїй жінці і дозволили, также маєте маєток 300 тисяч рублів. Та дай Боже, мені ся не хоче вірити, а мог й правда?”

Іван Франко не припиняє пошуків ґрунту. Все, що він знаходить, обговорює з вітчимом, а той дає поради, яких Франко слухається. „Дуже було би добре для вас, — радить Гринь Гаврилик, — коли єсть кавалок ліса й толоки, але треба поїхати на самий перед, добре оглянутися яка земля, чи не буде то в горах, чи не можна буде приправляти який ліс, може тільки зруб, чи би біла яка користь із ліса. Можна ся там тих людей розпитати, як котрий має оборник, як можна дістати робітників, на який час потрібно, які толоки, може самий яловець, то видаєся дуже тано. Поїдьте обоє, добре огляньте кожний кусень і будинки, в якім суть стані. Я не можу цілком ся забрати до вас, бо вдома треба робити що можна. Онофер также не потрафить еше сам, бо роботи єсть багато, а приходу мало. На якийсь час можу приїхати і помочи, коби так близько, а по-друге, я уже не можу так кожду роботу робити, як уперед, бо-м чоловік працьовитий, знаєш сам добре, що можна, то би-м зробив для

тебе. Поїдьте обое, подивіться добре, аби-сьте не кинули гроші дармо, бо потому годі пошукати, а принаймні ходить, який там ґрунт”.

У липні 1887 року Григорій Гаврилик інформував Івана Франка про домашні справи та будівництво хати: „Ми будуем дві хати, 4 станції і сіни, уставляє красний будинок. Побито ґонтою. І тільки еґще незакладені стіни, дерево уже ест навожене, коштує до 300 р. уже і таки би еґще треба хоть 2300, аби докінчити.

Приїдьте додому хоть на пару днів та ся подивіть, може і ви би деґщо помогли до того і вам би ся [хата] здала. Бо я не можу усе дати ради, тепер мусів-ем і довгу затагнути. Тай годі до кінця вийти, а ні, то хоть позичте, най ся докінчить. Але я би просив приїхати, подивитися і деґщо поговоримо...

Не гнівайтесь, приїдьте додому коли на пару дней. Міні ся здає, що не будете такі, що не поможете до того будинку. Аби упрядкувати — здасться і для вас. Мило буде і вам, і нам”.

Грошей явно не вистарчало на викінчення хати: „Просив-ем вас і прошу поможіть деґщо до тої хати. Та ви знаєте добре, що міні тої гризоти було не тре й ті довги робити. Я міг вижити і так, а тепер нема відки повіддавати, а ту конче треба. У склепі набрав-ем окови до вікен і дверий і пеців на 44 р., з того сплатив 19. Тепер конечне дати треба, а решту довгу буде стояти, бо нема ради. Гонив-ем коні, мовив-ем, що деґщо зірве, хоть 50 р., та й ніхто не питає. А ту нахапав-ем довгу, а час. Столяр зробив, мулярі і ліпрії также, вікна засклені”.

Просив хоч 20 рублів, бо крамар переходу не дає. Але присланих грошей було замало. „Дякую вам, — писав Гринь Гаврилик у кінці серпня 1887 року, — що-сте прислали 10 р. Ми ся перебрали до нової хати. Хоч нема так, як потреба. Столяр зробив 6 лавок, тепер робить шафу. Знов би треба пару десяток. Тепер у нас велика погода, води нема ані худобі, ані собі, орати дуже прикро. Хоть що посіяне, то не сходить”.

Нова хата мала на відміну від батьківської панський вигляд, бо була не під стріхою, як та, а під ґонтами. Зрештою, і їй також не судився довгий вік.

Тепер, коли хата була збудована, можна було знову повернутися до пошуку землі. „Був-ем дня 16/1 в Дрогобичі, — повідомляв Гринь Гаврилик. — Мельник з Волі Якубової розповідав мені, що на Орові продає Фелемон тоту саму реальність, що купив недавно, що друга половина позостає у п. Головацкого. що-смо говорили давно. Фелемонови померла жена і він продає.

Мельник казав мені, щоби написав до вас. Як маєте охоту, то напиши до него, коли би-сь мав приїхати на колись до Добрівлян, то він

би вислав свої коні, тоби-сте обглянули тоє. Дуже би була то річ добра, то купно. А потому може би-сте і купили тоє решту у Головацького”.

Воля Якубова і Добрівляни — села коло Дрогобича, але і там з купівлею ґрунту нічого не вийшло. Не пощастило Іванові Франкові купити собі маєтність і на Жовківщині у селі Скварява Нова, де минули найприкріші хвилини його життя, коли Ольга Рошкевич виходила заміж за Володимира Озаркевича. З намови Осипа Олеськова він планував купити собі у тому селі урочище Селиська, про що 25.10.1886 року написав дідичу М. Мнішеку, далекому нащадкові авантюриці Марини Мнішек, але невдовзі отримав відповідь: „3.11.1886 року. Вельможний Пане! У відповіді на шановну відозву з 25/10 — що Підседлиська, котрі Пан називає Селиськами, мають 62 морги полів і 39 моргів лук, разом 101 морг, оцінені Тов[ариством] Кред[итовим] морг по 130 ф. [...] Маю збоку меншу парцелю $13\frac{1}{4}$ моргів поля і $6\frac{1}{2}$ [лук] там поле по 105 ф. і 80 ф. лука 160 ф. то напевно краще підійде* і близько, бо о 100 кроків від крехівського гостинцю при дорозі на Фуйну, залізнична станція буде Глинсько, відтак будемо мати 3 кілометри до станції.

З правдивою повагою М. Буженин Мнішек”.

„Будь-що-будь, купно Селиськ, — писав у той час Іванові Франкові Осип Олеськів, — стало ся для нас майже неможливим. Однак ж жаль мені таки вирікати ся того досконалого положеня, в яким лежить тамтейша околиця і для того кную вже в мисли другий плян. Не удалося з Мнішком, то може удалося з властителем Сквар[яви] Старої з Sucheckim. І той так в критичних стосунках як Mniszek, але не порадний і не такий шахрай. Отжеж той Suchecki має також в тамтій стороні поля і сіножати. Сли заховав-есь в памяти образ „Баланди”, то мусиш собі пригадовати корчму „Вигоду” і стоячу при тій корчмі „Лісничівку”. Та лісничівка будована вправді давно, але мурована солідно ще за панциз-няних часів. Суть там при тім і будинки господарські, красний город і сад. Моїй жінці „Вигода” подобала ся ліпше як Селиска. Давніше сидів там старий лісничий Яворський і мав дуже красне господарство, тепер тримають то жиди в посесію. На тім господарстві ціла форса в худобі і з того взгляду положене оно о много ліпше від Селиск, бо зараз під вікнами кільканайцять моргів корчів хлопских, котрі можна за пасовисько уживати, а навколо сіножати, на котрих по скошеню можна також пасти. Купити би тільки кілька банкових парцель з Старої і Нової Скваряви. З Сухецким я буду мав на весну переговори в справі батькових ґрунтів, котрі

* Опруч того неподалік $10\frac{1}{2}$ моргів, разом $30\frac{1}{4}$ моргів”.

він уживає, отжеж буду і о тім говорити. Чи добре? Напиши мені, які твої погляди тепер на справу купна реальності і що думаєш тепер робити? Чекаю на твій відпис”.

Якщо Франкові не припаде до смаку цей план, то Осип Олеськів радив інший: придбати ґрунт в селі Прошовій, що в чотирьох кілометрах від Тернополя і де його тесть Варапучинський є парохом. „Мені, — писав він у тому ж листі, — вправді Прошова не плявдує з того взгляду, що далеко від Львова і що господарство ту хоть певне, але одностайне — гній, збирай тай ціла філзофія. Все менше-більше маї свою ціну і робітник стосунково досить дорогий. Земля золота, але ґрунта хлопські, з чого досить клопоту повстає. Парцелі розложені так, що наші розділені двома-трома чужими. Комасувати не можна, раз для того, що при заміні ґрунтів платись ся подвійну таксу, так якби оба кавалки ся купували, а по-друге для того, що хлопи жадають всегда два рази тільки, як дають. Єдина річ чекати, поки хлоп не прийде продавати сам, що ту часто впрочім ся трафляє. З тих парцель, котрі би нам ся здали, 2/3 будуть с певності в протягу трох-чотирох літ слідующих на продаж. Крім землі єсть в Прошові ще камінь, з котрого засібний в гріш міг би фабрикувати точила, бруси до кіс, джагани до пеців, плити на тротуар etc.

Если-бисьте не могли що ліпшого знайти, шукаючи через три-чотири літ, а все-таки замір іти на село, то могли-бисьте рефлектувати і на Прошову через спілку з нами. Ґрунта, котрі би були на продаж а лежали попри наші Ви бисте собі купували etc. Але як кажу: Прошова одностайна; навіть якби хотів риби ловити, так і то нема где.

Хіба-бись могли розкопував. Єсть є ту в самій Прошові щось 6 чи 7. Дві такі, що мож би роздобув і 500 фір каміня з них, а решта менші. З тих менших знаходять ся вкопані на впростець. Тутешні каміня в формі graniastego słupa czworąściennego на метер високі. Оден такий хлоп викопав із свого поля і привіз на цвинтар. Всі ті могили здає ся із татарських часів, бо тудя ішов давний шлях татарський, а в народі богато повірїй о татарах”.

З того також нічого не вийшло. І Осип Олеськів пропонує ще один план. „Може бути, — писав він, — що з весною я буду потребував троха Вашого капіталу, а Вам надарит ся спосібність добре зафрактувати часть ваших грошей. Річ така: батько має в Старій Скваряві щось зо двадцять кілька моргів ґрунту, котрі уживає тамтешній дідич. Той дідич є також кацап і не платит грошима лише офірує батькови пасовисько на зрубаним лісі; батько пробував навіть уживати того пасовиська, іно корови почали кровію мочити, як то впрочім тогди буває, сли корови не привиклі до того, підут на лісну пашу. Батько однак не умів тому пора-

дити і покинув пасовиська. Отжеж я думаю, що добре би було з весною накупити тільки худоби на випас, кілька могли би вижити ті обширні впрочім зруби. Інтерес був би добрий, навіть дуже добрий, сли би нам за штуку худоби випало за пасовисько три до чотирьох ринських. Ризико мале, сли би куповані штуки оглядів ветеринар чи здорові?

Впрочім, евентуальна поміч в слабості близька, бо зруби лежат близько пів милі віддалені від Жовкви.

Роздумай над тим інтересом, щоби Тя моя евентуальна пропозиція в тім взгляді не застала неприготованого.

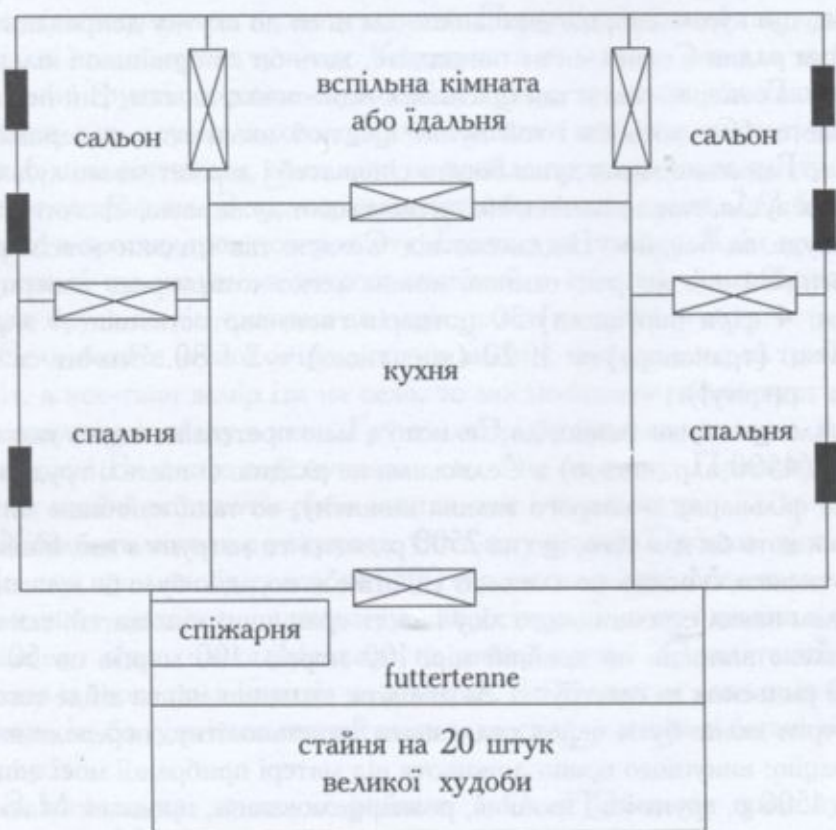
А тепер щодо Селиска. Мнішек доси нічого не відписав, я думаю однак, що купно скорше чи пізніше дасть ся до skutku допровадити. Я би Вам радив Селиск ся не покидайте, хоть би ся прийшло і кілька літ чекати. Господарства в так щасливих відносинах, як там, Ви, певно, не знайдете. (От хоть би і той пункт ще: поблизькі села, в першій лінії велике Глинсько мают дуже багато сіножатеї і держат много худоби до воженя вугля, глини, каміня, etc., а поля мают дуже мало. Значит ся, гній там буде за безцінь. Віддалене від Селиск: пів мильки зовсім рівної дороги. Зимою доброю санною можна легко чотири рази повернути з гноєм; 4 фіри *min[imum]* 30 цотнарів гною вартости *min.* 4 злр. Та 1+60 к. (транспорт) + 1f 20 (ціна гною) = 2 f 80. Значит ся звиж 25% прифїту!).

Але що то, як знаєш, до Селиск і я маю претензію, і що з капіталом твоїм (4500 злр. число) з Селисками не зладиш (і взагалі трудно за ті гроші фільварку з котрого можна вижити), то таки найліпше би була спілка, хоть би для того, що на 2500 р., котрі ти за ґрунт в найліпшій разі дати можеш, Мнішек не злакомит ся, отже ж порадно було би купити враз з полем кавал прилягаючого лісу і часть граничних сіножатеї, так щоби комплекс виносив по крайній мірі 100 моргів. 100 моргів по 50 р. = 5000 ринських за сам ґрунт. За два літа, коли моя жінка дійде того віку в котрім може бути через суд узнана за повнолітну, переведемо таку операцію: викупимо право доживотя від матері прибраної моєї жінки н. п. за 1500 р. ґрунт і в Прошові, розпарцелювавши, продамо. Маємо 40 моргів, морг пісного хлопского ґрунту платит ся у нас 200 р. — значит ся було би крім будинків 8000 р. Але ще то прождаючи більшу скількість достає ся менше, отжеж числом 6000 р. — ту суму достане ся всегда, бо у нас купців на ґрунт всегда по достатком. 6000 — 1500 за доживоте = 4500 р. тільки що Ви маєте, лише що в нас ще худоба.

Поміркуй: 4500 лиш Ваших + 4500 наших, то не два рази по 4500, але далеко більше, так само як огородники кажут: 1 Boden + 1 Wasser ist nicht 2 Bonder-и 4. Завяжім, отжеж, Товариство експльо-

атованя Селиск, в котрім я буду Verwalter-ом і касиром, а Ти контролером. Натурально мусиш ся навчити господарської бухгалтерії, що Тобі, впрочім, не прийде з трудністю. За два-три роки може се оригінальне товариство прийти до skutku, до сего часу обертайте своїм капіталом, як хочете, лиш не купуйте фільварку. Чи годите ся? Я ручити вправді не можу, чи Мнішек справді в тім терміні схоче продати, однак єсть то дуже правдоподібне. Що Ви міркуєте о тім? — Напишіть. Над будовою помешканя для нас я ще не думав, але можна би то легко урядити, щоби нам і Вам було догідно. От н. п.:

Над помешканням з одної сторони шпихлір, а з другої — стрих. Стайню кінчить тік для молоченя збіжя, котри приміщене в оборогах, згрупованих недалеко току. Над стайнею склад паші для худоби. На шпихлір і стрих вхід з Futtertenne. Звідтам так само, як з току заповняє ся стрих над стайнею. На будинок не вільно би нам видати більше над 2500-3000 злр.”

Цим планам і на цей раз не судилось здійснитися, бо Лука Олещук, батько О. Олеськова, запропонував синові взяти під опіку своє господарство і поставити його на ноги. Нове господарство вимагало чималих капіталовкладень, і Осип Олеськів вирішив позичити гроші в Івана Франка, однак і до цього також не дійшло. Осип Олеськів не зреалізував і цього плану. Ідея свого господарства та своєї землі, яку можна давати у винайми і мати з цього певний прибуток, кращий, ніж із відсотків у банку, покинула Івана Франка на початку 90-их років. Дружина запропонувала, на її думку, більш надійний спосіб заробляти якщо не на життя, то хоч би на прожиття.

У кінці 1886 року Франко ще має надію на видання „Поступу”. Він запрошує до співпраці В. Лукича, який саме збирав матеріали для видання альманаху „Ватра”, що вийшов 1887 року (у ньому І. Франко помістив своє оповідання „Місія” про латинізацію наших церковних обрядів і, відповідно, колонізацію нашого життя), Б. Грінченка, Б. Познанського, Ф. Комарова, тобто автуру з Великої України. Запросив також Олену Пчілку, яка в той час друкувала в „Зорі” свою повість „Світло добра й любові” і мала чимало претензій, які, звичайно, адресувала Франкові.

„В тяжких обставинах приступаю я до видання „Поступу”, — писав Франко Наталі Кобринській 11 грудня 1886 року. — У Львові всі старші українофіли виступають против мене і раді б, якби ніякого поступу й на світі не було. Сам я не знаю, чи і о кілька можу на кого-небудь числити на провінції і для того якийсь час по виданні проспекту я зовсім упав був духом і нікуди не писав нічого. Аж тепер деякі прихильні голоси наново піддвинули мене, і я на слідуючий тиждень приступаю до друкування 1-го н[оме]ра. Отак рішившись, я удаюсь поперед всього до Вас і прошу Вас поперти мою справу (не особисту) між Вашими знакомими, особливо між тим поступовим жіноцтвом, з котрим у Вас є зв'язки. Бюджет „Поступу” такий скромний, що коли б 300 передплатників, то він не тільки оплатив би кошти друку, але дав би мені можливість хоч декому з співробітників дати часом невеличкий гонорар. Та ба, 300 передплатників — се таке велике діло у нас, що я й думати о нім не смію. Коли б хоч удержатись, хоч небагато від себе докладати, бо се, як знаєте, переходить мої сили фінансові”.

Н. Кобринська обіцяла долучити до співпраці з „Поступом” Софію Окуневську, Михайлину Рошкевич і свою братову Ольгу Озаркевич, що колись була Ольгою Рєшкевич. Ольга прислала для публікації розбір трагедії Софокла „Антигона”...

4 грудня газета „Діло” у рубриці „Новини” повідомила, що 2 грудня 1886 року прокуратура конфіскувала проспект місячника „Поступ”.

„Недобру новину мушу Вам донести, — писав із цього приводу Іван Франко Михайлові Драгоманову 14 грудня 1886 року. — Ви повинні були вчитати в „Ділі”, що проспект „Поступу” конфісковано. Не доручено мені ще мотивів тої конфіскації, а проте зачуваю, що поліція лагодиться конфіскувати мені номер за номером, придираючись до чогонебудь. Небагато я б дбав на таку погрозу, коли б у мене було грошей доволі на те, щоб видержати боротьбу, от як, напр., видержує „Przegląd społeczny”. Але з грішми у мене круте діло. Я мав згоду з одним чоловічком, котрий обіщався пособити при виданні перших н[омерів], доки діло не стане на власних ногах; конфіскація проспекту і вражда наших людей, не стільки старших, скільки молодших, колишніх прихильників і співробітників „Молота” і „Світу”, знеохотили його, і він не хоче нічого дати на видання. От я й задумав по конечності змінити план і замість місячного журналу видати альманах в 25-30 листів. Альманах цензурі не підлягає, значить, і ризико при ньому далеко менше, то й підмогу або й кредит легше на нього роздобути, як на журнал. А зміст і напрям, звісно, остаються ті самі, не виключаючи і назви. Я бажав би випустити книжку найдалі перед великодніми святами, а коли б вона оплатилася і розійшлась, то літом видати ще й другу і таким робом підготувати ґрунт новому журналові.

Надіюсь, що Ви, зважаючи на тяжкі пресові обставини у Львові і на мої власні не легші, усправедливите таку зміну плану і не відмовите своєї помочі альманахові, котрий я бажав би уложити в такій формі, як бувають книжки великих журналів, т. є. щоб, крім ширших праць літературних, наукових та критичних, при кінці посвятити значне місце сучасній хроніці: кореспонденціям про життя народу і інтелігенції укр[аїнської], обговорці важних справ крайових, критиці праць товариств і партій і хроніці науковій і т. ін. Друк думаю розпочати вже сими днями; на чільне місце хотів би я покласти Мирного драму „Лимерівна” (далеко кращу від „Перемудрив”), котру львівське намісництво заборонило поставити на сцені з причин, нікому не звісних. Коли б можна було, то після драми пішла б Ваша стаття про Костомарова, а затим мій роман. П[авли]кові „Читальні” і Остапова робота тож увійдуть туди, хоч, може, не цілі відразу”.

Ні задуманого журналу, ні альманаху через матеріальну скруту, загальну ворожість народовців до Івана Франка, а також погром поліції так і не вдалося випустити. На письменника, крім зарібкових клопотів, упав ще й клопіт із помешканням. Винаймане аж ніяк не могло задовольнити молоду сім'ю, яка чекала першого поповнення.

Ольга явно затужила за ріднею і на новий 1887 рік поїхала в Київ — на хрестини, бо в сестри Антоніни народився син. Крім того

вона хотіла дати чоловікові волю у пошуках квартири. „Ты же не забудь, — писала йому з Києва 1 січня 1887 року, — пожалуйста, объявить хозяйке о замельдовании 16 числа квартиры, а как идет дело с новой квартирой? Если мы пробудем на старой квартире до 1 февраля, то, значит, и я буду принимать участие в переезде с одной квартиры на другую. Да, а самого интересного тебе и не сообщила, по дороге начался у нас разговор с одним из ехавших. Оказалось, что он русский, служит на русской границе, но имеет реальность в Галичине: 4 станции от Львова по дороге на Волочиск. Продает ее за 6 тысяч. Земли всего 70 моргов, кроме того сад и дом, требующий, впрочем, ремонтровки через 3 года наиболее. Теперь же земли: из 70 моргов 40 моргов пасовиски, 3 — под хмелем, $2\frac{1}{2}$ — лесу, а 25 — орного поля. Арендует теперь там дом, но могут продать и до конца аренды, давши ему отступного. Дал мне свой адрес. Теперь, конечно, думать нечего о покупке, а сведения о продающихся землях не будут лишни.

Маленького новорожденного застала я в полном здоровьи, завтра будут крестины. Решили назвать Илья”.

„Ходив я шукати квартири, — писав у відповідь Іван Франко, — та, бачачи, які всюди солоні ціни за гарні квартири, роздумав так, що краще вже нам пересидіти на старім гнізді до весни, а там побачимо. Впрочім, приїдеш, то ще подумаємо, а то самого мене якась така лінь обпала, що важко було б самому переноситися. А надто ще бюджет наш на сей місяць так обтяжений, що бог його знає, як звести кінці, тим більше, що П., хоч дістав з „Przeglądu tygodniowego” 14 руб. (сам мені нині се казав), але навіть не думає о сплаті свого довгу.

З кухаркою знаходимось добре, рахунки записую всі докладно, так що, надіюсь, приїхавши, не будеш мала за що мене висікти. Здається, після всього сказаного й зовсім лишне додавати, що я здоров і о тобі шохвилі згадую”.

Щодо Ольжиних настоювань на пошуках нового помешкання зауважує: „З квартирою як буде — не знаю. Ходив я та розпитував на Хоружчині, в тім домі, де Коц[овський], на першім поверсі гарна і світла і суха квартира, дві кімнати і кухня — 24 гульд[ени]. Страшно мені зробилось. А дешевії кімнати, так погань така, що й бог з ними. Говорять, що під весну буде великий квартирний крах у Львові і ціни спадуть. Воно б гарно було підождати, коли б у нас не було так ужасно мокро”.

Зрештою, все повелі ставало на свої місця. Уляна Кравченко вийшла заміж за поляка Яна Нементовського. Коли їй дорікали, чому вона, українська патріотка, вийшла заміж за поляка, віджартовувалася тим, що Ян Нементовський, її чоловік, казав, що, як не вийде за нього, то

заб'є з ревнощів Івана Франка. „Спасла-м літературу”, — зітхала Уляна Кравченко.

Н. Кобринська й С. Окуневська поїхали вчитися у Швейцарію...

„В моїх відносинах, — повідомляв Франко М. Драгоманова близько 20 серпня 1887 року, — також зайшла деяка зміна. Я вступив до редакції „Kurjera Lwowskiego”, — газетина чесного напрямку, противна шляхетчині і попівщині, робота не втомляюча і плата, як на мої обставини, добра, так що, друкуючи, крім поденної роботи час від часу фейлетони (за котрі платять осібно) і кореспонденції за границею, я буду мати змогу хоч за рік отрястись з довгів (головний довг київській „Громаді”) і піддержувати „Наукову бібліот[еку]”.

В редакцію „Kurjera Lwowskiego” він вступив 1 травня 1887 року, покинувши працю в „Зорі” та „Ділі”, а в листі до Н. Кобринської, датованому десь біля 10 жовтня 1887 року, писав: „Щодо думки Вашої — вступити мені під яким-небудь услів'ям до „Зорі”, то я оспівдаю Вам і всім знакомим одверто, що сього „in der nächts absenbaren Zukunft” (у найближчому часі — нім, авт.) не зроблю. З людьми, заправляючими „Зорею” і „Ділом”, хоч деяких з них особисто високо поважаю, не хочу мати ніякого публічного діла. Волю служити за хліб у поляків і робити на руській ниві своє хоч невеличке діло с а м о с т і й н о, ніж іти в каторгу до народовців, котрі обходяться з чоловіком, як та собака з хлібом: заким з'їдять, то ще попередю поваляють. Будьте ж ласкаві не підприємати ніяких кроків, котрі б вели в тім напрямі і згори були б засуджені на невдачу.

Але, з другого боку, ще сумніше було мені прочитати в Вашім листі думку, що коли се не вдасться, то прийдеться сидіти зложивши руки. Невже Ви так думаете? Невже Ви прийшли до того переконання, що, крім народовського неба, нема спасенія? То би було дуже сумно для нас. Я думаю, що ми обоє видавництвами біжучого року хоч трошечки доказали, що можна дещо зробити й поза народовськими ложами. „Жіночий альманах”, „З вершин і низин”, „Наукова бібліотека” — не вже се не докази? Невже так мало охоти осталося у Вас до дальшої самостійної роботи навіть після того, що самі народовці мусили за тими починами нашої самостійної роботи признати велике, майже історичне значення? А прецінь можна сказати сміло, що іменно т і н а ш і роботи (включаю сюди й другий том „Наукової бібліотеки”, котрий швидко повинен вийти) становлять майже все, що в біжучому році появилось цінного й оригінального в галицько-руській літературі. І ми мали б зараз же й опускати руки? Ні, шановна пані!”

Так, рук опускати не можна було. Навіть у наймах...

Розділ IV

1887 РІК

Наприкінці 1886 року — суцільні невдачі. Після втрати роботи у „Ділі”, яка давала сякий-такий заробіток, довелося розпрощатись і з журналом „Зоря”, про популярність якого він так старався, намагаючись через киян розповсюджувати його на Україні. Формальною причиною для звільнення було те, що Іван Франко протягом 1886 року публікував рецензії Бориса Грінченка, який ховався під псевдонімом Б. Вільхівський, на водевілі українського письменника Григорія Максимовича Борковського (1846-1880), видані у Києві того ж року, а також помістив вірш Степана Руданського „Що кому годиться”. Публікації були визнані такими, що ображають естетичні, етичні та моральні почуття читачів, і управа „Зорі” відмовила письменникові у дальшій співпраці.

Нічого не вийшло і з виданням „Поступу”.

З початком 1887 року „Зоря” перейшла під редакцію Григорія Цеглинського, про що „Діло” повідомило 3/15 січня. Саме ж „Діло” залишалося під редакцією Івана Белея, який мав від початку року певні проблеми із здоров'ям (про це читачів інформував 13-ий номер газети). Відтак Белей, як запасний офіцер цесарсько-королівської армії, змушений був відбути чергову перепідготовку у Вдовицях, а тому газету від № 41 (14/26 квітня 1887 р.) до № 56 (21 травня/2 червня 1887 р.) редагував Кирило Кахникевич (1850-1926), який залишався співредактором „Діла” до кінця 1890 року, а відтак став редактором щоденної урядової газети „Народний Часопис” і був ним до початку Першої світової війни.

Іван Франко принципово перестав писати до „Діла” і протягом того року не надрукував жодної статті. За той рік він взагалі не написав жодної статті українською мовою. Хоча виняток був. „Діло” пильно стежило за Франковими публікаціями в польській пресі, і коли польська газета „Кгај”, що виходила в Петербурзі (з нею на той час співпрацював Іван Франко), у № 5 від 1/13 січня 1887 року опублікувала його кореспонденцію про субсидіювання урядом театру „Руської бесіди”, в

котрій автор різко засудив репертуарну політику цього театру, „Діло” відразу підняло крик і в своєму № 8 від 22 січня/3 лютого назвало цю інформацію тенденційною і шкідливою для розвитку театру. Театр „Руської бесіди” ледве животів, і пояснював своє мізерне існування тим, що його вистави погано відвідують, тому керівництво вирішило ввести в репертуар французькі водевілі та пісні жартівливого характеру. Французькі водевілі треба було грати у французькому одязі, тому управа театру просила грошей на придбання костюмів. Іван Франко не міг погодитися з такою політикою театру і виступив проти субсидій для нього. „Діло”, не пояснивши, в чому справа, осудило Франка як такого, що виступає проти „розвою української штуки театральної”. У зв’язку з цим письменник написав „Пояснення”, яке надрукувала газета „Діло” у № 9 від 24 січня/5 лютого 1887 року. Це, фактично, єдина публікація Івана Франка у цій газеті, яку редагував його колишній друг, без якого свого часу поет не уявляв собі життя „в сьому світі”.

Не пропуская можливостей вкисити Івана Франка і журнал „Зоря” в особі його головного редактора Григорія Цеглинського і робив це із задоволенням.

27 січня/8 лютого 1887 року „Діло” опублікувало повідомлення про вихід „сими днями” науково-літературного збірника Володимира Лукича (в наступних номерах „Діло” називатиме його Василем) на 13 друкованих аркушах, який міститиме „цдонайкращі наукові і белетристичні твори оригінальні галицьких і українських писателів”; передплатна ціна — 1 золотий 20 крейцерів, передплатити можна у „виділі руского касина” в Стрию.

З цього часу „Діло” інколи публікувало повідомлення про пожертви окремих людей та організацій на видання цієї збірки, а № 36, що вийшов у суботу 28 березня за старим стилем, чи 9 квітня за новим, повідомив, що літературний збірник „Ватра”, „видаваємий Василем Лукичем в доход „Руського касина”, вийшов уже з друкарні А. Милера в Стрию (215 сторінок великої вісімки). Ціна книгарска 1 зр. 50 кр.”. Було обіцяно, що про цей збірник газета поговорить іншого разу. Цей „інший раз” наступив у вівторок 31 березня/12 квітня 1887 року. У № 37 газети згадувалось лише про зміст збірника без жодної оцінки його літературної вартості.

Збірник вийшов із нагоди 25-их роковин смерті Тараса Шевченка і 25-ліття літературної діяльності Юрія Федьковича.

Відкривався він оповіданням Данила Мордовця „А Всепречиста”.

Відтак було вміщено досі невідомий вірш Т. Шевченка „До сестри”. Цю поезію, як повідомлялося у примітці до публікації, знайшов

Т. Камінський у зошитах з українськими віршами поміщика з Лубенського повіту Т. Дейкуна-Мочаненка, який переписав її із зошита В. Тарновського. Час написання поезії — 1844 рік. Присвячено її Варварі Репніній...

О. Перебендя помістив у збірці „Скорбні пісні”.

Вперше була опублікована у збірнику маловідома й досі поема Степана Руданського „Мазепа, гетьман український”.

Олександр Кониський опублікував спогад зі своїх мандрівок по хуторах України під назвою „Січовик” із посвятою Володимиру Левицькому — Василю Лукичу та його дружині Ользі.

У тому ж збірнику була опублікована ще одна історична поема Степана Руданського „Павло Полуботок”.

Панас Мирний був представлений оповіданням „Лови”, а Володимир Самійленко (В. Сивенький) — прекрасним сатиричним віршем „Ельдорадо” про „Русь єдину” та порядки в ній.

Іван Нечуй-Левицький був представлений казкою „Два брати”.

Містив збірник і поезії Пантелеймона Куліша („Коло колодязя”, „Чумаки-нічлежани”, „Степ”, „Гаданье-віщуванье”).

Дві поезії („Край могили” та „Тяжко дивитись”) помістив Гетьманець, після них ішло оповідання Івана Франка „Місія” з посвятою „Щирим друзям моїм Йосифу і Йосифі Олеськовим”, на весіллі котрих письменник був дружною. Оповідання було найбільшим за об’ємом твором у збірці (с. 63-90).

Західноукраїнську поезію представили Корженко (В. Коцовський) віршем „Сон”, Уляна Кравченко — двома сонетами та Сидір Воробкевич (Данило Млака) — віршем „Буковинська ідилія”.

Володимир Лучаківський, майбутній бургомістр Тернополя, опублікував гумореску „По матурі”.

Юрій Федькович, якому присвячувався збірник, був представлений віршами „Нова січ” — із приміткою, що „співається під голос „Ще не вмерла Україна”, та „Сторожа на Русі”, який „співається під голос „Die Wacht am Rhein”.

Дуже цінну біографічну інформацію про маловідомих українських письменників Василя Гречулевича, Петра Охочького-Огієвського, Олександра Шишацького-Ілліча, Пилипа Морачевського, Петра Кузьменка, Анатолія Свидницького подав Олександр Кониський.

Збірник опублікував (із подачі Василя Лукича) автобіографію Данила Мордовця, яку він написав у вересні 1886 року. У цій же збірці була поміщена й рецензія на книжку оповідань Д. Мордовця, видану у Петербурзі 1885 року, яка обіймала весь творчий спадок письменника.

Рецензію „Д. П. Мордовець. Оповідання” написав Іван Франко, даючи високу оцінку його творчості. Проте у 50-томне зібрання творів ця рецензія не була включена, бо Франкова думка не збігалася із оцінкою творчості цього письменника радянськими літературознавцями. Правда, у 36-му томі поміщено некролог „Данило Мордовець” пера Івана Франка, який уперше був опублікований у восьмій книзі „Літературно-наукового вісника” 1905 року.

Михайло Драгоманов був представлений працею „Із історії вірша на Україні”.

Ключові статті до збірника „Ватра” „Погляд на жите і твори Тараса Шевченка” та „Огляд життя і творів Юрія Федьковича” написав Олександр Барвінський.

Рецензію на повість О. Кониського „Юрій Горovenko”, яка принесла авторові багато прикростей в Україні, написав О. Огоновський.

Семен Жук подав у збірник оповідання „Зруйнування Батурина”, написаного на основі досліджень М. Костомарова.

Данило Лепкий, один із письменників родини Лепких, подав замітку „Домашні звірята в деяких людських вірованнях”.

Олександр Кониський — на цей раз підписаний О. Я. К-ий — помістив дуже цінну статтю „Публічні і приватні архіви в Києві”, в якій подав відомості про центральний осередковий архів, архів Малоросійської Колегії, архів родини гетьмана Сулими, родинний архів Галаганів.

Чимало місця в збірнику зайняли статті самого Василя Лукича. Серед них надзвичайно цінна стаття „Угорська Русь”, де розглядаються різні аспекти життя цієї важливої частини України, яка була приречена скінити в Угорщині. Перу Василя Лукича належать і дуже цікаві „Звістки і замітки”, якими закінчувався збірник і які містили відомості про Тараса Шевченка, могилу Олекси Стороженка, біографічні відомості про Віктора Забілу, „українську воєнну музу”, підготовку в Женеві Михайлом Драгомановим стереотипного видання „Кобзаря”, видання „Історичної бібліотеки”, гетьманські клейноди 1758 року, тобто Мазепи, які після різних пригод осіли у музеї в Царському селі, та відомості про українсько-руські військові чини.

Видання збірки було вельми символічним. Уперше під дахом однієї книжки були зібрані твори письменників із двох половин України, розтерзані імперіями. Вперше на весь голос було заявлено, що всупереч емським і валуєвським заборонам української культури вона живе, а складова частина її — література — є безумовним виразником життя народу. Всупереч намаганням Погодінської колонії ця культура не розколюється на окремі частини.

Лист І. Франка до В. Лукича від 9 липня 1886 року свідчить, що письменник міг вважати себе співукладачем цього видання. „Щиро, — писав у ньому, — бажаю тобі вдачі і поведження з альманахом і щоб доказати тобі, що бажання моє не фраза, а правдиве активне співчуття з усяким самостійним змаганням, незалежним від нашої „професорської кормиги”, то ось тобі й покажчик того, що я можу дати для твого альманаху.

З своїх речей у мене є готова обширніша новела „Місія”; зміст її — місія єзуїтська на Підлясся, розказана після оповідання очевидця і після історичних документів. Оповідання займе около одного аркуша друку, а може й трохи більше, — конфіскабельного нема нічого. До часті літ[ературно]-наукової міг би я переробити тобі свою статтю про твори Мордовця, печатану в „Краї”. З віршів, коли хочеш, можу також дати хоч один або два.

З творів інших авторів можу дати тобі ось що:

- 1) „Лови”, оповідання Мирного, відкинене ред[акцією] „Зорі”, зроблене прекрасно, хоч сюжет трохи ховзький, — звісно не конфіскабельне ані не неморальне;
- 2) „Мазепу” Руданського;
- 3) „Ельдорадо”, вірш Сивенького (посилаю);
- 4) Дещо з віршів Грінченка (В. Чайченка);
- 5) Вірш Маковея (посилаю);
- 6) Два вірші Шнайдер (посилаю);
- 7) Дещо з Кониського, коли б потребував (у мене є деякі з його фотографій, не прийнятих до „Зорі”, прекрасна шпуга „Бугай” і др.).

Жаль дуже, що ти не можеш сими днями бути у Львові, я радо обговорив би з тобою ближче програму і уклад видання. Я бажав би, щоб видання твоє зробилось першим товчком до нового, свобіднішого і поступового руху у нас, щоб було сигналом і для других — виломуватись з пут дотеперішнього шлендріану. І для того бажав би я, щоб зміст його був добірний і цікавий, так щоб всі мусили б його читати. Для того я радив би, крім часті белетристичної (котра після всього, що досі бачу, може вийти доволі а навіть дуже інтерна), покласти вагу і на часть літературно-наукову чи радше критичну. Я радив би подати критичний огляд нашої нової літератури чи то в більших, чи менших очерках. Я вже згадував о тім Бачинському, що добре би було, якби п. Горбаль зладив хоч коротке резюме з книжки Др[агоманова] „Историческая Польша и великор[усская] демократия”. Я в таким разі зладив би розбір його видання пісень історичних і дав би для Вашого альманаху й дещо з своїх літературних очерків (про Федьковича, може, про Цеглинського і т. ін.). Можна б попросити де о що Комарова, Познанського,

Антоновича і др., се вже я прийняв би на себе. Звісно, все се тільки в таких разі, коли б Ви (т. є. стрийські горожани) на мою основну думку згоджувались. Так само думаю, що не конче б потрібно в'язатися об'ємом 12 аркушів, а розписати передплату і друкувати во ім'я господне.

Як кажу, дуже гарно було б, якби ти міг сам на день приїхати і побалакати про се діло, я б і матеріали тобі передав. Я й сам приїхав би до Стрия, та одно те, що часу нема й хвилини, бо всякої роботи бездна на голову злізлася, а друге те, що дня 17 с[ього] м[ісяця] від'їжджаю на місяць на село".

З листа І. Франка до В. Лукича від 11 листопада 1886 року бачимо, що письменник брав діяльну участь у виході цього альманаху. „Дорогий друже! — писав у ньому. — Спасибі тобі за присилку дальших аркушів альманаху. З усього бачу, що альм[анак] буде одним з найкращих, виданих у нас в Галичині. Трохи клопоту завдав ти мені своєю роботою, бо у мене часу дуже а дуже мало. Та вже що діяти, треба зробити, що можу". А далі зауваження по суті альманаху „Ватра”.

Правда, Франкова оцінка вартості альманаху в „Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.” була дещо стриманішою і більш критичною, ніж його характеристика у згаданому листі: „В р. 1887 вийшли аж три альманахи літературно-наукового змісту окремими книжками. В Стрию коштом тамошнього руського казина вийшов літературно-науковий збірник „Ватра”, редагований Василем Лукичем, гесте Володимиром Левицьким, що тоді був у Стрию кандидатом нотаріальним. „Ватра” визначалася різноманітністю, доборою, а подекуди й свіжістю змісту. Із поетів були тут заступлені Шевченко, на жаль, неавтентичним віршем „До сестри”, Куліш гарними чотирма віршами, Самійленко майстерною політичною сатирою „Ельдорадо”, Руданський — двома історичними поемами „Мазепа” і „Полуботок”, яких копії я уділив редактору, а Федькович дав дві пісні політичного змісту п[ід] з[аголовком] „Нова січ” і „Страж на Русі”. З поетичної прози найкраще було оповідання Мирного „Лови”, якого рукопис я уділив редактору. По одному оповіданні дали Кониський, Нечуй-Левицький, Мордовець, Чайченко, В. Лучаківський і я („Місія”). Мордовець надто дав свою автобіографію, а редактор помістив також мою оцінку писань Мордовця, перекладену з польського. Кониський дав дві статті: „Зруйнування Батурина” після Костомарова і „Біографічні замітки”, в яких подано причинки до біографій Василя Гречулевича, Петра Охоцького-Огієвського, якого вірш „Пані і дві челядки” був також надрукований у „Ватрі”, Олександра Ілліча-Шишацького, Петра Кузьменка та Анатолія Свидницького. Той самий автор дав також замітку „Публічні і приватні архіви на Україні”.

Дуже цінний причинок дав Михайло Драгоманов п[ід] з[аголовком] „Із історії вірша на Україні”, в якій, розбираючи український вірш про зруйнування пекла Христом, висловив здогад, що сей вірш мусить бути скороченням драми, догад, який потім справдився віднайденням тої драми. Олександр Барвінський дав „Огляд життя і творів Юрія Федьковича” та „Погляд на життя і твори Тараса Шевченка”, Омелян Огоновський — розбір повісті Кониського „Юрій Горовенко”, а сам редактор, крім декількох дрібніших „звісток і заміток”, простору статтю „Угорська Русь”, в якій старанно, хоч не зовсім критично зібрано всі доступні автору відомості про сю частину нашої землі”...

Зовсім природно, що Іван Франко боляче сприйняв оцінку своєї праці, яка з'явилася у пресі, зокрема в журналі „Зоря”. Рецензія, підписана „Ц.”, тобто головним редактором Григорієм Цеглинським, в 11 номері „Зорі”, що вийшов 1/13 червня 1887 року, починалася так: „Давно вже лучалось нам стрічатися з таким багатим і займаючим видавництвом, як от сею збіркою Василя Лукича. Побіч Веселки єсть се безперечно найцінніша сегорічна літературна новість. Жаль лише, що покупка сеї книжки не така жива, як она на тоє певно заслужила, і як на тоє заслугоє і щіль єї, бо звісно, що весь дохід сего Альманаха патріотичний видавець відступив на річ погорівшого казина руского в Стрию”.

Далі Цеглинський переказує зміст альманаху, повчаючи кожного автора, як треба писати. Врешті справа дійшла і до Івана Франка і його оповідання „Місія”: „Іван Франко звістний в літературі нашій як оден з найвидніших поборників натуралістичного напрямку, в котрий вкладає він весь свій, справді непослідній талант (досі „Зоря” називала його устами попереднього редактора Омеляна Партицького „відомим соціалістом” — авт.). Проти напрямку годі що сказати, бо основою його і суттю: об'яви дійсного життя, проте й закиди, які часами підіймають ся проти сего напрямку, зовсім не оправдані. Література натуралістична стає дзеркалом життя, вірним відбитком всіх чеснот і вад суспільних, вірним зображенем котрих она нераз сильніше впливає на суспільність, чим і найкраще продумані оповідання суб'єктивної, моралізуючої тенденції. Одначе писателеви тоді конче стати на становищі об'єктивним: він мусить зважити і студіювати тее життя з его ріжнородними об'явами і причинами, він мусить знімати его а не самовільно укладати. До такої об'єктивної студії життя — як раз неспосібна нервна Франкова натура. Він не має терпеливості студіювати життя дійсного, він густо-часто не любить, не терпить его, — бо він вже нині сотворив собі окремішний світ, окремішний лад, окремішніх людей, окремішні условія життя і окремішні характери людські, і се все бажає як найскорше в дійснім світі зреалізу-

вати. От і перше, що вражає кожного читателя його оповідань, се тая яскрава неправда: ми надіємся бачити дійсний світ — а бачимо світ Франківський, ми надіємся бачити людей реальних, а бачимо — чисто Франківських. Герої в оповіданнях Франка, чи робітники чи пани, чи попи чи хлібороби, се не люде, що вийшли з об'єктивної уваги життя, а люде лиш з імени реальні, цілою ж своєю психічною подобою і світоглядом видумані, фантазією писателя суб'єктивно перетворені. Одинокий виїмок становлять: жиди. Сі виходять в его оповіданнях еше найреальнішими. Дієсь се тому, раз, що жиди вже своєю подобою і типічністю не надаються до такої суб'єктивної перетвори, а друге, що писатель мабуть бажає свій ідеальний світ зреалізувати лиш в суспільності своїй, жидів лишає такими, якими суть. Така отже чисто суб'єктивна вдача надавала би ся щонайбільше до поезії. І справді, Франко після нашої думки вроджений талант поетичний. Він творить перли там, де на хвильку призабуде той „своєрідний” натуралізм; де ж той „свій” натуралістичний напрям вносить і в поезію, творить ритмовану і римовану прозу. Оттак понятій „натуралізм” місто писателеви помагати, в'яже его на кожнім кроці.

Сими увагами ми ще зовсім не засуджуємо Франкових оповідань: мимо своєї суб'єктивності они не перестають бути цікавими (як прим. і вся поезія суб'єктивно-лірична); они зображають нам індивідуальний світ писателя, густо-часто поривають своєю думкою, глибокою психологією, а над все силою дикції — тільки най не називають ся натуралістичними, а радше суб'єктивними, фікційними, а навіть густо-часто односторонньо тенденційними”.

Далі, як звичайно, йде повчання, яким би мав бути головний герой „Місії” патер Гавдентій, і вказівки, як треба писати і про що писати:

„Вище згадана суб'єктивно-поетична вдача пробиваєсь і в наукових працях Івана Франка. Коли дійсний реаліст займаєсь наукою, виходить наука — коли ж поет, вийде в добрім разі поезія, в лихім: доктринерство. Для приміру наведемо лише его проект реформи ґрунтової (поданий в часописи „Przegląd społeczny” 1887, зош. IV, с. 323). Переходячи поодинокі проекти дотичної реформи, як: реформу спадкову, майорати селянські, частковане більших посілостей поміж селян і т. д. — Франко граєсь ними наче дитина пилкою. Всі они очевидно полусредства, і слова доброго не варті. Єдине средство: прийняти проект славного американського економіста Джорджа, знести власність личну (індивідуальну), а завести власність колективно-національну. Значить, нарид, яко одинокий властитель землі виділяє: 100 більших посілостей по 1000 моргів, 5000 середніх посілостей по 200 моргів, 600000 дрібних посілостей по

20 моргів, і справа готова. Хто уступає з своєї власності на користь немаючих, тому сплатить ся індемнізацію. Так одним замахом пера стане новий світ, новий лад, а з ним щастє нове і гаразд новий. Проект для американської колонізаційної системи знаменитий — справді і для нас не согірший. У нас додати єму лише ритму і риму, а стане чудово — дидактичною поемою!

Писатель однак наче сам пересвідчений о неприродності свого натуралізму. Бо если б він був в сюжеті, характерах людських, не намагав би він такими „натуралістичними образками”, як от в Місії: „лизанє шкіри”, „витікаючий мозок”, „забавка дітей випавшим людським оком”, „різання дітей батьком і матерію” і т. п., в котрих писатель тим завзятіше любуєся, чим завзятіше читаюча публіка від них відвертаєся.

Вже що а що — а се ж напевно сказати можемо, що школа Золі не прийме ся серед нашої суспільності, а по крайній мірі в тій драстичній формі її, в якій єї представляє Іван Франко. А тимчасом немалої наподіває вона шкоди, найбільше вже тим, що справді талантливий писатель, великої щирості чоловік і невтомимої праці труженник остає майже без впливу на суспільність, серед котрої жие. А вже ж велика штука писати, — каже Брандес, — але ще більша вжитись в суспільність і писати так, щоб люде читали, читанєм переймались і за писателем д лучшому прямовали”.

Згадана рецензія, яка стосувалась не лише Франкового оповідання „Місія” та його творчості, а взагалі літературних справ, спровокувала письменника на відповідь Г. Цеглинському, яку по довгих зволіканнях надрукували 8/20 серпня 1887 року у спарених номерах „Зорі”. „В ч. 11 сегорічної „Зорі”, — писав Іван Франко, — помістив д. Ц. розбір мого оповіданя „Місія” (замічу мимоходом: перший, хоч скільки-небудь докладніший розбір моєї праці в галицько-руській публіцистиці). Очевидно, не мое діло судити, о скільки суд критика о моїй літературній діяльності і о моїм оповіданю оправданий. Тільки о двох точках тої критики хотів би я дещо запримітити. Шановний критик зове мене „одним з найвидніших поборників натуралістичного напрямю” в нашій літературі, а мої писаня натуралістичними, — а дальше виводить (не суджу о тім, чи умотивовано, чи ні), що всі герої моїх оповідань „лиш з імени реальні, цілою ж своєю психічною подобою і світоглядом видумані, фантазією писателя суб’єктивно перетворені”. Очевидна річ, що в таїм разі мої писаня не натуралістичні. Питалось затим: на якій підставі шановний критик спершу назвав їх сам натуралістичними (бо я сам ніде і ніколи не називав їх такими), а опісля відхрещує їх від тої назви?

Впрочім бажалось би почути від шановного критика трохи докладнішу дефініцію „натуралізму”, бо та, котру він дає, зовсім не підходить і пр. до головного представника тої школи — Золя. Яку масу суб’єктивності вносить сей писатель в своє представлення, се бачить кожний, хто прочитав хоч одну главу з таких его романів, як „Le Ventre de Paris”, „La fante del abbe Mouret”, „Une page d amour”, „Germinal” і др. Як виглядає на ділі та об’єктивна творчість Золя, про се міг би шан. критик поінформувати ся хоч би з того таки Брандеса, до котрого мене відсилає (гл. его недавній відчит про Золя, виголошений в Петербурзі — „Крај”, ч. 19).

Для доказаня „неприродності мого натуралізму” шан. критик наводить з „Місії” такі „натуралістичні образки”: „лизане шкіри”, „витікаючий мозок”, „забавка дітей випавшим людським оком”, „різане дітей батьком і матерію” і т. і., додаючи, що „в них писатель тим завзятіше любується, чим завзятіше читаюча публіка від них відвертає ся”. Для чого іменно ці образки — натуралістичні — шан. критик не каже. Не каже також, що всі они взяті з першого розділу мого оповіданя, в котрім я представляю деякі події з 1846-47 року на Мазурщині. Додам тепер, що ті „неприродні” образки — іменно не витвір моєї фантазії, а взяті мною живцем, майже дослівно, чи то з усних оповідань очевидців (анекдот про гостину Войтаровича в мазурській хаті і „лизане шкіри” і оповідане про забаву дітей випавшим оком), або з друкованих пам’ятників. Думаю, що не від річи буде навести тут первообраз мого „найнеприроднішого” „натуралістичного образка”, щоб дати читателеви самому можливість виробити собі суд о тім, чи і о кілько я студіюю дійсне жите. В часописи „Dziennik literacki” з р. 1863, ч. 35, стор. 275 в безіменних „Wspomnieniach Polki” з р. 1846 і 47 читаємо в описі страшного голоду на Мазурщині: „Wówczas zdarzały się mnogie wypadki żarłocstwa prawdziwie zwierzęcego, na którą myśl samą krew w żyłach się ścina. I tak na początku 1848 roku przywieziono jakąś wieśniaczkę do Tarnowa, która swoje własne dziecko zjadła. Gdy jej zapytano, czemu by to zrobiła, ona dobrodusznie odpowiedziała:

— Teraz zapusty, wszyscy mięso jedzą, a człowiek biedny niema skąd wziąć; — a to dziecko było i tak biedne {mizerne}, zawsze mi cywało {stękało}, było by i tak nie żyło; taj ja zgotowałam i zjadłam.

W krótkim czasie po tym wypadku przywieziono znów 14-letniego chłopca i 10-letnia dziewczynę. Ci znów zjedli swoją 7-letnią siostrzyczkę. Rodzice wyszli z domu na dni kilka na zarobek, nie zostawiwszy dzieciom dostatecznego posiłku. Wracając do domu, zastają starsze dzieci smacznie obgryzujących paluszki z najmłodszej dzieciny. Zapytany w Tarnowie przez tamtejszy trybunał sprawiedliwości:

— Dlaczego ty zabił siostrę?

— Bo mi sie jeść chciało.

— A to ty nie wiesz, że to grzech śmiertelny — zabijać?

— Owwa, grzech, — alboż to ja nie widział, jak mój tatuś zabijali, a grzechu nie mieli i nic im za to nie zrobili.

Zjadanie ludzi, a zwłaszcza dzieci było podówczas na porządku dziennym, — додає від себе авторка. — Nigdybym temu nie dała wiary, gdybym jako ówczesny świadek na te kanibalskie (sic!) czyny omal własnymi nie patrzyła oczyma”.

Шан. критик безперечно мав право запитати мене, для чого я, пишучи о тих часах, не поминув сих „канібальських” подій? Се друге діло, тут натуралізм ні при чім, і відповідь на се питанє явилась би сама собою: не поминув, бо не бачив причини поминати. Коли від подібних образків завзято відвертаєсь та публіка, для котрої пише і котрої гус-тами руководить ся шан. критик, то се мене зовсім не обходить. Та публіка моїх писань певно й ніяких не читає. А публіка, для котрої я пишу, Богу дякувати, не відвертаєсь від мене і не протестує против того напрямку, котрим каже мені йти переконанє і особистий темперамент...

Прийміть, вельми поважаний Пане Редакторе, запевненє, що Вас щиро уважаю Ваш Іван Франко”.

Звичайно, Франкова відповідь не переконала Григорія Цеглинського. Опублікувавши її, він додав свої зауваги: „Милить ся поважний автор, думаючи рецензентові закинути противорічність в дефініюваню его літературного прямованя. Сказати, що щось з імени реальне а з дійсності — ні, ще ажейже не єсть суперечністю. Противно тим виявляєсь якраз суперечність самого прямованя, що будім то з імени реальне, а в дійсності інакше, бо раз чисто суб’єктивне, раз натуралістичне (о сій назві словечко опісля). Правда, що поважний автор нігде до тепер не висказав властивої назви свого прямованя, покликуючись однако на першовзір свій — Еміля Золю, оправдує найкраще сам слова і назву рецензента. Бо ж і Еміль Золя, справді реаліст з імени, але в спорій часті — суб’єктивіст, а ще в спорійшій — натураліст”.

Приблизно в той же час, коли готувався альманах „Ватра”, у видавництві якого І. Франко брав активну участь, у Відні збирали матеріал для альманаху, приуроченого 20-літньому ювілею товариства „Січ”. Прибутки від продажу цього альманаху планувалось віддати на спорудження пам’ятника Тарасові Шевченку. Франко радо зустрів звістку про намір віденських студентів віддати такий альманах, але не знаючи ні обсягу, ні плану видання, просив дати відповідь на деякі питання, запевняючи, що готовий поділитися „всім матеріалом, який у мене є і який тільки може Вам пригодитися”. Далі у листі до товариства „Січ” від 11 лютого

1887 року Франко писав: „До відділу белетристики можу Вам служити слідуочими працями, котрі у мене находяться:

- 1) „Лимерівна”, драма Мирного.
- 2) „Лук’ян Кобилиця” і „Новобранчик”, недруковані поеми Федьковича і його ж деякі вірші недрук[овані].
- 3) Вірші недрук. Старицького.
- 4) Недрук. історичні поеми Руданського.
- 5) „Кудеяр”, недрук. поема Безіменного.
- 6) Недрук. вірші панни Шнайдер.
- 7) Дещо з недрук. речей пок[ііного] Навроцького.
- 8) Недрук. лист Бодянського.
- 9) Недрук. листи Шеховича.
- 10) Недрук. вірш (польський) А. Могильницького.

Із моїх власних праць я готов прислати Вам дещо з віршів, між іншими невеличку поему з 1848 року „Панські жарти”, далі повістку „Чума”, казку „Як русин товкся по тамтім світі”, комедію в 3 актах „Рябина”, а з наукових речей життєпис Лук’яна Кобилиці (яко pendant (додаток — франц.) до Федьковичевої поеми) і, коли б захотіли, розбір Шевченкових поем „Катерина”, „Наймичка”, „Відьма”, „Неофіти” і „Марія” в одній статті”.

Однак виявилось, що за видання альманаху взяли недосвідчені люди, і його вихід затримувався. „Я рад би знати, — писав Іван Франко товариству „Січ” у Відень 25 квітня 1887 року, — хто буде займатися редакцією альманаху, т. є. доборою, укладом і пересмотром рукописів, значить, на чії руки треба прислати рукописи? Щодо моїх праць, то прошу дарувати також, що не можу Вам відступити поеми „Панські жарти”; вона в переробці дуже розрослася і обнімає ок[оло] 5 аркушів друку, значить, для Вас рішуче задовга, і для того я рішився видати її осібно в своїм збірничку „З вершин і з низин”. Мені здається, що, складаючи у Відні осібний редакційний комітет з людей — без сорому кажучи, — мало знайомих з літературним ремеслом, Ви причинете і собі, і співробітникам своїм багато клопоту і опізните вихід альманаху”.

„Зоря” повідомила про намір „Січі” видати літературний альманах у № 3 за 1887 рік від 1/13 лютого: „Зразу мали ся в тім альманасі містити лиш праці бувших і теперішніх товаришів „Січи” — пізніше відступив комітет від тої гадки і розширив свою збірку на всіх писателів руских. Після нашої думки гадка перша о много щасливіша чим друга. Єсли товариство „Січ” загадало відповідно обійти пам’ять свого 20-літнього існування, то вже ж не могло собі поставити достойнішого пам’ятника як альманах, котрий би обнімав всіх бувших і теперішніх

товаришів та показав умственні сили і спроможності, яке виплекало собі товариство за 20 літ свого життя; — наколи теперішній альманах буде звичайною збіркою, яку видати може перший-ліпший комітет або перша-ліпша особа. Бо й чим же властиво заявить товариство свою питоменну спроможність в тім альманасі? Хіба лиш кількома статтями та заходом, бо все проче покрийють — нетовариші. Справді літературно може й зискає альманах, але письменні праці наших тружеників і так не пропадуть, а нам ходить о теє, щоби товариство, котре, на скільки гарних сил на стільки і негарних ворогів числило і числить, представилось як найчистіше і своєсильно галицько-українській публіці”.

Як і передбачав Іван Франко, справа із виданням затягнулася на довгий час, і перша книга альманаху „Січ” вийшла лише у 1898 році у Львові до 30-ої річниці створення товариства у Відні.

Оповідання „Чума”, яке Франко пропонував до альманаху, за задумом автора складало другу частину трилогії „Чорна хмара” (перша частина — оповідання „Місія”, проти якої так різко виступив Григорій Цеглинський у „Зорі”). Не маючи можливості опублікувати оповідання в українській пресі, Франко надрукував його польською мовою в журналі „Przegląd społeczny” того ж 1887 року (т. III, № 2 та № 3) під назвою „Dżuma”. Українською мовою воно з’явилося у № 13-14 та 15-16 „Зорі” 1889 року.

Казку „Як русин товкся по тамтім світі” з тих же причин було опубліковано польською мовою в № 6 журналу „Ruch” за 1887 рік, а українською — у № 2 двотижневика „Хлібороб” 1891 року. Разом з оповіданнями „Місія” та „Чума” казка увійшла до збірки Івана Франка 1906 року „Місія. Чума. Казки і сатири”. Триактну драму „Рябина”, написану на основі подій у Нагуевичах, за життя письменника так і не вдалося опублікувати.

У листі до „Січі” поет уперше згадує про поему „Панські жарти” і про збірку „З вершин і низин”. Поема, як і планував І. Франко, увійшла у цю збірку, що побачила світ 1887 року, відтак поет включив її у друге видання; із цього видання було зроблено окрему відбитку під назвою „Панські жарти. Поема з недавньої минувшини Івана Франка. Накладом автора. Львів, 1893”. До цього видання письменник додав посвяту — „Присвята пам’яті могого батька Якова Франка”, де були рядки:

О батьку мій! Коли сьогодні
Хоч іскра тих огнів горить
У моїй груді, щоб народні
Злі дні в добро перетворить,

Коли нещастям, горем битий
 Не засклепивсь, не знидів я,
 А встав, щоби братам служити,
 То все те — спадщина твоя.

Тож най ся пісня невесела
 З твоїм ім'ям у світ іде,
 В курні хати, в убогі села,
 Де горе дармо втіхи жде.

Най там і сіє, і скрипляє
 Той вольний дух, що не тремтить,
 Що всіх любовою обіймає
 І над всі скарби правду чтить.

Третій номер „Зорі”, що вийшов 1/13 лютого 1887 року, в розділі „Вісті біографічні” повідомив про вихід літературної збірки „Веселка”, упорядкованої Андрієм Молодченком, і, не знаючи про причетність до збірки Івана Франка, надрукував вельми прихильну рецензію: „Не можна надто налюбуватись тою збіркою, коли лиш навикне око до її, кажуть, урядової правописи. Маленькими статейками, переплітаними ніжненькими оповіданнями, стишками, приповідками змальовуєсь в приступний і вельми педагогічний спосіб рідну оселю, село, поле, ліс, річку та став, — значить цілий майже світ сільської дитини, запізнаючи в чім раз ширше і ширше з житєм її родинним і громадянським, з окружаючим її світом звіринним і рости́ним. Любов'ю і гуманністю так аж віє з кожної, дійсно артистичної в собі статейки, тому радо дуже поручаєм її нашим читателям свого слова та життя”.

Про видання „Веселки” відомо з двох джерел. Сам Франко у „Нарисі українсько-руської літератури до 1890 р.” писав, що 1887 року „вийшла у Львові під моїм доглядом дуже оригінальна збірка, яку буцім-то зложив Андрій Молодченко. Се було прізвище фіктивне, бо статті тої збірки були укладені студентською українською громадою в Києві і передискутовані докладно з метою дати українській молодезі якнайпопулярніше і найкраще оброблений образ рідного села з його природою, людьми, життям... Як щодо оброблення поодиноких тем, так і щодо укладу цілості ся книжечка може стати взірцевою і не стратила й досі своєї літературної та педагогічної вартості. На жаль, надії молоді київської громади, що книжка, друкована у Львові, зможе дістати одобрення російської цензури і розійтись по Україні, не справдилися: цензура без ніяких мотивів заборонила привіз сеї книжки в границі Росії”.

Згадує про „Веселку” і А. Трегубова, сестра О. Хоружинської. „Саме тоді, — писала вона у своїх спогадах про перебування Франка у Києві 1885 року, — українська молодь складала читанку „Веселка”, її потім було видруковано в Галичині — начебто твір Андрія Молодченка; ясно, що Франко і мої сестри одвідували ці зібрання молоді; їх влаштували або у В. П. Науменка, або у М. Лисенка, або у нас”.

Франко даремно обурювався цензурною заборонаю. Діяв Валувєвський циркуляр 1863 року — розпорядження царського уряду про заборону друкування українською мовою. Міністр Валувєв був свято переконаний, що „ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може”. Хоча й дозволялося друкувати художні твори, проте царська цензура під різноманітними приводами намагалася не допускати до цього. Після 1863 року видання українських книг фактично припинилося. Доповненням Валувєвського циркуляру став Емський акт, підписаний Олександром II 18 травня 1876 року. Його появу викликала заява М. Юзефовича, який очолював Київський навчальний округ, про так званій „українофільський рух”. Юзефович убачав у ньому замаскований соціалізм і приховане зазіхання на державну єдність Росії. Емський акт забороняв увозити українські книги з-за кордону, видавати художні твори українською мовою, перекладати з російської та іноземних мов. Суворо дотримувався цих настанов і тодішній київський цензор, син волинського попа В. Рафальський. У 1887 році цю посаду посів Ромер, однак його ставлення до української літератури відрізнялося хіба тим, що він особливо ревно боровся проти української педагогічної літератури.

З епістолярної спадщини Івана Франка небагато можна дізнатися про видання „Веселки”. У листі до М. Комарова від 26 листопада 1886 року Франко повідомляв, що „надруковано вже 10 листів і що вона швидко буде могла вийти на світ божий”. Якщо рахувати по 16 сторінок на аркуш (лист, як пише Франко), а вся книга мала їх 211, значить, залишалося надрукувати ще 51 сторінку, тобто трохи більше трьох аркушів. Одначе сподівання Франка завершити друк до кінця 1886 року не справдилися. Книжка вийшла 1887 року. Дата випуску мусила бути правильною, бо інакше б цензор її заборонив. На відміну від тодішньої книжкової продукції, яка надходила у продаж у вигляді книжкових блоків у м'якій палітурці, „Веселка” вийшла у твердій оригінальній обкладинці. Це суттєво, бо справами оправи книжки займався незалежний від друкарні цех. На цю роботу був потрібен певний час.

У лютому „Зоря” оголосила про вихід „Веселки”, а 2 квітня Іван Франко звернувся до управи Ставропільського інституту з проханням

взяти книжку до продажу: „Світлий Совіте Ставропігійського Інститута! Упрашаю о приняте в комиссію 5 прим[ірників] мого видання „Веселка” по ціні 80 крейцерів з 25% рабато́м. Львів, д[ня] 2 н[ового] с[тилю] цвітня 1887 [року] Іван Франко”.

На звороті: „Пр[вийнято] 2/4 1887. № 225”. Іншим почерком: „Прийнято в коміс 4 пр[имірники] Веселки на 25 % рабату. Львов, 13/4 1887. П. Шараневич”. Ще іншим почерком: „Книгарня получила чотири є[диниці] ціною 80 кр[ейцерів]. А. Хойнацький”. Помітка олівцем: „5 екз[емплярів] 25 %” (ЦДДА України, м. Львів, ф. 129, оп. 2, спр. 1144, арк. 1).

Рабат — це комісійний збір, А. Хойнацький — секретар при Раді інституту. Книгарня Ставропігії, чи, як вона офіційно називалася „Книжная лавка”, містилася поруч із друкарнею Ставропігії, на розі вулиці Руської та Івана Федорова. Прохання Франка до Ради Ставропігійського інституту свідчить, що на початку квітня книжка була вже розіслана, оскільки він здавав на комісію тільки кілька примірників. Якщо взяти до уваги, що з кінця листопада 1886 до початку 1887 року лише місяць-півтора часу і що складання й друкування книжки йшло з такою ж швидкістю, як і раніше, тобто по три аркуші на місяць, то робота над збіркою у самій друкарні мусила розпочатися десь у вересні 1886 року.

У ЦДДА України у м. Львові збереглася книга замовлень друкарні НТШ (ф. 309, оп. 1, спр. 602, арк. 89), де друкувалася „Веселка”. Запис 558 за 1886 рік повідомляє, що „Веселку” („українську читанку з окладкою”) передано у друкарню 14 вересня. Наклад — 1200 примірників, формат — 8°, кількість аркушів — 14¼. Вартість паперу становила 170 золотих 50 крейцерів, складання — 96 золотих 60 крейцерів, друкування — 110 золотих 70 крейцерів. Отже, загальна вартість — 377 золотих 80 крейцерів. За касовою книгою тієї ж друкарні перший внесок за збірку в розмірі 242 золоті зроблений 24 серпня (Там само, спр. 603, с. 83), а останній — 21 грудня 1886 року (Там само, спр. 604, с. 7). Як свідчить лист Франка до Ставропігії, вартість однієї книжки — 80 крейцерів, тобто за весь наклад він повинен був отримати 960 золотих. Звичайно, якби весь тираж був розпроданий. На жаль, цього не сталося...

Однак цікаве інше питання: коли Франко одержав рукопис книжки і хто привіз його до Львова? Як видно з листа письменника до М. Драгоманова від 7 червня 1886 року, на той час збірки у Львові не було. Над нею ще працював гурток київської молоді. Франко назвав цю збірку „хрестоматією з українських художественних і народних творів”. А. Трегубова називала її читанкою.

Після вбивства народниками Олександра II (1881) у Києві запанував жорстокий терор. Охранка прекрасно знала, що багато українських письменників видається під псевдонімами в Галичині, як знала й те, що саме звідти в Київ надходить найбільша частина книжкової продукції українською мовою. Тому на митниці ретельно переглядали не лише кожну книжку, а й кожен клапчик паперу. Влітку 1885 року москвофільське „Слово” надрукувало пасквіль проти О. Кониського, який часто приїздив у Галичину й підтримував тісні зв'язки з місцевими народовцями. Кониського звинуватили у сприянні „відриву” Галичини від Австрії і приєднання до Росії. Цю статтю передрукував і „Киевлянин”, додавши, що Кониський, навпаки, прагне відриву України від Росії і злучення з Австро-Угорщиною. Оскільки справа „відриву” часто розглядалася, як підступи поляків, то зі Львова на ім'я шефа київської жандармерії Новицького надійшов донос: із чергової поїздки в Галичину Кониський везтиме „польські прокламації”. 29 червня Новицький дав розпорядження Волочиській митниці зробити ретельний обшук О. Кониського. 9 липня Кониського заарештували. Слідство над ним тягнулося 16 місяців — до вересня 1886 року. Йому загрожувало заслання в Туркестан, і тільки завдяки втручання самого царя справа закінчилася лише „внушенням”. 22 лютого 1886 року Франко писав Драгоманову: „В минулу суботу ... дізнали ми глуху вість, що в Києві арештування, що 4 українофілів (котрих — не знати, мабуть, Кониський між ними) арештовано... Страшно подумати, а все-таки, здається, правда, що головна вина киян буде — зв'язки з Галичиною, і то якраз тоді, коли Галичина силується рвати ті зв'язки”. 20 травня Франко, очевидно, на основі власних спостережень під час квітневої мандрівки повідомляв Драгоманова: „Серед молодіжі розстрій ще більший, особисті пересварки і знеохочення”. Отже, про перевезення літератури не могло бути й мови. Щоправда, на кордоні існувало „вікно”. Література йшла не через Підволочиськ, а через Гусятин, а звідти до Війтівців. „В Гусятині, — писав Франко, — на коморі якось легше пускають” — і за допомогою підкуплених урядовців дещо можна було перекинути в Росію.

7 липня 1886 року Іван Франко писав Драгоманову: „Книжки, перслані Вам Ковалевським у великій пачці, прийшли були перед місяцем з Києва враз із деяким добром моєї жінки; я з вокзалу відправив їх прямо дальше до Відня для пересилки Вам. Сьогодні ж піду на вокзал і розвідаю, що з ними сталося” (Драгоманов твердив, що книжок не отримав — авт.). У цьому ж листі письменник повідомляв, що незабаром мають приїхати „молоді люди на мандрівку”. У листі від 12 липня Франко згадував, що 17 липня виїздить на цілий місяць на село. До

Львова він повернувся наприкінці серпня. Чи приїжджала з Києва група молоді „на мандрівку”, встановити не вдалося. Навіть якщо приїжджала, сумнівно, щоб хтось зважився везти з собою рукопис. Могли привезти гроші, бо вже 24 серпня Франко вносить 242 золоті за друк. Залишається припустити: рукопис збірки був пересланий, до того ж із мінімальним ризиком. Усе це наводить на думку, що рукопис був переправлений ... разом із майном Ольги Франко. Дуже вже турбується про це „майно” М. Драгоманов... Отримавши рукопис, Франко їде до Нагуевич. У вітцівській хаті гостює останній раз: незабаром вітчим Гринь Гаврилик повідомить, що хата згоріла.

У січні 1887 року Ольга була в Києві. Про „Веселку” ані слова. Обережність? „А чи бачилась ти з Ковалем (М. Старицьким — авт.) і переказала кому слідє все, що слідє?” — запитує чоловік. „Всі вони, — напише він згодом Драгоманову, — як каже моя жінка, дуже бояться”.

Ольга підтримувала надійний зв'язок між Києвом та Львовом. Австрійський уряд не чинив їй жодних перешкод для поїздок до родичів у Київ. Хоча пізніше шеф жандармів Новицький повідомив у Львів, що О. Франко займається далеко не родинними справами й часто перевозить через кордон заборонену літературу...

І все-таки невідомими, слухніше, невивченими шляхами „Веселка” доходила в Україну. Книга, яку Франко назвав узірцевою як із літературного, так і з педагогічного боку, складається з п'яти розділів. Перший („Рідна оселя”) має підрозділи „Наша хата та рід”, „Двір та усяка приучена твар і птиця”, „Город та сад”. Другий розділ („Село”) містить відомості про громадське життя села; третій — добірку оповідань та поезій про поле. Четвертий та п'ятий — про ліс, річку та став. Кожне оповідання обов'язково закінчується дидактичною народною приповідкою, вірші Шевченка чергуються з поезіями Боровиковського, Чубинського та інших тогочасних поетів, проза Нечуя-Левицького — з народними оповіданнями. Книжка багато ілюстрована графічними заставками. На жаль, вияснити, хто був автором цих заставок, не вдалося. Вони могли прийти з Києва, але міг подбати про них і Франко у Львові. Подібні ілюстрації й заставки зустрічаються в „Зорі” та інших виданнях НТШ.

„Веселка” є ще одним свідченням зв'язків між Україною й Галичиною, які тривали й міцніли, незважаючи на заборони й штучні кордони, на те, що „Збруч нас ділить на два осібні світи культурні” — як писав Франко дружині в листі від 19 січня 1887 року.

Того ж 1887 року Іван Франко взяв діяльну участь у виданні ще одного літературного альманаху „Перший вінок”. Якщо „Ватра” об'єднала всіх письменників-чоловіків обох частин України, то „Перший

вінок" сплели жінки. Ширше коло громадянства про такий альманах довідалося із записин до передплати „першого у нас „Альманаха жіночого“, видаваного заходом Олени Пчілки і Наталії з Озаркевичів Кобринської. Передплатна ціна 1 золотий 55 крейцарів. Її приймає або Наталія Кобринська в Болехові, або ж уповноважені „Діла“ та „Зорі“. Ці записини опублікував № 34 „Діла“ від 24 березня/5 квітня 1887 року. Номер 38 цієї ж газети від 2/14 квітня повідомив, що альманах друкується в друкарні НТШ, і його об'єм буде виносити 28 або ж 30 друкованих аркушів. 11/23 червня 1887 року „Діло“ подало інформацію про вихід альманаху. Він містив 43 праці, а його ціна виносилася 2 золоті. Ще раніше повідомлення про „Перший вінок“ опублікувала „Зоря“ у № 3 від 1/13 лютого 1887 року. У ньому йшлося про те, що альманах „виготовляють славнозвісна письменка наша Олена Пчілка і її духовна ровесниця в Галичині Наталія Кобринська. Буде се цінний пам'ятник духової спроможності наших Жінок, бо в альманах сей увійдуть виключно лиш літературні праці жіночі так українські як і галицькі. Запевняють нас рівно ж, що і редакція (котра з конечності очевидно спочила в руках мужеских) зуміє оцінити вагу такого видавництва і якнайменше подасть ему своєї власної закраски. Ціна пренумерати 1 зл. 50 кр., котру присилати можна і через редакцію нашої часописи. Подаючи се до відомости наших Вп. читателів і читательок, не можемо не загірті кожного до як найчисленнішої участі в тім пам'ятнім видавництві, бо як гарно-поступовими заявляють ся ті, що піднімають ся такого діла, так і не менше поступовими покажуть ся ті, що таке діло як найусердніше підтримають”.

Вихід „Першого вінка“ був сприйнятий, як історична подія. З розлогою рецензією на альманах виступив Григорій Цеглинський у „Зорі“ № 17 (1/13 вересня 1887 року) та № 18 (15/27 вересня), піднявши проблему жіночого питання в суспільстві та його висвітлення в рецензованому виданні. „Лучаєсь нам читати не в одній історії, — писав він, — не конче елементарній, навіть критичній, що мірою цивілізації людської єсть поважане, яке має ся для жінки. Наводять ся навіть приміри. — Народи варварські — каже ся там шумнословно, — уважали єї за рабиню, народи культурні підносять єї на рівень, а навіть по над рівень загальної чести... Єсли б після сего судити стан нинішньої культури людської, то, справді, поставити б его належало пониже варварської. Висказ повищій опираєсь на примітивнім понятію, що неволя — то праця. Жінка варварська працювала на щоденне удержане мужа — єго була невольниця; нині муж працює на удержане жінки — єго, вона вільна. Але жінка варварська мала свободу праці, вона

уміла працювати і заживити себе сама, нинішня жінчина не має свободи праці, она кинена на змиловане долі; коли пощастить їй знайти живителя, гаразд (живесь справді ласкавим хлібом, але живесь), коли ж не пощастить ся, або муж умре, подвійна дорога: нужда або проступок. Надто наче на перекір нинішньому ладови культурному природа виказує переважну надвишку жінок, прим. в Англії (1870 р.) о 633.302 голів, в Прусах о 148.000, в Австрії (Долитавії) о 589.455, в Галичині о 89.980 і т. д., надвишку, котрої вже з гори не суджена доля знайти товариша-живителя; дочисливши до сего число вдів і факт, що і з числа мужчин не кожний жениться (противно щорічно обявляєсь чим раз меншаючий процент подружій) — де ж діти нинішній культурі тую величезну надвишку безприютних? І знов відповідь: або кинуть в нужду або — проступок.

От і пекучі причини, що викликали т. з. питане жіноче. Чого ж бажає те страшне питане? Ні ласки публічної, ні перевероту публічного, а того, чого в кожному чоловіці бажає достоїнство чоловіка: свободи праці і свободи зарібкованя і прожитку працею так, як і мужчини. Жадна жінчина не знає, чи вийде заміж, а кожда знає, що мусить жити. Що ж отже природнішого, як то, що місто непевного, невільного житя на осліп, бажають житя видного, чоловічого, о власних силах. Лучить ся їй опісля подружжя, ще й ліпше — а ні, відомостями своїми і працею жие сама, не стане тягарем нікому. І от, після чого міряти культуру нинішню: не після тої голослівної, конвенціональної почесті для жінчини, а після міри опозиції, яку представляєсь сему, справді найсправедливішому бажанню.

Поміж тисячними аргументами, які підносять ся проти сего питання, найсерйозніший е ще заміт щодо конкуренції праці. Одначе, як не знаємо суспільності, котрій би зашкодив наплив інтелігентних і робочих рук, що як не ту то ту зладнають собі нові дороги до житя, так частковим усуненем ся мужчини з дотеперішнього монополю, сповнить ся лиш культурний обов'язок: піднесення цілої половини роду людського з становища рабині на становище сотрудниці в суспільному ділі. А се річ не аби якої ваги. Поминувши, що тим чином отворить ся многим мільйонам дорогу до життя самостійного, упаде з нею і тая дотеперішня нелюдська трагікомедія гендлю живими — ужию найніжнішого слова — преціозами. Ціла система виховання жінчин дотепер — се тільки менша або більша оглада тих жемчуг, щоб блескотіли, світили і найшли якнайскорішу покупку. Навіть коли вводить ся жінчину в товариство — вистане поглянути на оден баль — то се не забава людей з людьми, а справдішня вистава штук красних, получена часами з всею проворністю купецькою, бо виставляєсь найбільше то, чого ся найменше має. Але ми

так вже привикли до тої „конвенціональності”, що навіть не чуємо сорому того, котрий відчуті мусить кожний реально мислячий чоловік.

З тої причини Жіночий Альманах, що перший точніше поставив і розібрав у нас жіноче питанє, набирає майже історичного значення”.

Г. Цеглинський детально зупинився на тому, як висвітлюється це питання в Україні (повість Олени Пчілки „Товаришки”) та в Галичині (повість Наталії Кобринської „Пані Шумінська”):

„Підчас, коли Олена Пчілка на тлі жіночого руху років шістдесятих подала образ того руху на Україні в оповіданю „Товаришки”, в котрім з звичайним своїм талантом епічним змалювала не тільки перші хвилі того ідеального пориву, але хід єго, побут жінок українських за границею, а в лиці Любки — най симпатичнішим безперечно, яке змалювала дотепер белетристика наша — представила і ціль того руху для русько-української суспільності; Наталія Кобринська подала в двох розправах історію жіночого руху взагалі і поступові змагання руського жіноцтва в Галичині, чим виказала ясно тую природну культурну зв'язь, в якій стоїть питанє одно з питанєм другим. Однак як сі історичні ескізи Наталі Кобринської ясні, а особливо послідній, щодо руського жіноцтва в Галичині, навіть в подробицях точний, так програмові єї думки, щодо прямованя руського жіноцтва, вимагають яснішого світла. Олену Пчілку ми понимаєм легко: Любка єї (героїня оповідання „Товаришки”) набирає вищого образования за границею і з ним повертає в народ „уменшити міру того жіночого трудданя, бути умілою порадицею бідним сестрам, а може і визволінницею котрих від смерті”. Навіть відомості формальні, які придбала собі Любка в Відні, щодо язика руського і єго літератури, уміє она зужиткувати для своєї рідної України. І Наталія Кобринська бажає вищого образования для жінок, хоча цілі того образования не висказує близше. А вже ж образование само не може бути ціллю, а тільки средством до цілі. До якої ж цілі має вести тое вище образование жінок у нас? Після нашої думки, раз до того, до чого прямує жінщина європейська: до рівноправного становища в праці всесвітній з мужчиною, щоб на всякий случай зуміла прожити сама о власних силах, а друге: щоб пізнала своє становище в народі, яке зайняти має яко жінщина і будуча матір руська. Тое образование має одушевити єї до діла народного, має їй подати средства: діти свої виховувати в дусі таким, щоб той в цілім житю будучім дитини зміг оперти ся всій нинішній винародовляючій системі школи і уряду”.

Супроти тодішньої політичної системи Г. Цеглинський хотів поставити „силу народного вихованя”. Але для цього, продовжує він, „потребуємо якнайбільше образованих жінщин. З малими виймками роди-

ни наші подібні до наших бурс: они подають дітям прожиткові средства в школі, і тільки всего; як дитина поведе ся дальше, лишаєсь на волю судьби. Тому то тільки сумних случаїв ренегатства навіть дітей з найліпшого дому. Отже той недостаток народного виховання мають поповнити жінщини наші і до сего, поки що, зміряти мають всі їх поступові аспірації. Для досягнення ж сеї народної цілі замало обобразованя, — як хоче Наталія Кобринська, — на підставі літератури реальної, до того треба знайомості всеї літератури і історії, щоб пізнати розвій народної ідеї в цілості, пізнати цілу нашу боротьбу споконвіку, її світлими картинами одушевлятися до борби дальшої, а з сумних учитись, чого виминати треба. Рівно ж милиться Наталія Кобринська щодо нинішнього становища того реального напрямку в літературі нашій. „Напряж той, — каже вона, — у нас поки що борєсь з останками напрямів давніших, котрі виводять против него правила мнимої естетики, або стараються вирвати єму ґрунт з-під ніг, денунціюючи єго, яко щось революційного і „неблагонадежного“. Як самі єсьмо гарячими сторонниками напряму реального і ціле наше теперішнє прямоване літературне не мож назвати інакше, як тільки реальним, так знова заперечити не можемо, що дійсно одна частина (справді, дуже маленька) того напрямку виродилась в „натуралізм“ і так зле понятим Золізмом грішить проти естетики, як з другої сторони з зле понятої поступовості заявляє думки революційні, проти котрих виступає цілий загал. Звідси і вся історія мнимого „мучеництва“ тих одиниць, о котрих говорить Наталія Кобринська; се не „непонятливість публіки та тріванє в давній формі“ тому вина, а просто факт, що загал бажає порішення діла народного в дорозі законній, а ті „мученики“ в дорозі суспільного перевороту. О скільки товариство руських жінок в Станіславові могло порішити се питанє „реалізму“, нам так само неясно, як неясний нам закид, вчинений тому товариству (т. є. закид патріархалізму і обскурантизму)“.

Звичайно, Григорій Цеглинський не міг втриматися від того, щоб не кивнути на Івана Франка. „Чим заслужило, — пише він далі, — товариство на сей закид, нам не відомо (бо ж і філантропічного змагання деяких консервативних єго членів так назвати не можна), хіба що приймем за поясненє слова пана І. Ф., котрий в однім з перших сьогорічних чисел *Przegląd-у społeczn-ого* підносячи під небеса патріотизм польських дам в Познаню за їх складки на викупно землі, сказав при тій нагоді: „Гій Боже, коли ж то наші русько-українські дами вийдуть з того блудного кола справлюваня дарунків для владики та крашеня церков“. Єсли справді (скажемо виразно єсли, бо можливе, що Наталія Кобринська не думала так, як п. І. Ф.), се має бути

тим обскурантизмом товариства руських жінок в Станіславові, то не вагаєм ся сказати, що се така сама нетолеранція лібералізму, яка звичайно являє ся в ультрамонтанізмі.

Попираючи з усеї сили поступові змагання наших женщин все всюди і на всіім полі, але звертаючи їх передовсім на хосен народний (так що тим націоналізмом відріжнитись має поступ нашої женщини від буцім-європейського космополітизму), ми не можемо і не піднести їх сердечних відносин до церкви, котру так само, як все інше добро народне вчисляємо до національного маєтку. Поки церков наша своєю піднеслою наукою не перестала бути одною з найбільших підойм народної просвіти, а єї органи, т. є. священство наше не перестало бути одною з найсильніших підпор нашого народного діла, поти не перестанемо бути і ми — так церкви як і єї органів — найщирішими поклонниками”.

Далі рецензент детально зупинився на аналізі кожного твору, поміщеного в альманасі, намагаючись шляхом співставлення повістей О. Пчілки „Товаришки” та Н. Кобринської „Пані Шумінська” з’ясувати, який можна добачити поступ у жіночому питанні. „З гори, — пише Г. Цеглинський, — мусимо сказати, що Олена Пчілка і Наталія Кобринська, се два зовсім відмінні таланти. Олена Пчілка, се талант творчий — епічний, Наталія Кобринська: розбираючий — критичний. З сего виходить і відмінний добір предмету. Олена Пчілка вибирає „Любку”, щоб змалювати поступ, Наталія Кобринська вибирає „Шумінську”, щоб критично розібрати бувальщину. Але Олена Пчілка обіймає і бувальщину (Марія Петрівна) душею, так що ми побіч одушевлення до поступу не перестаєм любити і бувальщини, — у Наталії Кобринської виходить тая бувальщина трохи не ідіотичною. Поступовий „дух часу” являєсь пані Шумінській „чимось неясним, величезним, могучим, що мелькало перед її очима, що уносило і поривало цілий її спокій, перед чим гинув старий порядок, якийсь розклад відчужував від себе ті частини, що недавно близько і дружно до себе прилягали. Навіть в сні виділа побіч себе невмолиму зміну. Бачила якусь тайну руку, що переносила посуду з комори до покою, а з покою до комори, усе з поду зсувалося до пивниці, ліжка і столи рушали ся, крісла укладали ся в одну піраміду, образи виступали з своїх рам, а навіть пружини старого годинника тріскали і відлітали, колісця дрібні огнива ланцюжка кудись розкочувались на різні сторони”. „Раз навіть в нападі нервового роздраження видерла у доньки якусь новісіньку книжку і подерла на дрібні кусники. Она передчувала, що з тих книжок віяло чимсь чужим, що се були висланці та знаряди ворожого її демона, що з них плала струя, котра щораз більше підмулювала берег її тихої пристані”.

Чим же заявився той страшний „дух часу” в родині, що так тяженько завернув голову пані Шумінської?

Перше тим, що найстарша дочка заявила волю йти за того, котрого любить, а тим щасливим був случайно хлопський син — алюнус! Друге тим, що найстарший син заявив рішуче, що не хоче бути попом, а бажає більше простору, свободи в набуванню відомостей, науки, тому йде на філософію. Третє тим, що друга дочка не хоче йти за алюмна, а лиш за цивільного. Четверте тим, що і другий син заповів по матурі, що не хоче бути попом, а йде на права. Вкінці і тим, що і внука не хоче перебирати насіння, а бажає учити ся і стати учителькою.

Як же повелись діти на тих „поступових дорогах”? О тім не довідуємось, лиш що найстарший наскучив трохи на просторі та вернув на теологію, але знов заскучивши за простором вернув на філософію і скінчив на — суплентурі. І о молодім ще довідуємось, що перебуваючи на вакаціях розговорював було дома з товаришами о народі, рівності, свободі, революції французькій, експльоатації мужика, сорок восьмим році, в кінці о Бозі та правді його існування й опіки. І тільки всього додатного результату з поступових змагань „молодого панства Шумінських”. І не мала ж над чим стара пані Шумінська заломити рук? Справді, если Наталія Кобринська мала на думці написати сатиру теперішніх мрійних змагань будім поступових, того гоненя не знати за чим, того глупого нехтування попівством а гоненям за простором ніби науки і відомостей, а котре кінчиться лиш патріотичною блягою о народі, рівності, свободі, революції французькій, експлуатації мужика, сорок восьмим році і т. д. і т. д., то тая сатира удалася їй знаменито. Однак тої думки Наталія Кобринська не мала. Писателька тая не вийшла ще з омани т. зв. Sturm und Drang — періоди, в котрій представляє ся поступ яко якусь невгомонну, непереперту, все руйнуючу силу, котра поки що постановить, мусить все зруйнувати передне, а котра мимо того манить, пориває за собою все і вся своєю золотою одежою із скрині Іроля. Добре. Але де тая „gülden Gewand”, котрим кінчить писателька свою річ, в єї оповіданю, — ми не бачимо. Не диво, що і старенька пані Шумінська єї не добачила”.

Переїшовшись по всіх надрукованих у „Першому вінку” творах, не міг Г. Цеглинський не зробити „компліменту” й Ользі Франко, котра не без допомоги Івана Франка (що, властиво, і відчув рецензент) опублікувала розвідку „Карпатські Бойки і їх родинне жите”, поклавши в основу свої спостереження за життям бойків у Нагуєвичах та довколишніх селах. „Если однак, — писав, — Ольга Франко думає, що тим відкрила серед українсько-руської суспільності зароди колективістичного устрою,

то милить ся вельми. Се не колективізм в значенню соціалнім, а останки патріархально-деспотичного устрою, котрих селянин наш з самопізнанем своєї волі (а воля тотя не давної ще дати) дуже радо і дуже скоро позбуваєсь. А за тим заключене нашого історика літератури, „що русько-український нарід по природі своїй індивідуаліст” остає поки що непохитне”.

Так привітали в Галичині першу наукову розвідку Ольги Франко.

Тільки тепер завдяки розвідці М. Возняка „Як дійшло до першого жіночого альманаха”, що вийшла у видавництві Івана Тиктора у Львові 1937 року та есе Р. Горака „Люзії, ім'я яким любов” („Дзвін”, № 6, 7, 1996 р.) стало зрозумілим, що без клопіткої праці Івана Франка над упорядкуванням та редагуванням цього історичного збірника його вихід був би неможливим.

Саме Іван Франко займався і редагуванням та упорядкуванням альманаху, і його розповсюдженням та розпродажем, свідченням чого є його прохання до управи Ставропігійського інституту: „Маю честь зложити в комісію книгарні Ставропігійської 20 примірників книжки „Перший вінок”. Жіночий альманах. Виданий коштом і заходом Наталії Кобринської і Олени Пчілки. Ціна скопова книжки 2 золоті ринські, рабат книгарський 20 %, Львів, 18/IX 1887. Іван Франко. Ул. Стрийська, ч. 6 В”.

Під текстом — „Примічание канцелярії: По причині, що для бібліотеки Ставроп. Института не далъ одного примірника, а дальше, що Институт приймає в комісь книги лиш за 25 % работом — приймаєсь тільки въ книги институтскіи лиш 19 прм. С 25 % работомъ”. Підпис. Нижче рукою Франка: „Бачив і пристаю. Іван Франко. Львів, д. 28/IX”.

На звороті: „№ 573 прийнято 21/9 1887”. Іншою рукою „Свертається пчт. г. Иванови Франко с темъ, що въ библиотеку Ставроп. Института належить дати одинъ примірникъ, а во вторыхъ, що Институтъ приймаєть книги в комісь только съ 25 %, а не с 20 % работомъ. Львовъ. 21/9 1887. Секретарь Клемертович” (підпис). Печатка Ставропігійського інституту. Іншою рукою: „Принято 19 прим. с 25 % работомъ. 28/9 1887. Бережницькій” (ЦДІА України, м. Львів, ф. 129, оп. 2, спр. 1144, арк. 2).

Це прохання Франка цікаве з багатьох точок зору. По-перше, привертає увагу адреса: вул. Стрийська, 6 в. Як відомо, після одруження Іван Франко винайняв помешкання на вулиці Голембій (зараз Глібова). Саме про цю квартиру залишив спогади О. Маковей, кажучи, що вона досить гарна, вікнами виходить на Високий Замок, складається з двох

кімнат. На жаль, вона розташовувалася на останньому поверсі, дах протікав, у хаті було вогко. Ціни на житло були високі, а Франки чекали дитини. Не дивно, що майбутній батько переживав. 27 червня він як кореспондент „Kurjera Lwowskiego” їде на крайову етнографічну виставку в Тернопіль; у липні його запросив до Вікна В. Федорович розібрати батьківський архів. Ольга в цей час гостює у селі Вовкові під Львовом у Ф. Ржегожа. „Я дуже журюся, щоб з тобою не случилось що-небудь таке, — пише їй чоловік. — Бережись, моє серденько”.

Син Андрій народився 16 серпня 1887 року. Логічно, що житло майбутні батьки поміняли раніше, мабуть, після приїзду Франка з Тернополя. Перший відомий лист Франка з нової адреси на вулиці Стрийській датований 19 жовтня (відповідь на поздоровлення з народженням сина). Вищенаведене прохання має дату 18 вересня. Отже, до кінця листопада, коли сім'я переселилася на вулицю Зибликевича, 10 (ця адреса — в листі Франка до М. Павлика), вона мешкала на вулиці Стрийській, 6. Цей будинок, на жаль, не зберігся до наших днів. Наприкінці століття австрійська адміністрація вирішила впорядкувати ріг вулиці Стрийської (офіційно до 1886 року вона називалась Трактом), і будинок, де мешкав Франко, знесли. У 1905 році „реальність”, яка значилася у магістратських книгах за № 479¼, була куплена Зільберштайном і Фреєм, котрі зобов'язалися збудувати двоповерхову кам'яницю з „сутеренами” (Там само, ф. 2, оп. 2, спр. 4536).

Прохання цікаве й тим, що свідчить про вихід друком „Першого вінка”. Досі перша згадка про це містилася в листі Франка до Н. Кобринської, датованому приблизно 10 жовтня, в якому письменник згадував про те, що займається розсиланням альманаху: „Я переслав 6 екземплярів до Тернополя, а сьогодні шлю 10 до Чернівців, 10 до Коломиї, 10 до Дрогобича і 5 до Перемишля”.

До друкарні НТШ Франко відніс альманах 19 лютого 1887 року. У книзі замовлень він зареєстрований під № 204. Тираж — 600 примірників, формат — 8°, обсяг — 29¼ аркушів, вартість паперу — 74 золоті, складання — 204 і друкування 196 золотих 5 крейцерів, разом — 474 золоті 5 крейцерів (Там само, ф. 309, оп. 1, спр. 602, арк. 102). Перший внесок за друкування альманаху (55 золотих) внесено 22 лютого 1887 року (Там само, спр. 603, арк. 92), останній — 1 серпня. Загальна сума (449 золотих 75 крейцерів) не узгоджується з вартістю роботи (бракує 24 золоті 3 крейцери). Заборгованість записали на рахунок Франка. „Перший вінок” друкували частинами. Книжка вже набиралася, але 19 травня Франко запитує У. Кравченко: „Будьте ласкаві, напишіть, чи буде стаття (а її треба хоч би й за тиждень, а найдалі за

два тижні) і чи приймаєте запрошення?" Йшлося про спогади У. Кравченко про „учительське життя в Бібрці і Стоках”. Франко чекав на статтю до 3 червня, але вона не надійшла.

Про видання альманаху і резонанс, який викликала його поява, написано багато. В альманасі були представлені здобутки усіх тодішніх українських письменниць. Крім творів Олени Пчілки та Ганни Барвінок альманах містив вірші та поему „Русалка” Лесі Українки, вірші Дніпрової Чайки (Л. Василевської) та Л. Старицької. З галичанок у збірці представлені Н. Кобринська, О. Франко (це її дебют), У. Кравченко, К. Попович, О. Бажанська, О. Левицька, С. Навроцька, М. Рошкевич (два її оповідання М. Павлик назвав кращими прозовими творами у збірці), А. Павлик, її сестра К. Добенчук та О. Грицай... Усі твори, вміщені у збірці, переписувала М. Рошкевич. Це підтверджує племінниця останньої Є. Козлик, спогади якої музей Івана Франка у Львові нещодавно отримав.

Про свою участь у виданні „Першого вінка” Іван Франко згадує у „Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.” (про те, що Франко причинився до виходу альманаху, Григорій Цеглинський, пишучи рецензію 1887 року, не знав). „В тім самім році, — писав Франко, — під моєю редакцією вийшов у Львові „Перший вінок, жіночий альманах”, виданий коштом і заходом Наталії Кобринської і Олени Пчілки. Було се видання компромісове з різних поглядів, як і не можна інакше в хаті, де дві господині. Були дві редакторки: Кобринська для галицької часті, а Олена Пчілка для української, але de facto не обійшлося без того, що галицька редакторка помістила українські твори (два оповідання Ганни Барвінок „Перемогла” і „Жіноче оповідання”) без одобрення і навіть проти волі української редакторки. Компромісом був уже навіть сам титул, бо коли Кобринська стояла за тим, щоб збірка називалася просто „Жіночий альманах”, то Олена Пчілка переперла — таки, що перед тим загальним титулом поміщено сентиментальний надтитул „Перший вінок”. Альманах складався з праць самих жінок українок і галичанок. З українок, окрім редакторки Олени Пчілки, яка, крім двох віршів, дала досить просторе і свіже щодо своєї теми оповідання „Товаришки” (дівчина українка їде за границю слухати медицини і по повероті стає лікаркою в селі) та її дочки, Лесі Українки, що, крім трьох ліричних віршів, дала поемку „Русалка”, виступають тут згадана вже Ганна Барвінок з двома оповіданнями, Дніпрова Чайка з шістьма гарними віршами і Людмила Старицька з одним віршем. З галичанок найвидніше місце займає редакторка Наталія Кобринська, яка, крім переднього слова, дала два оповідання: „Пані Шумінська” і „Пан суддя”, обоє

при всій простоті композиції глибоко ідейні і добре оброблені, і чотири статті, а власне: „Про рух жіночий в новіших часах”, „Руське жіноцтво в Галичині в наших часах”, „Замужня жінка середньої верстви”, інтересна студія з поля соціальних питань, і нарешті „Про первісну ціль товариства руських жінок у Станіславові”. До галичанок зачисляю також свою жінку, хоч українку родом, яка дала тут одну свою статтю „Карпатські бойки і їх родинне життя”, основану почасти на своїх власних спостереженнях, а почасти на усних і писаних матеріалах, достарчених о. Іваном Кузьовим. Уперве з підписом Уляна Кравченко виступає тут згадана вже галицько-руська поетка Юлія Шнайдер з кількома віршами, що ввійшли пізніше в її другу збірку, видану мною п[ід] з[аголовком] „На новий шлях”. Друга галицько-руська поетка, що виступала рівночасно з Уляною Кравченко, Климентія Попович, пізніше замужня Боярська, дала до сього „Альманаху” одну і найліпшу свою поему „Звичайна історія” та один ліричний вірш. Уперве виступила тут з одним віршиком і з оповіданням „Кіндрат” Олеся Бажанська, пізніше заміжня Озаркевичева. По одному оповіданні дали Ольга Левицька і Сидора Навроцька; сеї останньої, сестри Володимира Навроцького, замужньої Палієвої, оповідання п[ід] з[аголовком] „Попався в сіть”, взяте з попівського життя, виявляло дуже гарний белетристичний талант, та, на жаль, замужнє життя якось не дало йому розвинути. Те саме треба сказати про Михайлину Рошкевичівну, що дала тут два оповідання з народного життя „Таку вже бог долю судив” і „Тецца” та пізніше, вийшовши заміж за о. Іванця, за домашніми клопатами покинула перо. Одно оповідання з міського життя і студійку „Родинна неволя жінок в піснях і обрядах весільних” дала панна Окуневська під псевдонімом Єрина (М. Возняк на основі текстологічного аналізу статті дійшов висновку, що під псевдонімом Єрина виступив сам Франко — авт.), а один вірш „Восени” Олена Грицай, яка, крім сього, помістила декілька віршів у річниках „Зорі”. Інтересні причинки з життя жінок дали дві сестри Павликівни, а власне Анна Павлик „Зарібниця, образок з жіночого життя”, а її сестра Катерина Довбенчукова дуже інтересні записки „Дівка й княгиня, народні обичаї з Косівщини”. Як бачимо, зміст альманаху був досить різномірний і свіжий. Жаль, що через незгоду редакторок дальше видання не могло продовжитися в тім самім напрямі, а видані пізніше самою Кобринською дві книжки альманаху „Наша доля” і щодо змісту, і щодо видавничої форми при незвичайно лхій коректі не станули на тій самій висоті”.

Наталія Кобринська, звичайно, не потерпіла критики Г. Цеглинського та М. Павлика і закрутила в пресі дискусію, позитивним моментом якої було те, що ера емансипації не обминула й Галичину.

Майже у той же час, коли вийшов „Перший вінок” виникла ідея започаткувати і жіночу газету, редактором якої мала стати Олеся Бажанська, дружина городоцького адвоката Лонгіна Озаркевича, про що свідчать її листи до Івана Франка, опубліковані Р. Гораком у п'ятому випуску „Наукового вісника музею Івана Франка у Львові”. Однак справа розгорталася за таким же сценарієм, як і видання альманаху, тобто вся робота лягла на плечі Івана Франка, і до видання жіночої газети не дійшло.

Участь Івана Франка у видавництві різних альманахів аж ніяк не перекреслювала його бажання мати своє видавництво, проте цьому ставала на перешкоді одвічна проблема — відсутність грошей. На той час у студентському об'єднанні „Академическое братство” виникла ідея видавати серійні книжки, і першою такою книжкою стала драма Ф. Шіллера „Вільгельм Тель” у перекладі Віктора Кміцикевича з передмовою Івана Франка.

Тим часом „Діло” у № 45, що вийшов 25 квітня/5 травня 1887 року, інформувало, що на одному із засідань згаданого об'єднання ухвалено видати „Наукову бібліотеку”. До складу редакції, крім І. Петрушевича, увійшли М. Павлик та І. Франко. Газета повідомила, що „Наукова бібліотека” буде виходити у Львові серіями — 6 книжечок щороку, обсягом від 3 до 6-ти аркушів друку формату „вісімки”. „Бібліотека” міститиме популярно-наукові праці з усіх галузей наук, зокрема історичних, суспільних і природничих в оригіналі та перекладах, а також — в окремих книжках — розділи „Вісті з Галичини” і „Вісті з України”, куди увійдуть дрібніші розправи та матеріали, які стосуються економічного, освітнього життя, етнографії і літератури українського народу. Далі повідомлялося, що перша книжка вийде вже незабаром і міститиме першу частину „знаменито обробленого” „Нарису історії філософії” Фріца Шульце в перекладі Івана Франка. Газета інформувала також, що вже готові до друку такі книжки: М. Драгоманов, „Козаки” (з енциклопедії Ерша і Грубера); М. Коломийчук (псевдонім М. Павлика), „Руські читальні в Галичині, Буковині і Угорщині”; Ад. Вагнер, „Історія і теорія статистики”; Ф. Гельвальд, „Доісторична доба Європи”. Передплата з пересилкою на рік становить 2 зол. ринські, а приймають її редакції українських газет або друкарня Товариства імені Шевченка.

Дуже детальну інформацію про нове видання подав Іван Франко у листі до М. Драгоманова від 24 травня 1887 року: „Звиніть, що, дождаючи Вашого листа і зайнятий коректурами, я досі не писав Вам про „Наукову бібліотеку”, тим більше, що мені сказали з „Братства”, що „ми будемо писати”. Тепер бачу з Вашого листа, що писали вони тільки

натяком, так от я й скажу про неї децю більше. Думка — видавати таку бібліотеку — постала серед деяких членів „Братства”; вони зложили між собою на початок децю грошей і вибрали на першу книжку філософію Шульце, котра торік почалась була друкувати в „Зорі” і з котрої одного листа зроблена була одбитка; відси пішла й правопись тої першої книжечки, дальші будуть друкуватись фонетикою.

Плану докладного поки що не укладали ми. Молоді люди домагалися поперед всього коротких, зрозуміло написаних оглядів найважливіших сучасних наук; от ми й вибрали, крім філософії Шульце (він дотягнув свій огляд тільки до Канта і, по-моєму, особливо гарно зробив філософію Платона і отців церкви, котра ввійде в другу книжечку), статтю Вагнера про статистику і статтю Гельвальда про європейську праісторію (се є коротенька стаття, на 3-4 аркуші, а не книга „Der vorhistorische Mensch”). Із праць про звичаєве право наразі годі було вибрати що-небудь коротке а займаюче, так от ми поклали статтю Єфименкової про „Трудове начало”, хоч з тою статтею клопіт задля її полемічного викладу.

Ваших „Козаків” переклав і передав нам П[авлик] з тим, що Ви згоджуєтесь на їх друкування. Як скоро П-ків рукопис буде переписаний, ми пришлемо Вам його до перегляду. Крім „Козаків”, ми будемо просити Вас о інші роботи до „Науко[вої] бібліот[еки]”, а іменно о обіцяну давно статтю Коскена про європейські казки і о уступи з Вашої історії літератури, котрі Вам видасться відповідним опублікувати по-нашому перед виходом книги. Не знаю також, чи написана Вами стаття до „Revue d'histoire des religions” про дуалізм у нашій міфології і чи стаття ся була б для нас відповідна? а також стаття про Шевченка в англійськiм журналі? Але, крім того, ми просили б Вас ще о одну редакційну роботу при „Наук. бібл.”, а іменно о редагуванні „Вістей з України”. Нам обіцяно з різних боків деякі дописи і праці про укр. життя і літературу, і ми готові Вам усі ті матеріали пересилати, щоб Ви, розібравши, що стоїть друку, а що ні, звели їх в порядок і, як буде треба, подавали до них чи то свій вступ, чи примітки. Може бути, що і у Вас будуть які-небудь вісті і роботи того роду, котрі поперед всього повинні б знакомити нашу галицьку публіку з економічним, громадським і освітнім життям укр. народу і інтелігенції. Нещастя то, що так трудно добитись якої-небудь роботи про ті питання від українців; я торік цілий рік вертів очі всім знакомим, щоб написали про стан народних шкіл, і нічого не добився, а коли я згадав о тім, чи не можна б зібрати і впорядкувати звістки про аграрні рухи і бунти, то мене трохи не висміяли і відіслали до архівів. Коли б Ваша воля прийнятися за сю роботу, то я переслав би Вам

поперед всього роботу Шульгіна про Україну, правда, вона довго вже спочиває в рукописі і, по-моєму, зроблена дуже прихвощем, ну, та все-таки прочитаєте і побачите, чи можна з неї що-небудь зробити.

У третім випуску (після „Козаків”) повинні піти „Вісті з Галичини” про життя народне, а іменно думаємо надрукувати в тім випуску статтю П-ка „Москалофільство і українофільство серед галицького народу”, мою статтю про громадський суд і економічне життя в Добрівлянах (часть її друквана була в тім номері „Світу”, котрий Белей так і наквасив в друкарні і досі не випустив у світ) і статтю про дивовижний процес добрянської громади о конституції і автономії (для сеї статті надіємось одержати деякі нові матеріали).

Щодо питання релігійного, то тут ось який у нас план: поперед всього дати статтю Шульце „Генега душі” (резюме з Тейлора „Анімізму”), потім Тілле „Історію релігій”, потім Вельгаузена „Історію жидів” (коротеньку і дуже гарно написану) і його ж огляд критичної роботи над „Пентатевхом” (введення до перекладу Бліка) або відповідну частину з Рейса. Щодо Нового завіту, то ще не знаємо, що взяти, та на се ще час.

До редакції поки що входимо ми три: П-к, я і голова „Братства” Петрушевич. Крім того, є з братчиків комітет адміністраційний”.

М. Драгоманов рекомендує почекати з Гельвальдом, анімізмом Шульце, а першими подати книжки І. Франка, М. Павлика про Галичину, підтримує видання Вельгаузена і М. Верна. І двічі підкреслює, що необхідно давати біблійну критику, бо „в Росії про це нічого не вільно писати й по-московському. Через те такі речі будуть там читати як новину, котру перше понесе туди слово українське”.

Перша книжка серії „Наукова бібліотека”, а саме „Нарис історії філософії” Е. Ф. Шульце, з’явилася в середині травня 1887 року — це підтверджується в листі Івана Франка до Михайла Драгоманова, писаному приблизно 24 травня, такими словами: „Зорю” надіюсь вислати Вам коли не сьогодні, то завтра, а також перший випуск „Наук[ової] бібл[іотеки]”. Отже, книжка на той час уже побачила світ, про що також свідчить опис у цьому ж листі реакції галицької публіки на появу „Наукової бібліотеки”: „Вихід „Наукової бібл.” ... а головню другої, популярно-політичної, перелякав їх так, що аж скомпонували цілу „Räuber-geschichte” („розбійницьку історію” — нім.) про якесь анархістичне і революційне товариство, на котре готові були самі й донос подати в поліцію, та, на щастя, все виявилось яко поетичний твір Цеглинського і його „народно-консервативних” заушників”.

Книжка вийшла накладом перекладача, тобто Івана Франка. На останній сторінці обкладинки надруковано перелік книг серії, які плану-

вались до випуску. Він містив 6 назв — окрім заявлених у „Ділі”, тут оповіщено про планований вихід книги Олександри Єфименко „Праця як основа правних поглядів руського народу” та продовження „Нарису історії філософії” Ф. Шульце.

Наступною книгою мали бути „Козаки” М. Драгоманова, які з російської українською перекладав М. Павлик, але він, як завжди, переоцінив свої можливості і вчасно роботи не виконав. Замість згаданої книги готувалася до друку праця М. Павлика „Про русько-українські народні читальні”. Опрацювання її затягувалося, і це злило І. Франка. М. Павлик сидів у Вовкові у Ф. Ржегоржа. Готуючи до друку Павликову працю, Іван Франко був змушений втручатися і в текст — описуючи події 75-79-х років (учасником яких був сам), М. Павлик втрапив почуття об’єктивності. Тому Франко „в інтересі самої книжки і її об’єктивного тону” зрезюмував цей розділ і надіслав його М. Павликові для перегляду. „На всякий спосіб я посилаю Вам Ваш оригінал і не думаю настоювати на своїм писанні: поправляйте і змінюйте, що вважаєте потрібним”, — писав Франко М. Павликові у кінці листопада 1887 року. Це теж затримувало вихід книжки у світ. М. Павлик хотів, щоб Франко написав і вступну статтю, але той не зміг цього зробити, бо обсяг книжки з багатьох причин (і фінансових, і технічних) не міг перевищувати 12 друкованих аркушів. Це не втішило Михайла Павлика. В листі з Кракова від 19 грудня 1887 року до М. Драгоманова він скаржився, що „Франко з „Читалень” багато дечого пропустив, між іншим і (маленьку) передмову. Замість докладнішого оповідання про рух у Львові у 1875-1879 рр. вставив свої уваги — коротші та ширші, котрі ліпше підходять до цілого”.

У II-III випуску „Наукової бібліотеки” вийшла лише перша частина праці М. Павлика, яку він планував продовжувати в майбутньому. Тому у книжці на с. 185-188 є вельми цікавий квестіонар (питальник), що називається „Питання про читальні”, який вміщує 23 запитання. Він значно повніший від першої анкети про народні читальні та церковні братства в Галичині, яку М. Павлик поширив у 1884 році і на основі якої готував свою книжку. Планувалося, що відповіді на анкету будуть використані в другій книжці про читальні, в інших книжках про народне життя, „котрі з часом будуть друкуватися в „Науковій бібліотеці”. Усі відповіді треба було надсилати на адресу: І. Франко, м. Львів, вул. Зиблікевича, 10. За цією ж адресою можна було замовити першу частину книжки.

Другу книжку М. Павлик так і не написав.

Видання „Читалень” М. Павлика потягло за собою значні витрати. 15 січня 1888 року Іван Франко писав М. Драгоманову, що „книжка

коштувала мало що не 200 гульд[енів]". З розпродажу за цей час ще нічого не надійшло. „Хоч, — як писав далі Франко, — сплачено вже 120 гульденів, то все-таки з друкуванням слідуєчої книжечки хочу здержатися, поки трохи не очищуся з довгу в друкарні..." Ще перед тим, у грудні 1887 року в листі до М. Павлика Франко пояснює, що поки не буде виплачено друкарні хоч три чверті боргу, годі думати про наступну книжку серії.

Книжка користувалась популярністю і була чи не найкращою науково-публіцистичною працею М. Павлика. Іван Франко брав участь у її розповсюдженні, про що свідчить лист до Управи Ставропігійського інституту: „Упрашаю о принятє 9 примірниковъ „Наукової бібліотеки”, вип. II-III по ціні 50 кр[ейцерів] с 25 % рабатомъ Львовъ, д[ня] 23/12, Ив. Франко.

При чімъ залучаю 1 прим. тої книжки для бібліотеки Института”.

На звороті: „№ 817 пр[ийнято] 25/12 1887. Прийнято 9 примірниковъ с 25 % рабатомъ. Львовъ, 28/12 1887”. Примітка олівцем: „прийнято 25 %” (Там само, ф. 129, оп. 2, спр. 1144, арк. 4).

Про гроші, на які видавалася „Наукова бібліотека”, Франко писав: „В р. 1886 весною я був другий раз у Києві, де й оженився. Знов у громаді була розмова про видання періодичного письма в Галичині, що мало називатися „Поступ”, і знов, окрім просторої програми, зложеної тісним кружком молодіжі в моїй стилізації, не вийшло нічого. Замість сього я почасті за київські гроші, а почасті за власні видавав „Наукову бібліотеку” 1887-8 р., в якій окрім згаданих уже „Читалень” Павлика, вийшов як перша книжка „Нарис історії Фріца Шульце”, в моїм перекладі часть перша”.

Незабаром стало відомо, що народовці і „Братство” відмовилися від дальшого фінансування видання. „Наклад сього тому і всіх дальших, — писав Франко Наталії Кобринській 10 жовтня 1887 року, — я взяв на себе, бо компанія, котра дала наклад на перший томик (та й то тільки часть), показала дуже нерухливою і тяжкою”. Гроші, які дала київська громада (300 крб.), частково були їй повернуті, а частково використані на „Читальні”. Франко просив і Кобринську внести гонорар за „Перший вінок” на видання „Читалень”. Останні вийшли другою і третьою книжками даної серії. Четвертою книжкою мала бути праця Моріса Луї Верна „Історія релігії”.

19 жовтня 1887 року, як видно з листа Франка М. Драгоманову, „Читальні” вже друкувалися, а в листопаді, щоб здобути кошти на їх друк, Франко пише на конкурс, оголошений „Kurjerem Warszawskim”, велику повість „Лель і Полель”. Павлик із цією ж метою впорядковує

у Кракові архів (бібліотеку) польського письменника Крашевського. Франко відчайдушно бореться з боргами. Як свідчить касова книга друкарні НТШ (Там само, ф. 309, оп. 1, спр. 603), 20 березня Франко вніс за „Історію філософії” 40 золотих, 23 травня — 20, у той же день ще 10 золотих, 1 серпня — 50 золотих. Усього ж за цей рік, не враховуючи вартості „Першого вінка”, Франко заплатив друкарні 162 золоті 5 крейцарів. Щоправда, в газеті „Kurjer Lwowski” він заробляє вже 75 золотих (у „Ділі” заробляв 35). Саме бажаючи трохи зекономити, письменник був змушений відмовитися від передмови до „Читалень”. Він збирався додати її до другої частини, але та не вийшла.

6 лютого 1888 року Франко повідомив М. Драгоманова, що „Читальні” „загалом дуже подобалися, особливо в Коломиїщині. Правда, грошей поки що зібрано мало, але хоч то добре, що книжка не конфіскована і розходиться”. Отже, грошей на друкування вже готової книжки Верна не було. Протягом 1888 року Франко намагається погасити заборгованість друкарні. Вносить по 10, 20, 30 золотих... За рік вдалося сплатити 150 золотих. Борги, як писав Франко, вже не тиснуть, а далять.

Не справилися сподівання Франка на літературну премію за повість польською мовою „Лель і Полель”, написану на конкурс, оголошений редакцією „Kurjera Warszawskiego”. Першої премії в сумі 1000 рублів комісія, що засідала 28 квітня 1888 року, не присудила нікому; другу премію в розмірі 500 рублів отримала Марія Родзевичівна...

1888 року в „Науковій бібліотеці” не вийшла жодна із Франкових книг. 1889 року ідею „Наукової бібліотеки” Іван Франко вирішив продовжити в новому виданні, яке мало називатися „Літературно-наукова бібліотека”. Як зауважує М. Возняк у статті „Журнальні плани Франка в рр. 1884-86”, друкованій 1927 року в третій книзі журналу „Україна”, невдачі видань того часу його не зламали. Ідею власного видавництва він реалізував значно пізніше.

Проте не ці видання були основними у біографії Івана Франка 1887 року. Того року вийшла його збірка, якій судилося стати знаковою в українській культурі. Вона називалася „З вершин і низин”.

Розділ V

З ВЕРШИН І НИЗИН

Про свою першу поетичну збірку та резонанс, який вона викликала своєю появою, Іван Франко не згадує ні в листі до М. Драгоманова, писаним близько 24 травня 1887 року, де вперше приводить бібліографію своїх писань у різних виданнях, ні у листі від 19 травня 1890 року, який Михайло Драгоманов помістив у передмові збірки „В поті чола”, ні у „Нарисах історії українсько-руської літератури до 1890 р.”, ні в листах до знайомих та друзів, окрім єдиного разу — в листі до віденського студентського товариства „Січ” від 23 квітня 1887 року, де ділиться наміром видати її, в листі ж до Н. Кобринської від 10 жовтня того ж року вже говорить про збірку, як про доконаний факт.

А повідомлення про збірку все-таки було. Його опублікувало „Діло” в № 23 від 26.02/10.03 1887 року. Повідомлення коротке: „З вершин і низин”. Під таким заголовком розпочалося сими днями друкування збірника поезій Івана Франка, в котрім окрім деяких друкованих досі в „Друзі”, „Зорі”, „Світі” і др. поміститься значне число досі недрукованих поезій і між ними обширна поема „Панські жарти”, оповідання з р. 1847-1848. Об’єм збірника 7-8 аркушів друку, папір веленовий, правопись фонетична, ціна 50 кр.”.

Повідомлення ж про вихід у світ не було ні в „Ділі”, редактором якого на той час був Іван Белей, ні в жодній із газет. „З Белеєм, — пояснював Іван Франко в листі до Ф. Вовка від 16 квітня 1888 року, — у нас вийшло таке, що ми й не видаємося, хіба що на улиці. Дуже він в консерватисти вдарився і зважав першим ділом свого навернення на нову віру — кинути болотом на тих, з ким колись ішов рука об руку. Жалко чоловіка, але історія се така звичайна, що годі їй дивуватися”.

На жаль, збірка поезій Франка чомусь не внесена у книгу замовлень друкарні НТШ, тому невідомо, коли вона надійшла у друкарню, якими були її наклад та вартість. Але в касовій книзі друкарні є запис від 22 квітня 1887 року про внесення за книжку 15 золотих. Співставивши що дату й час написання листа до „Січі,” побачимо, що збірка друкувалася

частинами. „Панські жарти” були надруковані останніми. Більша частина збірки швидко розійшлася. „Та тільки жаль, — писав Франко М. Драгоманову 19 жовтня 1887 року, — що вірші то ніби розпродані, а грошей народи не присилають”. Ці гроші були потрібні на видання серії „Наукова бібліотека”, зокрема „Читалень” М. Павлика, що видно з листа до учня восьмого класу Богдана Бачинського від 8 листопада 1887 року. „Будьте ласкаві, — писав Франко, — донести мені, що діється з присланими на Ваші руки книжками „З вершин і низин”. Коли що дещо розпродано, то пожадано було б мені, якби Ви могли прислати гроші, хоч за раз, хоч частинами. Зачавши на власний кошт друкувати „Читальні”, я хотів би повернути дохід з віршів на покриття сього нового і значного накладу. Се причина, для котрої осмілююсь безпокоїти Вас”.

Розповсюджував свою збірку і сам Іван Франко, про що свідчить його прохання до Ставропігії (Там само, спр. 144, арк. 2): „Иван Франко даєть въ комисову розпродажъ на 25 % 7 пр. „З вершин і низин” по 50 кр[ейцерів], а одинъ примірникъ въ бібліотеку. Львовъ 26/14 X 887”.

На звороті: „№ 672 пр[ийнято] 26. 10. 1887. Прийнято 25 екз[емплярів] съ 25 % рабатовъ. Львовъ 26. 10. 1887”. Примітка олівцем: „25 экз. с 25 %”.

Сумний спогад про збірку залишила Антоніна Трегубова-Хоружинська: „Ольга дуже сумувала за батьківщиною, за родиною, і в листопаді того ж року приїхала до Києва й привезла твори Франкові для продажу. Бо в Галичині вони зовсім не розповсюджувались. Але вільний в'їзд їй було заборонено; прийшлося користуватися чужим паспортом; стала вона в готелю біля вокзалу, щоб нас не компрометувати. Перший день пройшов звичайно, а на другу ніч почали добиватися до неї різні люди з брудними пропонуваннями; виявилось тоді, що паспорт був на ім'я особи, як то кажуть, „легкого поведження”. Ольга страшенно розхвилювалась, злякалась; ми кликали навіть і лікаря, щоб її заспокоїти. Твори Франкові „Лис Микита” та збірник віршів „З вершин і низин” мій чоловік здав у книгарню Луки Ільницького, ясно без усяких грошей, на комісію. Довго в Києві сестра не зоставалася, чоловік мій зібрав, скільки міг, грошей і вона поїхала”.

Першим і єдиним, хто привітав появу збірки, був редактор „Зорі” Григорій Цеглинський. „Тихо й незаметно, — не без рації почав він свою рецензію в № 13-14 часопису, що вийшов 8/20 листопада 1887 року, тобто тоді, коли наклад збірки вже повинен би був розійтись, а читачі — ознайомитися із її змістом, — без ніяких заповіщень і оповіщень вийшли сі поезії; криючись неначе в своїй смирности перед оком

світа, і оком праси, котра ж послідня, так своя як і чужа, не зглянулась на них дотепер, ні добрим ні лукавим оком. Тихо й незаметно вийшли, тихо й незаметно можуть перейти. Що у нас дійсно без замічення може перейти твір словесний, доказом на се повість „Хиба ревуть воли...”, котра доперва по піднесеню єї пок. Барвінським заняла ширші круги. А шкода велика, коли б така доля постріти мала і сі поезії. Однак ми певні, що сего не буде”.

Збірку поет готував до річниці шлюбу з Ольгою Хоружинською, про що свідчать прості скромні слова: „Посвячую моїй любій дружині Ользі з Хоружинських. Франко”. Не міг не скласти віршованої посвяти — написав її 27 січня 1887 року, але з невідомих причин у видання її не включив:

Спасибі тобі, моє сонечко,
Як промінчик твій — щире словечко!
Як промінчика не здобуть притьмом,
Слова щирого не купить сріблом.

В сльоту зимную, в днину млистую
Я дорогою йду тернистою;
Кого я любив, ті забулися,
А з ким я дружив — відвернулися.

Відвернулися та й цураються,
З труду мойого посміхаються,
В порох топчуть те, що мені святе, —
А недоля й тьма все росте й росте.

Важко дерево з корнем вирвати,
Друга давнього з серця вигнати.
Важко в пільмі йти, ще й грязюкою,
Де брехня сичить вкруг гадюкою.

Та як радісно серед трудного
Шляху темного і безлюдного
Вгледіть — світиться десь оконечко!..
Так у горі нам — щире словечко.

То ж за дар малий, а безцінний твій,
Що, мов цвіт, скрасив шлях осінній мій,
За той усміх твій не вдослід журбі
Спасибі тобі! Спасибі тобі!

Цю посвяту ніколи ніде не було опубліковано. Її серед Франкових паперів знайшов М. Возняк і опублікував у десяту річницю смерті поета в № 11-12 журналу „Світ”.

Збірку „З вершин і низин” відкривав „Гимн” („Вічний революціонер”), який мав підзаголовок „Замість пролога”. Але ні під цим віршем, ні під наступними поет не поставив дати та місця написання, як це буде робити у наступних збірках.

За „Гимном”, історія написання якого й надалі залишається невиясненою (вперше поезія була опублікована в польській газеті „Ргаса” — єдиній, яка могла собі дозволити публікацію подібних поезій Івана Франка), йшли „Веснянки”. Їх п'ятнадцять: I — „Дивувалась зима”, II — „Гри- мить”, III — „Сонечко”, IV — „І знов по зелених лугах”, V — „Земле, моя всеплодющая мати...”, VI — „Розвивайся, лозо, борзо”, VII — „Не забудь, не забудь юних днів”, VIII — „Лице небесне прояснилось”, IX — „Ціє щебече у садочку соловій”, X — „Весно, ох довго ж на тебе чекати!”, XI — „Рад би я, весно, в весельші нути”, XII — „Ой що в полі за димове”, XIII — „Весняні пісні, весняні сні”, XIV — „Думи, діти мої!” та XV — „Весно, що за чудо ти”, яку в другому виданні назвав „Vivere memento!”

Мало рацію „Діло”. За винятком поезій IX-XII, всі веснянки були надруковані у 1881-1882 роках у журналі „Світ”, а остання — „Vivere memento!” — 1884 року в „Зорі”.

Після „Веснянок” йшла поезія „Христос і хрест”, яку Франко у другому виданні збірки переніс у розділ „Excelsior!”. Вражаючими є останні рядки цієї поезії:

З диму жертв, з тьми церемоній,
Із обмани, крові й сльоз,
Словом — як з хреста старого
Сходить між людей Христос

І як, ставши чоловіком,
Ближший, висший нам стає,
І святим приміром своїм
Нас до вольности веде, —

Силуються понад людськість
Будь-що-будь піднять Христа
І хоч фальші перевеслом
Прив'язати до хреста.

Поезію „Журавлі” вперше було опубліковано у № 21 „Зорі”. У другому виданні збірки Франко відніс її до циклу „Осінні думи”.

Наступним у збірці 1887 року був цикл „Жидівські мелодії”, який супроводжувався таким коментарем: „Після відомих жидівських погромів на Україні в р. 1881 панувало між нашими жидами, особливо на Підгір'ю, велике занепокоєння. Носились дивовижні слухи, тривожні оповісті, зловіщі пророкування. Жидівські народні співаки складали навіть пісні про ті факти, то гумористично висміюючи жидівську тривогу, то наслідуючи тон давніх псалмів і благаючи Єгови о поміч. Мені лучилося чути кілька таких пісень і оповідань. Особливо вразили мене сучасне принорвлення відомої мені вже давніше казки про кипуче море Самбатіон і пісня (жаль, що я не міг її записати), зложена в жидівським жаргоні, з повторюваною в кожній строфі апострофою до піря з корби тих жидівських перин. Оце й були сюжети двох перших „Жидівських мелодій”.

Цикл складався з поезій „Самбатіон” та „Пір'я”, які не ввійшли до 50-томного видання творів Івана Франка (були опубліковані в „Мозаїці”, що вийшла у „Каменярі” 2001 року).

У другому виданні „З вершин і низин” цей цикл був доповнений поезіями „Асиміляторам”, „Заповіт Якова”, які також не ввійшли до 50-томного видання творів І. Франка, а побачили світ у „Мозаїці” разом із поезіями „Цурка”, „У цадика”, „З любові” та „По-людськи”.

Поезію „Молодому другови” Франко у другому виданні збірки відніс до циклу „Знайомим і незнайомим”. Вона вперше була опублікована у № 11 „Зорі” 1883 року і мала дату написання „3 цвітня 1883 року”.

Поезія „Пісня і праця”, що йшла після вірша „Молодому другови” (вперше опублікована в № 15 „Зорі” 1883 року, а в другому виданні збірки віднесена до циклу „Поет”), була безумовно даниною пам'яті матері, що навчила сина працювати і співати пісні, які стали „красою єдиною” його „бідного життя”. Взяв мамине віно у мандрівку життя і мав надію, що передасть його у спадок правнукам:

Пісня і праця — великі дві сили!
 Їм я до скону бажаю служити;
 Череп розбитий — як ляжу в могилі,
 Ними лиш зможу й для правників жити!

Проте не ці вірші є основними поезіями збірки „З вершин і низин”. Основу їх складає цикл „Думи пролетарія”, у який входять поезії „На суді”, „Милосердним”, „Semper idem”, „Ідеалісти”.

У другому виданні цей цикл доповниться поезіями „Супокій” (у першому виданні ця поезія була поза циклом), „Товаришам” з отим відомим закликом:

Борітеся! Терпіть! По всій землі
Рівняйте стежку правді! Де застали
Лиш гложжя, терни, там по вас нехай
Зазеленіє жито, наче гай!

а також віршами „Не люди наші вороги...”, „Не довго жив я в світі ще...” та „Ви плакали фальшивими сльозами...”. Епілогом „Дум пролетарія” прочитується поезія „Всюди нівечиться правда...” Цілком логічним продовженням цього циклу є програмний вірш „Беркут”:

Ненавиджу тебе,
За теє, що ти цар!
І ось блищить мій кріс —
Ціль добра, вистріл певен...

А труп бездушний ми
Без жалаю, без промови
Ногою копнемо
Й підемо дальш на лови.

Поезія „Ляхам”, у якій викривається ідея „братерства”, до котрої не так давно закликав Б. Лімановський, щоб, як виявилось, руками українця реставрувати гнобительку Польщу, дуже близька ідеї „Не пора!”, хоч написана пізніше — 21 жовтня 1882 року. У другому виданні ця поезія разом із поезіями „Моя любов”, „Не пора!”, „Розвивайся ти, високий дубе” створила цикл „Україні”, з якого у 50-томне видання потрапила лише „Моя любов”.

Відтак — блискучі за формою та змістом сонети, подібних до яких у тодішній літературній продукції годі знайти. Тих сонетів одинадцять. У другому виданні їх кількість Іван Франко доведе до 14-ти і виділить їх у підрозділ „Вольні сонети”, а другу частину, яка складатиметься з 45 творів, назве „Тюремні сонети”.

Далі — елегійний вірш „В ночі” („Місяцю, князю!”), який пізніше покладуть на музику кілька композиторів; поезія „Каменярі”, що у другому виданні збірки увійде у цикл „Excelsior!” (цей цикл уперше був надрукований у „Дзвоні” по виході І. Франка з тюрми 1878 року) та вірш „Не пора!”, котрий згодом стане національним гімном, а встановлення дати його написання викличе багато непорозумінь.

Закінчується перша частина збірки спогадом із дитячих літ „Ідилія”: хлопчик із дівчинкою йдуть через Діл шукати залізних стовпів, за які на ніч заходить сонце.

„Збірник сей, — писав у рецензії у „Зорі” Григорій Цеглинський, — складаєсь з двох частин: перша (ст. 1-76) містить в собі дрібніші поезії, друковані вже в часті давніше, друга часть (ст. 76-251) містить в собі поему „Панські жарти”, поему нову, запечатану тепер по раз перший. Після нашої думки частина I-ша се „низини”, частина II се „вершини” поетичного творчества Івана Франка. Частина I, се його „натуралістичні” студії:

Смішний сей світ! Неробів горсть мала
Себе вважає світом, паном всьої
Землі і цілю всього, що на світі!
Смішний поет, що хтів би окрім зла
В тім світі правди й розуму глядіти.

От провідна думка сих поезій; як катехизм який, вичисляють они всі гріхи і зла сего світа: голод, холод, стогін, працю, труд, мозолі, неволю, пута, руїну, страти, кривди, податки, секвестрації і т. д.

Поет являєсь таким гуманістою, що навіть не забуває о „худій худібці” (IV, X), нарікаючи на голу та пісну толоку, пусті обороги (ibidem).

Зло вже таке на світі, що поету не тішить й краса природи, бо промавляє жалібно до своїх пісень:

Чи для вас не має
Зелені в лісах,
Чи для вас не сяє
Сонце в небесах?

Чи для вас весела
Квітка не цвите,
Що лиш вбогі села,
Людський біль зрите?

Лихо вже таке важеньке на світі, що вже ні соловії не щебечуть, як бувало, ні дівчата пісень не виводять, як колись:

Та не так тепер в садочку, як було:
Вечір в маю, співом все село гуло,
По улици дівчатонька, наче рій,
На вишеньці висвистує соловії.

Не так нині, як бувало! Вечірком
 Не йдуть селом дівчатовька ходіркою,
 Не виводять співаночок на весь двір,
 Соловієві на вишеньці всупір.

Ба не тільки серед люду така біда, — лихо, неправда всюди:

Всюди нівечить ся правда
 Всюди панує брехня! (ст. 44).

Нема правди ні на катедрах наукових, ні на амвонах, з котрих лиш темнота лє ся на ясний світ! (Думи пролетарія, ст. 39).

Які ж причини сего невідрадного стану на світі? Правда, що як різнородно уміє поет малювати людську біду, так в причини бодай одної не входить ближче. Ту вистають поеті загальники як: неволя, тьма, дармоїдство панів, багачів, неправда і т. і. Ба, чи звертаєсь хоч раз поет до тих загальних причин людського горя з словом гуманного упізнєня, до панів, щоб „не ссали людської крови і людського поту”, до старших, освічених братів, щоб занялись бездольною долею люду? Ні, ані раз! Чому? Бо він як і вся теперішня поступова фармакологія не любить средств спеціальних (Милосердним, ст. 42), він має на все: средство універсальне, один-одинокий чарівний талісман. І поет любить зображати ся таким чародієм-характерником, як от в Каменярах (ст. 64), Беркут (IV, ст. 49), Пісня і праця (ст. 36), Гимн замість прольога і і. Тим средством універсальним на все людське горе єсть: ре... во... лю... ці... я! Поет любить се слово, так в прозових як і поетичних своїх працях; він лобуєсь ним і граєсь, як мала дитина стрільбою. Дитину манить стрільба; она так блискуча, складна собі, а найбільше тому, що як бухне, всі зглянуть ся, і подумаютъ: от дитина, а якого гомону в силі наробити! Таким революціонером являєсь і поета. Єму як і тій дитині не в голові, що тая революція може здавити й его, сусідів, народ; пролив крови не відстрашує його (Сонети V, ст. 56); він певний, що і культура не обнизить ся, противно краще ще і ширше розвине ся (ibidem). Правда, що на се все він дає лиш своє слово:

Не бійте ся! В кривавих хвиль навалі
 Не згине думка, правда і добро,
 Но краще, ширше розіве ся далі!”

Незгоду з ідеєю Івана Франка Г. Цеглинський як тодішній речник народовства виповів у наступних рядках рецензії:

„Ми, хоч як шануєм слова поети, так сим разом не повірим в тее хоть як певно висказане слово. Противно, з сеї сторони не надієм ся ні найменшого добра в будучности, а великого лиха вже в теперішности, бо кидаємо собі самохить камінь під ноги на шляху народної праці і накликаємо на себе так покликану як і непокликану сторож на кожнім кроці. А як поет в „Ідеалістах” (ст. 43) рівняє ідеалістів з хробами, що жиючи самі в болоті, мріють лише о сонцю гарні мрії, коли ж оно появить ся, гинуть від его убійчого світла — так ми, хоча зовсім не ідеалісти (тому й непочуваючись до сего сумного гороскопу), можемо запевнити поету, що коли провалить ся тая гуркітлива революційна буря, котру причуває вже поет (II, ст. 4), вона так само задавить натуралістів, як ту сонце запече ідеалістів! А вже ж річ смаку, котра смерть легша. Нам здає ся, що від тої напрасної смерті можемо спасти ся оба, коли кинемо ті крайні, „натуралістичні” і „ідеалістичні” дороги, а виберемо — дорогу посередню.

А що поет любить тую дорогу, дав доказ найлучший в II частині своїх поезій в „Панських жартах”, котрими поставив собі „monumentum aere perennius”. Обговорюючи повість Франкову „Місію” (Зоря, ч. XI ст. 195) сказали ми о нім, що він талант поетичний...: він творить перли там, де лиш призабуде свій натуралізм „своєрідний”, — де ж і в поезію вносить той напрям, творить ритмовану і римовану прозу. І справді, наведені вище поезії не лише думкою прозові, они такі й своєю формою. Ритм один і рим нагадує читателеви, що се поезія. Так „тенденція” зв'язала і річ его і артизм”.

Те, що складало сутність поезії Івана Франка (перша частина збірки), для Г. Цеглинського було „низинами”.

Зате меж для компліментів стосовно „Панських жартів” у рецензента не було. „За тоє ж „Панські жарти”, — писав він, — суть окрасою не тільки поезій Івана Франка, але руської поезії взагалі. Ми не вагуєм ся сказати, що від Шевченка немає кращої поеми в літературі руській. Під смирною написію „оповідане” криєсь ту епічна поема перворядної краси і перворядної ціни. Поет ніби оповідає подію одного села, але се подія з життя цілого народа малоруського, его терпіння й гуманність, се черти не одного села а цілого народу. Пан Мигуцький — се живісінький тип всіх панів з бл. п. часів панщинних, а типи як комісар, живісінький тип Німчика, що відтручений гордою шляхтою стає на перекір їй по стороні мужика. Такого чудового типу, як піп-апостол в „Панських жартах”, не було ще дотепер в літературі нашій, типу, що зрісшись одною долею з народом, словом своїм і правдою своєю наче в руках держить его волю, его пульс, его кров. В найтяжчих злиднях не рішає самозаховачий, страшний інстинкт народу — а

слова правди, апостола-попа. Всі типи поеми: Мигуцький, піп, комісар, староста — а наді все нарід, з котрого поет не піднімає жадного в тип осібний, а представляє всіх, яко тип громадний — се правдиві типи наші, але достойні стати побіч найкращих типів Гомеричних. Як чудово відбиває гуманний характер Малорусина в часах панщини від характеру Мазурів 1846 року, або характеру німецького, уявленого в комісару! На упавшим і зв'язанім пані — хоч був его найбільшим тираном, не знущаєсь селянин наш:

Але ні оден крик ворожий,
Ні згордний сміх, ані проклін
З товпи не вийшов. Що вже кпити
І клясти й зв'язаного бити,
Коли й без нас побитий він?

Так кажуть селяни. А німець:

Ех, кльопа, кльопа, топра кльопа!
Но я пань-цею, не с таких!
Я вше як слай, то чіста сльопа!
Кеп той, пань-цею, хто тае
Польш ніш сам має, і хто хоче
Ропитись ліпшим, ніш сам є!
А хто мені сропив шо сле,
То най ше ані в тні ні в ночі
Мені то рук не попатає,
По товхо їх попамятає!

Такою гуманністю виріжняєсь нарід наш від народу польського і німецького.

Предметом поеми суть дві найважніші хвилі народного життя нашого в ХІХ віці. Хвилі ті: послідні хвилі панщини і перші хвилі свободи. На перший погляд видаєсь, що як раз сі хвилі, одна найтрагічніша, друга як раз саме лірична, не надають ся до епічної поеми. Однак як Міцкевич для епічного зображення своєї суспільності уняв подібну переходову хвилю, хвилю переходову з неволі до сподіваної свободи (через Наполеона), так і наш поет вибирає сі хвилі найбільшого смутку і найбільшої радості для епічного зображення свого народу. Коли ж може ясніше представитись характер народний, вірніше і живіше як не в таких важких, переходових хвилях? І являєсь той нарід в хвилях найбільшого смутку — найбільше терпеливим, в хвилях найбільшої радості — найбільше гу-

манним. Іntenція чудова, достойна найбільшого мистця. Але ж як може в таких хвилях заховати поет той конечний, епічний, оповідаючий спокій? В тім власне пробиваєсь високий артизм поети. Ідучи за приміром найбільшого мистця поезії епічної Гомера, поет не оповідає сам але вкладає оповідане в уста очевидця. Через таке самообмежене побідила епопея над суб'єктивністю, індивідуальністю поета. Правда читаючи поему ми часами негодуєм на поету, чому він в сій а сій хвили, такий тяжкій, або такий радісній не унесе ся силою своєї рефлексії, дикції — хвиля така догідна! Одначе той супокій, що своїм супокоем вже тисячні будить в читателю гадки, більше переймає душу, чим найбільший „підбескидський гук або грім”. Для зразка наведемо лише, як малює поет перші чутя хлібороба на полі:

Великдень! Боже мій великий!
Ще як світ світом не було
Для нас великодня такого!
Всі до одного
До церкви пруть. Як перший раз
„Христос воскрес” заспівали,
То всі мов діти заридали,
Аж плач той церквою потряс;
Так бачилось, що вік ми ждали,
Аж дотерпілись, достраждали,
Що він воскрес — посеред нас.
І якось так зробилось нам
У душах легко, ясно, тихо,
Що бачилось готов був всякий
Цілій землі і небесам
Кричать, співають: минуло лихо!
Найзліші вороги прощались,
Всі обнімались, цілувались,
А звони звонять, не стають (ст. 219).

А дальше:

Минули свята. Дивно-дивно
Було нам: вже в робучі дні
Атаман не стає в вікні,
Не стука кустуром, не лаєсь.
На панщину не гонить! В сні
Часом атаман ще ввижаєсь, —
Наяві все пішло противно.

Працюють люде по полях
 Самі собі, а співи ллють ся,
 Сміє ся небо, всі сміють ся.
 Полудне — спочивати ляг
 Мужик при втомлених волах,
 Полуднує і оглядаєсь,
 Чи де атаман не зближаєсь;
 А в тім згадав, що він свободний.
 І аж під небозвід погідний
 Веселу пісню затягнув, —
 Урвав, оглянувся, знов ревнув:
 „Гей, пропадай, ти наше горе!” (ст. 227)

Скільки при тих малюнках простеньких ми самі перегадаємо, пере-
 думаємо, перечуємо! Коли читаєм далше, як на свободі нарід не тільки
 що не мстить ся на своїм пані, але й заходить ся коло хорої его жінки,
 ба навіть іде з нею просити ласки у комісаря за своїм колишнім деспотою,
 то справді пишаємось своїм народом, пишаємось самі собою, пишаємось
 поетою, що на ґрунті реальнім вивів нам образ чудової, ідеальної
 краси. Єсли ще поет пропустить ще деякі „яріші” місця як ст. 228
 (І чорт тобі...) — котрих в поемі справді дуже мало, она станесь певно
 наймилішою лектурою кожного, найбільшого й найменшого, хто лиш
 дорожить своїм словом. Ми певні, що ся поема доживе скоро не одного
 ще виданя”.

Як сприйняв Іван Франко цю рецензію — невідомо ні з його
 епістолярії, ні з якихось спогадів чи статей. Тільки в передмові до
 окремого видання поеми „Панські жарти”, яке було здійснене 1911 року
 у Львові, зазначив: „Поетичне оповідання „Панські жарти” було напи-
 сане в січні і лютім 1887 р., незабаром по моім шлюбі, і вийшло друком
 уперше 1887 р. в окремії книжечці п[ід] з[аголовком] „З вершин і
 низин. Збірник поезій. Накладом автора”. Зараз по появі сеї кни-
 жечки літературна критика дуже прихильно привітала сю поему (пор.
 „Зоря”, 1887 р, ст. 241–2*), що загалом досить рідко трафлялося з
 моїми творами. Книжечка розійшлася досить скоро, і в р. 1893 я
 видав її другим накладом у значно збільшенім об’ємі (З вершин і
 низин. Збірник поезій Івана Франка. Друге доповнене видання.
 Накладом Ольги Франко, Львів, 1893, ст. 468+VI), де поема „Панські
 жарти” містилася на ст. 293-391. Рівночасно з появою сеї збірки
 вийшла поема „Панські жарти” окремою книжечкою як відбитка з
 сеї збірки, без змін у тексті. Се окреме видання, якого друкувався

досить великий, як на ті часи, наклад, розпродано, здається, вже давно, коли натомість більша збірка не розпродана ще й досі”.

Під * Франко оповів, що „Рецензент Г. Ц. (Григорій Цеглинський), ставлячися взагалі дуже негативно до збірки ліричних поезій, що входили в склад книжечки „З вершин і низин”, вбачаючи в них лише „римо-вану прозу і революційну тенденцію”, в „Панських жартах” добачив monumentum aere perennius (пам’ятник міцніше міді (лат.) — авт.). „Вони, — писав д. Г. Ц., — суть окрасою не тільки поезій Івана Франка, але руської поезії взагалі. Ми не вагаємося сказати, що від Шевченка немає кращої поезії в літературі руській. Під смирним написом „Оповідання” криється тут епічна поема першорядної краси і першорядної цінності. Поет ніби оповідає подію одного села, але се подія з життя цілого народу; його село — се лиш специфікований тип цілого народу малоруського; його терпіння й гуманність — се риси не одного села, а цілого народу”.

У цій же ж передмові Іван Франко подав джерела „Панських жартів”. „Основою мого поетичного оповідання, — пише він, — був факт, досить незвичайний у історії панщини в Галичині, записаний галицько-руським поетом Николаєм Устияновичем в увазі до його повісті „Мість верховинця”, написаної 1849 р., де було сказано, що в давніших роках (у перших роках ХІХ в.) властитель гірського села Ялинковате в Стрийському окрузі разом із громадою велів вигнати також священика на панщину, та священик, виїхавши з волами на поле, лишив воли в ярмі біля воза чи плуга, а сам пішов пішки до Перемишля пожалуватися на діда у своєї духовної зверхності, бо у світській в Стрию не надіявся знайти для себе правної охорони. Устиянович не вмів сказати далі, як скінчилася та справа і чи знайшов руський священик правну охорону у своєї духовної власті, яка тоді під пануванням всесильної бюрократії мала в таких справах дуже малий вплив.

Значно пізніше, в часі радикальної агітації, здається, в р. 1897, я одержав у Тернополі від адвоката і бувшого судді д. Гринецького рукописні спомини одного польського шляхтича про одного польського пана в Галичині, що дозволив собі ще в р. 1845 на дуже доткливий жарт із руським інтелігентним селянином та з німецьким урядником. Сі спомини будуть опубліковані при нагоді з відповідним апаратом і послужать одним із многих доказів, що моє поетичне оповідання не так дуже фантастичне та тенденційне, як се декому здавалося.

Я присвятив се оповідання пам’яті мого батька Якова Франка, від якого я, щоправда, не чув нічого про панщину, але чув оповідання про руський фестин, справлений у Львові 1849 р. в перші роковини знесення

панщини. Головною сенсацією того фестину, яку зтямив собі мій батько, крім великого здвигу руських селян, було те, що на сільським возі, запряженим чотирма чорними волами з золоченими рогами, везено через місто хліб, спечений із кірця пшениці, який передано губернаторові як знак вдячності руського хліборобного люду цісареві за дарування панщини”.

Історія, яка сталася в Ялинковатому, була детально досліджена в романі-есе Р. Горака та Я. Гнатіва „Микола Устиянович” („Жовтень”, № 4, 5, 1989 р.).

Якщо образ ідеального священика викликав захоплення Г. Цеглинського, то М. Драгоманова він обурив. У листі від 23 лютого 1895 року Драгоманов писав Франкові: „Ну, що Ви зробили з „Панськими жартами”, заставивши для реалістики німця говорити Бог зна що як і вдумувати типа, котрого ніколи не було”.

„А за „Панські жарти” я постою, — писав у відповідь Іван Франко М. Драгоманову 15 березня 1895 року. — Мені дивно трохи, що Ви в своїм суді не хочете стати вище, як мої галицькі критики Цеглинський та Огоновський і як Ок[уневська] та Коб[ринська], котрі обоє вкупі не знають тих часів ані того життя, яке я там зобразив. Дивно мені, що Ви нпр., щодо попа вірите Ок[уневській] і Коб[ринській], котрі кажуть, що такого попа ніколи не було, а не вірите, нпр., Павликові, котрий в своїх „Читальнях” наводить звістку про одного такого попа Григоровича, що ціле життя бився за мужиків з панамі і з урядом. У мене в листах, переказах і рукописах є ціла низка звісток про попів перед 1848 р., що пильно займалися школами, записували свій маєток на школи, приватно вчили мужицькі діти разом зі своїми і т. д. Я маю, нпр., рукописний буквар з р. 1845 попа Цавінського, „зладжений для дітей своїх і парафіян”. Звістку про те, як попа з парохіянами в урочисте свято гнали на панщину, я взяв від Устияновича (попа!). Та й чи ж піп в „Панських жартах” такий уже виідеалізований? Звісно, для Цеглинських і Огоновських вистарчило те, що він там показаний симпатичною фігурою, щоби з нього зробити ідеал, та мені здавалося, що більше тямущий критик догляне в описі того попа й темних сторін його діяльності, — тої пропаганди квієтизму та уяглості для властей, того гальмування всякого живого людського руху, тих невинних *riae fraudes*, якими він послуговується часом в прикрій хвилі і котрі так характерні для вдачі інтелігентного галицького русина. Я тямлю, що моя жінка, читаючи поему в рукописі, обурювалася на того попа — і се було для мене успокоєння проти того закиду, що я підхлібив попівству в своїм малюнку”.

Згаданий Франком Омелян Огоновський не у всьому погоджувався з Г. Цеглинським у його оцінці „Панських жартів”: „Хоча ж ми

високо цінимо „Панські жарти”, то все ж думаємо, що професор Цеглинський похвальну згадку про цей твір трохи „пересолив”. Вже ж годі сказати, що Франко стоїть побіч Шевченка, — що „его типи достойні станути побіч крадчих типів Гомеричних”! Такому величному порівнянню ачеї не схоче притакнути сам Франко, позаяк взагалі звісно, що на Русі-Україні нема другого Кобзаря, та що класичні типи Гомерові зовсім суть відмінні від галицьких образків”.

О. Огоновський був схильний вважати, що цей „стихотвор” є відображенням тодішніх думок Франка „а поза як він попереду заявляв не раз думки крайнього радикалізму, то вложив се оповідане в уста мужика, самовидця тих „жартів”, бо не хотів бути неконсеквентним супротив попереднього свого світогляду. Тільки ж тут не зберіг ся він подекуди неймовірного складання поетичного. Се бо хотів він, щоб невчений мужик виголосив довге оповідане про „Панські жарти”, та щоб прикрасив его гарними описами природи й поетичними образами. Так отже невчений мужик оповідає складно, неначе б читав із книжки; — він знає про давних, мало вчених попів, що їх святили в Холмі, чи в Луцку, — вміє розказати про побут Ценглевича в Куфштайні і про смерть Вишньовського на „гіцлівській горі” у Львові, про зруйноване Паризької Бастилі в часі французької революції і т. п.”.

„Замічаємо, — продовжував О. Огоновський, — що, коли вдача старенького попа-мученика є ідеалізована, характеристика Мигуцького являє ся зображена барвами яскравими, поза як автор хотів представити два екстремі людських змагань. Менше вдатною вважає ся характеристика Німця-комісара, котрий не в міру мстився панови за нечесть, яку ему заподіяно при сватаню панської дочки. А вже ж сумніваємося, чи в тих часах абсолютизму, коли цісарський комісар великою повагою тішився в окрузі, могла ему лучити ся така притичина, щоб ему серед гостей таку „оказію” зроблено, що „бідолоха втікаючи мало костей не поломав?” Відтак неймовірною є ява его з чотирма гайдуками в арешті, коли хотів Мигуцькому звістити его волю, та коли за напасть велів ему „всіпати” двадцять п’ять буків.

Хоча ж в цілім оповіданю добачаємо багато окрас поетичних, то все ж в йому також чимало прикмет прозового писання, з-за чого сей твір являє ся донекуди римованою прозою. Вкінці запримічаємо, що автор непотрібно велів Німцеві-комісару користуватись дивним жаргоном, вкладаючи ему в уста ось які слова й вирази: правта (правда), путувати (будувати), вітпирати (відбирати), сросуміла клюпа кльопа (зрозуміли глупі хлопці), топра пашає цісар (добра бажає цісар) і т. п. Хоча ж Німець і міг так говорити, то все ж довші его мови, списані

таким жаргоном, не дуже мило вражають читача, дарма, що таким писанем комічність бесіди подекуди підносить ся”...

Збірка „З вершин і низин” мала невеличкий формат і в тисненій оправі нагадувала молитовник.

1893 року сповнювалося 20 років літературної діяльності Франка, яке він вирішив відзначити другим, доповненим виданням збірки. Присвяту Ользі Франко з Хоружинських було знято. Зате було відзначено, що книжка вийшла її накладом із друкарні Наукового товариства ім. Шевченка під зарядом К. Бернадського, має 468 сторін, 6 сторінок змісту та 3 сторінки займає „Переднє слово”, датоване 27 березня 1893 року. „Громадити в сій книжці все написане мною в віршованій формі за 20 літ моєї писательської праці, — писав Франко у „Передньому слові”, — не було в мене ні думки, ні охоти. Багато з того, що за той час було мною надруковане, не варто тепер навіть читання, не то передруку. Кожному, хто слідив за розвитком галицько-руського письменства в тих 20 роках, ясно буде й без довгого викладу, що інакше й не могло бути з писаннями чоловіка, що увійшов на літературне поле молодим і невиробленим, а й опісля замість щирої поради і науки аж надто часто стрічав болючі удари, щинічні насміхи, а найчастіше тупий індиферентизм і грубе незнання. Хіба трьох-чотирьох людей міг би я назвати, котрих приятель і щире співділення помагали мені вироблювати мову і форму моїх поетичних складань, їх композицію і основні думки. Думаю, що наводячи тут імена В. Коцовського і Ів. Белея, хоч вчасті віддячусь їм за те, що вони зробили для мого розвитку”.

Ні В. Коцовський, ні Ів. Белей уже не стояли поруч Івана Франка. З табору його друзів вони перейшли у табір ворогів. Слово „віддячусь” у контексті тодішніх їхніх стосунків віддавало болем і образою.

Далі Франко пояснював, чому із усіх поетичних творів, написаних за цих 20 літ, вибрав ті, а не інші: „З моїх найдавніших віршів, друківаних в „Друзі”, подаю тут тільки дві-три п’єски, більше як документи моїх тодішніх поглядів, ніж для їх літературної стійності. Пропускаю зовсім збірочку „Балади і розкази”, видану в р. 1876. Пропускаю також два політичні памфлетики: „Дума про Маледикта Плосколоба” і „Дума про Наума Безумовича” — сей другий задля того, що по видрукуванні в „Молоті” був сконфіскований. Натомість друкую тут уперве сатиричну поемку „Ботокуди”, написану в коломийській тюрмі зимою 1880 р., та й з неї даю тільки виривки, переплітані прозовим рефератом з того, що, по моєму, не стоїть тепер друкувати так, як тоді було написане.

І в інших частинах сеї збірки найдуть читачі чимало „фрагментів” та вривків. Не хотілось мені зовсім викидати за пліт деяких розпочатих

мною і недокінчених праць поетичних. Мов бервена старої, розвалені хати, в котрій не одно пережилося і перетерпілося, ті врівки нагадують мені не одно таке, без чого й життя, може б, не життя було. Звісно, з тих неподокінчуваних або набік відсунених поем, що лежать між моїми паперами, я подаю тут тільки те, за що хоч с'як-так можу взяти на себе одвіт перед своїм художницьким сумлінням, — решта нехай іде мишам на снідання”.

Уважав за потрібне пояснити принцип укладання збірки. „Укладаючи матеріал для сеї книжки, — писав, — я покинув думку про хронологічний порядок, зовсім не пригожий в книжці так різномастого змісту, котрій, проте, хотілось мені придати яку-таку артистичну суцільність. Та де тільки можна було, я під поодинокими віршами поклав дати, коли вони заховалися чи то в рукописі, чи в друку.

Не потребую додавати, що вибираючи свої давні вірші до отсеї збірки, я не вважав їх історично-літературними документами, котрі повинні друкуватися, не змінюючи „ніже титли, ніже тії коми”. Я користувався авторським правом і, не тикаючи основної думки, підправляв мову, котрої вироблення до ступня мови літературної за останніх 20 літ все ж таки значно посунулось наперед, може, й не без моєї скромної підмоги. Що в моїх давнішніх віршах мова не все чиста, се ще тим легше зрозуміти, що я особисто переходив деякі такі ступні розвитку (а хто в Галичині не переходив їх в тім часі!), де панувало намагання притлумити почуття живої, чистої народної мови, котре змалку ще було у мене сильно розвите. На мені в мініатюрі повторилось те, що в великім розмірі бачимо на всій галицько-руській літературі: школа, граматики і спори язикові прибили і закаламутили чистоту народної мови”.

„Переглядаючи тепер ті віршовані листочки, — закінчував „Передне слово”, — між котрими так багато перед часом зів'ялого листя, відчуваю разом і сум і радість. Двадцять літ життя і праці — може, не так пильної, не так свідомої і суцільної, як би треба було, та все-таки, смію сказати, подиктованої щирим бажанням загального добра і поступу, щирою любовою до рідного народу і рідного краю... Не один широкий розмах наївної думки, не одна блискуча надія — а які скромні здобутки! Та, з другого боку, потішає мене певність, що лід проламаний, що рух наш обцєнародний, так слабкий, несмілий і несвідомий ще перед 20 літами, сьогодні став уже куди-куди не той. Помиляємось не в одному і тут і там, шкутильгаємо і падемо інколи — ще й як погано падемо! — та все-таки сума наших сил більше, сума здобутого нами здорового і чистого зерна більше, сума доброго, братерського, теплого почуття по сеї і по той бік більше. І в тому радісному почутті я сміло говорю сам

собі, що тих 20 літ, що пройшли між написанням сонета о Котляревським а вірші про мандрівку Біди по Галицькій Русі, хоч і не дали мені того, про що я колись зеленим хлопцем марив, то все-таки ані для мене, ані для мого рідного краю не пройшли марне”.

Збірка містила усе найкраще, що написав Франко за 20 років. Ці поезії, окрім того, відбивали весь його життєвий шлях. Очевидно, саме з цих міркувань він розбив вірші у чіткі цикли, проставивши під кожним дату написання.

Перший цикл називався „De Profundis” — „З глибин”. Відкривав його вірш „Гимн” (Замість прологу) — „Вічний революціонер”, а відтак ішли „Веснянки”, яких було стільки ж, скільки у першій збірці — 15. Друга частина „Осінні думи” містила чотири поезії, з яких у першому виданні збірки були тільки „Журавлі”. Третю частину Іван Франко назвав „Скорбні пісні”, і тих пісень було дев’ять. Їх основа — вірші з квітня-травня 1880 року, тобто з часу його другого арешту на Коломийщині. Ці скорбні пісні у збірці „З вершин і низин” звучали плачем біблійного Єремії. Зміст четвертої частини, названої „Нічні думи”, найбільш чітко виражений у сьомому з дев’яти віршів цього циклу. Це вірш „Не покидай мене, пекучий болю”. Він був написаний 29 жовтня 1883 року, хоч більшість віршів цієї частини написані, як і „Скорбні пісні”, 1880 року:

Не покидай мене, пекучий болю,
Не покидай, важкая думо-муко
Над людським горем, людською журбою!

Рви серце в мні, бліда журу-марюко,
Не дай заснуть в постелі безучастя —
Не покидай мене, гриже-гадюко!

Не дай живому в домовину класться,
Не дай подумать ані на хвилину
Про власну радість і про власне щастя,

Докіль круг мене міліони гинуть,
Мов та трава схне літом під косою,
І від колиски аж по домовину

Живють з бідною, наче брат з сестрою, —
Докіль життя тяжким нас давить валом,
На пні ламає силою страшною,

Докіль ще недосяглим ідеалом
Для мільйонів ситість, тепла хата, —
Докіль на лицях сльози, ніби ралом,

Борозди риють, доки зимна крата
Тюремна руки путає робучі,
Мруть з голоду бездомні сиротята,

Пишаються під небом ті блискучі
Гнізда розпусти, зопсуття й обмани
І світ заражують, докіль могучі

„Стовпи” отруту ллють в народні рани,
Думки кують, для прихоті своєї
Люд трупом стелють люті тамерлани!

Ох, загніздись на дні душі моєї,
Важкая думо! Сильними кліщами
Стискай те серце, скоро б від твоєї

Схибнув я стежки! Ночами і днями
Шепчи над вухом: „Ти слуга нещасних!
Працой для них словами і руками
Без бажань власних, без вдоволень власних!”

„Думи пролетарія” були п'ятою частиною; цей цикл із п'яти поезій було розширено до десяти, а головну думку циклу виразила поезія „Semper idem!” — „Завжди те саме!” (лат):

Против рожна перти,
Против хвиль плисти,
Сміло аж до смерти
Хрест важкий нести!

Правда против сили!
Боем против зла!
Між народ похилий
Вольності слова!

З світочем науки
Против брехні й тьми —
Гей, робучі руки,
Світлії уми!

Ще те не вродилось
 Острее залізо,
 Щоб ним правду й волю
 Самодур зарівав!

Ще той не вродився
 Жар, щоб в нім згоріло
 Вічне діло Духа,
 Не лиш утле тіло!

Опубліковані у першому виданні збірки поезії „Каменярі”, „Беркут”, „Христос і хрест” та „Ідилія”, доповнені поезією „Човен”, написаною в Стрию 13 червня 1880 року під час етапу та вперше опублікованою у „Світі” № 8-9 за 1881 рік, і поезією „Наймит”, під якою вперше замість „Джеджалик” Іван Франко вжив псевдонім „Мирон”, склали заключну частину циклу „De Profundis”. Цю частину Іван Франко іменував „Excelsior!”, що означає „З вершин!”

Найбільшим у збірці виявився другий розділ „Профілі і маски”, який, як і попередній, був розбитий на частини, до котрих своєрідним прологом служив вірш під назвою „Поезія”, написаний 20 березня — 1 квітня 1893 року. Першою частиною згаданого розділу був цикл „Поет”, що містив п'ять поезій, із яких „Рідне село” та „Поєдинок” публікувалися вперше, а „Пісня і праця”, яка відкривала цю частину циклу, у першому виданні збірки була окремою поезією. 1899 року вийде збірка Івана Франка „Поєми”, в якій останньою буде поема „Похорон”, що разом із поемами „Іван Вишенський” та „Мойсей” творить триєкирію української політичної поезії. Ніхто ні тоді, ні пізніше не зауважив, що передвісником цієї поеми був „Поєдинок”, уперше опублікований у другому виданні збірки „З вершин і низин”.

Друга складова частина циклу „Поет” має назву „Україна”: „Моя любов”, „Не пора” без означення дати написання, „Ляхам” та „Розвивайся ти, високий дубе”. Поезії „Ляхам” та „Не пора” входили до першого видання збірки. 50-томне видання обійшлося тільки віршем „Моя любов”. Інші до нього не були включені.

Свій першій любові Ользі Рошкевич Іван Франко поклонився у збірці циклом „Картка любові”, основу якої склали поезії, написані вже тоді, коли стало зрозумілим, що Ольга уже ніколи не буде його. В останньому вірші цього циклу поет писав:

Я буду жити, бо я хочу жити!
 Не щадячи ні трудів, ані поту,

При ділі, що наш вік бересь вершити,
Найду й свою я тихую роботу.

З орлами я не думаю дружити,
Та я опрусь гниючому болоту,
Щоб через нього й другим шлях мостити —
На те віддам свій труд, свою охоту.

А як часом моя послабне сила,
І серце в груді біль зіпить пекучий,
І людська злість зморозить кров у жилах,

То човник мя перенесе летючий —
Твоя любов підніме мя на крилах,
Аж поки вал не зломиться ревучий.

Цикл „Знайомим і незнайомим” містив 12 поезій, із яких тільки „Молодому другови” друкувалася у першому виданні, решта побачили світ в інших виданнях. У виданні 1893 року вперше були опубліковані „N. N.”, „Анні П.”, „Тетяна Ребенцукова” та „Гриць Турчин”. Відкривалася ця частина поезією „Корженкови” (Корженко — псевдонім Володимира Коцовського, про якого Іван Франко згадував у „Передньому слові” до збірки; вперше цей псевдонім був ужитий під віршами, опублікованими 1887 року в альманасі „Ватра”). Вірш „Данилові Млаці” написаний, як твердить автор в епіграфі, після прочитання вірша „Не можна всім догодити” Сидора Воробкевича (Данила Млаки), надрукованого у „Календарі Просвіти” за 1886 рік. (Насправді вірш називався „Що робити, щоб всім догодити”). Вірш „Данилові Млаці” приніс Іванові Франкові чергові неприємності. Сидір Воробкевич почувся ображеним. У вірші Воробкевича мова йшла про те, що ліричний герой не знає, коли над народними справами плакати, а коли ними тішитися — що б не робив, усе не в пору. Іван Франко з того приводу написав ще один сонет, але його за життя так і не опублікував. Перший його рядок розкриває всю суть суперечки:

Не в пору був твій плач, і сміх не в пору,
То й кпились люди з сліз і сміху твого —
Твій жаль об тім нагадує дурного —
Прости на слові — Павлуся істор'ю.

Той Павлуся, коли йшла похоронна процесія, сміявся, а коли весільна — плакав...

Кому із синів священників, які обдирають і „тиранять” селян, був присвячений вірш „N. N.”, датований 18 березня 1883 року і вперше опублікований у другому виданні збірки, — невідомо. Подібних „патріотів” і знайомих у Івана Франка було чимало.

Присвята „Михайлині Р[ошкевич]”, сестрі колишньої Франкової нареченої Ольги, яка дебютувала у збірці „Молот” 1878 року, а відтак у жіночому альманасі „Перший вінок”, мала дату написання 7 квітня 1882 року і вперше була надрукована у № 19 „Зорі” за той же рік.

Поезія „Анні П[авлик]”, присвячена сестрі М. Павлика, хоч і була написана 1880 року, вперше побачила світ саме у згаданій збірці. Михайло Павлик і тоді, і до кінця життя вважав, що Іван Франко зробив велику помилку, не одружившись із Анною.

Це одна присвята, названа „N. N.”, датована 14-18 грудня 1883 року і вперше опублікована в № 24 „Зорі” за 1883 рік під заголовком „Прощальна пісня”, стала яблуком розбрату для жінок, близьких серцю Івана Франка:

Будь здорова, моя мила,
Я не твій!
Розлучила
Нас могутча сила.

Де поставить кого доля,
Там і стій!
Моя ж доля —
Вітер серед поля.

Цей вірш Франко надіслав У. Кравченко у листі, написаному між 14 і 18 грудня 1883 р., з припискою: „Тільки прошу Вас, не прикладайте смислу тої пісні, а особливо її закінчення до себе. Я надіюсь, що наші дороги не розійшлися, але, противно, що ми довго ще будемо йти і працювати спільно для нашого краю”. Як стверджує у своїх спогадах Михайлина Рошкевич, „пісня” зіграла вирішальну роль у зриві стосунків Ольги Рошкевич з Іваном Франком.

Климентині Попович, яка на час другого видання збірки вже писалася Боярська, присвячено вірш „К. П.”, який був опублікований у № 17 „Зорі”. Цей вірш у контексті стосунків Івана Франка з Климентиною Попович давав зрозуміти, що заманити гарними очима поета не вдалося.

Чимало дискусій викликало питання, кому з Ольг — Ользі Рошкевич чи Ользі Білинській — Іван Франко присвятив вірш „Олі”. Час

написання вірша сам Франко у різні періоди датував різними датами, але вперше він був опублікований у 12-му номері „Зорі” за 1884 рік. Михайлина Рошкевич категорично стверджувала, що вірш був присвячений Ользі Рошкевич, а Марія Білецька, авторка спогадів про Івана Франка, твердила, що — Ользі Білинській, скромній народній учительці. За її твердженнями, і вірш „Раз зійшлися ми случайно”, який став п'ятою піснею „Першого жмутка” „Зів'ялого листа”, відобразив настрої поета при його останній зустрічі з Ольгою Білинською. Одружитися їм не судилося. Ольга Білинська, дати життя якої й досі не встановлені, так і не вийшла заміж до кінця життя.

Трудно сказати, чи здогадувався Омелян Огоновський, що X вірш циклу „О. О.” присвячений йому. Вірш був написаний 1881 року. Іван Франко включив його у друге видання збірки „З вершин і низин”, хоча міг і не робити цього. На жаль, роки не змінили шановного професора. Про таких, як він, Франко писав:

Хухають вони і шепчуть
Естетичні формули,
Крають, латають і ліплять
Світ будущий із бібули.

Закінчували розділ два вірші. Один із них, „Тетяна Ребенцукова”, написаний 5 квітня 1880 року, був відгуком на конфіскацію опублікованого в „Громадському друзі” (1878 рік) однойменного оповідання М. Павлика, за котре автор, якому інкримінувалися антимилітаристські та антимонархічні настрої, а також посягання на інституцію шлюбу, був засуджений до шести місяців ув'язнення (щоб уникнути арешту, Павлик виїхав у Швейцарію до М. Драгоманова).

Аналогічним відгуком на публікацію у „Дзвоні” вірша „Гриць Турчин” була однойменна посьвята Івана Франка цьому творові, написана 7 квітня 1880 року і вперше опублікована у другому виданні збірки „З вершин і низин”. Посьвята закінчувала розділ „Знайомим і незнайомим”.

Ніхто з дослідників та шанувальників творчості Івана Франка не міг припустити, що 21 поезія, з'єднана назвою „Зів'яле листа”, 1896 року стане основою його збірки-драми під тією ж назвою. Тільки два вірші з включених у збірку мали дату: „Не знаю, що мене до тебе тягне” — 1882 рік, та „Привид” — „Відень, 6 ноябр. 1892 р.”. Різниця між ними 10 літ. Ці дати пізніше виявилися дуже суттєвими для пояснення мотивів та причин написання „Зів'ялого листа”. А поки що ці твори читалися, як гарна і несподівана для „революційної тематики” (так означив суть першого видання збірки Г. Цеглинський) інтимна поезія.

Наступним циклом розділу „Профілі і маски” був цикл „Осел”, що містив дванадцять творів, присвячених актуальним проблемам політичного та громадського життя Галичини, для більшості яких це була перша публікація, хоча написані вони були в різний час. Центральним за смисловим та ідейним навантаженням став твір під номером VIII — поема „Ботокуди”, назва якого складена з виразу „Бо то куди?”. Публікуючи його, Іван Франко пояснював: „В февралі і марті 1880 року під сим заголовком написав я був невеличку сатиричну поемку, в котрій під назвою ботокудів осміяв звісну часть нашої галицько-руської інтелігенції і деякі моменти з її історії від 1848 року. За радою М. Драгоманова, я не друкував її досі. Прочитавши тепер рукопись, я побачив, що друкувати сю поемку в цілості не стоїть, хоч деякі її уступи і досі не втрачили інтересу. Не хотячи перероблювати цілості в дусі теперішніх моїх поглядів політичних і артистичних, я зважився подати тут тільки деякі шматочки моєї поеми, зліплюючи їх уодно коротенькими прозовими переповідками того, що пропущено”.

Поема фактично стала сатиричною оповіддю історії Галичини, в якій одні зберігали вірність Габсбурзькому монарху (їх звали „тирольцями Сходу”), інші за гроші та „переконання” поповнювали ряди активних членів погодінської москвофільської колонії та інших орієнтацій. І одні, і другі були тими, кого зараз називають „флюгерами”.

Тим же духом сатири пройнята й „Мандрівка Русина з Бідою”, де в навмисне поперекручених прізвищах можна було впізнати багатьох, коли не всіх діячів народовецького табору, який до кінця Франкового життя був йому ворожий і з котрим поет ніколи не знаходив спільної мови, за що той віддавав йому борг, як казав Іван Франко, „з добрими процентами”.

Цикл „Сонети” складався з двох розділів: „Вольні сонети” (I-XVII) та „Тюремні сонети” (I- XLV). У першому був поміщений сонет „Народна пісня”, написаний 1873 року і вперше опублікований у № 3 „Друга” 1874 року. Від цієї дати і починається літочислення Франкової літературної діяльності. 1873 року був написаний і вперше друкований у збірці сонет „Котляревський”. Сонети пізніше передруковувалися в інших виданнях, зазнаючи певних змін. До публікацій сонетів XLIV („Багно гнилеє між країв Європи”) та XLV („Тюрмо народів, обручем сталевим”) у першому томі 50-томного видання подано наступну базу: „Сонети XLIV і XLV, спрямовані проти австрійської монархії, у збірці „З вершин і низин” (1893) адресовані — з метою обійти австрійську цензуру — Росії. Насправді ж мається на увазі Австрія. Четвертий рядок сонета XLIV („О А[встріє]! Де ти поставиш стопи...”), відтворе-

ний за автографом, у збірці має таку редакцію: „Росіє, де лиш ти стовпи...”. Як слушно зауважує М. Возняк, зміст обох сонетів показував кожному вдумливому читачеві, що вони спрямовані не проти Росії, а проти Австрії: рядок „...в Сибір не шлеш” у першому з них усував будь-який сумнів (М. С. Возняк. *З життя і творчості Івана Франка*, с. 192). Крім того, І. Франко не міг всупереч елементарним географічним відомостям сказати про Росію: „Багно гнилее між країв Європи...”, як не міг сказати — всупереч дійсності — що царизм дав народам „всім... зверхні вигляди свободи”. І, нарешті, своє ставлення до Росії як „краю туги та терпіння”, „краю крайностей жорстоких” поет виявив у XXXIII сонеті.

Академік А. Кримський свідчить: „Ів. Франко, друкуючи свою збірку „З вершин і низин”, надсилав до мене (звичайно, що в запечатаному конверті) кожен готовий аркуш збірки негайно ж після того, як він друкувався, і часами робив на полях деякі свої зазначки. Цей примірник „З вершин і низин”, що він мені таким чином потроху прислав, тепер належить Українській Академії наук і переходить у книгозбірні Комісії словника живої української мови. В ньому на стор. 182 кожен охочий може побачити власноручну, чорнилом зроблену виправку Ів. Франка до сонета № 44. Слово „Росіє” в 4-му рядку Франко закреслив і надписав „О Австріє!”, а разом викреслив слово „лиш” як позаметрове, ще й поставив збоку той коректорський знак, що їм у друкарнях зазначають теє слово або тую літеру, яку треба викинути. Після того 4-й вірш має читатися ось як: „О Австріє! Де ти поставиш стопи...” і т. д.” („Записки історично-філологічного відділу УАН, кн. 7-8, К., 1926, с. 409).

Залишається тільки гадати, чому таких признань не зробив сам Іван Франко...

Цикл „Галицькі образки” опісля дав назву прозовій збірці Івана Франка польською мовою „*Obrazki galicyjskie*”, яка вийшла 1897 року — саме до неї поет написав скандально відому передмову „*Niesco o sobie samym*” („Дещо про себе самого”). Цей цикл включав ранні твори Івана Франка, написані здебільшого на нагуєвицькі теми у 1881-1882 роках і публіковані у „Світі”, за винятком уривка з так ніколи і не написаної поеми „Різуни”, котрий уперше був надрукований у збірці під назвою „Голод”. У його основу лягла оповідь батька про мазурську різню 1846 року, коли польські селяни на заклик своїх панів ставати проти Австрії і реставрувати колишню Польщу вирізали самих панів. Правда, в даному уривку йдеться не про те, а про страшний голод 1846 року. Темі різні Іван Франко присвятив оповідання „Різуни” (Лист Маньки з Городецького до Касі з Янівського передмістя), вперше опубліковане в

збірці 1903 року „З бурхливих літ”. Цікаво, що збереглося два фрагменти задуманої поеми, перший із яких починався словами:

Я в сорок шостім році ще малий був.
Ми з батьком на Кальварію йшли
Ід першій мамці...

Чи це була правда, чи поетична фікція — невідомо. Іван Франко ніде не згадував про цей факт у своїй біографії.

Дванадцятую позицію в „Галицьких образках” займав уривок із ніколи не написаної поеми „Марійка”, а тринадцятим був уривок із поеми „Нове життя”, про яку Іван Франко згадував у листах до Уляни Кравченко. В тому уривку є слова, які так часто люблять цитувати, коли згадують про рідні Франкові краї:

О краю мій, Підгір'я ти прекрасне,
Як я люблю, як я люблю тебе!
Мов зірка та, що світить і не гасне,
Так та любов в душі моїй живе.

Цикл „Жидівські мелодії”, який у першому виданні збірки представлявся двома віршами, у новому мав вісім поезій, більшість із яких були написані 1889 року та вперше опубліковані 1890 року в журналі „Народ”. Перші чотири вірші — „Самбатіон”, „Пір'я”, „Асиміляторам” та „Заповіт Якова” — у 50-томне видання творів Івана Франка не увійшли. „Збідненою у 50-томному зібранні виявилась єврейська тематика, — писала з цього приводу З. Франко у вступному слові до видання „Іван Франко. Мозаїка”, — хоч у Франка вона висвітлена різнобічно і представлена різножанровою продукцією. Так з восьми віршів циклу „Жидівські мелодії” у зібранні представлені тільки чотири, а чотири інші — „Пір'я”, „Асиміляторам”, „Самбатіон”, „Заповіт Якова” — пропущені. Ці пропущені вірші були, як признавався сам поет, написані за мотивами пісень, казок і оповідань, складених євреями Підгір'я після організованих царською охранкою єврейських погромів, що хвилею прокотилися по Наддніпрянській Україні в 1881 р. Слухи про них дійшли і до Галичини. Записи цих пісень і оповідань потрапили до рук поета, і він використав їх як сюжетні для своїх поетичних творів. До опрацювання цих сюжетів він підійшов із становища громадянина, непримиренного до будь-якого суспільного зла, але й не без фахового інтересу до народної творчості єврейської бідноти, такої ж гнаної і визискуваної, як і українська (а єврейським фольклором він цікавився, чого доказом є хоча б

його студія „З поля фольклору. Жидівська війна”), з якою підгірські селяни перебували в постійних контактах і з якою солідаризувались за суто соціальними ознаками і мотивами. Чому ж тоді ці твори усунено із зібрання? Відповідь проста: у кожному з них проглядає одна думка — неминучість розплати за кривди, заподіяні євреям. Звичайно, міри покарань зображені в ірраціональному, міфологічному ключі, тобто в алегоричних образах, в яких і були „матеріалізовані” оті прагнення єврейської бідноти до встановлення міжнаціональної гармонії і соціальної справедливості. Прийом алегорії не затіняв основної думки про те, що насильницькі дії мусять бути покарані, в ім'я чого вони б не робились, і для них у народі знайдуться сили”.

„За бортом зібрання, — продовжувала З. Франко, — опинились і поетичні переклади уривків з поеми Ярослава Врхліцкого „Бар-Кохба”. В ній розповідається про повстання євреїв у Палестині в 133 р. н. е., яке було жорстоко придушене римськими легіонами, про повстання, де євреї продемонстрували високий героїзм і благородство, аж ніяк не національну нетерпимість до завойовників, а людську зневагу до тиранів, убивць. Не ввійшли сюди і дві поезії єврейського поета Моріса Розенфельда „Моя пісня” і „Пісня робітників”, ідейно співзвучні циклові вірші „Думи пролетарія” із збірки „З вершин і низин”. Чого? Важко пояснити. Адже і переклади Врхліцкого і Розенфельда друкувались колись у 27- і 28-му томах „Рухівського” 30-томника, отже, чим вони не прийшли до смаку редколегії в нашу епоху? Не інакше, як тільки небажанням популяризувати єврейські теми в слов'янській літературі і єврейських поетів, бо інших мотивів не придумаєш (адже не ліміт паперу, не випадковий недогляд і не наявність висловів, що зачіпали б національну гідність інших народів, були цьому причиною). Все це було звичайною перестраховкою”.

У 50-томному виданні цикл „Жидівські мелодії” розпочинається з поеми „Сурка”, про написання якої Іван Франко повідомляв у листі до Михайла Драгоманова від 15 вересня 1891 року: „Написана вона в тюрмі, в самі тяжкі години, коли мені здавалося, що прийдеться пропадати з гризоти. Бажалося віддихнути згадкою про дітей, та власне згадка найдужче мучила, бо бачилось їх самих, покинутих і безпомічних, мов те старченя в снігу. От тут і підвернулося оповідання конокрада Герсона про Сурку, і я взяв його живцем та й обробив віршами болгарських пісень”.

„Сурка” — це трагічна оповідь жидівської дівчини про свою долю та долю її ненародженої дитини. Поема вийшла окремим виданням 1890 року накладом автора. Конокрад Гершон став головним героєм

поєми „З любові”, що йшла у циклі під номером VII. Конокрад Гершон діє і в поемі „У цадика”, яку було присвячено Наталії Кобринській.

У тюрмі написана й остання поема циклу „По-людськи (Оповідання онучкаря)”.

Після „Жидівських мелодій” ішли „Панські жарти” з посвятою пам'яті батька Якова Франка. У цій публікації Франко зазначив, що поема написана в „январі і фебр. 1887 року”, а не просто в 1887 році, як було вказано у першому виданні.

Останнім циклом збірки були легенди. Їх було три: „Смерть Каїна”, „П'яниця” та „Цар і аскет”; для двох останніх це була перша публікація. Поема „Смерть Каїна”, яку багато критиків вважає вершиною філософської поеми Івана Франка, вперше була надрукована окремим виданням у 1889 році в серії „Літературно-наукова бібліотека” під номером 3. Під публікацією Іван Франко не поставив дати написання, хоч відомо, що він працював над поемою декілька років.

„Цікавий я дуже, — писав він М. Драгоманову 20 березня 1889 року, — що Ви скажете про „Каїна”? Він сидів мені в мозку ще від часу, коли я перекладавав Байронового „Каїна”, і тільки торік я осилив якось сю жидівську легенду, домішавши до неї шматок з легенди про Фауста, котрий з вершин Кавказу оглядав рай. З обробкою — сміло скажу — намучивсь я щиро: цілість перероблював два рази з ґрунту, так що з первісно написаного ледве чи осталося нетиканих до 200 віршів, деякі часті перероблював і три, й чотири рази, майструючи зовсім нахолодно, по-столярськи. Боюсь, що багато слідів того майстрування осталося видно. Найгірше те, що у нас, у Львові, абсолютно ні з ким о таких речах порадитись, нікого попросити о рецензію рукописі. Одна моя жінка, спасибі їй, задала собі праці прочитати рукопис після кожної переробки і дала мені деякі дуже розумні ради. Але в речах літератури і поезії вона профан. А з більш тямущих людей П[авлик] взагалі в мою поезію не вірить і для таких речей, як „Каїн”, мало має зрозуміння, а Коцовський, одинокий у нас справді тямущий критик і тонкий аналітик, котрий уміє ввійти в річ, той, хоч тепер зо мною в дружніх відносинах, але тільки для того, що здалека”.

Байронового „Каїна” Іван Франко переклав і видав у серії „Дрібна бібліотека” 1879 року четвертою книгою. Першу частину „Фауста” Гете „в перекладі Івана Франка” надрукувала „Правда” 1880 року (випуск 1-3) із посвятою Михайлові Драгоманову („Тобі сей труд”). Вона також не була включена до 50-томного видання творів письменника. Матеріал поет черпав із Біблії, апокрифа про Лемеха, який включив до видання „Апокрифи і легенди з українських рукописів. Зібрав, упорядкував та

пояснив др. Ів. Франко. т. I. Апокрифи старозавітні", що вийшло у Львові 1895 року. Немає сумніву в тому, що в поемі відбилися і власні відчуття Івана Франка, про що він чітко сказав у вірші „Неясна для вас ця легенда...“, написаному 28/3 1889 року (за життя поета цей вірш не друкувався):

Неясна для вас ця легенда
І чудно читати її?
Не личить стара реверенда
На хлопській плечі мої.

Що ж, пані, ті вірші неясні —
То власная повість моя:
Мої розчарування власні
І лютая мука-змія.

Колись за невластні провини
Цурались мене і кляли, —
Мов Каїн отой по пустини,
Блудив я по рідній землі.

Докори зносив я і труди
І, хоч їх тягар мя ломив,
Я привидом, з власної груди
Розснoваним, душу кормив.

Я з власного серця і крові
Творив собі радісний світ,
Щоб скарб весь своєї любові
У нім помістити як слід.

А нині, коли я вертаю
З словами любові до братів,
Чи ж „щирі“ сліпці не пускають
На мене затроених стріл?

Важка моя пісня, о пані,
Бо важко на серці мені:
Мов човен під ніч відірвавсь від пристані,
Хитають ним хвилі, шаругою гнані,
На небі ні зірки, внизу ж у отхлані
Таємні мигочуть огні.

О. Огоновський у своїй „Історії літератури руської” (Ч. III, 2 відділ) присвятив „розбору” поеми десять сторінок, на котрих переповів її зміст та висловив ряд претензій до „недорічностей” на зразок тієї, що не міг сліпий Лемех убити Каїна і т. і. Правда, згадану поему він ставив вище „Панських жартів”. „Висшу поетичну стійність, — писав він, — має легенда „Смерть Каїна”...

В. Сімович у передмові до збірки „З вершин і низин”, виданої „Українською накладнею” в 1960 році, стверджував: „За сю поему проклинав Франка з амвона, на т. зв. маєвих богослужіннях, один зі сучасних великих достойників церкви ще в 1898 р. (він тоді був іще незначний катедральний проповідник і сотрудник), і то за те тільки, що Франко осмілився змалювати Каїна не так, як у Біблії. Слухачі мало — а то й неграмотні селянки з підміського села так тоді зі своїм душпастирем обурювалися на Франка, що почали було своїх дітей лаяти: „А ти, Франку, ти!” Це автентичне, я сам чув це на власні вуха. Тоді той достойник полемізував, теж перед неграмотними жінками (не знаючи, на що й чому), кидаючись із піною ненависти на радикалів, і з Кобринською, за її вислів, що вона, мовляв, не розуміє, як міг Христос ізродити ся з Діви — і мав великий успіх, бо всі жінки... плакали”.

Наступна легенда „П'яниця” мала посвяту: „Присвячую великому писателеви руської землі гр. Л. Н. Толстому”. Поема, як зазначено в публікації, написана у Відні в грудні 1892 року.

В основу поеми лягла пам'ятка стародавньої російської літератури XVII століття „Слово о бражнике, како вниде в рай”. З цього невеличкого оповідання Франко зродив цілу поему. Мова в ній іде про п'яницю Кліма, який замерз і по смерті опинився перед райською брамою. Відмовилися пустити в рай Кліма апостоли Петро і Павло, царі Соломон і Давид — впустив Ной, перший п'яниця на землі, з якого, як говориться у біблійній оповіді, сміявся його син Хам.

Фінал і мораль поеми дуже цікаві і в дусі Франка: усі п'яниці в порівнянні зі злочинами Петра, Павла, Давида, Соломона й інших достойників — ніщо:

„Сли лиш тим гріхом ти грішний,
То ходи у рай предвічний!”

І Ной батько сідоглавий
Кліма стиха в рай впуска.
Пан Біг добрий і ласкавий
Тож не вигнав п'яка.

Ну, питає хто цікавий,
 А мораль сего яка?
 О, моралі тут три бочки,
 Ось дві три важніші точки:

Любиш, брате, чарку живо,
 Дякуй Богу і за се!
 Лучше хто п'є мід і пиво,
 Ніж хто братню кровцю ссе.
 Не з п'яниць найбільше жниво
 Чорт у пекло понесе.
 Ти ж по смерті по п'яцки
 Лізь у небо хоч би рачки.

Сли святі тебе полають,
 Ти надії ще не трать:
 Свій уряд вони лиш знають,
 Не всю божу благодать.
 Просьби, сльози силу мають
 Ноя в поміч підзвать.
 Та ще й те май на прикметі:
 Впивсь, спи в коршмі, не в заметі.

Чимало дослідників пояснюють присвяту Л. Толстому тим, що за-
 дум „П'яниці” виник після прочитання його казки „Грішник, що кається”
 (1886 р.).

Закінчувала друге видання збірки індійська легенда „Цар і аскет”,
 присвячена молодому російському князю Сергію Щербатському, „що як
 студент індології, — писав Іван Франко у передмові до другого видання
 поеми в 10-11 книзі „Універсальної бібліотеки” 1910 року, — перебу-
 вав тоді у Відні, слухаючи викладів славного, передчасно померлого профе-
 сора Bühler-а. З ним познайомив мене др. М. Мурко, і ми кілька разів
 проводили по кілька годин у дружніх розмовах. Я доручив кн. Щер-
 батському свіжо виданий том моїх поезій, а він за се дарував мені
 чотири томи тихонравовського видання Гоголя в гарній оправі. З наго-
 ди проїзду Драгоманова через Відень весною 1894 р. я мав приємність
 познайомити Щербатського також із Драгомановим. Щербатський якось
 боявся думки про поворот до Росії, хоч і як любив студій над індійською
 культурою, і надіявся за поворотом до Росії потрапити в експедицію до
 Кашгару, яка мала відкопувати знайдені там кимось руїни прастарих
 міст, у яких надіялися познаходити також багато північно-індійських

рукописів. Не знаю, чи була виряджена російським правительством ся експедиція і чи попав у неї Щербатський. „Боюсь, что дома разопьюсь”, — повторяв він кілька разів, роздумуючи про своє недалеке майбутнє. Пізніше чув я, що він був учасником подорожі російського престолонаслідника, а теперішнього царя Миколи II до Індії та Японії. Нехай отсі слова разом із короткою присвятою на чолі поеми будуть милою згадкою сьому від природи і фортуни багато обдарованому, а притім простому в поведженні, щирому і чесному чоловікові”.

До першодруку Іван Франко подав джерела, на основі яких була написана поема: „Легенда, котру тут подаю, є вільна переробка одного епізоду санскритської книги „Маркандея-пурана”. Книги, звані „пурана” (святі повісті), займають у санскритській літературі доволі видне місце. Є їх усіх 18, і разом вони обіймають 1 600 000 віршів, а майже друге тільки обіймають т[ак] зв[ані] „Упа-пурани” („Менші пурани”), з чого можна собі виробити виображення о об’ємі той величезної літератури. „Пурани” належать до найпізніших творів санскритської літератури і постали в часі від VII до XII віку по Хр[істі], а то й ще пізніше. Нав’язуючи до святих книг „Веди” і до великих національних епопей „Махабхарати” і „Рамаїні”, „Пурани” оповідають „про сотворення і відновлення світу, про поділ часу, про встановлення законів і релігії, про родовід патріархальних родин і царських династій”. Без сумніву, в тих нових „пуранах”, досі ще дуже мало простудійованих європейськими вченими, в масі новішого, брахманського віршування заховалось чимало зламків давнішої, свобіднішої творчості, багато перлів поетичних високої стійності. До найкращих належить, безперечно, повість про терпіння царя Гарісчандри. Повість ся була в старій Індії дуже популярна і належить до найстарших легенд індійських; зав’язки її стрічаємо вже в найдавніших брахманських поясненнях „Веди”, в так званій „Айтарейя-Брахмана”. Так само популярною була історія царя-аскета Вісвамітри. Обі ті історії, в різних віках різно оброблені, становлять нині великий хаос різнорідних і незгідних з собою варіантів. Взавши основою своєї переробки варіант, мабуть, найпізніший, що становить глави VII і VIII „Маркандея-пурани” (я користувався текстом транскрибованим) і перекладом Рюккерта („Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft”, XII), я дозволив собі супроти оригіналу поробити деякі зміни. Поперед усього індійський розмір і індійський спосіб оповідання я замінив нашим, сучасним; я не хотів давати перекладу індійського тексту, але індійську легенду, по-нашому оброблену; задля того я, держачися взагалі вірно ходу оповідання „Пурани”, дозволяв собі декуди коротити, інде знов ширше малювати деякі сцени і ситуації, про те дбаючи,

щоб легенда на сучасного читача робила хоч в приближенні таке враження, яке мусила в санскритськiм оригіналі робити на давніх індусів. Задля тої самої причини мусив я міфологічний *deus ex machina* (Бог з машини — авт.), котрим кінчиться легенда індійська, усунути і замінити його закінченням, котре, по моїй думці, більше відповідає нашим почуттям і поглядам”.

Про останню легенду Франко писав і в другому виданні поеми: „Поєма „Цар і аскет”, написана мною 1892 р. на основі німецького віршованого перекладу одної частини „Маркандея-Пурани”, доконаної Фрідріхом Рюккертом і друкованої в „Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft”, т. XIII, ст. 103. Я не держався строго німецького тексту і позволив собі змінити закінчення поеми, даючи трагедії короля Гарісчандри замість індійського фатального новочасний щасливий, але й індійському духові зовсім не противний вихід. Поєма була друкована в моїй збірці поезій „З вершин і низин”, друге видання р. 1893. Се видання тепер майже розпродане”.

Повідомлення про підготовку другого видання збірки „З вершин і низин” надрукувала тільки „Зоря” (№ 11, 1/13 червня 1892 р.), редактором якої був Василь Лукич: „Друге доповнене виданє поезій Ів. Франка „З вершин і низин” друкуєсь і незабаром появиться на світ. Виданє се буде майже в четверо більше від першого, обіймати буде 25-28 аркушів друку формату такого ж, як і „В поті чола”. Крім творів, що були в першiм виданню, тут міститись буде вибір оригінальних поезій Івана Франка, друкованих в часописах „Друг”, „Світ”, „Зоря” і в інших виданнях, а також багато поезій доси не друкованих, в тім числі обширні виривки з поєм „Ботокуди”, „Марійка”, „Нове жите”, цікль (цикл — авт.) „Тюремних сонетів”, нові поеми „Мандрівка Русина з Бідою”, „Цар і аскет” і т. і. Виключені з сеї збірки переклади, а також сатиричні поеми „Дума про Меледикта”, „Дума про Наума Безумовича” і т. і. Ціна книжки по виході буде за брошурований екземпляр 1 гульден 80 кр. (3 корони), за оправлений 1 г. 80 кр.”. Далі йшло повідомлення, де можна придбати збірку.

Наступний номер журналу, що вийшов 15/27 червня 1892 року, опублікував вірш „Поєзія”, під яким стояла дата 30 березня — 1 квітня (у другому виданні збірки він надрукований у циклі „Excelsior!”).

Через декілька номерів „Зоря” повідомила, що вийшов із друку „другий виділ третьої частини „Історії літератури руської” Омеляна Огоновського, в якій чимало уваги приділено сучасним русько-українським письменникам новітньої доби, в тому числі й Івану Франку”. З тієї книжки і вчитав М. Драгоманов оцінку О. Огоновським поеми

„Панські жарти” і з того приводу написав Івану Франку листа, звинувативши його в ідеалізації руського священника. Як відомо, лист Михайла Драгоманова викликав різку відповідь письменника, в якій він захищає свій твір.

Номер 17 „Зорі”, тобто наступний, на першій сторінці помістив світлину Івана Белея, тодішнього видавця „Діла”, та статтю про нього Василя Лукича. Про Івана Франка, про колишню дружбу, спільне видання журналу „Світ” у статті не згадано й словом. Можливо, це й спонукало Івана Франка згадати ім'я Івана Белея у передмові до другого видання збірки і подякувати йому та Володимирові Коцовському (Корженку) за їхній вплив на його розвиток як письменника.

„Діло” жодним словом не обмовилося ні про початок друкування збірки, ні про її вихід, як це принаймні зробила „Зоря”. Зрештою, „Зоря” на той час була єдиним українським органом, який ще час від часу публікував твори Івана Франка, хоч і мав через те постійні неприємності та скандали.

Того ж 1893 року перший та другий номер „Зорі” опублікував літературний огляд Івана Франка „Наше літературне життя в 1892 році”, який не сподобався багатьом народовцям своєю „радикальною оцінкою” літературних здобутків краснописьменства Галичини, а вже публікація у другому номері коротенької рецензії письменника на статтю Кості Арабажина, відомого українського літературознавця, славу якому принесла книга про Бродзінського, опублікована у VII томі російського „Енциклопедического словаря” Брокгауза і Єфрона під назвою „Галицко-русское литературно-общественное движение”, викликала хвилю обурення. Річ у тому, що Іван Франко поставився до згаданої праці дуже прихильно і виразив признання авторові за його правильну оцінку галицьких партій; народовці ж сприйняли статтю К. Арабажина як злісну та тенденційну „клевету” на них. Редактор „Зорі” Василь Лукич виступив у № 7, який вийшов 1/13 квітня, зі спростуванням — мовляв, у рецензії Іван Франко виповів свою думку, і ця думка є його особистим переконанням, часопис же цієї думки аж ніяк не поділяє. Можливо, саме тому, що народовці постійно були незадоволені участю Івана Франка у різних виданнях чи колективних збірниках, Василь Лукич, видаючи свою збірку „Левада”, про вихід якої повідомив № 2 „Зорі” за 1893 рік, поета до неї не запросив. У збірці було представлено багато письменників, Франка ж серед них не було.

У другій половині жовтня 20 номер „Зорі” повідомив своїх читачів, що коштом часопису „Народ” у Коломиї почала друкуватися повість Івана Франка „Для домашнього огнища”.

Вихід збірки „З вершин і низин” співпав із торжествами перепоховання Маркіяна Шашкевича з Новосілок Лиських до Львова та 50-річчям його смерті. Вся преса була заповнена матеріалами, пов'язаними з тією подією, та статтями про „Руську трійцю”, її учасників та вихід „Русалки Дністрової”. Одночасно з тим українську культуру діткнула сумна вістка про смерть відомого байкаря Леоніда Глібова, яка сталася 29 вересня за старим стилем, чи 10 жовтня за новим стилем у Чернігові. Саме в цьому номері „Зорі” (№ 22), який вийшов 15/27 листопада і був приурочений до цієї сумної події, і з'явилось невеличке — у два рядки — повідомлення, що накладом Ольги Франко у Львові вийшло друге доповнене видання збірки поезій Івана Франка „З вершин і низин”. Ціна 1 р. 50 кр., формат 16°, 468 сторінок + VI доповнень. І все. Ніде жодної рецензії на збірку. Натомість „Діло” у той час чимало місця приділяє відходу з української культури Вовка Карачевського, Манджури, Стрижевського, Пильчикова та Глібова.

Були, зрештою, й більш приємні для Івана Франка події. Ще 1/13 лютого 1893 року „Зоря” помістила повідомлення про вислід драматичного конкурсу Галицького крайового виділу за 1892 рік. Серед чотирьох драм, які конкурсна комісія взяла до розгляду, була драма Івана Франка „Украдене щастя”. Першу премію в розмірі 300 золотих за драму „Катря Чайківна” отримала Надія Матвіївна Кибальчич (до речі, далека родичка Івана Франка по дружині). Другу премію в розмірі 250 золотих присудили п'єсі „Мужичка” автора із Житомира Костянтина Ілліча Писанецького, який виступив під псевдонімом Ванченко. На третю премію претендували „Украдене щастя” та „Чабан”. При голосуванні виявилось, що більшість голосів набрав „Чабан”. Третя премія виносила 200 золотих ринських, у край необхідних Франкові, який на той час навчався в докторантурі у Відні. До складу журі входили професор О. Огоновський, граф Ст. Бадені, проф. О. Барвінський, адвокат Олесницький, член крайового виділу Д. Савчак, учитель В. Коцовський, польський публіцист, чи, радше, український перекиначик П. Костецький, кандидат адвокатури Микола Шухевич. Комітет очолював заступник крайового маршалка Антон Самець. І лише виходячи з того, що у випадку нагородження драми „Чабан” серед нагороджених не виявиться жодного русина, було вирішено третю премію присудити „Украденому щастю”, хоч журі вважало цю драму аморальною...

Черговий порятунок і чергова зневага. Саме цими подіями була зайнята преса, а тому зовсім не приділила уваги другому виданню збірки „З вершин і низин”. У час виходу збірки вся увага преси була прикута до постановок нагороджених драм. Черга „Украденого щастя” припа-

ла на четвер 4/16 падолиста. Не тільки окремі афіші, але й оголошення, зокрема й у газеті „Діло”, повідомляли про постановку драми Івана Франка „Украдене щастя” в салях товариства „Frohsinn” у готелі Жоржа. Про успіх вистави „Украдене щастя” на користь будівництва будинку ремісників „Зоря” оповіло „Діло” в своєму № 249, що вийшов 5/17 падолиста, а наступний 250-ий номер опублікував величезну, навіть як на „Діло”, рецензію на постановку цієї драми. Цього ж місяця були поставлені і драми „Катря Чайківна” та „Мужичка”. Вони так само виставлялися в готелі Жоржа, але ні „Діло”, ні „Зоря” рецензій на них не помістили. Зате обидві помістили проспекти і записки на передплату журналу „Житє і слово”. „Зоря” повідомила про неї у № 23, що вийшов 1/13 грудня 1893 року, а „Діло” — в № 290, що вийшов 29 грудня 1893/10 січня 1894 року. Наступний номер „Діла” (№ 291) вже повідомляв про вихід першого номеру „Житя і слова”.

Ні перший, ні другий вихід збірки „З вершин і низин”, яку опісля назвуть „другим Кобзарем”, не приніс Франкові успіху. Суспільство не було готове сприйняти його поезію. Йому більше подобалася поема „Панські жарти” з ідеальним керівником громади, ніж бойові закличні мелодії його поезій.

Між першим та другим виданням збірки — шість років...

Розділ VI

У НАЙМАХ

Однак не вихід цілого ряду альманахів чи поява Франкової збірки поезій „З вершин і низин” були основними в житті Галичини того 1887 року. Не вони займали бодай скромне місце на шпальтах українських газет. Подібним подіям відводилося тільки декілька рядків інформації. Основну площу газет — зрештою, не тільки українських — займала інша подія — приїзд до Галичини наступника цесарського трону архикнязя Рудольфа. Йому присвячували кантати та поеми, про нього створювали казки як про заступника українського народу, на нього покладали великі надії, що він не дасть загинути тому народові. Всі ці надії та сподівання зводились до того, що саме Рудольф захистить русинів перед цесарем від напасти поляків. На більше русини не розраховували. Вони чули, що на рідній землі їм діється кривда, бо їх обмовили поляки перед цесарем і тому русинів не допускають до урядів. Найбільшим патріотизмом того часу була сміливість у якійсь промові або газеті нагадати всім, які то русини на відміну від поляків були вірні у часи наполеонівських воєн чи революції 1848 року. І промовці, і газети не могли надивуватись, як це сталося, що після таких кривд та зрад, завданих цесареві поляками, той цесар таки вірить їм і ще й зробив їх фактичними господарями Галичини.

З приїздом Рудольфа в'язалися надії, що він відкриє цесарю правду, і той цесар, той правдивий люблячий батько, пригорне своїх коханих дітей, нещасних і скривджених, до свого серця.

Газети пояснювали, що сам цесар, приїхавши у Галичину 1880 року, не зміг добре роздивитися і тому тепер висилає між люди свого улюбленого сина...

Аби поїздка архикнязя Рудольфа була „пожиточна”, з ініціативи Владислава Федоровича, колишнього голови „Просвіти” і власника села Вікно, та його двоюрідного брата Тадея Федоровича, власника села Клебанівки, вирішено було створити комітет для організації у Тернополі етнографічної виставки, до складу якого, крім Владислава і

До міста Рудольф прибув у вівторок 5 липня 1887 року. На дворці його вітали найвищі достойники та хор селян із 122 чоловік з Білої, Чистилова, Воробіївки, Курівців, Цєброва, Березовиці, Настасова та Вишнівчика, проте осердя того хору складав хор із Денисова, Копичинець і Городища. Диригував ним о. Вітошинський із Денисова. Хор виконав народний гімн, кантату Вахнянина, але, як писало „Діло”, вітер не сприяв виконанню цієї музичної речі. Вийшло трохи нескладно, бо, коли хор гримів наступнику трону „Многая літа”, цю справу перебив похід із факелами (лампіонами). По дорозі слідування високого гостя також сталося непорозуміння. Натовп прорвав кордон поліції і кинувся до архикнязя. Людей ледве втихомирили. З балкону будинку, де архикнязь ночував, він крикнув: „Слава! Niech żyje! Vivat!” Правда, польські газети писали, що Рудольф крикнув тільки „Niech żyje!”

В середу о 8 годині зранку відбулося представлення архикнязю тернопільських достойників. Представлені були Ромашкан, Дідушицький, Коритовський, о. Фортуна, брати Федоровичі, граф Борковський із Шляхтинець і т. д. Після них були представлені власті урядові, шкільні, управи „Просвіти” і „Общества им. М. Качковского”, руської бурси та фундації князя Острозького.

Опісля архикнязь разом з усіма рушив до міського саду оглянути етнографічну виставку, щоб отримати — як запевняло „Діло” — „правдиве уявлення про руський нарід”. Наслідник цісарського трону зокрема повинен був дізнатися, чим той народ протягом року послуговується в щоденнім житті, що і з якої миски їсть, що і з якого кухля п'є.

Вітав наслідника голова комітету граф Володислав Федорович, убрання якого не обминула описати жодна тодішня газета. Він був одягнутий „в жупан зі старого адамаску рожевої краски з цвітами, — як писало, наприклад, „Діло”, — білу делію з виворотом рожевим, рисевий ковпак і чудовий пояс слудкий Пасхаліса, дійсний унікат, не маючий собі рівні”. В тому одязі Володислав Федорович і був сфотографований, і це єдина його світлина, яка наводиться в усіх виданнях про нього. Інших нема. 1917 року маєток Федоровича у Вікні був дотла спалений...

Його двоюрідний брат Тадей Федорович „мав ясний жупан лілевої краски, темно-гранатову делію, ковпак з перських баранків з чаплиним пером, пояс Пожарський”. Як то все виглядало — невідомо. Світлини Тадея Федоровича ні в тому одязі, ні в іншому до нас не дійшли. Відомо також, що у Федоровичів „всі додатки як гудзики, аграфи були щиро сріблені, містерно різьблені і дуже а дуже дорогі”.

Рудольфу показали, як „у нас” святкують обжинки, які є танці та обрядові ігри. До танців стало 25 пар хлопців і дівчат з Березниці. На

Тадея Федоровичів, увійшли професор тамтешньої гімназії, а пізніше посол та відомий політичний та громадський діяч Олександр Барвінський, граф Козебродський та директор Володислав Боберський. У 49-му номері газети „Діло”, що вийшла 2/14 травня 1887 року, була опублікована підписана від імені комітету В. Федоровичем і В. Боберським „Відозва” до руського народу з приводу етнографічної виставки, яка мала відкритися 5 липня під час поїздки архикнязя Рудольфа та на яку архикнязь дав згоду приїхати. Мета виставки була простою — показати майбутньому монарху Галичину у „всій її красі”, аби він глибше пізнав „наш” народ, його традиції та побут. Комітет закликав усіх русинів звозити та зносити на виставку одяг — весільний, щоденний та святковий, взуття, страви до кожних свят, вироби шевців, кравців, римарів, бондарів та всіляких майстрів, особливо були пожадані „вироби артистичної вартості” — словом усе, що могло показати, як живе руський нарід.

Цей же номер „Діла” ознайомив громадянство, що до Львова архикнязь має приїхати в суботу 2 липня за новим стилем та, за протоколом, пробуде тут три дні. Тому у Львові також був створений комітет із 22 чоловік.

Наступний номер „Діла” разом із черговим повідомленням про поїздку Рудольфа приніс і сумну звістку: 16 травня 1887 року на 62 році життя помер у Кракові відомий польський діяч Миколай Зиблікевич. Невдовзі одну з вулиць Львова, що сьогодні входить у склад вулиці Івана Франка, а колись знаходилася між вулицями Панською та святої Софії, було названо його іменем. Саме на вулиці Зиблікевича, 10 у майбутньому замешкає родина Івана Франка.

Знайомство з Галичиною Рудольф розпочав із Кракова; Львів, судячи з газетних матеріалів, не міг його дочекатися. Були побудовані тріумфальні брами, виготовлено символічні ключі від міських брам і сердечь мешканців, заготовлено смолоскипи, бочки зі смолою та дрова для вогнищ, аби вночі було видно, як удень. Заготовлено гармати, вимито вулиці, якими буде їхати високий гість, вивезено поза місто сміття та волоцюг, написано вітальні вірші — словом, зроблено все, щоб достойно привітати високого гостя.

Вже віддавна була готова до прийняття й „Зоря”. Дванадцятий її номер від 15/27 червня 1887 року надрукував на першій сторінці великим шрифтом „з артистичними викружалами” вірш Володимира Масляка „В привіт его цїсарського величества престольного наслідника архикнязя Рудольфа”:

Убогі а горді — но щирі ми є!
В нас лести підхлібста немає:
Ми любим Габсбургів як наше жите,
Тож Русь Тя від серця витає.
Днесь, Сину Цісарський, Русь хлібець Тобі,
Сіль, пісню празничну підносить,
В гостини Твоєї празничній добі
Приняти дарунки ті просить.

По довгій неволи, по злиднях судьби
Нас доля при Австрії лишила;
Обтерла Русь сльози, забула нудьги,
Габсбургів любов'ю віджила.
Вітців Твоїх мудрість сприяла нам все,
Надія нас лучить з Тобою:
О жий нам, о слав ся на віки, за все
Любовою до Руси святою!

Витай нам Достойний, учений, витай
В прарускій величній столиці;
Вітця Твого оком поглянь Ти на край,
На нарід в прарускій землиці.
Ту серце при серцю, при груди тут грудь,
Днесь стали в празничній обнови:
Вни кровцю жизненну, житя свого суть
Габсбургам віддати готові!

Убогі но горді — і вдячні ми є!
Чим хата богата приймаєм...
О, паросте кріпка, в Габсбургів Рідни,
Для Тебе днесь пісню складаєм:
У серця притвори наш нарід прийми,
Габсбургів наслідуй закони:
За доказ Твоєї для Руси любви,
Любовою віддячать міліони...

Важко сказати чому, але подібних „шедеврів” у польській пресі не було, з чого „Діло” дуже раділо.

Врешті газети повідомили, що з Перемишля архикнязь Рудольф узяв курс на Львів. 69-ий номер „Діла” від 23 червня/5 липня 1887 року

детально описує його мандрівку залізницею. Час від часу поїзд зупиняється, і архикнязь вітає юрби народу, що прийшли побачити його. В Городку поїзд зупинився на вісім хвилин. Грала музика з Любена Великого, городоцький став був освітлений вогнями... Народ виходив назустріч поїзду, співав архикнязю „Многая літа”, сипав квітами і, як пише газета, щирими серцями, а між Мшаною та Зимною Водою стояв „шпалер самоскипів” і гучно стріляно з моздірів.

Вступ у Львів відзначено цісарським патентом про надання Станіславу Бадені, брату Казимира Бадені, титулу графа.

У Львові архикнязь відвідав, як і його батько, Народний дім, у якому ніяк не могли вирішити „питане виходкове”, тобто туалетне, бо у будинку, де був тільки один „незливний туалет”, містилося „множество інституцій”: „руска гімназія”, тобто Львівська академічна гімназія, директором якої був Василь Ільницький, до того ж письменник і типовий тодішній український інтелігент, який на людях говорив українською, а вдома польською мовою; духовна семінарія, яка надіялась перейти зі старого приміщення, яке колись армія відмовилася взяти під казарми або холерний шпиталь, у нове, якщо архикнязь, такий „склінний” до русинів, посприєє щодо виділення грошей. Звичайно, з цієї затії нічого не вийшло. Відвідав наступник цісаря й монастир Василіан на Жовківському передмісті та Політехніку, яка знаходилася на передмісті Байки, котрі дивовижно швидко забудовувалися. У тій Політехніці архикнязь запитав у ректора, чи будуть у цьому навчальному закладі руські кафедри, і ректор по-німецьки, як зауважило „Діло” № 71 від 27 червня/9 липня 1887 року, відповів: „Vorläufig nicht”, що не потребує перекладу українською мовою. Взагалі кажучи, архикнязь Рудольф охоче розмовляв трьома крайовими мовами і найчастіше вживав таке українське слово, як „дякую”. Інших слів кореспонденти „Діла”, як не старалися, не почули.

Далі шлях архикнязя проліг через Золочів на Тернопіль. У Задвір'ї та Краснім його так щиро і навально вітали, що поїзд мусив зупинитися. Вітання в Золочеві нічим особливим не відрізнялися. Звідси монарх виїхав до Сасова подивитися на роботу тамтешньої фабрики паперу. І сама фабрика, і робота в ній князю сподобалися, і він своїми відвідинами її залишився дуже задоволений, постійно твердячи: „Zehr gut, zehr gut” „es freut mich sehr” — тобто те саме, що твердив його татуньо, коли 1880 року оглядав дрогобицько-бориславську фабрику цезезину (про це писав Іван Франко в оповіданні „Задля празника”). Місто Сасів йому також сподобалося, особливо димарі, з яких мирно йшов дим. Наступник трону сказав, що той вид нагадує йому рідний Тироль, коли той пробуджується зі сну.

Після смерті наслідника в замку Мейєрлінг, де його знайшли вбитим разом із коханкою баронесою Марією Вечерею, про нього почали ширитися різні легенди. Долучилася до цієї справи і Галичина, майже всі легенди якої зводилися до одного: наслідника хотіли прибрати вороги руського народу, але йому вдалося уникнути смерті і, перебраний, він тепер ходить між народом „до пори, до часу”. Поліція не раз заарештовувала таких „Рудольфів”, але легенда жила і ширилася в народі довший час. Не обминув її увагою і Лесь Мартович у своєму першому друкованому оповіданні „Нечитальник”.

Єдиною легендою, яка відрізнялася від інших, була легенда, пов'язана з відвідинами архикнязем Сасова. За цією легендою, Рудольф зурочив це гарне містечко, бо 28 липня 1887 року, як повідомила галицька преса, Сасів згорів дотла. Полум'я знищило 587 будівель, загинуло 7 людей, 2700 залишилися без даху над головою. Пожежа нанесла шкоди на суму 200 000 золотих ринських. Як встановило слідство, причиною пожежі став сірник, кинутий на стріху мулярем І. Слонимським, який ставив на хаті комин. Утомившись від роботи, він сів, запалив цигарку, а сірник автоматично кинув — як йому здавалося — на землю, а насправді — на стріху, яка моментально спалахнула, а вітер і спека посприяли тому, що вогонь миттєво перекинувся на інші будівлі. За лічені хвилини містечка, яке так припало до серця архикнязя, не стало. Що б там не казали, але люди були переконані, що наслідник мав погане око.

Згорів і відомий замок у Підгірцях, який архикнязь Рудольф відвідав після Сасова. Туди його запросив власник замку князь Євстахій граф Сангушко. У Підгірцях було на що подивитися. Замок славився колекцією картин та старожитностей, галереями, підвісними різьбленими стелями, озерами та водоспадними терасами, заїжджим двором, де зупинявся Оноре де Бальзак, їдучи до графині Ганської, мавзолеєм-усипальницею та прекрасними шпалерами. Цей замок відвідав цар Франц ще у ті часи, коли у Львові перед Ратушею була така велика калюжа, що в ній застрягла його карета. Гордістю замку було ліжко героя Європи і Віденської битви короля Яна III Собеського, яке стояло в окремій кімнаті.

Правда, замок у Підгірцях згорів аж 1956 року, 65 % його експонатів осіли у львівських музеях, частина згоріла, а три машини картин пішли на наочну агітацію перед виборами 1945 року.

Тут уже, здається, око Рудольфа було ні при чому.

Обідав наслідник у Пеньках у графа Володимира Дідушицького. Через Колтів він повернувся до Золочева і о 9.30 виїхав до Тернополя, де його вже з нетерпінням чекали.

виставці наслідник трону пробув дві години. Не обминув увагою жодного експоната. Етнографічні групи селян зняв фотограф Сіленевич і альбом світлин подарував Рудольфу. Аби покрити витрати з цього заходу, зі світлин були пороблені відкритки і пущені у продаж.

О 12.00 архикнязь поїхав на обід до Хоросткова. Разом із ним їхали брати Федоровичі, О. Барвінський, о. Фортуна, директор Дністрянський, який чувся настільки поляком, що „Діло” мусило нагадати, що він „з роду русин”, і голова суду Криницький.

З Хоросткова о 2 годині Рудольф поїхав до Теробовлі, ночував у Копичинцях, а відтак через Чортків, Бучач, Монастириська, Станіславів, Коломию, Печеніжин, Слободу Рунгурську, Снятин приїхав до Чернівців, пробувши на Галицькій і Буковинській Русі тиждень.

„Діло” безперестанку скаржилося, що польська преса свідомо спотворює факти і виставляє події так, ніби архикнязя вшановують тільки поляки, забуваючи сказати про хор селян із Денисова під управою о. Вітошинського, що так „красно вітав” архикнязя. Забули польські газети і про те, що Рудольф говорив про русинів: „Es sind alte Culturvölker”...

Зрештою, приїзд наслідника не дав тому ж українському народові нічого, хіба лише Володислав Федорович дістав 9/21 вересня цісарський диплом опіки над народними промислами.

На біографії Івана Франка візит архикнязя Рудольфа позначився тим, що саме він, Франко, отримав завдання висвітлювати поїздку наслідника трону на сторінках „Kurjera Lwowskiego”, бо саме від цієї газети був акредитований на етнографічну виставку у Тернополі. У цій газеті Франко працював з 1 липня 1887 року. У листі М. Драгоманову від 20 серпня 1887 року він писав, що „Kurjer Lwowski” — „газетина чесного напрямку, противна шляхетчині і попівщині, робота не втомлююча і плата, як на мої обставини, добра, так що, друкуючи, крім поденної роботи час від часу фейлетони (за котрі платять осібно) і кореспонденції за границею, я буду мати змогу хоч за рік отрястись з довгів (головний довг київській „Громаді”) і піддержувати „Наукову бібліот[еку]”...

Не так просто було Іванові Франкові відважитися на цей крок. Розрахунок, що він зможе прожити на гонорари, був хибним. А жити треба було. Перед прийняттям рішення він радиться з Єлисеєм Трегубовим як родичем, а через нього і з київською „Громадою”, і дістає від них благословення та повну підтримку. Друзі вважали, що у тій газеті Франко для української справи зробить більше, ніж у виданнях, контрольованих народовцями. Листи Єлисея Трегубова до Івана Франка опубліковані Л. Чернищенко у четвертому випуску „Наукового вісника музею Івана Франка у Львові”.

У М. Драгоманова Франко чомусь поради не питав. Повідомив його про зміну місця праці тільки через півроку роботи в газеті.

Коли невдовзі Володимир Коцовський почав соромити за такий крок не тільки Франка, але і його дружину, то він у листі, писаному з Тернополя на початку липня 1887 року, радив їй: „...ти просто скажи йому: а Вам яке діло? Ви нам їсти не даєте, і ми мусимо самі о себе дбати. Велика мені польза з „Діла”: 30 гульд. місячно і всякі униження та свинства. Коли вважають не згідним два сотрудицтва, то я на „Діло” дуже радо резигную. А вступати в його постійні сотрудици я з о в с і м н е х о ч у . Знаю я, що значить постійне сотрудицтво у них: сьогодні ти чим-небудь не вгодив „партію”, та й наженуть, а ні, то корись і змиш з себе образ людський так, як Белей. Все це я в потребі скажу їм і сам, а поки що від нас і Коцовському, і всякому другому одна відповідь: я в „Kurjerze” шукаю зарібку і більш нічого, а для „партії” не чуюсь нічим зобов’язаний, щоб тамтих 75 гульд. покидати для їх 30”.

На перший погляд здавалося, що праця Івана Франка в „Kurjerze Lwowskim” є тимчасовою справою, і він вивільниться з неї, як тільки відкриє своє видавництво, оскільки повернення його у народовську пресу ставало принципово неможливим. Ця тимчасова праця затягнулася на десять літ, і він назве її „наймами у сусідів”...

„Друга половина 80-х років, — писав у „Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.”, — була для мене остільки важною зворотною точкою, що, стративши постійний заробіток у руських періодичних виданнях, я був змушений шукати його у поляків. Крім кореспонденцій та принагідних праць для варшавських тижневиків „Prawda”, „Głos”, „Przegląd tygodniowy”, дневника „Kurjer Warszawski”, місячників „Miesięczny dodatek do Przeglądu tygodniowego” і „Ateneum” та петербурзького тижневика „Kraj”, я від липня 1887 ввійшов у склад редакції львівського щоденника „Kurjer Lwowski”...

У цій же праці Франко пояснив, що то була за газета і як він потрапив до неї на роботу. „Сеї щоденник, — писав він, — був кілька літ перед тим (1883 р. — авт.) заснований Людвіком Масловським, що з перекладача творів Дарвіна зробився в Галичині пропагатором шляхетських і католицьких ідей і в тім дусі зразу видавав свою газету. В р. 1886 в редакції зайшла якась криза: Масловський був змушений продати свою газету, замість котрої субвенція віденського Länderbank’у уможливила йому заснувати нову, виразно реакційну газету „Przegląd”, що в перших своїх річниках осмілювався не раз плювати на такі речі, які польські патріоти уважали своїми національними святощами. Редакцію „Kurjer’a Lwows’ogo” по виході Масловського обняла спілка, в якій

склад входили Едвард Лілієн, молодий адвокат, син львівського банкіра, Болеслав Вислоух, емігрант із російської Литви, і Генрик Ревакович, випробуваний журналіст і чоловік щиро демократичних переконань. Головною духовною силою в тій спілці був Вислоух, що, пару літ перед тим оселившись у Львові, розпочав був 1886 р. видавати місячне письмо „Przegląd społeczny”. Мені довелося познайомитися з Вислоухом і його жінкою швидко по їх приїзді до Львова, і я був також співробітником „Przegląd'u społecznego” протягом його не сповна трилітнього існування. Моє прийняття в склад редакції „Kurjer'a Lwowsk'ogo” я завдячую одначе не Вислоухові, а Адольфу Інлендерові, брату згаданого вже вельми симпатичного бібліофіла, а з фаху скромного залізничного урядника Людвіка Інлендера. В противенстві до свого брата, чоловіка спокійного і вдумливого, Адольф був палкий і непосидючий. Оженившись з дочкою львівського аптекаря Рукера, він одержав у посагу фонди на отворення власної аптеки, але, швидко збанкрутувавши на ній, кинувся на поле журналістики. Попрацювавши якийсь час у редакції „Kurjer'a Lwowsk'ogo”, він виробив собі місце кореспондента „Dziennik'a Polsk'ogo”, смертельного ворога „Kurjer'a Lwowsk'ogo”, для достарчування кореспонденцій і телеграм із Відня. Вибираючися до Відня, він предложив мені зайняти його місце при редакції „Kurjer'a”. Я зрештою був уже перед тим знайомий не тільки з членом спілки Вислоухом, але також із обома головними співробітниками, Болеславом Червенським і Болеславом Спаустою, які радо привітали моє вступлення до редакції. Так само радо прийняв мене головний редактор Ревакович, у яким я пізнав чоловіка наскрізь чесного і щирого, правдомовного і дуже добре обізнаного з днівникарським ремеслом, і мав у ньому за весь час моєї десятилітньої газетярської служби дуже доброго шефа і приятеля. Оба головні співробітники, Червенський і Спауста, померли досить швидко по моїм вступленню. Перший із них дав себе пізнати в польським письменстві томиком віршів, окремо виданою поемкою „Uczepu”, декількома новелами та оповіданнями, але найпопулярнішим зробила його пісня „Czerwony sztandar”, уложена на взір французького робітницького гімну „Drapeau rouge”, якого текст і мелодію привіз із Парижа Едвард Пшевуський, бувший студент Київського університету, талановитий польський кореспондент і популяризатор, що одначе вмер у молодім віці”.

„Діло” у № 125, що вийшов 7/19 листопада 1887 року, повідомило: „Болеслав Стадник, сотрудник „Kurjera Lwowskiego”, виїхав перед двома тижнями на лови коло Комарна. Дня 15 с. м. вийшов вечером тайно зі стрільбою з дому свого брата, у якого гостив, і до сего часу не вернувся”. Невдовзі його знайшли мертвим.

Більшість працівників газети були знайомі Іванові Франкові по їх „соціалістичній роботі” та газеті „Ргаса”.

Газета вважалася ліберальним органом, хоча у Львові постійно ширились чутки, що ця газета видається за „жидівські гроші”. В тому був переконаний навіть сам намісник Галичини граф Казимір Бадені. „В „Kurjer’i Lwowsk’im”, — пояснював Іван Франко, — я не жалував своєї праці ні для якого відділу, та головню займався біжучими економічними та соціальними справами краєвими, а також справою організації польських демократичних елементів у партію, що могла б іти рука в руку з демократичною організацією русинів. Пізніше не жалував я труду, також помагаючи при організації польської селянської партії „Stronpictwa ludowego”, якої організатором був Вислоух, а головним робітником з часом зробився співробітник „Kurjer’a” Ян Стапінський. Крім публіцистичних праць, я друкував у фейлетонах „Kurjer’a” деякі свої оповідання: „Маніпулянтка”, „Яць Зелепуга”, „Панталаха” й інші, писані польською мовою, а також літературні студії та критики”. На закиди, які чув з української сторони стосовно своєї служби у сусідів, чітко відповів у передмові до збірки „В наймах у сусідів”, яка вийшла у Львові 1914 року та містила статті на суспільно-політичні теми, писані в 1888-1890 роках: „Особливо в рр. 1886-1896 я був змушений обставинами головну часть своєї літературної та публіцистичної праці присвячувати польським і німецьким періодичним видавництвам, із яких найважніші були „Przegląd społeczny”, видаваний Болеславом Вислоухом, та „Kurjer Lwowski”, видаваний Генриком Реваковичем у Львові, при яких я працював у рр. 1885 до 1896, „Prawda”, тижневик, видаваний Свентоховським у Варшаві, „Kraj”, видаваний Еразмом Пільцом у Петербурзі, „Głos”, видаваний Поплавським у Варшаві, та „Die Zeit”, зразу тижневик, а пізніше щоденна газета, видавана Зінгером і Каннером у Відні. В тих часописах я помістив значне число своїх праць, писаних польською та німецькою мовою, що в своїм часі потроху доходили до відома деяких земляків у Галичині та на Україні, але в цілім своїм об’ємі майже зовсім невідомі нашій широкій громаді. Знаю, що деякі земляки вважали, а може, й досі ще вважають мою працю в тих і інших чужомовних публікаціях, коли не відступництвом від справи та письменства рідного народу, то щонайменше страченим часом, згаяним на щоденну непродуктивну працю, часом, який я при інших обставинах міг би був обернути на праці, далеко вартніші та корисніші для нашого письменства й для нашого народу. Розуміється, все те можливе, але сперечатися про минулий час, що в ньому щось могло статися не так, як сталося, се, на мою думку, пусте балакання, особливо коли хто не знає, що власне сталося в тім часі й чому сталося так, а не інакше.

Оглядаючися своїми споминами в ті часи, проведені „в наймах у сусідів”, я з чистою совістю можу сказати, що вони зовсім не були страчені ані для мене особисто, ані навіть для інтересів нашого народу, для яких я власне в тім часі зробив, здається мені, далеко більше, ніж котрий-будь із наших найвидніших діячів того часу. Ті українські письменники, що в останніх роках зайнялися оглядом моєї письменницької та громадської діяльності, звичайно минають усе те, що я написав польськи та по-німецьки, або цілковитим мовчанням, або лише короткими увагами, на підставі бібліографічного огляду тих писань, зложеного М. Павликом іще в р. 1898 і до того зложеного так, що якби хто на його основі взявся переглядати та оцінювати все те, що занотоване в нім, міг би в багатьох випадках узяти за мої не мої писання або гаяти час на читання таких писань, що були тільки редакційною, а не літературною роботою”.

Отож першим редакційним завданням Івана Франка були репортажі з етнографічної виставки у Тернополі, куди він виїхав 26 червня 1887 року.

„Дорога Олічка! — писав дружині з Тернополя наступного дня. — Пишу тобі коротко, бо втомлений такий, що й дихати годі. Вночі я хоч лежав, але не заснув і на волосок, а сьогодні хоч би хотів прилягти, то не мож і нема де. Написав я вже сьогодні 4 кореспонденції і подав одну телеграму до „Kurjera”, але Мг. Федорович хоче всі мої кореспонденції цензурувати і посилати будімто від комітету виставового. Але мені здається, що на хотінні воно й скінчиться, бо він літає як оглашений, по всім усюдам, хай йому щур! Грають вони тут комедію, Барвінський вказує мужикам, як танцювати, — чисто діти, котрі пересипаються піском і не думають, що може бути якась інша, важніша робота. Я віднині почав числити, кілька ще днів остається до кінця сеї каторги. Хата, в котрій маю ночувати, є справді хата, але крім голих стін нічогосінько. Пані професорова, котра сю хату віднаймила, здивувалася, коли почула, що може тут треба буде ліжка і постелі. Але вкінці сказала, що пошле визичити. Куди? Що і яке? Боюсь і не хочу думати. Ну, та се пусте, до таких речей я швидко привикну. Коли б тільки проспатися і оґритися, а то вночі було кляте зимно, а рано ми приїхали в 4 часа, ждали надворі цілий час (бо пани й лакеї спали), а опісля грілися в салоні вистави, майже так само теплім, як надворі”.

Відтак був ще один лист, де Іван Франко описував „неофіційні будні” роботи: „Дорога моя Олічка! Щире спасибі тобі за твій листок, котрий мене дуже врадував і звеселив. Я тут живу сяк-так; нічліг против мого сподівання вийшов доволі добрий, тільки з їдою лихо, обід

дорогенький (50 або й більше кр[ейцерів] росіл і печеня), а з сніданням і вечерею й сам не знаю, що діяти: і дорого, і погано. Ну, та се вже якось мусить бути, і так уже мені несповна тиждень остався. Тут розгардіяш великий, я ходжу серед товкстні як сонний і дряпаю кореспонденції. Досі надряпав їх 20, від Федоровича за понеділок, вівторок і середу получив 16 гульд., за четвер і п'ятницю прийдеться, мабуть, тільки 5, бо пишу ширші кореспонденції, але мало (сьогодні написав дві такі, за котрі Федор. не платить, бо вони не дотикають вистави)".

З матеріалів, написаних Франком у тій „товкотні“, в „Kurjerze Lwowskim” були опубліковані без підпису кореспонденції під загальною назвою „Wystawa etnograficzna w Ternopolu” у № 179 від 30 червня, № 180 від 1 липня, № 184 від 5 липня та № 186 від 7 липня 1887 року. Кореспонденції вельми своєрідні і своїм стилем відрізняються від подібних у „Ділі” та інших газетах. На жаль, у жодне видання творів Івана Франка, в тому числі й 50-томне, вони не включались.

Поїздка до Тернополя принесла Франкові й поезію „В вагоні”, що стала десятою піснею „Другого жмутка” „Зів'ялого листя”.

Робота в „Kurjerze Lwowskim” не заважає Іванові Франку шукати гроші на продовження видання „Наукової бібліотеки”. „Щоб придбати фонду на прискорення видавництва, — повідомляв Іван Франко М. Драгоманова 6 листопада 1887 року, — я тепер пишу по-польськи обширну повість на конкурс „Kurjera Warsz[awskiego]”. Надіюсь її скінчити найдалі з кінцем сього місяця, а коли не дістану премії (1000 руб.), то все-таки найду місце для її надрукування і придбаю хоч що-небудь лишніх грошей”. Дружина також не дармує. Бавить Андрійка, „перепише мій роман і вчиться таким робом польській мові”.

Ще на початку 1887 року „Kurjer Warszawski” оголосив конкурс на написання кращого сучасного роману. Переможцям було обіцяно дві премії. Перша — 1000 золотих та друга — 500. Іван Франко, як впливає з листа, мітив на першу. Редакція обіцяла ще й надрукування тих повістей, які переможуть, і гарантувала по 5 кр[ейцерів] за рядок друку. Твори треба було подати 30 вересня, але опісля термін був перенесений на кінець грудня 1887 року. 26 листопада 1887 року Іван Франко з радістю повідомляв М. Драгоманова, який також був зацікавлений у виході „Наукової бібліотеки”: „Роман, на котрий я числю, що принесе мені трохи грошей і дозволить вибратись з довгів, вже готов і швидко буде переписаний начисто. Штука вийшла доволі обширна (арк., може, з 12 або й більше) і, смію думати, інтересна (сцени з львівського життя газетярського, розправа судова, сцени з тюрми, сцени з життя уличних дітей, з бомбардування Львова в р. 1848 і т. д.). Хоча б надія

на премію показалася й ілюзією, то все-таки я маю вже майже запевнену можливість надрукувати роман рівночасно в однім варшавським тижневику і в „Kurjer i Lwowski”, що в усякім разі повинно принести кількасот рублів доходу. В такім разі прийдеться усе повернути на „Наукову бібліотеку”, а в разі одержання премії я думав би надрукувати дещо з своїх белетристичних робіт, приміром, хоч переклад Лессінгового „Натана Мудрого” з статтею про нього Штрауса, що лежить у мене готовий оце вже два роки, або томик переводів поезії політичної і соціальної Гейне (з „Німеччиною”), що також готовий від довгих літ”.

...Переклад уривка з драми Лессінга „Натан Мудрий” було надруковано в „Літературно-науковому віснику” 1906 року, а збірку „Вибір поезій Генріха Гейне” випущено у Львові трохи раніше — 1892 року.

Цим варшавським тижневиком, який обіцяв надрукувати новий роман, був „Swit” (за кожен рядок друку він давав 2 копійки). Залишалося тільки чекати на результати конкурсу. Редакція справу затягувала. Другу-третю книгу „Наукової бібліотеки” про читальні М. Павлика Франкові довелось оплатити з власної кишені. Далі планувалося випустити „З науки про релігію”, а відтак „Козаків”.

Аби якось вирватися з біди та рутинної хронікарської роботи, Іван Франко вирішує сісти за докторську працю, яка дала б йому можливість отримати якусь педагогічну — більш надійну, ніж газетярську — роботу. „На тему для дисертації, — повідомляв він 22 лютого 1888 року М. Драгоманова, — вибрав Шевченків „Сон”, а властиво: чим була в сучасній російській літературі й відки взялася політична поезія Шевченкова?” У нього виникло багато питань стосовно біографії Т. Шевченка та його творчості. Цей лист є прекрасним свідченням того, що на той час знав Іван Франко про Тараса Шевченка, а також що знало про Кобзаря галицьке суспільство.

Час ішов, Франко активно працював над дисертацією. 28 квітня 1888 року у Варшаві відбулося засідання конкурсної комісії. Повість Івана Франка, на премію за яку він так розраховував, не була нагороджена. „Від „Kurjera Warszawskiego”, — писав Іван Франко дружині, яка на той час перебувала в Болехові у гостях у Наталії Кобринської, — ще ніякої відповіді, хоча повість моя на конкурсі удостоїлася „wzmianki” (згадки) як річ, проявляюча талант, хоча й не зовсім добра. Ну, нехай їм щур, побачимо, які це ті „добрі” речі по їхньому осуду. Я дав роман свій читати Вислоуху, хоч і думаю, що він ледве прочитає його”.

Через тиждень — ще один лист до дружини: „Заїхав я до Львова щасливо, застав лист від Вовка з Парижа, котрий прислав пару статей до чеського словника і лист від редактора „Kurjera Warszawskiego”: обіщає

гроші за „Гаву”, а про „Lelum i Polelum” нічого докладного не пише, чи будуть друкувати, чи ні, відсилає мене до реферату суду конкурсового, котрий має бути опублікований незадовго”.

Ставало зрозумілим, що надрукувати повністю новий роман не вдасться, тому Франко застосував давній метод: розбив роман на окремі частини, що творили цілісність оповіді, і став публікувати їх у різних виданнях. Правда, „Гава”, про яку йшла мова у листі, не з „Lelum i Polelum”, а з роману „Не спитавши броду”, якого спіткала така ж доля. „Нawa. Obrazek z natury” був опублікований у № 31-33 (31 січня — 2 лютого) за 1888 рік в „Kurjerze Warszawskim” і в тому ж році українською мовою вийшов окремим виданням накладом товариства „Просвіта”.

Ольга Франко разом із сином ціле літо відпочивала у Болехові, а Іван Франко відвідував їх. Про перебування Ольги у Болехові і відвідини її Франком залишилися цікаві спогади Михайлини Рощкевич. „Пізнала я її (тобто Ольгу Франко — авт.) в Болехові, — писала вона, — куди Кобринська запросила її до себе на вакації. Вона була там з своїм найстаршим сином Андрієм шість тижнів, а Франко приїздив щосуботи, а в неділю ввечері виїздив. Франкова не чула щось до мене симпатії.

Раз до мене сказала Франкова, щоб я постаралась про всі ті листи, котрі її муж писав до моєї сестри, і її доручила. Я на це: „Нащо Вам?” А вона: „Хочу знищити, спалити, щоб їх зовсім не було. Як колись будуть писати спомини про мого чоловіка, то не хочу, щоб вона там була згадана”. Якби Франкова була поводитись відносно мене інакше, я її не сказала б так: „Ви до тих листів не маєте жодного права; тоді, коли ваш муж писав до моєї сестри, то за вас ніхто не знав, чи ви живете на світі”.

„Як я вже сказала спочатку, — продовжувала у цих спогадах сестра колишньої Франкової нареченої, — Франко не звертав уваги на всякі форми, що випадає, а що не випадає. Він був вищий під тим поглядом, любив цілковиту свободу. В часи, коли перебував у Лолині, то приймав від мого брата деякі зауваження і стосувався до них, але все треба було пригадувати йому.

Раз вибрались обоє (Франки — авт.) на рибу і просили мене, щоб я вийшла до них. Я вийшла, міркуючи, що вони вже повинні вертатись. В самім центрі міста бачу з моста, що вони недалеко бродять по воді і ловлять рибу руками попід камінням. Я звернула вбік і не мала охоти наблизитись до них: я гадала, що вони будуть ловити рибу на вудку. Вони побачили мене і вже спрямували додому. Франко мав підкочені по коліна штани, в одній руці ніс черевики, сурдут, закинений на однім плечі, в другій руці — рибу, посиляну на ключці.

Франкова, також дуже негліжово, несла на вудці на лівім плечі пере-вішану мокру сорочку, а в правій руці мокрі кальсони, здалека від себе, бо капала невикручена вода. Я собі подумала, що от здалася б була Франкові жінка, котра б вважала на зверхність. Але вона пристосувалась цілком до нього: під той час (вона — авт.) дуже гордилася ним.

Я ішла від них на малій віддалі, і Франкова сказала мені з прикусом, чи, може, я соромлюся, що вони не вдягнені відповідно? Я на це відповіла, що мені черевики тиснуть, то не можу поспішати, а вона: „Баришня хоче, щоб нога малою здавалася”. Франко ішов задуманий, і коли ми відставали, він чекав, щоб порівнятися зі мною. Дійшли ми так до плебанії, де на хвіртці стояв д-р Геньо Озаркевич (він тоді закінчував медицину) і спостерігав нас, підсміхаючись. Обмінялись ми з ним поглядами, і було нам ніяково, що це — в місті, де нам і так доводилось чути від пань-польок: „Які то ваш Франко дзівни”.

Могло це смішити, але не могло порушити його поваги, ані ореолу, яким був оточений”.

У Львові у той час перебував О. Кониський із сином. Обідали у Франка. Готувала кухарка, якій не платив, бо надіявся на гонорар за „Гаву”. Кониський чекав вирішення питання, чи можна йому їхати у Підбуж, куди його запросив Тит Ревакович.

Розбитий на окремі оповідання роман „Lelum i Polelum” так ніколи і не був опублікований, а відтак і зібраний до купи. Оповідання „Jeden dzień z życia uliczników lwowskich” опублікував „Kurjer Lwowski” у № 205-207 та № 209 (26.07 — 28. 07 та 30. 07. 1889 р.), твір „Bohater mimo woli” опублікував календар „Lwowianka dla wszystkich” 1889 року, а уривок „Сунквасы” з’явився у щотижневому додатку до „Kurjera Lwowskiego”, який називався „Tydzień”. Це польською мовою. Українською ці твори з’явилися пізніше. Аж 1905 року у збірці „На лоні природи і інші оповідання” було опубліковане оповідання „Ян-друзи”, а 1904 року в ЛНВ (т. XXV, кн. 1-2) — оповідання „Герой поневолі”.

Повністю роман польською мовою було опубліковано 1979 року у 17-му томі 50-томного видання. Українською мовою Іван Франко намагався опублікувати роман децю раніше. Ще 1888 року він запропонував його редакції „Зорі”, але туди роман не прийняли з огляду — як писав тодішній її редактор О. Борковський — на його ідейно-естетичне спрямування. У своїй відповіді 20 грудня 1888 року Франко написав йому: „Зайшло тут між нами невеличке непорозуміння. Я предложив Вам свій роман з тим запитанням, чи надрукуєте його в „Зорі” з такими переминами проти польського тексту, які я вважати буду за

потрібні. Замість прямої відповіді на се питання Ви пропонуєте мені план якогось іншого, Вашого роману, котрий, очевидно, найліпше буде Вам самим і написати. До мого роману ані до моїх поглядів артистичних план сей не підходить. Та й о що тут річ розходиться? Я ж друкую роман з своїм підписом, значить, за план, композицію і деталі я сам в і д п о в і д а ю , а не Ви. Ваше діло як редактора осудити, чи роман підходить під програму „Зорі”, чи ні. Оце б Ви й сказали прямо, а не виставляли себе на смішність, будши кравцем, та вчити шевця, як має чоботи шити.

А за Ваш суд, висказаний — не сумніваюсь о тім — вповні щиро і, як кажете, без найменшої претензії, позвольте мені віддячитись Вам радою, висказаною так само безпретензійно і щиро. Те, чого не знаєте, не видали й не чували, ніколи згори не вважайте неправдивим і неможливим. Завсігди ліпше виходити з того погляду, що не тільки світу, що в Вашому вікні”.

Іван Франко вперто боронив роман. Чому — стало зрозумілим набагато пізніше. Твір „Лель і Полель” опублікував після реконструкції М. Возняк у тридцятomu томі рухівського видання творів Івана Франка 1929 року. 17-ий том 50-томного видання помістив найдосконалішу реконструкцію роману.

Наприкінці 1887 — на початку 1888 року в середовищі „Академічного братства” виникла ідея видавати журнал під назвою „Товариш”. Ініціаторами видавництва стали молоді студенти В. Будзиновський, М. Ганкевич, О. Маковей, Є. Козакевич. Пізніше до них долучився студент Львівської політехніки С. Козловський. Але одних намірів було мало — бракувало досвіду підготовки такого видання, і тому вирішено на „начального редактора” запросити Івана Франка. Оскільки Франко на той час практично не мав доступу до української періодичної преси, то радо погодився бути редактором журналу „Товариш” навіть не за плату, як про це згадує В. Будзиновський у спогадах „Історія національної думки на тлі моїх споминів”, друкованих 1934 року в газеті „Новий час”, а за можливість друкувати свої твори.

Вперше про цей журнал Франко згадує у листі до Ольги Франко з початку червня 1888 року: „Журнальчик наш уже почав набиратися. Надіюсь, що перший номер буде гарний. Ішло б тільки о те, щоб жіноцький пол чим-небудь причинився до нього. Проси пані Кобринську, щоб на гвалт написала дещо, що знає і хоче”. У листі ж до представниці того „жіноцького полу” Климентії Попович від 15 червня 1888 року повідомляє, що перший номер „Товариша” має вийти 10 липня. До редакції журналу, крім Івана Франка, увійшли М. Павлик та О. Тер-

лецький. Франко, як завжди, активно взявся за роботу. 19 червня він повідомив дружину, що „сими днями буде готовий перший лист”. 22 червня черговий раз інформував дружину про стан „Товариша”: „Вихід „Товариша” дуже дивує і безпокоїть народодівців. Атмосфера тут стала ще душнішою і поганшою, ніж була. Всі дуються і дивляться вовком, а Громницький вчора дав мені до пізнання, що по виході першого номера „Товариша”, котрий зараз треба буде заплатити, прийдеться нам переноситися до другої друкарні. Ну, та се для нас не буде страта”.

Перший аркуш журналу був готовий уже 22 червня. З друкарні „Товариш” вийшов 24 липня 1888 року, хоч на титулі було зазначено 10 липня. Це і стало причиною конфіскації часопису. Іван Франко опублікував у журналі статтю „Від редакції”, але без підпису.

25 липня він писав М. Драгоманову, що має намір розпочати наступний номер друкуванням релігійних речей. Ну, а поки їде на село Карльсдорф (сьогодні — Климець Сколівського району).

Після приїзду Франкові довелось два місяці витратити на судову тяганину. 25 вересня 1888 року письменник повідомив М. Драгоманова: „Тільки вчора я видер 1 н[оме]р „Товариша” з зубів поліції”. Видавати другий номер не довелося. Уже в наступному листі до Драгоманова від 6 листопада 1888 року І. Франко писав: „Товариша” узяли молоді люди, студенти, на себе, покликаючись на те, що повстав він за їх ініціативою, хоч я сплатив більшу половину кошту. Їм хочеться мати свій орган, де б вони могли самі себе показати. Годі нам було з ними спиратися, особливо тоді, коли вони поставили діло особисто, а не принципіально”.

Ситуацію пояснив Осип Маковей у своєму щоденнику (запис від 13 лютого 1889 року): „Товариш” виходити не буде. Доки був у руках Франка, то й надія була, що не пропаде. Але наші крикуни (Трильовський, Будзиновський) напосілись відібрати від нього і відібрали. Казали, що в № 1 праці самих старших, вони так і другий номер заповнять своїм, а „Товариш” — все-таки орган молоді, там повинні бути переважно праці молодих людей. А чому ті молоді люди не дали матеріалу до № 1 і не зібрали до № 2, — того не хочуть знати. І так тепер ні старі, ні молоді не будуть друкувати, бо „Товариша” нема. Був я від самого початку противний тому, щоб не Франко вів „Товариша”, а ми. Але думав я, може, ті горлачі справді зможуть собі видавати. Показалось, що ні. В друкарні борг залягає, не хоче дальше друкувати. (А Франко був би грішми намагав. А втім він може бути певною гіпотекою, а з нас кому повірять, що борг сплатимо?). Розіслано кілька соток примірників між попів і інших русинів, але ніхто грошей не присилає. Ми зробили таким робом нашої інтелігенції (?) різдвя-

ний подарунок. Ті, що прислали передплату (а можна їх на пальцях порахувати) надармо очікують другого номера. Редакторів не в голові тим зайнятись і полагодити все; Трильовський і Будзиновський добре, що вміли відібрати від Франка, та й дармують, а іншим також байдуже. А я по відібранню „Товариша” від Франка втратив довір'я і охоту і не мішаюся тепер до цього інтересу”.

Другий номер „Товариша” так і не побачив світу — молодь почала звинувачувати І. Франка, що до першого числа потрапили тільки праці старших, хоч ніхто не боронив і студентам подавати свої твори. Іван Франко покинув редакцію, а на наступні числа „Товариша” в молоді (К. Трильовського, В. Будзиновського та ін.) не вистарчило ні коштів, ні досвіду.

Це була спроба, як зазначав Іван Франко в „Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.”, „періодичного видання, держаного в радикальній дусі”. В цій же ж праці Франко прокоментував і зміст журналу. „В тім письмі, — писав він, — подав М. Драгоманов простий розбір праці О. Стодольського (псевдонім О. Кониського) п[ід] з[а-головком] „Етнографія слов'янщини”, а Михайло Павлик простору працю „Русини в Америці”. Уперве виступає тут на літературне поле В'ячеслав Будзиновський з обговоренням німецької книжки про відносини російських рільних робітників, уложеної на підставі російської праці Каблукова. З руськими статтями виступили тут два поляки, тоді студенти Львівського університету, а власне В. Арцишевський з обговоренням книжки Щепановського „Nędza Galicyi” і З. Северин з рефератом „Давніші форми сім'ї на підставі Льюїса Моргана”. Я подав для сеї збірки оповідання „Домашній промисл” і фейлетон „Наша — публіка”, переклади двох епіграм Гавлічка та одної жидівської жаргонової поезії, а нарешті лист Федьковича до Данила Ганячкєвича, важний причинок до біографії й характеристики поета, характерний головню тим, що автор подав неправдиві дати про своє походження”.

В. Арцишевський був студентом Львівського університету, а З. Северин — політехніки.

Оповідання „Домашній промисл” спочатку з'явилося польською мовою в № 48 петербурзького часопису „Краї” за 1887 рік під назвою „Przemysł domowy”, а відтак у „Товариші”. Дві епіграми чеського письменника Карела Гавлічка-Боровського, творчість якого високо цинив Іван Франко, — це „Пророк Йона” та „Осторога”, а жидівська жаргонна поезія — „Богач собі, наче король той, жие...”

У червні 1888 року Іван Франко закінчив працю над оповіданням чи, радше, повістю „Маніпулянтка”, яка вперше була опублікована в

„Kurjerze Lwowskim”, №№ 197-202 (17 липня — 22 липня), №№ 204-209 (24 липня — 29 липня) та № 211 (31 липня 1888 року). Українською мовою вона була надрукована у збірці „В поті чола” 1890 року. Окремими виданнями повість вийшла у збірці „Маніпулянтка й інші оповідання” 1904 та 1906 року.

Тоді ще ніхто не задумувався над тим, яке відношення має цей твір до Івана Франка, які події лягли в його основу та хто скривається під іменами головних героїв Андрія Стоколоси та поштової маніпулянтки Цесі. Над усім цим задумуються значно пізніше...

Зараз на порядку денному залишилася справа власного видавництва. З „Товаришем” нічого не вийшло...

„У мене сими днями, — повідомляв Франко М. Драгоманова, — найдуться надбюджетні гроші — Просвіта друкує по-руськи мою „Гаву” в своїх виданнях, так от за гонорар той я хочу видрукувати хоч децю даліше з „Наукової бібліотеки”. Ми говорили з П-ком о тім виданні і рішили, що краще буде розширити крихту її програми на „Науково-літературну бібл[іотеку]” і видавати в форматі таким, як була „Бібл[іотека]” Олесницького і випускати в світ маленькими книжечками, по дешевій ціні (10-20 кр[ейцєрів]), та зато частіше. От так пішли б Ваші мемуари в 3-4 книжечках, могли б піти осібно й замітки „Сміх і горе” і т. ін. Першу книжечку (І главу Ваших споминок) я ще сього тижня даю до друку. Хотілось би мені давати в тій бібліотеці й поодинокі твори Шевченка з критичними і історико-літературними вводами, далі твори других письменників, важніші народні пісні і т. ін. В сьому ділі я буду поперед усього просити Вашої помочі. З творів західноєвропейської науки між першими підуть переклади з Верна про релігію і Вельгаузена „Коротка історія жидів”...

Задум вдалося реалізувати. „В р. 1889 замість „Наукової бібліотеки”, — писав Франко у „Нарисі...”, — я почав своїм накладом видавати „Літературно-наукову бібліотеку”, якої до 1892 р. вийшло 15 томиків. В тій бібліотеці вийшла насамперед моя розвідка про „Перебендю” Шевченка, моя поема „Смерть Каїна” і моя простора розвідка „Іван Вишенський”, що була моєю габілітаційною дисертацією. В р. 1889 розпочали в тій бібліотеці друкуватися „Австро-руські спомини” Драгоманова, яких вийшло чотири часті. Тут же були передруковані з „Народу” його „Чудацькі думки”. Збірними працями Драгоманова й моїми були книжечки „Листочки до вінка на могилу Шевченка” та „З історії публічного виховання в сучасній Європі”. Одну книжечку зайняла збірка віршів Уляни Кравченко „На новий шлях”, одну — переклад Флореттової „Легенди про Юліана Милосердного”, dokonаний В. Щуратом,

одну „Основи критики біблійної” Моріса Верна в моїм перекладі з французького, а одну передрук реферата д. Е. С. (Тучапського) „Шевченкові ідеали і українська дійсність”, друкованого первісно в „Народі” 1892 р.”.

Видання дуже залежало від того, чи візьметься „Зоря” друкувати фонетикою вже згаданий роман Франка „Лель і Полель”. Автор розраховував отримати за нього хоча б по 20 золотих за аркуш. Це дало б змогу 1889 р. випустити щонайменше 15 книжечок „Бібліотеки”. Однак редакторові О. Борковському роман не сподобався, й випуск „Бібліотеки” знову опинився під загрозою.

Першою у згаданій серії була книжечка „Перебендя”. Задум видати „Перебендю” виник у Франка давно. 19 березня 1888 р. він писав М. Драгоманову: „Щире спасибі Вам за замітки про Шев[ченка]. Пишу до Пипіна, щоб зробив копію листа Белінського про Шевч[енка]. Жду також від Вас книжечки Афанасьєва-Чужбинського. Чи Ви получаете „Истор[ический] вестник” — там в 1886 р. в янв[арі] була стаття Гаршина про Шевч. в ссилці „по новим документам” — так от цікаво, що се за документи і чи не кидають вони якого світла взад? Впрочім, я маю думку виписати сю книжку „Историч. вестника”...

Усі матеріали, про які йшлося в листі, Франко використав у дослідженні про Шевченка та його „Перебендю”. Через деякий час після виходу книжечки у п'ятому номері „Правди” з'явилася критична рецензія на неї. Франко (також у „Правді”) відповів статтею „Відповідь критикові „Перебенді”, вказавши, що своє завдання він бачить у тому, щоб показати, як досліджувати „питання, дотикаючі самого Шевченка і методу, як треба його досліджувати”.

Видання з'явилося в перших числах січня 1889 року, бо вже 9 січня на стіл управи Ставропільського інституту лягло прохання Івана Франка: „Упрашаю о принятъ въ комиссію 10 екз[емплярів] мого видання „Перебендя”, при чомъ передаю 1 екз[емпляр] для бібліотеки Института. Львовъ, 9/І. Иван Франко”. Іншим почерком: „а 10 кр[ейцерів]”. На звороті: „№ 26 принято 9/І 1889”. Примітка олівцем: „25 екз[емплярів] 25 % (Там само, ф. 129, оп. 2, спр. 1144, арк. 5).

Наступною книжкою згаданої серії були „Австро-руські спомини (1867-1877)” Драгоманова (частина I). Книжка, підготовлена в друкарні НТШ, була дешевою (10 крейцерів) й малоформатною (47 сторінок розміром 10,5×13,5 см).

Про свій намір видати ці спогади Франко писав М. Драгоманову 19 листопада 1888 року. 17 грудня того ж року письменник повідомляв, що перша частина спогадів має вийти до різдвяних свят (6 січня

1889 р.). 10 лютого 1889 року друкування було закінчене, і Франко надіслав коректуру Драгоманову, прохаючи „не гаючись відіслати її назад, щоб можна було якнайшвидше випустити її у світ. Заразом прошу Вас присилати другу главу, котру я дам у четверту книжечку (перемеживши її одною белетристичною роботою мого пера). Так я бажав би пускати й дальші глави. Книжечки Ваших споминів будуть мати біжучу одноцільну пагінацію, так що по скінченні можна їх буде зложити й переплести в одну цілість. Для того будьте ласкаві не стісняватися в писанні і подавати якнайбільше матеріалу, дбаючи тільки про те, щоб глави були не більші, як оця перша, — се просто для догідності видання”. Згадана „белетристична робота”, що вийшла після другої книжки серії — це поема Франка „Смерть Каїна”. На думку Франка, серія мала б скласти „хоч маленьку хрестоматію найкращих творів і пам’яток нашого старого письменства і народної творчості”. У 1889 році він планував випустити аж 20 книжечок. Гроші? — „Я поробив тут деякі кроки...”

На 24 лютого „Австро-руські спомини” вже були надруковані, про що Франко повідомив І. Колессу, а 27 лютого, як випливає з опублікованого вище прохання, Франко здав у книгарню Ставропігії 25 примірників. 1 березня 50 примірників „Споминів” вислано авторові. У листі до Драгоманова від 27 квітня Франко повідомив про реакцію читачів на книжку: „З України на Ваші спомини досі ніхто не обізвався толком. Симпатично віднісся до них тільки Познанський, та й то не сказав про них нічого виразного, а тільки виписав 10 екземп[лярів]... З Києва написав про неї два слова Трегубов, та й то виразно обминаючи Вашу книжечку, про котру каже, що вона, мабуть, в Галичині не буде нікому интересна. А в Галичині тим часом (не щитаючи пересланих Вам екз[емплярів]) розійшлося 260 екз. (заплачено за 70). Сі цифри, здається, найліпше говорять о тім, що книжечка интересна для галичан”.

Четвертою книгою серії було продовження спогадів М. Драгоманова. Рукопис Франко отримав наприкінці лютого 1889 року, оскільки вже 1 березня, дякуючи за нього Драгоманову, зауважив: „Друга глава Ваших мемуарів справді більш публіцистична стаття, ніж оповідання про людей і факти. По-моєму, воно нічого не вадить, хоча, певно, лучче б було, якби Ваші спомини були похожі на „Былое и думы”.

Після видання „Смерті Каїна” Франко у другій половині березня безпосередньо приступив до роботи над „Споминами”. Про це розповідав у листі до Драгоманова від 27 квітня 1889 року, пояснюючи, що не надіслав коректури другої частини спогадів, бо не хотів затримувати їх друкування. До того ж у друкарні було замало шрифту, і, набравши

піваркуша, треба було його надрукувати, тоді розібрати й складати наступну частину. У цьому ж листі Франко просив Драгоманова сповістити, коли він пришле третю главу своїх спогадів.

Друкування книжки, найімовірніше, закінчилося десь на початку травня, і 4 травня Франко просив Ставропігію „о принятие 50 екз[емплярів] „Літературно-наукової бібліотеки“ книжка 4 по 10 кр[ейцерів] за примірникъ и даеъ одинъ примірникъ до библиотеки Ставр[опігійського] Института. Львовъ, 4/5 89“. На звороті: „Ч[исло] 411 пр[ийнято] 15/5 889. Рішено прийняти съ 25 % раб[отомъ]. Львовъ, 15/5 889“ (Там само, ф. 129, оп. 2, спр. 1144, арк. 7).

Саме на той час припадає й листування з Драгомановим, який хотів умістити у цьому ж томику лист Мелітона Бучинського. Як писав Франко 7 травня, згаданого листа Драгоманов йому не вислав, до того ж друга частина спогадів „вийшла більш чим у двоє ширше першої... я прошу Вас стриматися з листом Буч[инського] і з увагою до дальшої частини, хоч, може, вона там і не так буде до речі. Та такі додатки, де б вони не були пришпилені, ніде не тратять своєї вартості“. 7 червня Франко вислав Драгоманову 36 примірників видання, просячи „якнайшвидше вислати обіцяне вступне слово“ до наступної книжки.

На останній сторінці томика вміщене оголошення про видання, які можна замовити у Ставропігійській книгарні. Серед них „Захар Беркут“, „Воа constrictor“, „Жіноча неволя в піснях народних“, „З вершин і низин“, „Гава“ та видані Франком „Веселка“, „Жіночий альманах“, журнал „Товариш“, перша частина „Історії філософії“, „Читальні“, „Перебендя“, „Австро-руські спомини“. Також повідомлялося, що бажачі можуть звернутися безпосередньо до видавця та автора, що живе на вулиці Зиблікевича, 10. З цього оголошення випливає одне: видання розходилися туго... Коштів на друкування „Літературно-наукової бібліотеки“ не було. Борг у друкарні, замість зменшуватися, зростав, хоча Франко регулярно вносив гроші до каси: 9 січня — 20 золотих; 12 лютого — 10; 24 лютого — 21,43; 3 квітня — 25; 1 травня — 20; 23 листопада — 4; 6 грудня — 12 золотих (Там само, ф. 309, оп. 1, спр. 605).

...Чергові клопоти. „Жінка моя, — пише Франко М. Драгоманову 10 лютого 1889 року, — Вам кланяється, вона, бідна, тепер більшу часть часу нездорова, то зуби, то живіт, то крижі. Хлопчикок (Андрій — авт.) наш уже ходить; жінка ним не налюбуеться, та й я якось веселіше працюю під його чалапкання і балакання“. Робота трохи спориться. 20 березня Франко повідомляє М. Драгоманова, що на днях почне складати другу главу його споминів. „Правду кажучи, — зауважує в

цьому листі, — якби не кошт, то друга часть споминів Ваших була б уже готова, але я на хвилю зупинився, щоб повернути хоч трохи виданих грошей і не впасти в великий довг. Три книжечки, досі видані, коштують ок[оло] 120 гульд[енів], а досі з розпродажі вернулось ледве 25 гульд. З України про моє видання аніоднісінького слова, окрім прихильного листа Дашкевича”.

І вже зовсім у кінці листа: „Оце я розбалакався про поезію, а забув про дійсність. У мене родився другий син, Тарас. Жінка після родів дуже ослаблена, але, впрочім, здорова і пробує вже вставати”.

Сім'я письменника зростала: 9 березня 1889 року народився син Тарас, а 28 червня 1890 року — Петро. Франків переслідують нестатки. Дружина бачить єдиний вихід зі становища: Франкові треба якнайскоріше сідати за докторську дисертацію. Однак сам письменник вважає, що швидше розвалиться Австро-Угорщина, ніж його допустять до викладання в університеті.

Омелян Огоновський категорично відмовився від керівництва докторською роботою Івана Франка. „Говорив я вже давніше, — повідомляв письменник Михайла Драгоманова у листі від 23 листопада 1889 року, — про се діло з Огоновським, взяв був зразу тему „Літературний рух русинів 1848 р.”, до котрої у мене зібрано багато матеріалу. Та, оглядівшись, я побачив, що тема не відповідає головному постулатові Огоновського: „прошу, щоб то була справді література, а не політика”. Ну, а у нас в 1848 р. „справді літератури” майже не було, а була тільки політика. Так само прийшлося покинути й другу тему, до котрої мене тягло, — політична поезія Шевченка 1840-1846 років. От я й зупинивсь на темі зовсім й невинній з політичного боку — піснях церковних”.

У цьому ж листі Іван Франко подав практично всі джерела для написання дисертації та показав ступінь ознайомлення зі згаданою темою, як колись щодо Шевченка. Написавши значну частину роботи, Іван Франко, як це часто бувало, змінив тему дисертації, а нагромаджений та опрацьований матеріал опублікував у „Киевской старине” — історико-етнографічному та белетристичному журналі, який видавався у Києві з дозволу царського уряду. Він виходив у 1882-1907 роках російською мовою, був єдиним журналом української громади, присвяченим українському життю в минулому, бо говорити про сучасне царські укази забороняли. Оскільки головним фінансистом журналу, тобто тим, хто вишукував гроші на його видання, був Єлисей Трегубов, то невдовзі й Іван Франко отримав доступ до цього часопису і став публікувати в ньому свої наукові знахідки, бо друкувати в Галичині не було де. Опублікувавши значну частину дисертаційних матеріалів, Іван Франко несподі-

вано зосередив свою увагу на маловідомій на той час, але дуже яскравій фігурі одного з представників полемічної літератури — Іванові Вишенському, й перша така публікація під назвою „Иоанн Вишенский (Новые данные для оценки его литературной и общественной деятельности)” була надрукована в четвертій книзі „Киевской старины” за 1889 рік, яку він ще цього ж року із поправками послав тодішньому редакторові журналу Олександру Степановичу Лашкевичу, що обійняв цю посаду після Ф. Лебединцева у кінці 1887 року. В додатку до статті Івана Франка було опубліковано твір Івана Вишенського „Книжка Иоанна Мниха Вишенского от святых Афонских горы в написание всех православных христиан”.

„Вийшов мій Вишенський у „К[иевской] стар[ине]”, та з такими блудами друкарськими і навіть з пропусками цілих строк, — писав Франко Михайлові Драгоманову в середині квітня 1889 року, — що аж сумно. Я послав цілу картку поправок, може, у відбитці поправлять”.

Відтак темі Івана Вишенського були присвячені статті, які Іван Франко 1892 року уже міг опублікувати в Галичині, зокрема в журналі „Хлібороб”, що на той час виходив у Коломиї. Тут побачило світ дослідження „Іван Вишенський. Руський писатель XVI віку”, яке згодом було видане окремим відбитком (26 сторінок).

1895 року Іван Франко видав окремим виданням книжку „Іван Вишенський і його твори”. Вона викликала багато відгуків, серед яких виділялася своєю ґрунтовністю рецензія молодого Агатангела Кримського під назвою „Иоанн Вышенский, его жизнь и сочинения”, опублікована 1895 року у дев'ятій книжці „Киевской старины”. Ця рецензія поклала початок довготривалій та зворушливій дружбі між ним та Іваном Франком.

Однак ці серйозні наукові роботи були лиш основою для написання одного з поетичних шедеврів Івана Франка — поеми „Іван Вишенський”, яка була надрукована 1908 року в збірці „Із днів журби”.

Попри всі труднощі Франко не збирається припиняти видання „Літературно-наукової бібліотеки”. „До дальшого видання, — пише він Драгоманову наприкінці 1889 року, — ... я приступлю зараз по новім році. Я, конечно, так, як і досі, буду тягти її своїм коштом, а коли б Ваша ласка і змога чим-небудь поперти видання, то, звісно, я не від того, але домагатись нічого не буду...”

П'ятою книжкою серії стала брошура „З історії публічного виховання в сучасній Європі”. Первісна назва твору — „З науки про релігію”. Побуюючись конфіскації, Франко в останню хвилину вирішує змінити назву на „незачіпливу”. З листування між Франком та Драго-

мановим можна довідатися про наклад видання: „Я друкував, — пише Іван Франко, — 600 екз[емплярів], з котрих 100 дав до книгарень, а ок[оло] 200 уже розпродав. Щоб покрити кошт накладу, треба б розпродати 400”. Отже, вартість друку становила 40 золотих (ціна однієї книжки — 10 крейцерів). Драгоманов висилає Франкові 47 гульденів. Цього вистарчає, щоб сплатити частину боргу за четверту книжку серії й частково розрахуватися за п'яту.

До шостої книжки серії „Листочки до вінка на могилі Шевченка” увійшло три статті Драгоманова та нові знахідки Франка. Книжка вийшла 9 березня. Відразу після неї Франко вирішив опублікувати продовження „Споминів”. Уже 26 квітня він повідомив Драгоманова: „...тепер друкується збірна книжечка 7, 8, 9, в котрій поміщені будуть обі глави (III і IV) Ваших „Споминів”. Досі готові 3 аркушки, і я надіюсь, що сього місяця книжечка вийде”. Саме цю книжку 9 травня Франко передав у Ставропільську книгарню. Розповідаючи Драгоманову у листі від 30 травня 1890 р. про відгуки на книгу, Франко писав: „Вони тут нарobili великої бучі. Народовці бий-забий на Вас за те, що Ви виступили з смертельними закидами проти Качали й Сушкевича аж по їх смерті...” А 24 червня повідомляє: „На „Науковій бібліотеці” стоїть ще довгу 45 гульд[енів] (в остатнім місяці я заплатив 95 гульд[енів])...”. Як свідчить лист Драгоманова до Франка від 23 червня — 5 липня 1890 року, Драгоманов надіслав йому 300 франків. „За гроші спасибі, — відповів Франко 8 липня, — друк Ваших „Споминів” уже майже весь заплачений...” Загалом обсяг „Австро-руських споминів” становив уже 330 сторінок.

Протягом 1890 року „конто” Франка у друкарні зростає, хоча він з усіх сил намагається його ліквідувати. Всього за 1890 рік Франко вніс до каси 293 золоті 45 крейцерів, сплачуючи від 10 до 100 золотих щомісяця чи й двічі на місяць (Там само, ф. 309, оп. 1, спр. 605). І все ж ліквідувати заборгованість не вдається.

Останню частину „Австро-руських споминів” довелося друкувати вже в Народній друкарні. Після цього Франко до послуг друкарні НТШ майже не звертався. Як свідчить книга замовлень (Там само, ф. 309, оп. 1, спр. 602), 1 січня 1892 року він замовив „Вибір поезій Гейне” — тираж 600 примірників, обсяг — $7\frac{5}{8}$ аркуша, вартість випуску — 140 золотих 80 крейцерів. Відтак звертався з невеликими замовленнями: 23 лютого 1892 року замовив анкету радикальної партії (тираж 500 примірників, формат 4°, вартість 2 золоті 3 крейцери), 9 листопада 1893 року — проспект журналу „Жите і слово”, тираж — 3000 примірників, вартість 9 золотих 4 крейцери.

Для своїх видань Франко використовував найдешевший папір. Його постачала друкарні фабрика Колішер з Черлян. Серед складальників, котрі працювали над виданням Франка, був і добрий його знайомий Йосип Данилюк, редактор газети „Ргаса”.

Сподівання Івана Франка на те, що „Наукова бібліотека”, а відтак її продовження — „Літературно-наукова бібліотека” — дістануться в Україну, були марними. Ще 30 вересня 1887 року за розпорядженням Головної управи в справах друку в Петербурзі серія дозволу на розповсюдження не дістала.

Українська преса була для Франка закрита. Основні публікації здійснював лише польською мовою. Зрідка українською. Замість активної роботи в „Просвіті” — робота в польських товариствах. „В р. 1888, — писав Іван Франко у „Нарисі історії українсько-руської літератури до р. 1890”, — я приступив до заснованого недавно перед тим у Львові „Towarzystwa historycznego”, в якого поважним органі „Kwartalnik historyczny” я надрукував досить довгий ряд рецензій та кілька наукових статей. В р. 1889 одно моє оповідання, а властиво перший розділ моєї недрукованої повісті „Lelum i Polelum”, було надруковане в варшавському „Ateneum” п[ід] з[аголовком] „Jeden dzień z życia uliczników lwowskich”...

Тут, у редакції „Kurjera Lwowskiego”, він познайомиться з Яном Каспровичем, „так само (це з „Нарису історії...”), як я, сином люду, родом із Познанщини, та на його поезію я не мав ніякого впливу, так само, як і він на мою. Оба ми діаметрально різнилися і вдачами, і розумінням письменської штуки”.

Ян Каспрович (1860-1926) усе ж був близьким товаришем Івана Франка. 1895 року, коли Франкові потрібно було за протоколом читати габілітаційну лекцію у фрак, котрого в нього не було, Ян Каспрович виручив його, позичивши фрак. Коли студенти, вітаючи Івана Франка, підкидали його вгору, той фрак тріс, зараз він зберігається в Музеї поета. Ян Каспрович залишив про Івана Франка короткі спогади, які 26 травня 1926 року опублікувала газета „Chwila”. На той час Ян Каспрович уже був хворий і ті спогади диктував.

„З Іваном Франком, — писав він, — був я у приятельських відносинах, ми товаришували в редакції „Kurjera Lwowskiego”, я тримав до хреста його сина Андрія, їздив з ним на рибу, відвідав його родинне село Нагуєвичі; завдяки йому я познайомився з українською поезією, особливо з Тарасом Шевченком, якого я читав у виданні Драгоманова. Я й написав колись у вродлавській тюрмі вірш в честь того поета. Здається, що той вірш, який, впрочім, запропастився, Іванові Франкові не подобався,

бо ніколи мені про нього нічого не згадував. Завдяки Іванові Франкові познайомився я з різними видатними українськими літераторами, політиками і т. д. Мушу торкнутися ще одного питання. Як відомо, старався Франко про кафедру української літератури у Львівському університеті. Мав навіть щось на зразок габілітаційного відчиту (в залі львівської ратуші (це помилка — в ратуші ніколи подібні акції не проходили; лекція була в університеті — авт.), в позиченім у мене фраку), але тої кафедри не дістав; говорили, що виною тут був уже народжуваний тоді польсько-український антагонізм і що безпосередньо причиною неодержання кафедри була, між іншим, голосна, в тім часі написана Франком, німецька стаття про Міцкевича як про поета зради.

Я мав нагоду говорити про кафедру з тодішнім маршалком Бадені, який вже сьогодні не живе. Маршалок сказав мені тоді (я не мав причини сумніватися в правдивості його слів, так відзначалися вони щирістю), що покликанню Франка на ту кафедру спротивився тогочасний український митрополит Сембратович, мотивуючи тим, що на його виклади ходитимуть українські богослови, що на них муситиме впливати негативно, бо ж Іван Франко — „атеїст”.

В час Франкової хвороби я втратив зв'язок з ним, оскільки виїхав на кілька років зі Львова. А мій похресник загинув, очевидно, під час першої світової війни”.

Те, що Ян Каспрович, який був хрещеним батьком Андрія Франка, стверджує в кінці спогадів, не відповідає дійсності. Очевидно, в останні роки зв'язків між ним та родиною Франка не було й він не володів інформацією. Варто теж зауважити, що Іван Франко читав свою лекцію 1895 року, а стаття про Міцкевича була написана 1897 року. Через цю статтю письменника звільнили з „*Kurjera Lwowskiego*”.

Стосунки Івана Франка з Яном Каспровичем залишилися лишень болючими спогадами. Василь Цурат у статті „Взаємини Франка з Каспровичем”, надрукованій 9 березня 1926 року газетою „Діло”, хотів внести ясність у ці взаємини. „Як не класифіковано б остаточно покійного Яна Каспровича, — писав Василь Цурат, — сьогодні певне вже те, що у великому гурті поетів — будівників нової Польщі — він збереже за собою таку виїмкову вартість, яку його довголітній товариш з редакції „*Kurjer-a Lwowsk-ogo*” покійний Іван Франко запевнив собі в історії письменництва новішого відродження галицької України. Та не лиш це одне може бути вихідною точкою для проведення аналогії між обома великими покійниками. Цілий ряд фактів з їхнього життя вабить до того, щоб їх порівнювати між собою. Оба мужики походженням, оба незвичайним талантом виведені з глухого села в бурхливий світ

культурних і політичних поривів інтелігентної молоді своїх народів, оба на вступі в той новий світ попадають „на дно” його, в’язнені за одно бажання кращої долі своєму народові, оба, як птахи, бурею викинуті з рідних гнізд, приневолені працювати на шматок насушника в чужих середовищах, завдяки незломному завзяттю підіймаються на вершини поетичної творчості й, хоч припізнені, хоч давлені вагою сімейного життя, а все-таки успішно продовжують перервані наукові студії, увінчують їх досягненням найвищого наукового ступеня, після чого їх шляхи розходяться — як розходяться з того моменту шляхи націй, до котрих належали... Не дивниця, що при всіх тих схожостях життєвських подій випадкова зустріч стала початком їх пізнішого зближення не лиш товариського, але й письменницького, вартого бодай легкого зазначення.

Не деінде, а саме в хаті Франка пізнав я Каспровича в 1890-х роках. Добре тямлю, що прийшов тоді Каспрович до Франка за коректурним примірником своєї поеми під назвою „Chrystus”, котру небавком після того львівська цензура сконфіскувала. Заставши його на відхиднім від Франка, що познайомив нас, я довідався, що то не тільки товариш із „Kurjer-a Lw.”, але й кум, бо держав до хреста найстаршого Франкового сина Андрія. Простота поведіння, невимушена щирість вислову, забарвленого мужицькою примітивністю і жартівливістю, пригадала мені відразу редактора „Kurjer-a Lw.” Генрика Реваковича, котрого я вже раніше мав нагоду пізнати, й подобались незвичайно. Я радий був кожній пізнішій стрічі з Каспровичем; часом навіть шукав її. І стрічались ми часто в 1890-х роках, як не в кав’ярні Шнайдера на ул. Академічній, куди Каспровичеві з редакції (з Хоруцини) найближче було зайти чи з Болеславом Вислоухом, чи з Франком, то в редакції „Kurjer-a Lw.”, або й на улиці, бо мешкали ми близько, в сусідстві університету. Раз тільки відвідав я Каспровича в його хаті, мабуть, запрошений ним-таки з улиці. Тоді він був сильно пригноблений; жінки його довший час не було дома; причини я не допитувався.

Франко часто, особливо в кав’ярні при чорній каві, перечився з Каспровичем із приводу його літературних уподобань. Як у першій молодечій збірці поезій Каспровича, виданій в „Bibliotece Mrówki” (1888), бачив світлий задаток великої творчості й мене спонукав перекласти дещо з неї, так поема „Chrystus” і вірші „Z chłopskiego zagonu” не подобались йому. — „Z jakiego to chłopskiego zagonu wybierał pan te delikatesy?” — питав автора при мені й виказував йому уступи або повні афектації, або кволі наслідком повторювання тих самих фраз. Подібно й редактор Ревакович, що одного разу, читаючи часопис, сидів при однім таким диспуті, почувши резонування Каспровича, озвався: „Ty byś lepiej

zrobił, Janie, jakbyś się przechrzczył na Iwana". Влучав тим жартом у шпунтість Каспровичевих мужицьких віршів, що Франка дуже розвеселило.

Взагалі ж Франко в перших роках дружби з Каспровичем дуже високо цинив його поетичний талант, бажав йому якнайкращого розвитку й тому з невдоволенням стрічав те, що йому видалось промахом. Каспрович розумів приятельську критику й не гнівався за неї. Любив Франка й обов'язок дружби пошанував навіть тоді, коли інші топтали його. В хвилі усунування Франка з редакції „Kurjer-a Lw." належав до тих, які пильнували, щоб вийшло воно в якнайкультурнішій формі, дарма що поява Франкової статті „Der Dichter des Verrates" („Поет зради" — нім.) в німецькому тижневику „Zeit" болюче і його вразила. Могла ж вона вразити його тим болючіше, що він був одним з перших, які тільки з огляду на особисте добро Франка відраджували йому раніше публікувати „Nie Kocham Rusi" як вступ до перекладу Франкових оповідань на польську. Культурність відношення до давнього друга виявилась у Каспровича й по смерті Франка. Він взяв участь в його похороні. Коли я йому дякував за те, сказав: „Jakżebym mógł postąpić inaczej? Z kim się raz jadło chleb i sól, na tego nie rzuca się kamienie m... Zresztą, nieboszczyk sam po tem, co nas rozłączyło, ratował się ekspiacją związując apokryficzną „Wielką Utratę" z imieniem Mickiewicza".

На відміну від Івана Франка Ян Каспрович став професором Львівського університету та навіть був його ректором. Саме за нього було впроваджене ембарго на українців та євреїв... Правда, це вже було за нової Польщі, до якої Іван Франко не дожив.

„Належачи до редакції „Kurjer-a Lwowsk-ого", — писав Іван Франко в „Нарисі історії...", — я познайомився також із Осташевським, що якийсь час був властителем друкарні, в якій друкувалася та газета. Він був сином Спиридона Остої-Осташевського, що, хоч галичанин родом, закупив був, мабуть, ще за часів панщини село на Україні в Житомирському повіті і зазначив своє ім'я в українським письменстві двома книжками, друкованими латинськими буквами. В р. 1850 вийшла в Вільні його книжка „Pіwkorу kazok", а в р. 1869 у Києві гражданкою „Півсотні казок для веселих людей". Обі ці книжки були мені досі недоступні. Накладом родини з друкарні молодого Осташевського (вона називалася „Drukarnia polska") вийшла під моєю редакцією також латинськими буквами книжка віршів того ж автора „Sto bajok, a w pnych znajdete bilsze jak sto prawd", а як друга часть польською мовою „Sto bajek jako dalszy ciąg „Moich dobrych chęci" dla ludu wiejskiego napisał Teofil Ostoja-Ostaszewski". Ані польські, ані руські байки при всій їх учтивій тенденції не визначаються особливим поетичним талантом".

Павлик... Михайло Павлик... Про нього 1890 року Іван Франко писав у „Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.” так: „Михайло Павлик протягом 80-х років по повероті з Женеви і по відсидженні шестимісячної з'язниці жив у Львові переважно газетярським заробітком, почасти за моєю грошовою підмогою. Для редакції „Діла” він переклав, між іншим, „Князя Серебряного” Олексія К. Толстого, один неповний рік працював при редакції „Батьківщини”, один неповний рік був кореспондентом варшавської „Prawdy”, і написав також для варшавського „Głos'u” дві просторі статті п[ід] з[аголовком] „Spółczesne opryszkowstwo w Galicyi” про надужиття уряду в Косівщині, а особливо в Жаб'ю, і „Chłopi na obczyźnie” про еміграцію галицьких селян до Америки. Знайшовши 1887 р. заробіток при порядкуванні бібліотеки Крашевського в Кракові, він видав 1888 р. просторий „Katalog księgozbioru, rękopisów, dyplomów, rycin, map, atlasów, fotografij, jakotoż osobistych dyplomów, adresów i t. p. pozostałych po śp. Józefie Ignacym Kraszowskim staraniem Franciszka Kraszewskiego uporządkował i spisał Michał Pawlik”. Для нашого письменства робота Павлика над упорядкуванням бібліотеки Крашевського мала ту користь, що він скопіював там докладно текст двох руських інтермедій Гаватовича, опублікованих і оброблених Драгомановим, уділив мені копію листів Шевченка до Броніслава Залеського, з якої я міг подати цілий ряд поправок і доповнень до тексту тих листів, з недокладної копії Крашевського опублікованих Драгомановим у „Киевской старине”; ці поправки були поміщені в томику „Літературно-наукової бібліотеки” „Листочки до вінка на могилу Шевченка”. Там же скопіював Павлик листи Куліша до Крашевського з часу Кулішевого побуту у Львові 1880-82, які пізніше опублікував у „Народі”...

Не любив підсумовувати зроблене і давати йому оцінки. Вважав за краще працювати. Час, який був початком наймів у сусідів, не вважав, принаймні, даремно витраченим часом...

Розділ VII

ТРЕТІЙ АРЕШТ

Ні з того, ні з сього в польській пресі зчинився крик із приводу похваллення руху в деяких руських товариствах, зокрема в „Академічному братстві”, де від початку року відбулися чотири засідання, на котрих було заслухано декілька відчитів його членів: „тов. Величко, — як повідомляло „Діло” № 43 від 23 лютого/7 березня 1889 року, — „Про Козаків по зруйнованню Січи”; тов. Будзиновського „Критика економічної програми Щепановського в его книзі „Nędza Galicyi”; тов. Калиновського „Про мужицькі типи в Тургенева „Записки охотника”; — і тов. Колесси „Про русалок в народній поезії”. Тепер читає тов. Е. Левицький „Про реалізм у Ів. Франка”.

У цих відчитах, а, радше, в темах доповідей, польська преса добачила як не чергову спробу сепаратизму, то вже безумовно ширення в Галичині соціалізму. Ще більший галас вчинила вона з приводу віча студентів, яке очолив студент політехніки Станіслав Козловський. Студенти, на її думку, займалися розповсюдженням соціалістичних ідей, що й примусило „Діло” від 27 березня /5 квітня зробити заяву стосовно „напасливих голосів польської преси”, зокрема „Gazety Narodowej”. „Gazeta Narodowa”, — писало „Діло”, — пригадує собі, що в своїм часі була в Галичині навіть формальна нагінка за рускими соціалістами. А що найдено? Кількох молодих а горячих людей, котрі свіжо познакомившись з новою для них доктриною соціалістичною, виділи в ній свої ідеали і в ідеалістичний бо зовсім нереальний спосіб за тими ідеалами літали. Се зовсім природно і понятно, ба, навіть дивно було би якби сеся або й інша з модних доктрин межі одною тільки рускою молодіжю не знайшла кількох приверженців. Але від того часу не тільки число соціалістів — впрочім тільки платонічних — межі Русинами не зростає, але і первісні ісповідники тої доктрини стали на ню холодніше і критичніше дивитися”.

Навіть І. Франко не міг нічого сказати з цього приводу, хоч кому-кому, а йому було відомо, що саме з такого рейваху, вчиненого пресою 1876 року, і почався так званий „перший соціалістичний процес”.

„Руська Бесіда” в Станіславові запросила Франка прочитати доповідь про творчість Тараса Шевченка. № 66 „Діла”, що вийшов у середу 22 березня/3 квітня 1889 року, про той концерт, який відбувся 1 квітня за новим стилем, повідомив, що публіки було повно, і „весь концерт відбувся після запровадженої програми, а з неізнаного треба піднести лиш одно, що відчит про Шевченка держав п. Іван Франко зі Львова. Впрочім хори, гра панни Бажанської на фортепяні, спів панни Чачковської, декламації п-ни Волянської і п. Корн. Устияновича випали дуже добре”.

Цього було явно замало, і № 72 „Діла” від 30 березня/11 квітня подав дещо ширше „справозданє”, чи „реляцію”, з тої події. „XXVIII роковини смерти Т. Шевченка, — писала газета, — котрі урядила „Руська Бесіда”, обходили ми ту в Станіславові 1 н. ст. цвітня дуже величаво. Вже давно люди не пам’ятають такого гарного концерту, як се ось наш був. О 7½ год. веч. виповнилася по береги саля касина міщанського цвітом нашої інтелігенції, між котрою самих пр. отців з ближчих і дальших сторін, з крилошанином о. Туркевичем на чолі, начислили ми 35 (переважно з родинами); було багато учителів, урядників, адвокатів, нотарів, а також селяне і міщане: жінок і молодих явилось імпонуюче число. Були гості з околиць і з міст Калуша, Болехова, Монастириськ, Солотвина, Гальча, Бурштина, Завалова, Богородчан, Бучача, Тисмениці і і.”.

Відкривався концерт патріотичною промовою голови „Руської Бесіди” Т. Стаховича, хор відспівав „Три шляхи” і „Косаренко”, панна Волянська продекламувала „Титаря”. „Потому, — писала далі газета, — наступив відчит п. І. Франка про твори Шевченка і ідеї в його творах (Зміст сего відчиту подамо окремо в відповідній рубриці — Ред. Діла). Відчит п. Франка викликав велике враження, а публіка висказала прелегентови признання своє грімкими оплесками, а дуже многі ему гратулювали”.

Находило літо 1889 року, і Ольга з дітьми виїхала до Нагуевич, де вже красувалася відбудована після пожежі батьківська хата, до відновлення якої приклався й Іван Франко. Ольга в надії на третю дитину. Листування Івана Франка та Ольги просто ідеальне. „Дорога Олічка! — пише поет дружині десь між 19 і 22 червня 1889 року. — Дуже мене радує, що ви всі здорові. Старайсь виводити діток якнайчастіше на свіже повітря, хоч потроху й на дощ та вітер, нехай гартуються. А ти сама чи часто ходиш у ліс? Чи був у вас дощ? У нас потроху почав перепадати.”

Ми були прошлої неділі в Волкові у Дошліх, Ржегорж приїхав, і ми з ним разом поїхали: я, П[авли]к і Каспрович. Були там цілий понеділок

(бо в неділю на ніч приїхали), ловили рибу, хоч крім окунів, та плотидь, та 2 невеличких щук, не спіймали нічого. Каспр[ович] сміло ліз у воду по саму шию. У нас обідає m-те Дашинська. Вислоух на неї дуже злий із-за її чоловіка, а коли довідався, що ми всі, т. є. Дашинська, я, П-к, Каспров[ич] і Бігеляйзен, разом вислали телеграму до Рима в честь Джордано Бруно, то так загнівався на Каспров[ича], що нічого до нього не говорить, і той бідний тепер думає покидати „Kur[jer]"...

У Вовкові Ольга була минулого року перед поїздкою Івана Франка до Тернополя на крайову виставку. Саме там Франки познайомилися з чеським письменником та етнографом Людвіком Кубою (1863-1957), що на той час збирав матеріали до свого збірника пісень усіх слов'янських народів, яка мала назву „Слов'янство у своїх піснях", тому й перебував у Галичині, зокрема, і у свого крайнина Францішка Ржегоржа, про що залишив спогади „Як я познайомився з Іваном Франком" у збірці „Z dejin československo-ukrainskich vztahuv", виданих у Братиславі 1957 року.

„До Вовкова, — писав Людвік Куба, — треба було їхати дві години від Львова. Сільські коники весело бігли риссю закуреним шляхом; ми їхали хвилястою місцевістю в південно-східному напрямі. На південний захід синіли темні пруги розлогих лісів графа Потоцького.

У визначений час ми досягли цілі. Перед нами виріс цілий гурт солом'яних стріх, перед нашими очима миготіли прутяні плоти господарств, входом до яких були складної будови ворота з лат, а також із солом'яними стрішками. Віз спинився у воротах у двір, що був найнятий швагром Ржегоржа у львівських домініканців.

Ржегорж уже поспішав мені назустріч. Його привітальна промова була коротка, зате обійми довгі. Відразу ж він мене повів до ставка в дворі.

Там, на березі, стояли дві постаті. Жінка сяяла в барвистому українському вбранні з вишивками на широких білих рукавах та в довгій темній оксамитовій безрукавці, голова була пов'язана хусткою. Поруч неї з високої трави витикався чоловік невисокого зросту, з широким солом'яним брилем на потилиці. Він був без жилета, і різнобарвна вишивка української сорочки цілком гармоніювала з палючим сонячним промінням. У руці він тримав гнучку лозинку і повертався до нас звільна. Поплавок, що плив на гладі води, в ту мить йому здавався важливішим, ніж ми обидва.

Це був Іван Франко з дружиною, вони гостювали тут у мого приятеля. Франко, якому тоді було щось за тридцять, хоч і мав головну роботу ще перед собою, вже належав до передових політичних та літературних постатей свого народу. Власне, літературний доробок у ньому саме зароджувався, але різностороння журналістсько-політична

діяльність разом з частим ув'язненням забезпечила йому громадське значення, яке він завжди виправдовував.

Зовні він не виглядав як українець: білявий, аж рудий, блідо-блакитні очі, що трохи ніби підтекли кров'ю. Кулясте, неповновидне обличчя не здавалося здатним до усмішки, а рясні вуса не намагалися закрити стиснутих губ. Нахмурене обличчя являло образ його минулого, що вело його до соціалізму. Два відморожені пальці на носі завжди нагадували йому про тюрму”.

Ольга, звичайно, не вміла ловити рибу руками і саком, як її чоловік, не вельми розумілася на грибах, і назбирані нею губи вітчим найчастіше віддавав свині або викидав на гній, тому Франко радив їй, „аби не нудилась” (це при двох дрібних дітях!) зайнятися збиранням та записуванням різних історій „з уст народу”: „Про холерний рік (1831) то розпитайсь добре у Мартина і ще де в кого (там є в селі коваль Сень, що добре знає про се оповідати) і посписуй докладно, се річ дуже інтересна. Я давно чув сі оповідання, та не позаписував їх, а про се є дещо й друкованого. Розпитай у жінок дещо ширше й про опирів, і про всяку відьомщину і все позаписуй. Про холеру можна буде дати гарну статейку до „К[іевской] стар[ини]”. Мартин міг би тобі розказати ще дещо цікавого — розпитай його про те, як Гайгель його бив за колеса, про тісні роки і посписуй. Розпитай також про коштутську війну і про москалів, тут і батько зуміє тобі багато дещо розказати”.

Даючи поради дружині та відвідуючи її щотижня по суботах чи неділях і будучи по горло завалений роботою в газеті, Франко не зауважував, що над ним згущуються хмари, щоб вдарити блискавкою.

Все почалося з того, що крайові газети, наситившись описом сенсаційної смерті наступника цісарського трону архикнязя Рудольфа в родинному замку Майерлінг та подробицями його похорону, вичерпавши тему судового процесу над работоргівцями, чи, слушніше, тими, хто продавав галицьких дівчат у гареми Турції та Сходу, повідомили, що їх цісарська високість виявила бажання на початку вересня черговий раз відвідати чергові військові маневри в Галичині, які мали проходити на селянських полях біля Краківця, що сьогодні відомий своїм митним переходом на кордоні з Польщею. Така пізня пора для проведення маневрів була вибрана тому, що до того часу селяни зберуть урожай і маневри не завдадуть їм великої шкоди. Як-не-як, а з селянами цісар не розраховувався ще за маневри 1880 року, а тому кожне домагання селянських громад за заподіяні шкоди сприймалося як бунт проти їх цісарської величності та спробу „заколючення” громадського спокою. Не варто повторювати опису приготувань до зустрічі цісаря, бо

вони мало чим відрізнялися від приготувань до попереднього приїзду, а тому зовсім не дивно, що зарухалась поліція, „аби небо над Галичиною було чисте”. Не дивно, що по краю почалися ревізії та арешти — чергове „половання на відьом”.

Вістку про намір цисаря приїхати подали газети в перших числах липня, „Діло” зокрема — у № 138 від 21 червня/3 липня 1889 року.

Найперші „чистки” почалися у Кракові, бо це місто знаходилося найближче до місця проведення маневрів і насамперед там небо мало бути безхмарним, а відтак прийшла черга на Львів, про що негайно сповістила офіційна преса, а за нею й інші газети. „По ревізіях в Кракові, — писало, наприклад, „Діло” 23 червня/5 липня у № 139-140, — вдалась львівська поліція до ревізії у Львові. Так передвчора відбулась поліційна ревізія в адміністрації „Kurjer-a Lwowsk-ogo”, а п. Вислоуха, адміністратора і співвласника Kurjer-a ув'язнив суд карний. Львівські і краківські ревізії мають стояти з собою в зв'язи, а причиною їх пропаганда соціалістична. Ревізію переводили совітник Дуневич і суддя Ковнацький. Крім згаданих ревізій переведено домові ревізії у редактора Kurjer-a Г. Реваковича і в Дублянах у деяких тамошніх учеників школи рільничої. У п. Реваковича і в Дублянах не нашли нічого підозрілого”.

І суддю Ковнацького, і радника Дуневича, а разом із ними і прокурора Гіртлера Іван Франко прекрасно знав з процесу над власниками села Кукезова. На тому процесі Іван Франко був присутнім як кореспондент „Kurjera Lwowskiego” і щоденно висвітлював його на сторінках цієї газети, тож запопадливість судових чиновників була йому знайома, а тому міг передбачити, що й сам буде невдовзі заарештований, бо Б. Вислоуха притягли до відповідальності, як трубили газети, за „справи соціалістичні”, ну, а будь-який мешканець Львова на той час знав, що першим „руським” соціалістом у тому місті є Іван Франко. Крім того, його в'язала із заарештованим Вислоухом не тільки праця в „Kurjeri”, але й те, що саме у виданнях Б. Вислоуха письменник друкував ті твори, від яких відмовлялася „руська” преса.

Вже в понеділок 28 червня/8 липня „Діло” повідомило, що арешти та ревізії продовжуються. „Краківська поліція, — писала газета, — зробила ревізію у академіка Гомулицького, мешкаючого разом з головою краківської читальні п. Миськом, при чім цікава поліція заглянула між річи сего послідного, а відтак ув'язнила п. Гомулицького. Львівська поліція ув'язнила п. Стан. Козловського, котрого видалено на три півроки з львівської політехніки за провід в академічному вічу і закинула йому, що належить до тайного товариства”.

Через тиждень — нові повідомлення: „Ревізія і арештованя ще не закінчилися. Дня 11 н. ст. липня заїхала по раз третій комісія судова до Дублян і перевела ревізію у многих учеників тамошньої школи рільничої, ув'язнюючи відтак деяких з них. Досі взагалі ув'язнено вже 5 учеників”.

Почалося слідство, яке дуже швидко встановило зв'язки Івана Франка з Болеславом Вислоухом, і над обома почався негласний нагляд. У донесенні президії намісництва, датованому 21 червня 1889 р., дирекція Львівської поліції „в особі Кшачковського” повідомляла (Там само, ф. 146, оп. 4, спр. 3684, арк. 110): „Конфіденціальним шляхом я довідався, що в останній час часто їздили до Дрогобича Болеслав Вислоух, а також Іван Франко, можливо, з метою викликати якийсь рух між робітниками копалень тамтешньої околиці.

Я чув, що про одну з таких екскурсій жандармерія здала рапорт тамтешньому ц. к. староству.

Також маю честь нагадати, що з цього самого джерела я довідався, що до Вовкова, Львівського повіту, проводять часті екскурсії Іван Франко, Болеслав Вислоух та Іван (помилково — авт.) Павлик, які групуються навколо „Kurjer-a Lwowsk-ого”, а також колишній редактор „Ruchu” Станіслав Блотницький, поштовий асистент.

Хоча я не знаю мети цих екскурсій, але спосіб мислення цих осіб викликає припущення, що йдеться не тільки про звичайну товариську розвагу”.

Зрозуміло, що після такої вістки відразу полетіла депеша до Дрогобицького староства, яке мало „того Франка” по самі вуха. З липня воно доносило Намісництву: „Згідно з високим розпорядженням № 7483/президія від 23 червня ц. р. маю честь подати до відома високої ц. к. президії, що, незважаючи на найстаранніші розслідування, проведені конфіденціальним шляхом, відомості про те, що нібито співробітники газети „Kurjer Lwowski” Болеслав Вислоух та Іван Франко робили екскурсії до Дрогобича або околиці, не підтвердилися. Також є помилковим донесення, нібито ц. к. жандармерія про це мене повідомила, бо жодного такого рапорту я не одержав. Останнім часом був у Дрогобичі три рази співробітник „Kurjer-a Lwowsk-ого” Яворовський для того, щоб довідатися про кандидатів у депутати від міста Дрогобича. Відповідно до вищезгаданого високого розпорядження, я наказав стежити за можливою появою Вислоуха і Франка”.

Складається враження, що в Дрогобичі газет не читали і не знали, що Вислоух у тюрмі. Підписав це донесення Світальський (Там само, ф. 146, оп. 4, спр. 3684, арк. 121).

У тому ж листі, де Іван Франко давав поради, що і як збирати дружині між людьми в Нагуєвичах, він повідомив: „З України приїхав твій знайомий Богдан Кістяківський. Інтересний хлопець і багато цікавого розказує про Київ, хоч глядять він, як мені здається, досить одно-сторонньо. Від старої і від молоді громади він зовсім одчухнувся, навіть Антоновича покинув; се така виробилась там арабажинська група, Богдан сам себе зове ад'ютантом Араб[ажина]. Деген має прибути на днях, та поки що його ще нема. Се якийсь москвич поукраїнщений, має тут прибути з цілою сім'єю і шукають місця, де б могли пожити кілька неділь, так щоб і гори, і ліс, і вода, і всяка вигода, і ще й дешево. Я й не знаю, куди йому порадити, хоч і сім'я невеличка: він, да вона, да дві дорослі дочки. З Богданом ми, може, коли-небудь заїдемо до Нагуєвич, він хотів би побути на селі хоч з тиждень. Я ще не знаю, коли буду міг виїхати, тепер в суботу не можна, бо вчором зібрання виборців, на котрім мені треба бути для справоздання”.

Видимих причин для арешту І. Франка не було, і поліція вичікувала.

4 серпня 1889 року за підписом намісника Галичини Казимира Бадені був випущений обіжник адміністративним та поліцейським органам у зв'язку з приїздом до Львова групи студентів із Києва, в якому, зокрема, говорилося: „Згідно з конфіденціальними відомостями повинні були виїхати з Києва до Галичини, за дорученням Драгоманова, що перебуває в Швейцарії, такі студенти, підозрювані в нігілістичних і соціалістичних намірах: Кістяковський, Деген з двома сестрами, Морашинський, Овсюк і Янковська.

Мета їх подорожі — пропагування серед українців соціалістичних ідей і розпалювання ненависті до шляхти. Про це повідомляю пана ц. к. старосту і доручаю пильно стежити за появою цих осіб. У випадку, якщо б вам вдалося їх розшукати, треба поступити з ними згідно з існуючими правилами і одночасно донести мені про це” (Там само, ф. 146, оп. 4, спр. 3384, арк. 142).

Студенти зупинилися хто де, але здебільшого по готелях, яких у Львові не бракувало і, звичайно, розпочали своє знайомство з містом, про яке так багато чули. Відтак Сергій Деген з Іваном Франком вирішили поїхати до Нагуєвич, де після пологів перебувала Ольга, і передати їй вітання від родини з Києва. Сестри Деген та їх товариші поїхали в гори. Десять тим часом і датований лист Івана Франка до дружини: „Дорога Оля! В суботу по полудні приїдемо до Дрогобича оба з Дегеном і підемо пішки до Наг[уєвич]. Може, вийдеш насупротив нас? Я не писав тобі, бо тиждень був в Дидьові, а ми[улої] суботи не міг виїхати. Пипку для хлопчика привезу, вина тож. „Зорю”

татусю вислав. Ми не виграли нічого ані в тираж не вийшли (після невдач із придбанням реальності Франки вирішили купувати виграшні облігації в надії, що щось виграють — авт.)”.

У п'ятницю 17 серпня за новим стилем Франка було ув'язнено, і про це оповістили всі крайові газети. „Діло” припізналося. Воно про арешт повідомило тільки наступного дня у 175-му номері: „П. Івана Франка, сотрудника „Kurjer-a Lwowsk-ogo”, ув'язнено вчора і відіслано до слідчої тюрми. Як подає „Dziennik polski” ув'язнення п. Франка стоїть в зв'язі з слідством против п. Вислоуха і інших осіб”.

Два дні перед тим, 15 серпня 1889 року, дирекція поліції у Львові доносила Міністерству внутрішніх справ у Відні: „Розпорядження високої президії ц. к. Намісництва у Львові № 228/таємно від 4 VIII ц. р. звернуло увагу на деяких запідозрених у нігілістичних і соціалістичних інтригах студентів з Києва, які, згідно з конфіденціальними відомостями, за дорученням Драгоманова, що перебуває в Швейцарії, виїхали з Києва до Галичини для поширення тут серед українців соціалістичних принципів і також для розпалювання ненависті проти дворянства”.

Серед цих студентів згадувався і Деген із сестрами. Крім того відзначено, що ц. к. консульство у Києві 7 VII 1889 р. дало візу № 400 якомусь Сергію Дегену і 10 VII — візу № 627 Наталії Деген.

Негайно проведене розслідування з'ясувало, що Сергій Деген прибув до Львова і зупинився у відомого соціаліста Івана Франка. Також було встановлено, що і Наталія та Марія Дегени перебували тут декілька днів і начебто, як свідчив запис у посвідченні про прописку, повернулися до Києва.

Сергій Деген, який кілька днів подорожував з Іваном Франком, 14 серпня вечором повернувся до Львова. 15 серпня зранку у нього проведено обшук і його заарештовано.

Далі у донесенні говорилося: „Із забраних у Дегена паперів, як і з його зізнань, виходить таке. Він народився в 1862 р. у Москві, син Віктора Дегена, генерал-майора дійсної служби, який тепер перебуває у Владивостоці. Його мати Віра, дівоче прізвище Сімон. Сергій Деген, дійсний студент університету в Києві (як це відзначено у його паспорті з поставленою згідно з правилами візою), займається вивченням слов'янської літератури і викладає у духовній семінарії в Києві французьку мову. Крім братів він має дві сестри — Наталію і Марію. Він повідомив, що до Львова прибув під час канікул тільки для літературних досліджень, однак зізнався, що не був у жодній з місцевих бібліотек і обмежився при цих дослідженнях тільки книжками, які є у Івана Франка. З Франком він познайомився 4 роки тому в Києві. Його сестри прибули до Галичини

за лікарською порадою. Ця вся сім'я Дегенів поїхала в гори до греко-католицького священика Кузева в Дидьовій, пошта Лютовище, повіт Турка. Цей священик був їм начебто зовсім чужий; вони поїхали, однак, до нього у супроводі і за рекомендацією Івана Франка, який начебто був шкільним товаришем Кузева. Чи сестри Сергія Дегена за своє перебування у домі вищезгаданого священика платять щось, чи ні, невідомо”.

У Львові Деген нібито ні в кого не був і ні з ким не знайомився, але забрані у нього папери свідчать про протилежне. Він признався, однак, що зі Львова їздив до Дидьової, пізніше в околиці Дрогобича, щоб нібито відвідати дружину Івана Франка, яка перебуває в Нагуєвичах. Був також у Болехові, у священика Озаркевича, з яким нібито познайомився у Івана Франка. Насправді, мабуть, він їздив до Болехова, щоб познайомитися з сім'єю священика Озаркевича.

Із забраних у Сергія Дегена листів і паперів „достатньо вияснено”, що його місія до Галичини полягала не в тому, щоб займатися тут невинними літературними дослідженнями, а також те, що метою поїздки його сестер було не тільки поліпшення їх начебто розладнаного здоров'я. Конфісковані листи (зокрема надіслані) з Києва і підписані літерою „К”, витримані у таємничому тоні. На їх підставі можна вважати, що їх автор керував таємною діяльністю прибулих осіб. Ці листи нібито належать перу якогось Костянтина Арабажина, студента Київського університету, якого Сергій Деген називав також „Недоля”. У них багато говориться про українців, спонукається до збільшення активності; часто згадується Наталія Деген у зв'язку з її агітаційною діяльністю, яка яскраво відбилася у її листах, адресованих Сергію Дегену. Характерним є те, що в одному з листів виражається підозріння, що до Наталії Деген потрапляють не всі листи з Києва. У зв'язку з цим можливе поліцейське втручання. В одному з листів автор запитує, чи не можна вибрати іншу адресу для листування, принаймні для зміни, бо листи надто часто адресуються одній і тій самій особі.

„Листи до Сергія Дегена приходили на адресу Івана Франка, — продовжує директор поліції. — В одному з листів Наталії Деген до Сергія згадується, що вона разом із товариством поїхала на 2 дні до Угорщини. Слід думати, що поїздка на ту сторону угорського кордону стосувалася Добрянського з Вертежа, де у цей час перебував і його зять Будилович, — про це я довідався з достовірного джерела.

Звертає увагу також такий абзац з листа Наталії до Сергія Дегена, датованого — Дидьова, 26 липня (7 серпня) 1889 р.: „Ми були недавно у одного священика, який нам відверто сказав, що він росіянин (дослівно москаль) і що ми всі взагалі не „українці”, а „москалі”. Він одер-

жує газету „Червона Русь”. У згаданих листах повторюються імена „Богдан”, „Левко” і „Левковський”.

Як зізнався Деген, ці імена стосуються Богдана Городиського і Петра Левковського — студентів Київського університету, які перебувають в Галичині для етнографічних досліджень. Останні повинні отримувати своє листування в Сколе, повіт Стрий, „до запитання”. Це тим більше викликає підозріння, що якраз в цій околиці, згідно з достовірними відомостями, зупинявся також відомий редактор Марков”.

„Я маю честь покійно повідомити, — продовжував директор поліції, — що я телеграфував як панові ц. к. повітовому старості у Турці, щоб арештував Наталію і Марію Деген, так і панові повітовому старості у Стрию і звернув увагу останнього на Городиського і Левковського. Я веду даліше розслідування на підставі результатів попереднього розслідування цієї справи. Про їх успіх неодмінно повідомлю.

Сергія Дегена доставили до ц. к. крайового карного суду згідно з § 65 „ц”, можливо, з § 293 карного закону. Повідомлено ц. к. державну прокуратуру про стан справи і передано забрані у вицезгаданих обтяжуючі папери. 15 серпня 1889 р.” (ІЛ ім. Т. Г. Шевченка НАН України, відділ рукописів, ф. 3, спр. 2327, арк. 1-4).

За таких обставин арешт Івана Франка був невідворотній, проте безпосередньо на нього документів з оскаржуючими мотивами не виявлено. Складалося враження, що Львів сам не знав, що робити і куди спрямовувати події, а тому чекав на вказівки зверху.

№ 176 „Діла” від 7/19 серпня, посилаючись на інші газети, інформував своїх читачів: „Ми вже в попереднім числі подали звістку, що поліція львівська ув’язнила п. Івана Франка і віддала его краєвому суду карному. Та се не одинокє ув’язненкя. Поліція ув’язнила також Дегена (сина російського генерала в Сибірі), професора французького языка в Києві, і дві сестри его, даліше двох студентів Київського університету, Кистяковського і Маршинського, і наконєць урядника канцелярії товариства „Просвіта” п. Андрія Скородинського. Всіх ув’язнених відісла-ла поліція до суду карного. Слідство в невідомій досі справі всіх ув’язнених веде сов. Маєвський. Як доносить Kurjer Lwowski, ув’язнений п. Деген мешкав від двох тижнів у п. Франка, мав пашпорт і був замельдований у поліції. Академік Маршинський мешкав у п. Андрія Скородинського, а академік Кистяковський і сестри Дегена як тільки оногди прибули до Львова, поліція їх ув’язнила. Як сказано, ніхто у Львові не знає, за що властиво тих людей поарештовано... Kurjer Lwowski подав був оногди трохи ширші вісті о процесі Вислоуха, Реваковича (остаточно на вільній стопі) і других, але ц. к. прокураторія сконфіскувала. Пропус-

тила лиш те, що слідство в процесі Вислоуха і товаришів з § 65 „в” вже кінчиться, а прокуратор Гіртлер перервав курацію в Шклі, щоби на основі актів слідчих (ведених сов. Дуневичем) поставити свої внесення”.

№ 178 „Діла”, що вийшов у середу 9/21 серпня, повідомив: „Кілька ревізій поліційних, як довідуємось, відбулось на провінції в руських домах (С і Б). Ревізії ті були не з порученя суду, але власти політичної. Ув’язнені панни Дегенівни з Києва пробували дві неділи на свіжім воздусі в селі Дидьовім коло Лютовиськ і мешкали в домі тамошнього священика. Як тільки приїхали до Львова, щоб вертати до Києва, зараз їх поліція ув’язнила”.

Наступного дня, 10/22 серпня 1889 року, „Діло” інформувало: „Dziennik Polski подає: „Вчора ув’язнено в справі п. Франка і інших академіків п. Михайла Павлика і руского священика, котрого імені не могли ми наразі дізнатися”.

Загадкові скорочення „Б” і „С” було розшифровано в інформації від суботи 12/24 серпня в спарених номерах „Діла” 180-181: „В домі Вп. посла Озаркевича в Болехові (а також як кажуть також у его сина д-ра Логвина Озаркевича в Станіславові) відбулася ревізія. Ревізію проводив комісар староства з жандармами (в домі посла о. Озаркевича гостили молоді українці, котрих ув’язнено). О. посол Озаркевич перед кількома днями приїздив до Львова і був у намісника гр. Баденього”.

Тут же було подано звістку, що „ув’язненим священиком руским і приставленим до суду карного у Львові єсть о. Кузів, парох Дидьови. В его домі мешкали молоді панни, дочки російського генерала Дегена”.

Вихід спареного числа „Діла” пояснювався тим, що № 180 був конфіскований, за — як пояснювала газета — „вступну статтю на темат ревізії і ув’язнення чотирьох галицьких русинів та п’ять осіб з України (трьох мужчин та двох женщин). Стаття наша була якнайоб’єктивніша — не догадуємось навіть, які мотиви конфіскати подасть судови п. прокуратор”.

У понеділок 14/26 серпня № 182 газети „Діло” подав „справоздання” стосовно заарештованих та Франкової дружини. „Пані Франкова, — писала газета, — по ув’язненню мужа п. Івана Франка, приїхала позавчора з двома дрібними дітьми до Львова з села Нагуевич в дрогобицькім повіті, де пробувала на свіжім воздусі у родини (вітчима) свого мужа. Тиждень тому, в неділю, настигла єї в Нагуевичах ревізія з ц. к. староства з Дрогобича: комісар з жандармами. Перевидували всі її речі, а потім скрині домашніх і цілу хату, навіть образи здіймали з стін і за образами чогось шукали. По ревізії комісар через дві години списував протокол. Під той час в Нагуевичах п. Франкова була сама, бо муж

її виїхав був уже до Львова. Пані Франкова зараз догадалася, що щось зайшло, прибула до Львова, щоби постаратись о харч для мужа, а потім поїхала до Нагуєвич по діти і привезла їх до Львова. Вчора рано (в неділю) була в суді слідчого сов. Маєвського з просьбою, щоби дозволити їй видітися з мужем, але сов. Маєвський відмовив їй, не мав часу і казав прийти на тижні”.

Про сестер Деген та інших „Діло” інформувало наступним чином: „Про ув'язнені в Дидьовій панни Дегенівни тільки досі звісно, що обі, Наталія і Марія, молоді ще дівчата (старша може мати 20, а молодша 18 літ), прибувши на вакації з братом до Галичини, пробули трохи у Львові, а потім вибралися на свіжий воздух до Дидьови коло Монастириськ, до дому тамошнього священника о. Кузева, шкільного товариша п. Івана Франка ще з гімназії в Дрогобичи. Там панни Дегенови провели мабуть два тижні на свіжій воздуху, мали дуже сподобати собі природу тамошньої околиці, щодня ходили в ліс по гриби. Як Деген так і Дегенівни, хоть з України, з Києва, не суть українцями і ані панни, ані їх брат української мови не вміють, а говорять по-великоруськи. — Студент Київського університету Кистяковський єсть сином бувшого професора Київського університету — померлого перед кількома роками; покійний професор добув собі європейську славу своїми творами на поли карного права. — Ув'язнений Маршинський єсть також студентом Київського університету, і так само, як Кистяківський, з роду Українець. — За що властиво поув'язнювали всіх тих людей з-за кордону, а з ними і Галичан, не знає ніхто у Львові, очевидно крім тих, що веліли їх ув'язнити. Позакраєва преса має волю говорити, але по більшій часті плете небиліці на темат der Verhaftungen der Führer (!) der jung-ruthenischen Partei (Neues Wiener Tagblatt, Pester Lloyd і т. д.)”.

У наступному 183 номері „Діло” зробило огляд тих іноземних видавництв і різко заперечило їх думку, „що тут йдеться о соціалізм”, але своєї гадки не виповіло. Повідомлення про ревізію в Озаркевичів, як виявилось, не відповідало дійсності, а тому „Діло” у цьому ж № 183 спростувало його. „Вісті, — писало воно 16/25 серпня, — про ревізію у пп. Озаркевичів в Болехові і Станіславові показуються неправдивими, а тим самим упадають і всі комбінації, які газети нав'язували до тих цілей. Можемо на основі листів від самих інтересованих осіб упевнити, що згадані вісті, хоч і як упорно через кілька днів держались у Львові, не мають ніякої основи. Рівно ж безосновною єсть поголоска, що мовби посол о. Озаркевич приїздив до п. намісника до Львова, а в звязи з тим певно неправдивою буде також вість, подана найперше „Червоною Русею”, що ректор рускої капітули за ревізію у о. Озаркевича, хотя й

знов се факт, що ніякий достсйник руского обряду не удостоївся сего року запрошення на пир у намісника в день іменин цісарських. Коли дневники занотували вісти о ревізіях у пп. Озаркевичів, то нотували се яко курйозом, до якого — констатуємо се радо — не прийшло”.

Докладно про тодішні події в Болехові оповіла у своїх спогадах Михайлина Рошкевич. „В 1889 році, — писала вона, — приїхали деякі студенти до Болехова, а з ними Деген, котрий гостив два дні. Деген від'їхав в Турчинські гори, де перебували його дві сестри, котрі з ним разом приїхали до Галичини. Деген заявив Кобринській, що, повертаючи на Україну, завітає до них до Болехова. Під той час перебувала цілі вакації у Кобринської Ольга Кобилянська.

Кобринська сказала, щоб ми всі три, то є Кобилянська, сестра Кобринської, пізніше Величко, і я, написали до панн Дегенівен, щоб разом з братами приїхали до нас. Ми написали, та поки наш лист міг дійти до їх рук, то вже рухнула вість, що Дегена з сестрами і Франка арештували. Тоді виник великий переполох між нами в Болехові, бо сподівались ми кожної хвили ревізії, незважаючи на те, що батько Кобринської все казав, що в його домі не може бути ревізія, бо його дім, як посла, недоторканий. Ми думали інакше. Кобринська мешкала зі мною в офіцінах, тож могли перевести обшук у Кобринської, хоч ті офіцини і належали до батька.

Кобринська мала чимало листів від Франка, Павлика, Драгоманова, Терлецького та інших. Боялися всі за Франкові листи, а також боялася і Кобринська. Вона перед тим тільки що повернулася зі Львова, куди їздила з Величко навмисне лиш для того, щоб особисто познайомитися з Франком. Взяла Кобринська всі ті листи і віднесла їх на переховання до однієї пані-польки, з котрою жєла в прихильних відносинах. Та взяла, а потім, по 10-й годині вечора, принесла. Була знервована і сказала, що вона віддає ті листи, бо її старенька мати перелякалася того, боїться і каже, що ще через те може стратити посаду. Мама Кобринської непокоїлась, що Кобринська зрадилася перед полькою. Ми заспокоїли її, що та жінка чесна. Але що тепер робити з листами? Кобринська з Кобилянською вирішили закопати, викопали ямку коло шпіхліра і закопали. Я і Величко стояли на варті, чи хто не підглядає. А так як сподівались щохвилини ревізії, то, закопавши, зауважили, що вогка нарушена земля може зрадити. Викопали і засумували. Я прийшла на догтепну гадку, з чого потім мали потіху, і листи зберегли.

В той час був у Долині староста, який переслідував українців. Коли в якомусь домі священика появилися студенти з закордонними українцями, то вже можна було розраховувати на ревізію. Не без того, що в деяких

домах не раді були таким гостям, а навіть відхекувались їх. Я мала страх, що через той лист, якого ми писали до панн Дегенівен, готові нас арештувати. Величко сміялася. Кобилянська називала мене Hasenfuss. Перед усім турбувала нас всіх доля Франка, жаль нам було Франкової і їх дрібних дітей. Знали ми, як вона побивається, як старається бачитись з ним.

Ревізія не відбулась, і, певно, лишень через те, що дім посла недоторканний. Для переслухання Кобринської приїхав слідчий суддя зі Львова. День перед тим повідомив про ту несподіванку один зичливий панок з суду, який під виглядом, ніби йде на полювання, лиш з-поза брами подав ту звістку, навіть не вступивши на подвір'я. Це не належало до приємності.

На другий день з полудня зазвали Кобринську до суду. Довго не верталась, це непокоїло родичів і мене (більше нікого не було дома); я заявила, що піду напроти Кобринської і щось довідаюсь. Здибалась з Кобринською, як та вже верталась з суду, підсміхаючись. Питався про знайомство з Франком і „чи пані ве, що то єст соціалізм?“ Кобринська розвела широкий диспут, котрий слідчий суддя старався перервати, — заширокий виклад не потрібний був йому.

Не пригадую, як довго сидів Франко в слідстві; зрештою, то вже відоме. Як тільки вийшов на волю, а за ним українці, то зразу ж написав до Кобринської і до мене і просив нас на хрестини своїх синів Андрія і Тараса. Писав, що рад би тепер охрестити, поки ще є українці у Львові. Кобринська поїхала, а я не хотіла, сказала, що маю досить тих всіх арештувань Франкових, вже не хочу там бути, де готові всіх арештувати. Кобринська розповіла це Франкові, а він сміявся. Кобринська була за куму. При хрестинах, як діти розплакались, Франко взяв ті цукерки, що я дітям передала, а були то якісь цукрові обаріночки, позакладав дітям на пальчики і тишився, як діти, здивовані, заспокоїлись. Гості забавлялись допізна, був батюшка (діти одержали хрест православний з уваги на жінку), а Франко мав бути в звичайнім гуморі”.

Кожен арешт Івана Франка мав за мету прикрити ганебні дії польської шляхти в Галичині. Аби відволікти від них увагу, вчиняли лемент про загрозу соціалізму, який мав би перетворити світ у публічний дім, де всі жінки будуть спільними, де скасують інституцію шлюбу та сім'ї, дітей виховуватиме держава у резерваціях, а харчуватися будуть з великих казанів. Ця метода залякування спрацювала блискуче й при другому арешті, коли глуха станіславівська провінція хотіла показати свою вірність і австрійському престолу, і польській шляхті водночас.

Третій арешт теж повторив тактику двох попередніх. Знову примара соціалізму... Якщо за допомогою двох попередніх влада мала на

меті винищити українську інтелігенцію в Галичині, то, плануючи третій, уже мусила рахуватися з тим, що українська галицька інтелігенція таки існує і виходить з-під контролю, більше того — єднається з українцями Росії. Це ставало небезпечним. Спроба налякати цю інтелігенцію арештом О. Кониського ні до чого не привела. Тепер, коли випала чергова нагода і „росіяни” самі приїхали з Києва, кращого варіанту, як оголосити їх шпигунами, а Івана Франка — агентом Росії, не було, і польський шовінізм під личиною австрійського бюрократизму вирішив розіграти чергову карту, аби без валуєвських та емських заборон знищити той зв'язок...

Чому польська шляхта не довела цієї справи до кінця, а обмежилася лише арештами і не організувала ще одного голосного соціалістичного процесу, не розгромила „тих кабанів”, тобто свиней, як вона ласкаво називала українців, стало відомо невдовзі. Франко не знав і знати не міг на той час, що між нею, польською шляхтою, та народівцями йдуть переговори про „порозуміння”, які вилюються в „нову еру” політики.

Цікаві спогади про арешт Івана Франка залишив Іван Филипчак (1871-1945), педагог і письменник, автор низки історичних повістей, просвітянин Самбірщини, один із організаторів тамтешнього музею „Бойківщина”. Він написав декілька спогадів, які опублікував у різних виданнях. Останні його спомини були надруковані в газеті „Самбірські вісті” від 24 серпня 1941 року. Арешту в Дидьовій Іван Филипчак присвятив окремий розділ. „У 117 номері „Діла” з 1927 року, — писав він, — помістив о. Флюнт свої спомини про Франка, в яких оповів про перебування Франка (повіт Турка). Франко перебував тоді в домі о. Кузія, де в товаристві панночок Дегенівних, дочок російського генерала, й тамошнього дідича Волковицького ходив на прогульки, ловив рибу — словом, щасливо проводив час.

По від'їзді з Дидьови, пише автор, „як українські гості вертали домів, їх арештовано у Львові і поміщено в інквізиті...” Це, що написав в „Ділі” о. Флюнт, прочитав бувший австрійський жандарм п. Прийма, що ще живе на пенсії в Турці. Прийма сказав, що ця ціла справа неточно і невірно описана, тому що Франка він сам особисто арештував не у Львові, але в Дидьовій. Щоби цю справу перевірити, поїхав я до Турки та поговорив про арештування з п. Приймою особисто й подаю тут факт так, як я чув від наочного свідка. Щоб справа могла бути вірно подана, попросив я також на свідка п. Шеремету, директора школи в Турці. Разом ми пішли до п. Прийми. Прийняв він нас дуже чемно, а коли довідався, в якій справі ми прийшли, вийняв зараз 117 число „Діла”, в якому о. Флюнт описав згаданий інцидент, і почав оповідати: „Було це

вліті 1890 року. До мене, як до коменданта постерунку в Лімній, приїхав перед полуднем комісар староства з Турки п. Альберт. Мене всі урядники знали, бо у мене в Лімній була добра кухня, добрі угорські вина, і тому всі урядники до мене заїжджали, часом навіть сам староста. З комісаром Альбертом я жив дружньо. Він приїхав з Турки кепськими кіньми. Просив мене о зміну коней і заявив, що поїдемо оба до Дидьової, до о. Кузія, в котрого домі живе якийсь російський письменник і дві панни з Росії. Щодо цих осіб є підозріння, що управляють шпигунство. Доніс про це дідич-поляк, власник села Лютня і часті Дидьової п. Раціборський. Вислухавши це, лишив я комісара у своїй канцелярії, а сам пішов до жандармської станиці, щоб дати відповідні зарядження й зажадати добрих коней. Я Франка не знав і про нього нічого не чув — хто він такий. Я був собі русин, але не патріот, я був жандарм, службист, а з о. Курієм жив у приязні. Мені жаль було о. Кузія, бо це чесна була людина, й я постановив про це упередити. В тій цілі я написав на станиці письмо до о. Кузія, прикликав жидка Мордка Каца, що стояв на послузі в жандармерії. Дав я йому письмо й сказав, щоб на своєму коні якнайскоріше їхав до о. Кузія й передав моє письмо. „Якщо б ми тебе, жиде, догнали, не кланяйся нам — вдай, що мене не знаєш, а їдь скоро!” Жидок поїхав. Ми з комісаром з їли добрий обід, випили угорського, та за яку малу годинку після від'їзду жидка вибралися в дорогу. Коні, як кати, гнали скоро. Я потерпав, щоб ми жидка не випередили.

Уїхавши 8 км, приїхали ми до села Боберки й затрималися перед корчмою. Я послав візника до корчми по тютюн, хоч мені його не треба було. Сам я перепросив комісара, зліз з воза й непомітно витягнув залізну затичку з осі заднього колеса. Візник заговорився трохи в корчмі з людьми. Комісар почав злоститися, що так довго не вертає. Я побіг до корчми по візника. В сінях я дав йому цю затичку та приказав, щоб як колесо злетить з воза — він зліз і пішов її шукати, та щоб він нароком шукав її довго. Так опісля сталося. Але поки що ми їдемо, а колесо не злітає. Я потерпаю, щоб ми не заїхали скоріше до Дидьової, як цей жидок — мій тайний посланець. Щойно за яких 15 хвилин колесо злетіло. Комісар почав проклинати. Візник наш ніби пішов шукати затички, а в міжчасі комісар помстував. Я успокоював його як міг, а візник пішов шукати затички, й ми втратили його з очей. Вкінці вернув урадуваний, що її знайшов. Минуло добрих півгодини. Я сподівався, що жидок все-таки скоріше буде в Дидьовій, як ми.

Жидок, прибувши на приходство в Дидьовій, віддав письмо тещі о. Кузія. Отця пароха не застав дома, бо ціле товариство вибралось на Сян ловити рибу — досить далеко від дому. Господиня дому, прочитав-

ши письмо, налякалась дуже. Якраз палила в печі на хліб. Тоді теща о. Кузія зі страху перед ревізією вкинула цілу масу паперів і книжок до печі. З нашим приїздом не застали ми дійсно о. Кузія, й він кілька хвилин опісля надійшов з великим товариством.

Почалася ревізія. Війт, комісар і я переглянули дещо поверхово, й нічого ми не забрали. Годиться підчеркнути, що комісар обійшовся зі всіма дуже чемно. Перепросив і заявив о. Кузієві, що староство дістало наказ з намісництва, щоб обох панночок Дегенівних і Франка арештувати й відставити до Львова.

Я на Франка не звертав більшої уваги, бо видавався мені якимсь маловажним. Більше я говорив з гарними паннами, бо ці робили вражіння підозрілих.

О. Кузій дав підводу, комісар сів з паннами й Франком і через Дзвиняч, Тернаву й Шандровець від'їхали до Турки. Звідси відставив він їх до Львова, а я вернув з візником на свою станцію”.

Стільки про факт арештування подав усно п. Прийма. Замітив також, що читав уже опісля кілька повістей Франка, що вони йому дуже подобалися та що не впало йому тоді на думку навіть, що так визначну а скромну людину довелось йому арештувати. *В Самборі, 15 липня 1930”.*

Єдина поправка — отця з Дидьови звали Кузів, а не Кузій...

15 серпня було відправлено у Відень звіт дирекції поліції про арешти в Галичині. У помешканні Франка на вулиці Зиблікевича, 10 та в бюрку редколегії „Kurjer Lwowski” (це бюрко зараз експонується у Львівському літературно-меморіальному музеї Івана Франка) проведено ревізію. 16 серпня Івана Франка допитали. Запротоколював допит ц. к. статист Ф. Котовський (Там само, ф. 663, оп. 1, спр. 126, арк. 54-57): „Називаюся Іван Франко, народився в Нагуєвичах, 1856 р., батько Яків — селянин, греко-католицького віросповідання, одружений, батько двох дітей, судимий у 1878 р. за участь у таємному товаристві на 6 тижнів арешту, мешкаю по вул. Зиблікевича, № 10, по професії я літератор і співробітник „Kurjer-a Lwowsk-oro”.

На питання:

Сергія Дегена раніше я зовсім не знав. У травні ц. р. отримала моя дружина Ольга лист від свого швагера Єлисея Трегубова, викладача гімназії у Києві, в якому він просить, щоб прийняла до себе Сергія Дегена, який приїде до Львова. Моя дружина виїхала з Львова на село до Нагуєвич на початку червня, а на початку липня приїхав до Львова Деген і заїхав до готелю. Через кілька днів розшукав мене в моєму помешканні й саме тому, що, як я згадав, моєї дружини не було вдома, він зупинився у мене. З того часу він постійно, без перерви перебував у

Львові, виїжджав тільки разом зі мною у половині липня до Дидьової, до священника Кузева, де перебувають його дві сестри, і вдруге, 11 ц. м., до Нагуєвич, де ми відвідали мою дружину. У священника Кузева були ми тиждень, в Нагуєвичах — тільки в неділю і понеділок. У понеділок вночі повернувся я до Львова, а Деген поїхав до Болехова, до священника Озаркевича, бо хотів познайомитися з дочкою священника, пані Кобринською. Повернувся вночі з середи на четвер.

Під час проживання Дегена в мене ніхто його не відвідував і він також майже зовсім не виходив з дому. Сидів і читав книги з моєї бібліотеки.

Федір Кістяковський, якого називають Богданом Кістяковським, був декілька разів у мене, однак, здається мені, спеціально Дегена не відвідував. Кістяковський приїхав до Львова декілька днів перед Дегеном і перебував у Львові більше двох тижнів, або, може, трохи довше, бо коли ми з Дегеном виїхали до Дидьової, він залишився у Львові. Іншого Кістяковського не знаю.

Сестер Дегена, Наталію і Марію, рекомендував священнику Кузеву я сам і навіть особисто з Сергієм туди їх відвіз. Священника Кузева я знаю ще з гімназії і раніше двічі відвідував його у Дидьовій”.

Внизу підпис — „Іван Франко”.

До цього додано список речей, які забрали в Івана Франка під час ревізії:

- 1) лист з Відня від 21 VII 1889 р. від Юзефа Ціпсера,
- 2) лист від Ольги без дати,
- 3) поштову листівку з Варшави від 9 VII 1889 р., підписану З.,
- 4) паспорт Миколи Тулика,
- 5) візитну карточку Софії Дашинської,
- 6) телеграму, підписану Деген,
- 7) поштову листівку від Дмитра Івановича Петровського,
- 8) лист з Кракова від 11 VIII 1889 р. від Романа Баранецького,
- 9) візитну карточку Владислава Федоровича,
- 10) гектографовану відозву, Львів, 9 V 1889 р.,
- 11) лист Самійленка без дати,
- 12) рукопис „Грошова лихва”,
- 13) візитну карточку Вислоухової, що стосується рукопису під № 12”.

Які в тих матеріалах можна було знайти вказівки для соціаліста Івана Франка, аби він шпигував на користь Росії, — невідомо. Тим не менше злочин Івана Франка кваліфікувався як державна зрада (§ 285), а також поширення соціалізму шляхом організації таємних товариств (§ 65 „ц”). Про це сказано у повідомленні дирекції львівської поліції

Львівському крайовому суду від 16 серпня 1889 року, складеному після допиту Івана Франка і підписаному Короткевичем. „Івана Франка, — писалось у ньому, — який підозрюється у злочині за § 65 „ц“ та, можливо, в проступку за § 285 карного кодексу, передають світлому Крайовому карному судові. Підкреслюю, що акти цієї справи відсилаються одночасно до ц. к. державної прокуратури” (Там само, ф. 663, оп. 1, спр. 126, арк. 59; та архів ДАЛО, ф. 350, оп. 1, спр. 2460, арк. 29).

18 серпня 1889 року у Львівському крайовому суді (він знаходився на вулиці Баторія, 2, і там Франко вже перебував під час свого першого арешту) в присутності слідчого, ц. к. радника Маєвського, присяжного протоколіста д-ра Балабана було проведено допит підсудного. Допит почався, як зазначає протоколіст, об 11 годині перед полуднем.

Про підсудного зазначено: „Іван Франко, 33 роки, родом з Нагуевич, живе у Львові, греко-католик, одружений, батько двох дітей, літератор, військово не зобов'язаний, не має жодного майна”.

Відтак допит за схемою: питання — відповідь:

„1. У 1878 р. я був засуджений за приналежність до таємного товариства на 6 тижнів арешту — більше жодного покарання я не мав. Я закінчив університет, а саме — філософський факультет.

Зокрема

2. У вашому домі арештовано Сергія Дегена з Києва. Ви повинні сказати, звідки й відколи знайомі з ним і з якою метою він сюди приїхав?

До 2. З Сергієм Дегеном я познайомився тільки цього року у Львові, коли він наприкінці червня ц. р. приїхав, за рекомендацією мого швагера Єлисея Трегубова, сюди, до Львова, й відвідав мене в моєму помешканні, де жив у мене декілька тижнів. Сергій Деген приїхав сюди, як сам мені оповідав, з метою вивчення історії української літератури за 1830-1840 рр.

Декілька тижнів після цього приїхали його сестри Наталія і Марія Деген, бажаючи провести літо в горах на свіжому повітрі, отже, саме на їхнє прохання я порекомендував їм село Дидьову біля Лютовиськ, куди ми в липні виїхали всі четверо, тобто обидві Деген, Сергій Деген і я. Тому, що я знав священика Кузева в Дидьовій, влаштував я їх у цього священика, де вони платять тільки за харчі, скільки — не знаю.

3. Чи їздили ви ще куди-небудь, крім Дидьової, з Сергієм Дегеном?

До 3. 11 серпня ц. р. їздив я до Нагуевич під Дрогобичем до моєї дружини, а тому, що Дегенові було нудно самому залишатися у Львові, він поїхав зі мною до Нагуевич. Там ми переночували, а на другий день повернулися до Стрия, звідки я поїхав прямо до Львова, а він поїхав до Болехова, до священика Озаркевича, щоб там познайомитися з його

дочкою п. Кобринською, звідки вночі з 14 на 15 ц. м. повернувся. Ранком 15 ц. м. був у моєму домі заарештований поліцією.

4. Чи знаєте ви Федора Кістяковського і Апполінарія Маршинського?

До 4. З Федором Кістяковським я познайомився у Львові цього року. Він мене цього року відвідав. Раніше я не знав його. Він оповідав мені, що мій швагер Трегубов доручив йому, щоб відвідав мене. Апполінарія Маршинського не знаю зовсім.

5. З якою метою приїхав сюди, до Галичини, Федір Кістяковський?

До 5. Федір Кістяковський, як сам мені оповідав, приїхав сюди, щоб відвідати Галичину, а вірніше, щоб взяти участь у мандрівці, організованій товариством „Академічне братство”. Чи брав участь у цій мандрівці — не знаю.

6. Виявилось, що Федір Кістяковський приймав прізвище Богдана Городиського.

До 6. Мені відомо, що Кістяковського в колі товаришів називали також Городиським, але чому — не знаю.

7. Є обґрунтоване підозріння, що Сергій Деген, його обидві сестри й Кістяковський прибули до Львова як представники таємного товариства з соціально-революційними принципами і цілями й намагались встановити зв'язки з місцевими діячами, а саме з тутешніми студентами, з наміром втягнути їх до таємної організації, яка має мету, шкідливу для держави.

До 7. Я переконаний, що підозріння щодо Сергія Дегена і його сестер зовсім безпідставне.

Сергій Деген, перебуваючи у мене, виходив звичайно тільки ранком на сніданок і вечором на підвечірок до молочарні. А решту дня сидів у кімнаті, читав наукові праці та робив з них витяги або відвідував тутешні публічні бібліотеки, розуміється, з тією самою метою.

Його сестри, з яких одна тільки що закінчила жіночу гімназію, а друга ще не закінчила, були у Львові недовго, декілька днів — то одна, то друга лежали хворі, решту днів разом з братом присвятили оглядові тутешніх музеїв, церков. Наскільки міг я їх всіх трьох пізнати з приватних розмов, заявляю, що не належать вони до жодних таємних товариств з будь-якими політичними цілями.

Що стосується Кістяковського, то його надто мало знаю, щоб про нього судити, здається мені, однак, що вже внаслідок своєї молодості і браку досвіду не годиться зовсім для ролі політичного емісара”.

Далі йде підпис Івана Франка про підтвердження прочитаного йому, а за ним ухвала, яку виніс слідчий:

„У Сергія Дегена знайдено під час обшуку різні листи, які вказують на те, що він, разом з іншими особами з Росії, приїхав сюди з метою

поширювання шкідливої для держави агітації і втягнення тутешньої студентської молоді до таємної, шкідливої для держави організації, а тому, що ви мали зв'язок з тими особами, вас, згідно з законом, підозрювають у сприянні йому (Дегенowi — авт.) в поширюванні цієї соціально-революційної агітації. Це є злочинне порушення публічного спокою за § 65 „ц“ карного закону — тому, згідно з § 180 і § 175, абзаци 2, 3 і 4 карного процесу, розпочинаю проти вас попереднє слідство з ув'язненням. На цю ухвалу маєте право скаржитися до Радної палати”.

Відповідь: „Оголошену мені ухвалу я розумію, на неї не скаржуся і прошу прискорити слідство. *Іван Франко*”.

Після цього письменника відправили у в'язницю.

17 вересня 1889 року об 11.15 перед полуднем слідство було продовжене:

„9. На попередньому допиті ви сказали, що київського студента Апполінарія Маршинського зовсім не знаєте, тим часом підсудний Апполінарій Маршинський визнає, що він вас знає і що бував у вашому домі.

До 9. З київських студентів, які сюди приїхали, мені представили студента Левковського, імені не згадували, а Маршинського не представляли мені як Маршинського, і я тільки тут, у в'язниці, бачив на коридорі, як переходив Левковський, про якого я дізнався, що його прізвище Маршинський, і тому, отже, під час слідства в найкращій вірі свідчив, що не знаю Маршинського, бо, як я сказав, мені представили Маршинського як Левковського. Крім цього додаю і те, що коли мене допитував у поліції п. Коцовський для складення протоколу, на питання, чи знаю я Левковського, я відповів, що Левковського знаю.

10. Чому Маршинський подав вам фальшиве прізвище Левковський?

До 10. Справжньої причини, чому він назвав себе Левковським, не знаю, можу тільки догадуватися, що російський уряд не радо дивиться на те, щоб тамтешня молодь мала зв'язки з нашою в Галичині й тому, можливо, Маршинський не хотів отримувати листи, які приходили з Росії, на власне прізвище, а на прізвище Левковського, яке тепер прийняв.

11. Під час слідства ви сказали також, що з Сергієм Дегеном ви познайомилися тільки цього року після письмової рекомендації швагера Трегубова, тим часом Сергій Деген зізнає, що він вас знає чотири роки і познайомився з вами у Києві. Що ви на це скажете?

До 11. У 1886 р. був я у Києві у справі видання „Зорі” і був я у домі студента Костянтина Арабажина, до якого в той час, як мені тепер нагадав Сергій Деген, прийшов і він і бачив мене там, але зі мною не розмовляв, не знайомився, тому я не міг сказати, що знаю його кілька років, бо власне познайомився я з ним тільки цього року.

12. Чи Федір Кістяковський жив також у вас?

До 12. Тоді, коли я з сім'єю Дегенів виїхав до Дидьової, перебрався у моє помешкання Федір Кістяковський. Чи довго там жив, того не знаю, а коли пізніше з Дидьової я повернувся, вже його не було.

13. Чи ви пишете якісь статті під псевдонімом „Мирон“?

До 13. Я писав до таких журналів, як варшавська „Prawda“, „Киевская старина“ і петербурзький „Краї“, під псевдонімом „Мирон“.

14. Далі з слідства видно, що тоді, коли ви з сім'єю Дегенів їхали до Дидьової, товаришем вашої подорожі був Осип Маковей, — чому ви у своїх зізнаннях нічого про це не згадували?

До 14. Відповідаючи на питання в попередньому допиті, я забув сказати, що з нами до Дидьової їздив і Маковей.

15. Про Сергія Дегена ви сказали, що він тільки один раз був з вами у Нагуєвичах, а судові донесено, що він там, у Нагуєвичах, був кілька разів.

До 15. Я говорю щирю правду, що тільки один раз був Сергій Деген в Нагуєвичах, і то зі мною. Прибули ми туди в неділю, біля 4-ї години пополудні, переночували, а на другий день біля 5-ї години від їхали.

16. Чи, крім Сергія Дегена, відвідував ще хтось вашу дружину в Нагуєвичах?

До 16. Ще до того, як Сергій Деген приїхав у Львів, студент Кістяковський був тут, у Львові, і я познайомився з ним. Отже, одного дня в неділю, не можу ближче визначити коли, я їздив до Нагуєвич, до дружини, а тому що Кістяковський знайомий з моєю дружиною ще з Києва, приєднався до мене він і співробітник „Kurjer-a Lwowsk-ogo“ Каспрович для того, щоб оглянути гірські околиці. Прибули ми туди в неділю пополудні, пробули там неділю і понеділок і тоді зробили прогулянку до Урича, для того щоб побачити скали, після чого у вівторок я з Каспровичем повернувся до Львова, а Кістяковський, як знайомий моєї дружини, залишився ще там і тільки на другу неділю повернувся до Львова.

17. Із слідства видно далі, що у Львові українські студенти на честь Дегенів і решти київських гостей влаштували етнографічні вечорниці і якийсь товариський вечір. Що вам про це відомо?

До 17. Про влаштування будь-яких етнографічних вечорниць в честь Дегенів не знаю. Знаю тільки про товариський вечір українських студентів, який відбувався в п'ятницю ввечері з 19 на 20 липня ц. р. — чи це був вечір в честь Дегенів, чи з нагоди закінчення навчального року, — цього не знаю. Знаю тільки, що Сергій Деген з обома сестрами, Кістяковський і Маршинський були на цьому вечорі і мене також запросили на цей вечір, і Михайла Павлика, отже, ми були на ньому. Цей вечір затягнуся десь за північ. На ньому Лопатинський читав вірш

„Каменярі”, співали пісні і були промови з цієї нагоди. Так, студент Трильовський виступив з вітальною промовою до київських гостей, дякував їм за приїзд. Дякували панам Дегенам за честь, що відвідали товариство, а Федір Кістяковський у промові дякував за дружній прийом. При цьому згадував про різницю умов життя українців на Україні і тут, в Галичині. Тут можна по-українськи писати, вчитись, розвивати українську мову, а, навпаки, в Росії, це все заборонено, і тому подібне в цьому ж дусі. Він, однак, запинався і говорив якимось без зв'язку і те все, що говорив, важко було зрозуміти, бо хоча говорив по-українськи, але з російським акцентом, тому важко було зрозуміти, що він говорив. Я помітив, що його промовою мало хто цікавився... Я підкреслив необхідність ближчого взаємного знайомства галицьких українців і українців (з Східної України). Я вказав на те, що українці (з Східної України) декілька років пильно вивчають літературу і умови життя галицьких українців. Я заохочував галицьку молодь, щоб ішла за цим прикладом і старалася пізнати (Східну) Україну принаймні в такій мірі, як українці (з Східної України) вже тепер знають Галичину.

18. Чи під час тих промов робив хтось з присутніх якісь натяки в політичному або соціальному напрямку?

До 18. Цей вечір відбувався у ресторані Макса Вікля, на першому поверсі, де, крім студентів, були ще якісь незнайомі молоді люди. Вже з цієї причини сумніваюся, щоб хтось з тих, що виступали, хотів торкатися яких-небудь соціальних або політичних питань. Я рішуче заявляю, що в цих промовах не було жодних натяків в якомусь соціальному чи політичному напрямку щодо зміни сучасного суспільного ладу.

19. З листування, забраного у Сергія Дегена, Наталії Деген і Федора Кістяковського, виходить, що останній мав письмові зв'язки з відомими революціонерами Драгомановим, Жуковим, Бурцевим і Мокієвичем і що з їх натхнення як Кістяковський, так і його київські товариші займалися соціально-революційною пропагандою, що є злочином порушення публічного спокою за § 65 „ц” карного закону. А тому, що ці представники, як Сергій Деген і Кістяковський, жили у вас, ви їм допомагали у переїзді, знайомстві з деякими людьми, тому вас обвинувачують як співучасника цього злочину. Отже, звертаюся до вас, щоб ви зізнали щирю правду.

До 19. Я говорю щирю правду, що нічого не знаю про поширювання якоїсь пропаганди Сергієм Дегеном, його сестрами, Кістяковським і Маршинським, а що стосується Сергія Дегена, то він весь час був у Львові і вивчав у моїй домашній бібліотеці історію української літератури в Галичині, отже, важко (допускати), щоб, не буваючи ніде, він вів

якусь пропаганду. Що стосується панночок Деген, то зразу після приїзду сюди, до Львова, я бачив, що обидві були дуже мізерні. Так, одного дня одна лежала хвора, на другий (день) — друга. Вони хотіли якнайшвидше виїхати в гори на свіже повітря, щоб рятувати здоров'я. Я, знаючи корисне положення Дидьової як відповідного місця, порадив їм, і тому виїхали туди. Це, однак, околиця дуже безлюдна, оточена тільки лісами і горами, де немає жодного товариства, а тому їхнє перебування там цілком не було придатне до жодної пропаганди. Щодо Кістяковського, то він, познайомившись зі мною, тільки під час моєї відсутності жив у мене якийсь час, а крім того, знаю, що йому дуже важко висловлюватись, говорить незв'язно, а тому сумніваюсь, щоб і він був здібний до якоїсь пропаганди. Маршинського знаю мало і про нього нічого не можу сказати, хіба те, що є спокійною людиною, тихою і маломовною, тому не знаю, чи також був би здібний до якоїсь пропаганди.

Тому повторюю ще раз, про жодну пропаганду з їх боку я не знаю і сам не відчуваю жодної вини.

20. Скажіть нам, хто ще був на тому вечорі з наших людей?

До 20. З тутешніх осіб був Михайло Павлик, бачив я студентів: Трильовського, Маковея, Величка, Лопатинського, були ще якісь інші незнайомі мені, тому не можу подати їх прізвищ, всіх було до 20 осіб.

21. Судові донесено, що на цьому вечорі були ще Скородинський, д-р Костянтин Левицький, д-р Олесницький, професор Барвінський.

До 21. Щодо Скородинського, то не пригадую собі, чи був чи ні, але напевно говорю, не було там проф. Барвінського, д-рів Левицького і Олесницького, бо знаю їх добре й був би це запам'ятав.

22. Судові також донесено, що там виступав студент Тиховський і згадував, що вже незабаром кияни для червонорусинів (галичан) не будуть іноземцями.

До 22. Я знаю студента Тиховського з вигляду, однак не пригадую собі, чи він був на цьому вечорі. Можу, однак, певно сказати, що під час виступів я не чув, щоб хтось висловив надію, що, може, скоро кияни не будуть для червонорусинів (галичан) іноземцями".

І далі:

„Прочитане мені зізнання підтверджую без зміни і додатку. *Іван Франко*”.

Допис Маєвського та д-ра Балабана: „Закінчено, а обвинуваченого відведено до в'язниці під охороною. *Маєвський, д-р Балабан*”.

Допити на деякий час припинили. Франко сидів у в'язниці. Кожен черговий арешт преса намагалася пов'язати з арештом чи то Б. Вислоуха, чи Івана Франка та Дегенів. „Про дальші в'язнення та арештова-

ня, — обурювалось „Діло” від 17/29 серпня 1889 року, — подають деякі газети цілком ошибочні вісти, котрі цілком не вмішані в сю справу. Приміром подав нинішній Kurjer, що ув'язнено п. Крохмалюка, і ми не можемо впевнитися, що ні п. Крохмалюк, ні хто-небудь інший у Львові не був опісля по перших арештованях ув'язнений”.

У понеділок 21 серпня/2 вересня 1889 року газета „Діло” (№ 187) повідомила: „Вість про ув'язнення о. Івана Кузева з Дидьови показала-ся неправдивою. Першу вість про його ув'язнення подав Dziennik Polski з 22 серпня пишучи: „Вчера ув'язнено ... і руского священника, котрого імени не могли ми наразі довідатись”. На другий день 23 серпня н. ст. „Червоная Русь” подала вже ім'я того священника словами: „Также были предприняты ревизии у несколькихъ людей на провинции, однимъ из которыхъ о. Кузевъ из Дыдьовы арестованъ”. Другого дня звістку про ув'язнення о. Кузева занотували за „Червоною Русею” уже всі львівські часописи (гл. „Діло” з 24 н. ст. серпня). Тим часом одержали ми доперва вчора від о. Кузева таке письмо: „В часописах появилася неправдива звістка, що в моїм домі відбулась ревизія і мене ув'язнено. Все то безосновна поголоска, бо ані ревизії у мене не було, ані мене ніхто не в'язнив”.

У цьому ж номері газета вслід за іншими подала й звістку про Дегенів. „Пані Дегенова, — писала вона, — мати ув'язнених трьох дітей в краєвім суді карнім у Львові, приїхала з Києва до Львова і замешкала в готелю Жоржа. Вчора була пані Деренова у президента суду, а потім у судді слідчого сов. Маєвського в справі своїх дітей, з котрих наймолодша дочка скінчила 15 літ життя. Президент суду не міг п. Дегеновій ніякої поради дати, кажучи, що справа належить до судді слідчого і прокуратурії, а суддя слідчий рівно ж не міг заспокоїти опечаленої і згриженої матері. Пані Дегенова постановила, кажуть, проживати у Львові, аж доки не рішиться прикра справа її дітей”.

Що ж до процесу Б. Вислоуха, то інформація „Діла” виглядала наступним чином: „Процес о тайне товариство. Вчора доручено акт обжалування п. Болеславови Вислоуху, співвластителеви Kurjer-a Lw. Пан Вислоух сидів у в'язниці слідчій від 2 липня с. р., обжалований о участь в тайнім товаристві. Разом з ним обжаловані о его справу (§§ 285, 286 і 287 к. к.) суть пп. Стан. Козловський, ученик львівської політехніки, Каз. Гуржицький, 24-літній молодець, аплікат краєвого виділу і п'ять студентів з-за кордону. Один з них є студент філософії в краківськім університеті, другий студент львівської політехніки, а троє суть студенти рільничої школи в Дублянах. Всі вони сидять у в'язниці, крім Гуржицького, за котрим розіслано гончі листи. Розправа відбу-

деться перед звичайним трибуналом і реченець її визначиться по правосильності акту обжалування”.

Довгі перерви між „сеансами” допитів Івана Франка пояснювались тим, що поліція вперто шукала підтвердження „переступства” заарештованого. 21 серпня директор поліції у Львові послав директору пошти та телеграфу у Львові Антону Шіфнеру лист такого змісту (ДАЛО, ф. 350, оп. 1, спр. 2460, арк. 67):

„Ц. к. дирекція поліції має честь просити ясновельможного пана дати відповідним підпорядкованим органам доручення, згідно з правилами статті 10 закону № 142 від 21 XII 1867 р., закону № 42 від 16 IV 1870 р. і § 146-149 карного процесу, щоб тимчасово, аж до видання відповідної ухвали ц. к. Львівського крайового карного суду, яку цими днями приймуть, затримувати всі листи і рукописи, що надходять на адреси: 1. Іван Франко, 2. Михайло Павлик, 3. Андрій Скородинський, 4. Сергій Деген, 5. Наталія Деген, 6. Марія Деген, 7. Федір Кістяковський, 8. Аполінарії Маршинський і псевдоніми, 9. Богдан Городиський, 10. Петро Левко, або Левковський, яких арештували під закидом злочину за § 65 карного закону”.

Зрозуміло, що „чаша ся” не минула й Ольгу Франко. 27 серпня 1889 року президія Намісництва видала розпорядження (ЦДІА України м. Львів, ф. 146, оп. 4, спр. 3684, с. 173-175) Дрогобицькому староству взяти „під суворий нагляд дружину відомого соціаліста Франка, яка перебуває в Нагуєвичях, з точки зору її листування, а також фіксувати всіх, хто відвідує її”.

Як слідкували за Ольгою Франко в Нагуєвичях, невідомо, але Дрогобицьке староство вирішило на свою руку зробити у неї обшук і повідомило про нього запискою для внутрішнього користування від 11 вересня 1889 року. У ній йшлося про те, що обшук у О. Франко, проведений того ж дня, нічого не дав, а також подавалася інформація, що її відвідував Іван Франко з Федором Кістяківським та Яном Каспровичем. Усі вони, як сказано в агентурних даних, ходили на нараду під виглядом прогулянки в Урич. А до того її двічі таємно відвідував С. Деген (ДАЛО, ф. 350, оп. 1, спр. 2460, арк. 75).

Звичайно, у Львові з цього сміялись, бо ніхто з названих цього зробити не міг — усі сиділи під слідством в арешті.

У вівторок 22 серпня/3 вересня о 5 годині ранку цісар (він не любив довго спати) із 12 супроводжуючими особами прибув у Галичину, яка могла сказати, поклавши руку на серце, що до його приїзду небо чисте, бо всі, хто міг його „спаскудити”, сиділи по тюрмах. Газети, які дозволяли собі якось не так прокоментувати арешти в Галичині, конфіс-

ковувалися. На підставі відповідних параграфів, зокрема § 8 закону про пресу від 17 грудня 1862 року, був конфіскований і № 180 „Діла”, і саме в день приїзду цесаря цесарсько-королівська прокуратура удостоїлась дати відповідь, за що він був конфіскований. Газеті було завдано збитків на відчутну суму, так що наступний номер мусив вийти спареним числом.

Услід за арештами в Галичині почалося полювання „за соціалістами” в Києві. „Соціалістами” вважались українці та українофіли. В середу 23 серпня/4 вересня 1889 року „Діло” сповістило: „З Києва доносять нам: В десять днів по ревізії і ув'язненнях молоді київської, пробувавших на вакаціях в Галичині, почалися у нас в Києві ревізії і арештованя. Іменно, дня 13/25 серпня провела жандармерія сім ревізій і ув'язнила п'ять студентів: Дегена, Арабажина, Лану, Синівського і Зарембу (останній з Австрії). Другого дня знов зроблено ревізії і ув'язнено восьмеро людей. До 20 серпня/1 вересня арештовано сімнадцять осіб (між ними десять поляків). Дійсної причини ніхто не знає. Бесіда йде всяка: і про соціалізм, і навіть про якесь нечуване досі товариство раціоналістів”.

Було зрозумілим, що арешти не носили якогось хаотичного характеру, а мали певну мету і являли собою чітко сплановану акцію, пов'язану з Галичиною, проте сказати це вголос жодна газета як у Росії, так і в „демократичній” Австрії не наважувалася, остерегаючись покарання за відповідними параграфами карного кодексу. Долею Дегенів зацікавилось Міністерство закордонних справ Росії, і 26 вересня президія юстиції у Відні мусила дати пояснення президії Міністерства закордонних справ Австрії. „Посилаючись на поданий нам, — писалося у поясненні (ІЛ, ф. 3, спр. 23-27, с. 51-52), — для ознайомлення акт від 25 вересня 1889 р., що надійшов сюди від хвального ц. к. Міністерства закордонних справ для довідки, якої бажає царське російське посольство в зв'язку з арештом російських громадян Сергія Дегена та його сестер Наталії і Марії, Міністерство юстиції має честь повідомити, що воно має тільки звіт Львівської державної прокуратури № 18, від 25 серпня 1889 р., про одержання цієї карної справи і про перші результати судового розслідування.

З донесення Львівської прокуратури, доданого до цього звіту, виходить, що проти Сергія Дегена і його двох сестер, Федора Кістяковського і Аполлінарія Маршинського, Івана Франка і Михайла Павлика, нарешті Андрія Скородинського проведено попереднє розслідування під арештом, у зв'язку із злочином за § 65 „ц”.

Виникає підозріння, що ці особи послані в Галичину соціалістично-революційним партійним керівником Драгомановим (що перебуває в Женеві), як емісари для пропаганди соціалістичних заколотницьких ідей.

На сьогодні підозріння обмежується листуванням арештованих з Драгомановим і між собою, поїздками арештованих по Галичині, їх зв'язком з українськими студентами і священиками.

Прокурор висловив також припущення, що затримані особи не повинні бути далекими від устремлінь Драгоманова (і Лаврова) об'єднати Україну з Галичиною у самостійну державу. Будуть подаватися дальші звіти про хід цього розслідування, і Міністерство юстиції негайно передаватиме їх хвальному ц. к. Міністерству закордонних справ для ознайомлення".

З цього можна зрозуміти, чому почалися арешти в Києві.

Поліція зі шкіри лізла, щоб знайти якісь докази соціалістичної та шпигунської діяльності, а тому на свою руку влаштувала ревізії в українських установах. Про це повідомляла преса, а дирекція львівської поліції інформувала президію Міністерства внутрішніх справ у Відні у звіті від 1 жовтня 1889 року за підписом директора поліції (Там само, арк. 5-6): „Цю стосується мого звіту № 1105 від 26 вересня 1889 року/ президія, маю честь покійно повідомити, що протягом минулої суботи (28 IX 1889 р.) ц. к. Львівський карний крайовий суд, не вимагаючи нашої участі, провів один за одним обшуки у місцевих українських товариствах „Просвіта“, „Бесіда“ та „Академічне братство“, далі — у приміщеннях редакцій українських журналів „Зоря“ і „Правда“, що, однак, дало негативний результат. У таких обставинах, коли арешт Сергія Дегена та інших соціал-революційних емісарів з Києва, а також замішаних у цю справу Івана Франка, Михайла Павлика та Андрія Скородинського з Львова вже неодноразово обговорювався в щоденній пресі і загострив увагу зацікавлених у цьому кіл, можна було майже передбачити вищезгаданий негативний наслідок обшуків. Як мені конфіденціальним шляхом стало відомо, соціал-революційний емісар з Києва Федір Кістяковський, інакше Богдан Городиський, намагався 17 серпня цього року перейти румунський кордон біля Бурдужень недалеко від Іцкані. Його там затримали і обшукали, але незабаром звільнили. В Іцкані він дав таку телеграму до Заплахти в Бухаресті: „Чекай пакету в Сучаві. Городиський“. Мова йшла, очевидно, про заборонені книжки, цілий склад яких був нагромаджений в Бухаресті і, як роз'яснює лист Драгоманова до Кістяковського (від 14 червня 1889 р.), доданий до вищезгаданого повідомлення, ці книжки повинні бути перевезені контрабандою з Женеви через Румунію до Галичини. Маю честь нарешті донести ласкаво, що розкладницька пропаганда Кістяковського і товаришів, можливо, поширилася також на Угорщину. Суд якраз підкреслює, що Кістяковський з львівськими студентами Величком, Охрімовичем та Герасимовичем протягом минулого літа перебував також у Мукачеві”.

4 жовтня Івана Франка з в'язниці, де він сидів між злодіями, вбивцями, грабіжниками, знову привели на допит. На основі вилучених у нього при ревізії листів та документів вияснялися його контакти з різними особами. Допит почався о 10.55, і Франкові були поставлені наступні запитання:

„24. Чи ви знали якогось Миколу Тулика з Вербіжа?”

До 24. З Миколою Тулийкою, селянином з Вербіжа, познайомився я у 1884 р., під час студентської мандрівки, в Коломиї. Він тоді пробував писати вірші, а дізнавшись, що і я пишу, звернувся до мене і показав мені цілий пакет віршів та просив віддати деякі з них до друку. Я забрав ці вірші з собою, однак пізніше переконався, що їх не можна використати, бо в них не було змісту, форми і думки.

25. Під час обшуку, проведеного у вас, знайдено паспорт цього ж Миколи Тулийки з 1887 р. Яким способом цей паспорт потрапив до вас?

До 25. Паспорт Миколи Тулийки потрапив до мене зовсім випадково, а саме так. Приблизно 2 роки тому, коли у Львові перебував якийсь Остап Терлецький, він, Терлецький, одного разу приніс мені якийсь пакет українських віршів, кажучи, що їх отримав від Миколи Тулийки. Дав мені їх переглянути і вирішити, чи з них не можна щось вибрати до друку. Цей пакет був завинений, зв'язаний шнурком, і Остап Терлецький приніс мені його додому. Тоді я не мав часу й не переглядав цей пакет, пізніше, однак, переглядаючи його, я помітив і паспорт цього Миколи Тулийки, що залишився у моєму домі разом з іншими паперами. Цей паспорт і вірші я хотів повернути Тулийці, однак не мав нагоди це зробити, бо він не тримався одного місця.

26. Чи знаєте ви Миколу Колцуняка, вчителя в Яворова, і в яких ви були з ним стосунках?

До 26. З Миколою Колцуняком познайомився я десь у 1881 р. в Коломиї, під час слідства проти Анни Павлик і братів Фокшеїв за порушення спокою. В цю справу був втягнений і я, однак і я, і Микола Колцуняк не одержали обвинувального акта, бо слідство проти нас було припинене. Тоді я познайомився з цим Михайлом Колцуняком і більше я з ним не бачився і не листувався.

Після прочитання.

27. Прочитані мені зізнання підтверджую без зміни і додаю ще те, що Остап Терлецький перебуває у Самборі як стажист у якогось адвоката”.

Івана Франка знову відвели у в'язницю між бандитів та злодіїв. Слава Богу, що була тепла осінь, а не холодна зима, як при першому арешті, і співв'язні не відривали його примерзлої до стіни голови, залишаючи там половину волосся.

„Діло” не раз обпікалося на тому, що повторювало повідомлення, почерпнуті з інших газет. Так було і на цей раз, коли йшлося про арешти в Росії. 7/19 жовтня № 226 газети „Діло” повідомляв: „Віденська офіційна Politische Correspondenz помістила оногди вість, що ніби в Києві задержано в тюрмі кількох ув'язнених внаслідок заверухи в Галичині, між іншими Дегена і Арабажина. Вість єсть ложна. Деген і Арабажин давно вже на воли. Та й інакше бути не могло, бо як же можна за нічо, безневинно, мучити людей по криміналах! Що більше, з Росії доходять вісти, що начальник київської жандармерії Новицький дістав з Петербурга „виговор” за то, що на основі доносу з Галичини казав поарештувати молодіж, навіть дітей (бо одну 15-літню дівчину) і тим тільки роз'ярив людей”.

Як би там не було, але істерія, яка запанувала в Галичині на час тих маневрів цїсаря, досягла настільки потворного вигляду, що затримано і заарештовано братів Погорецьких, синів шанованого пароха Вацович коло Дрогобича, які приїхали в гості в село Залокоть до о. Ільницького. Якомусь чехові, управителеві чи клеркові тартаків барона Лібіха в Підбужі, здалося, що це соціалістичні і російські шпигуни, бо вони говорили ні по-польськи, ні по-німецьки, як це мається говорити в цїсарсько-королівській монархії, і він негайно поїхав на жандармський постерунок у Підбуж. Місцевий чоловік, поліціянт, теж вважав, що „порядні” люди повинні говорити по-всякому, але не по-русинськи, бо так можуть говорити лише соціалісти, і арештував братів та під гвєрами піхотою, принижуючи заарештованих та знущаючись над ними в найганебніший спосіб, пригнав у Дрогобич. Родина Погорецьких була добре відома на Дрогобиччині, і над доносом п'яного чеха посміялися, а братів відпустили.

Іполит Сас-Погорецький був товаришем Івана Франка, тому цей „випадковий арешт” у Залокоті зовсім не був випадковим. За всіма, хто був у дружніх стосунках з Іваном Франком, так чи інакше був установлений нагляд.

Ціком серйозно обговорюється питання про арешт Ольги Франко.

Арешт Погорецьких дав привід для обурення „руській” пресі. Московфільська мовчить, польська знову заговорила про „один державний язык” у Галичині, який, на її думку, є „виробленим”, „граматичним” і має в собі високу шляхетність. Братів Погорецьких не заарештували б, якби вони говорили по-польськи, і, чень, п'яниця чех зміг би в такому випадку відізнити її від московської. І не дійшло б „до непорозуміння”.

Проте „чужомовну” пресу більше, ніж справа Погорецьких, цікавила справа замку Меерлінг, у якому наслідник престолу архикнязь Рудольф застрелив свою коханку баронесу Марію Вечеру і застрелився

сам. Замок вирішено було переобладнати під монастир („руська” преса вперто писала „монастир”) для кармеліток (невідомо — взятих чи босих?). Там, де була спальня Рудольфа, в якій він застрелився, мала бути каплиця, а там, де стояло ліжко — престол. Посвячення монастиря мало відбутися у річницю смерті коханків — 30 січня 1890 року.

Врешті газети, а за ними й „Діло”, повідомили про початок суду над Б. Вислоухом. У середу 13/25 вересня „Діло” писало: „В справі п. Бол. Вислоуха і товаришів, обжалованих о тайне товариство, починається нині головна розправа перед львівським трибуналом карним. Оборони обжалованих піднялися д-ри Єкелес, Острожинський, Лісевич та Лілієн. Розправа протриває три дні. Обвинувачення: Вислоух, Козловський та Гуржицький, що в тім були керівниками тайного товариства соціалістичного у Львові, Кракові, Дублянах і Варшаві. Козловський влаштував у своєму помешканні на Клепарівській, а Гуржинський на вул. Сакраменток збори товариства, за що мають бути покарані в’язницею від одного до 6 місяців, а по відбутті кари мають бути видалені зі всіх країв монархії. Прокурор процесу Гіртлер детально зупинився на їх діяльності і привів докази існування такого товариства ще від 1877 року”.

У Болеслава Вислоуха було знайдено статут „Ліги польської”, метою якої була реставрація Польщі в давніх її межах, тобто до часу її першого розподілу. Слідство мало довести, що Вислоух і його товариші були її членами, а оборона, відповідно, протилежне. Разом із тим, преса розповіла, хто такий Болеслав Вислоух. Він був родом із Сошни Гродненської губернії, скінчив політехніку в Петербурзі, був арештований у Варшаві за політичну провину, яка полягала в тому, що він хотів відбудувати Польщу. Там сидів три роки, після чого переїхав до Львова і хотів зайнятися нафтовою справою, але облишив свій намір. Осів у Львові, заснував „Польську друкарню” і разом з Лілієном та Реваковичем став співвласником „Kurjera Lwowskiego”.

Тим часом слідчий суддя Маєвський, відомий україножер та зятий до смішного польський шовініст, збирав докази про існування підпільного товариства „з соціалістичними цілями”. У зв’язку з цим „Діло” 13/25 вересня подало таку інформацію (знову-таки на основі чужих реляцій): „В справі проти Дегена і товаришів відбув суддя слідчий совітник Маєвський (в уніформі) в товаристві комісара поліції п. Янкевича і практиканта судового п. Дешикевича в суботу через цілий день ревізії. Насамперед загостили ті панове до друкарні товариства імени Шевченка і заявили, що тут в редакції „Зорі” підприємуть ревізію. На відповідь управителя друкарні, що в друкарні „Зоря” тільки дру-

кується, а редагується в мешканню редактора, комісія забралася з друкарні. Потім сов. Маєвський разом з товаришами удався до тов. „Руської Бесіди” і „Просвіти”. В касині „Руської Бесіди” доручив суддя слідчий п. д-ру Олесницькому, яко заступникові товариства, письмо, в котрім подані були мотиви ревізії, а іменно, що деякі ув’язнені заходили часом на „Бесіду”, отже в „Бесіді” можуть знайти деякі corpus delicti. Переведено ревізію всіх паперів „Бесіди”, але нічого підозрілого не найдено і взято, і в тім разі описано протокол. З кімнат „Бесіди” перейшла комісія до кімнат „Просвіти” і тут сов. Маєвський доручив представителеви товариства письмо такого змісту, що має перевести ревізію бюрока п. Скородинського. І зревізовано то бюроко. Перед тим ще вступила комісія по дорозі до мешкання редактора „Зорі” п. Скобельського, переглянула рукописи, але нічого підозрілого не знайшла і не забрала. Пополудні суддя слідчий перевів ревізію в товаристві „Академическое братство” і в мешканню редактора „Правди” п. Івана Сторонського — рівно ж не знайдено і не затримано нічого (Kurjer Lwowski неправдиво подав, мов би ревізія була в редакції „Діла”. Редакція „Діла” не мала приятности приймати сеї візити”).

У п’ятницю 15/27 вересня розпочався процес проти Б. Вислоуха та його товаришів. № 207 „Діла”, що вийшов у цей день, повідомив, що „перед судом у складі радників Богдана, як голови, Фінкля, Кунцека та ад’юнкта д-ра Стебельського стали в середу

- Болеслав Вислоух, співвласник „Kurjer-a Lwowsk-ogo”, римокатолик, літерат родом з Росії;
- Станіслав Козловський, родом зі Львова, греко-католик, колишній студент львівської політехніки;
- Іван Гомулицький, родом з Росії, римокатолик, студент філософії Краківського університету;
- Вільгельм Єльський, родом з Росії, римокатолик, учень рільничої школи в Дублянах;
- Маркил Вільчевський, родом з Росії, римокатолик, учень рільничої школи в Дублянах;
- Здіслав Янушевський, родом з Росії, римокатолик, учень рільничої школи в Дублянах;
- Казимир-Йосиф Гуржицький, родом зі Станімира, римокатолик, академік, аплікандт при крайовому виділі”.

Слідство так і не переконало лаву присяжних в існуванні „Ліги польської”, яка насправді існувала і процвітала, а членами її були студенти політехніки та рільничої школи в Дублянах, а тому вже в середу 2 жовтня був оголошений вирок у справі Б. Вислоуха і товаришів.

Станіслав Козловський був засуджений на 14 днів строгої в'язниці і виплату процесійних коштів; Вислоух, Клімашевський, Єльський, Янушевський, Гомулицький і Вільшевський звільнені від обвинувачення.

Трибунал був переконаний, що саме Козловський мав намір створити таємне товариство.

Усіх, крім Вислоуха, залишено в англійському готелі, поки не вирішиться їх доля. Рідні просили не виганяти їх за границю на покуту.

Генрік Ревакович залишався на волі і дав підписку про невиїзд зі Львова. У липні він перестав підписуватися як редактор „Kurjera Lwowskiego”, аж поки 30 серпня суд не ухвалив зупинити слідство щодо „Ліги польської”, за участь у якій його переслідувано. З приводу того Г. Ревакович зробив у пресі заяву, яку „Діло” надрукувало в № 213 від 22 вересня/4 жовтня.

Того ж дня між Віднем і Прагою було встановлено телефонний зв'язок.

„Совітник”, тобто радник Маєвський, усе ще не збирався передавати справу Дегенів та Франка до суду. У вівторок 26 вересня/8 жовтня „Діло” повідомило: „Сов. Маєвський виїхав 5 н. ст. жовтня до Долини для в'яснення справи по слідству. О що властиво ходить сов. Маєвському і що властиво має слідити в Долині чи Долинщині — щось у Львові не знати. Місцеві люди перші будуть мати можливість про це дізнатись”.

У тій же газеті і того ж дня повідомлялося, що „Погорецькі оскаржили донощика, але суд повітовий 5 н. ст. жовтня в Дрогобичі оправдав його. Погорецькі не згодились і подали в окружний суд”.

Більше того, суд похвалив п'яного чеха, що виявив пильність, а поліцейські приниження визнав закономірними, бо вони були скеровані на захист цісарського трону. Газети побоялися коментувати таке рішення дрогобицького суду.

Справа з арештами у Києві також прояснилася. „Як нам доносять, — повідомило в середу 27 вересня/9 жовтня 1889 року „Діло”, — випущено вже на волю всіх ув'язнених в дев'ять днів пізніше поарештованих у Львові. Ув'язнені перед тим в Галичині кияни і галицькі русини все ще сидять в львівській в'язниці, а суддя слідчий сов. Маєвський доперва почав подорож по провінції. Пані Дегенова, замешкавши вже від більше як місяць у Львові, занедужала тут і остає під лікарською опікою д-ра Яни”.

Маєвський із Долини помандрував у Чернівці, бо там в часі канікул гостив Кистяківський, а отець Келестин Костецький запросив його на обід. Усіх присутніх на тому обіді Маєвський переслухав.

У 223-му номері „Діла” від 4/16 жовтня з’явилася інформація про долю заарештованих українців. „Ув’язнені чоловіки і жінки, — повідомляла газета, — всі усе ще сидять у в’язницях в краєвій суді карнім. Від часу ув’язнення Дегенів минули вже два місяці. Як довго ще потриває слідство, ніхто не знає і не може у нікого довідатись. Пані генералова Дегенова все мешкає у Львові, недужа, більше лежить, як на ногах, лічить її доктор Яна. Зараз по приїзді до Львова взяла адвоката, щоби старався о її дітей, але адвокат д-р Дулемба тільки міг доси порадити, що вона сама; минає вже від того часу півтора місяця, а адвокат нічого не знає кільки ще потриває слідство, чим властиво ув’язнені провинилися і взагалі: коли і який кінець буде справі? Бодай тільки відроди має тут у Львові пані Дегенова, що в Києві другого її сина і судженого її ув’язненої тут старшої дочки Арабаджина пущено по кількатижневим ув’язненні на волю”.

Окрім того: „Межи ув’язненими в львівській суді карнім є кілька людей слабовитих: молодша панна Дегенівна (кілька разів западала на запалення легенів), Павлик, Скородинський, Франко і Кистяківський”.

„Нині минає якраз два місяці, як ув’язнено Франка, — додавало „Діло” у цьому ж номері. — Жену п. Франка з двома дрібними дітьми полищено на волі. Пан Франко, відомо, жив з пера, а у в’язниці, послі визначеного порядку ему писати не вольно. По інших державах буває інакше: н. пр. Крашевський, ув’язнений в Німеччині за головну зраду, дістав був дозвіл писати, і у в’язниці писав так само, як на волі, за що очевидно діставав свої гонорари авторські.

Всі ув’язнені сидять по камерах вкупі зі звичайними злочинцями (злодіями, розбійниками і т. п.), бо в Австрії нема такого порядку, щоби між політичними чиновниками і звичайними роблено в тім яку різницю”.

У Самборі почався процес братів Погорецьких.

20 жовтня 1889 року Івана Франка черговий раз приводять з в’язниці до Маєвського. Під цією ж датою в протоколах записано (ЦДІА України, м. Львів, ф. 663, оп. 1, спр. 126, арк. 87-118):

„Присутні підписані.

Приведено обвинуваченого Івана Франка і проголошено йому ухвалу слідчого судді № 17952 від 20 жовтня 1889 р.

Підтверджую проголошену мені ухвалу. Іван Франко.

На цьому закінчено і після прийняття від обвинуваченого обіцянки згідно з § 191 карного процесу випущено на волю. Маєвський, Децикевич”.

Наступного дня, 9/21 жовтня, в понеділок, № 227 „Діла” повідомив: „По звише двомісячним вязненню у львівській криміналі слідчим випущено вчора: 15-літнє дівча Марію Дегенівну зовсім на волю, заста-

новивши проти неї слідство о злочинство забурення публічного спокою (§ 65 с. зак. кар.) і пп. Ів. Франка, Мих. Павлика і Скородинського на вольну стопу. Сергій Деген, Наталія Дегенівна мали бути нині випущені за кавцією. Задержано тільки пп. Кістяковського і Маршинського, київських академіків”.

Вийти „на вольну стопу” означало спочатку внести прохання до палати радних суду карного, відтак у разі позитивного рішення внести грошову заставу, так звану кавцію, у визначеному палатою розмірі, а відтак, вийшовши на волю, кожного дня приходити у вказаний поліцейський постерунок і відмічатися про свою присутність у Львові.

Документи про розмір цієї кавції для І. Франка не збереглися, також невідомо, хто її платив, хоч зрозуміло, що, крім дружини, зробити це було нікому.

У вівторковім номері від 10/22 жовтня 1889 року „Діло” повідомляло щодо даної справи наступне: „З ув’язнених о забурене публічного спокою випущено вчора з полудня по зложенню кавції на вольну стопу також і Сергія Дегена і панну Наталію Дегенівну. Радість пані генералової, котра вже більше як півтора місяця ждала у Львові на випущення своїх трьох дітей з в’язниці, можна собі тільки представити.

Родина пп. Дегенів мусить не знати, як ще довго проживати у Львові, бо слідство о забурене публічного спокою застановлено тільки щодо молодшої дочки Дегенової Марії. Само собою розуміється, що панство Дегени, хоч і як їм мусить бути приємно проживати на вільній стопі в конституційній Австрії, все-таки просять Бога, щоби слідство о забурене публічного спокою з § 65 с австрійського закону карного скінчилося якнайскоріше і они, діставши нараз свої кавції, могли переїхати во свояси в Росію. Оба київські академіки, Кістяковський і Маршинський, сидять ще у в’язниці, мабуть для того, що ніхто доси не предложив за них кавції”.

До завершення підбігає і процес Б. Вислоуха. „Діло” в цьому ж номері повідомило, посилаючись на часопис „Nowa reforma”, що „розпорядженням намісництва мають бути вигнані з Австрії: Гомулицький і Вільчевський. Клімашевському і Янушевському дозволено дальше обрзовуватися в дублянській школі рільничій”.

Про справи Кістяківського та Маршинського „Діло” повідомило 12/24 жовтня: „В справі випущення на волю академіків київських Кістяковського та Маршинського внесено подання до палати радної суду карного. Як лиш западе ухвала судова, зложиться кавція за обох ув’язнених, і оба будуть випущені на волю з мурів в’язничних. Молодша панна Дегенівна тяжко занедужала задля невилгоди в в’язниці слідчій”.

У суботу вечором 26 жовтня, як повідомило „Діло” в № 233 від 16/28 жовтня, з львівської в'язниці випущено було „уже й обох академіків, Богдана Кістяківського і Аполлінарія Маршинського, по зложенню за них кавці: за Кістяковського 1000 злр., а за Маршинського (подібно як і за Сергія Дегена та Наталію Дегенівну) 500 злр. Отже в процесі Дегена всі обжалувані знаходяться уже на вольній стопі, тільки що піддані російські не можуть (крім панни Марії Дегенівни) вертати до Росії, а мусять проживати у Львові і дождити кінця справи. Сов. Маєвський слідства ще не скінчив, усе ще за чимсь слідить, і не знати, коли тому кінець буде. Вісти з Києва підтверджують вість, що шеф київської жандармерії Новіцький дістав строгий виговір за то, що по арештованях в Галичині поарештував був молодіж в Києві. Що в Петербурзі мусіли недобрим оком подивитися на ті поарештованя в Києві — а можна вносити з того факту, що „Кіевское Слово” мало — як нам оповідано — помістити на темат тих арештовань статтю, де висказалося против арештовань в такім зміслі: „То, як в Австрії арештують наших підданих, ми маємо також арештувати?”

У середу 18/30 жовтня „Діло” опублікувало у № 233 тривожну новину: „Судове слідство в справі Дегена і товаришів ведеться дальше. Як довідуємось з Курґе-а Lwowsk-ого, сов. Маєвський переслухав деяких обжалованих уже і по випущенню їх на вольну стопу. В связи з процесом Дегенів власті інші, не судові, потягають деяких людей до протоколів. Яка ціль того, годі видати. На темат того переслуховування ми зможемо в своїм часі розказати багато дуже цікавих речей. Як нам доносять з Відня, за процесами політичними в Галичині бачно слідають деякі послы ради державної німецької народності”.

Справді, 29 жовтня до слідства знову був викликаний „перебуваючий на вольній стопі” Іван Франко і знову був підданий допиту, що засвідчує такий документ (Там само, ф. 663, оп. 1, спр. 126, арк. 87-118): „29 жовтня 1889 р., о 4 год. пополудні.

Присутні: підписані.

На виклик приходить Іван Франко і зізнає:

28. Під час арешту знайшли при вас телеграму з Києва, адресовану Наталії Деген такого змісту: „Залишися так довго, як це можливо”. Чому ця телеграма у вас і що означають ці слова?

До 28. Коли я повернувся останній раз з Нагуевич до Львова, мені вручили телеграму п. Наталії Деген на мою адресу, де дійсно були ці слова: „Залишися так довго, як це можливо”, а тому, що Сергія Дегена не було тоді у Львові, бо, повертаючись з Нагуевич, з Стрия поїхав до Болехова, я не зрозумів змісту телеграми тим більше, що в телеграмі, мабуть,

помилково вказано замість „Київ — Відень”. Лише тоді, коли повернувся Сергій Деген, він пояснив мені, що це телеграфує мама і радить, щоб дочки залишалися так довго на свіжому повітрі, як лише можна.

29. Чому, коли жив у вас Сергій Деген, більшість листів з Києва як до Дегенів, так і до Кістяковського і Маршинського приходило на вашу адресу?

До 29. Я тому прийняв до себе Сергія Дегена, що мій швагер Трегубов поручив мені його, а тому, що я маю велике зібрання книг, які відносяться до української літератури, чого саме Сергій Деген потребував, найкраще йому було перебувати в мене. Зрештою, це людина дуже безпорадна серед людей і не дав би собі ради, якщо б я залишив його самого. Тому йому було вигідніше перебувати під моєю опікою. А що стосується того, що й до інших його товаришів приходили з Києва листи на мою адресу, то сталося це, мабуть, тому, що ці листи могли бути певніше вручені адресатам, бо я весь час перебував вдома, а Маршинський і Кістяковський не мали постійного мешкання, а потім пішли мандрувати в гори.

30. Чи ви прописали Сергія Дегена в поліції?

До 30. Зараз на другий день я прописав Сергія Дегена в поліції.

31. Крім цього, знайшли у вас візитну карточку Софії Дашинської. Звідки ви мали цю карточку, і хто ця пані?

До 31. Я не знаю особисто п. Софії Дашинської, але знаю її чоловіка Фелікса Дашинського, який кілька років тому вчився тут у політехніці, однак з цим Феліксом Дашинським не маю жодних зв'язків і з ним не листуюся. Під час моєї відсутності, коли я вперше був з Кістяковським у Нагуєвичках, була у редакції „Kurjer-a Lwowsk-ogo” якась пані й залишила візитну карточку Софії Дашинської. На цій підставі думаю, що це була дружина мого знайомого Фелікса Дашинського і, мабуть, за дорученням свого чоловіка, хотіла мене відвідати. Що робила тут Софія Дашинська, в якій справі приїхала до Львова, — не знаю. На залишеній візитній карточці є, правда, адреса цієї пані і місце проживання у Варшаві, однак не знаю, чому залишила мені цю адресу, бо не мав жодного наміру і інтересу писати до неї.

32. Нарешті знайшли у вас лист Романа Баранецького, відомого прихильника соціалістичних поглядів, який на початку цього листа говорить: „Згідно з бажанням Варшав'янки доношу вам, що Ігнатові його сестра послала гроші із зворотним повідомленням. Якщо одержимо від нього листа, — повідомлю вас про його зміст... А з другого боку це викличе бажання помститися на Ігнатові з боку суду”, — звідки ви маєте цей лист і яке значення мають ці слова?

До 32. Кілька днів перед моїм арештом прийшов до редакції „Kurjer-a Lwowisk-ogo” з Кракова лист від якогось п. Баранецького, з яким я зовсім не знайомий, однак з газет я знав, що якийсь Баранецький був заарештований в Кракові за соціалістичну агітацію. Отже, прочитавши лист, пояснюю так його перший абзац, що, як відомо з газет, Ігнаца Дашинського, брата Фелікса, який поїхав до Росії, щоб там давати приватні уроки, арештували через якесь підозріння, а поскільки його сестра живе у Кракові, то в цьому листі повідомляє мене Баранецький, як каже „згідно з бажанням Варшав'янки”, тобто, мабуть, Зофії Дашинської, дружини Фелікса, що сестра Ігнаца послала йому гроші. Про це, мабуть, писали до мене тому, щоб оголосити цей випадок у „Kurjer-i Lwowisk-im” і цим викликати якийсь запит до влади, щоб вона звернулася до російського уряду з проханням звільнити Дашинського, бо в дальшому абзацях цього листа є згадка про це. Останній абзац сам по собі зрозумілий, залишає цю справу на мій розсуд, чи про це написати в газеті чи ні, щоб цим не викликати якогось бажання помсти з боку російського уряду.

33. Щодо листування Кістяковського з Драгомановим, то він нагадував мені, що писав до нього про його родину, а якого ще іншого змісту було це листування, — не знаю. Чи крім цього Федір Кістяковський листувався з революціонерами Лавровим, Мокієвським, — про це нічого не знаю, а якщо б він звірився мені про щось таке, я б рішуче порадив би йому не листуватися, тим більше, що Лавров є централістом в повному розумінні цього слова, він є надмірним доктринером і заперечує існування української нації”.

І далі: „Прочитані зізнання підтверджую без зміни і додатку. *Іван Франко*”.

Дописка: „На цьому закінчено протокол, а обвинуваченого залишено вільним. *Маєвський, Децикевич*”.

Тим часом газети повідомили, що 29 жовтня помер Микола Гаврилович Чернишевський, від 1853 року редактор „Современника”. 1862 року він був ув'язнений, а 1864 року засланий в Іркутську губернію, де пробув 20 літ. 1883 року його амністували і дозволили жити в Архангельську, а відтак у Саратові. Колись його „Что делать?” Іван Франко читав разом з Ольгою Рошкевич:

Колись в однім шановнім руськім домі
В дні юності, в дні щастя і любови
Читали ми „Что делать?” і розмови
Йшли про часи будуці невідомі.

Під цим сонетом дата: 17 вересня 1889 року...

Суд у Самборі також виправдав п'яного донощика-чеха та поліціанта за знуцання над братами Погорецькими...

Справа Дегенів доходила до кінця. В понеділок 6/18 листопада № 250 „Діла” писав: „Справа Дегенів, Маршинського і Кістяківського перейшла ad acta. Три місяці якраз минуло від хвилі, коли у Львові почались ув'язнення, по котрих наступили два місяці в'язниці слідчої, а відтак ще один місяць примусового побуту за кавцією. Першу вість увільнення подала львівська поліція, коли в суботу пополудні візвано Дегена, Маршинського, Кістяківського до поліційного бюро і там заявлено їм, що можуть виїхати зі Львова додів, розумієсь, якнайскоріше, так до кількох днів, але разом з тим додано, що забороняєсь їм на все пробувати в Австрії, а навіть переїздити через Австрію. П. Кістяківський зголосив відклик у сего помірнього рішення до намісництва. На другий день, в неділю, завізовано пп. Маршинського і Кістяківського до суду, щоби видати їм з депозиту судового гроші, які надійшли для них в часі слідства з Росії, а котрі заховано як *corpus delicti*. Але попри все не повідомив їх досі ніхто урядово, з суду, що слідство залишене, а навіть совітник Маєвський, що провадив слідство, а в неділю видав гроші з депозиту, не згадав про увільнене. Полагодження цілої справи віддано в руки поліції. Австрійських підданих пп. Франка, Павлика і Скородинського, котрих передержано два місяці у в'язниці, ще також не повідомлено о полагоджене справи. Пп. Маршинський і Кістяковський вибираються сими днями до Росії, а панство Дегени пізніше, бо панна Наталія Дегенова занедужала тяжко і в теперішній порі годі було би їй знести труди подорожі”.

Добігала кінця й справа Б. Вислоуха. „Пп. Гамулицького і М. Вільчевського, обжалуваних студентів у процесі Козловського і Вислоуха, — повідомляло „Діло” в тому ж номері, — доставлено, як подає *Przegląd*, до границі і видано російським властям, яко дезертирів з російського війська”.

Крім того преса повідомляла, що в Києві на 47 році життя помер Олександр Степанович Лашкевич, редактор „Киевской старины”, який два роки тому перебрав редагування від покійного Т. Лебединцева.

19 листопада газети подали звісту про ув'язнення студента філософії Краківського університету Ігнація Дашинського, що їхав до Гвиздовських під Пултуськом, щоби стати там домашнім учителем. Причина — соціалістична агітація. Ігнаці — товариш Івана Франка, брат Фелікса Дашинського.

16 листопада слідчий, цісарсько-королівський радник Маєвський повідомив Франка: „Тому, що після проведення вступного слідства

проти Сергія Дегена і товаришів, обвинувачених у порушенні публічного спокою за § 65 „ц“ карного закону, ц. к. державний прокурор заявив, що не знаходить підстав до їх дальшого судового переслідування і, згідно з § 109 карного процесу, припиняє слідство проти Сергія Дегена, Наталії Деген, Федора Кістяковського, Аполлінарія Маршинського, Івана Франка, Михайла Павлика і Андрія Скородинського у напрямку злочину порушення публічного спокою за § 65 „ц“ і § 66 карного закону, а також у напрямку проступку за § 285, 287 і 293 карного закону, про це повідомляємо вас, як підсудного, згідно з § 110 карного процесу”.

Подібні листи дістали і всі інші ув'язнені у цій справі. Хоч цісарсько-королівська прокуратура чомусь не захотіла зробити голосного процесу і об'єднати справу Б. Вислоуха та львівських студентів зі справою Івана Франка та Дегенів, проте своєї мети досягла. В обивателя складалося враження, що зв'язок русинів з українцями Росії небажаний, бо це веде до соціалізму і відриву від цісарсько-королівської корони...

У п'ятницю 10/22 листопада № 283 „Діла” нарешті зітхнув: „Панство Дегени — мама, син, обі дочки виїхали вчора вночі до Росії. Академік Маршинський виїхав туди вже декілька днів тому. Остався у Львові лише академік Кістяковський. Подав він уже до Намісництва рекурс против рішення дирекції, що не вільно йому тут пробувати, але Намісництво рекурс відкинуло, отже і він мусить по короткім часі виїхати. Обжалувані Галичани також уже дістали увідомлене, що слідство карне застановлюєся з причини, що нема ніяких причин до судження їх за закинене їм злочинство”.

Прощай, багно в центрі Європи і хвалена демократіє! Вітай, невмива на Росіє!

Відомий лише один лист Івана Франка з тюрми. Він без дати (умовно датується після 9 вересня 1889 року) і написаний до дружини: „Лист твій дістав, і велике тобі за нього спасибі. Слабість мою ти почасти вгадала, вона переважно моральна, та не зовсім. Живіт у мене болить дуже, маю розвільнення, котре триває вже з малими перервами 2 тижні, а при тім внутрі болить мене часом так, що не знаю, що з собою зробити. Ночами болить мене також голова, і раз у раз чую якусь тяжість в мозгу, немов там у мене камінь. При тім тоска у мене страшенна. Здається, що вся причина — бездіяльність, брак воздуха (на 24 години ми ходимо тільки по півгодини на прохід). Ти помиляєшся, думаючи, що твої візити для мене прикрі, противно, по них я звичайно чуюся свіжішим, і для того бійся Бога, не роби мені того, щоб бувати рідше. Вино твоє мені досі не помагає, як вип'ю сю пляшку, то зверну тобі, а більше не шли. Чаю також не треба. А от з словарем, то ти мучиш мене дуже. Невже-

таки у тебе не стає терпливості, щоб заглянути в книжку і переконатися, що се не словар гебрійський, а розправа о старословенській рукописі! Знаєш, кожний твій експеримент з тим нещасним словарем затроює мені спокій на які два дні! Попробуй ще зробити ось який експеримент: сядь собі коло стола, там, де я звичайно сидів, лицем до вікна, то по п р а в і й руці будеш мати нову шафу, а зараз коло неї стару, з відломаними дверцями. Т о н а тій шафі, на самім розі від стола, під брошурами, лежить доволі товста книжка (так як „Русская мысль” і в такій же сірій оправі), нова, нерозрізана, отсе й є той нещасний словар. Принеси мені, крім того, останній (5-аркушевий) н[омер] „Зорі”, а як зверну тобі „Русскую мысль”, то принеси книгу Буслаєва „Народная поэзия” (вона в новій шафі, знайдеш її по каталогу)”.

Брати Погорецькі продовжували шукати справедливості вже у Львові.

У Вадовицях тривав процес над тими, що займалися работоргівлею.

Прокурор Гіртлер перейшов із посади радника апеляційного суду на посаду радника звичайного цісарсько-королівського суду карного.

Радник Маєвський був нагороджений залізним хрестом за заслуги.

Марія Деген невдовзі померла. Вона так і не поправилася після тюрми у Львові.

Організація „Ліга польська” не тільки існувала, але й процвітала. Ф. Кістяковський за дорученням, чи, як прийнято говорити в Галичині, — „з рамени” В. Антоновича, ідеолога і натхненника „польсько-української угоди”, що блиснула в історії під назвою „нова ера”, мав налагодити зв'язок із її галицькими філіями, але через його пригоди у Львові цього зробити не вдалося.

Дегени потрапили у всю цю історію зовсім випадково, не маючи до згаданих справ жодного відношення.

У Дублянах, незважаючи на доволі товсті брошури професора Юліуша Ау проти соціалізму, активно діяла таємна соціалістична організація. Аналогічна ситуація була в політехніці. Основною метою польського соціалізму у варіанті Б. Лімановського була реставрація Польщі в її давніх межах. На думку європейських спеців український соціалістичний рух мав підкорятися польському і допомагати йому досягти своєї мети, тобто реставрувати Польщу. Не було жодної польської організації під будь-якою легальною чи нелегальною вивіскою, яка не ставила б це собі за мету. Не було жодної української організації в Галичині, яка б не протилежало цьому і не прагнула б опинитися поза межами опіки цісаря та Габсбурзької корони.

Як підтвердили подальші події, Б. Вислоух, пов'язаний із польським підпіллям, даючи роботу у своїй газеті безробітному і відкинутому рідною

пресою Іванові Франку, який порвав із Б. Лімановським, мав на меті приєднати його до польського руху.

Для „совітника” Маєвського вірш Івана Франка „Не пора!” не грав жодної ролі. Він не цікавився поезією взагалі, а українською тим більше.

Про свій третій арешт Франко залишив тільки кілька рядків у автобіографічному листі до М. Драгоманова з 1890 року: „Літом 1889 р. мене знов арештовано wraz із росіянами, прибувшими в Галичину. Мене держано 10 тижнів, але за що, який факт мені закинено, сього я не міг дізнатися і досі не знаю. По 10 тижнях мене випущено. В тюрмі я написав ряд поем з оповідань арештантів — головно жидів, а також оповідання „До світла!” і ряд тюремних сонетів”.

Оповідання „До світла! (Оповідання арештанта)” було надруковане в № 2 та № 3 „Зорі” за 1890 рік, а відтак у збірці „В поті чола”. За життя письменника його не раз включали у різні видання чи видавали окремими книжечками. Цикл тюремних сонетів друкувався у двох номерах часопису „Народ”: у № 23 — „Сидів пустинник біля свого скиту”, „Росіє, краю туги” (обидві поезії були написані 13 вересня), у № 24 — „Сиджу я в тюрмі”, „Як я ненавиджу вас”, „Що вовк віщу їсть”, „Пилат Христа віддав катам”, „І бог поклав клеймо”, „А як умер” (дата написання цих творів — 9 вересня). Ці сонети увійшли у друге видання збірки „З вершин і низин”.

„Ряд поем з оповідань арештантів” — це поема „По любові (Оповідання конокрада)”, написана 21-28 серпня 1889 року і друкована в „Народі” № 5 і № 6 за 1890 рік; „По людськи (Оповідання конокрада)”, написана в тюрмі 1-5 вересня та друкована в № 8, № 9 та № 11 „Народу” за той же рік; „Сурка”, написана 7-8 вересня (вона накладом автора вийшла окремим виданням). Усі ці твори увійшли у друге видання збірки „З вершин і низин” 1893 року.

Чимало сонетів, написаних у тюрмі, не друкувалися у періодичних виданнях, доступних Іванові Франку, а відразу увійшли у цикл „Тюремні сонети” другого видання збірки „З вершин і низин”. А писалися вони у такій послідовності:

- 7 вересня — „Ні, ви не мали згляду...” (сонет XXVIII);
- 8 вересня — „В тих днях, коли, неначе риба в сіті...” (сонет XVI);
- 10 вересня — „Вузька, важкая до добра дорога...” (сонет II);
- 15 вересня — „На дворі там, за парканом...” (сонет XVIII), „Не вільно в казні...” (сонет XIX);

- 16 вересня — „Народ наш в бідах...” (сонет XXVII), „Ні, вас забути...” (сонет XX), „Гей, описали нас...” (сонет III), „Замовкла пісня, чи ж то...” (сонет XVII), „Прохід” (сонет XII);
- 17 вересня — „А ледве тільки сон...” (сонет VIII), „А рано поки час ще...” (сонет IX), „Вам хочеться знать” (сонет V), „Вже ніч. Поснули в казні всі, хропуть...” (сонет VII), „Колись в однім шановнім руськім домі” — спогад про Лолін і Ольгу Рошкевич (сонет X), „Не будем тихо!” (сонет VI);
- 18 вересня — „Встаєм раненько, миємось...” (сонет XXI), „У сні мені явилось дві богині...” (сонет XXIX), „І говорила перша: „Я любов...” (сонет XXX), „І говорила друга: „Я ненависть...” (сонет XXXI);
- 19 вересня — „Беруть діру, залізом обкують...” (сонет XIV), „Ввійшла фігура. „Як зветесь ви?” — „Франко...” (сонет XXII), „Ні, наш тюремний домовий порядок...” (сонет XIII), „Се дім плачу, і смутку...” (сонет I), „Та ви не думайте...” (сонет XV);
- 20 вересня — „Хоч в криміналі крати...” (сонет XXIII), „Хто любить місяць...” (сонет XXV), „Что ми шумить, что ми дзвенить...” (сонет XXI);
- 21 вересня — „А прочий час заповнюють розмови...” (сонет XXIV), „Не кепська пісня, пане...” (сонет XXVI);
- 22 вересня — „А за що ж ми терпіли муки...” (сонет XLI), „В тюрмі міні страшливі сняться сні...” (сонет XXXIX), „Минув час мук?...” (сонет XLIII), „Ось Гонта йде...” (сонет XLII), „Христос бичами зічений...” (сонет XL);
- 4 жовтня — „Багно гнилее між країв Європи...” (сонет XLIV), „Тюрмо народів, обручем сталевим...” (сонет XLV).

„Я сидів між жидами, — писав Іван Франко 21 грудня 1889 року Михайлові Драгоманову, — то й підхопив деякі інтересні факти намагання жидів „до землі”, котрі я обробив (з конечності в тюрмі) у віршовій формі. Та, проте, оповідання, думаю, не втратило вірності. Повстав там у мене також цикл тюремних сонетів, в котрих доволі вірно (свідки — прочі *socii doloris* — товариші по недолі — лат.) списане життя в тюрмі. Писані вони без огляду на нашу цензуру і тут певне були б сконфісковані. Шкода було б мені лишати їх в теці, тим більше, що

тепер вони могли б мати деякий вплив. Через пару місяців у мене, може б, і найшлись гроші на те, щоб видати їх малесенькою книжечкою, всього буде ледве на аркуш друку, а з нотами (потрібними) щонайбільше на півтора. Чи не порадили б Ви мене, до кого б то удатися з сим ділом де-небудь на вольній землі?"

Ще зазначив, що таких сонетів у нього є з 50, і „на пробу” вислав сонет „Гей, описали нас, немов худобу...”. Із Франкового задуму нічого не вийшло. Тому поет частину сонетів опублікував у доступній для нього пресі, а повністю цикл включив у друге видання збірки „З вершин і низин”.

Із циклу „Жидівські мелодії” в тюрмі написано „Асиміляторам” (19 вересня 1889 року) та „Заповіт Якова” 20 вересня, а із циклу „Вольні сонети” — „Колись в сонетах Данте і Петрарка...” (24 вересня), „І довелось мені за се страждати...” та „Ні, не любив на світі я нікого...” (2 жовтня).

Можна сказати, що збірка „З вершин і низин” видання 1893 року готувалася в тюрмі. Фактично, це було повторення видання 1887 року, доповнене тюремними творами. Сонети вимагають клопіткої роботи, а часу в тюрмі Франко мав доволі. Навряд, чи написав би він таку велику кількість сонетів поза тюрмою...

Після виходу з в'язниці (23 листопада 1889 року) Франко звітує М. Драгоманову: „Про наш процес не буду Вам нічого писати, подробиці Ви знаєте достаточо, скажу лиш тільки, що для всієї цієї справи я не нахожу іншої назви, як тільки *Delirium des Zeitgeistes* (Божевілля в дусі часу — лат., нім., — авт.). Справді, всі признаки *delirium* мали ми перед очима: безцільне а гарячкове кидання, шукання, питання, а за чим, про що, то й чорт не розбере. А основою всього була нужда — моральна і інтелектуальна — наших властей. Суди наші все ще живуть тим поглядом, що, знаючи параграфи, можна перевести яке хочеш слідство, хоч не маєть ніякого виображення о людях і фактах, котрих дотичить слідство. Ну, та бог з ними. Я й досі дивуюся, як се сталося, що нас не поставили перед суд і не засудили. Адже ж могли так само, як 1878 року, і з таким же правом. Та, мабуть, через 10 літ появилось трохи встиду. Мене самого тюрма сим разом страшно придавила. Я думав, що зійду з ума, хоч сам не знав, що саме мене так болить. В казні я цілими днями ні до кого не говорив і слова, особливо коли не стало жидів, з котрими всяка розмова була інтересна”.

Причину свого арешту Іван Франко незабаром зрозумів і сформулював у „Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.”: „Нас продержано три місяці в слідчій арешті, та, невважаючи на чис-

ленні ревізії та судові допити, роблені по цілім краю, не знайдено нічого хоч би для формулювання якого-будь оскарження, і випущено нас на волю, при чім одначе росіянам заборонено дальший побут в Австрії. Се надужиття уряду не осягнуло своєї цілі, бо сеймові вибори восени 1889 р. випали світло для русинів, особливо народовців, а рівночасно з тим радикальні елементи почали організовуватися і з початком р. 1890 виступили з виданням двотижневика „Народ”, що в тім першім році свого існування дав взірць найкращого часопису, доступного й цікавого рівно для освічених селян, як і для інтелігенції, і при тім так багатого і різно-рідного змістом, як ні одно подібне видання в Галичині”.

Отже, і польські шовіністи, і австрійська бюрократія арештом Івана Франка переслідували ще одну мету: повну компрометацію української інтелігенції в очах виборців 1889 року. Так і залишилося загадкою, що їм завадило зреалізувати свій план.

23 листопада 1889 року, невдовзі після виходу Івана Франка з тюрми, товариство українських студентів у Відні „Січ” обрало його своїм почесним членом та прислало грамоту. 26 листопада № 256 газети „Діло” повідомив про цю подію своїх читачів: „Загальний збір іменував одногосно почесним членом товариства „Січ” у Відні п. Івана Франка, писателя у Львові, в признанє его великих заслуг для нашого письменства і товариства”.

Іван Франко відповів товариству листом аж 23 січня 1890 року: „Вельмишановні панове товариство! Даруйте, що так опізнився виразити вам свою щирю подяку за честь і повагу, яку ви мені вчинили, іменуючи мене почесним членом вашого товариства. Вірте, що по тяжкій пробі, яку довелось мені перебути минувшої осені, звістка про вашу почесність була для мене не тільки вельми потішаючою особисто, але zarazом була найліпшим доказом, що наша молодіж, цвіт нашої суспільності, вміє думати і почувати самостійно, не оглядаючись на високі впливи, не вивіщуючи хоруговки на вітер. Зародження такої молодіжкі, такої інтелігенції в нашім краю, с а м о с т і й н о ї не тільки з огляду на переконання національні, але, що далеко важніше, самостійної умом, і характером, і всім способом думання, се, по-моєму, перша і найголовніша умова нашого справдішнього відродження. Товариство „Січ” перше у нас підняло сю думку, перше дало її приклади ще в 70-х роках, перше старалось поставити ім'я галицького русина на висоті „європейського чоловіка”, і для того прийняття мене в почесні члени того товариства я вважаю найвищою почесністю, яка могла мене дійти від галицько-руської інтелігентної молодіжкі. Прийміть же, панове товариші, мою щирю подяку і оцю скромну лепту, котру тут залучую, і злучімось разом в поклику

старім, та для нас дуже ще новім: „Impravidī progrediamur!” („Без вагань простуймо вперед” — лат. — авт.). Іван Франко”.

У той час виходить збірка колядок під назвою „Коляди. Партитура на 4 голоси мужеські”, укладена Остапом Нижанківським, яка складалася з 20 творів. З цієї нагоди Франко пише дуже цінну розвідку про церковні пісні взагалі і колядки зокрема під назвою „Наші коляди”, яку опублікувало „Діло” у 278, 279, 281, 284, 286-287 номерах. Друк почався 26 грудня 1889 року за новим стилем і закінчився 4 січня 1890 року. Відтак розвідка як відбитка з „Діла” вийшла окремим виданням на 59 сторінках.

Ще перед публікацією цієї розвідки у газетах з’явилися повідомлення про процес у Вадовицях та розповіді про те, яких жахливих розмірів набула торгівля галицькими жінками.

1889 рік, який розпочинався голосною судовою розпратою над Марією та Адамом Стржелецькими з Кукезова, закінчувався ще страшнішим Вадовицьким процесом.

Обидва ці процеси дадуть українській літературі чергові шедеври Івана Франка — „Основи суспільності” та „Для домашнього огнища”.

Розділ VIII

В ПОТІ ЧОЛА

Наприкінці 1889 року Франкова мрія мати свій друкований орган і не кланятися народовським часописам сповнилася. Разом із Михайлом Павликом вони почали випускати газету „Народ”: видавець — Михайло Павлик, відповідальний за редакцію — Іван Франко.

„З газетою, — повідомляв письменник М. Драгоманова 21 грудня 1889 року, — („Народ” називається) маємо невеличкий клопіт. Почали ми її друкувати за порадою деяких людей з провінції (головно Даниловича з Коломиї), надіючись, що запомога, про котру Ви писали, допоможе нам перетривати якийсь час, поки здобудеться ґрунт на провінції. Звісно, запомога така найпотрібніша на перший момент, заким ще являться підписчики, а коли, проте, треба платити друкарні. Наразі я позичив дещо. Ми не знали, що сталось з Вами, що Ви так довго не озивались, П[авли]к боявся вже, чи Ви не вгнівались. Тепер після Вашого листа ми зовсім спокійні, хоча й просимо, щоб Ви якнайшвидше вислали на руки П-ка хоч 200 фр[анків], щоб було чим покрити кошти на перший місяць. П-к пише Вам також про сю справу, і для того я не буду широко про неї говорити. Скажу тільки, що „Народ” друкується в друкарні ставропігійській; покликуватись там на Вас зовсім не можна, так само, як не можна Вам мати діло прямо з сею друкарнею. Впрочім, ми не розуміємо, для чого Ви сього жадаєте. Я думаю, що найліпше буде зробити ось як: пришліть тепер 200 фр. на перший місяць. В тім часі збереться дещо підписчиків, і на ті гроші ми будемо видавати, доки стане грошей. Аж коли власні наші фонди вичерпаються, ми опять звернемося до Вас. Нам обіцяно з пов[ітів] Коломийського, Снятинського, Городенського й Косівського 200 підписчиків; коли б нам не з тих повітів, а з усієї Галичини удалось зібрати тільки 300 підписчиків, то вже з них самих (300×4 = 1200) було б забезпечене існування газети на цілий рік, а Ваших 1000 фр. остались би як ресурси на слідующий рік.

Ми (П-к, Кістяк і я) також застановлялись над тим, чи не ліпше б видавати брошури, але дійшли до того, що брошури все-таки не те, що

газета. Ми обоє з жінкою були за тим, щоб газета була місячна, вже хоч би для того, що всі ми зайняті іншими роботами, а за місяць все-таки можна б краще приготувати матеріал, чим за 2 тижні. Але П-к підніс деякі резони, також важні, за двотижневиком, а так як він сьому ділу голова, то ми й уступили. Перший н[омер] зрадагований, по-моєму, гарно, мені дуже сподобались статті П-ка о еміграції і „По соймі”. Зате я просто встидаюся своєї статті о голоді, та вона вродилась була трохи ліпша, а зробилась поганою страхом ради конфіскації. У нас, бачите, прокураторія і суд (по мановенію намісника!) не вірять в голод і конфіскують газети за подавання фактичних звісток о нужді в краю, як за ширення вістей „nierokojących a bezpodstawnych”. Чи чували Ви про таке? Просто Delirium des Zeitgeistes, куди тільки поступись! Я написав про се кореспонденційку до „Крају”, та боюсь, що редакція її викине, так як викинула кореспонденцію про наш процес. З белетристики в 1 н-рі „Народу” буде переклад одного шматка з Гліба Успенського і моє оповідання з жидівського життя”.

Адреса редакції вказувалася в кожному номері: Львів, вул. Зиблікевича, 10. Це була адреса помешкання Івана Франка. Що ж до місця друкування, то про його пошуки газета оповіла у 2-3-му спареному номері. „Найгірше не пощастило нам з друкарнею, — писала вона 1 лютого 1890 року. — Після двох розмов із Друкарнею імени Шевченка та Друкарнею Польською, котрі зразу бралися друкувати у себе нашу газету, — ми обернулися з „Народом” до друкарні братства Ставропігійського, при Волоській церкві, маючи на увазі найперше те, що там найбільше деяких руських букв і найкраще і найточніше все робиться. До того ж Ставропігійська друкарня почислила була нам зразу далеко дешевше від аркуша, ніж навіть друкарня імени Шевченка. Ми були певні, що „Народ” буде завше друкований в друкарні Ставропігійській, тим більше що, як нам виділося, то ті світлі Русини, що орудують нею або друкують там свої твори — москвофіли — стали тепер прихильніші до тих справ, котрі ми ставимо на перше місце — до безсторонності та до інтересів нашого простолюду. Від орудників Ставропігії ми могли сего сподіватися ще й по тім, що вона ж довгі віки передувала в просвіті та поступі серед Русинів та й опікувалася руськими справами так, що після того й австрійський уряд дав їй ім'я, якого вона хотіла — ім'я батьків Русі.

Тим часом ми помилилися. Ставропігійська друкарня найперше піднесла ціну за „Народ” вище, ніж хотіла друкарня імени Шевченка; далі за 6 р. довгу сперла нам була 600 примірників 1 ч „Народа” в ціні 120 р.; затим супроти угоди, стала домагатися від нас грошей наперед за

все число, а врешті, коли ми й на се пристали, то зовсім не схотіла друкувати „Народа”, кажучи, що не має складачів. Ось через що, в свій час, не могло вийти 2 ч. „Народа”. Усім тим Ставропігійська друкарня заповдіяла „Народови” зараз на першій поступі величезну шкоду.

Хотя-не-хотя, мусили оглянутися за іншою друкарнею. Але після 1 числа „Народа” не схотіла друкувати навіть друкарня імени Шевченка, — кажучи що не має тільки букв. Ледве-не-ледве ми найшли одну таку польську друкарню, що мала руські букви і схотіла приймати до друку „Народ”. Але тих букв було тільки на один наш лист, до того Ставропігійська друкарня сказала нам крайнє слово аж 21 січня, так що до 1 лютого оставалося дуже мало часу на склад, особливо для польських складачів, що не вміють добре читати руських рукописей. За для того годі тепер вистарчити 2 аркуші, як ми хотіли (хоть натомість мусимо завважити, що в сім числі, дрібнішим письмом умістилося далеко більше, як у першій числі більшим письмом). Зате 4 ч. видрукуємо в півтора аркуша, так що шкоду читателям надолужимо з верхом”.

Друкарнею, яка взялась друкувати „Народ”, була так звана „Народна друкарня” Войтіха Маненького під проводом В. Годака.

Усі „руські” газети проігнорували вихід першого номера „Народу”. „Ні одна руска газета, — писалося у статті „Від редакції” того ж спареного номера, — навіть не оповіла своїм читателям, що вийшло 1 ч. „Народа”, так що ми мусили подавати до головних руських газет, до „Діла”, „Червоної Руси” та „Батьківщини” платні оповістки побіч тих купців або й ошуканців, що захвалюють Русинам свої плохі товари або просто тільки хотять від них вициганити гроші. Та й то „Черв. Русь” не помістила й такої платної оповістки, хоть і обіцяла, що помістить”.

„Діло” оголошення про появу першого числа газети „Народ” пода-ло аж через 24 дні після виходу часопису.

Вартість одного номера газети становила 20 крейцерів; перші номери часопису висилалися громадам безкоштовно з заохотою передплачувати його. Газета чітко заявляла, що вона видається для простолюддя і що саме його життя стосуватимуться матеріали, які вона друкуватиме.

Видавалася газета за гроші, котрі вислав М. Драгоманов. Кошти потрібні були не лише на видання „Літературно-наукової бібліотеки” — Іван Франко мріяв видати в обхід цензури „Тюремні сонети” і мав ще й інші плани. „Ми з жінкою, — писав Михайлові Драгоманову 5-7 березня 1890 року, — а властиво сама вона задумала видати вкупі одним томом мої новели про селян і робучий люд (під загальним титулом „В поті лиця”). Чи можна б було Вас просити о написанні переднього слова до них — для мене була б се велика честь, а для публіки,

думаю, Ви змогли б сказати багато навчаючого по поводу тих новел. Не лякайтесь, що ми хотіли б від Вас зараз сеї передмови. Коли б Ви в принципі згодні були на її написання, то ми висилали б Вам аркуші так, як будуть виходити з друку, а передмову Ви написали б опісля, маючи в руках усю книжку, і стаття Ваша була б надрукована напереді з особною пагінацією. Друк тексту новел, певно, потягнувся б до літніх вакацій, от тоді Ви й могли б написати передмову. Я з великим інтересом дожидаю Вашої відповіді на сю просьбу, бо ж новели мої досі або не чули зовсім слова прилюдної критики, або коли й чували, то такі слова, як Цеглинського, котрий ані похвалити, ані поганьбити не вмів без доносу”.

3 березня 1890 року товариство „Руська Бесіда”, пам’ятаючи прекрасний виступ Івана Франка під час вшанування роковин Тараса Шевченка у 1889 р., запросило його виголосити промову й того року. 9 березня Іван Франко відповів, що виголосить доповідь про „Тополу” Шевченка. Про великий успіх Франкової доповіді оповіло „Діло” у № 37 від 23 березня/4 квітня 1890 року. Газета виклала суть доповіді, яка за життя її автора так ніколи і не була опублікована (вперше її надрукував журнал „Радянська література” у № 3 за 1941 рік).

Активність Івана Франка викликає явне занепокоєння поліції. Над ним знову згущуються хмари. На початку березня 1890 року львівське намісництво дало суворе розпорядження директору поліції у Кракові Енґлішу в’яснити справу з Йосифом Борнштейном, оскільки львівська цісарсько-королівська поліція отримала інформацію, що він висилає до іноземних часописів, зокрема варшавських та петербурзьких, дописи, які цілковито компрометують адміністрацію Галичини. Пан намісник Галичини категорично проти такої компрометації і дивується, чому про це не знає директор поліції в Кракові.

Як можна було допустити, щоб тут-таки в Кракові, під носом у шановної цісарсько-королівської поліції, крутився якийсь Борнштейн, вислав страшні статті за межі імперії, а шановна поліція у Кракові видіти нічого не виділа і чути нічого не чула! Хіба пану Енґлішу не відомо, що писати про корупцію, мафію, хабарі високопоставленим чиновникам, скандали в парламенті, а головне, про голод у країні, про те, що зараз завдяки премудрій політиці намісництва — цісаря і Бога в Галичині — виздижують люди, в той час, як один граф Андрій Потоцький програє в карти стільки, скільки вистачило б, аби не здохла з голоду ціла Мостиська округа, — не можна і не потрібно? Це заборонена тема. Ніхто за кордоном, а особливо в Росії, не має знати про неймовірні пошесті, які викошують цілі села, про високу дитячу смертність, за якою наша славна

Галичина займає перше місце в Європі. Вистарчить, що й так ці іноземні газети лють на нас бруд. Пану Енґлішу потрібно було вияснити також, чи, крім Борнштейна, ніхто більше не подає неправильної інформації іноземним часописам, і, звичайно, коли виявиться, що такі є, то відповідно вжити найсуворіших заходів до винних, аби їм більше не хотілось писати до газет.

Пан директор цісарсько-королівської поліції у Кракові почувся диткненим. 16 березня він уже рапортував львівському намісництву (звичайно, посилаючись на ті дані, які вдалося роздобути краківській поліції): „Довірчим шляхом дійшло до мого відома, що Задурович, Хамський та Іван Франко, які працюють у періодичних виданнях, що виходять у Львові, висилають численні тенденційні і скандальні кореспонденції про галицькі відносини до Варшави і Петербурга, а саме: Задурович до „Краї-ю” в Петербурзі і „Курґера”, щоденної газети у Варшаві, під псевдонімом „nota vel srednik”, Хамський висилає до „Віку” у Варшаві без підпису, а Іван Франко — до „Głos-u”, часопису соціалістично-панславістичного скерування у Варшаві під знаком „?”.

„В той же час, — продовжував пан Енґліш, якому аж ніяк не можна було відмовити в об’єктивності, — з Кракова пише до часопису „Край” працівник тутешнього „Кур’ера Польського” Рогош під знаком „j. g.”, а Борнштейн, якого стосується рескрипт Вашої Ексцеленції від 29 числа минулого місяця (2306), пише до щоденних газет Варшави, зокрема до „Глосу”, під псевдонімом „vox”.

Щоб не викликати на себе ще більшого гніву намісництва, пан Енґліш також повідомив Львів, що він і ввірена йому поліція не сплять і вже можуть похвалитися деякими досягненнями. „Спішу донести, — писав він, — що Борнштейн повернувся учора з Вадовиць і зістав підданий під пильний нагляд, і про те, що буде далі з цього, негайно доповім”.

Це не встиг намісник поставити на цьому донесенні свій підпис, як 22 березня надійшло наступне повідомлення про те, що у Борнштейна відбулася ревізія — „...але в нього не було виявлено нічого, що б доказувало про його роботу на справу Росії”. Не було ні тайнописів, ні шифрів, ні спеціальних інструкцій. Правда, підтвердилося, що Борнштейн є кореспондентом багатьох варшавських газет, у тому числі й „Głosu”. Чи в цьому зізнався сам Борнштейн, чи пан Енґліш це вигадав, у донесеннях не повідомлялося. Однак директор краківської поліції наголошував, що статті Борнштейна є справжнісінькою брехнею про галицькі відносини і в „брутальний спосіб нападають на найвідоміших членів консервативної партії, яких звинувачується у всіх економічних та політичних бідах Галичини”.

На обидва донесення з Кракова 28 березня 1890 року лягла резолюція намісника і його розпорядження краківській поліції: тримати на оці Борнштейна, а про всіх інших, згаданих паном Енґлішем у попередньому звіті, її величність цїсарсько-королївська поліція подбає сама. До справи під № 2306 почали підшиватися документи, які підтверджували або мали підтверджувати, що Франко, як і раніше, діє заодно з революційно настроєними поляками, що, безумовно, вказує на існування таємного товариства, яке поліції не вдалося розкрити.

Поліція ніяк не може заспокоїтись. Її постійно турбує те, що Франко на волі і плете на уряд петлю. Нічого йому не допомагає і нічого його не страшить. От заарештували його восени 1889 року, дали зрозуміти, що повинен спам'ятатися, не водити дружби з сумнівними в політичному відношенні людьми, а особливо з росіянами. Відомо, чого вони тут нипають і шукають. Поліції тоді не вдалося довести, що київські студенти, які приїхали познайомитися з Галичиною, належать до таємного товариства, а його мета — підбурювати галичан проти польської шляхти і закликати до переходу під опіку царя-батюшки. Студентів відпустили. Відпустили і Франка. Преса отримала завдання: не друкувати статей про злидні в Галичині. Не можна було також писати про епідемії, голод та економічну розруху в країні. Щоб не дати поживи ворогам, які так і чигають на те, щоб вхопити Галичину і притулити до своєї корони. Це з одного боку. А з другого боку ця вся газетна кампанія повинна була створити враження, що у Галичині все прекрасно. У благодать в королівстві Галіції і Лодомерії мала повірити й сама Галіція. Спухла від голоду...

Саме в той час, коли нагромаджувалися справи у папці 2306, Іван Франко друкує у варшавському тижневику „Głos” „Казку про добробут”. Письменник не тільки дав своєму твору такий недвозначний заголовок, він ще й вважав за потрібне пояснити, що „казка ця написана під враженням страшних відомостей про ... загрозу голоду в 70-ти повітах Галичини, а також під впливом повної бездіяльності намісництва і крайового виділу, які вважали, що жодного голоду в Галичині нема, а також під впливом конфіскації щоденної крайової преси за подання фактичних відомостей про розруху під виглядом, що це є поширенням навмисних і безпідставних чуток”.

Заткнувши рота галицьким газетам та журналам, конфіскуючи їх з номера в номер, уряд усе-таки був безсилий проти іноземної преси, яка доходила до Галичини. Статті підписувалися найрізноманітнішими псевдонімами, скороченнями, криптонімами, а то й зовсім були без підпису. Поліція у Львові й Кракові, на жаль, не мала спеціалістів, які б зуміли розшифрувати, хто саме криється за цими підписами.

Про становище в Галичині Іван Франко писав до „Głosu” ще до заборони. У 1886 році у цій газеті була надрукована його стаття „Двори і хати в Галичині”. „Громада”, „Задруга серед руського люду в Галичині і на Буковині” та „Громада Добрівляни” були надруковані наступного 1887 року. „Майже половина галицької землі, — писав Іван Франко в статті „Двори і хати в Галичині”, — зібрана в руках декількох тисяч землевласників і централізується з щораз більшою силою згідно сучасного капіталістичного світа”. Звідси і причини голоду, нужди і еміграції селян. Особливо вбивчими були цифри. Вихід із даного становища міг бути тільки один. І намісництво його знайшло, завівши папку під номером 2306.

Чи відчував Франко, що над ним зависла загроза бути заарештованим четвертий раз? Очевидно, що так. Тому, як жартував, діяв так, щоб і вовк був ситий, і коза ціла. Він шукав способів, аби його статті не конфісковувались, але все ж доносили до читача максимум потрібної інформації про справжнє становище в країні, яка вихваляла своє убожество, називаючи його добробутом. Часом доводилося йти на компроміси, про що і писав Франко Драгоманову 21 грудня 1889 року, згадуючи свою статтю про голод, опубліковану в журналі „Народ”, яку він змушений був переробити, боячись конфіскації.

У передмові до збірки „В поті чола” Іван Франко не приховував свого співробітництва з „Glosem” і навіть подав назви найважливіших статей, надрукованих у цій газеті. Чи справді йому належать кореспонденції під знаком запитання („?”), як доносив пан Енґліш із Кракова, Франко нічого в листі до Драгоманова не говорив, чим дуже розсердив львівську поліцію. Мовчали й редактори газет. Вони вже навчилися тримати в таємниці імена своїх дописувачів та авторів, і ні львівське намісництво, ні поліція не могли примусити їх заговорити.

Після 1890 року „Głos” не публікував статей Франка за його підписом, але інформація про справжнє становище в Галичині продовжувала надходити безперебійно. За Іваном Франком у зв'язку з цим продовжували нахабно стежити, свідченням чого є донесення Дрогобицького староства президії намісництва від 11 липня 1890 року (ДАЛО, ф. 350, оп. 1, спр. 2460, арк. 176): „Згідно з високим розпорядженням № 7483/президія від 23 червня 1889 р., маю честь повідомити президію, що Іван Франко 9 ц. м. приїхав залізницею до Дрогобича і, не задержуючись, пішки пішов до Нагуєвич у відвідини до своєї рідні.

Я наказав суворо стежити за ним. Світальський”.

Дружина постійно нагадує Франкові про дисертацію. „З своєю дисертацією, — скаржиться письменник у листі до М. Драгоманова від

26 квітня 1890 року, — я дуже помалу посуваюся наперед, і вона при тім способі роботи, як у мене тепер іде — прихащем, серед гамору дітей і втоми після роботи газетної, — виходить дуже хаотична. Я надумавсь на тепер викінчити і подати Огоновському тільки часть загальну, в більшій половині вже готову...” Відхиливши кілька тем майбутньої дисертації, запропонованих Франком (про це йшлося у листі до Драгоманова ще 23 листопада 1889 року), Огоновський нарешті погодився на тему „Церковні пісні”. „Пісні ті, — пояснював Франко Драгоманову, — найважніший пам’ятник у н і а т с ь к о ї літератури, повстали в XVII і XVIII віці і сконцентрувались в виданні почаївського „Богогласника” 1790, потім 1825, далі у Львові 1850 і 1880, а крім того, були багато разів видавані частками, з додатками нових пісень в Любліні 1805, Почаєві 1806, Перемишлі 1836 і т. д. Вони різняться від віршів, про котрі Ви, мабуть, готовите чи, мабуть, готовили спеціальну роботу, тим головню, що згори були призначені до церкви, співались і співаються по церквах при різних нагодах, процесіях і т. ін., коли тим часом вірші були творами, так сказати, позацерковними, а переважно т[ак] зв[аними] „ораціями”. Не знаю, чи Вам, як лівобережцю, доводилось чувати такі орації і чи Ви знаєте, що воно таке, — в Вашій статті про віршу пасхальну у „Ватрі” я не добачив означення, що за штука — вірша і що було приводом її творення. Отже, мені здається, що приводом таким був звичай латинський, і досі у нас по містечках захований, що на Різдво і Великдень малі діти, звичайно школярі, вдень ідуть від хати до хати і рецитують вірші, відповідні до празника. Вірші ті кінчаться „віншованиям”, по чім декламуючому дають якийсь дарунок, трактують його свяченим і т. ін. Даруйте, що говорю Вам о речах, котрі Ви, може, й ліпше від мене знаєте; чиню се для того, бо хотів би просити Вас о сказівки для своєї праці, а евентуально й о випозиченні деяких матеріалів, коли вони є у Вас. Для того вважаю потрібним виложити Вам свою тему так, як вона мені тепер по розгляді матеріалу мені доступного показується. Пісні церковні, о котрих я говорю, вже через те, що були введені до обряду церковного (в церкві православної того нема), мусили мати деякий вплив на народ, котрий у нас привик такі пісні співати всею масою, хоч унісонно. Більша часть пісень зложена язиком церковним, але деякі майже чисто народним, і оці-то головню ввійшли в народ, витискають з уст його стародавні колядки (у Чубинського я начислив около 10 пісень, взятих з „Богогласника”); у нас співають їх два рази тільки, та співають декілька й таких, котрих не заведено в „Богогласник”, а котрих ненародне, книжне походження видне з першого разу”.

Із цього задуму також нічого не вийшло. Зібраний та опрацьований матеріал був використаний у статті „Духовна й церковна поезія на Сході

й на Заході. Вступ до студії над „Богогласником”, опублікованій у першій книзі „Записок НТШ”, т. 113 за 1913 рік.

Михайло Драгоманов погодився написати вступне слово до Франкової збірки оповідань, яка мала називатися „В поті лиця”. „Щиро дякую, — радів письменник у листі від 26 квітня 1890 року, — Вам за обіцянку написати передне слово до моїх новел. Про цензуру російську мені байдуже, бо я знаю, що вона мого видання не пустить, хоч майже всі новели поодинокі були друковані в Росії”. Драгоманов не погодився на назву „В поті лиця” і замінив її на „В поті чола”. На його прохання Іван Франко написав у цьому ж листі й автобіографію — *curriculum vitae*, яку Драгоманов використав у передмові до збірки і на котру так часто посилаються дослідники творчості Івана Франка. „Подав я тільки, — писав у її кінці Іван Франко, намагаючись пояснити джерела своїх творів, — здебільшого факти з мого життя, поминаючи багато таких, котрі хоч мали на мене значний вплив, але мали при тім характер більш особистий. Про свої новели скажу тільки одно, що майже всі вони показують дійсних людей, котрих я колись знав, дійсні факти, на котрі я дивився або про котрі чув від свідків, малюють крайобрази тих закутків нашого краю, котрі я, як-то кажуть, переміряв власними ногами. В такому розумінні всі вони частки моєї автобіографії”.

З лютого 1890 року дитячий журнал „Дзвінок” друкував казку Івана Франка „Лис Микита”, вказавши, що вона перероблена з німецького. Закінчення казки було надруковане у № 21 часопису, який вийшов 1/13 листопада 1890 року. 1891 року казка вийшла окремим виданням накладом редакції журналу. Видання містило 100 сторінок та ілюстрації Теофіла Копистянського. Поема відразу стала улюбленою лектурою українських дітей. Перше видання поеми містило тільки дев'ять пісень. Друге, перероблене і розширене, вийшло 1896 року накладом „Руського товариства педагогічного”, і в ньому вже було 12 пісень. Це видання мало нечуваний у Галичині тираж — 3000 примірників і розійшлося протягом чотирьох років — також, як для Галичини, у рекордно короткий час. „Як на наші відносини, — писав Іван Франко в передмові до третього видання, яке вийшло 1902 року також накладом „Руського товариства педагогічного”, — та ще з увагою на те, що ані з першого, ані з другого видання ані 100 примірників не пішли до Росії, де живе звиш 25 мільйонів нашого народу, се треба вважати добрим знаком, здається, ані одна галицько-руська книжка досі не мала такого щастя у читачів”.

Розповсюдження „Лиса Микита” в Росії було заборонене. „Имею честь, — писав у рапорті київський окремий цензор іноземної цензури

Петербурзькому комітетові іноземної цензури в січні 1891 року (ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 779, оп. 4, спр. 259, арк. 338. Опубліковано: „Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР”, Київ, 1965, № 1, с. 46-47), — представить С.-Петербурзькому комітету цензури доклад о сочинении „Лис Микита”. З німецького переробив Ів. Франко. Льв., 1891, которое в списке № 1 отмечено как неизвестное.

Это сочинение представляет собой переделку для детей известной немецкой поэмы о Рейнеке-Лисе, причем переделыватель средневековые общественные отношения заменяет современными. Подобно тому, как и в подлиннике, здесь под видом различных животных изображаются люди, принадлежащие большей частью к высшим сословиям, начиная с царя (Льва), с их пороками, причем в особенности оттеняются лицемерие, ханжество и хитрость Лиса, под маскою благочестия и постыничества совершающего всевозможные преступления и не только успешного оправдаться от обвинений в них, но достигшего, чрез ложное обвинение своих врагов в заговоре против царя, заключения их в тюрьму и настолько расположившего царя в свою пользу, что тот назначил Лиса на высший пост в государстве. Все это может дать детям совершенно ложное представление о существующих общественных отношениях. То же следует сказать о некоторых отдельных выражениях, встречающихся в рассматриваемом сочинении, как, напр., „он (Лис) за фунт свинины продал бы царя жидам на шкуру” (стр. 2); в государстве лишь „глупцам почет и слава, а бедный и слабейший не уйдет от хищных лап” (стр. 60). Вследствие этих соображений, а также имея ввиду известные ограничительные узаконения относительно сочинений на малорусском наречии, я полагаю, что рассматриваемое произведение не следовало бы допускать к обращению в России”.

Третій наклад розійшовся також дуже швидко, і 1909 року накладом Українсько-руської видавничої спілки вийшло четверте видання з коротенькою передмовою та переднім словом „Хто такий „Лис Микита” і відки родом”. „Та не тільки для простих людей я пишу отсі рядки, — писав Франко у передмові. — Здається, що й наші вчені та книжники також не дуже добре знають, хто такий „Лис Микита” і відки він родом. Бачите, вийшло ось що. Отся казка уперве друкувалася в часописі для дітей „Дзвінок”, а відтам передрукована була окремою книжкою. На титулі я написав був так само, як і тепер, що се я „з німецького переробив”, а не писав виразно, з якої книжки. Чому? Се зараз побачите, наші книжники знають, очевидно, одну німецьку книжку про Лиса Микиту, — ту віршовану повість, що звичайно друкується між творами найбільшого німецького письменника Йоганна Гете і називається там

„Reinike Fuchs”. Наші письменники думають, мабуть, сю повість вивдавав сам Гете із своєї голови і для того, оголошуючи про вихід мого „Лиса Микита”, вони гургом пописали, що мій „Лис Микита” перероблений із Гете. Вийшла з того для мене неприємна річ: будімо взяв свою казку з Гетевої повісті, та й пощось затаїв назву правдивого властителя, а тільки загальною написав „з німецького”, щоби збаламутити нетямучих. Дуже негарне діло!

Що вже робити, треба вияснити письменним і неписьменним, що і в кого я взяв і в чиєму пір’ї пишаюся.

Читаючи в отсій книжечці про пригоди Лиса, Вовка, Медведя, Зайця, Кота, Цапа і інших звірів, Ви, певно, мусили пригадувати собі: „А, таке саме або дуже подібне оповідають собі у нас прості, неписьменні люди під веселу годину!” І справді, оповідання і байки про різних звірів і їх пригоди знаходяться у всіх народів на світі, навіть у таких, що ми їх називаємо дикими. І всюди в їх оповіданнях звірі говорять по-людськи, поведуться як люди, дізнають більше або менше таких пригод, як люди. Відки се походить? Легко се зрозуміти, коли придивимося, як наші діти, бавлячись, обертаються зі звірями: псами, котами, курми, гусьми і т. і. Хто не бачив, як вони з ними розмовляють, вітаються, сваряться, перепрошуються, гніваються і любляться? Очевидно, вважають їх чимсь рівним собі, так само розумними, як і вони. Діти не чують розділу між чоловіком (т. є. собою самими) і звірем і не раз уважають звіра навіть розумнішим, хитрішим від себе. Коли вам діти почнуть оповідати про свої іграшки, то будуть про пса, kota чи іншого звіра говорити як про свого товариша. „Ми з Лиском робили те й те”, „Тату, чого той гусак від мене хоче, що так на мене сичить!”, „Скажіть що тому котові, щоби не дряпався!” і т. і.

Колись перед тисячами-тисячами літ усі люди своєю вдачею і своїм розумом були подібні до наших дітей. Вийшовши зі стану дикості, люди займалися стрілецтвом, риболовством і, очевидно, весь свій вік мали найбільше діла зо звірами. В тих часах треба й шукати перших початків отих байок і оповідань про пригоди звірів між собою і з людьми. Певна річ, що з тих самих давніх-давніх часів походять також перші засновки й тих оповідань, що зведені до купи в нашій казці про Лиса Микиту”.

Іван Франко, як випливає з листів до нього Івана Лизанівського, опублікованих у другому випуску „Наукового вісника музею Івана Франка у Львові”, взяв активну участь і в п’ятому виданні казки, яке вийшло у Києві 1914 року та де з огляду на цензуру і за згодою автора слова „цар”, „цариця” було замінене на „лев” та „левиця”.

Радянські діти знали „Лиса Микиту” в інтерпретації Максима Рильського...

„З моєю автобіографією робить, що знаєте, — писав Іван Франко Михайлові Драгоманову 30 травня 1890 року. — Коли думаєте, що її можна пустити в Ваше передне слово до „В поті чола“, то нехай іде, а коли б потрібно яку часть обробити ширше, то й се можна. Та все-таки передне слово Ви злагодьте; коли буде можливість обернутися до цензури російської задля пропуску книжки в Росію, то я можу яких 100 екземплярів пустити без переднього слова. Се мені не зробить ніякої трудності. „Дзвінок“ висилає Вам Шухевич по моїй просьбі. Щедрість се невелика, а він обов'язаний мені потроху тим, що через мого „Лиса Микиту“ письмо його йде; особливо по читальнях люди дуже втішаються Микитою. Хвалив його і весь „Дзвінок“ також „Одесский вестник“.

На літо 1890 року Ольга Франко знову поїхала в Нагуєвичі. Іван Франко приїздить до неї на неділю. Часом приїздить і в суботу. „Тут у нас минувшого тижня було дуже холодно, а вчора сильний дощ, — пише Ользі 30 липня 1890 року. — Боюся, щоб мене в суботу в дорозі дощ не застукав. На всякий спосіб постараюся виїхати рано о 6, значить пів до 11 буду в Дрогобичі. Коли б ти схотіла виходити напроти мене, то вибирайся не швидше як пів до 12 і не йди дальше, як по кінець Радичева. Сли би було гарно і тепло, то можеш винести з собою той менший сак, то я скочив би в річку за рибою“.

У всіх фінансових справах — повна підзвітність дружині: „Застав тут лист від татуса з грішми. Лист посилаю тобі, а з грішми розпорядивсь ось як. За 60 руб. получив 79 гульд[енів] з центами. 50 гульд. кладу до каси, 20 дав до друкарні, решта осталась у мене. Столярці заплатив сьогодні за снідання, обід і вечерю, разом 8 г[ульденів] 36 ц[ентів] за 12 день“.

Брату Онуфрію збирається вислати вощини на пасіку, вітчиму обіцяв залагодити справу в дирекції лісів.

Щоб Ользі не вельми нудилося, висилає перші глави праці про Івана Вишенського. Повідомляє останні новини. Єлисей Трегубов стає директором Колегії імени Павла Галагана замість Нечипоренка. Михайлина Рошкевич виходить заміж за священника Йосифа Іванця. Просила на весілля. Не поїде. Там буде Ольга Озаркевич. Зустрічі з нею тепер для нього небажані.

Новини загалом невітніші. „П[авлик], — повідомляє 24 червня 1890 року М. Драгоманова, — увільнився від коректури „Kurjega“, т. є. від одинокого, хоч і тяжкого та скупого, але постійного зарібку і то на одно слово П[али]на, що кияни „ухвалили“ давати йому по 25 руб. місячно. Я дуже боюсь, що з сього вийде один пшик і що П-к останеться ні при чім. А фінанси „Народу“ дуже слабкі: нові пренумеранти не

приходять, старі не платять, і я зовсім не знаю, як ми видержимо другий піврік, тим більше, що в першій півроці й адміністрація, і експедиція коштувала стосунково дуже дорого. Я не знаю, кільки грошей прийшло досі з пренумерати, але думаю, що на всякий спосіб прийшло їх не менше 600 з[олотих] р[инських]. До того дочисливши 235 Ваших і 60 київських (присланих на іншу ціль, а за їх згодою обернених на „Народ”), то будемо мати дохід около 900 зр. По моїм розрахункам виходило б, що навіть коли б кожний н[омер] коштував 50 зр. (а коштували тільки всього лиш 3 н-ри, інші коштують в друкарні по 38-40), то за дванадцять н-рів заплачено б у друкарні sumptum 600 зр. Значить, усе проче пожерла адміністрація і експедиція — і пожерла трохи більше, бо в друкарні є ще довг, хоч невеличкий, ок[оло] 30 гульд[енів]. Се все заставляє мене боятися о долю „Народу” в другій півроці, на котрий ми не маємо надії і на половину таких ресурсів, які були в першій півроці. П-к ходить дуже пригноблений, так що й говорити з ним про справи адміністраційні не можна. Я його питаю, що думаєте дальше робити, а він каже: втоплюся! — та й по всій розмові. Я дуже добре розумію, що йому страшенно важко і, конечно, буду старався допомогти „Народові”, що в моїй силі, хоч на всякий спосіб великою моя поміч не буде задля довгу, який маю в друкарні Шевч[енка]. Упадок „Правди” окошився посередньо на мні, бо коли Барв[інський] не міг заплатити свого довгу (ок. 300 зр.), то директор наляг на мене, і я мусив, хоч як мені се прикро, взяти жіничиних грошей і заткати йому горло. На „Науковій бібліотеці” стоїть ще довгу 45 гульд. (в остатнім місяці я заплатив 95 гульд.), а на новели дано тільки 100 гульд. Я звернувся з просьбою до „Просвіти”, щоб вона запренумерувала для своїх членів кількадесят екземплярів новел по зниженій ціні, та, мабуть, тільки сорому наберусь, бо оце вже три тижні минає, засідання бували, про мою просьбу нічого. Звернувся я і до Остапа, котрий колись узяв 200 гульд. з грошей київських, присланих на „Поступ”, а тепер все-таки має заробіток. Так він мені ані слова не відповів. Так само поступають і наші поступовці з провінції, і, напр., коломийці, котрі спочатку писали, що треба натужити всі сили, понести всякі жертви, а удержати свою газету, тепер, задовживши около 80 гульд. (т. є. зібравши їх з пренумерат у себе і не відіславши до редакції), затихли і не показуються ні з грошима, ні з працями”.

Були люди з України: „... д-р Галин з Києва і один молодий чоловік з Вінниці. З першим я бачився, з другим говорив, він починаючий белетрист — і нічого більше”.

„Д-р Галин” — київський лікар і громадський діяч, котрий є автором російсько-українського та латинсько-українського медичних слов-

ників, а отой „починаючий белетрист — і нічого більше” — Михайло Михайлович Коцюбинський.

Проблем так багато, що М. Драгоманов пропонує зустрітися, ну, хоч би в Будапешті. „З великою радістю приймаю Вашу думку, — відповідає Франко 30 травня 1890 року, — щоб з'їхатись нам у Будапешті. Шкода, що Ви не можете вибратись трохи скорше, бо мені і так прийдеться побувати в Відні. Мені нараджено сідати до докторського екзамену не у Львові, а в Відні, під Ягичем, котрий з усякого погляду все-таки не Огоновський і не вважає мене своїм ворогом. От я й почав лагодити свою дисертацію — по-німецькому і думаю скінчити її до кінця червня, а найдалі до половини липня по лат[инському] ст[илу], то й завіз би її Ягичу і порозумівся б з ним щодо усного екзамену. Ну, та се все одно, чи з'їдусь з Вами, їдучи до Відня, чи з Відня; сяк чи так мені прийдеться брати відпуск з редакції хоч на два тижні”.

Домовляються зустрітися у серпні. 28 липня — короткий лист до М. Драгоманова. На початку — прохання вислати книжки, вкрай потрібні для роботи, а відтак: „У мене вродився третій син, прозвали ми його Петром. Жінка здорова, живе на селі з дітьми. П[авлик] недужий, не виходить із хати оце вже зо два тижні”.

З Михайлом Драгомановим Іван Франко зустрівся у Відні у вересні 1890 року. Про цю зустріч письменник ніколи не згадував, хоч мав можливість — хоч би у передмові до видання „М. Драгоманов. Листи до І. Франка і інших 1881-1886”, що вийшло у Львові 1906 року. Згадав тільки у листі від 17 жовтня 1890 року. Не міг дочекатися передмови до своїх новел. „Жду, жду на Вашу передмову до моїх новел, — писав у тому листі, — та й надію трачу. Думав, що, може, у Вас хто недужий в сім'ї, або що-небудь інше неблагополучно, та й вибив собі з голови сю думку. Се було би дуже сумно. Так і міркую, що Ви дуже заняті, або, може, не дістали моєї книжки, котру я послав Вам зараз по моїм приїзді з Відня. Будьте ласкаві, озовіться хоч так, хоч сяк, а то мені дуже прикро і налягати на Вас, і остатися брехачем перед публікою. А тепер якраз була найліпша пора для продажі книжок — і минула. Та вже будьте ласкаві, зробіть, що зможете, щоб я міг якнайскорше випустити книжку в світ.

Ви вже, мабуть, дістали лист Павлика і дізналися з нього о подробицях нашого з'їзду і о зав'язанні русько-української радикальної партії, то я й не буду Вам писати про се. А поручено мені написати Вам ось що. Партія наша ухвалила зробити „Народ” своїм органом, ухвалила й підпомогати його роботою й грошима. З роботою діло сяк-так уладилось, але з грішми поки що швах. Субскрибовано вправді місячно 15 з[о-

лотих] р[инських] (з них 5 припадає на мене), але заплачено поки що дуже мало, а хоч би й заплачено все, то се була б для пса муха, бо довг „Народу” виносить уже звиш 200 г[ульденів] в друкарні. Так отже, зібравшись вчора, комітет редакційний поручив мені просити Вас, щоб Ви зволили прислати оставшіся ще у Вас гроші з тих, що приобіцяли були на „Народ”. Ви сказали вправді, що заховуєте їх на слідуочий рік, але тут діло так стоїть, що „Народ” може на сьому н[омері] перестати виходити і не дочекати до другого року. І ще ось що певно: коли не лучиться якась хоч невеличка підмога, то „Народ” на слідуочий рік о своїх силах не може виходити і мусить упасти, так нехай уже хоч сей рік дотягнемо без скандалу. Правда, ті гроші, що у Вас, далеко не вистарчать на те, щоб заплатити хоч той довг, що вже досі зятягнений, але будь-що-будь улегшать трохи тягара. Кому прийдеться платити решту, я вже й зміркувати не можу. З України аж донині не було ніякої чутки, а сьогодні прийшов лист Кіст[яківськ]ого з Дерпта. Можна з того листа вчитати деяку надію, та все-таки не раз і всі три заповіді вийдуть, а весілля не буває. А се ж тільки друга заповідь!”

„Діло” у № 101 від 5/17 травня 1890 року надрукувало повідомлення про передплату та видання „В поті чола”: „В поті чола, оповідання з життя робочого люду”. Під таким заголовком друкується вже в друкарні Товариства ім. Шевченка і вийде ще сего року збірник оповідань Івана Франка, друкованих вроздріб по різних руських видавництвах, а по часті ще й не друкованих. Книжка обніматиме 20-25 аркушів друку і міститиме ось які оповідання: „Лесишина челядь”, „Два приятелі”, „Муляр”, „Грицева шкільна наука”, „Малий Мирон” „Schönschreiben”, „Оловець”, „На дні”, „Історія моєї січкарні”, „Сам собі винен”, „Слимак”, „Цигани”, „Добрий заробок”, „Хлопська комісія”, „Ліси і павовиська”, „Довбанюк”, „Домашній промисел”, „Маніпулянтка”, „До світла!”, „Між добрими людьми”.

Додано буде передне слово М. Драгоманова. Ціна книжки по виданні виноситиме 1 золотий ринський 50 крейцерів, в гарній оправі — 2 зр. Для передплатників ціна установлена 1 зр., а в оправі 1 зр. 50 кр. з пересилкою.

Передплату і замовлення просимо прислати на руки автора: Львів, ул. Зиблікевича, ч. 10”.

Невеличке оголошення помістив і „Народ” у ч. 17 від 1 вересня: „Звіщаємо наших читателів, що передплата на оповідання Ів. Франка п. з. „В поті чола” кінчиться, бо книжка вже незабаром вийде з друку. Отже ще тільки короткий час можна прислати передплату по 1 зр., а в оправі по 1 зр. 50 кр., після чого книжка коштуватиме дорожче”.

„В „Народі”, — зазначив Іван Франко в „Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.”, — виступили уперве на літературне поле, крім старших робітників радикального напрямку, молоді, талановиті та енергічні письменники, що з часом поробилися правдивими двигачами галицько-руської культурності, такі, як С. Данилович, І. Гарасимович, В. Охримович, Євген Левицький. Обік них стають як кореспонденти та автори самостійних статей або визначні народні бесідники, освічені селяни: Павло Думка, Іван Сандуляк, Андрій Марцінюк, Іван Бородайкевич; як бесідники визначаються навіть неграмотні селяни Запаринюк, Антін Грицуняк та Петро Новаковський”.

Дописувачами були також Василь Стефаник, Лесь Мартович, Євгенія Ярошинська, Михайлина Рошкевич.

Від перших номерів „Народ” узяв на себе функцію просвітнього та організаційного народного органу. Він давав поради у вигляді різних кореспонденцій із місць, як зарадити тому чи іншому лиху. Особливу увагу звертав на заснування по селах читалень, відкривав людям очі на правду життя, дбав про те, щоб інтелігенція була разом з народом, давав поради в різних господарських справах, пояснював реакційну сутність москвофільської, польської та проурядової преси, писав про життя хліборобів, ремісників у різних частинах краю, про жіночі організації, „виховання” питомців греко-католицької семінарії на народних провідників, святкування міжнародного робітничого свята, життя українських емігрантів в Америці, народну спільність, боротьбу з алкоголем. Тобто вже в перший рік видання часопис охопив майже всі найбільш важливі моменти життя народу, чого досі не міг зробити жоден друкований орган.

У „Народі” нарешті були надруковані рецензії на літературну збірку „Веселка”, яку „зложив Андрій Молодченко” і яка вийшла 1887 року, (№ 4) та розгорнута рецензія „Перші ступні руско-українського жіноцтва” (№ 4) на „Перший вінок”, що теж вийшов 1887 року. Автором обох рецензій був Михайло Павлик.

Іван Франко опублікував у „Народі” за 1890 рік тільки декілька художніх творів: байку „Свиня” (№ 9), „Оповідане жидівки „У цадика” з посвятою Н. Кобринській (№ 1) та „Як то Згода дім будувала” (№ 10), а у № 23 і 24 — вісім сонетів, що пізніше увійшли в цикл „Тюремні сонети” другого видання збірки „З вершин і низин”.

Проте саме Іван Франко був автором багатьох статей різної тематики, опублікованих у „Народі”, і це знову спонукало М. Драгоманова говорити, що часопис наполовину заповнений Франковими творами.

М. Павлик опублікував того року свій переклад 5-актової драми Льва Толстого „Влада темноти”.

Робота над дисертаційною працею про Вишенського ще тривала. „Дуже б мені бажалось якнайшвидше розв'язатися з тим докторатом і засісти за белетристику”, — скаржитья Франко М. Драгоманову в листі від 17 жовтня 1890 року.

На початку грудня поет нарешті отримав від М. Драгоманова передмову до збірки. „Даруйте, прошу, що я так пізно зібрався написати Вам, і позвольте при тім щиро подякувати Вам за гарну передмову до моїх новел, — писав Іван Франко у відповідь 7 грудня 1890 року. — Вона враз із моєю автобіографією буде видрукована, заким ще сей лист дійде до Ваших рук, і я швидко постараюсь прислати Вам пару екземплярів моєї книжки”.

„Другий раз, — писав у передмові М. Драгоманов, — уже випада мені честь писати передне слово до збору оповідань галицько-руського писателя. І мимоволі я порівнюю в думках обставини, при котрих довелося мені 15 років тому назад писати моє передне слово до „Повістей” Федьковича й теперішню. Ріжниця не мала!

Досить буде сказати, що я коли не против волі Федьковича, то зовсім без усякої його волі й помочі видавав його „Повісті”. Автор навіть не хотів мені сказати, чи всі повісті його я зібрав по тим виданням, які міг я одшукати. На всі мої запити листами й усно (в Путилові, в домі писателя) він мені відповідав: „Робіть, що хочете, — про мене, то (повісті!) не варто нічого, то так собі, пусте!” Бачите, як признавсь мені Федькович, його думка була занята речами вищими, ніж картинки з простого сільського й солдатського життя, що бачив він навкрузи і почав було списувати в повістях. Він носився з намірами та пробами поем та драм — напівісторичних, напівалегоричних. Федькович і читав мені кусники з тих творів... Та вони не ворушили в моїм серці нічого, окрім жалю до самого Федьковича. Так ми і не погодились ні на чому іншому, окрім на формулі: „Робіть, що хочете”. На той час я мусив бути вдячним Федьковичеві й за це.

З усієї справи я виніс таке вражіння, що за повісті Федьковича, в котрих наше письменство має кілька живих картин з побуту нашого народу під Карпатами і з котрих треба починати нову добу в галицько-руському письменстві, ми мусимо дякувати, мабуть, чи не щасливому випадку, а зовсім не свідомому вчинку писателя, що стоїть на ґрунті своєї громади. І форма Федьковичевих повістей — реалізм чи натуралізм, і зміст їх — життя простого народу були, очевидно, зараніми і для самого автора, і для його громади. Останнє видно з того, що в австрійській Русі повісті ті навіть не знайшли собі накладу та й досі розходяться дуже поволі, хоч я робив проби роздавати їх майже без плати.

З повістями Франка стоїть інакше, по крайній мірі щодо самого автора. Тут ми бачимо плід праці *цілком свідомої* і в формі, і в змісті. Тут не личить мені розводитись над тим, як Франко виконав свої заміри, але самі ті заміри ясно видно як в самих повістях, що йдуть далі, так і в других творах, в котрих Франко висказував свої погляди на письменство. По тим поглядам, письменство мусить бути правдивим дзеркалом основних (типових) пригод дійсного (реального) життя, зогріте щирою прихильністю до людей (гуманністю) і яко таке мусить обертатись найчастіше до тих верств громади, до котрих належить найбільша частина людності, тобто до так званого простого народу, до тих, що заробляють собі й більшій частині других верств хліб *у поті чола*.

Так розуміють завдання письменства тепер по всіх освічених країнах — і нема другої країни, як наша, де б стільки було потрібно поставити таку, власне, задачу письменству, бо мало знайдемо країн, де б простому людові було важче, як у нас, і ще менше знайдете таких країн, де б, як у нас, прості люди були занедбані од повищих, більше освічених верств людності, котрі у нас навіть мовою одрізняються од простого люду.

Такі письменні праці, як Франкова, будять прихильність для нашого простого люду і кличуть освічених людей іменем самої освіти обернутись до того люду, як до брата.

Тільки ж Франко не виключа з круга своїх картин неруських по-статів, що бідують поряд з нашим, руським робітником, у поті чола. Він показує нам і польського, і жидівського, і циганського бідолаху, — і тим зверта на них увагу освічених русинів, як, з другого боку, примушує й освічених поляків та жидів братись до руської книжки, щоб побачити життя людей однієї з ним породи.

Таким способом Франко, хоть і не кричить про свою руцину, а служить їй, мабуть, чи не більш, ніж хто інший з теперішніх руських писателів. Недурно ж повісті Франкові перекладаються на чужі мови (польську, російську, німецьку) більше, як чий інші з нашого теперішнього письменства.

Так, рівняючи повну свідомість праці і широту думок самого Франка з поглядами Федьковича, не можна не признати великого поступу наперед, який стався в невеличкому гурті письменників галицько-руських за останні роки. Чи можна те ж сказати про всю нашу громаду, ту навіть, що найбільше мусила б інтересуватись письменством? Не можна не признатись, що громада галицько-руська не піддержала Федьковича на тій дорозі, на котру ступив був він більш несвідомо, ніж свідомо, коли почав був співати й оповідати про життя простого жовніра й селянина їх простою живою мовою, — серед тих письменників, котрі мертвою

мовою величали стародавніх князів та сучасних владик, що кропили мертвою водою і теперішніх наших людей. Одні, навіть ті, котрі перші видрукували твори Федьковича, не зрозуміли самі вартості його праці і не пішли за ним навіть щодо мови його творів; другі приблизились до Федьковича мовою, та не тільки не підперли писателя в праці малювання простого життя, а ще й попхнули його назад, до мертвецької старовини картин і думок.

Яку ж поміч мав і має Франко од нашої громади? Про це довідаєтесь з короткого оповідання його про своє власне життя (автобіографія), надрукованого далі. Я мушу взяти на себе відповідальність за те, що ця автобіографія появляється в світ. Вона була написана на моє прохання для однієї певної цілі. Але я випрохав у Франка, щоб він згодивсь опублікувати її при цій книжці. Цей огляд життя писателя викінчує те справоздання з його праці, яке робить збір його повістей, оголошених нарізно за кільканадцять років, і pomoже зрозуміти суть і вартість самих повістей.

Хай громада побачить, скільки то поту, і навіть кривавого поту, потекло з чола самого писателя, поки він узявся малювати поти чола других людей, скільки текло його й тоді, коли він писав свої повісті... Та чи буде ж кінець цим потокам і тепер, коли Франка почина вже визнавати і шанувати ширший світ, чужина?.. Коли б то!.. Та навряд!..

Сонце правдивої науки безпремінно зійде й над нашою країною, але поки що та роса туманів, що назбиралась на нашому небові од віків, не щеза одразу, а навіть прибира собі нові форми, та все-таки виїда очі тим робітникам, що її обмітають, щоб легше було сонцевому світлові дійти до поля, де ще заховались живі зерна й парослі... Тим більше подякують колись оживши люди таким робітникам... Нехай ця надія піддержити їх в їх важкій праці!..

Софія, 6 новембра 1890".

Далі подавалася Франкова автобіографія, яка пізніше не раз передруковувалася у різних виданнях творів письменника, а також у дослідженнях про нього, стаття ж про Івана Франка від часу поміщення її в книзі „В поті чола” — ніколи. В наші часи вона з'явилася у другому томі двотомного видання „Михайло Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці” (видавництво „Наукова думка”, Київ, 1970 р.).

Ніхто ніколи ні перед тим, ні опісля більш зворушливої вступної статті до творів Івана Франка не написав...

Крім клопотів із друкуванням книжки на Франка наслідують нові проблеми. „Скінчив я свою дисертацію про Вишенського, — повідомляв він Драгоманова в тому ж листі, в якому дякував „за гарну передмо-

ву" до його новел, — вийшла величенька книжка в 300 сторін. Тоді сунувсь до університету Львівського, щоб допустили мене держати докторський екзамен. Показалося, що мені по новому розпорядженню міністеріальному треба слухати ще один семестр лекцій (у мене досі було їх 7, а тепер треба 8). Подавсь я, щоб дозволили вписатися, — і сенат університетський не прийняв мене і не подав жодної причини, для чого не приймає. Прийшлося перенестися на університет Чернівецький, де мене не тільки прийняли, але дозволили так кінчити семестр, щоб приїхати 2-3 рази на лекції, та й годі. Оце приходилось уже два рази побувати в Чернівцях. Я там записався на лекції Стоцького і Калужняцького, лекції обох сих професорів мені подобалися без порівняння ліпше, ніж лекції Огоновського, — все видно більш європейський метод науковий. Від Стоцького я маю передати Вам поклін і перепрошення за те, що він за хворобою своєю так довго не писав Вам"...

Закінчену працю про Івана Вишенського під назвою „Іван Вишенський, руський писатель XVI віку" Франко зміг опублікувати тільки 1892 року у № 8-11 коломийського часопису „Хлібороб". Того ж року ця праця вийшла окремою відбиткою. Згодом, 1895 року, вийшла ще праця „Іван Вишенський і його твори".

І. Франко не міг захищати докторську дисертацію, бо, як виявилось, він не мав закінченої університетської освіти. Крім того, Огоновський всілякими способами відхрещувався від свого учня. Остаточний розрив між Огоновським та Франком відбувся тоді, коли професор у передмові до збірки „В поті чола" прочитав слова, які його вкрай обурили. „Лекції на університеті, — писав Іван Франко, — зовсім мене не зайняли і не дали мені нічогосінько — ані методу, ані здобутків. Я слухав класичної філології у покійного Венцлевського і зівав, слухав руської граматики і літератури у д-ра Огоновського".

„В тих моїх словах, — оправдовувався згодом Іван Франко у статті „Професор Омелян Огоновський", написаній після смерті професора, — не було тенденції уїмити що-небудь науковій вартості викладів професорів, а тільки було зазначено, що я не найшов у них того, чого мені бажалося, т. є. методу і здобутків, не найшов відповіді на такі основні питання: що се за наука, яке її значення в ряду других, яка її зв'язь з нашим життям і його інтересами, як тепер люди працюють на тім полі і що треба зробити, щоб і самому прилагодитися до наукової праці, а замість усього того найшов тільки масу подробиць і догматичних правил та формул, котрі приходилось для colloquium'ів витверджувати напам'ять. Свідощтво з тих colloquium'ів у проф. Огоновського, котрі маю досі, потверджують, що я совісно піддавався тій нелегкій роботі, значить,

його лекції я записував точно і виучив добре. Впрочім моє речення відносилось в далеко більшій мірі до проф. Венцлевського, ніж до Огоновського, а то тому, що Огоновський тоді ще не мав семінарії при своїй кафедрі, а звісна річ, що виклади без семінарії, т. є. без живої дискусії з слухачами, без власної праці слухачів під контролем і проводом професора вважаються нині на кожному полі неостаточним средством науковим. Покійний Венцлевський мав семінарію для класичної філології і власне ся семінарія ще більше ніж самі виклади відбила у мене охоту до сього студіум”.

Професор Огоновський сприйняв слова Івана Франка як докір і в своїй „Історії літератури” вважав за потрібне відповісти, що „пок. Венцлевський був професором тямущим і відтак з його школи вийшло чимало добрих учителів класичної філології (учений-філолог не вийшов ані один, треба б тут зараз додати — І. Ф.); та й, мабуть, у Омеляна Огоновського можна дечого навчитись, коли в 1873-1876 р. найпильнішим учеником його був Ал. Брюкнер, котрий тепер є професором університету берлінського. Опроче професорам філології годі займатись питаннями про соціологію, котрі Франкові від р. 1877 були по нутру”.

Потрібно було шукати нового керівника, а також треба було формально закінчувати університетську освіту, бо на прохання Івана Франка до університетського синоду видати йому довідку про закінчення університетської освіти, необхідної для докторського екзамену, він отримав наступну відповідь (ІЛ, відділ рукописів, ф. 3, спр. 2416, арк. 13): „Ми, ректор і декан професорської колегії філософського факультету ц. к. Львівського університету, підтверджуємо цим, що його милість пан Іван Франко, родом з Нагуевич у Галичині, записаний на філософський факультет ц. к. Львівського університету на підставі свідоцтва зрілості ц. к. гімназії у Дрогобичі № 1 від 26 липня 1875 р., відвідував лекції від зимового півріччя 1875/76 навчального півроку до літнього півріччя 1876/77 навчального року, потім від літнього півріччя 1877/78 навчального року до зимового півріччя 1878/79 навчального року і у зимовому півріччі 1879/80 навчального року без перерв, разом сім півріч.

Тепер не вирішується, наскільки ці півріччя можуть бути зараховані до обов'язкових чотирьох років навчання.

Поведінка студента їх милості пана Івана Франка була причиною того, що університетський сенат дисциплінарним рішенням № 539 від 6 листопада 1878 р. відібрав у пана Франка стипендію, яку він отримував з фонду Гловінського. Це зроблено в зв'язку з вироком ц. к. крайового карного суду № 14441 від 21 січня 1878 р., згідно з яким пана Франка визнано винним у проступку за § 285 і 287 „ц”, а також за

№ 8, 285, 287 „ц“ карного закону, а також у порушенні за § 23 закону про пресу від 17 грудня 1862 р.

Від ц. к. Львівського університету проректор університету д-р *Сарніцький*, декан філософського університету д-р *Пілят*. Львів, 19 листопада 1890 р.”.

Поновитися на навчання у Львівському університеті Іванові Франкові не вдалося. Сенат відмовив. Франко вирішив записатися на філологічний факультет Чернівецького університету. 19 грудня 1890 року він став слухачем цього університету, отримавши відповідне посвідчення (Там само, арк. 14): „Посвідчуємо цим університетським актом, скріпленим печаткою, що відданий наукам пан Іван Франко, згідно з правилами, назвав своє прізвище деканові філософського факультету і запевнив, що буде підкорятись законам і університетській владі, як належить. 19 грудня 1890 р. він був включений ректором у список студентів університету.

Теперішній ректор університету...

Теперішній декан філософського факультету *Врубель*”.

„Крайовий президент Буковини граф Паче, — писав Степан Смаль-Стоцький у спогадах, друкованих у чернівецькій газеті „Час” 19 липня 1933 року, — кликав мене до себе, щоби я виправдався за таке нелояльне поступування, бо зносини з революціонером Франком — таке повідомлення одержав він про Франка зі Львова — кидають на мене як на професора на державній службі погане світло. Подумайте тільки, що то значили в очах уряду інтимні зносини з революціонером, що стояв під дозором поліції, що за ним слідували детективи на кожному кроці! Я не лякався, не відрікся Франка, не викинув його з своєї хати, а був перший, що австрійському урядові вияснив його несправедливе поступування супроти Франка, вияснив, відки в нього з'явилась така думка. Графа Пачого я переконав.

Франко приїжджав до Чернівців, щоби вписатися на один чи два семестри і тим чином мати потрібне число семестрів до абсолюторії. Аж потім склав ригорози у Львові й став доктором. Про габілітацію в Чернівецькім університеті Франко ніколи ані одним словом зо мною не говорив. Коли б мав такий намір, то мусив би зо мною говорити. Але такого наміру у нього не було, тому не було причини зо мною про це говорити”.

Степан Смаль-Стоцький також мав інтерес до Івана Франка. „Ми, — повідомляв Франко М. Драгоманова в листі від 7 грудня 1890 року, — багато з ним говорили про політику, та вона, мабуть, для Вас не цікава і рекомендує Ст[оцького] не з найліпшої сторони. Зате

я дуже бажав би, щоб обговорена нами справа наукового видавництва стала на добру дорогу. Він зачав був перед роком видавати „Руську школу”, та зупинився на першому зошиті. Дальше не виходило нічого задля браку матеріалу. На кошти видання він надіється роздобути гроші від сойму, ради шкільної чи навіть від міністерства. А йому самому бажалось би сотворити наукове видавництво, котре б могло рекомендувати його для одержання ординарного професора. От я й подумав, що чому б не скористати з сього і не пустити в світ тих наукових робіт, котрі лежать і у мене, і ще де в кого з наших молодих людей, а котрі інакше не швидко побачили би світ божий, і предложив Стоцькому заповнити йому з 10 листів у рік працями й матеріалами. Молоді львівські товариші: Колесса, Охримович і Левицький згодилися дати для „Р[уської] шк[оли]” свої семінарійні роботи (Колесса — „Вплив поезії Міцкевича на Шевченка”, Охр[имович] — „О акценті малор[уськім]” і т. ін.), я приткну туди свого „Вишенського” і деякі дрібніші речі, Ст[оцький] має також досить інтересних праць, котрі треба тільки трохи пообшліфувати. Отже, від нас обох і до Вас просьба, щоб Ви прислали дещо й зі своїх праць, наразі, хоч би російський оригінал „Печеної дитини”, котру я перекладу. Ми уложили вже зміст слідууючої книжки в такий спосіб: на початок стаття про те, чим є тепер історія літератури (переклад з віденської лекції Еріха Шмідта, з моїм додатком), потім стаття Стоцького про навчання руського язика, потім пішла б Ваша стаття, дещо з робіт наших молодих, а потім у матеріалах і замітках я дав би огляд російських праць до історії южнор[уської] літератури XVI і XVII в., Стоцький пару рецензій, може, дещо Коцовський — і книжка була б готова. Я надіюсь, що Ви не відмовите нашій просьбі щодо присилки Вашої статті, а коли б могач ще й деякі дрібніші замітки або рецензії, то було б іще ліпше”.

Цьому задуму не судилося здійснитися.

На зимовий семестр 1890/1891 навчального року Іван Франко записався на лекції старослов'янської граматики у професора Калужняцького (3 години на тиждень) та до нього ж на курс „Вступ до вивчення слов'янської міфології України” (2 години на тиждень). До професора С. Смаль-Стоцького Іван Франко записався на лекції з української фонетики (2 години на тиждень) та на історію руської літератури XIX століття до Шевченка (3 години на тиждень). Рішенням Сенату університету № 109 від 27 листопада 1890 року Іван Франко був звільнений від плати за навчання, а 30 квітня 1891 року декан філософського факультету Чернівецького університету видав Іванові Франку свідоцтво про закінчення університету (Там само, арк. 29).

Справи з „Народом” стояли погано. Поїздка Романа Ярошевича за грішми в Україну нічого не дала. „Українці обіцяли, — коментував ситуацію Іван Франко, — щоправда, 1500 руб., але для співробітників, котрі б вели хроніку слов'янську і європейську, а не на саму газету, котра, по їх думці, повинна сама оплачувати кошти видавання. Ми послали їм докладний рахунок коштів друку і сподіваного доходу з пренумерати і жаждали по 600 руб. для двох співробітників, котрі б посвятили всю свою роботу газеті”.

„Народ” на основі висновку київського окремого цензора іноземної цензури Дроздова від 4 травня 1890 року було заборонено розповсюджувати на території Росії (ЦДДА у Ленінграді, ф. 776, оп. 20, спр. 20, арк. 23-24). „Редакция этой газеты, — писал „исполняющий обязанности отдельного цензора” Дроздов 23 квітня 1890 року, — заявляет, что она преследует интересы „русской” (малорусской) народности, как в Галиции, так и за пределами её, и старается стать выше всех кружков и партий, стремясь свести их в одну „народолюбно-прогрессивную” партию и служить общенародным интересам, „на русско-украинской почве или в русско-украинской одежде” (№ 2-3, стр. 32, столбец II). Но в действительности газета эта имеет тенденциозный характер: она держится собственно украинофильского воззрения со всеми его крайностями и обнаруживает крайнюю враждебность к русскому правительству, угнетающему будто бы малороссийскую народность. Так, в статьях рассматриваемой газеты встречаются указания на то, что в России царит политическая неволя и несправедливость, что Россия не позволяет ни одному народу, входящему в её состав, свободно развиваться в добре и просвещении, что следует добиваться конституционной свободы для живущих в России малороссов и защищать их политические права (№ 2-3, стр. 26, столбец I), что над страдающей Украиной и над всей Россией черною тучею налегла страшная темнота, что здесь господствует царский кнут и царские штыки (№ 2-3, стр. 17, ст. I, № 4, стр. 52, ст. II), что нужно позаботиться об уничтожении тех порядков, по которым в России воспрещается обращение школьных книжек на малорусском наречии (№ 4, стр. 54, ст. I), и т. д. В рецензии на сочинение М. Драгоманова „Австроруські спомини” (№ 2-3 стр. 30-32) излагаются между прочим, известные украинофильские воззрения его, причем выражается сочувствие как к этим воззрениям, так и к личности Драгоманова, и высказывается негодование на отношение русского правительства к этому деятелю. Заслуживает внимания также то обстоятельство, что сама редакция, очевидно, не рассчитывает на открытое обращение газеты в России и старается распространять её

тайними путями; так она печатає екземпляри газети, предназначенные для России, на чрезвычайно тонкой бумаге и отправляет их в Россию в закрытых пакетах, для избежания цензурного досмотра.

На основании всего вышеизложенного газета „Народ“ должна быть воспрещена, по моему мнению, к обращению в России”.

Українці в своєму листі редакції „Народу“ погодились субсидувати газету, якщо вона буде подавати в ній хроніку подій в Росії та Європі. „Ми не противні б були вести таку хроніку, — писав із того приводу Іван Франко М. Драгоманову 7 грудня 1890 року, — якби 1) було кому вести її фахово, і 2) якби було місце. А то давати в кожному н[оме]рі картку-другу написаного чортзна-як, то тільки сором буде і вічні нарікання, а пожитку ніякого ані для наших читателів, ані для України. Для нас тепер найважливіша річ — наші галицькі обставини і скріплення нашої партії, та українці, здається, сим іменно ділом зовсім не интересуються і принести до сього яку-небудь жертву не думають. Прочитавши сей лист і урозумівши його, ми з П-ком подумали, що ліпше буде чемно плюнути на ту поміч з України, ніж нав'язувати собі з нею тисячі клопотів, нарікань та претензій в заміну за обіцяну підмогу, на котру ніколи на час не можна буде числити. Ми задумали написати їм так, що нехай вони самі найдуть собі авторів, котрі б їм писали про Європу і Слов'янщину, нехай платять їм кільки хочуть, а ми будемо друкувати їм се в „Народі“ за оплатою з їх боку коштів друку тих карток, де будуть надруковані ті їх речі. А відки при таких стані діл узяти грошей на видання „Народу“ я, далєбі, не знаю, хоч певна річ, що тепер покидати його видавання значило б уступати з поля дуже ганебним способом. І от ми урадили ще раз вислати когось на Україну. П-к малу має надію на Київ, та зате хотів би поїхати до Петербурга, розшукати там бувшого видавця „Вольного слова“, від котрого надіється одержати запомогу. Та мені сей план видається фантастичним, і я раджу їхати до Києва. В разі, коли б не їхав П-к, готова поїхати моя жінка, для котрої ведення переговорів було б, мабуть, далеко зручніше. Поїздка мусила б відбутися якнайшвидше, і ми ждемо тільки відповіді від Вас, як Ви порадите. Горе наше, що мусимо наразі числити на яку-небудь поміч збоку, бо щоб наша часопись, навіть не платячи ніяких гонорарів і обходячись якнайекономніше, могла вдержатись сама з власних доходів тепер, при такій агітації і боротьбі, яка, певно, піде проти неї, і серед такої публіки, яку маємо в Галичині, се, певно, і Ви самі признаєте неможливим. Правда, в першій році свого існування „Народ“ здобув собі поле таке широке, якого в Галичині не надіявся. Він має около 250 п л а т я ч и х пренумерантів, а се на таку еретицьку часопись аж надто багато”.

Його, Івана Франка, дуже боліло, коли хтось несправедливо судив про „Народ”, а ще більше боліло, коли йому і „Народу” у приклад ставили „Правду”, як це необережно зробив Агатангел Кримський, який саме тоді познайомився з Іваном Франком. „Хотілось би мені поспорити з Вами про Ваш лист до „Правди”, — писав йому Іван Франко 9 грудня 1890 року, — та дуже жаль, що часу у мене так мало, а при тим і жалко Вас. Ви, очевидно, як я міг переконатися, чоловік щирий, гарячий, віруючий в те, що пише. Тим сумніше, що Ви своєю щирістю задумали піддержувати людей, котрі — скажу Вам по совісті — її неварті. Добре-то говорити in abstracto про „народні святощі”, про націоналізм і т. ін., але завсігди треба дивитися, хто, як і в якій цілі орудує тими святощами. От напр., по-Вашому, „Правда” — носительниця „святої народної корогви”, а по-моєму, вона, вийнявши те, що пишуть недогадливі кореспонденти, — збірка брехень, крутійства та пустої фразеології, і мені хіба те дивно, як такий чоловік розумний, як Ви, сього відразу не розкусить. Треба Вам знати, що та „носительниця” видається на польські магнатські гроші, видається зовсім не в інтересі мужика українського (котрий в ній систематично замінюється „мовою, землею, ідеєю”), а в інтересах — ну, та я думаю, що поки дійде до Ваших рук отсей мій лист, Ви будете мати в руках „Народ” і дізнаєтесь про угоду, заключену Вашими „носителями народних святощів” з австрійським урядом і ультрамонтанством єзуїтсько-уніатським, угоду „постыдную во всех отношениях”. А знайте, що перші товчки до тої угоди вийшли з Києва, від основателя „Правди”, і що немаловажну роль в її уклепанні грав Ол. Барвінський. Я думаю, що угода та повинна на Україні отворити людям очі більше і швидше, ніж дотеперішні статті „Народу”, котрі постороннім людям могли справді не раз видаватися загострими або й зовсім несправедливими. Конечно, я далекий від того, щоб уважати „Народ” за часопись, редаговану зовсім добре, багато де в чому не годжуся з деякими редакційними статтями щодо тону і тактики (хоч годжуся в принципах), але одно тільки кажу: можемо помилятися, та з розмислом ніколи не брешемо і коли щось кажемо так, то будьте пересвідчені, що маємо на се докази, хоч не все їх і виставляємо напоказ”.

Справді, бездоказово Франко не писав... За це його б притягнули до судової відповідальності. І не тільки за його власні „гріхи”, але й за чужі. Як, наприклад, за видання „Австро-руських споминів” М. Драгоманова, що вийшли у серії „Літературно-наукова бібліотека”. „Діло” повідомило про їх вихід, але зовсім не тому, щоб поінформувати читачів про появу ще одного видання „руською” мовою. Мета була інша, і її

„Діло” своєю інформацією досягло. „Минувшого тижня, — писало воно у понеділковому номері 107, що вийшов 14/26 травня 1890 року, — появилася у Львові брошура „Австро-руські спомини М. Драгоманова”, видана Іваном Франком. Єсть се властиво тільки одна частина тих „споминів”, а іменно тота частина, що вяжеться з першим побутом М. Драгоманова у Львові в році 1873.

„Спомини” містять в собі дещо цікавого і повчаючого, однак ж тенденція їх не зовсім чиста. Провідна гадка Драгоманова в сих „Споминах” єсть — представити галицьких народовців, на тлі своїх з ним зносин, в якнайчорніших красках, а взявши собі таку провідну гадку, не перебирає в средствах, щоби тільки дійти до ціли.

„Споминів” тих ми не можемо поминути мовчки, тим більше, що не тільки домашні противники народовців може схотять визискати єї, але і Полякам они де в чім будуть на руку для їх цілей. І вже навіть почав „Kurjer Lwowski” (де сам видавець споминів, п. Франко, єсть сотрудником) перепечатувати ту брошуру — класти чиновників pod prągerz opinii polskiej... Тож приглянемо „Споминам” трохи ближче”.

І дещо далі: „О що ходить Драгоманову — ми добре розуміємо, але нам здаєсь, що і єго повинна обов’язувати чесність в виборі средств войованя. Тим часом уже на отсім примірі з бл. П. С. Качалою видко, що він уважає себе винятим з-під того обов’язку. Але ж в єго брошурі се не один такого рода уступ. Таких уступів, на жаль, єсть більше, як се ми дальше покажемо”.

У № 109 від 16/28 травня „Діло” цитувало зі спогадів М. Драгоманова рядки, які стосувалися товариства ім. Т. Шевченка. В наступнім № 110 від 17/29 травня „розпочалася дискусія” з тим, що „понаписував” М. Драгоманов про народовців. „Уже з наведених двох уступів із „Споминів” Драгоманова про Качалу і про товариство імени Шевченка, — писало „Діло”, — мали читателі зміркувати духа, яким автор дише для галицьких народовців з року 1873-го. Народовці ті скрізь або ретрогради, часом аж до смішності, або лицеміри, або ще що й гірше. Наведемо такі приміри: На „Бесіді” вечорами дехто грає в карти, а карточний стіл — то, повторює Драгоманов за учителем, Страшное testimonium raupertatis animorum... Ішло о положеніє по змозі якнайбільше темних красок на тих народовців з 1873-го року, — то й сесе придалося... Видавець „Споминів” п. Франко передрукував уступ про гру в карти на „Бесіді” в „Kurjer-i Lwowski-м”, а читателі Курґега можуть виробити собі понятє, що тота „Бесіда” — то якась яскиня грачів... між тим, як на „Бесіді” карти в ході менше, аніж в яким-небудь іншим касині у Львові...

Ми знаємо, що як от рік тому лучились арештованія Українців і деяких галицьких приятелів автора (Франка, Павлика) — народовці і в своїх органах (от хоч би в „Ділі”) і особисто поступили зовсім не так, щоби можна клеветати на них „доносами”...

Як і слід було очікувати, зі спростуванням „брехень” проти Товариства ім. Т. Шевченка виступив його голова Дам'ян Гладилевич, особливо обурюючись проти того, що товариство, чи, слушніше, його керівництво, перетворило друкарню у прибутковий бізнес для себе. Це він зробив у № 114 від 23 травня/4 червня, а в обороні світлої пам'яті Степана Качала на сторінках „Діла” № 115 від 24 травня/5 червня виступив брат покійного о. Андрій Качала. Ці виступи примусили Івана Франка у № 117 „Діла” від 26 травня/7 червня 1890 року зробити наступну заяву: „В незрозумілій для мене цілі і в спосіб, оскільки знаю, нагле між освіченими людьми не практикований, діткнуло „Діло” в своїй критиці Споминів М. Драгоманова, а вслід за ним і о. Андрій Качала в своїм письмі до ред. „Діла” (ч. № 115) моєї особи яко накладца тих Споминів з причини їх змісту. Вважаю потрібним заявити, що даючи наклад на Спомини М. Драгоманова, я солідаризувався тільки з загальними, програмовими їх поглядами, але одвічальність за фактичні подробиці мушу лишити М. Драгоманову, котрий запевно не залишить подати докази на свої твердження. Мішане моєї особи в тій точці з д. Драгомановим і звалувань на мене прилюдної одвічальности за его твердження через ред. „Діла” і о. А. Качалу вважаю доказом браку елементарних понять приличности товариської і літературної. Іван Франко”.

Цю заяву „Діло” негайно прокоментувало в наступний спосіб: „Отсе Заявлене надіслав вчора п. Іван Франко нашій редакції і рівночасно — „з приличности товариської і літературної” — помістив его також в Kurjer-i Lwowski-м, хоч ані редакція „Діла”, ані о. А. Качала в тій газеті нічого ані про п. Драгоманова, ані про п. Франка не подавали.

Коли б подібне Заявлене вийшло від кого іншого, не від п. Ів. Франка, ми би звернули авторови, щоби в своїм власнім інтересі написав его „в спосіб між освіченими людьми практикований”, т. є. після „елементарних понять приличности товариської і літературної”, але від п. Франка ми его прийняли і містимо так як оно єсть, щоби колись хтось в своїх Споминах не сказав, що в році 1890 „старші” народовці були супротив „молодших” неприличні...

Щодо самого змісту Заявленя, то ми рішучо не годимся з поглядом п. Ів. Франка, мов би то видавець абсолютно не відповідав за зміст того, що видає...

Наконець ще одно. П. Франко каже, що солідаризувався тільки з загальними, програмовими поглядами в брошурі, а одвічальність за факти лишає п. Драгоманову. Спаси Бог за взгляди! Та й ліпше пізно, як ніколи, бо в Kurjer-i Lwowski-м з 24 мая в статті Wspomnienia Dragomanowa рекомендовано брошуру трохи інакше: говорено, що брошура надає mnóstwo faktów znanych dotychczas chyba w ciemnych kółkach „wtajemniczonych”... a autor ze zwykłą swą prawdomownością charakteryzuje ludzi i stosunki...”

Іван Франко займався не тільки видавництвом спогадів М. Драгоманова, але і їх розповсюдженням. 26 квітня 1890 року письменник інформував М. Драгоманова: „... тепер друкується збірна книжечка 7, 8, 9, в котрій поміщені будуть обі глави (III і IV) Ваших „Споминів”. Досі готові вже 3 аркушики, і я надіюсь, що сього місяця книжечка вийде”. 9 травня Іван Франко передав „Спомини” у Ставропігійську друкарню (ЦДДА України, м. Львів, ф. 129, оп. 2, спр. 1144, арк. 8). Розповідаючи М. Драгоманову про відгуки на книгу, Франко 30 травня писав: „Вони тут нарobili великої бучі. Народовці бий-забий на Вас за те, що Ви виступили з смертельними закидами проти Качали й Сушкевича аж по їх смерті...” А 24 червня інформував: „На „Науковій бібліотеці” стоїть ще довгу 45 гульд. (в остатнім місяці я заплатив 95 гульд.)”. Як свідчить лист М. Драгоманова до Франка від 23 червня — 5 липня 1890 року, Драгоманов надіслав йому 300 франків. „За гроші спасибі, — відповів Франко 8 липня, — друк Ваших „Споминів” уже майже весь заплачений...”

Загалом обсяг „Австро-руських споминів” становив уже 330 стор.

Друга частина „Споминів” була зустрінута так само гостро, як перша, що й примусило вступити в дискусію самого М. Драгоманова. „Діло” і народовців образило те, що у тих спогадах М. Драгоманов звинуватив галичан за „пропажу” чи „розтринькування” 6000 рублів, котрі вони отримали на розбудову Товариства та випуск українських книжок Милорадовича та Жученко з Великої України. № 144 „Діла”, що вийшов 27 червня/9 липня 1890 року, опублікував „Відповідь рецензентові „Діла” на III і IV випуски моїх „Австро-руських споминів”. № 212 „Діла” від 20 вересня/2 жовтня, ніби й нічого не сталося, подав інформацію наступного змісту: „Проф. М. Драгоманов переїздив сими днями разом з родиною через Відень до Софії, де вже другий рік викладати буде всесвітню історію в першому болгарському університеті. Пан Драгоманов буде і сей рік викладати історію по-російськи, але се не робить ніякої трудності для студентів з огляду на се, що в болгарських гімназіях язык російський єсть обов’язковим предметом”.

За суперечками, криками, нападами на Івана Франка, а також цілим рядом політичних подій, які припали на кінець 1890 року, якось непомітно з'явилася його збірка „В поті чола”, про друкування якої Іван Франко повідомляв і в „Зорі”, і в „Народі”, і в „Ділі”. Це була сьома збірка його творів. Вона вийшла між першим (1887 р.) та другим виданням (1893 р.) збірки поезій „З вершин і низин”, і мала підзаголовок „Образки з життя робучого люду”. Книжка вийшла накладом Ольги Франко у 1890 році з друкарні Товариства імени Шевченка „під зарядом К. Бернадського”.

Після короткого переднього слова, написаного М. Драгомановим уже в Софії „6 новембра 1890”, йшов уривок із листа Івана Франка до М. Драгоманова, тобто Франкова автобіографія, написана 26 квітня 1890 року, а відтак — самі оповідання, які починалися раннім твором „Лесишина челядь”, уперше опублікованим в альманасі „Дністрянка” 1877 року. Оповідання було підписане псевдонімом „Джеджалик”. Наступним йшло оповідання „Два приятелі”, яке вперше побачило світ під таким же псевдонімом і в тому ж альманасі „Дністрянка”. Іван Франко проставив і дату та місце їх написання: „Лолин у червні 1876”.

На той час про Лолин, заручини з Ольгою Рошкевич залишилися тільки спогади... А ще роман Ланської „Обрусителі”, який переклала Ольга Озаркевич, про що Франко писав у листі до А. Кримського від 26 серпня 1896 року, промовчавши про те, що саме він за цей роман вніс останніх 35 ринських 45 крейцерів. А в своєму „Нарисі...”, який охоплював здобутки літератури до того ж 1890 року, ніби між іншим згадав: „Говорячи про „Дрібну бібліотеку” забув я згадати ім'я Ольги Рошкевичівни, що для бібліотеки переклала кілька початкових розділів повісті „L'assmoir” і цілу повість Золя „La curée”, яка досі лишалася в рукописі. Вона записала дуже цінну збірку весільних пісень у Лолині, що була надрукована в XIII томі „Zbiornu wiadomości do antropologii Krajowej” у Кракові. Пізніше переклала вона також повість Ланської „Обрусителі”, що вийшла у Львові в двох томиках”. „Обрусителі” російської письменниці Н. В. Яковлевої (Ланської) вийшли російською мовою 1883 року. До видання перекладу 1886 року Іван Франко написав передмову...

Сергій Єфремов, аналізуючи творчий прозовий доробок Івана Франка і назвавши його загалом таким, що не виходив понад міру тодішньої літератури, відзначив саме „Лесишину челядь”, як прояв чогось нового і сильного в ній. І це оповідання, і „Два приятелі” часто включалися у різні збірки творів Івана Франка, були перекладені російською та польською мовами, а в передмові до збірки „Добрий заробок і інші оповідання”, що

вийшла 1902 року, Франко писав, що вони походять із тих оповідань ранньої творчості, коли він задумав „збирати матеріали, ескізи та оповідання для змалювання образу нашої суспільності в різних її верствах, у різних змаганнях, працях, заробітках, стражданнях, поривах, ілюзіях та настроях”. „Лесишина челядь”, як ніяке інше оповідання, відповідало тому наміру...

Далі в хронологічному порядку йшло коротке оповідання „Муляр”, під яким стояла дата написання 1878 рік. Уперше це оповідання було надруковане польською мовою у № 14-15 газети „Prasa” за підписом „I. F.” та „B. S.”, тобто Іван Франко та Болеслав Спауста. Відтак оповідання було опубліковане у польській варшавській газеті „Prawda”, № 10 за 1887 рік, а також в „Kalendarze Kurjera Lwowskiego na r. 1888”. Українською мовою воно вперше появилось у збірці „В поті чола”. Опісля друкувалося у різних збірках, а в збірці „Добрий заробок і інші оповідання” Іван Франко оповів, що він написав цей твір для віденського „Слов'янського альманаху”, але він там не був надрукований. Відтак „першу половину, — писав Іван Франко, — помістив я в польським перекладі в робітничій часописі „Prasa”; не вспівши через якийсь опізнення дати решти рукопису, я був мимовільною причиною того, що покійний польський письменник Б. Спауста доробив другу половину до мого оповідання; хто цікавий, може порівняти ту другу часть з моєю. Кілька літ пізніше подав я руський текст до редакції „Зорі”, та редактор признав оповідання не гідним друку з тої фізичної причини, що мулярі загалом великі лінюхи, а такого факту, який оповідав я, він не бачив ніколи. Тим часом ціле оповідання в польським перекладі було вже надруковане в фейлетоні варшавської „Prawdy” і зустрілося з похвалою деяких польських письменників; по-руськи воно появилось аж у збірнім виданні „В поті чола”.

Кінцівка оповідання „Муляр”, написана Б. Спаустою, мала зовсім інший, ніж у Франка, зміст: доведений до відчаю муляр вбиває підмайстра, за що його засуджують до смертної кари. У збірці „В поті чола” оповіданням було надано первинного вигляду.

Четвертим у збірці йшло блискуче раннє оповідання „Малий Мирон”, під яким Іван Франко вперше поставив дату написання — 1879 рік. Уперше воно було опубліковане 1885 року в збірці „Галицькі образки”, що вийшла накладом Євгена Олесницького в серії „Русько-українська бібліотека” під № 12, де окрім „Малого Мирона” були ще оповідання „Грицева шкільна наука”, „Оловець” та „Schönschreiben”, котрі також увійшли до збірки „В поті чола”. „Грицева шкільна наука” йшла за „Малим Миронем”, але не мала дати та місця написання. Вперше

цей твір був надрукований в газеті „Діло” від 7/19 квітня 1883 року під псевдонімом Мирон^{***}. За життя Івана Франка це оповідання включалося у різні збірки, в тому числі й у збірку „Малий Мирон і інші оповідання”, що вийшла 1903 року і в передмові до якої Іван Франко зазначив, що такі оповідання, як „Малий Мирон”, „Грицева шкільна наука”, „Оловець”, „Отець гуморист” та інші, „в більшій мірі від інших мають автобіографічний характер. Вони показують у загальних рисах хід виховання сільського хлопчини перед 40-30 роками, починаючи від перших проблисків власного думання, а кінчаючи найвищими ступенями середньої школи. Матеріалом послужили всюди мої особисті спомини...” Однак Іван Франко застеріг читача, що ці оповідання не можна сприймати, як частину його автобіографії, бо в них, крім автобіографічного елемента, „маються також виразні артистичні змагання, що домагалися певного групування й освітлення автобіографічного матеріалу”.

Оповідання цікаве ще тим, що переклад його на російську мову зробила дружина Костянтина Арабаджина Наталія і опублікувала його в журналі „Северный вестник”, який виходив у Петербурзі протягом 1885-1898 років і до співпраці з яким Іван Франко був запрошений 1892 року.

Оповідання „Оловець” має дату написання „Львів, 1879”. Уперше воно було надруковане в № 3 журналу „Правда” з підзаголовком „З моїх споминок. Ескіз Руслана”. Іван Франко включав його у різні збірки. Російською мовою під заголовком „Карандаш” опубліковане в петербурзькому виданні збірки „В поте лица”, що вийшла 1903 року.

В основу оповідання лягли спогади про навчання в початковій школі в Ясениці Сільній. Товариш Івана Франка з тих літ Іван Яцуляк залишив „Спомини з дитинних літ Івана Франка”, які були опубліковані 1926 року в збірнику „Іван Франко” видавництва „Книгоспілки”, а пізніше передруковувалися у різних виданнях. Там є такі рядки: „Ходили ми до школи. Франкові вуйко купив олівець, який мені дуже сподобався, то я вкрав у нього той олівець, і він за ним дуже плакав. Учитель питав Франка, чого він плаче, а Франко сказав, що у нього хтось вкрав олівець. Стефанові Сенькову учитель за це дав у шкіру. Мені зробилося дуже жаль його. Я зараз віддав Франкові цей олівець, за що мене дуже Франко полюбив”.

Історія написання твору „Schönschreiben”, реальні події, які лягли в основу оповідання, детально розглянуті у другій книжці цієї серії „Цілком нормальна школа”. Вперше воно за підписом „Мирон” було опубліковане в № 2 „Зорі” за 1884 рік. 1884 року в автоперекладі польською мовою під назвою „Lekcja kaligrafji” оповідання надруковано у вар-

шавському тижневику „Prawda”, № 18, с. 206-208, за підписом „Myton”. Цей польський переклад адекватний українському першодрукові. 1887 року оповідання було ще раз надруковане в польському перекладі під заголовком „Schönschreiben” у виданні „Kalendarz „Kurjera Lwowskiego” на г. 1888”. У збірці „В поті чола” вперше поставлена дата його написання — 1879 рік.

Восьмим оповіданням збірки було „На дні”, яке мало дату „Коломия. 17-20 червня 1880 р.”. Історію його написання під час другого арешту Іван Франко детально оповів у спогаді „Як це сталося?”. Ця історія була предметом детального обговорення у п'ятій книжці цієї серії „Не пора!” Вперше оповідання вийшло окремим виданням у серії „Дрібна бібліотека” (№ 14), Львів, 1880, з підзаголовком „Суспільно-психологічна студія” і посвятою: „Присвячую громадському урядові богоспасаємого міста Дрогобича. Автор”.

„Сам собі винен” було дев'ятим оповіданням. Воно знову переносить читача у час ще щасливої пори Франкової юності, коли він зі студентами мандрував по Скільських Бескидах і побував у Людвиківці. У збірці вперше подано точну дату написання твору: „Львів, 20 грудня 1880 року”. Вперше його опублікували в „Ілюстрованому календарі товариства „Просвіта” на рік переступний 1884” (Львів, 1883 р.); опісля — у варшавській „Prawd-i” № 17 за 1885 рік, львівському двотижневику „Przyjacieł ludu” № 6 за 1885 рік. Ввійшло воно і в російське видання збірки „В поте лица”. Для „Донской речи” 1903 року його переклала російською мовою Леся Українка.

Оповідання „Слимак” розповідало про долю сільського хлопця-столяра, який прийшов до Борислава підзаробити трохи грошей на господарство. Воно ніби стало продовженням Франкових бориславських оповідань і розповідало про долю тих, хто хотів підпалити місто, щоб вигоріла в ньому вся нечисть.

За підписом „Миرون” оповідання вперше надруковано в „Календарі товариства „Просвіта” на рік звичайний 1882”, відтак у перекладі польською мовою друкувалося у петербурзькому тижневику „Крај” (№ 2, 1881 р.) та львівському тижневику „Przyjacieł ludu”.

У збірці „В поті чола” оповідання вперше датоване „Львів, у січні 1881”. Події в ньому відбуваються у час приїзду цесаря в Борислав 1880 року. Оповідання дає підстави твердити, що Іван Франко був на той час у Бориславі: „Приїзд цесаря літом 1880 р. згромадив до Борислава тисячі народу з усепідгірської околиці. Пішов і я. Ранком погода була прехороша; весело гуторячи, йшов я з громадкою знайомих селян, любуючися чудовими околицями та густими вівсяними копами, що, мов

звізди на небі, виднілися кругом по полях. Однак ж недалеко Борислава захопив нас дощ, густий та проймаючий так, що, дійшовши до Борислава, всі ми промокли до нитки, а особливо я дрижав від холоду, вибравшись в дорогу в одній тільки літній блузі з сірого полотна. Звісна річ, що в таких немилих обставинах зовсім не до душі мені було задивлюватися на вінці, тріумфальні брами з написами, тисячі хоругвок та тисячі празнично пристроєних жидів, що, неважаючи на сльоту, густо снувалися по вулиці, гордо всміхаючися та раз у раз нарікаючи на Бога, що попускав їм „їх свято“, котре їм так багато коштує. Я й мої товариші недовго швендались по болотнистих улицах; холод і дощ спонукав нас живо шукати сухого притуловища. Ми вступили до першого шинку, зараз-таки за тріумфальною брамою. То був шинок Юдки Маультроммеля”.

У той день справді падав дощ. У Бориславі на рогачці дійсно стояв шинок Юдки Маультроммеля.

Оповідання цікаве ще й тим, що над його перекладом російською мовою працювала Леся Українка.

Про можливість „підробити” селянину якимись промислами, щоб можна було вижити в умовах конституційної австро-угорської системи, розповіло оповідання „Добрий заробок”, із яким читач уже був знайомий завдяки журналу „Світ”, де воно друкувалося в № 3 за 1881 рік за підписом „Руслан”. У збірці проставлена дата його написання: „У лютім 1881”. Ще до включення оповідання в збірку воно польською мовою друкувалося у петербурзькому „Kraju” (№ 40, 1885 р.) та львівському „Przyjacielu ludu” (№ 1, 1889 р.).

Російською мовою його переклали Павло Грабовський („Сибирский вестник”, Томск, 14. 01. 1896 р.; „Ревельские известия”, 29. 08. 1897 р.), Михайло Коцюбинський (твори, т. 4, в-во АН УРСР, 1962 р.) та Леся Українка (окремі книжки у видавництві „Донская речь”, 1903 (двічі) та 1904 рр.).

У тому ж лютому 1881 року було написано оповідання „Хлопська комісія”, яку вперше опублікував № 4 „Зорі” за 1881 рік із таким авторським зауваженням: „Я записав те оповідання 1877 р. з уст старого злодія Михайла Забранського і подаю його тут не для якої-небудь моралізації або науки, але прямо яко матеріал до пізнання правних понять і обичаїв нашого люду. Правда, дослівно списати ціле оповідання я тоді не міг — воно б, безперечно, вийшло було живіше. Однак ж, доповнюючи дещо з пам’яті, я старався задержати по змозі тон і склад первісного оповідання і для того згори застерігаюся, що моєї артистичної причини в сій роботі дуже мало. Я не старався навіть змінювати в

цілях артистичних основний світогляд старого злодія, і для того, може, покажеться тут децю диким і неморальним, — на се нема ради. Про самого чоловіка, автора і героя свого оповідання, замічу тільки, що сам себе числив він до так званих „комарових” злодіїв і тоді, коли я його пізнав, був уже геть-геть в літах. Його характер і особу я надіюсь списати докладно в окремій повісті під назвою „Андрусь Басараб”.

Такої повісті Іван Франко не написав.

Оповідання „Хлопська комісія”, як зазначав письменник у передмові до збірки „Панталаха і інші оповідання”, „було первісно написане по-польськи для петербурзького „Крају”, а потім переведене по-нашому в „Зорі” 1884 р.”. Польською мовою оповідання вперше надруковано у варшавському тижневику „Prawda”, 1884, № 26 під назвою „Chłopska komisja”, з тією ж приміткою в кінці тексту, що й у „Зорі” під криптонімом Р. а.

„Хлопська комісія” — це оповідь про розправу селян над злодієм, який посягнув на їх майно. В українській літературі ця тема блискуче опрацьована В. Стефаником у новелі „Злодій”. У статті „Старе й нове в сучасній українській літературі”, опублікованій 1904 року в журналі „Літературно-науковий вісник”, Франко, характеризуючи особливості творчої манери В. Стефаника, пропонує Стефаникове оповідання порівняти з „Хлопською комісією”: „Прошу порівняти се чудове оповідання з моєю „Хлопською комісією” — оповідання, у якому, зрештою, моєї власної артистичної творчості нема майже зовсім, бо воно майже живцем записане з уст одної з жертв того самого конфлікту, який змальовано у Стефаника. Порівняння тих двох оповідань може, по моїй думці, дати найкраще зрозуміння нової манери, нового способу бачення світу крізь призму чуття й серця не власного авторського, а мальованих автором героїв. Повторяю, тут уже не сама техніка, хоч вона у Стефаника майже всюди гідна подиву, — тут окрема організація душі, — річ, якої при найліпшій волі не потрапиш наслідувати”.

Наступне, тринадцяте, оповідання — „Історія моєї січкари” — чи не єдине у збірці з доброю дозою здорового гумору, вперше надруковано у виданні „Ілюстративний календар товариства „Просвіта” на рік переступний 1884” за підписом „Руслан” з посвятою: „Присвячую щирому другові К. Бандрівському”. Дата написання твору — 28 жовтня 1881 р. Чому саме це оповідання Іван Франко присвятив своєму товаришеві з гімназії, а відтак університету і своєму майбутньому опікунові, ні він, ні Бандрівський так і не пояснили.

Ще до виходу збірки „В поті чола” це оповідання польською мовою в авторському перекладі друкувалося в петербурзькому тижневику

„Kraj” під назвою „Historia mojej sieczkarni. Nowela rusinska”, в газеті „Kurjer Lwowski” (1885 р., № 113-114), у львівському тижневику „Przyjacieł ludu” (1891 р., № 23), у збірці „Obrazki galicyjskie” (1897); російською — у виданні „В поте лица”.

Про трагедію, яка сталася неподалік невеликого гірського сільця Ластівка, що над річкою Стрий, іде мова в оповіданні „Цигани”. Ще й досі жителі цього села пам’ятають і можуть показати місце, де позамерзали цигани, яким шандар не дозволив вступити до села.

Оповідання вперше було надруковане в газеті „Діло” від 18 та 22 листопада за новим стилем 1882 року під псевдонімом „Мирон****”. Написане воно в Нагуєвичах 22 жовтня 1881 року. Згодом, 1887 року, Франко переробив твір, про що й зазначено у збірці, але тоді так і не зміг його ніде надрукувати. За життя письменника воно ще було опубліковане у збірці „Панщизняний хліб та інші оповідання”, що вийшла 1913 року.

Більше пощастило оповіданню в перекладі російською мовою. Воно друкувалося в №№ 35-37 „Рижского вестника”, який виходив у 1871-1917 роках і вважався офіційною газетою, у книзі 7 „Нового слова”, науково-літературного і політичного журналу „легальних марксистів” у Петербурзі, який виходив у 1894-1897 роках. У попередній книзі цього журналу С. Деген, арештований разом з І. Франком 1889 року, надрукував статтю про поета. 1899 року оповідання вийшло окремим виданням у Петербурзі, а відтак було надруковане у збірці „В поте лица”.

П’ятнадцятим у збірці було оповідання „Ліси і пасовиська”, яке мало підзаголовок „Оповідання бувшого пленіпотента”, тобто довіреної особи від громади. Як зазначив сам Іван Франко в передмові до збірки „Панщизняний хліб і інші оповідання” (1913 рік), де оповідання було надруковане, воно „відноситься до темної досі в історії нашого економічного розвою доби політичної реакції 50-х рр. минулого віку, в якій наші селяни кінець кінцем основно програли так звану сервітутову справу і в якій через те покладена була основа пізнішого економічного лихоліття та автономічного безголов’я”. Тема знесення кріпосного права у 1848 році і чергове обдирання урядом селян постійно перебувала в центрі уваги письменника. Їй присвячена чимала низка статей. Не обминула вона, зрозуміло, і його художню творчість.

У Києві 1907 року оповідання вийшло окремою книжкою. Російською мовою його переклала Леся Українка. Твір увійшов у збірку „В поте лица”. Вперше його було опубліковано в „Ілюстрованому календарі товариства „Просвіта” на рік переступний 1884” під псевдонімом „Мирон****”. Як зазначив автор, оповідання було написане „В маю 1883”.

Оповідання „Довбанюк” написане на основі реальних подій, які відбувалися серед ходячкової шляхти на провінції в час так званого січневого повстання 1863 року. Його головний герой — ходячковий шляхтич з Ясениці Сільної пан Городиський, який жебракував по довколишніх селах і приходив і до батьків Івана Франка в Нагуєвичі.

Оповідання, як вказує автор у збірці, написане в лютому 1886 року. Вперше надруковане в № 7 „Зорі” за той же рік. У листі до Елізи Ожешко від 13 квітня того ж року Іван Франко писав: „Дивно мені, чому се Ви досі не дістали „Зорі”. В найновішій її н[омері] (7) помістив я своє малесеньке оповіданнячко „Довбанюк”, за котре, боюсь, наші польські галичани дуже крикнуть на мене, а котре, мимо того, основане зовсім на живій дійсності, не на фантазії”.

Поляки тоді промовчали, але з відсотками надолужили пізніше.

Зрозуміло, що оповідання так ніколи і не було перекладене польською мовою. Російською друкувалося в збірці „В поте лица”.

Ще одне оповідання — „Домашній промисел” — було присвячене проблемі, як і де селянин може заробити на хліб насущний. Воно написано, як зазначає автор, у січні 1887 року, а вперше опубліковане польською мовою в № 48 петербурзького журналу „Крај” за той же рік. Пізніше Іван Франко переклав його українською мовою для журналу „Товариш”, якого у 1888 році вийшов тільки один номер. Пізніші передруки його з’явилися в журналі „Хлібороб” № 13-14 за 1892 рік та в збірці „Добрый заробок і інші оповідання” 1902 року, де воно отримало підзаголовок „Оповідання ложкаря”. У цьому виданні Іван Франко зокрема пояснив, ким були великі опікуни „домашнього промислу” граф Володимир Дідушицький, засновник „цінного природописного, археологічного та етнографічного музею у Львові”; Людвік Вербицький, який у 1880-х роках був директором міського промислового музею та автором атласу „Uzory przemysłu domowego włościan na Rusi”, та колишній крайовий маршалок Микола Зиблікевич, ім’я якого носила вулиця, де мешкав у той час Іван Франко.

Спеціально для збірки українською мовою Іван Франко підготував оповідання „Маніпулянтка”, яке раніше друкувалося в газеті „Kurjer Lwowski” № 197-202, 204-209 та № 211 за 1888 рік.

Опісля в листі до А. Кримського Франко скаже, що це оповідання пов’язане із однією полькою, з якою він познайомився на пошті, відсилаючи кореспонденції до петербурзьких часописів уже тоді, коли листувався зі своєю майбутньою дружиною. Небагато хто тоді знав, що оповідання мало, як сказав би М. Возняк, „автобіографічний елемент”, а в листах героя оповідання Семена Стоколоси Іван Франко, як виявилось,

використовує рядки зі своїх власних листів до тієї маніпулянтки, якій в оповіданні дав ім'я Целіна, але яку не назвав у листі до А. Кримського. Оповідання мало надзвичайно цікаву історію написання, про що можна дізнатися з книги Р. Горака „Тричі мені являлася любов”. Листи „маніпулянтки” Целіни Зигмунтовської до Івана Франка були опубліковані у третьому випуску „Наукового вісника музею Івана Франка у Львові” (2003 рік).

Дев'ятнадцятим оповіданням збірки було оповідання „До світла!” з підзаголовком „Оповідання арештанта”. Вперше воно було надруковане в № 2 „Зорі” за 1890 рік. У збірці подано місце і час написання твору „Львів, у вересні 1889 року”. У цей час Іван Франко знаходився у тюрмі. Тему „До світла!” Франко обробляв і віршованою формою — вірш „Ні, вздріти доведеться” він написав олівцем на обкладинці Старого Завіту. Після виходу з тюрми поет продовжив працю над цим віршем, але не закінчив його і, відповідно, не опублікував. Зробив це М. Возняк у № 5 „Вітчизни” за 1946 рік.

Оповідання „До світла!” мало неймовірний успіх. Воно було передруковане в антології „Вік” (1902 рік), а 1914 року в Києві двічі виходило окремою книжкою. Особливим успіхом користувалося оповідання в перекладі російською мовою — воно друкувалося у різних російських виданнях більш ніж десять разів, зокрема в № 2 за 1895 рік літературного і науково-популярного журналу „Мир божий”, який виходив у Петербурзі в 1892-1906 роках, у журналі „Вестник Європи” за 1897 рік (т. 5, кн. 9), який також видавався у Петербурзі протягом 1886-1918 років, а також у № 11, 12 за 1898 рік науково-популярного журналу „Журнал для всех”, що видавався теж у Петербурзі (1896-1906 рр.). Для книжкового видавництва „Донская речь” у Ростові-на-Дону російською мовою це оповідання переклала Леся Українка, і в її перекладі оповідання неодноразово видавалося окремою книжкою.

Завершувало збірку „В поті чола” оповідання „Між добрими людьми”, яке було написане спеціально для неї і має дефініцію: „Львів, 20 марта до 9 цвітня 1890 р.”. У перекладі російською мовою воно надруковане у збірці „В поте лица” 1903 року.

Оповідання, на відміну від деяких інших, не має жодного підзаголовка, хоча воно, по суті, є оповіданням проститутки, але цього слова Іван Франко не любив і не вживав. Молода дівчина після смерті своїх доволі заможних родичів потрапила в бідну родину свого дядька, де стала прислугою. Тут вона познайомилася з молодим офіцером, який полюбив її, але через те, що був неповнолітнім, не міг із нею одружитися, і тому вони жили на віру. Плітки, смерть дитини призвели до того, що офіцер

покинув її і жінка згодом стала проституткою в одному готелі... Оповідання побудоване у формі розповіді героїні твору. Згадана тема хвилювала письменника, і найбільш яскраво вона розкрилася у повісті „Для домашнього огнища”, роботу над якою він розпочав через деякий час після написання саме цього близького за сюжетом оповідання.

Закінчувалася книжка словничком-поясненням „менше уживаних слів”. Пояснювалися ті слова російською мовою...

Бідний зарібник, про якого „дбає” закон, знедолений селянин, дрібний урядник, єврейський попихач, робітник, злодій, що вимушений красти, дівчина, яку доля викинула на вулицю, сільські діти, муляр — ось герої нової збірки. Вони працюють у поті чола свого, щоб вижити в цьому світі. Це вже цілком інші герої, ніж в „Бориславських оповіданнях”; вони представляють ті верстви народу, до котрих література ще не заглядала або ж соромилася сказати, що вони таки існують у конституційній цісарсько-королівській монархії. Їх життя супроводжують біди, хвороби, нещастя, відчай, на них чигають закони тієї монархії, їх часто не сприймають як людей, вони зазнають жорстокого національного і соціального гніту, вони не чують себе господарями у власному домі, і їм навіть на гадку не спадає, що вони можуть ними бути, та попри все вони живуть, радіють цьому життю і борються за нього. Всі вони трудяться в поті чола свого з надією на краще майбутнє. Попри надзвичайно прикрі сюжетні ситуації згаданих оповідань, усі вони наскрізь оптимістичні, їхні герої пройняті бажанням вирватись до світла, як, зокрема, герої передостаннього оповідання збірки.

Збірка різко виділялася і своєю тематикою, і майстерністю, і художніми засобами. Вона закріплювала в нашій літературі реалізм і демократичність. На відміну від збірки „З вершин і низин”, на появу якої відгукнувся хіба що Г. Цеглинський, про що опісля Іван Франко згадував у листі від 15 травня 1891 року до В. Лукича („Колись Г. Цеглинський хвалив мої „Панські жарти”, а прецінь похвалу сю мені просто встидно було читати, бо ж я чув добре, що автор не розумів речі, котру хвалить, не зрозумів і не старався зрозуміти моїх інтенцій, а зловився тільки на деякі поверхові „Kunstgriffe” (прийоми — нім., авт.), за котрими треба б було дошукуватися глибшого смислу”), збірка „В поті чола” дочекалася значно глибшої критики в особі Агатангела Кримського, рецензію якого під псевдонімом А. Хванько надрукувала „Зоря” у третьому та четвертому номерах від 1/13 лютого і 15/27 лютого 1891 року. „Не можна порадуватися, — писав рецензент, — що Франко напоумився видати оці оповідання, котрі досі було надруковано в роскидку — чи окремими книжечками, чи по часописах — через що вони не могли

звернути на себе належної уваги. Тимчасом ці оповістки зовсім не те, що останні утвори Франка — усякі Граби та Ткацькі, які могли би здатися хіба для довшого роману, але окреме зовсім не цікаві: повістки „В поті чола” варті великого пошанівку, бо задумані глибоко, порушують важкі, пекучі питання. Хоч це й однорубні оповідання, але вони всі мають тісний зв'язок між собою, власне ідеєю, і вкупі виразно обмальовують змагання автора. Звісно нам, що він соціаліст, але в цій книжці „громадівським” химерам місця обведено мало: під загальом висловлених думок сміливо підпишеться кожна чесна людина, бо Франко виступає тутечки проти того, що дійсно гнобить всіх; промовляє в користь „принижених і ображених” будь старих, будь малих”.

Особливо вразили А. Кримського оповідання, які стосуються виховання дітей — майбутніх членів суспільства. „Кілька оповідань, — писав він, — односяться до долі дітей, до їх виховання, їх становища, — питане, котре і в більш просвічених народів не зовсім порішене, як слід, і становить болюче місце: всі ми забуваємо, що діти такі самі рівноправні люде, як і дорослі; що людська кривда, а надто сваволя батьківська, вчительська — глибоко зачіпляє дитину і дає як найшкідливіший вплив. Дитині що-небудь заборонили, не дозволяють чогось робити, — вона хоче розправляти, вимага доказів, а в батьків (навіть світлих) один одвіт: „Так треба”, „Так я хочу”, ако „Не смій мислити самостійно! Роби і мисли як я і люде”. Подивімось, напр., на цього Франківського Мирона. Почав він рахувати і б'є дубчиком об землю, — старий Рябина його лає: „Не смій бити, бо земля наша мама”. Вже ж бо старий певне що не вірить своїм словам, але каже, аби дати яку науку сувору хлопчаківі. Та й ще посилає натомість Отченаш-а читати! Зробив Мирон якесь одкрите фізіологічне, — з його сміються і лають. Спитає: „За що? Чому ж не так, як я кажу?” — одповіді нема (бо батьки сами не знають, що одвітити)... Коли ж не забила тямку дитини хатня обстановка, то ще зостається школа, котра так сильно захоочує дітей до науки, що в їх являється огида, обридженне до неї. „Всі вони під час того шкільного року наедно робили собі блискучі надії, як то буде гарно, як вони увільняться від щоденних різок, позаушників, штурханців, пац та попідволосників, і як покажуться знову у повнім блеску своєї поваги на пасовищі” (ст. 40). Биття, биття — конечна педагогічна умова (часом чиниться воно над школярами — по приказу вчителя — руками товаришів!). Шкода тільки, що Франко не гурт порушує тему безмежного панування батьків і вихователів над дітьми в інтелігенції, в світлій громаді, а тема дуже добра! Але і в тому, що він намаловав, є доволі над чим подумать. Читаєш у Франка про становище в менче освіченій верстві,

а знехотя повстають в голові усякі любости нашого гімназійного виховання. Різок, правда, уживається педагогами в наших гімназіях мало (тільки з волі батьків), — за те там є ще гірша, ще тонша моральна мука, бо скрізь, скрізь заходи знищення самостійної мисли. Мале дитя (от, напр., з поміж таких, які вчаться у Валька) не може в сильнім ступеню чути гнету над думкою, а підросла гімназійна молодіж відчуває цеє ой як добре! Не знаю, які гімназії галицькі (певне, що кращі за наші, бо дух конституції, волі — мусить навіть непомітно переймати всі галузи життя), але в наших кожен покоштує, яково-то солодко буває виявити своєрідну думку, своє „чом і на що?“, виявити найдрібніший знак самостійності. — „Як ми кажемо, так воно й треба! Мовчать і слухатись!“ гукають на „резонера“, та потім ще й обурюються, коли він не має довіри до своїх вихователів! До гімназії приймають вони дитину ще здорову, а випускають молодика на пів знівеченого, на пів перековерканого. Скільки мусить одтерпіти бідолашний хлопчина! Далєбі, б'ючийся кулаками та різками сільський вчитель — іще симпатична особа в порівнянню з „просвіченим педагогом“, котрий силується переробити думку ученика на свій штаб.

Впрочім, ці світлі педагоги не цураються й грубішої, менче тонкої муки учеників. От учитель Степана Леськового („Оловець“) набив його за те, що він не мав олівця: наші просвічені директори садовлять гімназиста в карцер по 4 години за те, що він на лекції замість слухати — щось мазав у зошиті, або за те, що почав на лекції застругувати олівця не маленьким, а столовим ножом (я наводю правдиві, дійсні факти). Грубий, невчений Валько („Schönschreiben“) знущається і б'є жидка за теє, що він жид; в нас просвічений „смотрятель городскаго училища“ (скінчивший що найменше гімназію) навмисне назначує день писемних іспитів у суботу, аби змусити й жидків писати; коли вони не захтіли „грішити“ в той день, їм усім одложено екзамен аж на після канікул. В нас ученики-християне можуть силоміць годувати товаришів-жидів салом, а такий-о смотрятель зо сміхом рішає: „Якщо ти од сала вмреш, то вони підуть у Сібір...“

Висновок один:

„Сваволя, тиранія над особистістю, над мислю ученика — ото уся система виховання в школах усякого сорту у нас в Росії, а почасті деццо подібне мусить бути й у Галичині. — Які ж наслідки будуть з нашого виховання? Одвітити дуже неважко. Може статися, що дитину заб'ють-затукають, позбавлять її всякої своєї волі, вироблять з хлопця якогось автомата, котрий у життю буде спосібний вчинити яку підлоту по приказу старшого. А може зробитися й такечки: бачачи з боку вчителів

цілковиту зневагу його особистості, страшенну фальш і запинання себе в величаву мантію, дотепніший ученик (або син) не одчує нічого іншого, опроче невимовної погорди до цих фарисеїв-тиранів, перестане довіряти жаднісінькому слову їх. Їх вчинки стануться „насінем обурення, погорди і вічної вражди против усякого неволення та тиранства”, каже Франко (ст. 61). Ще далі — молодик обтрушує з себе усе, що тільки йшло од наставників, не дивлячись, чи було там, може, що й добре; почне проповідувати проти усього, чому вони вчили (як, напр., це ми бачили в Вольтері); буде потіхою на світі і собі, і другим. Про Мирона Франко каже: „Стане Мирон горячим проповідником правд, науки, забажає перевести їх в жите, понесе їх між темних і погибаючих... Ну, і незavidна його доля! Навістить він і стіни тюремні, і всякі нори муки та насилля людей над людьми...” і т. п. (ст. 35). Переложити „правди науки” тощо на звичайну мову: стане соціалістом або й яким-небудь ультра-соціалістом з його химерами, — будь-якими благородними, дак химерами ж. І вихователі та батьки дивуватимуться, що з добрих дітей вийшли нігілісти, соціалісти і др. -істи. Та не тямитимуть наші педагоги, що вони ж сами виною того, що діти їх одсахнулися; не зрозуміють вони, що в соціалізмі побіч його хиб є жива струя, яку вони виключили од себе і яка саме й вабить до себе молодіж...”

На думку А. Кримського у Франкових оповіданнях відчувається вплив творів Пом'яловського: „Навряд, чи я помилюсь, сказавши, що Пом'яловський мав дійсно вплив на Франка: многі місця нашого знаменитого письменця достоту такі, як в „Очерках Бурси”, а „Малий Мирон” нагадує „Вукола”. Тільки ж Пом'яловський пише з більшим талантом і виразніш; особа його Вукола не має в собі тих помилок психологічних, що Мирон Франка”.

А. Кримський не обминув у рецензії жодного оповідання Івана Франка. У всіх бачив поставлену проблему, яку потрібно негайно вирішувати. „Тут, — писав він про „Маніпулянтку”, — порушено і рівність жінок із мущиною, і відносини її до мушчини, представлено той глибокий геройства, на яке спосібна слаба жінка чи дівчина. — Запевне Франко знає за неодмінну річ — жіночу освіту, боронить од нападів женську діяльність, женську публічну службу. Хапаючим за душу способом живописує він перед нами ті незгоди, в яких знаходяться жінки-„еманципантки”, ярко малює їх кривди. От бідну Целіну молодий Темницький наміряється обплутати своїм сильцем; старий Темницький висміває безталанну дівчину дуже уїдливо, доводячи, що її ревна служба, її гарячі ідеали — хиляться тільки до того, аби вловити жениха. Навіть добродушна стара служанка Осипова і та несвідомо вражає нещасливу Целю

своєю наївною мовою: „Адже ж паннунця щодень сім годин сидить там, за решіткою, мов на виставі. Хто хоче, може прийти і обзирати паннунцю, скільки його воля, і паннунця не може йому сего заборонити...” (ст. 216). Багато, багато є всякого терня в життю жінчин-робітниць...”

Жінок — на думку А. Кримського — Іван Франко ділить на три категорії. „Жіноча служба публічна, — цитує він слова Франка, — то широкий, запилений і погано вибрукований гостинець, на котрому три шляхи. Шляхом направо — йде купка жінок, у котрих в серцях горе життя, розчарування і ригор службовий висушили відмолоджуюче джерело чуття і людської самодіяльності. Се жінки бюрократки... з дуже затісненим круговидом життєвих інтересів”... „До таких формалісток, — продовжує рецензент, — належить виведена Франком в цім само оповіданню пані Грозицька, котра навіть перед лицем смерти не кидає невмолимої службистости. „Наліво йдуть істоти, якраз противні тамтим, живі, палкі, бажаючі жити, повні запалу до праці, повні посвячення і співчуття, але власне для того заражені на найтяжчі покуси, на найбільші небезпеки, похибки і помилки. Здовж шляху, котрим пройшла ся громадка, від часу до часу лишається якийсь невідомий остаток: то трупи, то калюжа крови”. З цього-о гурту і Невірська. А посередині йдуть ті, що поводяться не чуттям, а розумом: „Людськість, гідність і індивідуальність людська в тій громаді хорониться свято і переноситься як найцінніше насліде, все наперед, до далекої, кращої будущини”. — Так от Франко, оддаючи належну честь Невірським, таки не узнає їх за норму, а знаходить, що *medio tutissimus ibis*. Значиться, будь то з принципу, засади, будь попросту з розсудку, з розуміння власної вигоди, — а так званої в світі деморалізації, по думці Франка, не треба; він признає „свободу серця” (кажучи словами його героя Темери), але ж, уважаючи на існуючі суспільні відносини, поручає керуватися розумом і підклоняти йому чуття (Взагалі вартність новел Франка становить та обставина, що, коли він торкається тут якого-небудь питання, то саму теорію, з якою багато хто не згодився б оглядом оконечного її ідеала, він зводить на практичний ґрунт; прихильник соціалізму, він такечки обстає за здійсненням лиш частки, найближчої точки своєї мети, через що однак не перестає бути соціалістом, а тим часом на таку програму мусить пристати усякий поступовець, хоч би був не соціалістом. Певне, що завзятіші та нерозумніші „громадівці” мали би вважати Франка за ретрограда; так воно й буває). — Шкода тільки, що Франко не подав нам жінки третього шляху. А може він хтів зобразити таку в особі Целіни? Дак Целіна — це ж та сама Невірська: її лиш випадкова обставина спасла од долі Ольги, а не керування себе розсудком”.

„Не лишає любляче око Франка, — доходить висновку рецензент, — нікогiсiнько, хто терпить на цiм свiтi: чи то дитина, чи жiнка, чи хлоп, чи жид, чи злодiй-арештант, — в кожному наш славний писатель одшукує „Божественну iскру” i взиває нас на милiсть до всiх пригноблених. Найбiльше ж, як соцiалiст, вiн зверта увагу на економiчнi питання, на потребу працi економiчної задля покращення долi нашого „меншого брата”, та й малює такi образки, що читача й знехотя переконає. Читачевi стає зовсiм зрозумiлою, зовсiм природною можливисть такого явища, як причинний Стебельський, котрий, прийшовши до одчаю од думок за бiди людю, рiшив геть чисто в усьому сам собi вистарчати, бо iнакше чоловiк мусить затягати довг у других. „А хто затягає довг, той довжник... мусить вiддавати. А як не має що вiддати, i не знає, як вiддати? А ту вiрителi — хлопи, баби... Плачуть i кленуть! Спати не можна вночi... страшно... все чуєш плач i прокляття! А найгiрше тi дiти — такi нужденнi, голi, попухлi... i не кленуть, тiлько плачуть i вмирають... Я через два роки заснути на волос не мiг, усе той плач у ночi чув. I мусiв покинути все. А як почав сам собi вистарчати у всiм, то легше стало” (ст. 73). Вiн узяв робити тiльки грубi роботи, одягатися лиш в те, що сам зладить, а „перша рiч — м'яса не їсти i пера до рук не брати”. Стебельський являє нам болiсний, крайнiй розвиток соцiалiстичних таки мрiй, але на першу хвилину читач сам робиться близький навiть до подiбного стану, бо Франко виразно показує, що поганi в свiтi занадто, що згортати руки i zostаваться в дотеперiшнiм становищi далi вже годi i нечесно: тра щось дiяти. Оцеї муляр, що з своєю сiм'єю зависить од одного слова самовiльного пiдмайстра, цi арештантi, що вiдданi пiд владу звiрєвi-капралю, цi бiднi хлопи, котрим визискувачi-жиди одбирають остатню хатину i виганяють господарiв на голод i старцювання, да ще на пiдставi закону, цеї ремiсник, в котрого й є охота працювати, дак „закон” не дозволяє, а жене в жебрацтво, або на крадiж, нарештi цеї бiдний закон, що гнеться в користь богатиря i сильного — все те дiйсно такi речi, що коли їх одчуєш, то вони вопiють до Бога, не дають уночi спати i т. и.

Франко вмiє оповiдати дуже ловко, дуже ярко. Покинути його книгу, заплющити очi, а перед вами так i пролiтає отая сила мерзоти та бiд людських свiтових, що їм не може запобiгти й закон”.

Не мiг не зауважити А. Кримський у збiрцi i ще однiєї цiкавої i важливої теми — теми „закону” чи, радше, ставлення героїв оповiдань до нього. „Мiнi здається, — писав вiн, — що Франко не самосвiдомо малює одношення мужикiв до „закону” (вигаданого панами!), як до чогось необов'язкового, бо мужик зна свiй, инчий закон. „У камеральнiм чи в панськiм лiсi, то крадуть, що хто може захопити, а в моїм ані не

прутика не ткнуть, хоч се туй під носом", говорить селянин і не бачить очевидячки нічого поганого в такій крадіжці. Війт Бойкський („Цигане") сам виправляє циганів, котрих зляпав жандарм і оддав на його поруку. Та й хіба ж може простий хлоп інакше стати до того „закону", коли бачить же, що той „закон" являється, напр., якомусь жандармові способом осягнення „бельобунгу", служить його особистим примхам і оддає в жертву грубих поодиноких осіб життя цілих родин (див., напр., „Цигане"); як мужикові односитися інакше, коли закон одбірає послідню худібчину чи хатину од харпака-хлопа, коли той „закон" вимагає податків більших од самого заробку („Добрий заробок", „Домашній промисл"), коли він оддає мужиків на справедливую паншину („Ліси і пасовиська"), коли він дозволя збиткуватися над особою людською! — Частенько Франківські мужики так критикують існуючі порядки і цей самий зловісний закон, що й світлий публіцист міг би позаадростити основності їх суду. Такі розсудливі мужики виведені, напр., в „Домашнім промислі", або от в „Історії моєї січкарні"...

Далі рецензент зауважує: „Я не стану довго розводитися про ці чудові оповідання, — ви самі, шановний читателю, познайомтесь із ними; це буде найкраще, бо вони самі за себе говорять. Зазначу хіба ще тую обставину, що, малюючи злигодня бідного люду, Франко ніколи не силується ідеалізувати страждальців. Якою реальною виходить хоч би та сцена, де бідолашний, пригноблений старий ром і собі грізно підніма голос, коли розмовляє з плохеньким війтом. Тим часом не один письменник побоявся б виставити сердегу з цього боку, опасаючися, що така сцена поспеує ціле вражіння".

Однак А. Кримського, який у своїх поглядах скоріше хилився до народівців, що призводило до його сутичок з Іваном Франком (це можна відчутти з листа Івана Франка до нього від 9 грудня 1890 року, коли А. Кримський уже отримав екземпляр „В поті чола" і писав на збірку рецензію), найбільше цікавила постать Андрія Темери з повісті „На дні" — як того, хто виражає думки самого Івана Франка. „Темера був посадовлений у Дрогобицьку вежу, — розпочинав розбір „На дні" А. Кримський, — де побачив себе „на дні суспільності". В тій казні він стрів таких забитих людей, що навіть був на часину всумнівся, невже перед ним такі люде, як він, брати його, вмючії чуть, як і він, красу і погань життя: „Така тут виднієся страшенна пропасть між людьми а людьми!" Тут Франко талановито нам малює хапаючі за душі картини зниження людської особи (надто звертає увагу той Бовдур), але переходьмо до самого Темери. Ідеали його: „віддати жите своє боротьбі за свободу, — свободу народа від чужовладства, свободу людини від пут, які на ню

накладають другі люде і нещасно уладжені суспільні відносини, свободу праці, думки, науки, свободу серця і розуму” (ст. 91). Як бачимо, бажання цілком слушні і симпатичні, які поділяє певне що всякий світлий чоловік. (Воно правда й те, що наведені слова можна і ширше розтягати по своїому). Навіть не видко того блуду, якого б тра сподіватися од соціаліста — одсутности думки національної, бо як же інакше розуміти „свободу народа від чужовладства”? Очевидячки, тут річ не про любов до людськості взагалі, але іменно до народа українсько-руського. — „Адже ж і всі ми — чи ж не така сама нижня верства поміж народами?” сумує Франко в другім місци (ст. 268) об нашій народності.

„Та чи перечиться любов
Тій другій а святій любові?”

До речі не можу не нагадати слів і Павлика в одному листі, призначеному задля великоруських народників (Н. В. Жоден з великор. народників того письма не одчитав): „І ми покланяємся народові, але покланяємся лиш тому, що є в народі доброго”. Себто і Павлик не проти народної думки? Виходить, значиться, що можна ж бути й соціалістом і не погорджувати народними святощами? Тільки, на жаль, раз у раз трапляється навпаки.

Ціль в Темери отже поставлена добра, але ж способи переведення її можуть бути різні, — дак невже ж таки треба неодмінно бути соціалістом, щоб працювати над осягненням цих бажань?! Невже ж народовці хотять не того самого?! Тільки що вони націоналізму не закидують, як загал наших Драгоманівців.

Андрій Темера бідкається, чому це люде не липнуть до соціалізму („правдивої науки” — по його термінології). „Чи тому, що вона своїх здобутків не видає за оконечну, безвзглядну правду? Ах, а людам треба ще поваги, котра би згори диктувала: так має бути! Треба ще „писанія”, котре становило би початок і кінець мудрості, поза котрим усе було б або фальшиве, або злишне!..” Еге ж, пане Темеро: власне через те, що в тих здобутках „правдивої науки” не бачимо ми „безвзглядної правди”, а багато дечого ще непевного! Тут вагу має не послух „писанію”, а щось инче: „Хіба ж треба заразівськи й полинати за новою думкою тільки через те, що вона нова?! Не треба озиратися, чи часом не химера то?! А вже ж не можна хапатися за ті теорії, з яких непевні самі їх прихильники. Та отой же Темера боїться, що часом „всі ті наші думи, наші змагання, наші бої, — може все те тільки одна велика помилка, яких тисячі прошуміли доси, мов густі вітри, понад чоловіцтвом?” (ст. 114). Чи ба! Отож, якщо хто не соціаліст, це ще не значить, що він раб поваги, авторитету „писанія”.

Докажіть, що „громадівство” єдино спасенна стежка, і побачите, що не так тоді однесуться всі до вас.

Темера плачеться, „чому то чоловік не машина, така, котру б тільки розум накручував на свій лад? По що ще тої другої, не обрахованої сили — чуття?” (ст. 95). Еге ж, чому ні! А таки воно так є, той оконечний ідеал соціалістів неможливий, бо „люди не янголи”, скажу я словами того господаря, що одповідав Франкові у „Народі” (ч. 11). Коли б настав такий ідеальний порядок, то й людей треба інакших, які б розуміли усі свій обов’язок, совісно виконували свою частку праці, а не висіли б на шиї других. Значить, наперед усього треба просвіти і запевне — на національній основі, в національнім дусі; цієї умови не можна забувати надто нам, хитаючихся між переходом в Ляхи і Москалі: чи можна й зачинати бесіду про нехтування національності, коли національне питання в нас все ще не порішено?! А просвітою народною займалися і займаються Українофіли, котрі і не соціалісти. Рівночасно потрібно матеріальне підвищене народу; соціалісти і, натурально, Франко в своїй книжці — дуже підносять цю статтю і в цьому їх велика заслуга. Тільки ж знов — се роблять і не соціалісти; робота ж „громадівців” буває тоді на правду добродійною, коли вони більше звертають уваги на ближчу дійсність, на бідного мужика, а не на ідеальну анархію і т. п.

В повісті „На дні” Франко являє себе й добрим психологом — в смаці Достоєвського; його психологія робить замітний вплив, леденить душу жахом. Читаєш і не можеш не скрикнути:

Отаке то на цім світі
Роблять людям люде!

Але рівночасно це оповідання повне що найкривавіших або обриджуючих сцен, які похвалити не можна. Не конечно стіснятися законами естетики — це так; та й самий предмет вимага часом кривавих сцен. Але Франко іменно любить у їх і подає їх нам надто залюбки. Коли б’ються арештанти та роз’юшують обличчя одно одному, то Франкові, очевидно, мало тих поразюючих, страшених подробиць, які їм намальовано: він ще примушує кров джюрити на хліб. Читач із жахом бачить ці страховиди, мов перед очима, а Франко ще надає порівнянне: „Залускала ручка о кістки, загепала о набрезкле, напухле тіло, мов о подушку, — а борці ще не пускалися, ще не переставали кричати, мов пацюки, котрим незручний різник лихо встроимив ніж у груди. Капраль розлютився і собі ж почав обох частувати кінцями чобіт попід ребра” (ст. 102). Майже що сторінка сеї новелі то й вам подібна болісна картинка („лазаретна” мовляв): тамечки докладно оповідається

за харкотиння на стіні над головою сплячого жида, там Бовдур випльовує пожуту мачку в лице Дорожівського газди, там пси рота лижуть, там одгинають померзлі пальці, там рука застромлюється в перерізане, іздрігаючеся горло, там далі — кров, кров, скрізь кров. — Питання, нащо то? Нащо таке надуживання прав реальної школи? Ще можна розуміти ті картини цього роду, котрі мають певну ціль, вмовляють в нас огиду до мерзоти і тим можуть чинити добротворний моральний вплив. А у Франка є багато такого, що болісно дратує одні лиш нерви. Тоді яка ж різнь між читанням таких описів а дивінням на бої биків, півнів, на секцію трупа, або що?

Подекуди Франко малює порушуючі чуття образки (здається, умисне) на те, щоб сильніш провести ту чи инчу соціалістичну тезу. Розказав він, напр., — як вигнали хлопа з обійстя його, чого виною — неспільність капіталів і ґрунтів; потім він заставляє цього хлопа чисто випадково вбитися, а порушений читач, не аналізуючи себе, сперво знехотя вірить, що така жалісна смерть скоїлася іменно од неспільности капіталів. — Прийом доволі хитренький”.

Основну тенденцію збірки А. Кримський зрозумів правильно, правильно її зрозумів і В. Лукич, редактор „Зорі”. „Сливе, — писав А. Кримський, — усі повістки, уміщені в „В поті чола”, одзначаються своєю тенденційністю, і ідею ясно видко одразу. Тут не можна сказати, щоби Франко так собі, несвідомо зображав нам усе тее, що постерігає в життю: навпаки — він який-небудь життєвий випадок підведе під теорію і дасть своє світло. В цьому його вартість, але в цьому його й хиби. Справді, у Франка ми бачимо яку-небудь подію, свідомо освітлену з усіх потрібних боків, бачимо весь глиб душі людської, бачимо немов на свої очі — всякі страшні сцени (Франко вдатний художник!) — але ж... все це загально людське, що так скажу, „космополітичне”: з малими виїмками, перед нами повстають не Русини-Галичани, але просто люде, — не раз любісінько можна вважати Франківського Русина і за Українця, і за Кацапа, і за Поляка, і за Німця, і за Італьяна — кого хочете! А от візьмімо повісті Нечуя-Левицького: тут скрізь рясно розсипано силу побутових дрібниць, які навіть ніби злишні, бо не мають прямого одношення до ходу дії; тим часом яке велике достоїнство становлять ці, мовляв, „непотрібні” подробиці! Франко ж діє не так: малюючи й галицьке таки життя, він загально бере з його тільки ті черти, які йому потрібні задля проведення ідеї. Правда, іноді несподівано і у його переривається загальний тон, в оповідання вдирається якась дуже мила черта, щиро народня, вдирається наддаткова подробиця руська, так що й хвилини не можна усумнитися, щоб перед нами був не наш братчик „хохол”, з його

властивостями, з його, напр., природним гумором. Я пояснюю подібний вибух тим, що значна частина повісток Франка має темою справдешній засновок, так що інча злишня черта життя сама собою, незнарошна прохоплюється. Однак не знаєш, яким оповіданням Франка оддати перевагу: чи побутовим малюнкам, чи цим — першої категорії, бо й те й те однаково вабить до себе. До того така підстава теми, як мужицьке життя, має в значній мірі звужувати і обмежати старання зоставитися писателем-космополітом”.

Зауважив А. Кримський і „оповістки” без соціалістичної тенденції. „За їх, — писав він, — тра обізватися з якнайбільшою похвалою. Видко, що побут селян Франкові дуже добре знайомий, знайома й душа народня. А вже ж реаліст Франко дає нам тутечки такі поетичні, але й не приукрашені картинки, що зараз перечитаєш знехотя і вдруге, і втретє. От, наприклад, перлина з цього разочка — „Лесишина челядь”. Подекуди віє од їх духом Федьковича, іменно же в тих, що написані ще в 70-х роках. У Федьковича часом узятий і спосіб оповідання, як от у „Двох приятелях” (порівн. Федьк. „Побратим” і особу Якова в „Три як рідні брати”) ба й у „Лесишиній челяді” (розмова з коханком, гра на сопліці — в тоні Федьковича). — Шкода, що малюнків цього роду у Франка меншість, а читаються вони дуже залюбки”.

Отримала похвалу і мова збірки: „Додає любости і краси новелам Франка ще й гарна мова, яку не часто доводиться зустріти. Правда, задля Українця трапляється іноді на сторінці слів із трійко, що їх треба глядіти в словарі; однак вражінню то не вадить. Для нас Українців любо прочитати „В поті чола” ще й тому, що воно надруковано не то фонетикою, ба й вимовою, близькою до нашої. Галичане дуже лякаються нашого такого древнього закінчення *-ський* і *-цький*, хоч це щиро питоме наше закінчення, одрізняючеєся од польського та російського: Франко сміливо його вживає”.

На закінчення А. Кримський писав: „Кінчаю свій перегляд. На останці не можна не пожалкувати, чом це Франко тратить свої сили на дрібні повістки, а не пише довшого суспільного роману. В недовгих новелях, якої б високої ціни вони не були, талант Франка не може розгорнутися в усій повні”.

Під рецензією — місце написання і дата: „Москва, 20 жовтня 1890 р.”. Звичайно, пишучи цю рецензію, А. Кримський не знав і не міг знати, що більшість творів збірки були спочатку написані польською мовою, а українська преса не друкувала їх з огляду на ту „соціалістичну” тенденцію, про яку й він згадав у своїй рецензії, яку охоче надрукувала „Зоря”, аби Франко не сумнівався в тому, що їх думка чимось різниться

від думки сторонніх людей. Зокрема, такої зірки новітньої критики, як А. Кримський. Характерно, що на цю рецензію І. Франко ніяк не відреагував — навіть у листі до А. Кримського, з яким у той час листувався.

Ще більш детальний аналіз збірки „В поті чола” зробив цензор Петербурзького цензурного комітету Андріяшев, коли 1903 року до нього звернулося за дозволом видати збірку російською мовою видавництво „Вік”. Розглянувши кожне з оповідань, цензор писав (ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 776, оп. 21, спр. 6, арк. 150-161. Опубліковано: „Красный архив, 1940, № 1): „Как видно из самого заглавия его — „В поте лица” главная цель автора была обрисовать типы людей, тяжелым трудом добывающих свой хлеб. С особой любовью господин Франко останавливается на тяжелой доле галицко-русского крестьянина, хотя немало страниц посвящено и жизни городского населения и мастеровых, евреев, поляков и даже цыган. Как видно из его автобиографии, многие рассказы из школьной жизни, „На дне” и др. имеют автобиографическое значение.

Рассматривая сборник „В поті чола” с цензурной точки зрения, помещенные в нем статьи можно разделить на три категории:

1. Рассказы — „Муляр”, „Грицева шкільна наука”, „Оловець”, „Сам собі винен”, „Слимак”, „Добрый заробок”, „Хлопська комісія”, „Історія моєї січкарні”, „Цигани”, „Довбанюк”, „Домашній промисел”, „Маніпулянтка”, „Між добрими людьми”, „Лесишина челядь”, „Два приятелі”, „Малий Мирон” — не возбуждают никаких цензурных замечаний.

2. „До світла!”, „На дні” и „Ліси і пасовиська” хотя и обращают на себя содержанием своим внимание цензора, рисуя яркими красками ужасы тюремного заключения и несправедливости суда, но так как действие происходит в Галиции и в рассказах этих описываются порядки, неприменимые к России, то цензор считает возможным к печати эти рассказы, хотя необходимо упомянуть, что рассказ „До світла!”, представленный для отдельного издания, был уже на рассмотрении комитета, который и представил о его запрещении на благоусмотрение Главного управления по делам печати от 26 февраля за № 489;

3. „Предисловие” неизвестного издателя заграничного издания этих повестей и автобиография Франко не могут быть разрешены к печати. Автобиография потому, что это произведение не беллетристическое и, кроме того, жизнь Франко прошла настолько бурно, что подробное описание её не может пройти под цензурой. Что же касается предисловия, то оно не имеет прямого отношения к сборнику и представляет собою литературную характеристику Франко и другого галицкого писателя.

Резюмируя вышесказанное, цензор находит, что весь сборник „В поті чола” может быть разрешен к печати, за исключением стр. 123-129, а также нескольких отдельных фраз, отмеченных синим карандашом на стр. 30 об, 33 об, 37 об, 38, 43 об, 47 об и 141 об, неудовлетворяющих общим цензурным требованиям.

С. Петербургский цензурный комитет полагает и со своей стороны возможным разрешить к напечатанию рукопись „В поті чола”, так как большинство входящих в её состав произведений не заключает в себе какой-либо вредной тенденции с русской точки зрения и касаются исключительно Галиции и существующих в ней порядков. Исключению, по мнению комитета, подлежит лишь предисловие и автобиография Франко, как произведения тенденциозные и даже с внешней стороны не вполне удовлетворяющие требованиям относительно малороссийской литературы, изложенным в высочайшем повелении от 18/30 мая 1876 г. Несогласными с цензурными правилами являются и отмеченные цензором на вышеперечисленных страницах отдельные строки также по своей тенденциозности в украинофильском духе. Что касается рассказа „До світла!”, то хотя он и не был дозволен ранее на малороссийском наречии, согласно предписанию Главного управления по делам печати от 13 июня 1902 года за № 5023, но запрещение это касалось лишь отдельных изданий, имеющих характер народных. Настоящая же рукопись, являясь довольно обширным сборником рассказов Франко, не предназначается, по-видимому, для народного чтения, и рассказ „До світла!” не обращает на себя исключительного внимания читателя в числе других сходных по характеру беллетристических произведений того же автора. В виду сего комитет полагает возможным дозволить его к напечатанию в этом сборнике”.

Збірка „Ив. Франко. В поте лица. Очерки из жизни рабочего люда. Перевод О. Рувимовой и Р. Ольгина. С предисловием и под редакцией М. Славинского” вийшла в Санкт-Петербурзі 1903 року.

М. Славинський (1868-1945) — український поет і перекладач, ім'я якого згадувалося у нашому літературознавстві лише у зв'язку з іменем Лесі Українки, бо він разом із нею переклав поезії Генріха Гейне, які видав у Львові Іван Франко. Далі про нього писали так: „Згодом ідейно деградував — від буржуазно-ліберальних до буржуазно-націоналістичних позицій. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції — білоемігрант”.

Того ж 1903 року вийшла збірка і на Великій Україні. Київське видавництво „Вік” випустило її в серії „Українська бібліотека” у вигляді першого та другого тому тритомного збірника творів Івана Фран-

ка. Видання містило портрет автора, але не мало ні передмови М. Драгоманова, ні автобіографії письменника, як цього і бажало собі Головне управління у справах друку в Петербурзі.

Рецензія А. Кримського підняла авторитет не так Івана Франка, як самої редакції „Зорі” у її власних очах. І вона почала „дозволяти” собі друкувати статті про Франка і його твори. № 7 та № 8 „Зорі” за 1891 рік друкують оповідання Наталії Кобринської „Виборець” із посвятою Івану Франкові. В тому ж № 7 Ілля Кокорудз містить фахову рецензію на „Сурку” Франка, яка 1890 року вийшла окремим виданням (опісля поет включить цю поему у друге видання збірки „З вершин і низин”). „Д[обродію] Кокорудзові щиро дякую за розбір „Сурки”, — писав Іван Франко Василеві Лукичу 15 травня 1891 року. — Перецінив він її трохи, але все-таки він перший критик в „Зорі”, котрий стрібував ввійти в інтенції автора і критикувати річ саму по собі, з того, що в ній сказано і показано, не примірюючи і не прикроюючи її ані до своїх власних улюблених тенденцій, з котрими автор не має нічого спільного (метода Цеглинського), ані до того, що той автор десь колись на зовсім іншу тему о іншій речі сказав або й не сказав (метода Кримського). Д[обродій] Кокорудз приступив до діла як критик, а не як публіцист, і за се йому велике спасибі, хоч я був би радіший, щоб підніс був і слабі сторони поемки, щоб не виглядало, що я дякую йому за те, що мене похвалив. Від критика, котрий справді науково розбирає річ, догана для мене цінніша, ніж похвала, бо з догани я більше навчуся”.

Справді, рецензія І. Кокорудза була першою друкованою рецензією на твори Івана Франка, в якій рецензент зробив спробу зрозуміти наміри автора і пояснити це читачеві, тобто сповнив завдання критики.

У десятому номері „Зорі” того року, що вийшов 15/27 травня, була надрукована невелика поема Корнила Устияновича „Мойсей”, яка тоді не привернула до себе уваги критики. Суперечки навколо виникнуть пізніше, коли К. Устиянович намаює для Преображенської церкви у Львові та для церкви святого Миколая в Миколаєві над Дністром образ пророка і, як вважав Богдан Лепкий, спровокує Івана Франка до написання поеми „Мойсей”.

Після довгої перерви „Зоря” надала Франкові свої сторінки для друку його творів. З № 15 до № 19 журнал уривками надрукував оповідання „Без праці”, яке Іван Франко назвав „казкою”. Того ж року ця „казка” вийшла окремим виданням, і про неї М. Драгоманов писав: „Казка задовга, нелогічна і конклюдія не витікає просто з Ваших картин, та й науки, — працювати — нічого мужикам проповідувати, вони й так працюють. Я все-таки думаю, що й на Вас, як і на Нечуя й Мирного, —

це гр. Толстой пустив казкову манію. Так і в Толстого часом казки шкандибають, — але при всьому Толстой має нюх на казку: вона в нього коротка, проста, алегорії прозорі”.

У листі від 5 квітня 1892 року Іван Франко відповідає М. Драгоманову на цей закид: „Щодо „Казки”, то я також признаю, що основна її концепція не дуже щаслива і не свобідна від ідейних суперечностей. Є вони і в переведенні поодиноких епізодів. Та, проте, мені з нею трапилося таке, як тій матері з кривоногою дитиною, котру вона, проте, любить. Се моє Schmerzenskind (вистраждане дитя — нім., — авт.), задумане в тюрмі в часи тяжкого суму, коли мені здавалося, що от-от одурию. Образи, тоді схоплені, врізалися в мою душу так глибоко, що я потому не то що не міг їх позбутися, але навіть не міг змінити їх так основно, як би того треба було для вигладження композиції. Я пару разів перероблював сю казку, і, певно, децю поправив, але не все. І дорога мені в ній не казочна, ідейна основа, а оте тло, взяте з дійсного життя, ті дійсні, ж и в і фігури (Івана, князя, Ніни, барона), котрі я в неї вплив. Ви трошки помиляєтесь, думаючи, що на мене вплинув Толстой щодо писання казок. Мені далеко більше подобалися казки Щедрина, але перший попхнув мене до сього жанру німець Гофман, котрого казки найбільше підходять іменно до такого роду, як моя „Без праці” ...

У № 18 було надруковано чотири Франкові поезії під загальною назвою „Зів'яле листя” — без вказівки, хто їх написав: IV — „Твої очі, як те море...”, V — „Не минай з погордою...”, VI — „Як на вулиці зустрінеш...”, VII — „Так, ти одна моя правдивая любов..”. Усі ці вірші — з „Першого жмутку”. Нумерація в „Зорі” випадкова. У збірці „Зів'яле листя” вона буде іншою. Під тими віршами — поезія Лесі Українки „Над морем”. Перший раз ці два великі прізвища опинилися поруч. У № 19 — ще два вірші з циклу „Зів'яле листя”: VIII — „Так сталося! В труні металевій нині...” та IX — „Я не жалуюсь на тебе, доле...”. Вісімнадцятий номер „Зорі” взагалі був переповнений Франковими творами. Крім уривка „казки” „Без праці”, віршів із „Зів'ялого листя” Омелян Огоновський представив його як письменника. Це представлення друкуватиметься до останнього тогорічного номера. Окрім того, в тому ж номері журнал опублікував статтю Івана Франка „Говоримо за вовка, скажімо і на вовка”, викликану статтею „Галицькі вірші” В. Чайченка (Бориса Грінченка), яка з'явилася у „Правді” в серпні 1891 року і в якій автор піддав гострій критиці мову віршів, опублікованих часописом у 1883-1889 роках, стверджуючи, що мова галицьких поезій менш українська, ніж „язичіє” „Галицкой Руси”. У цій статті Іван Франко вперше підняв питання „спільної, одностайної літератур-

ної мови", пояснив історичні причини цього явища, закликав до єдності та взаєморозуміння, а закінчив статтю чисто по-франківськи: „Які б там не були собі недотепні галицькі поети, а все-таки, порівнявши їх з сучасними поетами українськими, ми можемо сказати одно: вони серйозніше дивляться на своє поетичне ремесло, ставлять собі вищі, серйозніші задачі. Не штука вам, панове пуристи, писати „чистісіньким, як скло“, язиком (іноді й не дуже то!) дешевенькі віршики вроді „грає-грає, воропає“. А галицькі недотепи хоч с'як-так, а все-таки дали в руки галицької читаючої громади і „Фауста“ Гете, і „Каїна“ Байрона, і „Вільгельма Теля“ та „Орлеанську дівчину“ Міллера, не говорячи вже про многі десятки томів повістей та книжок шкільних. Жаль сказати, на Україні тільки старше покоління (Куліш, Старицький, Ніщинський) проявляє ще таку роботу, не лякається здобувати українському слову справді нові поля. Молодіж тільки „грає-грає, воропає“, а в вільних хвилях „прочищує мову“. Звісно, і тут не без виїмків, назву тільки двох справді талановитих і роботящих поетів: В. Самійленка і Лесю Українку, хоч і на їх творах інколи видно впливи пуристичної секти”.

Колись прогнаний із „Зорі“ за публікацію непристойної поезії Степана Руданського, Іван Франко у № 19 публікує забуті, слушніше, останні вірші цього поета.

Зауваження Івана Франка про те, що „мова, хоч і який коштовний скарб, не є все-таки найвищим скарбом; життя народу і його розвій, придбання економічні, громадські і духові є скарби далеко важніші, для котрих мова є тільки одним із засобів“, викликало на Великій Україні різку реакцію. Від імені тамтешніх українців на сторінках „Зорі“ взяв слово М. Школиченко — український письменник Мусій Кононенко (1864-1922) статтею „Чайченко і Франко“ (№ 19, стор. 396-397): „Може, д. Франко і правду каже, але ж я з цим не зовсім згоджуюсь. По його думці виходить, що про мову можна дбати і не дуже то, а мені здається, що мова дуже, дуже головна річ! Мова, і тільки єдина мова, будить національне самопізнання і становить його на непохитний ґрунт. Де нема язика, там нема духового розвою, нема науки, нема національної сили, нема і самої національності. Язик класифікує чоловіка і робить з його сім'янина вістимої національності. Язик вимагає перейняти умогляд народу, сотворившого цей язик, помагає зрозуміти заховані в його найвищі, ледве досягаемі ворущіння розуму, а також і самі найтонші окременности власного умогляду, злитого з чоловіком природою органічно, язик помагає чоловікови ділитись впечатками, вихопленими з найвужчих, всесвітніх справ, з другими людьми і цим самим допомагає їм робити поступ, язик вабить одного чоловіка до другого, мимохіть находити своїх

братів там, де чоловік і не шукає; язык робить рідного брата з чужою мовою чужим чоловіком і на виворот — зовсім чужого чоловіка робить нам рідним братом, коли чоловік такий звернеться до нас на чужині на нашій рідній мові. У язику майже виявляється ввесь чоловік!

Кого недоля не засмоктала у чужу національність з кістками, той знає ціну язику і ніколи він не скаже, що не в язику національність, а в ідеї, того чоловіка усюди вгадаєш хто він і про яку національність дбає. Чим більше в національності таких людей, тим ширше стоїть і громадський духовий розвій, і наука і все, що хочете! І моя думка: дбай про духовий розвій, про економічний побит, про всі громадські справи якнайщиріше, але ще більше дбай, щоб ожило національне самопізнання, національна сила, а речі ці оживля і становить непохибно на ноги єдиний язык.

У нас же на Україні і Галичині інтелігентного Українця-Русина можна пізнати не по мові, а тільки розпитавшись і докладненько розпитавшись хто він. Може це того так і ведеться, що всі ми хоч і звемо язык коштовним скарбом, але звертаєм на його увагу не дуже, думаєм, що ми і без рідної мови Українці, що і без рідного языка поставимо себе і всю темну масу на вищу культурну ступінь. Себто будуємо покрівлю, стелю, стіни і аж тоді вже згадуєм про основу будівлі — про підвалини!"

На статтю Іван Франко не відповів.

У Львівському літературно-меморіальному музеї Івана Франка (ф. 228) зберігається примірник збірки „В поті чола” 1890 року, на якому є автограф письменника. Колись автор подарував цю книжку Василеві Ротальському, вчителю з Дрогобича, з написом: „Щирому Приятелеви Ротальському прихильний Ів. Франко”. І додав вірш із циклу „Картка любові”:

Я буду жити, бо я хочу жити!
Не щадячи ні труду ані поту,
При ділі, що нам вік бересь вершити
Найду свою я тихую роботу.

Міг ще додати: „В поті чола”, проте цього не дописав. Це розумілося само собою...

Розділ IX

УГОДА

До цієї українсько-польської угоди, котру рекламували як угоду між поляками та українцями, себто русинами, назвавши її „новою ерою”, підштовхував сам уряд, найбільше у ній зацікавлений. Вона була лишень тактичним ходом у загальній політиці Австро-Угорщини, яка будувалася на засадах, основаних на правилах „розділяй і владарюй”, тобто це була політика розпалювання ворожнечі між народами монархії, яких цісар тільки у випадку якоїсь біди чи нещастя називав „коханими народами”. Русини серед тих „коханих народів” віддавна, ще з часів наполеонівських воєн, а опісля революції 1848 року, носили назву „тирольці Сходу”. У великій мірі до цього спричинилася, як не дивно на перший погляд, „справа Дегена”, яка стала причиною великого скандалу у вищих ешелонах влади. Обурювалися народовці, обурювалися москвофіли, обурювалися поляки. Останні не могли подарувати австрійській прокуратурі розкриття польських конспірацій на Україні; про роль у цій справі міністра закордонних справ Австро-Угорщини вони, очевидно, не знали. 14 листопада в сеймі з нищівною критикою галицької судової системи виступив представник „станьчиків” Станіслав Мадейський. Він, правда, ані словом не прохопився про справи Б. Вислоуха й С. Дегена, але було зрозуміло, що поляки вимагають жертви. Внаслідок цього прокурор Ян Гіртлер був звільнений з посади і переведений на провінцію, а президент крайового суду перемістився на посаду радника вищого суду. Були також понижені у своєму службовому становищі або й звільнені ті дрібніші чиновники, що надто запопадливо виконували розпорядження начальства. В жовтні 1889 року по Галичині поширилися чутки про можливу відставку намісника графа Бадені, котру також пов'язували зі „справою Дегена”, як про це повідомило „Діло” в № 261 за 1889 рік.

Про цю справу М. Павлик 5 грудня 1889 року відверто писав М. Драгоманову: „Процес наш, як уже певне знаєте, скінчився тим, що Гіртлерови велено згорі слідство застановити, тай покарано, між іншим

і через нас, і єго і президента крайового суду: першого скинено з прокурора і послано на провінцію, а другого на совітника до вищого суду, т. є. туди, відки прийшов був на президента. Є надія, що і намісник уломить голову, і директор поліції, і ще деякі дрібніші. Це було би певне, якби наші посли не так були поставилися щодо нашого процесу і нас — про що напишу далі.

Відки вийшов наш процес, нам доси темно. Не хочу я цьому вірити, але сказав нам чоловік певний, що буцімто донос вийшов від самого укр. архикрутія К[ониськ]ого, котрий буцімто написав, нашому наміснику чи кому, що, мовляв, такі і такі небезпечні у Вас люде з Росії (а вони в Росії з собою на ножах). Дивним дивом, слідство протів нас пішло якраз за кон[исьчи]ну, тобто за відірване України від Росії + відірване Галичини від Австрії, т. є. за те, в чім ми, арештовані, неповинні ані супротив Росії, ані супротив Австрії. Дізнавшися про це, ко-на страшенно перелякалася, бо була переконана, що у декого з арештованих найдено довгий київський лист про всяких людей (з питань, завдаваних у суду міні, видно було, що і за цей лист був донос, а з Галичан про зміст єго знало тільки нас два (я і Франко, — значить: можна було допустити, що донос на нас таки вийшов з рос. України). Тоді, після київських арештів сталось друге диво: ко-на переказала тут Полякам і Русинам: мовляв, ратуйте нас усіх! Звісно, Русини й пальцем не кинули для того, щоби застановити слідство, з котрого після розправи все-таки було би видно, що на Україні є якийсь рух національний, на котрий би рос. правитель-ство було накинулося. Одні Поляки (звісно, деякі) старалися через Відень і тут. власти (без намісника й т. і.), щоби наше діло скінчилося навіть без акту оскарження, для котрого і так не було підстави (тільки, що маніяк Гіртлер і др., для вратованя своєї чести, на котру з усіх боків напосілися, певне сам був би видав акт). Я це діло добре знаю, бо сам був посередником і між Поляками і між Русинами. Особисто я тільки й того бажав, щоби дійшло до розправи, бо іменнє я, на котрого абсолютно нічого не було, міг був порядно наговорити Австрії в такім дусі, як Ви писали, — та треба було мати увагу на Росіян; нарешті жаль стало й ко-ни, щоби не пропадала за цапову душу. Тільки ж Поляки робили своє, звісно не за нас, а через те, що цілий процес пішов проти українства в Росії, а вони-ді, всі Поляки і Австріяки бажать Русинам добра! В Росії ж, дякуючи тому, що до нас причеплено великорусів та ще й генеральчат рос., в верхах на справу арештованих у нас Росіян поглянуто з іншого боку, т. є. взято їх за москальофілів, котрих Австрія, чи то радше Поляки переслідують. Воно й справді: і для нас вигідно в Росії, що нас тут скомпанували з Д[еген]ами, і для Росіян тут було вигідно, що

їх скомпоновано з нами двома (мною й Франком), про котрих уже й годі подумати, щоби ми були рос. шпіонами чи їм помагали. А то були би, бідні, сиділи бог зна доки. Сяк-так, а й їм це вийшло в Росії на добро, бо, як міні пишуть, ніхто їх і не тикає, так що мабуть і все інше, як університет, піде гарно. Поки що, не маємо тільки звістки про Кіст[яковського]. Наш процес у загалі дає добрі зачіпки для пояснення взаємин між Українцями і Великорусами, а також для потреби консолідації гал. Русинів супротив гонителів Фараонів. Патріоти рускі трохи це й зачепили навіть у соймі, тикаючи безпідставні моск. і соц. рев. процеси. Жаль тільки, що стали на половині дороги: нас обох із Фр. вилучили, допускаючи, що ми можемо бути й винні, а тимчасом предержавним властям того тільки й треба. Коли ж ми винні, значить, і на далі можна буде нас чіпатися, а так як фактично тепер увесь руский рух не обходиться без нас і мало хто з Русинів не має з нами якого-небудь діла, то власти й мають порядний мосток до всего р. руху. *Так дурням, чи то високим політикам і треба!* А тимчасом якраз тепер ми оказались найменше з усіх зачеплених (п. б. части народоуців!) винними, і в цілім нашім процесі вийшли наверх усі хороби гал. судів. Та ми непременно введемо нашу справу в раді державній”.

„Таким чином, — зауважує Чорновіл у своїй монографії „Польсько-українські угоди 1890-1894” (Львів, 2000 р.), — на поч. 80-х років в уряді гр. Е. Таффе переважав погляд на українців як на найбільш податливий для соціалістичної пропаганди елемент. У зв'язку з цим влада більше симпатизувала москвофілам, з якими шукає спільної мови навіть після процесу Ольги Грабар. Ситуація змінилася лише в другій половині 80-х, коли внаслідок дипломатичного конфлікту з Росією Відень за порадою німецького канцлера О. Бісмарка починає вбачати в українцях потенційного союзника на випадок війни з Росією. Проте, як і раніше, до приїжджих до Галичини наддніпрянців ставляться насторожено, вважаючи їх або ж соціалістами, або ж панславістами. В цьому відношенні показовою була „справа Дегена”, котра внаслідок дивовижної некомпетентності міністра закордонних справ графа Г. Кальнокі поставила під знак запитання існування ледь не всього українського руху в Наддніпрянщині. Подібні непорозуміння мали місце і щодо поляків: з одного боку поліція інспірувала виникнення у Львові підпільної організації із самостійницькими гаслами, а з другого, організувала суд над польськими самостійниками.

Все ж „справа Дегена” була скоріше дошкульною помилкою міністра закордонних справ, ніж свідомою діяльністю, спрямованою на придушення українського руху. Завдяки отриманій протягом 1885-1888 рр.

інформації у нього формується міцне переконання підтримати боротьбу українців проти Російської імперії. Разом з тим гр. Г. Кальнокі розуміє, що це можливо лише при умові погодження українців з поляками, в зв'язку з чим він починає активно втручатися в польсько-українські стосунки, насамперед в Галичині".

На думку І. Франка, „справа Дегена та надужиття уряду”, а також вибори до галицького сейму 1889 року, які „випали світло для русинів, особливо народолюбів”, привели до активізації радикальних елементів, першим кроком яких можна вважати видання часопису „Народ”.

Вибраних депутатів називали послами, а термін їх повноважень тривав шість років. Галичина була однією з 11 провінцій монархії, і в Державну Раду, найвищий орган влади, посилала „для захисту своїх інтересів” 63 послы від усіх курій. Усього в парламент входило 353 послы. Великі землевласники вибирали своїх послів окремо. Вони творили свою курію, яка посилала у Відень 20 послів, тобто майже третину. Мешканці міст від своєї курії посилали 13 послів. Цісар не дуже любляв капіталістів та торгівців, бо їхня курія мала право вибирати тільки трьох послів. Четверта курія, до якої входили села та містечка, вибирала 27 послів. 27 послів із 63! З усієї імперії від четвертої курії входило 132 послы, тобто третина від усіх.

Допомагав парламенту радити Галицький сойм. Він складався із 150 послів. Сім „послів” призначалися цісарем, а решта вибиралися по куріях. Рішення сойму вважалось правомірним, якщо за нього голосувало більше половини членів сойму. Селяни могли обирати 74 послы. З отого поділу на курії виходило, що один посол-дідич вибирався від 500 панських душ, міський посол — від 36 тисяч чоловік, а селянський — від 200 тисяч. Душа дідича у Галицькому соймі важила 250 душ, а селянського посла — 80 тисяч душ. Один виборець із першої курії „вартував” 300 виборців із селянської курії.

Однак вага вагою, але селяни були вкрай обмежені виборчими правами. Право голосувати мали тільки чоловіки. Та й то не всі. Перед виборами складався список. Чисто на демократичних началах. Першим у списку йшов той, хто платив державі найбільше податку. Потім той, хто менше, і так аж до тих, хто платив 5 золотих. До списку не вносилися ті, хто не мав власного ґрунту, хати, був слугою, робітником чи зарібником. Виходило так, що на селі мав право голосу один чоловік з 15 душ населення. Аби було ще менше бажаючих голосувати, список демократизувався. Низ відкидали.

Для першої курії вибори проводили раз і таємно, а для інших курій — у два етапи. Перший — правибори. Ті, що мали право голосувати, обира-

ли виборців. „Таких собі міні-послів”, — як жартували в ті часи. Міні-посли вибирали справжнього посла. Посол мусив бути представником якоїсь партії. Партій у Галичині було багато. Щоб вибрати селянського кандидата на посла, необхідно було, як писав „Хлібороб”, висунути якійсь партії свого протикандидата і щоб за нього проголосувала лише та третя частина виборців, яка голосувала за „свого”, селянського посла.

Про „конечність” нових виборів, звичайно, було оголошено в пресі. „Діло” про це повідомило у суботу 15/27 квітня 1889 року у 83-му номері: „Сойм галицький розв’язаний, і вже в найближчих днях можна очекувати розписання нових виборів. Всі вісті і ознаки вказують на те, що рішаччі сфери дійшли до пересвідчення, що теперішній стан в Галичині, де Русини майже виключені були з репрезентації краю, не дасться далі утримати. Відповідно до того погляду мали б і власти правительственні дістати припоручене, щоби з більшою безсторонністю, ніж доси, поступати на виборах. Кандидатури старостів мають бути усунені або дуже ограничені.

З Поляків одна часть звикла йти за інтенціями правительства, друга прийшла також до пересвідчення, що виеліміноване Русинів з сойму навіть польській справі не принесе так великого пожитку, як моральна шкода, котрої дізнають через те хоч би від опінії публічної. Вправді і тепер ще є межі ними немало таких, котрі раді би ані jednego Rusina nie dopuścić do seimu, але девізу таку ледве чи хто би голосно поставив”.

№ 87 „Діла” від 20 квітня/2 травня в розділі „Новинки” повідомив: „Вибори до галицького сойму — як телеграфують з Відня до Czas-у — відбудуться: дня 2 н. ст. липня з сіл, д. 4 липня з міст і комнат торговельних, а д. 9 липня з більших посілостей. Правивбори відбудуться в червни”.

Ще 1888 року народовці вирішили йти на ці вибори спільно з москвофілами „в ім’я народу” проти „спільного противника”, хоч дійти згоди було нелегко, та все ж її вдалося досягти. Було домовлено, що керуватиме виборами Головний руський виборчий комітет, створений 17 квітня 1889 року (про його створення „Діло” повідомило у № 78 від 6/18 квітня 1889 року). Очолив комітет Т. Бережницький (народовець), заступниками голови стали Олександр Огоновський (народовець) і Б. Дідицький (москвофіл), секретарем — К. Левицький (народовець). До складу комітету увійшли шість соймових послів (із них 5 народо-вців), 14 (по 7) представників „Народної Ради” (народовці) та „Руської Ради” (москвофіли), а також 2 представники митрополита.

Зрозуміло, що подібний Центральний виборчий комітет створили і поляки на чолі з графом Адамом Сапегою, який і очолив реалізацію ідеї українсько-польської угоди. Поляки за згодою намісництва погодили-

ся відступити у спілці аж 7 місць. Намісництво видало розпорядження, згідно з яким старостам заборонялося брати участь у виборах. Намісництво було вирозуміле на пропозиції А. Сапеги тим більше, що наприкінці 1888 року місце малоініціативного галицького намісника Р. Залеського зайняв аж надто активний, як виявилось через кілька років, Казимир Бадені, який добре знав українську натуру, маючи свій маєток у Буську, і розумів, що тих 7 крісел не тільки не будуть жодною втратою для поляків, але й українцям жодної користі не принесуть, бо через деякий час ті українці між собою пересваряться.

Однак фактична основа порозуміння між „поляками” та „українцями”, яка базувалася на цих 7 кріслах, не викликала великого ентузіазму серед польської шляхти в Галичині. Більше того, ця ідея спричинила шалений опір, а її опозиціонерам сприяли до того ж об’єктивні причини, оскільки від даної справи майже одночасно відійшли А. Потоцький (через смерть) і А. Сапега (через важку хворобу), внаслідок чого помінявся весь склад львівської секції Центрального виборчого комітету: до керівництва прийшли україножери С. Поляновський, який став головою, та Ц. Козебродський — як його заступник. С. Поляновський був братом шановної власниці з Кукезова, над якою разом із її сином Адамом недавно закінчився судовий процес, котрий ліг в основу незакінченої повісті Івана Франка „Основи суспільності”. Тільки через те, що вона недописана, в ній не знайшли місця ні адвокат Дулемба, який, до речі, був адвокатом Дегенів, ні фанатичний прокурор Гіртлер, ні посол на крайовий сойм С. Поляновський, який „зарубав” угоду.

Польський виборчий комітет не підтримав народовські кандидатури, і лише наприкінці його передвиборчої відозви вмістився абзац із закликом звернути „бачність” на русинів, „usposobnionych pojednawczo i życzliwie dla Polaków”. Врешті-решт спроба угоди закінчилася нічим іншим, як порозумінням народівців із москвофілами, про що писало „Діло” в № 124. „Вся Русь мусить стати до борби як один муж, — писало „Діло”, — кожний з нас мусить доложити всіх сил і на боєвищі явитись лично. Кожного Русина обов’язком буде прийти в поміч руським передвиборчим комітетам повітовим, ніхто, під п’ятном зради на народі своїм, не сміє стати осторонь, а в тих, що будь-то для „świętej zgody” подали або подадуть руку противникові, Русь мусить кинути прокльоном”.

Головний руський комітет зайнявся практичною організацією виборчої кампанії. Ще в середині березня 1889 року „Діло” закликала „русських патріотів” розпочати в повітах підготовку до виборів, бо „пора показати нашу силу” всупереч усім, хто стверджує, що „русська справа не має рації екзистенції”.

Політична програма, якою мав керуватися український електорат на виборах, була остаточно сформульована у відозві Головного руського виборчого комітету від 8 червня 1889 року. В її основу покладено тезу, що українці перестали бути „малолітніми дітьми” і не потребують польської опіки, а відтак повинні стати реальними господарями на своїй землі. Відозва закликала зробити чіткий національний вибір: „Як не буває, щоби Поляки свої голоси давали на Русинів, як ніде в світі не чувано, щоби Чех або Словінець голосував на Німця або Німець на Чеха та Словінця, так нехай вже раз устане і у нас той звичай, котрий нам перед цілим світом найбільшу неславу, а дома найбільшу шкоду приносить, що руські голоси при правиборах чи при виборах падають на не-Русинів”.

Далі пішло узгодження кандидатур в українському середовищі і, як можна було передбачити, почалася типова гризня між старорусинами та народовцями, однак уже 29 червня 1889 року були опубліковані списки 40 українських кандидатів, репрезентантів обох партій, затверджених Головним руським виборчим комітетом для 44 східногалицьких сільських округів. Із них 15 осіб були юристами, 11 — священиками, 6 — викладачами навчальних закладів, 1 — міщанин, 4 — селяни, а також — редактор газети „Діло”, посол до австрійського парламенту, податковий інспектор.

Зрозуміло, що суперечності загострилися ще сильніше в ході самих виборів. І все ж ті з польської сторони, хто перед тим ратував за угоду з українцями, не покидали надії, що рано чи пізно така угода буде — і тим диктувалася їхня поведінка на виборах. Так князь Лев Сапега в Борщеві закликав вибирати русина, князь Володислав Сапега в Чеканові зрікся своєї кандидатури на користь русина; бургомістр Теревовлі Юліан Ольпінський пообіцяв виборцям підтримувати в соймі всі заходи русинів (і обіцянку виконав); кандидатуру К. Телішевського в Турці підтримав навіть польський виборчий комітет. Однак це всього лиш винятки...

Посада посла передбачала великі вигоди і переваги. Поляки, умовно розділені на правих та лівих, зайняли переважаючу більшість у соймі, але в порівнянні з виборами 1883 року їх було менше. Праві нараховували 70 послів. Їм протистояли ліві — 21 посол та невелика (3 особи) група польських селян, які після тривалої перерви знову з'явилися в соймі. Окреме місце в структурі новообраного представництва займав український клуб, який налічував 16 послів (уперше за останні майже три десятиліття кількість українців зростає). Решта 41 посол (у тому числі намісник, маршалок, члени крайового віділу, єпископи) формально залишилися поза сеймовими сторонництвами, але фактично значна їх частина тяжіла до правіці.

Список обраних українських послів опублікувало „Діло” в № 138 за 21 червня/3 липня 1889 року. Всі послы йшли від селянської курії. В окрузі „Калуш” мандат посла отримав Ю. Романчук, в окрузі „Дрогобич” — В. Охримович, „Підгайці” — Д. Савчак, „Снятин” — о. К. Гаморак, „Золочів” — Л. Рожанківський, „Жидачів” — М. Герасимович, „Коломия” — Т. Окуневський, „Жовква” — М. Король, „Стрий” — М. Антонович, „Збараж” — о. М. Січинський, „Надвірна” — К. Мандичевський, „Богородчани” — О. Барабаш, „Станіславів” — Й. Гурик, „Рудки” — О. Стеців, „Турка” — К. Телішевський.

Народовців і старорусинів було обрано порівну: по 7. До перших належали Ю. Романчук, Т. Окуневський, Й. Гурик, К. Гаморак, Д. Савчак, М. Січинський, К. Телішевський; до других — М. Антонович, О. Барабаш, М. Герасимович, Д. Кулачковський, М. Король, Л. Рожанківський, І. Сірко. К. Мандичевський та К. Охримович пройшли як урядові кандидати.

У Турківському повіті польський Центральний комітет підтримав К. Телішевського, але в Тернополі не обрали О. Барвінського. У Коломийському повіті без особливих труднощів сеймовий мандат здобув Т. Окуневський. У Жовківському повіті, незважаючи на низьку активність українських виборців, посольський мандат здобув старорусин М. Король. На Сокальщині більшістю лише у 5 голосів шляхом великих зловживань був проведений С. Поляновський (проти А. Вахнянина). Уживалися всі заходи для повалення кандидатури Ю. Романчука в Калузькому повіті. Його суперником був маршалок повітової ради С. Коморницький. Повітовий виділ розіслав листи до війтів, де вказувалося, що з огляду на значимість сеймових виборів слід „старатися конечно забезпечити кандидатуру пана Станіслава Коморницького”. Всупереч тиску і відвертим спробам підкупу виборців „тріумф побіди над гордим і могучим противником” випав Ю. Романчуку. Натомість голова „Народної Ради” Олександр Огоновський, що балотувався по двох округах, не був обраний у жодному.

Найбільше постраждали політики, близькі до А. Сапєги, тобто ті, хто хотів угоди. Поляки не бачили необхідності йти на поступки українцям. Вибір проукраїнського кандидата, навіть якщо він був поляком, розцінювався польським громадянством як факт початку витіснення польськості зі Східної Галичини.

Різке збільшення українських послів у соймі примусило поляків загальмувати процес угоди. Краківські консерватори висловлювали найбільшу стурбованість із приводу „великого напливу нових елементів”, здатних зруйнувати засаду суспільного солідаризму, а відтак — уможливити

повернення централізованої системи. Як особливо негативний факт виборчої кампанії трактувалося повстале на повний зріст „питання антагонізму та соціальної особистості, питання сепаратизму та кастовості селянської і демократичної”. Українське питання в післявиборчих коментарях „Czasu” посідало другорядне місце. Краківські консерватори вбачали проблему не у зростанні чисельності українських послів, а в їх „якості”. Наголошувалося, що замість „добрих і політично певних Русинів” у новому соймі „засяде поруч із Русинами також гроно здекларованих святоюрців”, які й надалі розвиватимуть засади міжнаціональної ворожнечі („святоюрці” мали право тішитися результатами виборів, бо в порівнянні з 1883 роком, коли їх було обрано двох, тепер, 1889 року, їх стало сім).

Поведінка „руських” послів у тозі захисників народних прав викликала серед поляків зневагу та відкрите глузування. Особливо дошкульними були глузування посла Розвадовського. Численна депутація „руських послів” мовчки зносила ті образи, і не знайшлося нікого, хто б протестував проти них, крім Теофіла Окуневського, який, чинячи по-рицарськи, викликав шляхтича на поєдинок. Останній виклик прийняв і навіть погодився битися на шпагах до першої крові. Окуневський ніколи не тримав у руках шпаги і, коли стали до бою, Розвадовський це зрозумів, але вийшло так, що він отримав удар шпагою і позбувся вуха саме в той момент, коли дивувався відвазі неофіта. Опісля з того приводу „Народ” у № 23 за 1 грудня 1890 року в статті „Радикальний посол” писав: „Коли тамтого року великопанський посол Розвадовський образив руский клуб, то з усіх его членів найшовся один тільки чоловік, др. Теофіл Окуневський, що чинно розправився за те з п. Розвадовским. Поступок д-ра Окуневського був радикальний, і ми й через те назвали его радикальним послом. Коли ж сего року одна частина клубу пішла на те, що вище розказано, а друга — москальофіли показалися, в промові д-ра Антоневича, крайніми реакціонерами та сервілістами (д-р Антоневич заявив, що москальофіли не думають приймати русько-української літератури, бо вона вся смердить Женевою і змагають до зруйнованя всіх читалень народних, бо вони ширять „анархію” та „деморалізацію”, остаточно ж заявив згоду з програмою народовців, з тим додатком, що коли народовські бесідники заявили ограничену лояльність для Австрії, то москальофіли заявляють лояльність без границь); коли всі ті рускі послі, народовці і москальофіли, що завше так гриміли против єзуїтів та Змартвихвстанців, тепер, при дебаті над запомогою для сих остатніх 27 падолиста, мовчали, мов води в рот набрали, а частина їх навіть голосувала за запомогою для Змартвихвстанців, — то знов таки один д-р Окуневський, на власну руку заявив рішучо, що голосувати буде против названої

позиції, через те, що такі патри в свій час погубили і Польщу, і Україну, і тепер гублять тай губити будуть Русинів та й Українців. Протип них повинен завше чутися протест, поки хоть одна руска душа засідає в соймі. При тім д-р Окуневский відповів панам Полякам та й п. намісникові — котрі радили Русинам записуватися під прапор західно-європейської культури і католицизму, — що сих двох речей годі мішати в одно, бо католицизм завжди ставав протип правдивого поступу і правдивої культури, що доказують такі жертви, як Галілей, Гус і Джордано Бруно, з котрих першого мучено, а двох остатних навіть спалено. Тим то д-р Окуневский і заявив, що під прапор католицизму, а тим самим і під прапор наших владик ніколи не піде, як не піде і під прапор православ'я, котре було й є слугою темноти та деспотизму.

На другий день наш митрополит С. Сембратович забрав голос і виразив свій жаль, що син такого примірного священника, чоловік, котрий колись в гімназії був такий смирний та набожний, обізвався так про католицизм. На се заявив д-р Окуневский, що в соймі нема поповичів, а є послы, і він, яко посол, ще раз каже, що своїх слів не бере назад, що при своїх поглядах стоїть і стояти буде і ніяких упімнень від ніяких властей не прийме. Вкінці додав д-р Окуневский, що говорить се під відвічальністю ще не верифікованого посла (як звісно, сойм і доси не потвердив вибору д-ра О. і соймова більшість могла би уневажнити его вибір).

Сими своїми виступами д-р Окуневский став фактично на ґрунт одної з головних основ нашої радикальної партії — раціоналізму, став чинно на бік нашої радикальної партії та один у соймі спротивився угодивій політиці з усіма її наслідками, став на бік опозиції супротив правительства взагалі. Підносимо сей факт радо, тим більше, що він дає нам право надіятися на поміч д-ра Окуневского при організованню опозиції супротив правительства в тім напрямі, що вилужений в передовій статті. Сподіємося, що провінція попре нас громадно. Редакція”.

„На жаль, — писав Іван Франко у „Нарисі історії русько-української літератури до р. 1890”, — руська сеймова делегація зараз під час першої сесії не видержала своєї ролі — острої, легальної та речової опозиції, на яку ступила була зразу, і, піддавшись неясним обіцянкам намісника Казиміра Баденього та неясним натякам на цісарську волю, що буцімто бажає згоди русинів з поляками в Галичині, на остатнім засіданні зимової каденції 1890 р. устами Романчука проголосила акт зовсім неясної угоди русинів з поляками, в якій з-поза загальних фраз про народну самостійність виразно визирала тільки надія на „зміну системи”, під якою найпростіше було розуміти протегування урядом тих русинів, що будуть іти йому на руку і мовчати про кривди народних мас”.

Для Франка та його однодумців настала пора діяти.

Угода мусила бути і була. Правда, не 1889 року, а пізніше. 16 польських місць, які в соймі мало що важили, але були чесно здобуті народовцями навпіл із москвофілами, давали „руському клюбу” послів можливість по-інакшому говорити з урядом через діяльного та активного намісника Бадені. Справою узгодження вимог зайнялися руський посол К. Телішевський та К. Бадені. Руський посол узгодив із намісником, які проблеми найбільше печуть руський народ. Їх потрібно було вирішувати негайно, а полягали вони в наступному: утраквізм (двомовність) усіх учительських семінарій, відкриття ще однієї руської гімназії в Східній Галичині, кафедри історії України у Львівському університеті, забезпечення руській мові рівноправності з польською та німецькою, „відповідна репрезентація в ділах законодавчих”, народовець у міністерстві освіти, „поворот урядників русинів з Мазурщини на Русь” (тих, що отримували призначення в етнічні польські райони, що сприяло їх асиміляції). Деталі цієї угоди були оприлюднені К. Телішевським у № 176 „Руслана” за 1902 рік.

Про угоду, яка відображала кровні інтереси руського люду, знала дуже обмежена кількість людей, і тепер проблема полягала в тому, як цю угоду ефективніше і найпереконливіше проголосити. Особливо „пожадано було” подати її так, буцім це ніяка не змова чи зрада інтересів руського народу в Галичині, не чиясь особиста користь, а народна.

Відвагу зробити це взяв на себе К. Телішевський. 25 листопада 1890 року він на засіданні сойму щодо питання крайового бюджету ні з того, ні з сього почав закликати всіх до згоди і „згідного поступування і згідної праці”. Цього було замало, і з тих закликів мало хто з невтаємничених щось зрозумів. Тоді взяв слово Ю. Романчук. Він перерахував кривди, які зазнавали українці від поляків у Галичині, заявив про відданість тих українців Відню, а потім раптово, ще раз запевнивши, що русини є і залишаються „тирольцями Сходу”, ефектно звернувся до польських послів, що куняли, фразою: „Супроти Вас, панове, скажу тільки: хочете згоди, то ми до згоди все готові, а если ж хочете конче борби, то підіймемо борбу. О ласку просити не будемо, борби не страхаємося, згоду приймемо радо”. Якщо заклики К. Телішевського можна було розцінити як досить туманні, то після виступу Ю. Романчука все ставало на свої місця: народовці пропонували угоду. Наступного дня слово взяв „станьчик” Станіслав Мадейський. Наприкінці свого виступу він дипломатично запитав, хто стоїть за виступом Ю. Романчука, і чи дійсно русини „готові йти разом з нами”. Після короткого й ділового виступу К. Бадені стало зрозуміло, що Ю. Романчук діє з його відома.

Угода стала доконаним фактом. Її проголосив той, хто називався опікуном і батьком руського народу, в турботах за який він посивів. Той, хто буде кидати громи й блискавки на Івана Франка, що осмілився у статті „Дещо про себе самого” сказати, що не любить Русі та її проводирів, а любить народ. У статті „Смутна поява”, надрукованій 13 травня 1897 року в газеті „Діло”, він закидав Франкові, що той не патріот, і рекомендував йому зійти з політичної арени.

На шостій сторінці книги „Мій Ізмарагд”, що з’явилася 1898 року, надрукований вірш „Ти, брате, любиш Русь...”, який зараз відомий під назвою „Сідоглавому”. Вірш написаний 14 жовтня 1897 року, а назва „Сідоглавому” з’явилась у збірці „Давне й нове”, що була другим — „побільшеним” — виданням „Мого Ізмарагду” (вийшла накладом Українсько-руської видавничої спілки 1911 року).

Ти, брате, любиш Русь,
Я ж не люблю, сарака!
Ти, брате, патріот,
А я собі собака.

Ти, брате, любиш Русь,
Як хліб і кусень сала, —
Я ж гавкаю раз в раз,
Щоби вона не спала.

Ти, брате, любиш Русь,
Як любиш добре пиво, —
Я ж не люблю, як жнець
Не любить спіски в жниво.

Ти, брате, любиш Русь
За те, що гарно вбрана, —
Я ж не люблю, як раб
Не любить свого пана.

Бо твій патріотизм —
Празнична одежина,
А мій — то труд важкий,
Гарячка невдержима.

Ти любиш в ній князів,
Гетьманя, панування, —
Мене ж болить її
Відвічне страждання.

Ти любиш Русь, за те
Тобі і честь, і шана,
У мене ж тая Русь —
Кривава в серці рана.

Ти, брате, любиш Русь,
Як дім, воли, корови, —
Я ж не люблю її
З надмірної любови.

Цього поетові здалося замало, і в третій книзі журналу „Житє і слово” він додав ще декілька афоризмів:

„Любов не обов'язкова, та почуття обов'язку обов'язкове.

Сліпа любов, як і сліпа віра, родить фанатизм і нетолеранцію.

Хто твердить: люблю свій народ, а не сповнює своїх обов'язків зглядом того народу — брехню твердить.

Справедлива увага — се хірургічна операція: болить і помагає; несправедлива увага — се сліпий вистріл: не болить того, на кого був вимірений, а тільки робить стрільцеві сором.

Посол Вельовеїський прилюдно заявляє, що любить русинів. Ну, кого такі пани люблять, того я з спокійним сумлінням можу не любити.

Переїдімо насамперед „собачу” азбуку, а там чень дійдемо й до ідеальної премудрості.

„Коли я зле сказав, докажи се, а коли добре сказав, за що ж мене б'єш?” (Євангеліє Йоанново, XVIII, 24).

„Уж если он и останется собакой, так пусть же не от меня об этом узнают, пусть не я выдам его!” (Н. В. Гоголь, „Мертвые души”).

Polsko! lecz ciebie błyskotkami łudzą;
Pawiem narodów byłaś i papuga;
A teraz jesteś służebnicą cudzą.
Choć wiem, że słowa te nie zadrzą długo
W sercu, gdzie nie trwa myśl nawet godziny...
Mówię, bom smutny i sam pełen winy.
Przeklnij, lecz ciebie przepędzi ma dusza,
Jak Eumenida przez węzowe różgi.

(J. Slowacki)

У перекладі Максима Рильського ця поезія виглядає так:

Тебе, о Польще, надять блискітки,
Ти павичем була серед народів,
Папугою! Тепер у наймички
Пішла чужинцям, всім на сміх і подив...
Та що слова! Ти й не почувеш їх!
Всі винні, всі, — я винен більш за всіх...
Клени мене! Бич у руці моїй,
Як Евменіда, хай тебе скарає!

„Від народного обов'язку сам Бог не може звільнити; нахваляється звільнити від нього сатана”...

Наприкінці 1890 року в атмосфері „всезагального піднесення” відбулися другі загальні збори „Народної Ради”. Звітуючи, Ю. Романчук виклав умови угоди. Ці умови в основному повторювали зміст пропозицій К. Телішевського намісникові. Їх збагачено лише чотирма вагомими доповненнями: паралельні класи в трьох гімназіях (у Станіславові або Коломиї, в Тернополі або Бережанах і в Стрию або Самборі), оголошення руської мови другою викладовою мовою Львівського університету, поділ крайової шкільної ради на польську і руську секції, окружні шкільні інспектори-народовці. Пропонувалася також низка заходів, які повинні б усунути москвофілів з вищих посад у церковній ієрархії.

Оце й усе! Отакими бачилися найнагальніші потреби руського люду, що вмирав від епідемії, пухнув з голоду і був наймитом у власній хаті...

Судячи з публікацій „Діла”, народовці цілого краю сприйняли угоду не просто із захопленням, а із дуже великим ентузіазмом. По всьому краї організовувалися віча. „Діло” друкувало телеграми із словами визнання Ю. Романчукові і товаришам, і їм, здавалося, не буде кінця. Часописи писали про „нову епоху”, „нову добу” та „нову ситуацію” в житті галицьких русинів.

Наприкінці грудня відбулися чергові збори „Народної Ради”, які повністю підтримали політику Ю. Романчука. Додому його відправляли під спів „Це не вмерла Україна” (про це писала „Правда” за січень 1891 року).

В таких умовах підготовки угоди і народжується відома радикальна партія, а № 20 часопису „Народ”, який вийшов 15 жовтня 1890 року, нараз із безпартійного органу стає органом „Русько-української радикальної партії” і на першій сторінці друкує програму цієї партії, в преамбулі якої повідомляє: „Зваживши, що теперішні економічні, політичні і культурні потреби нашого простого народу і інтелігенції такі, що обі наші старші партії — народовска і москальофільска, — при своїх основах і

цільях, не в стані заспокоїти тих потреб, — ми, руско-українські радикали, порозумівшись приватно в днях 4. і 5. н. ст. жовтня 1890 р., виступаємо отсе яко нова партія під назвою *Руско-українська радикальна партія* з ось якою програмою”.

Ця програма складалася з „програми максимальної”, чи, кажучи більш звичною лексикою — „програми-максимум”, та „програми мінімальної”, тобто „програми-мінімум”. У першій, тобто програмі-максимум зазначалася мета партії щодо суспільно-економічних, політичних та культурних справ:

„А. ПРОГРАМА МАКСИМАЛЬНА

- 1) *В справах суспільно-економічних* змагаємо до переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціалізму, т. є. хочемо колективного устрою праці і колективної власності средств продукційних.
- 2) *В справах політичних* хочемо повної волі особи, слова, сходин і товариств, печаті і сумління, забезпечення кожній одиниці, без ріжниць пола, якнайповнішого впливу на рішане всіх питань політичного життя; автономії громад, повітів, країв, у справах, котрі тільки їх дотикають; уділення кождому народови можності якнайповнішого розвою культурного.
- 3) *В справах культурних* стоїмо на ґрунті позитивної науки, за раціоналізмом в справах віри і реалізмом в штуці, і домагаємося, щоби всі здобутки культури і науки сталися власністю всего народа”.

Програма-мінімум була більш детальна і передбачала проведення різного роду реформ для покращення матеріального добробуту „всіх робітних людей” та знищення всілякої експлуатації. Зокрема, в реформах, які мали стримувати „скорє творення прслетаріату”, тобто люмпенізації, передбачалося:

- „1) Знесене податку ґрунтового і взагалі річевого і заведење прогресивного податку доходowego з узглядненем вільного від оподаткування мінімум існування;
- 2) Виняте з-під екекуції такої кількості ґрунту з приладами господарськими, котра для удержання при життю родини рільника є конечно потрібна (мінімум екзистенції);
- 3) Заборона екекуції на субстанцію ґрунту а ограничене екекуції тільки на дохід з ґрунту;

- 4) Супротивляємося заведенню неподільності ґрунтів селянських яко средством до витворення маси пролетаріату рільничого;
- 5) Супротивляємося примусовому переведенню комасації, котре би грозило покривдженем бідніших селян, але стоїмо за підпиранем добровільної камасації через усякі улешнення податкові, стемплеві і правні;
- 6) Супротивляємося заведенню цла на продукти рільні і всі продукти конечно потрібні до життя, бо се утруднює існування біднішим верствам, а допомагає тільки до збагачування заможних капіталістів; взагалі єсьмо противні всякому протегованню богатирів і капіталістів на шкоду бідних верстов”.

Далі йшли реформи, метою яких було створення постійної громадської організації „народної продукції” як єдиного способу розв’язання суспільного питання. Тут радикали заявляли:

- 1) Щоби дотеперішня спільність громадська, де вона ще існує, не розпадалася, єсьмо за безоглядним заказом ділення громадського добра;
- 2) Маючи на цілі, щоби вся земля з часом в дорозі правній, перейшла на власність громад, уважаємо потрібним публічне допомагане громадам при набуванні на власність громадську земель лежачих в їх границях, через признання громадам реального права першенства при всяких ліцитаціях і продажах з вільної руки і через утворення відповідної кредитової й операційної інституції для достарчування фондів на такі закупна;
- 3) Задля тої самої цілі єсьмо за зреформовання устави спадкової в той спосіб, щоби безтестаментарне наслідування землі було ограничене лише до найближчих крєвних (напр., до 3-ого коліна) і жінки, а щоби ґрунт спадковий переходив на власність громади без огляду на те, чи се ґрунт рустикальний, чи домінікальний.
- 4) Для виобразування селян в господарці громадській, єсьмо за основанем публічних інституцій господарсько-наукових і за організацією фахового надзору над господаркою громадською;
- 5) Для виобразування народа в продукції промисловій і в техніці циркуляції продуктів, єсьмо за закладенем і удержуванем громадських спілок промислових і торговельних;
- 6) Взагалі єсьмо за найширшою організацією всіх людей робітних без ріжниць заводу в цілі самооборони против визискування з боку капіталізму і для взаємної помочи”.

Реформи „в публічній господарці скарбовій” передбачали:

- 1) Жадаємо, щоби через ограничене видатків на мілітаризм і віддане як найбільше діл адміністраційних в руки самих горожан, заведено якнайбільшу ощадність ві всіх видатках публічно-державних і тим способом улекшено тягар біднішим верствам і усунено всі міри фіскалізму, що сприяють економічний поступ особливо клас бідніших;
- 2) Для того жадаємо цілковитого знесення монополю соли, лоте-реї, зменшення оплат і тягарів фіскальних від спілкових підприємств, знесення податків посередніх від конечних потреб життя, а перенесення їх на предмети збиткові, знесення оплат від менших спадків і т. д. Взагалі, стоячи за запевненем кождому мінімум екзистенції вільного від податків, єсьмо за тим більшим оподаткованем великих спекуляційних операцій капіталістичних;
- 3) Жадаємо, щоби правительство спричинювалося до економічного піднесення краю — через регуляцію рік, охорону лісів, підпомагане мас робочих, а не капіталістів і визискувачів”.

Дуже важливими були задекларовані в цьому напрямку політичні реформи:

- „І. Зваживши, що русько-українській радикальній партії приходить ся поперед усього працювати в рамках Австрії, ми в общедержавних справах політичних будемо йти солідарно з усякою партією, котра змагати буде до отсих реформ політичних:
- 1) Заведено загального, безпосереднього, тайного голосованя і усунення всяких привілеґій політичних одних станів над другими, остаточно через знесенє курій виборчих при виборах до всяких репрезентацій державних, краєвих, повітових і громадських. Під правом голосованя розуміємо активне і пасивне право вибору. Право те повинно бути признане як мужчинам так і женщинам;
  - 2) Реформа теперішнього мілітаризму в такий спосіб, щоби виобразуване військове сталося ділом школи, щоби війська постійні були знесені і натомість заведено людове ополчення та щоби Австрія якнайдіяльніше виступила в сучасних змаганнях до усунення війн, в роді судів мирових міжнародних, розвою права міжнародного, зав'язування правдивих союзів мирових і т. і.;
  - 3) Запановане у внутрішній політиці Австрії правдивого автономізму, котрий би бачив силу монархії в якнайкращім куль-

турнім і національним розвою провінцій і народностей і в задоволюванню всіх їх жадань, котрі змагають до сеї цілі;

- 4) Рішуча боротьба з усякими обмеженнями свободи одиниці, корпорацій, провінцій і народностей в заспокоюванню своїх матеріальних і духових потреб; боротьба особливо через знесення всяких законів виймкових, з усякими реакційними, експлуататорськими і антигуманними змаганнями чи то одиниць, корпорацій, чи цілих систем урядових;
- 5) Популяризація юрисдикції через віддане справ дрібніших карних і цивільних до компетенції судів громадських, розширене атрибуції судів присяжних на всі важніші проступки і провини, знесення цензу при виборі суддів присяжних і поручення вибору головної листи громадам, заведення якнайкоротшої процедури усної в справах цивільних, безплатний вимір справедливості і відвічальність урядників за всяке порушення законів підчас урядованя — перед судом присяжних.

II. Зваживши, що русько-українській радикальній партії приходить ся працювати головно в східній Галичині, ми в справах краєвих будемо йти солідарно з усякою партією чи групою, котра змагати буде до отсих реформ краєвих:

- 1) Якнайширший розвій автономії краєвої так, щоби всі життєві справи були полагоджувані в самім краю;
- 2) Усунення централізму і бюрократизму в справах автономічних і адміністраційних і запевнення горожанам якнайбільшого безпосереднього впливу на хід усіх справ адміністрації автономічної і державної.

III. Зваживши, що розвій мас народних можливий тільки на ґрунті національним, русько-українська радикальна партія в справах національних змагати буде до піднесення почуття національної самосвідомості і солідарності в масах усього русько-українського народу через літературу, збори, з'їзди, товариства, демонстрації, відчити, печать і т. і. ”.

Останніми пунктами йшли „справи просвітні”, в яких наголошувалося на тому, що здобутки політичної науки мають стати надбанням усього народу. Радикальна партія заявляла, що буде домагатися:

„а) Щодо організації просвіти:

- 1) Цілковито безплатної науки по школах народних, середніх, університетах;

- 2) Організації державної публічної помочи для доставлення спроможності об'явуватися незаможним класам суспільним;
  - 3) Можності користання з науки в школах народних, середніх і університетах для всіх без різниці пола;
  - 4) Піднесення видатків на просвіту взагалі, а просвіту народну особливо;
- б) Щодо самої науки:
- 1) Переміни теперішньої системи шкільної з тим, щоби школи народні були уладжені в напрямі реальнім і подавали знане більш відповідне вимогам життя громадського;
  - 2) Переміни теперішньої системи шкільної в тім напрямі, щоби розширено обсяг наук природничих, а обмежено класицизм по середніх школах, щоби подавано здобутки позитивної науки і по питанням суспільним та природничим;
  - 3) Усунення з науки шкільної всякого догматизму.

Не обмежаючися на науку шкільну, русько-українська радикальна партія буде старатися популяризувати здобутки позитивного всесвітнього знання, особливо наук про справи соціальні та економічні”.

Як зазначалося в опублікованій програмі, її було прийнято „у Львові, 6 н. ст. жовтня 1890”. А підписали її „в імени присутніх на з'їзді др. Северин Данилович, Євген Левицький, Михайло Павлик, Іван Франко та др. Роман Яросевич”.

У цьому ж 20-му номері було опубліковане і звернення до читачів „Народу”. „З сим числом, — як зазначено в заголовку, — говорилося у цьому зверненні, — Народ стає органом партії. Не переменяє він тим ані своїх дотеперішніх основ, ані дотеперішнього напрямку, ані навіть тону, тільки що відтепер мусить писати виразніше, згідно з дальшими й ближчими цілями партії.

Щоби надалі не вийшло яке непорозуміння, мусимо зараз же зазначити наші відносини до своїх і чужих. Наші прихильники обов'язані відтепер підпирати Народ матеріально і морально; матеріально — поголовно передплатуючи Народ (і, розуміється, точно платячи); далі, присилаючи наддатки (спис котрих буде друкуватися в Народі) і врешті, вишукуючи для Народу чимраз більше передплатників; морально — присилаючи відповідні праці, до поміщування в Народі і дбаючи про такі праці від інших.

Не всякі праці відтепер будуть поміщувані в Народі, а тільки такі, що відповідають ось яким завданням Народу:

Народ має головню ширити, серед нашого народу й інтелігенції, всесвітні поступові думки і тим способом приєднувати якнайбільше прихильників для програми русько-української радикальної партії. Тим то все в Народі мусить бути писано якнайзрозуміліше для найширших мас нашої суспільності, тобто народу й інтелігенції. Зачіпаючи за найважніші події дня, тикаючи нашої суспільності і стоячи на ґрунті всесвітньої науки, Народ має розбирати й критикувати наш сучасний суспільний устрій, а також розбирати й критикувати жите й розвій нашої суспільності, особливо її назадницькі думки та привички. Тут мусимо докинути, що як досі, так і надалі Народ не може поступати так, як поступають органи наших старших партій, де хто тільки признаєся до партії, то вже зараз і вільний від критики свого поступованя. Народ критикувати буде прихильників чи членів русько-української радикальної партії на рівні з іншими людьми, а де в чому навіть остріше. Людина, котрій справді ходить о справу, а не о власну особу, — такою, фактичною критикою певне не образиться, обопільна ж прилюдна контроля й критика буде немовби сторожем і разом підоймою суспільної моральності як цілої партії, так і її поодиноких членів. З того погляду й люде не нашої партії в самім Народі можуть фактично критикувати наше поступованя, і всякі протестанти серед русько-української суспільності нехай будуть певні, що й їх голоси — натурально суспільного характеру — найдуть місце в Народі. Взагалі, редакція Народу, як досі, так і надалі, буде до своїх і не-своїх відноситися рівно критично, рівно безпристрастно.

Допіси будуть поміщувані в Народі тільки такі, в котрих підхоплено найхарактерніші прояви й черти нашої суспільності. А що члени нашої партії мають виступати сміливо й одверто, то й дописі треба, по змозі, підписувати власним ім'ям. Сухих матеріалів, строго научних, надто спеціальних розвідок і всяких нецікавих, хоть би й найцінніших праць, годі в Народі поміщувати. Поезії й повісті будуть поміщувані тільки такі, котрі мають глибше суспільне значіне. Народ не може бути ані чисто научною, ані хронікарською газетою, скажемо так, суспільною, живою, що має розбирати наше суспільне жите і старатися повернути его після основ нашої партії.

Просимо ж усіх людей, котрі схочуть як-небудь з нами зноситися, мати се все на увазі, щоби потім не бути в претензії до редакції”.

Програму радикальної партії опублікувало й „Діло” в № 226, що вийшов у суботу 6/18 жовтня 1890 року, пообіцявши в примітці, що „наш погляд на сю програму наведемо в понеділок”. Понеділковий номер (№ 227) від 8/20 жовтня прокоментував програму вбивчо: „Прочитавши сю програму, можна сміло приложити до неї нашу пословицю: голосні бубни за горами, а зблизька — звичайні тарабани”.

„Нова партія, — писав Іван Франко у нарисах „З останніх десятиліть ХІХ в.“, — що з натури речі мала бути хлопською, була заснована без участі хлопів. Але засновники мали в собі стільки запалу, стільки віри в свої ідеали і стільки критичного розуміння того, що робилося довкола них, що не сумнівалися в успіх розпочатого ними діла. І справді, заснування радикальної партії сталося початком небувалого у нас досі руху в народних масах. Віча, яких давніше було одно-двоє в році, тепер ішли раз за разом у різних повітах; звільна на перший план почали виступати збори за запросинами, без контролю властей. В народні маси кидано не чувани досі гасла: загальне голосування, свобода друку, податкові та аграрні реформи. Промови і реферати інтелігентних проводирів — то були цілі студії, виголошувані популярно і приступно. Серед селян появилися прекрасні бесідники, що поривали маси до ентузіазму; назви „радикал“, „радикальна партія“, хоч осміювані москвофілами і народовцями, приймалися серед народу; рівночасно з тим приймалася й назва „русько-українська“, що стояла в титулі нової партії. Хоча народовці раз у раз докоряли радикалам, що вони нехтують націоналізм, — радикали могли сміятися з тих докорів, бачачи, як під стягом радикалізму стає, власне, найсвітліша і національно найсвідоміша часть руського селянства”.

Створення радикальної партії та ріст радикального руху серед народу, як твердить Іван Франко у цій же праці, „були останньою і, мабуть, найбільшою радістю в житті Драгоманова. Він жив уже тоді в Софії, в Болгарії, де одержав був професорську посаду, але швидко захорував. Хворий, засуджений на смерть, він із молодечим жаром кинувся до праці, писав невтомно статті для „Народу“, популярні праці, полемічні замітки; написав цілі дві книжки „Чудацькі думки“ і „Листи на Наддніпрянську Україну“, де систематично, з широким мотивуванням викладав свої думки про національність і про способи праці над її підвищенням.

І з України звернено увагу на сей новий рух. Кониський з його „Правдою“ відходили чимраз більше набік; симпатії всіх світліших українців були по стороні радикального руху. На поклик Драгоманова обізвався дехто з готовністю нести й грошову підмогу радикальним виданням; серед української молодіжі набиралося чимраз більше таких, що допомагали видання своїми працями”.

Від перших кроків свого існування радикальна партія повела рішучу боротьбу проти угодовської політики Ю. Романчука, на що відразу відреагувало „Діло“. 30 листопада/12 грудня 1890 року воно опублікувало статтю „Радикали“, яка і розпочала дискусію народовців з радикальною партією. „По проголошенню нац. і політ. програми галицької Руси послом Романчуком в соймі, — писало „Діло“, — можна було

наперед відгадати: хто против неї виступить? А вже ж не могло бути сумніву, що побіч „об'єдинителів” виступлять також „радикали” під проводом пп. Михайла Павлика і Івана Франка. Як „об'єдинителям” в програмі Романчука не могла сподобатись точка про самостійний розвій руської народності, — так знов „радикалам” не могло подобатися, здаєсь, більше точок програми, але головна точка „вірність для греко-католицької церкви”. Тому й не дивно, що „Народ”, орган пп. Павлика і Франка, говорить: „посол Романчук висказав щось таке, що він назвав програмою галицьких Русинів”. Тото „щось таке”, що п. Романчук назвав програмою Русинів, було основно умотивованя в соймі з огляду на реальні інтереси мільйонів галицько-руського народу, а чей же годі від п. Романчука жадати, щоби він інтереси мільйонів посвятив амбіції купки „радикалів”, котра притьмом хоче з мотикою кидатись на сонце, — котра, хоч „реалізм” у неї дуже часто на устах, ставить програму фантастичну, не оперту на фактичних обставинах часу і на реальних потребах нашої народності і нашого народу.

Купка „радикалів” мусить бути добре того свідома, що самою програмою своєю, самим своїм „не-знати-що” не може собі з'єднувати прозелітів, — для того взяла собі ще засаду: *calumniare audacter* (по радикальному: „лай — кілько се влізе”).

Тая засада тягнєся червоною ниткою через усі числа „Народа”...

Через три дні по виході цієї статті в „Ділі” „Народ” у черговому номері (№ 24 від 15 грудня 1890 року) виступив із статтею, яка розставляла все на свої місця. Ця стаття називалась „В справі угоди” і була підписана „Редакція”, хоча стиль її безсумнівно вказував на Івана Франка. „Поперед усього треба завважити, — писалося у статті про угоду, — що з нормального боку факт сей довершений був зовсім неладно. Бо, коли послы-народовці з послами-москальофілами злучилися в один клуб і коли в тім клубі поставлена була засада солідарності і сказано, що в справах основних ні один посол не сміє на свою руку, без поради з клубом, нічого робити, ані говорити в соймі, то очевидно і д. Романчук, яко голова клубу, не мав права виголошувати своєї програми, без порозуміння з клубом, та й то ще такої програми, на котру, по его словам, мусять згодитися всі Русини. З того погляду справедливі докори москальофілів, тим більше що, як дізнаємося з „Червоної Руси”, правительство ще минушого року хотіло з ними сторгуватися, та вони зреклися торгу на власну руку. Правда, Діло толкує се так, що клуб руский перед тим ухвалив був, щоби Романчук говорив при бюджетовій розправі про справи політичні та толковане се дуже неостаточне, бо ж певно клуб, ухваляючи се, був переконаний, що Романчук виступить в душі теперіш-

ньої політики Русинів. Закиди, піднесені против Романчука, дотикають так само й других послів, що вели переговори з правительством і виступали в соймі в обороні своєї угоди.

Друга і далеко важніша неформальність та, що зміну політики Русинів розпочали народовські послі без порозуміння не то вже з своїми виборцями мужиками, котрі чей же повинні мати в сій справі якийсь голос, а навіть ширшим кругом інтелігентних Русинів-народовців із провінції. Правда, на кілька неділь перед тим (1 падолиста) відбувся у Львові досить численний з'їзд членів „Народної Ради”.

Переговори з правительством уже тоді велися, та, на кілька знаємо, ніхто з верховодів угоди не сказав зібраним про неї нічого виразно. Може бути, що декому шептано щось до уха, та чи ж так робляться такі діла? Адже, напр. у Чехах справа угоди з правительством із давен давна ведєся якнайпублічніше, про неї говориться ще перед доконанем кожного найменшого кроку одверто і ясно, по газетах, на з'їздах і вічах, у справозданнях посольських і спеціальних комісіях. Коли ж правительством забажало хоч на якийсь час заховати в тайні свої кроки, то мусило аж до Відня скликати конференцію угодову, та й то про ці наради за кілька день знав уже весь народ чеський. Та зате в Чехах справа угоди є справою цілого народу, а не якої-небудь купки, то й здобутки її мусять вийти такі, щоби відповідали вимогам цілого народу, а не уподобанням і інтересам якоїсь купки. Отсе секретничанє і хованє за пазуху справ найважніших, ми вважаємо дуже великим гріхом народовців; воно може убити і найліпшу справу”.

Так і сталося — було вбито не тільки справу, але й довіру народу до його „лідерів”, що й показали наступні вибори. Однак, все-таки, що ж давала угода народу, зокрема селянам, мужикам?

„Можемо сказати сміливо, — відповідав на це питання „Народ”, — що нічогосінько... Раз через те, що 8 послів у раді державній не є майже ніяка сила і дуже рідко можуть найтися в положеню рішаючим боротьбу парламентарну на сей або на той бік. Був час, що Русини мали й більше послів у раді державній, а крім деяких стипендій для свояків та авансів для себе — нічого не здобули. А, по-друге, правительством вже згори загородило тим послам дорогу до всякого самостійного виступу, бо покладено їм умову, або належати до *Koła polskiego*, або творити осібний клуб, але все належати до правиці і голосувати за правительством тоді, коли воно поставить квестію кабінетову, то значить, коли загрозить, що в разі неухвалення якоїсь справи, міністерство подасться до демісії. З дотеперішньої практики знаємо, що правительством графа Тафого дуже часто вживало сего постраху і при єго помочи, против волі більшос-

ти послів, переводило такі ухвали, як реформу податку від горівки, від цукру, викупно галицької індемнізації і т. і. Можна сказати напевно, що в будучій раді державній правительством тим частіше уживатиме сего способу, чим хиткіша і різнорідніша буде та більшість парламентарна, на котрій воно буде опиратися. Значить, послы руські, належачи до правиді, будуть змушені голосувати за правительством у всіх важніших справах, не зважаючи зовсім на інтереси свого краю і своїх виборців. Але сего не досить. Вони будуть зв'язані клубовою солідарністю правиді і ві всіх навіть найдрібніших справах і без нарушення тої солідарності не будуть могли ані ставити внесків, ані вносити інтерпеляцій, ані навіть виголошувати таких промов, котрі би справді відповідали інтересам їх виборців. Значить, в сім разі, як і завсігди в історії „свобідний союз” слабого з сильним є власне вступленням на службу до сильного.

Подумаймо ще, яка буде та правидя, з котрою мають іти солідарно руські послы-народовці, вибрані мужиками. З усього, що тепер видно у внутрішній політиці австрійській, виходить, що коли в Чехах розіб'ється чесько-німецька угода, то міністерство гр. Тафого бодай в часті уступить, нове ж міністерство стрібує ще до якогось часу опертися, так само як і теперішнє, на елементах „консервативних” а власне клерикально-шляхетських, тільки що замість Чехів, котрі перейдуть в опозицію, прийде умірковано ліберальна часть Німців. Щодо Чехів, то мабуть партія старочеська вийде з недалеких виборів до ради державної ще слабшою, ніж вийшла з недавніх виборів до сойму. Верх у краю мають уже тепер молодочехи, котрі, крім рішучої програми національної, голосять думки дуже поступові та ліберальні і вже тепер не раз у справах свободи і рівноправності голосували разом з опозицією. Вони утворять в раді державній сильний опозиційний і рішучо ліберальний клуб, до котрого пристануть мабуть і інші послы слов'янські, і котрий має зватися клубом слов'янським. Дуже то гарно буде виглядати, коли народовські мужицькі послы руські будуть голосувати, а може й промовляти в раді державній против ліберальних і поступових послів слов'янських у спілці з магнатами та клерикалами. Ще гарніше буде виглядати, коли руські мужики, з своїми жалобами і кривдами, будуть мусили обертатися до Чехів або до Німців, а ті стануть боронити руських людей супротив руських послів. Само собою розуміється, що раз улізши між такі ворони, руські „умірковані ліберали” будуть мусили кракати, як і вони, то значить, будуть мусили в данім разі ставати рішучо на бік реакції, голосувати напр. за обрядовими школами, за винятковими законами против усяких -істів та -філів, а може й против своїх власних братів у Галичині. А яка з того всего користь для руських мужиків? Судить самі.

Смішно й говорити про користі, з інших здобутків народовської угоди, для мужиків. Що їм за користь з руських написів на скриньках поштових або й на самім намісництві? Чи дуже вони потовстіють від найточнішого пошанування прав руської мови і букв по ц. к. староствах, або від уведення руської переписки в школах народних? Яка для них користь навіть із заведення одної руської гімназії та семінарії учительської, коли нема мови про зміну самої системи наукової в тих школах, і коли доступ до тих шкіл є для мужицьких дітей, задля високих оплат, майже неможливий? Яка користь для мужиків із перенесення руських урядників із західної Галичини до східної, з установаження посади руського референта шкільного при міністерстві освіти, або хоть би зі зміни особи ректора духовної семінарії у Львові? Бо й се (не смійтеся!) належить до здобутків народовської угоди? Одним словом можемо сказати по совісті: мужики наші на угоді нічогосінько не скористали, противно, стратили дуже багато. Поперед усього, стратили кількох послів соймових, і то найліпших, до котрих доси мали повне довір'я, а котрі тепер по нашій думці надужили того довір'я, і сумніваємось, чи вже его коли-небудь відзискають. Далі не забуваймо, що поміч правительства, при надходячих виборах певне буде така сама для руських кандидатів, яка була доси для польських, т. є., що коли руського мужика доси заставляли, звисними способами, голосувати на панів-Поляків, то тепер, такими самими способами его заставлять голосувати на дд. Романчука, Січинського, Телішевського і братію. Запевне, мужикам се прийде однаково засолодко, і хіба може патріотичне чуте потішить їх, що ось, мовляв, доси силували голосувати на чужого, а тепер, Богу дякувати, силують на свого. Зовсім так, як тому ведмедеві в казні, коли тягли до меду і вуха обірвали, а тягли від меду, то й хвіст урвали".

Не обминув „Народ” і питання, що дає чи може дати дана угода руській інтелігенції, „яка, — як писав він, — доси слаба і малочисленна, і хоть діяльність її в користь робочого люду далеко ще не така, якою би повинна бути, ба навіть при теперішніх обставинах могла би бути, то все-таки признати мусимо, що загалом інтелігенція руська, світська й духовна при всіх своїх хибах і недостатках таки більше хилиться до простого люду, більше сприяє ему і робить для него, ніж напр. інтелігенція польська. Значить, скріплене і піднесене тої інтелігенції руської можна би остаточно також уважати корисним для наших загальнонародних інтересів. З того погляду, а також із погляду чисто людського мусимо вважати корисним здобутком перенесення тих кількадесят руських урядників та учителів, що доси сидять на Мазурах, назад між свій люд. Вони певно скріпили би у нас ряди інтелігенції і внесли би в них

не один добрий досвід та не одну здорову думку тим більше, що доси звичайно найспосібніших, яко небезпечних перенесено на Мазури. Але ж тут власне варто би знати, чи вмовляючись о перенесене тих Русинів назад у руські повіти, наші угодовці вмовлялися про всіх, чи тільки про людей своєї тіснішої парафії? Коли би се остатнє справдилось, то се був би поступок такий скандальний, що вся вартість сего здобутка щезла би супротив него.

Найбільше здобутків обіщює Русинам угода на полі шкільництва. Се й не диво, коли поміркуємо, що власне вчителі (Барвінський, Романчук, Огоновський і т. і.) були головними заводчиками сеї угоди. Стоячи найближче інтересів шкільних, вони про них найбільше й дбають. Певна річ, руська гімназія, руська семінарія учительська, се здобутки важні і цінні, особливо з погляду національного. Вони розширюють права руської мови і єї вживанє, творять певні, хоть і невеличкі осередки руської інтелігенції, відчиняють руській університетській молодіжі доступ до певних посад, на котрі конкуренція дуже обмежена, побільшують і скріплюють руську шкільну літературу, значить усе-таки можуть з часом причинитися і до піднесення освіти руського народа і здобуття єму більшу повагу і пошану у чужих. Та тільки й тут ми мусимо завважити одно. Ні один безсторонній чоловік не заперечить того факту, що доси одинока руська гімназія у Львові не тільки що не була взірцевою з погляду наукового, а противно, давала й дає своїм ученикам значно менший засіб знання й загальної освіти, ніж інші гімназії, навіть по таких провінціальних містах, як Стрий, Коломия або Дрогобич. Про се ми мали нагоду переконатися, водячи знайомість з многими десятками учеників руської гімназії, від яких 16 літ. Що найсумніше, так се те, що іменно національні причини впливали на те обниженє рівня освіти в тій гімназії. Для того, що се одинока руська гімназія, учителі старалися стеретти учеників від усього такого, що, по їх сервілістичним поглядам, могло би скомпрометувати заклад, а натомість зтсвкмачували в їх голови якнайбільше всякої мертвеччини, що очевидно нікого не скомпрометує. Доходило до того, що напр. вихованці ославленої бурси Змартвухвстанців в самій тій бурсі дізнавалися далеко більше й основніше про такий факт, як революція французька, ніж у руській гімназії. Всяке живіше заінтересованє, чи то природничою, чи історичною, чи суспільною наукою, в учеників руської гімназії учителі вважали гріхом і політикою; і ми знаємо учителя тої гімназії, котрий про Дарвіна перед учениками не виражався ніколи інакше, як „дурак Дарвін”. Тому то за весь час існування руської гімназії ми не бачимо, щоби з неї вийшов хоть один видніший чоловік, котрий би зайняв яке-небудь місце, чи то в

науці, чи в якій іншій публічній праці руській, коли тим часом ті люде молодшого покоління, що тепер займають видніші місця навіть у народовців, вийшли або з провінції, або з інших гімназій львівських (з виїмком хіба одного молодого вченого Кокурудза). Отсе то власне вменшує в наших очах важність сего здобутку, особливо, коли зважимо, як дорого він окуплений, не забуваючи при тім, що й інші гімназії, польські й німецькі, вироблюють у нас таких самих, або ще й ліпших руських діячів, а навіть дають їм таке саме, або ще й ліпше знане руської мови. Може бути, що се не все так буде, та доки воно так є, треба бути щирими і не закривати очей на сю велику хибу”.

Які ще можуть бути вигоди „для Руси” від угоди? — запитував „Народ”. „Чи велика користь для руської інтелігенції, — писав він, — прийде з обіцяної в угоді посади референта для руського шкільництва при міністерстві освіти, наперед сказати не можна, се в значній мірі залежатиме від особи того референта. Але при пануючій тепер в Австрії системі шкільній і при таких обставинах, серед яких уклалася угода, згори сказати можемо, що користі сего здобутку будуть дуже малі, більше особисті, ніж загальні, і що посада та дуже легко статися може посадою генерального денунціанта в справах руських. Пригадаймо собі дуже немудрі і безтактні підходи народовців до деяких шефів секційних у Відні, напр. в справі посади переводчика Вісника законів державних, то будемо мати маленький образець того напряду, в який запевно, в душі теперішньої угоди, працюватиме той референт. Боїмось, щоби та концесія не принесла Руси більше сорому і шкоди, ніж пожитку.

Доси ми говорили про користи угоди так, як коли би все обіцяне Русинам було вже в їх руках. Та чи так воно справді? Вже по угоді, по виголошенню програми Романчука, намісник у кінцевій промові в соймі заявив рішучо, що Русини не мають надіятися нічого більше понад те, що їм обіцяно прилюдно в соймі, а в соймі обіцяно їм те, о що вони власне й не просили, то є утраквізм у деяких школах. Ми знаємо напевно, що се освідчене намісника в першій хвилі впало було мов довбня на голову нашим народовцям і що вони зараз на другий день гуртом пішли до намісника, просячи его пояснити сі слова. Ми не знаємо, що сказав їм намісник, і як уцитькав їх страх, знаємо тільки те, що після сеї розмови вони знов піднесли голову і набрали певності. Може бути, що намісник дав їм якісь гарантії, що все обіцяне буде їм дане, хоть ми й не можемо здумати собі, які гарантії може дати достойник, котрий нині є, а завтра, при зміні системи політичної, може не бути. Найліпшою гарантією було би запевне хоть часткове сповнення обіцянок, та доси, крім руських написів на скриньках поштових у Львові, ні на що більше

якось не заноситься. Протівно, нам говорено, що намісник іменно просив Русинів о терпеливість, бо він ді всего відразу не може дати, і орган станьчиківський *Czas* виразно писав, що коли обіцянки, дані Русинам, мають бути сповнені, то народовці поперед усього повинні ділами доказати, що на серію розуміють свою програму, то значить повинні поборювати москальофільство і радикалізм. То само заявив і *Przegląd*. Коли би справді так мало бути, то можна згори сказати, що всі обіцянки, дані народовцям, остануться грушками на вербі, бо ж противники Русинів в кожнім разі можуть сказати: „Ні, ще не пора, давайте ще більше доказів своєї лояльності!”...

Це так звані вигоди, які отримав „руський нарід” у Галичині. Однак — запитував „Народ” — що тратять русини через цю угоду? „Ми вже сказали, — писав журнал, — що мужики руські стратили кількох спосібних послів, котрі, хоть вибрані ними з великим трудом і посвяченням, стратили віру в життєність і силу свого люду і вхопилися за панську клямку, надіючися, таким способом, здобути деякі округи, хоть не для люду, то бодай для декого із своїх близьких. Але й увесь руський народ стратив тут не менше, бо ж нині вже годі сумніватися, що руський клуб соймовий розбитий, через угоду, значить, Русини в соймі львівським не становлять жодної сили, не можуть ставити внесків, ані вносити інтерпеляції, так що й та невеличка діяльність в користь простого люду, яку почали руські послы під час тогорічної сесії соймової, тепер сталася неможливою. Ми сказали вже також, що торгуючися з правительством о мандати посольські, послы руські потоптали ту саму конституцію, котра, по словам д. Романчука, так тісно в'яже Русинів з Австрією. Іменно пристали вони на те, против чого доси так горячо і достойно виступали, т. є. на вмішуване правительственних органів до виборів і на переводжене кандидатів урядових, а пристали для того тільки, що бачили в тім користь для своєї партії. Видно з того, що інтереси партії дорожчі для них, ніж інтереси горожанської свободи, і що слова їх про тісний зв'язок Русинів з Австрією на полі конституційнім були не щирі, бо інакше вони не допустили би нарушувати ту конституцію. В тім погляді утврджує нас промова о. Січинського, котрий з крайнім цинізмом говорив до Станьчиків, що мовляв ось ви стоїте при Австрії і багато вже вистояли для себе, а ми доси не вистояли нічого, але таки хочемо щось вистояти.

Велика шкода з сеї угоди для Русинів вийде, по нашому, ще й та, що вона на провінції загострить партійні свари, роздори та взаємні підозрівання, котрі вже помалу почали були стихати супротив реальної праці для добра народа. Ми вже тепер бачимо, що руські газети, навіть попу-

лярні, дуже багато місця посвячують тій угоді і говорять про неї так, що се тільки загострити може партійні спори, суперечності і викликати тисячні спори із-за справ пустих і далеких, коли тим часом справи важні і близькі лишатися будуть без уваги або промовчуватися будуть одною партією наперекір другій. Той засіб морального розстрою, що вносить угода в нашу суспільність, буде може найтяжчим гріхом її авторів. Почати хоть би з того, що угода та вже тепер перепутала всякі моральні поняття у многих людей чесних і навіть досить критичних, так що вони не бачать усеї недостойності сего кроку, ані хибності розпочатої дороги і готові вважати угоду початком відродіння руських, найбільшим здобутком Руси від 1848 р. Ми чули від декого з таких людей слова, котрих можності ще перед кількома днями в їх устах ми були би ніколи не припустили: „Тепер, мовляв, денунціяція буде зовсім легальна і чесна річ, бо коли ми з правительством приятелі, то приятелеви можна все сказати”. А коли зважимо, що такі хороби моральні дуже заразливі, особливо в нашій Галичині, то мусимо тепер уже почувати великий страх перед тим, що нам принесе недалека будучина, тим більше, що й наші москальофіли в тім пункті не схочуть остатися позаду народовців”.

Зачепила суперечка і питання Церкви. Іван Франко безапеляційно твердив, що вимога угоди залишатися русинам „вірно при греко-католицькій церкві” означає повністю підкоритися вимогам митрополита, „того самого, котрий підписав дозвіл на поручене Єзуїтам реформи Василіан; котрий не належить до „Просвіти”, а є патроном польських „Kółek rolniczych”; котрий ще будучи суфраганом, старався наклонити відпоручників духовенства руського, щоби підписали просьбу до папи о заведенне безженности; котрий непрошений виконував духовну цензуру над руськими часописями та книжками, навіть народовськими; одним словом, котрий є римським католиком більше ніж Русином. Куди поведе народовців такий провідник, не тяжко випрокувати, і ми вже й тепер у промові Романчука бачимо деякі вказівки на той шлях. Вкажемо тільки на знаменитий уступ тої промови, де сказано, що віра гр.-кат. „з одної сторони в'яже Русинів з їх минувшостію, з їх братами на Буковині і в Україні, зі світом східним, а з другої сторони в'яже їх зі світом цивілізованого заходу”. Відразу видно, що се сказав учитель філології класичної, котрий дуже слабо знає історію навіть свого рідного народа. Інакше він не сказав би, що унія в'яже Русинів з Україною, бо знав би, що то унія була причиною довгої та важкої боротьби внутрі малоруського народа і остаточно принесла незміримі шкоди цілому его духовому і політичному розвоєві. Не говорив би також д. Романчук про те, що унія в'яже нас з цивілізованим заходом, коли знав би, що та унія в

минувшині не дала нашому народови майже нічого, не лишила в літературі южноруській ані одного цінного пам'ятника (крім хіба Богогласника, почасти також православного, а то й апокрифічного), натомість знаменито спричинювалася до полонізації руської інтелігенції, і в остатних часах сталася мостом, по котрому йде до нас єзуїтська та клерикальна пропаганда. Ми просили би д. Романчука вказати нам, де і як унія в'яже нас з цивілізованим заходом? О кілько ми знаємо, вона в'яже нас хіба з Ватиканом, але зв'язків єї з Парижем, Лондоном, Женевою і т. і. ми якось не могли добачити.

Деякі народовці, з котрими ми про се говорили, висказувалися про сю точку так, що, мовляв, коли митрополит заявляє свою згоду з „нашою” програмою, то чому ж нам его не прийняти? Не слід же нам его відпихати, коли сам приходить. А коли ми на се відповідали, що діло стоїть зовсім інакше і що правительство самому д. Романчукови і его товаришам не хотіло вірити, аж доки митрополит не пристане до сеї програми і яко умову сповнення своїх обіцянок поставило те, щоби народовці все робили за згодою митрополита, то нам, по старому галицькому звичаю, відповіли: „Е! Та се так тільки говориться, для опортунізму. Але ж програма не пишеся для вас і для мене, а для тих, котрих хочемо зловити; а треба нам буде завтра іншої програми, то ми іншу зробимо, але вірити тому всему чей же не треба?” Про моральну вартість таких слів ніщо й говорити. Та нам бачиться, що люде, котрі привчилися грати в такий опортунізм, швидко привчаться, для опортунізму, ходити на воловоді митрополита і стоячих за ним Єзуїтів. А вже ж певно, що такі люде не стануть твердо в обороні напр. світської та поступової просвіти народу, супротив заходів Єзуїтів або таких напівезуїтських товариств, як заложене недавно руське товариство св. Павла. Адже ж народовці і доси, навіть без угоди, не могли здобутися на ніякий рішучий виступ супротив таких заходів, а Діло про згадане товариство не написало навіть одного слова від себе”.

У кінці статті Франко підсумовував: „Отсе були би головніші уваги, котрі ми вважаємо своїм обов'язком висказати по поводу угоди і програми Романчука. Ми чуємо, що тема наша ще далеко не вичерпана і ми навіть не перебрали ще всіх здобутків обіцяних Русинам, от хоть би згадати й ту велику ласку, що правительство не буде видавати свого органу по-руськи, щоби не робити конкуренції „Ділу”, а тільки ограничиться на невеличкім руськім додатку до урядової „Gazety Lwowskiej”, щоби руські мужики мали хоть ту сатисфакцію, що за їх дорогі оплати ліцитації їх ґрунтів оголошувані будуть по-руськи. Одним словом, куди глянь — всюди благодать. Тільки дай Боже видержати”.

Часопис „Народ” справу угоди постійно тримав у центрі уваги. Для Івана Франка угода була ганебною зрадою інтересів українського народу, іменем якого маніпулювала купка всіляких „патріотів”, „лідерів”, „орлів” і подібного асортименту. Інтереси народу підганялися під інтереси власних кишень.

„Народ” із номера в номер нещадно критикував як сам акт угоди, так і її наслідки. „Критика його, — писав Іван Франко у статті „З останніх десятиліть ХІХ в.”, — гучним ехом лунала в народних масах. Становище радикалів супроти новоєрівців було улегшене тим, що польські верховоди, які держали рівночасно в руках кермо крайового правління і супроти русинів виступали в подвійній ролі — польських патріотів і австрійських урядників, — ласкаво приймали руські заяви, жадали щокроку доказів щирості, а то просто поправи, а самі ані не думали в чім-будь важнім змінити своє поступування супроти русинів. Сила тих наглядних, фактичних доказів переконала вкінці й самих батьків „нової ери”, що вони помилилися; вони вернули з тої антинародної дороги; лишився на ній тільки Ол. Барвінський і ті, що йшли за його слідом уже зовсім не з політичними, а з цинічно обнаженими, своєкорисними намірами”.

До „здобутків” народовців у результаті „нової ери” зараховувалось не відкриття національного університету, а — кафедри історії України у Львівському університеті, запровадження в школах Галичини фонетичного правопису замість етимологічного, а також блюзнірське підтвердження державних прав руської мови, з яких, як прийнято було говорити, кури сміялися, та котрі „уцтиві” поляки повністю ігнорували; перетворення звичайного товариства ім. Т. Шевченка в наукове; „консенс” у галузі гімназійної освіти; одержання дозволу на відкриття страхового товариства „Дністер”, куди були покладені гроші, зібрані на „ювілейний дар” Іванові Франкові 1913 року і за якими слід пропав. До здобутків зачисляють і те, що народовці інколи почали діставати вищі посади в державних установах та що уряд сприяв підготовці кадрів для греко-католицької церкви.

Зрозуміла річ, що відкриття кафедри історії України аж ніяк не було ласкою цісарського уряду та польських урядовців, а сталося завдяки настирливій та перманентній боротьбі студентської молоді за національний університет. Після того, як Львівський університет повністю перейшов у руки поляків і з нього були прогнані німецькі професори, а посаду ректора університету теж почали займати поляки, коли в університеті закріпилися польські позиції і 1876 року завдяки могутньому виступу історика Ксаверія Ліске вдалося відстояти від закриття Львівський університет, вирішили дати „щось” і русинам, які ще з часів

навчання в університеті Івана Франка вимагали створення кафедри історії України. Поляки ж цю справу ігнорували; 1883 року була, як відомо, відкрита кафедра історії Польщі. Аби надати пристойності у вирішенні цього питання, справу кафедри історії України внесли в угоду як один із коронних пунктів. Очолити цю кафедру мав Володимир Антонович, предки якого колись зреклися українського роду і перейшли на польське; він же свідомо зробив навпаки, що виразилося у переході з католицького віросповідання на православне.

Міністр освіти та віросповідання при уряді Е. Таффе барон Гавч як вірний послідовник політики імперії Габсбургів „*devida et imperum*” розумів користь українського руху для імперії, однак був проти повного українського сепаратизму, кроком до якого вважав якраз створення кафедри історії України, а тому, зваживши на обставини, заявив, що українська історія не є окремою галуззю історичної науки.

Уряд, де головну скрипку у вирішенні згаданого питання грав не так барон Гавч, як прем'єр-міністр, вимушений був прислухатися до думки галицького намісника та міністра закордонних справ. Кандидатура В. Антоновича через його перехід із католицизму на православ'я стримувала Е. Таффе від рішення призначити його на посаду завідувача, і досі невідомо, як все-таки це сталося.

Побоюючись конфліктів, які можуть виникнути між українцями та поляками в разі відмови відкрити кафедру, 6 вересня 1892 року львівські газети, зокрема урядова глашатайка „*Gazeta Lwowska*” у № 203 та, як і належить, „Діло” у № 191 подали вістку про те, що цісар зіволів відкрити кафедру історії Східної Європи у Львівському університеті, а також, що професор, який стане на її чолі, буде читати по-руськи. Ця кафедра у складі філософського факультету називалась по-німецьки, тобто урядовою мовою, так: „*Zweite Lehrkancel der Weltgeschichte mit besonderer Berücksichtigung der Geschichte Osteuropas*” — „Друга кафедра світової історії з особливим прийняттям до уваги історії Східної Європи”. Як бачимо, в назві кафедри, яка фігурувала в позитивах угодовської політики, Україною навіть не пахло. Була велика і широка Східна Європа. Слово „Україна” відсутнє. Уряд, у всьому такий делікатний, боявся сказати „Україна”, щоб це не стало приводом до непорозумінь із Росією. Всім же було ясно, що Східна Європа — це Росія.

До цього часу залишається загадкою, чому В. Антонович відразу після цісарського декрету відмовляється від завідування кафедрою „з особливим прийняттям до уваги історії Східної Європи”. Він заявляє, що на це йому не дозволяє вік. Він народився 1834 року і в 1892 році йому було тільки 58 років. Причина, очевидно, не в цьому. Скоріше всього,

В. Антоновичу, що таки добре знав Галичину, не хотілося улазити у галицькі чвари та боротьбу за очолення кафедри — тим більше, що ті, кого цінував і поважав, зокрема І. Франко, М. Павлик і М. Драгоманов, стали його опонентами щодо створеної ним же ідеології угоди. Прикре враження на В. Антоновича справили закулісні інтриги щодо обсадження нової кафедри, які розпочалися у Львові. Професор університету Ізидор Шараневич протегував на посаду професора цієї кафедри свого зятя Володимира Мільковича. За Олександром Чоловським, у майбутньому видатним польським істориком, обстоював М. Павлик. До уваги бралися кандидатури учня В. Антоновича Дмитра Багалія, першого голови Наукового товариства ім. Т. Шевченка Юліана Целевича, професора Краківського університету Анатолія Левицького.

Вибір упав на М. Грушевського, номінація якого відбулася 11 квітня 1894 року. Ця кандидатура задовольняла всіх. За неї був В. Антонович; для Львова, який заплутався в інтригах, М. Грушевський був відомий тільки як учень В. Антоновича і тим влаштував угодовців. Поляків влаштував також. У ньому вони побачили ті якості характеру, які невдовзі привели до розриву з Антоновичем та угодовцями і викликали своєрідний розкол в українській справі...

Принцип фонетичного правопису полягав у повній передачі на письмі мовного звучання: літеру „ять” замінили на „і”, літеру „йор”, тобто твердий знак „како незабвенный забытокъ нашихъ предковъ” — викинули. Таким чином українці намагалися довести окремішність своєї мови, що й викликало шалений опір москвофілів у Галичині.

Тому ця проблема відразу підняла москвофілів на ноги. Свого часу, аби доказати окремішність русинів від росіян, галицький намісник Агенор Голуховський намагався ввести в письмо замість кирилиці латинську абетку.

Проблему впровадження українського фонетичного правопису в австрійські школи підняв професор Чернівецького університету Степан Смаль-Стоцький. У 1886 році він запропонував Міністерству освіти проект зміни етимологічного правопису української мови на фонетичний — „для консолідації українського народу як нації”. В основу цього правопису був покладений правопис українсько-німецького словника Євгена Желєхівського та зразки української літератури. Співавтором проекту був німець Федір Гартнер.

Ф. Гартнер був професором Чернівецького університету з 1885 року. Він спеціалізувався в порівняльній романській філології і мав глибокі знання з кожної існуючої тоді наукової галузі, але особливий інтерес викликала в нього українська мова, яка не була науково унормована.

Української мови його вчив С. Смаль-Стоцький, і вони протягом десятиліть разом працювали над проблемами української філології.

С. Смаль-Стоцький просив підтримати проект відомого славіста Ватрослава Ягича, однак той відмовився. Врешті міністерство звернуло увагу на проект Стоцького-Гартнера і дало вказівку шкільним радам Буковини й Галичини провести опитування з цього приводу. Однак опитування для ідеї фонетичного правопису виявилось невдалим: в Галичині „за” висловилися лише О. Барвінський та О. Партицький, в Буковині не підтримав ніхто, крім самих авторів проекту Ф. Гартнера та С. Смаль-Стоцького...

Нічого не дало й те, що Товариство ім. Т. Шевченка, „Просвіта” та Руське педагогічне товариство створили комісію, яка рекомендувала Міністерству освіти і Крайовій шкільній раді завести в галицьких школах та учительських семінаріях фонетичний правопис.

Справа зрушилася з місця лише в 1890 році, коли за неї взявся член галицького крайового віділу А. Хамець. У вересні Міністерство освіти запропонувало галицькому наміснику провести повторне опитування щодо доцільності вживання фонетичного правопису в галицьких школах. 9 січня 1891 року крайовий віділ постановив користуватися фонетичним правописом у діловодстві, а ще перед тим, 3 січня, віце-президент Крайової шкільної ради М. Бобжинський скликав комісію в справі реформи українського правопису в школах. Комісія реформи не підтримала.

У жовтні крайовий віділ запропонував користуватися фонетичним правописом майбутньому уряду Е. Таффе.

У 1890 році Руське педагогічне товариство звернулося до Міністерства освіти з пропозицією впровадити фонетичний правопис у галицьких школах, а 25 грудня 1891 року це зробило Товариство ім. Т. Шевченка. Як і у випадку з кафедрою української історії, міністр освіти Гавч поставився до фонетичного правопису негативно, вважаючи його проблемою не дидактичною, а політичною. Так вважав і найавторитетніший слов'янський філолог Австро-Угорщини професор В. Ягич, який називав цю ідею антинауковою.

14 січня 1892 року Крайова шкільна рада все-таки отримала доручення від Міністерства освіти та віросповідань провести повторне анкетування, яке врешті принесло сподіваний результат, що й дало можливість наприкінці травня 1892 року крайовій комісії у справах шкільництва прийняти постанову про впровадження в школах та учительських семінаріях фонетичного правопису.

25 листопада 1892 року Міністерство освіти затвердило ухвалу Крайової шкільної ради. Наступного, 1893 року, Крайова шкільна рада

схвалила підручник „Руська граматика”, авторами якого були С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер.

Неважко добачити, що справа фонетики була політичною справою і приписувати їй позитивне розв'язання угоді аж ніяк не можна. Тут збіглися воедино прагнення уряду, народовців і поляків, які й надалі не покидали думки, що найкраще було б замість „слов'янських” букв впровадити латинські. Тоді був би мир і спокій.

Не можна вважати здобутком угодовства й надання українській мові державних прав. Органи влади були зобов'язані відповідати на подання українською мовою по-українськи, однак цієї практики дотримувалися далеко не завжди і не всюди. Руські газети традиційно рясніли скаргами на таку поведінку державних інстанцій, а депутати парламенту та сойму не раз ставили інтерпеляції в цій справі. 14 березня 1892 року намісник К. Бадені видав обіжник, яким нагадав про чинне законодавство щодо вживання української мови в австрійському діловодстві. Однак цей обіжник практично не вплинув на поведінку органів влади, які й надалі нехтували правами української мови.

У липні 1891 року міністр справедливості видав розпорядження, що підтверджувало право селян робити записи в ґрунтових книгах по-українському, що викликало бурю невдоволення з боку поляків.

Польські політики не протестували проти відкриття нових українських гімназій чи кафедр в університеті, але польська суспільність сприйняла це як наступ на польські права. Ситуація була настільки серйозна, що в серпні до Львова приїхав міністр справедливості граф Шенборн — щоб заспокоїти поляків. Конфлікт вдалося поладити: сам факт, що австрійський міністр приїхав до Львова перепрошувати польських політиків, був певною компенсацією за заподіяну „шкоду”.

От тобі вся користь і весь смисл угоди!

Правда, під час „нової ери” на державних установах поряд із вивісками польською та німецькою мовами почали з'являтися написи по-руськи, а наприкінці 1890 року вийшов у світ українською мовою орган намісництва „Народна часопись” — додаток до „Gazety Lwowskiej”. Його поява викликала невдоволення як руських, так і польських політиків. „Gazeta Narodowa” писала з цього приводу: „Урядовою мовою в Галичині є польська мова, і жодна урядова газета не повинна виходити іншою мовою”.

У лютневому випуску „Правди” була опублікована пропозиція О. Кониського перетворити Товариство ім. Т. Шевченка в наукове, яке мало б працювати за зразком сербського товариства „Дружства” або краківського „Товариства Приятелів Наук” і стати основою майбут-

ньої академії наук. Товариство мало мати 4 секції: філологічно-філософську, природничу, етнографічну та правничу. 13 березня 1892 року відбулися загальні збори Товариства ім. Шевченка, які схвалили новий статут та перетворення його в наукове. Авторами статуту були В. Антонович, О. Кониський та О. Барвінський.

8 червня 1891 року після „подорожі на Україну”, тобто до Косачів у Колодяжне, Іван Франко інформував Михайла Драгоманова: „Сестра Ваша, будши у нас у Львові, запросила мою жінку з дітьми перебути у них літо в Колодяжному. Користаючи з тих запросин, ми вибрались туди. На границі мали ми трохи клопоту. Консул бродський, котрому ми послали свої паспорти для візи, поклав на них синім олівцем якийсь містичний знак h — очевидно, условлений знак для пограничних властей. По довгих перешіптуваннях наші речі, вже раз перешукані, перетрясли ще раз дуже ґрунтовно, а опісля зробили на нас обоїх персональну ревізію, і тільки тоді, не найшовши нічого, пустили нас їхати. Інцидент сей, котрого я надіявся, не зробив на мене ніякого враження, тим більше, що в самій Росії ми ніякісінького клопоту вже не мали.

Приїхавши в Колодяжне, ми не застали дома ані Ольги Петрівни, ані Петра Антоновича, тільки самих дітей. Обоє приїхали тільки в понеділок (ми приїхали в суботу). Вони були два рази в Києві і в Задніпрянщині [у] свояків. В Києві за обома наворотами мали розмови з тамошніми людьми, і оце я хотів би передати Вам головні пункти з того, що розказував мені про киян Петро Антонович.

Зачну від практичного. Ковалевський передав на „Народ” 250 руб. з тих 300, котрі ним призначені були на часопись в разі критичного її положення. Правда, так як тепер стоїть діло, грошей тих (350 гульд[енів]) вистарчило б якраз тільки на те, щоб покрити довг, але ми робимо з друкарем таку угоду, що будемо сплачувати його довг частками, а рівночасно будемо платити йому за кожний друкуючийся н[омер] готівкою, і так міркуємо на ті гроші, при допомозі січовиків і краков'ян, видати ще яких 6-7 номерів, а там чень набереться дещо з пренумерати або покажуться які-небудь нові джерела. Вправді Кова[левський] робив надію ще й на тих 1000 руб., котрі були ним обіцяні спеціально для мене і П[авлика] за наші праці, поміщені в „Народі”, та я не знаю, як і говорити про ці гроші. За свої праці я ніякого гонорару ні в кого не просив і думаю, що перше діло — піддержати часопись, а о гонорарі можна б говорити тільки тоді, коли б з часописі був дохід. Правда, Ковал. думав, що маючи сей гонорар, я буду міг зречись роботи в „Kurj[er] Lw[owski]” і віддатись увесь „Народові”. Ну, та се така ілюзія, що про неї не стоїть і говорити. „Kurj[er]” дає мені 90 гульд[енів] місячно і

платить точно; покинувши сей заробіток і здавшись на поміч з України, я мусив би з сім'єю відразу повісити, як-то кажуть, зуби на клинок і статись вічним попрошайкою, вічно „чающим движенія води”, а сього я не хочу. На всякий спосіб я думаю бути в Києві восени (в сентябрі), коли поїду по жінку й дітей, і тоді переговорю і з Ковал. і ще де з ким, то, може, що-небудь і здолаю зробити”.

За словами батька Лесі Українки Петра Антоновича стара громада дуже зменшилася. Надалі займається своїм словарем (який відомий зараз як словник української мови Б. Грінченка) та „науковим виданням Шевченка”. В галицьку політику не хочуть лізти, тішаться „Народом”.

„Головну вагу, — продовжує Франко, — кладуть українці (вертаю до реляцій П. Ан-ча) на нав'язання чисто наукових зносин з Галичиною, т. є. на перетворення Тов[ариства] ім[ені] Шевченка з комерційного товариства на наукове. На лихо, і тут діло основано на спекуляції і обмані. Барвінський, будши в Києві, підвіз їм такого москаля, що коли б тільки товариство видало 2-3 томи праць наукових, то цїсар буде мусив по конституції (!?) признати товариству характер академії наук, що сполучене з річною субвенцією 30 000 гульд[енів]. Чи Барв[інський] сам вірить у сю нісенітницю, чи просто дурив українців, щоб від них витуманити праці для заповнення наукового збірничка, котрий Тов. ім. Ш[евченка] обіцяло ще перед роком і на котрий досі не спромоглося, — не знаю. Українцям ся ідея припала дуже до смаку, і вони зараз прийняли рисувати широкі плани наукового видавництва. „Житецький поставив 35 питань, Антонович 18, Михальчук 10”, — яких питань і про що — не знаю; по тим питанням розділено роботу, і вона робиться. Галичанам поставлено такі услів'я: що позаяк центр тяжкості України все-таки в Києві, а не де, то комітет редакційний для збірника буде в Києві, ту[ди] мають бути надслані всі праці, а Тов. ім. Шевч. має друкувати все зредаговане тим комітетом без зміни. За те громада готова взяти на себе часть коштів. Щодо Вашої особи (бо й про се балакано спеціально), то на питання киян Барвінський заявив, що галичани Вас о співробітництво просити не будуть, але, коли запросять кияни і комітет поручить друкувати Ваші праці, то вони друкувати їх будуть. Українці мають надію сим збірником приперти галичан до стїни так, що вони або зречуться спілки з клерикалами, або розірвуть зв'язки з Україною. Пощо ся дипломатія, пощо підпирати галичан в такій цілі, — я не знаю, і взагалі висказав П. Ан-чу свою думку, що вважаю се діло мертворожденним і не ведучим до цілі, вже хоч би для того, що українці не посміють друкувати за границею своїх праць з підписами, а з лекції псевдонімів яка ж академія наук? Впрочім, се ж ясна річ, що не

протестуючи явно проти політики угодовської і правдянської, а підпираючи тих же угодовців і правдян на полі науковим (котре також не зможе заховатися зовсім чистим від політики), кияни самі ж ламають свій принцип невмішування, бо ж угодовці і правдяни неперемінно визискають їх наукову поміч для своїх політичних цілей, так, як тепер визискають навіть таку мізерну працю, як Баштового”.

Чутку про те, що цісар надасть НТШ статус академії і буде її субсидувати, як і інші академії імперії, якщо товариство видасть 2-3 томи наукових записок, привіз із Відня В. Антонович. Зрозуміло, що наддніпрянці захопилися цією ідеєю: українська академія наук в Австро-Угорщині мала б, без сумніву, набагато більший резонанс у світі, ніж кафедра української історії, і у випадку її створення термін „українська” обійти було б неможливо — без такої назви її існування втрачало сенс, а видання записок НТШ свідчило б про інтелектуальну спроможність української мови, в якій сумнівався міністр освіти барон П. Гавч.

Статусу академії наук НТШ так і не отримало. Уряд не пішов на це, бо боявся ускладнення міжнародних стосунків.

Але цісар дотримав обіцянку надавати НТШ фінансову допомогу. 1894 року НТШ отримало першу дотацію від Міністерства освіти на суму 3 000 гульденів. Згодом НТШ постійно отримувало кошти від крайового віділу. Саме ця фінансова допомога дала йому можливість розвинути поважну видавничу діяльність та здобути повагу наукових кіл Європи. М. Павлик вважав діяльність Наукового товариства ім. Шевченка єдиним вагомим здобутком угоди. Як-не-як, робота у Товаристві бібліотекарем після смерті М. Драгоманова була єдиним джерелом його існування. Правда, НТШ відмовило йому в пенсії за його роботу.

Аж ніяк не були „великим здобутком” угоди „концесії в галузі гімназійної освіти”. До 1892 року в Галичині існувала лише одна українська гімназія (академічна) у Львові. У жовтні 1888 року сойм ухвалив відкрити гімназію в Бучачі, свідомо не зазначивши мови викладу, що обнадіяло угодовців, що це буде українська гімназія. Ще у травні 1891 року Ю. Романчук запропонував парламентській бюджетній комісії проект резолюції про відкриття при Перемишльській учительській семінарії чотирирічної школи вправ та підготовчого класу з українською мовою викладу, української гімназії в Бучачі та української учительської семінарії. Однак поляки були незадоволені пропозиціями Ю. Романчука. Польські політики запевняли народівців, що всі їхні пропозиції будуть виконані автономними органами влади.

7 березня 1890 року руські послы внесли в порядок денний засідання сойму питання про створення гімназій у Бучачі, Чорткові та Коломиї. За

існуючим порядком це питання повинна була розглянути шкільна комісія. Після „дуже оживлених дебатів” шкільна комісія вирішила дати дозвіл на створення гімназії в Коломиї. На інші бракувало грошей.

Сеймову резолюцію про відкриття гімназії в Коломиї цісар підписав 4 вересня 1892 року. Однак виявилось, що український клас українці проігнорували: до нього подали документи, за даними М. Бобжинського, лише 4, за даними „Діла” — 12 і 13 осіб. Причиною такого ганебного провалу були москвофільські впливи. Крайова шкільна рада послала в Коломию свого члена Івана Левицького. Лише після його втручання кількість учнів новоствореного українського класу досягла 40 осіб. Урочисте відкриття паралельного українського класу Коломийської гімназії відбулося 21 вересня 1892 року.

4 березня 1891 року міністр освіти та віросповідань барон П. Гавч видав розпорядження про розширення двомовності (утраквізму) в учительських чоловічих семінаріях та поступову утраквізацію жіночих учительських семінарій Східної Галичини.

У січні 1892 року граф К. Бадені домігся згоди міністра освіти на завершення утраквізації чоловічих учительських семінарій у Станіславові й Тернополі та жіночої у Львові і відкриття в Самборі семінарії „з руським характером”. Директором останньої призначили Й. Керекярто, який працював директором гімназії в Дрогобичі, а також учив Б. Лепкого в Бережанах (Б. Лепкий згадував, що він був відмінним педагогом, який до всіх ставився однаково). Але за „угодою” директором у Самборі мав бути народовець, а Й. Керекярто ним не був, і угодовці заявили, що це не є жодною концесією з боку поляків...

Здобутком „нової ери” вважається й те, що 7 грудня 1891 року після деякого опору К. Бадені дав дозвіл на функціонування страхового товариства „Дністер”, хоча і боявся, що новостворене товариство складе конкуренцію аналогічному в Кракові.

„Тирольців Сходу” вперто не допускали до державних органів як колись, так і тепер, хоча це було однією з умов „нової ери”. У соймі русини становили абсолютну меншість, а з вищих посад вони задовольнялися хіба що посадою члена крайового віділу, яку їм віддавали з 1885 року.

Внаслідок виборів 1891 року до парламенту увійшло семеро руських послів: О. Барвінський, Ю. Романчук, К. Телішевський, адвокат Адольф Підляшецький, священник Йосиф Брилинський, К. Мандичевський та К. Охрїмович. Чотири останні кандидатури, тобто А. Підляшецького, Й. Брилинського, К. Мандичевського та К. Охрїмовича народо-вцям нав'язали польські політики, і вони більше симпатизували москвофі-

лам, ніж народовцям. У 1891 році поляки відступили русинам одне місце в „делегатіях” — органі влади парламентського типу, який узгоджував економічну й політичну діяльність урядів Австрії й Угорщини. Це місце дісталось інертному К. Мандичевському, який протягом двох років виконував там роль „декорації”. Лише у 1893 році його замінив О. Барвінський, який того ж року був обраний членом галицької шкільної ради.

У 1890-1894 роках, скориставшись сприятливою політичною ситуацією, народовці зробили спробу змінити москвофільський характер святоюрської капітули, і їм вдалося просунути туди декількох своїх однодумців. У львівську капітулу проникли Іван Чапельський та Федір Пюрко, а секретарем митрополита С. Сембратовича призначено Євгена Гусара. Однак, незважаючи на ці декілька призначень, гегемонію москвофілів у церковній ієрархії під час „нової ери” зламати не вдалося.

Щоб зменшити впливи православ'я на греко-католицьку церкву, угодою вирішили скористатися Рим та поляки. З тою метою були затіяні реформи, які повинні були зблизити греко-католицьку церкву з римо-католицькою. Найперше планувалося впровадити в греко-католицькій церкві цілібат, що відразу було зустрінуте в штики не тільки народовцями, але й москвофілами як замах на самобутність їх церкви. Синод, який відбувся 24 вересня — 8 жовтня 1891 року, мало не став причиною розколу в греко-католицькій церкві.

13 липня 1893 року цар підписав указ про закриття греко-католицьких семінарій у Відні та Львові та заснування трьох нових семінарій: у Львові, Перемишлі й Станіславові. „Народна часопись” розмірковувала про причини, які викликали таку реорганізацію: віддаленість віденської та великі розміри львівської семінарії заважали встановлювати над питомцями пильний нагляд. Очевидно, що, ламаючи організаційну систему освіти греко-католицьких священників, поляки гадали, що вибивають ґрунт з-під ніг москвофілів. Ідея закриття віденської семінарії вперше з'явилася в 1890 році. Проте єпископ Юліан Пелеш (її колишній ректор) протистояв цьому. 1891 року на справі ліквідації наполягав граф К. Бадені. Все вирішив напад москвофілів на митрополита Сембратовича. Семінарія була закрита.

От і всі головні здобутки „нової ери”...

З особистого життя Івана Франка в той складний і насичений час відомо не так уже й багато. „Mea culpa! (Моя провина! — лат., авт.), — писав М. Драгоманову 27 березня 1891 року, — приходиться мені сказати на початку цього листа. Не писав до Вас уже довго, раз, тому, що під час виборов[о]ї гарячки у мене була трохи що не денна й нічна служба при „Kur[jeri] Lw[owskim]”, по тому приходилося їхати в Чернівці,

лагодити дещо для „Руської школи”, для „Народу” і для себе, а на додаток діти два рази хорували, так що я зовсім закрутився і чув непобориму відразу до всякого писаного слова, а навіть читання мусив уважати розкішшю, на котру не все міг собі дозволити”.

У травні побував на з'їзді „слов'янських поступових студентів з Австрії”, який відбувся 17-18 травня в Празі. Програма з'їзду була видрукувана в № 9 „Народу” від 1 травня. „Поступовим студентом, — писалося у преамбулі до неї, — вважаємо такого студента, котрий є ворогом всякого панування народу над народом, пола над полом (мужчин над жінками і на відворот), кляси над клясою, котрий уважає релігію приватною справою одиниць і що вона тільки его самого дотичить, а не бажаного з неї зробити оруде до втягнення цілої суспільності в однакові форми, не бажаного з неї уковати оруже против поступу, або зробити предметом заробку; дальше того, хто бачить державу в самих горожанах, а в нікім іншій олицетворену, з усіма сего наслідками; того, хто стоїть за найвищим розвоєм одиниці, віддаючи суспільності тільки найконечніші права над нею, котрі є в інтересі загалу і хто є прихильником якнайширшої свободи горожанської, хто стоїть за свобідним розвоєм суспільності під охороною не війська, але під охороною свідомих горожан самих”.

Завданням з'їзду було „начеркнути відносини кожної народності слов'янської до австрійської держави і висказати бажане дотично політичної організації Австрії”. 8 червня Франко писав Драгоманову: „Оце повернувши з довгої вандрівки по різних сторонах, пишу Вам про деякі факти, котрі, певно, цікаво Вам буде почути. Не згадую про празький з'їзд слов'янської молодежи, про нього прочитаєте в „Народі”, коли не читали в „Ділі” та „Kurj[er] Lw[owski]”. Мені здається, що з'їзд сей був імпровізацією і що більша часть слов'ян не була приготована до серйозних розмов про конкретні справи. Ну, та важно, що хоч сьак-так лід проломано і різні „брати” будуть мати над чим подумати, так що слідуючий з'їзд може вийти інтересніший.

З Праги поїхали ми... до Відня, щоб там порадитись з січовиками над допомогою для „Народу”. ... я був головно на те, щоб піддержка основана була на постійній організації, на постійних складках... січовики субскрибували около 80 з[олотих] р[инських] допомоги для „Народу”; гроші ті мали бути зібрані на 1 червня, але отсе вже минуло й 7, а замість грошей ми дістали щидулку, щоб „Народ” пождав до 20-го. Я певний, що й 20-го грошей не буде, а пренумерати від них таки нема.

З Краковом діло стоїть остільки ліпше, що там все-таки пренумерують з 10 екземплярів, а й допомогу якусь збирають. Данилович також

обіцяв на 1-го іюня 200 гульденів, та досі не дав нічого і навіть не озивається, навіть обіцяних статей для „Хлібороба” не надіслав”.

Це перша згадка у Франкових листах про „Хлібороб”. Перший номер цього часопису вийшов 25 квітня, про що повідомив „Народ” у № 9 від 1 травня 1891 року. В грудні цього ж року редакцію було перенесено до Коломиї (вул. Собеського, 58). У програмній заяві „Хлібороба” говорилося: „Ото стаємо на стороні наших руських хліборобів, то значить наших селян, міщан і ремісників, взагалі на стороні всіх тих Русинів, що чорною працею на свій шматок хліба заробляють. Будемо лиш їх долею займатися і їх справі, по нашій найліпшій волі і змозі, служити. Будемо показувати, які їм права вже тепер прислугують та яким способом можуть з них користати; будемо показувати їм правні конституційні способи, якими би можна тоті права розширяти”.

Як і слід було чекати, проти видання „Хлібороба” з такою радикальною програмою виступило „Діло”, яке в № 88 заявило, що „Хлібороб” хоче визволяти народ руський від опіки „старшого покоління народовського” подібно до того, як „Народ” визволяє від цього „недосвідчених людей з інтелігенції”. „Звісно, — писав № 9 „Народу”, — няньки й здумати не можуть, як сміють ставати самостійними людьми ті, котрих вони і далі хотіли би за ручку водити та послугу для себе вчити”.

Справ так багато, що лист до М. Драгоманова 8 червня 1891 року І. Франко закінчує так: „Чи Ви літом поїдете куди-небудь в Європу? Може б, нам можна деяк з'їхатися?” Проте зустрітися їм не судилось.

Іван Франко виснажений. Заїдає його хронічна гонитва за хлібом насущним. Тим і пояснюється лист до дружини, вперше надрукований під № 164 у 49-му томі 50-томного видання творів Івана Франка у 1986 р. В листі з Колодяжного Ольга Франко дорікнула чоловікові, що він при тому браку грошей багато витрачає на шкіряні палітурки своїх книжок. „Дорога Оля! — писав їй чоловік. — Лист твій прийшов мені досить несподівано і врадував мене дуже звісткою, що діти наші здорові. Чому ти мені не пишеш, що вони поробляють. Прошу тебе, пильнуй їх. Ось сими днями 5-літня дочечка проф. Стоцького померла, поївши черешень з кістками, одна кістка зайшла в сліпу кишку, і дитина, страшенно промучившись шість день, умерла. Стоцький був тут — ходить як убитий. При його оповіданні мені страшно стало за наших дітей”.

Квартира Озар[кевичів] і мені не сподобалась. Я думаю, що ми таки останемось у тій самій, що буде, то буде. На Зеленій, де Березинський, далеко гірше, головню тим, що дуже крадуть, і так є всюди по

окраїнам міста. Сумніваюсь, щоб баба варила тут який сок, у нас ягід якось мало, впрочім, побачимо.

Де є Гриневецький і Білінський (обидва — студенти з Відня, з якими у 1891 році познайомилася Леся Українка і чию адресу просила дізнатися Олена Пчілка, щоб надіслати їм ноти — авт.), я не знаю, а як узнаю, то напишу. „Нар[од]” П[авли]к вам не вислав, хоч я просив його, він боїться, каже, що Ольга Петрівна не казала мені вислати, то й не буду, а то ще прогнівається. До Євпаторії вислано (там була на лікуванні Леся Українка — авт.).

Питаєш про Паню Кобринську. Вона, мабуть, зовсім одуріла. Оце на днях дістав я від неї лист такої основи: „казав мені один чоловік, що Ви (себто я) сказали про мене, що я дурна, як чіп, а всі мої писання не варті фунта клаків. Прошу Вас, витолкуйтеся з того”. Відписав я їй на сей лист, та так, що й боюсь посилати сю відповідь, так і лежить у мене на столі”.

І далі: „Щодо грошей і книжок, ти досить непотрібно читаєш мені нотацію. Я ж не просив твоїх грошей, а своїх, зароблених. І коли переплітаю книжки, то також не для самої потіхи, а щоб не псувались. А говорити мені о відніманні хліба у дітей із-за переплетів книжок ти не маєш права, бо ж сама знаєш, що ти досі на дітей не дала ані копійки своїх грошей, а давав я свої тяжко зароблені (о тім, як тяжкі, ти, мабуть, не маєш доброго поняття) і давав завсігди стільки, що жодне з них (і ти в додатку) не було ні голодне, ні голе. Скрупулятно ти рахуєш мої гроші, і коле тебе в очі кожаний переплет одної книжки, а про се ти ані разу не поміркуєш, чи є в мене сила тягти газетярську лямку, працювати рівночасно науково хоч трохи, няньчити дітей, вчитися докторату. Ти дивишся зверху на те, що я не кисну, не піддаюся, видаюсь бодрим і веселим, не раз себе самого дурячи, хоч ясно бачу, що пам'ять моя тупіє, думок у голові не стає, що ідіотію і переміняюся в машину. І ніде мені відітхнути, ні з ким душу відвести, бо ти — се я давно побачив — не друг мені, а с у п р у г а , та й більш нічого. У нас у селі люди розуміють, що поверх певної ваги на коня класти не можна; у тебе нема того почуття міри. Ти пилиш мене за докторат, не бійся, я не ждав на твоє пиління, вчусь до нього, перероблюю греку і граматику старослов'янську, але по совісті тобі кажу, вчусь не для якої-небудь практичної цілі, а тільки щоби догодити твоїй дитинячій амбіції. Бо се я знаю н а п е в н о , і знаю від людей досить компетентних, що кафедри мені при кожному австрійським університеті не дадуть — не для того, що я русин, а для того, що я „політично намаркований”. Мусила б хіба Австрія перестати бути Австрією. А те, що ти говориш про рівноправність

русинів при „новій ері”, показує таку наївність, котрої тепер уже й „Діло” повстидалось би, бо й воно починає, хоч несміло, переходити в опозицію.

І прошу тебе ще об одне: не пиши ані не говори мені нічого більше про докторат, бо кожде твоє говоріння відбирає мені всяку охоту до роботи, бо показує мені, для якої марної цілі я трачу свої сили. Те, що ти мені пишеш про роботу Арабажина, радує мене за Араб., але показує тебе в тім же самім світлі, що й попередне. Гарну роботу зробив Ар., се так (я її не читав, але думаю, що вона справді гарна), але ти не питаєш, як довго він над нею робив і при яких обставинах? А робив він около 4 літ, робив зі свобідною головою, не маючи ніякої другої роботи ані турботи, користуючись сказівками і поміччю професорів, їздив до Варшави, працював у бібліотеках і віддыхав в товаристві людей, котрі з симпатією і розумінням слідили за його роботою, а не шпилькували його. А ти тичеш мені в очі, чому я такої роботи не зробив! Еге, зробиш, без наукової підготовки, мавши професорів ідіотів, без средств, без супокою, посвячуючи половину часу на оглупляючу газетярську роботу.

Пишу тобі спокійно, не в гніві, а більше в жалю. Я трохи нездоров, очі болять, так що мало можу читати. В „Кур’єрі” тепер роботи багато: Ревакович їздив до Праги, тепер поїхав Фрілінг на 6 тижнів, приходиться сидіти рано при телеграмах, потому в редакції, а по полудні в друкарні. Ну, та про се годі. Даруй, що розписався так по щирості о тім, що мене болить, хоч зарікався ніколи тобі про се не говорити. Та сама ти визвала мене на слово. Більше не буду, а писатиму про політику, котра тебе більше интересує. Цілую вас усіх. Іван”.

Лист Ольги Франко до Івана Франка, який викликав стільки емоцій, датовано 3 липня 1891 року. Вперше він був опублікований 2001 року Ларисою Чернищенко у другому випуску „Наукового вісника музею Івана Франка у Львові”.

Як виявилось, у Колодажне Ольга Франко виїхала з дітьми ще й тому, що жити на вулиці Зиблікевича було затісно. Треба було шукати інше помешкання. „Дорогий Татуся! — писала Ольга. — У нас дожді страшенне, не минає дня щоби не був дождь, а відси витікаюча общая меланхолия. Діти здравствують, а Петрусь поражає всіх необикновенной худобой ножек і ручок. Лист твій получила. Квартира Озаркевич мені зовсім не подобалась: і високи расположение комнат, і много і невидгодно, а головно, так увиліченіе доходов на хороми не предвидеться, то лишних 4 гульдени, виданих на квартиру, составят большую рубрику в нашом бюджете. Ведь там такая масса будет тепер свободних квартир, что служница, імея много вільного часу, могла би найти удобную і деш-

вую квартиру. Вот било би хорошо, если би ви к нашему приезду уже перебрались, потому что возитя с переноской при дітях нахожу почти невозможним, ілі, по крайней мере, сделали би там чисто. Хорошо било би, если б баба наварила бодай малинового соку. Відси, мабуть, я не повезу варення ні одного фунта, щоб не платити на границі. Сані (сестри — авт.) ще не було, у неї зробилась рожа і може бути, що вона зовсім не прийде. Значить, в денежном отношеніи вопрос открытій, а у мене теж крім купонов нічого не лишилось. Если би переплетчик дуже налягав, то можна було дати ему бодай 100 з тих, що ми позичили Віслоуху, а 400 внести в касу. Вот видиш, я казала, що сведи рахунок і не викидай без потреби грошей на кожання переплети, і остатні 200 ека. зовсім непотрібно він переплітав, вони так ще борше попсиються. Як знаеш, так і роби. І вже я не знаю, відки вистарчити на тих переплетчиков, далі прийдеться кавал хліба дітям віднімати із-за тотих переплетов.

Ти, як бачу, уже і не згадуєш за докторат, вижу, що тобі лиш казалось, що ти можеш достигнути того, чого захочеш; он смотри какую дисер. книжку видал Арабажин. Бродзинского, 360 листов ін 40 (Мова йде про книгу Арабаджина К. І. „Казимир Бродзинский и его литературная деятельность (1791-1835)“, що вийшла у Києві 1891 року — авт.). Просто мило прочитать. Твоя дисертація, я думаю, не вишла би менее научною. Откинул би ти амбіцію, не потрібную і добівался би сделать докторат у Львові, так і било би хорошо, а що у Відні і нігде інде ти его не зробиш, я тому певна. Єй Богу, і как тебе не грішно заниматься пустяками: видаванем усяких дрібниць, поезії, вєдь на его не нужно особенно таланта. А тебе дан Богом талант не абиакій, поки твоя муза відпочиває, чи, може, й спить добре було би робити тепер докторат, а, відпочивши, був би ще час і творьти. Милій, дорогої, попробуй ти обернуться ще раз до Огоновського, на що тобі тільки роботи, перекладати дисертацію у Відні ще строже, если будеш держать у Ягича. А тут, може б, обернувся до кого, попросив, без того нігде не обійдеться. От ти б нас утішив вельми, якби сими часи уладив і до екзамену був готовий, поки ми приїдемо. Тепер при уравненіи прав Русинів, може, і для тебе знайтись кафедра, а то й дивись, що молоді люде нас опередять і станут нашими учителями, як, напр., Арабажин, котрий написав свою дисертацію і красиво, і с опитністю 40 летняго учоного. Хотілось би мені, щоб ти прочитав цю книжку і указав на недостатки, я певна, що без них не обійдеться, хоть він і пише так уверенно.

В Русской Мислі за Май єсть статья Конниского О Просвещеніи на Галицкой Руси. Нічого нового, але й багато брехні. Арабаджина Бродзинского я читаю с большіим удовольствіем, но, не імея ученой

підготовки, не могу отнестись критически і беру все на веру. А вот ти так можеш написать критику і єе охотно поместили би в Кієвской Старине. За Шумлянського я ще не питала. Спитає в Друкарні, чому не вислали видрукований 3-й аркуш Гейне, коректу котрого ти взяв з собою. Уже прийшла коректа 4-го аркуша, а видрукованого 3-го нема. Ольга Петровна хоче відіслати Гриневецкому і Білінському ноти, та не знає де живуть. Напиши, будь ласка, їх адресу.

Ну, здається, нічого нового нема більше у нас, а що буде у тебе, то пиши: про політику, про Народ. Народа тут і досі нема, а в Євпаторії, здається, теж нема. Если до Вас не прийшов лист Лесі, то от її адрес: Євпаторія, Крим. Фонтанная улица. Дом Мичри, бившей Шакая. Как дела Москолофілов, от як почнуть у вас усі говорить по Російски, так тоді не знати, що й робити з нашими книжками.

Щож Пані Кобринская робить, подає знов петицію, і чому Русини не закладають приватних гімназій або пансіонов дівочих, я певна, що Правительство потом дало б і субсидію, як би хто, от хоть би пані Кобринская рішила вложити трохи свого капіталу і заложила гімназію, а то всі ті петиції — дурниця. Много шуму — а толку мало. Тоді, справді, видно було, що Пані Кобр. ходить щось о дівоче виховання. А то: петиціями збувається, як би діло робила. Ось і все. Може будеш недоволен тоном мого листа. Але то причина, щом трохи слаба. І дасть ми Бог. Твоя *Ольга Франко*”.

Муза Івана Франка не мовчала. 1891 року в „Зорі” були опубліковані казка „Без праці”, написана в січні того ж року, вірш „Болячка” („Відчепіться ви від мене...”) та ще декілька перекладів, зокрема переклад поеми Гартмана фон Ауе „Бідний Генріх”, пізніше надрукований у „Буковинському православному календарі на рік переступний 1892”, переклад із чеської мови вірша „Ой ви, ластівочки” Є. Красногорської, опублікований у № 9 „Дзвіночка”, та переклад також із чеської „Скринки” („Гопки, скоки”), опублікований у № 15 того ж „Дзвіночка”. Поему „Бідний Генріх” Іван Франко 1899 року включив у збірку „Поєми”. Чи не найбільшим здобутком цього року був переклад з іспанської М. Сервантеса „Пригоди дон Кіхота”, який із номера в номер протягом року друкував дитячий журнал „Дзвіночок”. 1892 року цей переклад вийшов окремим виданням із передмовою Івана Франка. Третє видання накладом Українсько-руської видавничої спілки вийшло 1913 року. Всі видання були проілюстровані графічними роботами Теофіла Копистинського.

Того ж року в „Зорі” № 17-19 з’являються кілька поезій „Зів’ялого листа”: „По довгім, важкім отупінню...”, „Безмежнеє поле в сніжному

завою...”, „За що, красавице, я так тебе люблю...” (№ 17 від 1/13 вересня), „Не минай з погородою...”, „Як на вулиці зустрінеш...”, „Так, ти одна моя правдивая любов...” (№ 18 від 15/27 вересня), „Так сталося! В труні металевій нині...”, „Я не жалуюсь на тебе, доле...” (№ 19 від 1/13 жовтня). Вірші друкувалися без підпису. В автографах, що дійшли до нас, під віршами стоїть час написання: від 16 IV 1883 року до 15 VIII 1889 року.

Розділ X

ЧЕРГОВІ КЛОПОТИ 1891 РОКУ

Ольга Франко, звичайно, була діткнута листом Івана Франка і отими словами: „І ніде мені відітхнути, ні з ким душу відвести, бо ти — се я давно побачив — не друг мені, а с у п р у г а , та й більш нічого”. „Дорогий Ванічка! — писала вона йому у відповідь 23 липня 1891 року. — А я тобі скажу, що ти зовсім непотрібно набалакав мені всяких упреков. Єй Богу, я зовсім не розумію, нащо посилати листи повні колкостей, ведь письмо самим прибитієм робить приемність, а зміст повний отрути, і виходить із усього найпаскудніше вражінє, з цим я не можу погодитись. Про політику все ліпше писати, бо нікого не ображає.

Деті наші здорові, Петрусь трохи слабує на розвільнене. Та з тим радимо якось. Саня зовсім, мабуть, не приїде: спершу заслабла, слабувала щось зо 3 тижні, поїхала до Ніни, а там уже стало пізно до нас їхати. Значить, то зовсім буде добре тобі поїхати, а може, і зле буде, не знаю, если хочеш, то я напишу і запитаюся Трегубова, чи тобі їхати, чи ні?

Тепер щодо деяких справ. О. Петровна просить Павлика дати письменное уведомленіє, що гроші 150, а потім 100 — получені. Ти напрасно гадаєш, що я сама не вижу, як ти робиш і мучишся, але, як я не в стані сама нічого тому порадити, то й мовчу. Мовчу про тебе, не говорю нічого й про себе, а як треба терпіти, то й терпиться поки найдеться який вихід. Не всім же приходиться лиш по розам ходити, попадаютьсь і колючки. Але ж сумувати над тим, що ми всі помремо, нема що. За дітей ти не беспокойся, берегу я їх пуще свого ока. Але против случайностей нічого не поробиш. От Тараско уже три раза падав у ямі. Остатній раз навіть дуже міцно, бо підбив собі плече і око, але тепер уже і сліду нема. Чи не можно було б нам вислати Баштового в листах простих (мова йде про працю І. Нечуя-Левицького (Баштовий) „Українство на літературних позвах з Московщиною”, яка друкувалася в „Ділі” від 1 квітня по 11 травня — авт.); на ім'я Ларисси Косач с передачею мне, бо інакше годі буде його тутейшим видіти. Народа ми ще й досі не виділи. Хоть Міша (Михайло Косач — авт.) приїхав із

Євпаторії і мусив привезти з собою. Читане ми тут зовсім майже закинули, от Захер-Масох мені попався, Галицький писатель. Прочитав Коломейський Донжуан, але Галицьких типів я жадних не виджу, а сам він, виходить, жид родом із Іспанії.

Більше сидимо в полі, стикаємося близько з самою природою, дивимося на пацят, голубів, качат, ходимо на став, тільки шкода, що погоди нема, усе перепадають дощі. Діда я поздравляла телеграмою, так як лист міг би знов не приймати. Провіряла білети: нема ні виграшу, ні тиража. Отой листочок, що тут буде приложенний, прошу передати Павлику. Дітки часто згадують за тебе. Тараско певний, що ти пішов у ліс на гриби, а Андрусь досить сознательно говорить, що ти у Львові. Жиємо ми помаленьку, відносини у нас з Ольгою Петровной більше почитительніє, нежелі дружественніє, хоть знов і не прикрі. Вообщє нам тут живеся добре і навіть дуже, я зовсім розгосподарювалася і если хочеться їсти, то прошу, як дома, і діточки мають усього досить.

Если ти уже пересердився на мене, то пиши таки і про політику, бо до нас рідко що доходить із тамтого світа. До свиданія.

Твої сини *Андрій, Тарас, Петрусь* і *добрая супруга Ольга* другу Франко. Колодяжное”.

„Дід” — се Ілля Семенович Хоружинський, який писав Ользі, нарікаючи на її почерк: „читая твои письма, я всегда порчу зрение”.

„Дорога Оля! — відповідає їй Іван Франко десь біля 10 серпня 1891 року. — Дуже се мене тішить, що ти прийшла прецінь до того переконання, що (уживаю твоїх власних слів) „нізачим посилати листи, повні колкостей” і що такі листи замість приємності „роблять найпаскудніше враження”. Се все якраз підходить до твого попереднього листа, на котрий я тобі відповів, може, трохи прикріше, ніж хотів, та все-таки рівнем на рівне. Сердитись я не сержусь і не сердився а дожидав твого листа з нетерплячкою. З моєю наукою тепер дуже слабо йде; Фрілінга нема, і на мені лежить добра половина всієї роботи в „Kurj[er]i”. Приходиться ходити рано до телеграмів, по тому сидіти до 1-ої в редакції, по полудні не раз іти до друкарні, а часом на згромадження, з котрих справоздання треба писати вечором. Я ще досі не скінчив перероблювати драму, а вона мусить бути скінчена сього місяця, коли має йти до конкурсу. Так само просили з „К[иевской] стар[ини]” переписати їм „Кобилицю”, а він також ще не скінчений, а по скінченні треба буде ще переписувати, а дещо й перероблювати. Я був у Огоновського, носив йому ще деякі дані до моєї біографії, котра піде в „Зорі” слідуєчого місяця (ну, намалює він там мене!). Він питав мене, що я думаю з докторатом. Я кажу: не знаю, що думати, не подавав ще роботи нікуди.

Він каже: тут у Львові я би Вам не радив подавати, тут Вам будуть робити перепони. І почав виговорювати на ляхів, хоч я певний, що в першій лінії він сам старався б мені підставити ногу. Представ собі, яку комедію сей чоловік зіграв з анкетною, вибраною для видання Шевченка! Після історії з Костем Левицьким і моєю заміткою в „Народі” Огон[овський] почувся дуже ображений і настояв на те, щоб анкету розв’язати. Щоб однако ж не виглядало так, що се він тому причина, умовлено діло так: почин до розв’язання анкети дає Тов[ариство] ім. Шевченка, котре відкликає своїх делегатів (мене і Коцовського). О сім завідомляє Глад[илович] „Просвіту” під час засідання виділу. Огоновський удає дуже ображеного, питає, чи то має бути вотум недовіри для „Просвіти”, на що, очевидно, Гладилович відповідає, що зовсім ні, але Тов. ім. Шевч[енка] роздумало, що трудно буде вести рахунки спільного видання, а ліпше воно само видасть на свій кошт. Мені Огон. про се все не хотів, помимо мого запитання, нічого сказати, а помимо того обурення на засіданні „Просвіти” він узяв на себе труд — видати Шевч[енка] с а м для Тов. ім. Шевч. „Просто ходило їм о те, щоб Вас позбутися”, — сказав мені один із добре поінформованих народовців”.

Тільки завдяки листам, писаним дружині, можемо сьогодні довідатися, як сказав би сам Іван Франко, „дещо” з тодішнього життя, яке, за його словами, „було табором в облозі”. На цей раз облога була викликана його заявою у справі нового видання творів Тараса Шевченка. Івана Франка включили у редакційний комітет, і навіть доручили підготувати до друку один том поезій Кобзаря. Приводом для заяви було нове видання творів Т. Шевченка в Женеві 1890 року („Поезії Т. Гр. Шевченка заборонені в Росії”). В статті „Нове виданє Шевченка”, яка була опублікована в № 7 „Народу” 1 квітня 1891 року, Іван Франко писав: „Не швидко мабуть ми дождемося повного критичного видання Шевченка. Комітет, вибраний перед роком для сеї цілі (про него дивись „Народ” 1890, ч. 6) доси ще й не розпочав роботи над критичним обробленем тексту. Не розпочав з причин, котрі легко зрозуміти: у него нема під рукою ані важніших видань Шевченка, ані рукописів, ані навіть певних звісток про те, які рукописи взагалі існують і де їх треба шукати. А поки ще комітет розпочав свою роботу, наскочила звісна „угода” і, говорячи словами проф. Огоновського, „повіяла холодним вітром на молоду вдачу” нашого комітету. Як з гори можна було догадуватись, Шевченко така риба, що не влазить ні з хвостом ні з головою в сак австро-рутенської угодовщини. Значить повне та ще й критичне виданє всіх українських творів Кобзаря явилось відразу ділом неполітичним. Ми маємо певну звістку

про те, що на інтимній нараді народовців, при котрій не було деяких членів Шевченківського комітету редакційного — ухвалено змінити первісний намір і видати Шевченка обкроєного. Повне ж критичне видане готувлять Українці в Росії. Очевидна річ, що коли се правда, то я прилюдно зрікаюся засідання в сім комітеті і до обкроювання Шевченка руки не приложу. Надіюсь, що справа ся швидко виясниться і пишу сі слова вмисно для того, щоб викликати виразу заяву інших членів комітету редакційного, котрі взяли на себе прилюдний обов'язок і повинні за его сповнене прилюдно відповідати”.

Позиція Івана Франка стає більш зрозумілою „в питанні, що народовці обкраюють”, після того, як в наступному номері „Народу” піддався жорстокій критиці „угодовський” вечір пам'яті („вечірниця”), який відбувся 15 квітня 1891 року. „Дня 15 с. м., — повідомляв „Народ” у статті „Шевченко в чужій хаті”, — відбулися у Львові вечірниця в 30-ті роковини смерті Т. Шевченка, устроєні львівськими виключно народовськими товариствами. Ак. Братство, против звичаю давніших літ, задалегідь відсунулося від участі в устроєню сих вечірниць, бо знало наперед, що пам'ять Шевченка буде там визискана для угодовських цілей. Так і сталося. Промова речника угодовців, д-ра К. Левицького, була купою фраз, котрі не держалися купи і собі протирічили. В одній частині своєї промови д. Л. полемізував з якимись чудними „космополітами та всесвітніми економістами(!)”, певний, що полемізує з радикалами, а вийшло щось похуже на завзяту боротьбу іспанського лицаря з вітраками. В другій частині доказував, що народовство основано і на економічним піддвигненню всіх верстов народа (і „вовк ситий, і коза ціла”) та що нова ера — се власне побіда Шевченкового заповіту, — „радісний празник воскресенія народного”!!

Фарисейство угодовців щодо Шевченка виступило в повнім блеску в виконаню програми вечірниць. Найкращу точку програми „Івана Гуса”, з музикою Лисенка, світський „независимий” комітет викинув в остатній хвилі, для догоди забагам митрополита. Подібна доля постигла й кодекс українських націоналістів — „Посланіє”, котре в новій ері заборонила поліція (ніколи того не бувало), а почасти й „Лебедин”, котрого підскуб універс. професор укр. літератури!! Велика частина публики, іменно молодіж університетська і гімназіальна, почавши від 1. лат. кляси, голосно запротестувала против такого поступованя, домагаючися відспіваня „Гуса”; коли ж не вдоволено єї бажаню, то почувлися грімкі голоси: „нова ера сконфіскувала! Сором! Ганьба! Св. Юр! Мікадо!” Таким чином угодовці почувли засуд навіть „из уст младенцев”, своїх власних учеників...

Привітних телеграм з провінції прийшло чимало, та в новій ері завелася нова мода: їх не хотіли прочитати через те, що деякі телеграми остро кпили собі з угодовського фарисейства (приміром „Слава вам, що-сте обвісили Шевченка шкапліржами та рожанцями“)! Тернопільські поступовці, що вислали подібну телеграму, немов би прочули, що на вечірницях Шевченка уперше з'являться Єзуїти, з котрих двох справді бачилисмо, радих-радесеньких. Телеграму від послів руських з Відня молодіж приняла псиканем і криком: „проч з новою ерою!“ Угодовці так були збиті з пантелику, що забули відспівати свій колишній національний гимн „Ще не вмерла Україна“, а всім виднішим угодовцям се фіаско так попсувало жолудки, що не пішли на комерс, де була сварка між самими народовцями. Вершком фарисейства було те, що угодовці за пропущене „Гуса“ цинічно оправдовувалися тим, що буцім его сконфіскувала поліція, а не вони самі; „Діло“ ж, у справозд. з вечірниць (ч. 76), не згадало про „Гуса“, і взагалі про цілу невдачу, ані словечком! Противно, воно твердить, що вечірниці випали „дуже поважно з кожного погляду“, що „всі гості опускали салю з піднесеним настроєм Духа“ і що комерс був „оживлений сердечністю“. Се зрештою, річ звичайна в органі нової ери. Тільки ж, що то Діло скаже, як на другий рік угодовцям може й зовсім не доведеться святкувати пам'яті Шевченка, а хиба św. Jozafata Koncewicza?...

Бідні угодовці, між молотом і ковалом — між св. Юром і радикалами, між Сциллою і Харибдою, в танцюристім раю нової ери...”

Проти „непристойної“ поведінки Івана Франка різко виступив Кость Левицький, що примусило письменника в № 9 „Народу“ від 1 травня 1891 року зробити нову заяву під назвою „В справі нового видання Шевченка“: „Моя замітка в 7 ч. „Народу“ про намір деяких народовців видати замість повного — обкrojене видання Шевченка мала такий наслідок, що д. 10 квітня проф. Ом. Огоновський скликав засідання комітету редакційного, на котрім заявив, що ані у нього, ані у нікого з членів комітету такого наміру не було і що коли буде зроблене комітетом видання творів Шевченка, то се буде видання повне. Присутні на тім засіданні виділові деяких товариств гостро вдарили на мене за поміщення замітки в „Народі“, зовсім безпідставної і оскорбляючої гідність товариств народовських, котрі взялись видати твори Шевченка. Особливо сильно виступив проти мене д-р Кость Левицький, котрий, впрочім, зараз же поставив внесок, щоб існуючий комітет для видання творів Шевченка розв'язати і діло се поручити комусь одному, напр., Ом. Огоновському. У своїй відповіді на закид, буцімто я звістку про обкrojене видання сам видумав, я покликався на одного народовця, чоловіка вповні

гідного віри, котрий мені передав сю вість. Але що я не вважав потрібним називати його ім'я, то „Діло” поновило напади на мене, ще й додало, що я „припертий до стіни, не вмів нічого відповісти”. Отже тепер, розвідавши річ докладніше, заявляю, що подана мною відомість таки була правдива і що власне той, котрий висказував думку про потребу видання Шевченка „обкроєного так, як нам потрібно”, опісля на засіданні комітету найзавзятіше нападав на мене за опублікування сеї „безпідставної і ображаючої вісті”. „Діло” домагалось від мене спростування сеї вісті — ось йому моє спростування. Замічу ще, що професор Ом. Огоновський перший рішуче спротивився думці розв'язання шевченківського комітету і прийняв над ним дальший провід і що комітет розділив між себе роботу над виданням Шевченка, котре ще сього року, надіємося, буде в руках читаючої громади”.

Неважко здогадатися, що питання про керівництво докторською дисертацією Івана Франка було вирішене остаточно, правда, вже по інерції, і, аби не показувати, „що ми між собою сваримось”, О. Огоновський друкує у „Зорі” розділ „Історії літератури руської”, присвячений Франкові (з № 18, що вийшов у вересні, по грудневий 24-й номер).

У згаданому листі до дружини Іван Франко пише і про драму, яку ще й досі не закінчив переробляти, хоч вона „мусить бути закінчена, бо вже минає реченець оголошеного конкурсу”. Це перша згадка про драму „Украдене щастя”. Цей конкурс на „оригінальні руські твори сценічні, з обсягу драмату, поважної комедії і народних штук зі співами або без співів, такого об'єму, щоби заповнили цілий вечір театральний” оголосив виділ крайовий королівства Галичини і Лодомерії („Зоря” виправляла це офіційно вживане слово на „Володимерії”) з Великим князівством Краківським (така була повна офіційна назва Галичини в складі монархії) 24 лютого 1891 року (ч. 3861), а у часописах оприлюднив тільки 18 березня „з преклюзіїним, — як повідомляла „Зоря”, — реченцем до кінця місяця вересня 1891 року”. „Праці конкурсів, — інформувала „Зоря”, — треба посилати в повищій реченці під адресою Виділу краєвого у Львові заосмотрені знаком або девізою автора, котру треба помістити також на замкненій куверті, містячій в собі імя, прізвище і адрес автора. Праці друком вже оголошені і також виставлені на якій-будь сцені, навіть аматорській, виключаються від конкурсу. Також не допуститься до премійованя праць авторів вже не живучих, хоч би вони дотепер не були оголошені. В протягу трьох місяців по упливі конкурсового реченця наступить рішене конкурсу і признане нагород окремою комісією конкурсовою, котра зберезя у Виділі краєвим під проводом Маршалка краєвого або его заступника. До сеї комісії запро-

сив Виділ краєвий: 1) Василя Ільницького, радника шкільного і члена надзорчого комітету руської сцени; 2) Д-ра Омеляна Огоновського, ц. к. професора руського язика і літератури у львівським університеті; 3) Д-ра Степана Смаль-Стоцького, ц. к. професора руського язика і літератури в університеті чернівецьким; 4) Олександра Барвінського, ц. к. професора учительської семінарії у Львові; 5) Дам'яна Гладилевича, ц. к. професора руської гімназії у Львові; 6) Д-ра Уляна Целевича, ц. к. професора руської гімназії у Львові; 7) Володимира Коцовського, ц. к. професора руської гімназії у Львові; 8) Д-ра Євгенія Олесницького, адвоката краєвого; 9) Миколу Шухевича, кандидата адвокатури у Львові; 10) Д-ра Дамяна Савчака, члена Виділу краєвого; 11) гр. д-ра Станіслава Баденього, посла до Союму краєвого і 12) Платона Костецького, літерата. Комісія конкурсова рішить більшістю голосів і признає три нагороди, а іменно одну в сумі триста злр., другу в сумі двіста п'ятдесят злр. і третю в сумі двіста злр. а. в. трьом творам, узнанням за найліпші з-поміж надісланих на конкурс, без огляду на рід твору, щоби лише належав до родів, поданих в сім оголошеню. То ж комісія може признати всі три премії творам одного роду. Оголошене конкурсу в публічних письмах і виплата нагород наступить в місяци грудни 1891. Нагороджені твори стають власністю товариства „Руська Бесіда” у Львові з виключним правом вистави їх на сцені. Рукописи надіслані на конкурс звернеся властителем на їх кошт разом з замкненими конвертами, наколи Виділови краєвому вкажуть свої адреси в інший спосіб”.

Ніхто не міг припустити, що записана Михайлиною Рошкевич у селі Лолін Стрийського повіту від селянки Явдохи Чигур пісня „Ой пити би горівочку” колись ляже в основу чудової Франкової драми. А що це було саме так, дізнаємося від самого Івана Франка. Опублікувавши в журналі „Житє і слово” (т. IV, кн. IV за 1895 рік,) записані в різних кутках Галичини різними особами три варіанти „Пісні про шандаря”, письменник у примітках вказав, що саме варіант пісні, записаної М. Рошкевич, послужив основою для написання „Украденого щастя”. Варіант А цієї пісні був записаний Олексою Гнатюком 1894 року в селі Хитарі Стрийського повіту від господаря Костя Сороки; варіант Б від Явдохи Чигур записала 1878 року Михайлина Рошкевич в селі Лолін і варіант В записав О. Колберг в Іспасі Снятинського району. „Варіант Б сеї пісні, що становить заразом осібну єї редакцію, — писав у примітках Франко, — послужив темою моєї драми „Украдене щастя”. Варіанти А і Б вказували, що події, описані в пісні, відбувалися в Делятині. Варіант О. Кольберга про це не говорив, але уважне око не могло не добачити, що саме цей варіант не обминув уваги Івана Франка,

і тінь його промайне в дивному оповіданні „Неначе сон”, надрукованому 1908 року в третій книзі „Літературно-наукового вісника”.

Хоча із змісту пісні, можливо, важко дібрати, про що у ній ідеться, однак вона дає підстави для того, щоб бачити в ній основу драми.

Ой пити би горівочку, ой пити би, пити;
Ой прійшлося шандареві з Делятина іти,
Ой положу на віконце горіхову гранку;
Прійшов шандар з Делятина, бо має коханку.
Ой піп іде до церковці та на хвалу божу,
А шандар ся відзиває: та й я вам поможу!
Ой піп службу відправляє та людей жегнає,
А шандар си став на хори, апостол читає.
Ой люди ся проступили та стали у кутки,
А він любку за ручечку, повів через сутки.
— Ой ходімо, моя мила, та на торговицю,
Та будемо попивати мід та й сливовицю.
Ой як прійшов Николайко до своєї хати —
Ані ключів, ані жінки нема коло хати.
А він пішов до сусіди, зачався питати:
— Ци нема ту меї жінки, нема коло хати?
Вони його притримують: „Просиме сідати!”
Він зняв шапку, поклонився: йду далі шукати.
— Ой іди ж ти, Николайку, та на торговицю,
Ой там жінка із шандарем п'є мід, сливовицю.
Ой пішов же Николайко попід голиночки:
Лежить шандар на постелі, голий, без сорочки.
Ой пішов же Николайко попід віконниці:
Лежить жінка на постелі, гола, без спідниці.
А він пішов до жидівки та й взяв їй казати:
— Дай, жидівко, сокирочки, двері відрубати.
Взяв сокиру у жидівки, розрубав верії...
Забрав річи шандарські до фірвальтерії.
Ой зачили за Николов у погоні бічи:
Завернули Николайка — неси назад річи!
У покою піп Николу на смерть сповідає,
А у другім його жінка ручки си ломає,
— Любі мої егомосцю, щось маю казати,
Ци мож мене із шандарем разом поховати?
— Ой молода молодеце, не мож то зробити:
Уже шандар тиждень гние, ти будеш рік жити.

Пояснення до цієї пісні автор драми дав у „Жіночій неволі в руських піснях народних”. „Переходимо до іншої, — писав він, — в своїм роді дуже цікавої пісні „про шандаря”, в котрій показана жінчина безмірно сильна характером і силою чуття. Пісня про шандаря, судячи по різних признаках, належить до найновіших творів народної фантазії і постала в Підгір'ї, певно, в околиці Делятина, відки занесена зістала в околицю Долини, до Лолина. Находячийся у нас варіант, мабуть, єдиний досі записаний, — ані у Головацького, ані в жоднім іншому збірнику ми подібного мотиву не стрічали. За її локальним походженням і недавнім початком промовляють також численні провінціалізми, котрі стираються і вигладжуються, коли пісня давніша і переходить з одної околиці в другу. За тим самим промовляє і те, що пісня така не вироблена, оповідання уриване, переплетене (не раз просто-таки для вірша) нічого не значучими реченнями, особливо в початку, — що все, переходячи з уст до уст, загладжується, доповнюється і закругляється. Можемо затим майже певно сказати, що пісня про шандаря знаходиться ще, так сказати, *in statu nascendi* (в стадії народження — лат.), тим цікавіше буде для нас розібрати таку свіжу пісню, прослідити немовби найновішу фазу, на якій у нас стало „жіноче питання”...

Основна подія пісні — ламання чи розрив родинного зв'язку. Жінка свідомо зраджує шлюбному чоловікові, віддається шандареві, а зганьблений чоловік убиває шандаря, за що й гине сам... От і вся повість.

Микола винесе присуд жандармові, громадська думка у всьому звинуватить жінку, закон засудить Миколу... Трикутник. Хто винен? „Розберімо пісню у всіх її складниках, — пропонує Іван Франко, — то й побачимо”. І зрозуміємо, чому після переробки замість назви „Жандарм” з'явиться назва „Украдене щастя”, звідки взялися характери дійових осіб, дія, розв'язка драми...

„В Николаївій хаті „нема щастя”, т. є. нема любові між жінкою і чоловіком. Для чого се так — пісня не показує, а бере факт готовий, яких тисячі в щоденнім житті лучаються. Жінка не любить Николая і, щоб вдоволити потребу свого молодого серця, віддається шандареві. І як то звичайно буває, що заборонена любов найсильніша, так само діється і тут. Для неї все міститься в тій любові, поза нею вона нічого не бачить: ні дому, ні мужа, ні прочого світу. Задля своєї любові вона рішається на найбільшу жертву, яку тільки може принести жінчина, — на неславу, на прилюдну нечесть. Вона не вагується показати перед всіми людьми свою любов, не вагується з своїм милим попідруч іти через церков, поміж народ, немов на знак, що нова любов ломить давній шлюб, не вагується з тим же шандарем одверто гуляти на ринку.

— Але ж вона неморальна, зіпсована жінчина! — скаже, може, дехто”.

Хіба не віє від тих слів листами й поведінкою Ольги Рошкевич, її „формальним супружеством” зі шлюбним чоловіком? Хіба не відчувається в них протесту Ольги, який вона виявила, таємно приїхавши до Львова, аби стати дружиною Франка перед Богом, бо перед людьми не могла. Чи її дій, коли вона вимолила Івана Франка приїхати до неї в Коломию напередодні його арешту. Арешту недоречного, як і арешту Миколи в драмі. Який сором переживала вона, коли про її стосунки з чоловіком та Франком стало відомо всім не з пліток, а з її листа, писаного до колишнього нареченого і перехопленого поліцією. Цього нареченого в неї вкрали злії люди і — як Анну з драми — обдурили!

В листах до Ольги Рошкевич Іван Франко засудив її вчинок. Вчинив так, як би це вчинили судді і присяжні. У статті ж пристрасно обороняв її і захищав свою любов разом із любов'ю зрадливої жінки з пісні та Анни з „Украденого щастя”: „В тій хвилі, коли її правовитого мужа сповідають на страшну смерть, вона в сінях руки ломить і плаче — може, за ним? Ні, за шандарем, давно вже вбитим і похованим. В тій хвилі, коли Николая ведуть на смерть, вона просить і для себе смерті, — чи, може, щоб хоч по смерті лежати обіч свого мужа? Ні, щоб бути похована разом з шандарем. Я не знаю, як кому видається така жінчина, — мені вона видається засліпленою, може, з любові, але все-таки гарячо і щиро люблячою. А у кого любов, така гаряча, невмираюча любов єсть головним двигателем цілого життя і поступування, — чи ж можна того назвати зіпсованим і неморальним?”

Цим поясненням Франко не задовільняється. Він шукає інших аргументів — і знаходить: „Буде тому звиш двадцять літ, як великоруський критик Добролюбов, розбираючи драми Островського, а особливо найкращу з них „Бурю”, назвав появу в московській суспільності такої Катерини Кабанової (героїні „Бурі”), котра ламає церковний шлюб і віддається коханому чоловікові, хоч тайком і з великими охами та ахами, з великою гризотою сумління, а опісля, коли все відкрилося, кидаєсь у Волгу, щоб не зносити докорів мужа і свекрухи, назвав, кажу, появу такої Катерини Кабанової „променем світла в темнім царстві”. Але порівняння Катерини з жінкою Николайка в нашій пісні виходить далеко на користь сеї другої. Бо коли Катерина тільки по довгій боротьбі і намовах, з великою гризотою, тайком віддається любому чоловікові і відтак ще думає укривати своє поступування, поки страшна буря, котрої вона забобонно боїться, не довела її до признання, а тоді, не зносячи ганьби і докорів, кидаєсь в Волгу, то Николайкова жінка посту-

пає зовсім одверто, не криється в своєю любовою, для неї нема ні ганьби, ні докорів, ні нічого, окрім тої любові, — і коли також бажає смерті, то тільки для того, щоб і в гробі лежати побіч любого собі чоловіка. Правда, лучем світла ми її, проте, не назвемо, але то лишень для того, щоби із зіпсованої, неморальної і пасивної людини, якою вона спершу могла здаватися, зробити героїню! Такого чародійства а таким малим средством ледве чи доказав би її найбільший поет-серцевідець!"

Яким мудрим (стаття написана 10-22 травня 1882 року в Нагуєвичях, коли від другого арешту поета минуло два роки) і всерозуміючим став Іван Франко, якого, не мине й 14 років, назвуть „найбільшим поетом-серцевідцем”, повторюючи цей вислів із його статті: „Коли я сказав попереду, що Николайкова жінка „засліплена своєю любовою”, то я сказав се не без розмислу. Бо й справді, вона, бачиться, мало прибирала, кого полюбити, кому віддати великий скарб свого серця, — а віддала його першому-ліпшому, котрий їй сподобався чи то своєю зверхньою поставою, чи, може, своїм обходженням або чим-небудь другим. Правда, говорять: серце не навчити, серцю не до приборів, кого схоче, то й полюбить, не питаючи про вдачу. Може, воно й так. Але з другого боку, хоч би й так не було, то годі нам винуватити жінчину, котра вибрала собі ледачого чоловіка. Адже їм, правду кажучи, ні в чім і вибирати. Котрий чоловік у нас, чи з-між простих, чи з-між освічених, може показатися вповні гідним великої жіночої любові? Котрий з нас не обмане її ожидань, не зранить її серця, не витисне сліз з її очей — не тих блаженних, щасливих, але гірких, пекучих сліз? Чи ж не диво, що найчесніша, найкраща жінчина у нас кидається в обняття чоловікові ледачому і зовсім її не гідному, коли й всі другі такі самі, або майже такі самі? А з-між сотні зовсім негідних вишукувати одного, котрий би, може, о один процент був гідніший — то годі і не виплатиться. Так от вона і віддається першому-ліпшому, зразу своїм гарячим темпераментом і своєю любовою приглушуючи всі сумніви, щоб опісля, коли доочне їй покажеться ледачість любого чоловіка, — ну звісно, щоб опісля бути тим більше нещасливою”.

Ще живе у Франкові біль до того, хто взяв його щастя. Хто б він не був, але для його серця це жандарм, і в тій праці він не жаліє його, обсипаючи образами і звинувачуючи у всьому. „Шандар, — пояснює Іван Франко, — показується нам чоловіком справді зіпсованим і ледачим. Він попросту хвалиться своєю добичею, хвалиться тою безграничною любовою Николайкової жінки, котрої він не варт. Він прилюдно, в церкві, називає її своєю любовою, веде її за руку поміж народ, немов щоби всім у очі показати: „Бачите самі, яка вона!” І коли ми їй поклали

се великим геройством, що так безоглядно і безповоротно віддалася своїй любові, пішла за покликом свого серця, то шандареві те прилюдне величання своєю здобичею, те глупе, жорстоке і непотрібне волочення відданої йому всім серцем жінщини по калюжі ганьби і неслави людської мусимо покласти великим проступком, мусимо уважати знаком холодної безсердечності і великого морального зіпсуття. Він, очевидно, зовсім не любить її, а тільки визискує її любов, — інакше прецінь він би самовільно і самовладно не вимагав і не приймав від неї такої великої і тяжкої жертви, він би не причинював їй стільки пониження і муки, скільки мусило причинити його поступування. Народна пісня не без умислу зробила його шандарем (сам факт, на котрім запевно основана пісня, не має тут для нас ніякого значення), т. є. чоловіком зайшлим, може й іншої народності, чоловіком, котрого виховала касарня, в котрім вистудила серце військова дисципліна, а котрого, може, здеморалізувала широкавість і безкарність, яку мають жандарми над сільським народом. Звичайний, простий парубок, хоч і який, не зробив би чогось подібного. На то треба зовсім виломатися з тих традицій, відчужитися від тої атмосфери старих звичаїв і саморідної моральності, серед якої живе і виростає кожна дитина на селі. Тож коли шандар в пісні гине від сокири збезчещеного Миколая (пісня о його смерті не згадує й словом, як о речі маловажній або такій, котра розуміється сама собою!), ми не жаліємо за ним і чуємо, що одного ледачого чоловіка на світі менше стало. Коли б пісня показала нам його чоловіком добрим, люблячим, хоч і незаконно, ми, певно, жаліли б його, і пісня сама, певно, старалась би збудити в нас той жаль, збудити переконання, що погиб він невинно, а тільки силою сліпої консеквенції нашого суспільного ладу. Значиться, вина шандаря не в його незаконній любові, але в його власній безсердечності і зіпсованості, — ними він позбавив себе життя і нашої симпатії. Любов, хоч законна, хоч і незаконна, все викликає теплий відзив в складачах пісень народних. Се впрочім і не диво: адже ж складачі ті — переважно жінщини, у котрих любов — найбільші святощі, єдина прикраса бідного, а так часто і безсердечно потоптаного та ламаного життя”.

Ні, чоловік Ольги Рошкевич, Володимир Озаркевич, зовсім не такий! Франком зараз (усе ще!) керує біль і образа його чоловічого егоїстичного чуття. Михайла Гурмана в „Украденому щасті” він змалює зовсім інакше. Николай стане у драмі Миколаєм Задорожнім. У статті Іван Франко чомусь відмахується від нього: „Оставалось би нам ще розібрати і оцінити появу нещасливого Николайка, але ми не чинимо сього: пісня сама доволі виразно показує його вдачу і поступки, обрисовує нам наглядно його положення, з котрого для нього, бачиться, не було

іншого виходу над той, котрий з ним і справді лучився. Николайко — натура прямодушна, чесна, але для головної ідеї пісні малозначуща”.

У драмі „Украдене щастя” усе буде по-іншому. І зовсім природно виникає питання: хто винен?

„А основне „прокляте” питання: хто винен всьому тому? — розмірковує далі Франко. — Відповідь на се впливає прямо з нашого аналізу. Винно нещасливе уладження наших родинних обставин, котре не дозволяє легально розірвати зв'язок, уже фактично розірваний, котре насилує любов і серце жінчини і через те скривляє їх, зводить на манівці. А далі винно погане, нечесне поступування шандаря, а посередньо ті причини, котрі зробили його безсердечним і нечесним, т. є. касарняна деморалізація, — значиться в останній лінії... Ех, та й нудно ж бо повторяти все одно і то само, доходити, „куди не кинь, все в клин”, тисячними дорогами, а все до одного кінця!”

Ще не виникає запитання: хто вкрав щастя? Є тільки „хто винен”. У статті 1882 року Франко дає одну відповідь, та через неповних десять років у драмі „Украдене щастя” вона буде зовсім іншою. Якщо дивитися на драму з точки зору стосунків Івана Франка з Ольгою Рошкевич, то навіть важко собі уявити, в якій іпостасі бачив автор себе у драмі. Безумовно, що Михайлом Гурманом. Тут усе говорить на користь цього: колись кохались, її віддали за іншого, а от тепер здибались... В такому випадку чоловікові Ольги Рошкевич у п'єсі відводилась роль Миколи Задорожнього. Але ні, ображеним, обкраденим чув себе власне Іван Франко... Словом, у драмі „Украдене щастя” уперше в творчості письменника відбито — опісля типове для творчого методу Івана Франка — роздвоєння особистості, так яскраво продемонстроване в написаній 1899 року поемі „Похорон”. Михайло і Микола з драми мають спільного прототипа. Вони й однакові, і різні, як дві сторони однієї і тієї ж монети.

Якщо пісня про шандаря стала основою драми, дала їй сюжет, образи, соціально-психологічний конфлікт, а навіть розв'язання цього конфлікту, то увертюрою чи заспівом до неї стала інша пісня: „Ой там за горою, там за камінною”. Цю пісню співають на вечорницях в Анни, дружини Миколи Задорожнього, парубки й дівчати. Надворі чути шум вітру, об вікна б'є снігом. У печі горить вогонь, коло печі пораються господиня хати Анна та її сусідка Настя. Одні дівчата прядуть, другі мотають пряжу на мотовилах, посеред хати парубок плете рукавиці, другий на коловороті крутить шнур. Помічна річ у господарці. Пісня така сумна і так бере за душу, що Настя не витримує і свариться на парубків та дівчат: „Та тьфу на вас! Що се ви нагадали такої плаксивої. Мов по

покійнику голосять". Справді, не годиться такої сумної співати та ще в хаті, де мир і спокій на ціле село, де ангели божі літають, бо це одна хата на ціле село, де святий супокій та згода, та любов...

Ця пісня теж удостілася уваги Івана Франка в праці „Жіноча неволя в руських піснях народних”. „Та не тільки від свекрухи, — писав там Іван Франко, — приходиться молодій жінці зазнати лиха. Не ліпше, коли не гірше, живесь її з мужем. Що вже говорити о тім, коли муж не любий її? Тут уже справді вона зовсім нещаслива, невільниця. Тота, котра вперед вагувалася нелюбому чоловікові сказати добре слово, мусить тепер поділяти з ним не тільки стіл, але і все, мусить підлягати всім його примхам, зносити від нього лайку і побої, як то співається в її прекрасній і жалібній пісні”.

І хоч сам Іван Франко натякає, що дія драми розгортається в підгірському селі Незваничі (так він доволі часто називав у своїх творах рідне село Нагуєвичі), проте такої пісні у його селі не співали і не співають досі. Не співають її і в доколичних селах. Ні в Ясениці Сільній, звідки походить мати, ні в Попелях, ні в Ступниці, ні в Медвежій. Фольклористи довгий час полювали за нею в цій околиці, але нікому не пощастило почути, щоб хтось співав її. Пісня й справді не тутешня... Вона вийшла з підгірського села Монастирське, що коло Косова. Зрозуміло, що ареал поширення цієї пісні, як текстовий, так і мелодійний, значно ширший, але почула ту пісню в згаданому селі Анна Павлик і проспівала її Іванові Франку. Франко перейняв її від неї, хоча в студії „Жіноча неволя” зазначив, що записав її від Михайла Павлика. І справді, цю пісню записав і Михайло Павлик, і вона є в його збірнику, правда, має знов-таки текстові відмінності.

Коли Микола Лисенко попросив Івана Франка під час його першого візиту у Києві заспівати якусь галицьку пісню, то поет зокрема заспівав і „Ой там за горою”. Микола Лисенко записав текст і мелодію з голосу Івана Франка і включив її під номером 26 до четвертого випуску „Збірника українських пісень”, що вийшов у Києві 1886 року. Це дало підставу Філарету Колесі назвати цю пісню улюбленою піснею поета і включити її у збірник „Улюблені пісні Івана Франка”.

Дослідникам чомусь було зовсім нецікаво, чи справді мав місце такий факт вбивства шандаря в Делятині якимось селянином Миколою, чи це лише витвір народної фантазії? Коли це сталося? Як звали героїню, і як звали шандара? Чому Іван Франко так уперто прив'язує події у п'єсі саме до 1870 року? Чому пісні про шандаря ні в Делятині, ні в Дорі, ні в Яремчі, ні в Перепростині чи інших суміжних селах ніхто не співає і не знає, як і не знає, чи сталося тут щось подібне?

Досі залишається нерозгаданим, чому дію драми Франко так уперто прив'язував до Нагуєвич, використавши той факт, що саме 1870 року в селі панувало велике пожвавлення, пов'язане з перевезенням лісу із цих околиць на будівництво залізничної лінії з Хирова до Перемишля, а також те, що „на купині”, місцині насупроти лісу Панцизна, який тепер називають лісопарком державного заповідника „Нагуєвичі”, стояла єврейська корчма, і її власників дійсно порізали. Маючи опісля під руками оповідання Івана Франка „Наче сон”, дехто вважав, що в драмі не обійшлося, як це часто буває в творчості письменника, без „автобіографічного моменту” його батьків.

Убивство Михайла у драмі ніби символізувало фінал стосунків з Ольгою — колись Рощкевич, а пізніше їмостою Озаркевич...

З листів до дружини, зокрема з листа від 10 серпня 1891 року, коли вона була в Колодяжному, можна дізнатися, що хор „Боян” їздив до Праги: „Зібралось там 165 русинів і русинок. Із знайомих тобі були: Кобринська, Шухевич, Барвінська, Вахнянин з дочкою, Ревакович з Підбужа, Кокорудз, з наших радикалів молодий Бачинський і Бережанський. Прибув там з Німеччини і Гладилевич, мій дружба. Була й буковинська письменниця Ярошинська з сестрою, Гузар зі Станіславова і т. д. Наробили там великої слави; у Відні москвофіли наробили їм скандалу на комерсі, та й годі. Задля того скандалу „Січ” уже знов зірвала зносини з „Буковиною”...

Про цю поїздку „Бояна”, яка тривала з 20 по 25 липня, у пресі писали багато. Оповів про неї та про скандал, який стався 27 липня на прийнятті, і журнал „Народ” у кореспонденції „Українця” (М. Драгоманова) „Про комерс з Бояном у Відні”: „Про сей комерс грозить вирости ціла література. Позаяк та література досить пасіонована, то може не пошкодить, коли й ми скажемо слівця два, трошки спокійніших.

Почнемо з найголовнішої, музичної частини. Читаючи й слухаючи досить високі слова про „віковічну славу”, котру здобув собі „Боян”, ми приготовлені були почути щось незвичайне. По правді ж кажучи, хор „Бояна” доволі слабенький, а надто для спеціального товариства. Ми пригадуємо собі зовсім випадкові хори, котрі було складались для концертів Лисенка в Києві, і вони були дужчі голосами й ліпше виправлені. До того на сему спеціально руському хорі видно власне брак руської школи, внучки руської народної музики. Манера співати в Боянців церковна та німецька. Напр. „Ще не вмерла Україна”, для музики котрої автор, Чубинський, вибрав одну жваву чеську народну пісеньку, що співалась колись по київським кав'ярням одним чеським хором, — у Боянців вийшла зовсім церковною. А з другого боку щиро-народні

музичні обороти в творах Лисенка й Ніщинського виходили у Боянців зовсім поніменченими. Видно, що й музика галицька хибує тим, що й наука й уся громада: всі говорять про велетня-народ, а ніхто справді ним не займається, ніхто навіть его не висліджує, всі на него дивляться з гори. Про музику галицьких композиторів подібний суд печатно висказав Лисенко. А ми певні, що він би не пізнав своїх творів, коли б почув, як співають їх напр. Боянці”.

Це щодо виступу, що ж до скандалу, то „Народ” писав, що він „безспірно не може збільшити пошани до Русинів серед Слов’ян. По правді треба сказати, що відвічальність за те більше падає на „українофільський” бік, ніж на „москвофільський”. Скандал був викликаний виступом Алексеви́ча, відомого галицького москвофіла. „Промова д. Алексеви́ча, — писав М. Драгоманов, — безспірно була безтактною, неумітною: навіть коли б він був формально правий у жалю своєму на те, чому „Буковину” не покликали до самого аранжерства комерсу, то не був то час ні місце піднімати сю справу, бо люде зійшлись головно почути музику Бояна, а не полеміку віденських Русинів. Д. Алексеви́ч міг все, що єму треба, сказати в газетах. Промовою ж своєю на комерсі д. Алексеви́ч показав або мілочний суб’єктивізм, або навмисний замір збити комерс скандалом.

Ми не хочемо приписувати д. Алексеви́чу неперемінно остатнього заміру, але ж коли він справді его мав, то треба думати, що він добре знав українофільську Рутенію, і добре зрачував, що вона pomoже єму зробити скандал.

Скоро д. Алексеви́ч почав говорити мовою подібною до великоруської, зараз почулись викрики: „не розуміємо!”, викрики, котрих не було, коли говорено було на других слов’янських мовах. На сі викрики почулись другі: „толеранція!”, але публіка вже знервувалась. Коли д. Алексеви́ч вступив у свою матерію, почались крики: „Неправда! repeat! відібрати голос!” і навіть гірші, явно обидні для особи оратора. Голова збору видимо не чув у себе досить енергії й авторитету, щоб утихомирити кричавших, тим паче, що то були виключно гості „Січі”, і через те то прохав публіку о толеранцію, то прохав д. Алексеви́ча не піднімати партійних справ, то нарешті відняв у него голос. Се остатнє нагадало мені, як колись женеvський уряд, не маючи сили втихомирити маніфестації своєї людності проти *armee de salut*, заборонив збори остатньої, — конечно в противність швейцарській свободі зборів.

Більш авторитетний голова комерсу, при більш цивілізованій публіці, здержав би крики, попрохав би д. Алексеви́ча кінчити скорше свій incident. Дав би слово дирекції Бояна до відповіді, і тим би справа

скінчилась з мінімальним скандалом. Наша Рутенія допустилась до максимального скандалу. „Їм ходить о скандал”, говорили мені деякі про д. Алексеви́ча. „Ну, так вони добились свого, дякуючи Вашим”, — відповів я”.

М. Драгоманов не обминув нагоди черговий раз посміятись над „великорусским языком” москвофілів і черговий раз підняти питання шкідливого впливу цього явища навіть після голосних процесів над ними: „Зостаєся сказати про мову д. Алексеви́ча. Не чувши більше 15 років в Галичині т. зв. „общерусского языка”, я мушу признати в мові д. Алексеви́ча великий прогрес. Тацит говорить про пиво звісних ему Германців щось подібне до таких слів: *potum faciunt ex hordeo in guendam vini similitudinem corruptum*. Ся фраза мені пригадалась, коли я слухав бесіду д. Алексеви́ча. Еге, се вже мова попсована до деякого подобенства з великоруською, тоді як мова старших „москвофілів”, котру я чув, була Господь зна яка. Тільки ж усе таки і граматика і лексикон д. Алексеви́ча часто терпіли, а іноді виходили прекомічні для знаючих великоруську мову *gui pro guo*, напр. з фразою: ми подносим! Якби я не знав галицької мови, то почав би дивитись на руки оратора, чи не держить він того, що б „поднесьть”, — вінка, вина і т. д. Таких еківоків було кілька в недовгій бесіді д. Алексеви́ча.

Ще в сій бесіді цікава для мене була вимова. Звичайно в Росії так не вимовляють образовані люде. Д. Алексеви́ч видимо всилювався вимовляти спеціально по московському, але ж в Росії зараз же побачили б, що він не москвич. Малоруси ж, що говорять в Росії „літературною” мовою, ніколи не всилюються вимовляти московським провінціоналізмом, котрим не говорять зовсім ні північні Великоруси, ні Сибіряки, ні середні петербурці. Так як д. Алексеви́ч вимовляють напів образовані паничі, поповичі, всякі „вискочки” на Україні, котрі всилюються закрити свій плебейсько-український рід „чисто московською” вимовою і попадають в карикатуру на неї, або й у смішні помилки. в роді того, щоб сказати англійське слово піджак, мов би то на московський лад — паджак. В Полтавщині я знав одного такого повітового чиновничка, з іменем на ко, котрий так старався по московському вимовляти спільно-руське слово перепел, що его одна дама, чиста Московка, самого прозвала перепел. Так те прізвисько за ним і зосталось!

І „общерускість” вимага перш усього „достоинства!”

Розмовившись про „общерускість” бесідника „Буковини”, не можу лишити пера, не спитавши: чим взагалі маніфестуєся руськість, общеруськість і діяльність сего товариства, окрім подібних комерсових інцидентів! „Русское общество Буковина” признаєся до „единства великаго рус-

скаго народа от Карпат до Великаго Океана" і хоче займати в Австрії таке національне становище до Росії, як австрійські Німці до Германії. Самі ми думаємо, що такі погляди не відповідають дійсному стану речей: етнографічному, історичному й культурному і держаться між іншим малим знанням Росії. Але ж усе-таки ми признаємо право „Буковинчиків" на такі погляди. Тільки де ж праця відповідна сим поглядам? Візьмімо в примір австрійських Німців: вони працюють для свого краю, для его німецької культури, і сліди тої праці видно і в Австрії і в Германії. Коли б напр. на два роки спинилась культурна праця австрійських Німців, то видно було б, скільки стратила і вся німецька культура, навіть у Германії. Чи можна то ж сказати про буковинських „общеруссів"? Що власне роблять вони для свого краю „Буковини", що доклали до „общерусскої" культури? Чи в Росії кому-небудь тепліше, чи холодніше від того, що є на світі буковинські общеруси? Чи там хоч на чому-небудь буде видно брак чого-небудь, коли їх зовсім на світі не буде?

А тим часом і в Росії відомо, що був на світі буковинчик Федькович, там не тільки напечатано на Україні его повісти, а й у Петербурзі і в Москві перекладено кілька з тих повістей на мову великоруську, як образник з життя одного з кутків „великого руского миру"...

1891 рік багатий на події. „Бачинського батько, ректор семінарії, — повідомляє Іван Франко дружину, — буде іменованій станіславським єпископом. Пелеш уже в Перемишлі, бо Ступницький умер. Семінарія буде передана василіанам і єзуїтам. На слідуєчий місяць буде у Львові синод уніатський. Серед русинів смятеніє. „Нова ера", мабуть, недовго вже потягне. Сими днями було невеличке віче у Турці, на котрім прийнято в головних точках нашу мінімальну програму. Телішевський має зложити мандат. Він у Відні ані раз не відізвався, а потім покинув парламент і поїхав з жінкою на купелі, де й досі сидить".

На початку жовтня повинен відбутися партійний зїзд: „Було б добре, якби ти була також на нім. Між іншим поставлена на порядку деннім справа органу. Після всього, що досі було, П[авлик] хоче зречись видавання „Народу" і віддати його партії, нехай вона видає його сама. Я, очевидно, також зречусь підписувати одвічальність і буду тільки співробітником. П-к тепер сидить без цента, нічим заплатити за хату ані за обід. Гроші привезені я сам виплачую друкарні (досі видав 280, з чого 104 за сплату давнього довгу). Ані „Січ", ані Краків не дали з обіцяних і зібраних грошей ані цента".

Має намір поїхати до Києва, щоб порозумітися з „Киевскої старинной", проте невпевнений, чи йому безпечно туди їхати. Хотів бачитися з Михайлом Драгомановим, який на той час був у Відні з жінкою та

дітьми і навіть побував на виступах „Бояна” та комерсі. „Я дуже був би рад поїхати до нього, — скаржитися дружині, — та нема грошей, а головню часу. Він зовсім нещасливий чоловік: зять у сухотах, жінка й діти хорі, а у самого найгірше: параліч голосниці, так що тепер зовсім стратив мову. Коли лікарі не порадять що-небудь, то йому прийдеться пропадати, бо в Софію ні за чим вертати, бо лекцій німому чоловікові читати годі. Се така важка відомість, що ми тут з П-ком ходили як прибиті. М[ихаль]чук із Глейхенберга вернув. Балакали ми з ним. Він вернув великим романчукістом; не знаю, наскільки нам удалось його охолодити. До М. П-ка не писав нічого, хоч обіщовався”.

Коли б був у Колодяжному, то пообходжував би там всі річки та озера за рибою, а ліси за грибами. „Невже ви там, — вигукне в листі зі здивуванням, — так і не ходите на гриби?” Може похвалитися лише тим дружині, що „Наша баба (тобто служниця — авт.) насмажила трохи соку малинового. Більше нічого я не казав варити. Хати не шукаємо, остаточно можна буде і в тій ще з рік побути. Чому ти не пишеш мені більше про дітей? Баба допитується, чи Петрунько вже ходить, чому Тараско так часто в яму паде і що робить Андрусько, чи кріпший став, чи виріс? Мені інтересно би було знати і про тебе: чи спиш добре уночі, чи здорова, чи покріпшала децю?”

Вільного часу нема. Добре, що здобувся на лист до дружини. Йде підготовка до проведення з'їзду радикальної партії. Він повинен відбутися 3 та 4 жовтня. Оголошення про його скликання друкує № 13-14 „Народу”, що вийшов 15 липня 1891 року. № 15-16 від 15 серпня 1891 року друкує так званий квестіонар (анкету із запитаннями) для з'їзду під назвою „Куди нам іти, що і як нам робити”. Необхідність проведення такого з'їзду була викликана тим, що ряд товаришів виступили з критикою програми партії. Молоді радикали Іван Гриневецький та В'ячеслав Будзиновський вважали, що програма, прийнята на з'їзді 4-5 жовтня 1890 року, „не зовсім і не у всім відповідає поглядам, бажанням і змаганням загалу партії” та що в ній „є хиби і внутрішні і технічні”.

22 серпня 1891 року Франко пише і до Михайла Драгоманова: „Мов тяжкий гріх почуваю довге занедбання переписки з Вами, переписки, котра завсігди така для мене корисна. Від д. П[авли]ка довідався я про Ваше нещастя — слабість, та надіюсь, що вона не буде така серйозна, як зразу здавалося. Се справді була би дуже недобра річ. Я щиро бажав би відвідати Вас, і може бути, що в серпня, перед поїздкою в Росію, таки виберуся до Відня, хоч се для мене досить ненаручно, раз, для коштів, а по-друге, й задля того, що у нас в „Kur[jeri] Lw[owskim]” тепер лиш три робітники (а четвертий не знати ще, коли верне). Коли

ж іще в додатку в сентябрі збереться сойм, то я й зовсім не знаю, як і вибратися, бо тоді для нас робота мало що не подвоюється, особливо ж для мене, котрому приходиться реферувати проекти устав, що подаються до ухвали соймові. Та я надіюсь, що сим разом Бог помилує і що мені таки доведеться сього року побачити Вас". Не довелося...

Написав рецензію на так звані болгарські праці М. Драгоманова. Мав намір надрукувати її у збірнику Товариства Шевченка, який кияни збиралися видавати за свої гроші при умові, що там не буде праць галицьких учених. Згадана стаття „Болгарські праці М. Драгоманова” побачила світ у № 15-16 „Народу”, де був квестіонар, та в № 19, який вийшов 15 вересня. Тут же М. Павлик опублікував великий некролог Івану Наумовичу, лідеру й ідеологу галицького москвофільства. Іван Наумович помер 17 серпня 1891 року, був похований на Аскольдовій могилі в Києві, а напис на надмогильній плиті сповіщав, що під тим каменем лежить Ломоносов Галицької Русі.

Тоді ж Франко працював над обширною монографією про посла-селянина від Буковини в Державну думу у Відні Лук'яна Кобилицю. Фактично це була переробка статті „Lukjan Kobylica. Epizod z historyi 1848”, написаної 1884 року на основі матеріалів, які почерпнув з вікнівського архіву В. Федоровича. В „Киевской старине” статтю не надрукували. Опублікувати її вдалося у ЗНТШ (т. 49, кн. 5) у 1902 році. Натомість у „Киевской старине” (кн. 6, 7) того ж року була опублікована стаття „Йосиф Шумлянський, последний православный епископ Львовский и его „Метрика”, де зібрано й опрацьовано надзвичайно цінний історичний матеріал.

„Я написав, — повідомляє Франко М. Драгоманова, — для „Буковинського календаря” популярну статейку про Вишенського і впер туди його антипопівські речення, та не знаю, чи помістять”. „Популярну статейку” не надрукували. Надрукував її „Хлібороб” наступного року під назвою „Іван Вишенський. Руський писатель XVI в.” у № 8-11, а відтак накладом „Хлібороба” її було випущено окремою відбиткою.

Планів багато. „В вільних хвилях, — ділиться ними з М. Драгомановим, — порядкую свій збірник галицьких приповідок. Хотів би я звести до купи все те, що було досі надруковано (Лькевич, Вислоцький і др.), з рукописними матеріалами (збірки Мінчакевича, 1838; Петрушевича, 1828) і новими збірками, що є у мене (около 4000 приповідок), упорядкувати все те суцільно, на взір Wander'a — подавати примітки для об'яснення і видати. Та де? Академія Краківська, котра зразу взялась було видати збірку в своїм „Zbiog'i”, тепер чогось утнівалась, та я не дуже хочу до неї набиватися; сам я не маю тільки грошей на

страту, бо книжка вийде около 15 аркушів або й більше, а розходитися буде туго. Так що нипаєш, нипаєш над тою дробиною, та й руки опадають. Спробую хіба через киян наперти на Тов. [ім.] Шевченка, нехай друкує, та чи вдасться штука. А до Росії давати годі, бо багато є скабрезних та антирелігійних, котрі цензура непременно повикидає, так як повикидала велику силу в Номиса, про що мені казав книгар Пантелеєв”.

Перший том тих приповідок вийде тільки 1901 року під назвою „Галицько-руські приповідки”. Загалом вийшло три томи цієї праці, які видавалися під патронатом „Етнографічного збірника” і досі не удостоїлися самостійного видання. Другий том вийшов 1908, а третій — 1910 року, тобто в той час, коли Іван Франко вже не володів руками.

Чергові непорозуміння між Франком та Драгомановим пов'язані з радикальною партією. Драгоманов уважає, що не треба приймати до партії студентів. „Коли б ми стали на сій думці, — відповідає Франко в листі від 29-31 серпня 1891 року, — то, очевидно, прийшлося би в тій же хвилі сказати, що партії нема, а утворення її відкладається на неозначений час. А не треба Вам сього казати, що Галичина має стосунково мало людей на становищах, а дуже мало на незалежних ст а н о в и щ а х , т. є. на таких, де би чоловік міг сказати сміло і явно: держуся таких і таких поглядів політичних, належу до такої партії, і хто мені що зробить. На що вже польська суспільність багатша від руської, а й вона не може досі здобутися на зорганізовану партію демократичну головню задля того, що брак їй людей на незалежних становищах. В нашій партійці таких людей (здецидованих) круглим числом 4, а дуже тільки хитких, решта — молодіж. Не забувайте ще ось про які обставини: наша молодіж ішла і йде досі переважно в попи (становище про око незалежне, на ділі ж дуже залежне), в педагоги (становище просто рабське) або в урядники (судові, адміністраційні і т. і., становище також дуже залежне). Хоч межі людьми на всіх тих становищах є у нас прихильники, то все-таки ми рішили — нікого з них принципіально на з'їзд не запрошувати. На незалежних становищах маємо хіба кількох адвокатів та й ми два журналісти (оскільки становище П-ка можна вважати становищем, а не міражем). Зважте ще й се, що молодіжі університетській в нас устава дозволяє брати участь в житті політичнім (хоч потроху) і за належання до партії радикальної нікого не карають, — чому ж із сього не користати? Зважте далі, що молодіж, котра дасть себе знати яко члени партії радик[альної], згори зрікається (і мусить зрікатися) всяких становищ, залежних від уряду світського чи церковного, і мусить шукати собі „свобідних професій”, значить, і з того боку притягання її до партії може бути суспільно корисне. Зважте в

кінці і тоту спеціально галицьку властивість, що у нас люди змолоду люблять порадикальствувати, а пізніше, попавши на становище, стають чоловіками такими, що не суди боже! І тут наша партія, втягаючи таких людей в їх радикальній порі в трохи серйознішу роботу, одно те, що покористає у них ті пориви, а друге, що дасть їм школу, котра допоможе їм опісля або остатись і на своїх становищах радикалами, або бодай стояти трохи простіше, внести свіжішого, енергійнішого духу в інші партії, до котрих вони примкнуть. Примір такого впливу бачу нині на Олесницькім”.

У № 17-18 „Народу”, що вийшов 1 вересня 1891 року, було опубліковано пояснення В. Охримовича до квестіонару „Куди нам іти, що і як нам робити”. Номер 19 цього ж часопису, що вийшов 15 вересня, дав можливість М. Драгоманову, якому редакція „Народу” також надіслала анкету, виповістися на тему програми партії. „Прочитав Ваші уваги про квестіонар, — писав Іван Франко М. Драгоманову 29-31 серпня 1891 року. — Я вже, мабуть, писав Вам давніше про мої з П-ком суперечки з нашими марксівцями в тім же дусі, а не раз і тими самими аргументами, як і в Ваших увагах. Від тих марксівців, котрим дуже на руку прийшли уваги Полінковського, вийшло домагання ревізії програми, і ми мусимо й у „Народі” дати їм виговоритися.

Що ж до з'їзду, то я думаю зробити ось яку штуку. По залагодженні вступних формальностей, а заким перейти до порядку денного, треба поставити внесок на зміну того порядку в той спосіб, щоби точку 1 (ревізію програми) поставити аж на сьоме місце, перед внесками інтерпеляціями, а наперед висунути всі такі точки, котрі дотикають справ практичних і від котрих поалагодження залежить те, чи партія має бути партією чи кружком самообразования”.

Суперечки Івана Франка та Михайла Павлика з „нашими марксівцями” (І. Дашинським, В. Будзиновським) тривали справді віддавна і стосувалися питання ролі селянства в суспільно-політичному русі. Вони вилилися в цілий ряд статей І. Франка: „Organizacja stronnictwa demokratycznego” („Kurjer Lwowski”, 1888, 27 вересня — 15 листопада), „Ще про нашу культурну нужду” („Народ”, 1891, № 23), „Російські соціал-демократи” („Народ”, 1891, № 24) та М. Павлика: „Наші селяни й радикалізм” („Народ”, 1890, № 23), „Загальне голосування в Галичині” („Народ”, 1891, № 5), „Соціалістична агітація по селах у Німеччині” („Народ”, 1891, № 6), „Матеріали до ревізії програми русько-української радикальної партії” („Народ”, 1892, № 8), „В справі робітницького руху в Галичині” („Народ”, 1892, № 13-14).

Громадські, політичні справи тісно переплітаються з особистим життям Франка. Зрештою, про останнє — тільки в листах до дружини:

„Я здоров, тільки очі поболоюють, ну, та се, мабуть, звичайна моя літня слабкість. З грошей, що були у Вислоуха, я взяв 100 з[олотих] р[инських] на сплату довгів, а прочі 400 оставив йому на новий вексель на дальшого півроку. Думаю, що по видрукуванні в „К[иевской] стар[инне]” Шумлянського і Кобилиці я буду міг відложити назад ті гроші, що тепер приходиться потратити. Немент[овський] (чоловік Уляни Кравченко — авт.) прислав за друк віршів („На новий шлях”, 1891 — авт.) своєї жінки 20 з. р., котрі я й уплатив друкарні, так що сей томик нічого майже мені не коштує, а користь деяку все-таки принесе” (31 серпня 1891 року).

Треба б поїхати до Києва, але Ольга застерігає, що бути йому там небезпечно. „Мені тепер тяжко би було на довший час відлучитися від редакції, — відповідає Франко, — бо роботи багато. Та як приїде Фрілінг, то, може, би-сьмо могли хоч на тиждень поїхати в гори або де-небудь на село” (31 серпня 1891 року).

Дружина з дітьми повертається із Колодяжного — і з'являються нові клопоти. „Даруйте, — вибачається Франко перед М. Драгомановим в листі від 15 вересня, — що трохи опізнився відповідати на Ваші листи, та оце на днях приїхала жінка з дітьми, пішли клопоти, біганина і проч., то тяжко було взятися за перо. Ледве-не-ледве, крадучи час у друкарні рано, переписав Вам „люду предателя”...

Ольга Франко привезла багато новин. Серед них і та, яка пояснює, чому Івану Франку не можна їхати в Київ. „До Ольги Петрівни, Вашої сестри, — писав Франко М. Драгоманову, — прийшла вість від Комарова з Одеси, буцімто в Києві Новицький-жандарм тягав до допросу Трег[убова] і Кониського по поводу того місця в моїй автобіографії, де сказано, що кияни дали мені на видавництво газети 300 руб. Звісно, нічого їм Новицький не зробив, але страху все-таки напустив, так що Трегубов навіть до моєї жінки в Колодяжнім не осмілився ані разу написати, а тільки переказував їй часом дещо через Петра Антоновича. Жінка моя дуже вдячна Вашій сестрі за гостину і за правдиву материнську чулисть до наших дітей, котрі особливо в останні часи причинили їм багато гризоти тим, що в Колодяжнім багато дітей хорувало на дифтерит. Ольга Петрівна дуже затурбована Вашим нездоров'ям і збирається сама їхати до Вас. Лесю, мабуть, вона привезе-таки додому, бо боїться, щоб і Ялта не була так само заражена, як і другі купелеві місця”.

В тому ж листі й пояснення причин дискусії Івана Франка з Борисом Грінченком: „Чайченка повісті ще не вийшли, та зате в „Правді” розпочалася його громова стаття про галицькі вірші, інтродукована денунціаторським покликом редакції до властей шкільних у Галичині (по-

ляків), щоби не допускали русинам калічити своєї мови. Може, воно й не á rgoros, але я все-таки не видержав і вичесав трохи і д. Чайченка, і редакцію „Правди”, та тільки не знаю, чи схоче „Зоря” помістити критику на свого чільного співробітника, гонорового члена „Просвіти” і т. п. В своїй статейці стрібував я підійти трохи до прояснення того питання (порушеного й Вами), чому се галицькі вірші не подобаються українцям і з погляду на мову, і з погляду на всю техніку поетичну”.

„Зоря” статтю помістила у номері 18. Стаття називалася „Говоримо на вовка, скажімо і за вовка”.

Як вимагав етикет і те, що в Галичині називають порядністю, Іван Франко 30 вересня 1891 року пише листа Олені Пчілці з подякою за гостину його родини: „Пишу сей лист іще під свіжим враженням оповідань моєї жінки про ту безконечну, справді материнську доброту і терпеливість, з якою Ви, зайняті своїми власними клопотами і гризотами, піклувалися ще й моєю сім'єю через усе літо. Я не в силі описати Вам, як глибоко зворушили мене ті оповідання — і завстидали не трохи: я добре тямлю, як мало я заслужив на таку Вашу добрість, хоч запевняю Вас, що в моїм поважанні Ви все стояли високо, обіч Вашого брата, а мого найліпшого вчителя. Та се вже якась така фатальність, що я завсігди мушу робити прикrostі та клопоти тим, котрих найбільше поважаю і котрим найбільше завдячую. В моїх споминах набереться багато таких моментів, котрі я рад би окупити своєю кров'ю, коли б се було можливе”.

Як завжди, він запрошує Олену Пчілку до співпраці в майбутній „жіночій часописі”, яку під впливом жіночого віча, що відбулося 1 вересня 1891 року і де були підняті проблеми жіночого руху, в тому числі і його друкованого органу, задумала випускати Олеся Озаркевич (Бажанська). Вона дебютувала в „Першому вінку”, а в „Народі” 1891 року видрукувала повість „9. V. 1891.”. „Вона, — попереджував Іван Франко, — певно, швидко удасться до Вас з просьбою запомагати їй видання Вашою цінною працею літературною. Я не сумніваюся, що Ви не відмовите їй своєї підмоги і заохоти. Вона не свідуща в журналістичнім ділі і боїться різних страхів видимих і невидимих: зазисті товаришок, насміхів з боку поступовців а la Цеглинський, злоби з боку ретроградів і т. ін. Ми вже тут оба з Павликом силувалися успокоювати її і додавати їй духу, та я думаю, що Ваше слово буде мати для неї далеко більшу ціну. А думка сама мені видається дуже щасливою, тим більше що видання другого тому альманаху, крім коштовності і малої окупності такої книжки, має ще й те недобре за собою, що в найліпшим разі буде тільки об'явом літературним, коли тим часом газета самою своєю природою перетягає справу на поле роботи громадської, стається осеред-

ком і виразом певного руху, зав'язком певної постійної організації, котрої іменню жіноцтву нашому найбільше треба".

З виданням цієї газети пов'язане активне листування між Франком та Олесею Бажанською (її листи до Івана Франка опубліковані у п'ятому випуску „Наукового вісника музею Івана Франка у Львові”) та дружиною Осипа Леськіва Осипою (її листи побачили світ у четвертому випуску „Наукового вісника...”), однак до видання так і не дійшло.

Не може не зворушити турбота Франка про Лесю Українку: він пропонує оповідання „Жаль”, яке в редакції „Зорі” чекало на свою чергу публікації, надрукувати окремою книжкою в „Літературно-науковій бібліотеці”, однак Олена Пчілка не годиться на це, вважаючи, що „ся повість більше підходить до жіночого видання, ніж до друку осібно”. Повість „Жаль” вийшла в „Зорі” тільки через три роки.

З дітьми все в порядку. Дарма служниця Косачів Марися боялася, що „набереться сухіт” від Петруська Франка. Його оглядував лікар, — заспокоює Іван Франко, — і запевняв нас, що ніяких сухіт у нього нема ані признаки, а є невеличка англійська болізь, і звичайні випадки, якими болять діти, коли у них ріжуться зуби. Старші хлопчики, дякуючи побутові на селі, вернули геть-геть здоровіші і кріпкіші; звісно, я з сього маю поки що тільки користі, що весь день до 8-ої години вечора не можу й думати, щоб сідати за яку-небудь роботу. Шукали ми квартири іншої і не найшли, прийдеться, мабуть, зимувати ще в тій самій”.

На початку жовтня відбувся другий з'їзд радикальної партії. Про його перебіг та прийняті резолюції повідомив „Народ” у № 20-21 від 24 листопада 1891 року: „*II-ий з'їзд укр. радикалів* відбувся у Львові і вів наради від 3-ого д. жовтня вечір до ночі 5-ого, в великій салі „Народного Дому”, котру управляючий Совіт Н. Дому радо і зовсім безкорисно відступив, за що з'їзд ухвалив ему гаряче подякувати. На 125 запрошених на з'їзд, з'їхалося до 60 (тобто вдвоє більше ніж торік), а бувало на поодиноких нарадах 45. Щодо селян, як зрештою і щодо всіх інших, то рішено згори запросити тільки людей вповні свідомих найдальших консеквенцій радикалізму, що не були би тільки фігурантами. Таких селян запрошено 8 з ріжних сторін східної Галичини, а явився тільки один, з Коломийщини — дуже інтелігентний молодий гасда. Інші селяне, як зрештою й багато з інтелігенції, не явилися між іншим тому, що думали, що з'їзд буде після руського календаря, не знаючи, що ми все числимо після новішого календаря.

Справу ревізії програми, котра ще недавно для многих радикалів, особливо молодших, видавалася найважнішою, усунено з порядку дневного. Висказано тільки з ріжних боків свої погляди на сю справу,

вказано на матеріали до того в „Народі”, і вибрано комісію, що на третім з’їзді має предложити готовий проект зревідованої програми. До тої комісії належать отсі учасники з’їзду: Вяч. Будзиновський, д-р С. Данилович, Євгеній Левицький, д-р Теофіл Окуневський, Вол. Охримович, М. Павлик, Остап Терлецький, д-р Р. Яросевич.

Зате обговорено і порішено всі інші точки нарад, а іменно: внутрішню організацію і фонди партії, органи партії, радикальне касиново-просвітне товариство, акцію серед селян і робітників, найближчу політичну діяльність партії і становисько партії до інших партій та інституцій.

Рішено між іншим, що загальний з’їзд партії має відбуватися стало щороку у Львові, в початку жовтня; окрім того, в міру потреби мають відбуватися з’їзди загальні надзвичайні.

Дотеперішній властитель „Народа” М. Павлик віддав его на власність партії. Редакцію „Народа” з’їзд поручив одному редакторові, М. Павликови, що має її вести в порозуміню з відпоручником партії Ів. Франком. Заведено в „Народі” ось які сталі рубрики: Політика краєва і загранична, Справи суспільно-економічні, Полеміка й дописі, Наука й штука, Критика літературна і бібліографія і Жіноча справа (нестала). До тих рубрик редактор прибирає собі референтів, що разом із ним і відпоручником партії вже утворили редакційний комітет „Народа”. Комітет редакційний рішив сходитися регулярно щосуботи від 3 год. по обіді в льокалю редакції „Народа”, для нарад над змістом Народа і поділу праці.

Часопись популярну „Хлібороб” рекомендовано членам партії ширити між селянством. Нарешті ухвалено оснувати орган робітницький соціально-демократичний для міських і фабричних робітників на Руси в руській мові, латинськими буквами.

Для товариського життя членів партії а головню для народної освіти в радикальнім дусі рішено оснувати у Львові відповідне товариство, а для викону сеї ухвали вибрано комітет зложений з д-рів Цц. Сельського і М. Шухевича, далі з дд. Остапа Терлецького, Ів. Франка і М. Ганкевича. Якби котрий з тих вибраних зрікся свого вибору, то комітет може на его місце прибрати собі іншого члена.

Щодо акції серед селян, то ухвалено скликати на провінції віча народні для справ пекучих для мужицтва, а також поручено членам партії крізь входити в безпосередні сталі зносини зі селянством, стараючися зискати вплив і провід у своїй стороні. Далі візвано членів партії, щоби дійствовали серед міських і фабричних робітників, особливо Русинів-Українців, усвідомляючи сих остатних не тільки як робітників, але і як Русинів. Не ходило при тім внескодавцям о який-небудь шовінізм

національний, а тільки о те, щоби спинити полонізацію руських робітників в найпринаднішій для них формі польського соціалізму, спинити їх розрив з сільською укр. людністю і приготовити з них спосібних агітаторів радикалізму між сільським руським народом, що ніякої чужої мови не розуміє.

Щодо найближчої акції політичної, то ухвалено скликати до Львова, в початках 1892 р. всенародне віче для нарад над справами політичними й економічними, а також в разі завакованя якого крісла посольського, ставити, по змозі, радикальних кандидатів до сойму й ради державної. Кандидати обов'язані зараз по розписаню виборів їхати на місце для агітації в данім окрузі в дусі й інтересі партії. Поручено також членам партії звертати пильну увагу на всякі вибори до рад громадських і повітових, для визисканя їх в інтересі партії. Нарешті відкликанося до руського поступового жіноцтва, щоби організувалося в рамках нашої партії і розвивало в своїм крузі діяльність рівнобіжну нашій (пропаганда, агітація за розширенем прав політичних), в порозуміню з видними членами партії.

Врешті щодо остатної точки, то ухвалено на тепер не входити в ніякі зносини з галицькими політичними партіями, окрім робітницької. Ухвалено однако вступати в члени всіх руських інституцій і старатися їх діяльність звертати в користь вимогів партії. Додати треба ще й те, що з їзд ухвалив, на комерсі 4 октобра, вислати проживаючому на той час у Відні проф. М. Драгоманову телеграму з признанем за єго великі заслуги коло поступу галицьких Русинів”.

Свою діяльність радикальна партія оцінювала скромно (в цьому ж номері „Народу”): „В рік по заснованю партії годі мати претензії до вчислюваня здобутків, які партія зробила, та ще в політичнім життю народа, і ми єї не маємо. Та все-таки ми вправі сказати, що на розвій політичних думок людности галицької Руси мали ми вже в першім році не малий вплив. Ба, і в поступованю наших партій і політиків заважили ми своїми змаганнями не мало. Розумієся, причина того не в нашій силі, а в тім, що у наших партій такий брак організації, так мало свідомості змагань і цілей, що сама рішучість і консеквенція в нашім поступованю мусіли підорвати основи старого дилетантського політиканства нашої інтелігенції. Правда, ми поки що більше партія культурна як політична, котрою ми ще тільки стаємо. Тепер ми ще тільки апостоли думок, в ім'я котрих хочемо стати практичними діятелями. Через те й наш стосунок до інших партій та інституцій в нашім краю був дотепер переважно теоретичний, т. зн. проти їх діланю, котре ми вважали за некорисне для народного розвою, могли ми

поставити тільки критику в письмі і слові, підносячи разом і добрі сторони їх роботи, коли де в чім ми їх вбачали”.

Своє найближче завдання радикальна партія вбачала в тому, щоб „витворити зовсім нову партію, правдиво політичну і при тім справді народну, т. є. демократичну, котра мусить бути й поступова, т. є. домагатися певних реформ у Галичині і взагалі в Австрії. Щоби така партія виробилася чи з тих елементів, що тепер почасти входять у старі партії, чи з нових, — треба ставити перед публіку певні справи політичні: державні, адміністративні, соціальні, економічні, треба вести на них якнайширшу і найглибшу агітацію, треба викликувати народ, щоби він голосив свої кривди й потреби, і все те формулювати так, щоби й перед людьми старих партій ставала альтернатива: або йти за тим політичним рухом, або сходити зі сцени.

Одна з таких справ, котра вже й тепер достигла на тільки, що може стати центром широкої агітації, се справа виборчої реформи на основі загального тайного голосовання або по крайній мірі безпосереднього голосовання в сільській курії. В сю точку мусять бити всі розумніші Русини...”.

Франко захворів. Сильний кон'юнктивіт... Поет навіть не підозрює, що наступає нова фаза його хвороби — як результат ув'язнення 1877 року. Ця хвороба і зведе його пізніше в могилу. Поки що молодий організм ще бореться. Про це — в одному з небагатьох збережених з того часу листів до А. Кримського, написаному 4 листопада 1891 року: „Листи Ваші застали мене недужим, і для того я тільки тепер збираюся відписати Вам... Даруйте, що поперед усього попрошу Вас об одній формальності: пишійте мені без компліментів, просто як товариш до товариша. Я ані не панночка, ані не жоден великий писатель, а в додатку ще чоловік не без злоби, так щоби часом у мене не зародилася думка, що пише чоловік до мене так для того, щоб і я йому платив такою ж монетою. Я знаю, що Ви орієнталіст і людина щира, та все-таки орієнтальна парфумерія не для мужицького носа. А найліпше говорім попросту”.

А. Кримський захоплений Франком. Він радіє, що українське життя йде, його „годі зупинити”: от і тепер українська громада працює над словником української мови. Відповідь Івана Франка вразить А. Кримського. Франко писав: „Зачну від Вашого першого листа, від справи словника. Я дуже добре розумію, що тут ходить більш о зав'язок якої-небудь гуртової роботи серед української громади, ніж о сам словар, та не знаю, чи іменню словар є щасливий зав'язок до такої роботи. Оскільки знаю, над таким словарем від кількох літ роблять у Одесі, і доробилися до того, що не тільки словаря нема, а й до всякої ширшої роботи і думки

антипатії набрали. Взагалі робота над словарем, по-моєму, може і повинна бути тільки ділом одного-двох спеціалістів; запрягати до такої роботи гурт молодезі, палкої, котра бажає живого діла, а щонайменше живих думок, — се значило би по короткім часі розігнати її і від того діла, і від цілого українофільства, котре, мовляв, у таку важку пору не вмiло для молодезі придумати нічого живішого та зворушнішого. Певна річ, що якби Ви спитали мене, що ж його робити вкраїнській громаді, а особливо молодшій, то я не зумів би на се відповісти одним словом. Та мені здається, що одним словом на се питання одповісти зовсім не можна і що всі спроби знайти якусь одну роботу на всіх, без огляду на те, чи вони хочуть і вмiють се робити, — будуть шаблоном, знаком духової безсильності української громади. Життя громадське — діло зложене і вимагає праці різностайної, в усіх напрямках: чим різностайніша буде ся праця, тим ліпше. Нехай одні роблять словники, другі збирають матеріал етнографічний, треті придивляються до економічного побиту селян та міщан, інші — іншим дечим займаються, а всі нехай рівночасно здобувають широку книжкову науку — і загальну, і спеціальну, бо тільки тоді їм стане ясний смисл і шлях їх власної роботи. По моїй думці, найменше надії треба покладати на загальні рецепти, на формули хоч би й які ясні та логічні, а противно, завсiгди треба дивитися на них скептично: чим вони ширші, тим менше в них реального змісту; чим більше блискучі, тим небезпечніші. Життя йде відразу тисячами шляхів, усіх їх у одну формулу не вбгаєш”.

Хвороба М. Драгоманова турбує всіх. Сьоме число „Народу” почало друкувати його працю „Чудацькі думки” (Листи на увагу мудрим людям через редакцію „Народа”), в яких піднято найпекучіші питання тогочасного українського життя, зокрема проблеми „обрусенія”. Остання публікація „Чудацьких думок” з’явилася в № 24 „Народу”. Праця „Чудацькі думки про українську національну справу” вийшла у Львові 1892 року, а в пізніших часах була включена у видання „М. Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці у двох томах” (Київ, „Наукова думка”). „Я не буду Вам описувати, — признавався Іван Франко в листі до М. Драгоманова від 14-15 листопада 1891 року, — яке важке враження зробила на нас всіх відомість про Вашу тяжку слабість. Вірити не хотілося, що вона могла віщувати нам велику, не заміниму страту, — і досі вірити сьому не хочеться і подумати страшно, що було би з нами всіма, якби у нас не стало Вашого ясного та розумного слова, котре в критичних моментах указує нам усе ясну та пряму дорогу. Читаючи Ваші неоціненні „Чудацькі думки”, жахаєшся тої мислі, щоб се могло бути, як Ви кажете, Ваше „політичне насліддя”. Не знаю, чи Яросевич

і Окуневський писали Вам докладно про свої подорожі по Україні. Враження, які вони відтам повивозили, а особливо з Києва, дуже важкі. В Києві народ тим і живе, що тремтить, а Господь зна чого. Громада, мабуть, зовсім не сходиться, між трійцею Житецький, Трегубов, Науменко з Антоновичем велика ворожнеча, а Кониський, оскільки видно з оповідань Яросевича, стаз зовсім щоденним гостем у жандарма Новицького. Ярослав оповідав один інтересний факт, як Кон. сам зловився на тому, що комунікує жандармам факти, котрих вони не знають. Я розказав би Вам сей факт, та боюся переплутати деталі, ліпше зажадайте від Ярос., щоб Вам розказав, коли Вам се інтересно”.

Іван Франко мріє, щоб М. Драгоманову ще вистарчило сил написати історію української літератури. „Я думаю, — писав він, — що після Огоновського конче треба забратися до гладження більш наукової історії нашої літератури. Особливо перший її том є зовсім скандальний, а не менше скандальним буде, я думаю, том останній — усна словесність. Чи не можна би нам як-небудь зложитися на таку роботу, так щоб Ви взяли на себе вступну часть і усну літературу, а я книжну, аж до Котляревського. Я відложив би в таким разі набік усяку іншу роботу (покінчивши те, що позачинане), зладив би і переслав Вам детальний план цілої своєї часті, а відтак випрацьовував би його, порозуміваючись з Вами. Я дуже добре знаю, як багато мені бракує до того, щоб написати справді добрий науковий підручник, та думаю, що при Вашій помочі все-таки зробив би дещо ліпше від Огоновського, не говорячи вже про Вашу часть, котра, певно, була би замітним фактом у слов'янській науці. Я щиро бажав би, щоб Ви нашли час і силу взятися до сеї роботи”.

Із задуманого нічого не вийде, хоч думка написати „більш наукову” історію української літератури не покидала Івана Франка до останніх днів життя. „Михайло Петрович, — скаржився він у листі до Олени Пчілки від 25 листопада 1891 року, — не пише нічого докладно, тільки коротесенькі картки, в котрих просить виписки для свого Едіта. Дай Бог, щоб йому було ліпше”.

Налагоджується гарний контакт І. Франка з А. Кримським. Їхнє листування почалося в лютому 1890 року, коли Кримський був студентом Лазаревського інституту східних мов у Москві. Тривало листування аж до 1904 року. Останній лист Івана Франка до А. Кримського датується 26 лютого цього року. До нас дійшло 29 листів Франка до А. Кримського. Скільки їх було насправді — невідомо. У радянський час А. Кримський мав намір видати їх окремим томом зі своїм вступним словом та коментарями, однак задуму не судилося здійснитися

через початок Другої світової війни та його трагічну смерть, внаслідок чого підготовлена праця „розлетілась”. Листів А. Кримського до Франка — 76. Вони зберігаються у фонді Франка у відділі рукописів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України.

У своєму листуванні Іван Франко з ніким не був настільки гранично відвертим, як у листах до А. Кримського. Саме А. Кримському було доручено написати вступне слово до ювілейного видання книжки „Привіт Івану Франку в 25-літній ювілей літературної його діяльності складають українсько-руські письменники”. Ця книжка, як вказано на титульній сторінці, вийшла 1898 року накладом громади, але переднє слово написав не А. Кримський, а голова ювілейного комітету Володимир Гнатюк.

У листах неважко зауважити і те, що Іван Франко став для А. Кримського якщо не вчителем, то провідником у хащах галицької політики. „Який жаль, — писав Франко йому 29 листопада 1891 року, — що Ви не могли приїхати на кілька часу в Галичину та подивитися на наших людей і обставин; думаю, що се було би для Вас, певно, з користю. Для Вашого сангвінічного темпераменту конче треба якнайширшої знайомості світу, особливо того тіснішого світу, що зветься русько-українською землею, на котрій Ви хочете працювати. Тільки така знайомість охоронить Вас від помилок і надто сангвінічних надій на одну якусь партію, одного якогось чоловіка, навчить Вас відрізнявати фразу від діла. Я в тім пункті також наробив багато сумних і важких досвідів, і дай Боже, щоб нікому не прийшлося їх робити. У мене кілька разів доходило до того, щоб або з ума зійти, або втопитися, так я був сам собі обрид через хитання „межи чахи і ляхи”, і для того для таких помилок у мене багато співчуття і толеранції.

З словником робіть як знаєте, тільки вже як починати, то доводьте конче до кінця, бо проспекти, відозви і т. ін., за котрими нема діла, підкопують кредит цілого пишучого гурту. А на мою думку, ліпше би було Вам особисто не виступати з сим планом тепер, а лишити його трохи на пізніше, коли покінчите свої екзамени, а то словник може Вас затягнути в роботу, котра Вам тепер не по дорозі і могла б забрати багато часу”.

Франко має намір залучити А. Кримського до роботи над рядом своїх робіт, а насамперед над „Антологією заграничної поезії” в перекладі українською мовою. „Така антологія, — писав йому, — була віддавна моєю мрією, і я старався 3 роки тому назад підбити до співробітництва над нею Сивенького, та з сею полтавською галушкою годі було домовитися до діла. На другий томик антології у нас є приладжено дещо з Віктора Гюго, і я надіюся на співробітництво при сьому томику Лесі Українки. Чому б, напр., на третій томик не можна дати Вашу антологію

з перських поетів, з коротеньким нарисом історії перського письменства і біографіями видніших поетів? У мене є така перська антологія по-німецьки (впорядкував Гарт), і вона мені дуже сподобалася. Чи Ви й санскритист? Чи могли б Ви перекладувати дещо й з індійського? І на яку Ви службу думаєте поступати?"

Сивенький — це Володимир Самійленко, твори якого Іван Франко власноручно переписував із різних джерел, а 1906 року заходом М. Мочульського видав у Стрию його збірку поезій під назвою „Українці (збірник поезій 1885-1906 р.)”.

Другий з'їзд радикальної партії ще більше загострив національне питання, для якого у програмі партії не знайшлося місця, що й породило суперечки всередині партії і виділило групу так званих „молодих радикалів”, які домагалися перегляду програми і внесення до неї чіткої постановки національного питання. На сторінках „Народу” з цього приводу починається дискусія. Приводом для неї стала стаття Українця (М. Драгоманова) „Русино-український націоналізм і радикали”, яка друкувалася в №№ 20, 21, 23. Причиною появи цієї статті були не тільки суперечки всередині радикальної партії, але й поява в журналі „Русское багатство” за лютий 1891 року статті „малороса-народовця” Олексіва „Что такое „украинофильство”?”, який вважав, що українофільство є виключно національним рухом „без живого політично-соціального змісту”. Олексіїв доводив, що великоруська народність поглинає українську. „Однако ж се ще безперечна правда! — доводить М. Драгоманов у цій статті. — Останнє слово історії українського питання каже, що на лівому березі Дніпра освітні стани порусчилися, на правому попольщилися, також і в Галичині, в Угорщині — говорять по-угорськи, в Буковині по-волоськи. Проти ніякої різномастної меншості перевертнів стоїть 20 мільйонів простого народу Українців. Тепер питання: хто кого споживе? Чи більшість української національності переведеться на отих різномастних напрямках, чи почне вертатись меншість під прапор більшості? Се таке питання, що чекає ще відповіді на себе від історії. Бодай рух українофільський є процес супротивний тому, який ображує д. Олексіїв, бо се є рух повертання просвітніх людей до національності більшості і має на меті вирятувати українську більшість від небезпечності винародовлення. Політична залежність українського народу, на яку д. Олексіїв особливо налягає, ще не таке лихо, щоб его не можна було позбутись: хіба політична воля не зможе українському народові замінити страченої національної незалежності? Хіба історія й тепер вже не вимагає від російської поліційно жандармської держави зміни, відповідної усяким політичним свободам, а значить і свободи

національного розвитку усім, до сего часу пригніченим народностям, які складають по найбільше отсю подібну до кита державу? Про се однако ж більш дріб'язково річ поведемо дальше, а тепер вернемось ще раз до розправи д. Олексієва. Дивлячись на українофілів, як на патріотів, д. Олексіїв для науки їм проводить дещо й про патріотизм: „Часто думка патріотична, каже він, ставала вудкою для лову людськості. Патріотизм часто перероблявся на шовінізм, на вихваляння себе, на бажання підбивати під себе інших та володіти. Ймення батьківщини розпалювало ненависть Пруссака до Француза та приводило грабувати французькі області. Частіше однако ж патріотизм ставав вузьким, квасним, як то кажуть таким, що обмежовувався кланянням своєму тільки за те, що воно своє, не звертаючи уваги на все те, що існувало поза межами свого”. Отож такий патріотизм вбачає д. Олексіїв в українофілів. А здається, тим добродіям, що гудять патріотизм українофілів, годилось би пам'ятати, що українофіли се прихильники скривдженної, пригніченої народності, що Малоросію пригноблює й загальне й особливе лихо”.

„Усяке лихо, — продовжував М. Драгоманов, — відиме до Великої Росії, відиме й по Малоросії — се загальні умови. Національність Великої Росії займає привілейоване становище, українська пригнічується. Се спеціальне лихо України. Сучасні народні школи як по Великої Росії, так і по Україні, щодо свого змісту, оправлені в реакційні рами — се загальне лихо. По великоросійських школах наука йде на рідній мові, по українських на великоросійській — се особливе лихо Малоросії. Коли південно-західний відділ російського географічного товариства був скасований через те, що его по найбільше склали Українці, котрі щиро працювали в справі свідомості народного життя; коли приказом 1876 року заборонена була українська мова і в науці, і в літературі й на театрі, та навіть і ноти на українські співи заказані — се знов особливе лихо Малоросії.

Ото сучасне становище української народності, щодо закону. А як подивимось на минуле, то треба напевно сказати, що народність малоруська ніколи, ні в єдиній хвилі історичній, не то що не займала привілейованого становища межі іншими, а навіть ніколи не мала можності по своїй волі чинити відповідно своїм потребам і намаганням. Через се саме народність не спромоглася широко розвинути жадної риси квасного патріотизму, напр., пишання собою або чого іншого, бо сі риси звичайно приналежні народностям привілейованим, що мають спроможність задовольняти власним бажанням панувати та володіти.

А вже як обернутись до сучасного українофільського руху, то в ему ще менше ґрунту для квасного патріотизму, бо ся партія, бодай в межах

російської імперії, по найбільше складена з людей, що вчилися по університетах; вертання таких людей до покривдженої народності, яку всі залишили опріч мужика, може витворитись тільки за поміччю вищого розумового розвитку, що сам тільки зможе суспільну справу збудувати на розумних та людських підвалинах”.

Поява на горизонті Росії „народовців”, на думку М. Драгоманова, не привела до того, щоб серйозно поставити українське питання: „Ім здалось, що загально-руська народність є те ж саме, що й великоруська, через се їх прихильники нарobili цілу низку вчинків зовсім недоладних і необачних.

На практиці сі народовці визнали, що велика потреба випрацювати відповідно духу своїх принципів літературу для народу; от вони і вчинили се, підганяючи усі педагогічні указки відповідно до великоросійського варіанту. Як зразок для боротьби народу з державою та панством вони взяли великоруських борців Разіна та Пугачова і виложили історію їх подій мовою почасти великоруських билин, почасти мовою простого народу. Народовці-загальнорусини розійшлися з такою літературою по Росії, з'явилися вони з нею і на Україні, але їм те і не в тямку, що коли навіть інтелігентна загальноросійська література більше до вподоби Великоросу ніж Малоросу, то що вже гадати про літературу спеціально-великоросійську — вона значить спеціально не малоруська; вони забули, що по книжках, призначених для українського народу, щоб досягти покладеної собі мети, треба б було оповідати не про Разіна або Пугачова, а хоть про Залізняка, Гонту, Палія, та не мовою великоруських билин а мовою українських козацьких дум, одно слово, беручи приклади з життя малоруського народу, одображувати їх відповідно народному духові. Але здається ні єдиний з сих народовців, що пропагували серед Українців, не зложив жадної української книжки, ні щодо змісту, ні щодо мови, а між ними чимало таки було родом з полудня. Можно легко зрозуміти, які були наслідки такого поступування: „не был в деле, а Георгія получил” — се великоруське прислів'я можемо прикласти переважно до народовців-загально-Русів, що справлялись по Україні.

Само по собі, були між ними й такі, що мали вдачу так-сяк примоститись до народу; тут вже вони почали руйнувати такі боки народного життя, що зовсім не було до сего потреби. Спотикаючи що ступінь особливі національні прояви життя Малоросів, народовці сі не вважали за потрібне зазнайомитись ні з національними особливостями сего народного типу та его світогляду, ні з тим, як дивиться держава на національне питане сієї місцевості, щоб потім користувати з того на потребу власного діла, бо на се потрібна була деяка праця попереду, а чи варто ж було

тим, що носили в собі інтереси цілого світу, чи варто було турбувати себе національними справами? Їм бо добре відомо, що відзнаки національні, раніше чи пізніше, мусять зникнути: яке ж лихо, коли Українці порусчаться? Чим швидше зникне зі світу яка-небудь національність, тим ліпше, тим ближче до мети".

І що в результаті? „І справді, — переконає автор статті, — як почнете балакати з Українцем мужиком, що вже був у руках народовця-общеруса, то можемо зараз спостерегти, що дещо і навіть чимало дечого він тямить, що дотикається до питань політичних та економічних і вкупі з цим порусчення та нехтування власної національності. Він не свідомий в тому, що малоруська народність пригнічена, що розвитку її покладені усякі перепони, що се справляє велику шкоду для задоволення не самих тільки духових — се річ не до змагання, але й економічних потреб українського народу, про що помірковуємо далі. На его думку, треба не гаючи часу, малоруську народність кинути під колеса будучого поєднання людськості".

М. Драгоманов переконаний, що обрусіння українського народу веде до його деморалізації. „Щоб ліпше зрозуміти нашу думку, — пише він, — візьмемо декілька прикладів. Поспитайте шкільних вчителів, як стоять відношення між школярами та їх батьками? Ви довідаєтесь, що школярі вже часом соромляться рідної сім'ї, її мови, звичаїв, норівів. Їм здається, що вони вже вище від батьків і вони туляться до людей вищого суспільного стану — бачте мають вони з ними вже якісь спільні пізнаки — письменність та російську мову. Дехто може скаже, що се залежить від поганого провадження школи та від впливів, що загально псують народне життя, а через се школярі, роблячись письменними, надбовують собі нахил до панства та соромляться рідного. Але ж на українську школу впливають ще інші спеціальні фактори, що невідомі по великоруських школах, а сі останні не змушують школярів соромитися рідної мови, бо вона спільна всему народові, й мужикові, й панові. Великоруська школа, роблячи школярів письменними, надає їм одну прикмету, що змушує п'ятись до панства, українська дві: письменність та російську мову. Звісно, письменності я не суперечник, але бажав би не бачити в українській школі панування великоруської мови".

Російська мова в Україні — на думку М. Драгоманова — стає для українського селянина батогом, який „втримує мужика в межах шаноби до людей вищого суспільного становища. Або от ще іден випадок, що я сам особисто був свідком его. Якось трапилася мені потреба поїхати до міста верств за сто від моєї домівки — я й умовив мужика-Малороса, мого давнього знаемого. Коли бачу, приїздить він за мною одягнений в

великоросійську одіж. Дивно се мені здалось, бо ніколи не бачив его в такому вбранні, я й запитав, що воно за знак. А воно ось що: як на погляд він буде російським звозчиком, то сам хвиськатиме пугою тих, що зустрічатиме та змушуватиме тим звертати з дороги; якби ж він був одягнений по-українськи, то вже ему доведеться звертати, сам він му- сить боронити свій карк та триматись віддалік від битого шляху. От тобі й альтернатива: або самому бити, або битим бути! Хіба ж се не може часом ставати примусом до зміни національності?

Чи може ж, питаємо, мужик Українець не знизатись під вагою таких вражень, як зневага обрусителями рідної мови, пісень, звичаїв та всіх прояв народного життя, чи може він як слід заховати в собі почуття шани до себе самого, такого потрібного, щоб мати енергію суперічання в питаннях політики економічного інтересу, яку в ему бажали викликати народовці-общеруси? Шкоди матеріальні та моральні, що злучені з належністю до пригніченої національності, бажання пристати до народності, до якої належать привілейовані стани, все те тягне багато декого з малоруського мужицтва до лона порусчення, а народовці общеруси ще і в долочки плещуть: „волочи, брате, волочи швидше рідну народність під колеса будучого поєднання людськості, бо відай що через се пошвидчає хід людського поступу!” Нехай же попереду звернуть увагу панове народовці-общеруси, на якому ґрунті сіють вони свою науку, що принижає національну свідомість малоруського мужицтва, а вже тоді нехай збагнуть, кому на руку ковінька, якому богові вони служать, коли не по теорії, то в практиці...”

„Общерусство”, на жаль, стало основою діяльності народовців, і як підтвердження цього М. Драгоманов наводить приклад видання в Женеві творів Т. Шевченка. „В Петербурзі, — пише він, — в половині семидесятих років існував кружок революціонерів-общерусів, що мав на меті підтримувати закордонну пресу політико-соціального напрямку; вона повинна була обертатись по різних місцях російської держави. Сей кружок давав гроші на російські видання за кордоном, запоміг також грошима виданню, що мало там виходити на польській мові, а коли оден Українець, чоловік близький до „Громади” — видання, що виходило по-українськи в Женеві, звернувся був до членів того кружка просячи дати грошову за допомогу отому виданню, то в відповідь ось яке почув: „спеціально малоруська справа не може знайти в нашому кружку такої підмоги, як загально-руська”. Мені здається, що така відповідь дуже ясно дає зрозуміти дійсне значіння загально-руського стягу, що звели ті панове. Не здивовало б мене, якби вони, зі свого погляду, відщурались за допомоги такому виданню, як наприклад український словник, народні

пісні, або що. Але як же можна цуратись видання, що в напрямку своєму зовсім сливе відповідає програмі їх власній, та ще й тоді, коли ймення видавця забезпечили діло, одмовляти тільки через те, що видання, визначене переважно для України та для Галичини, редагувалося по-українськи! Таким чином коли вже українська справа стає спеціально українською, себто вона не має загально-руської ваги, що тоді таке справа загально-руська? Вочевидячки, загально-руська справа стає спеціально великоруським ділом”.

М. Драгоманов виповів свій погляд на те, чому так сталося, чому великорусофільство стало під стяг загально-руського. „Якби сего типу народівці, — переконує він, — були люде доволі розвинені щодо політики, поспільні, щирі та здатні збудувати власну діяльність зовсім одповідне зі своїми досвідчаннями, то ось би що вони зробили, приймаючи за основу покладання, що вимагання їх народівські тільки й можуть в життю бути доведені до вчинку за помічю мужицтва тоді тільки, коли се мужицтво загально-одностайне визнає потребу сих вимагань, вони, маючи на меті викликати серед загально-руського мужицтва підведення отих вимагань, повинні були в сій справі зовсім не виявлювати особливого нахилу до того або іншого варіанту, з яких складається загально-руська народність. З такого погляду повинні були народівці загально-руси стосуватись до видання народівських книжок, що призначені були для України, не менш прихильно, ніж до видань того ж напрямку, призначених переважно для Великої Росії”.

Дискусія з цього питання, зокрема національного, переноситься на 1892 рік.

Номер 23-ій „Народу”, що вийшов 20 листопада 1891 року, повідомив, що „Хлібороб” перенесений до Коломиї і редакція тепер міститься на вулиці Собеського, 58.

Розділ XI

АСПІРАНТУРА

Новий рік розпочався зі скандалу. А пов'язаний він був зі смертю Дам'яна Гладилевича, професора Львівської академічної гімназії, голови Товариства імени Тараса Шевченка у Львові, адміністратора газети „Діло”, який помер уночі 29 січня 1892 року. Чимало галицьких видань опублікували некрологи про нього. Опублікував і „Народ”. Автором некролога був Іван Франко, а надрукував його часопис 15 лютого. „Покійник, — говорилося в ньому, — був характер наскрізь чесний і прямий, робітник невтомлений, а притім скромний і тихий, як мало хто з його сопартійників. Хоч дуже велика частина найтяжчої адміністраційної праці лежала на його плечах, хоч можна сміло сказати, що без його тихої праці, без його порадуючої енергійної руки партія народовська, певно, не була б двинулася так високо, як стояла перед злопам'ятною угодою, то все-таки поза тісним кружком партійним майже ніхто не знав про його діяльність, не підозрівав в нім одного з найвпливовіших людей партії. Сам він ніколи не бажав почесей, не добивався авансів, не спекулював на популярність. Безпретенсійний, а zarazом одвертий і прямодушний, він хоч не належав до інтелектуальних проводирів партії, то дуже часто репрезентував її сумління, її почуття справедливості, котрому з причин політичних і партійних дуже рідко можна було висказуватися прилюдно. Хоч навні він держався партії вірно і солідарно, то все-таки всередині її він дуже часто був опозицією і симпатизував з її опозиційними елементами. І автор отсих слів не раз мав нагоду досвідити його вирозумілості, безсторонності. Від часу акції угодової зносини наші якось-то перервалися. Покійний щиро, цілим серцем ненавидів партію москвофільську, а головню її проводирів, котрих уважав платними агентами російськими. Може бути, що іменно та ненависть попхнула його в обійми угодовства, бо сумніваємось дуже, щоби його манили обіцяні д. Романчуком рясні „посади і аванси”, котрі евфемічно прозвано „програмою Романчука”. Що при кінці життя віра його в тривкість і позиточність угоди була значно захитана, се доказує лист,

котрий він на кілька день перед смертю написав до мене, пересилаючи передплату на „Народ” і просячи мене відвідати його. „З остатніх н-рів вашої часописі переконаюся, — писав він, — що „Народ” хоче статися справді критичним і об’єктивним письмом, і для того прошу мені прислати його”. Та жаль, що слабкість його не дозволила мені бачитися з ним. Честь його пам’яті”.

19 липня 1892 року в № 30 газети „Діло” з’явилася стаття під назвою „З реєстру клевет”, де між іншим говорилося: „В 4-ім номері радикального „Народа” п. Іван Франко (підписавшись повним іменем) умістив некролог бл. п. Дам’яна Гладилевича, де, побіч іншого, приходиться такий уступ:

„Покійний щиро, цілим серцем ненавидів партію москвофільську, а головню єї проводирів, котрих уважав платними агентами російськими. Може бути, що іменно та ненависть попхнула его в обійми угодовства, бо сумніваємось дуже, щоби его манили обіцяні д. Романчуком рясні „посади і аванси”, котрі евфемічно прозвано „програмою Романчука”. (Дальше автор говорить, що ніби-то „при кінци життя віра бл. п. Гладилевича в тривкість і пожиточність угоди була значно захитана”, бо послав п. Франкови передплату на „Народ” і просив відвідати его”. Ну, ми би се пояснили, але нам іде о що інче, о „посади і аванси”).

П. Франко, хоть він нині сотрудник польської газети, все-таки, яко писатель руський, має претензію мати якусь повагу межи Русинами, а певно хотів би, щоби Русини єму вірили. Русини дуже поважують своїх писателів і раді би їм вірити, але ж писатель мусить заслугувати на те, — н. пр., коли в поезії громи мече „на всесвітню брехню”, нехай же сам не „бреше”...

Ми в сім випадку звернемо до п. Франка з таким запитанем: „Коли Ви, пане Франко, маєте хоть дрібку чести, то дайте відповідь: коли і кому обіщовав д. Романчук „рясні посади і аванси” і котрі то народовці осягнули або мають обіцяні „посади і аванси”? Єсли відповісте на се питане, тоді ми Вам признаємо, що „програма Романчука” — то тільки евфемічно прозвані, „рясні посади і аванси”... Ждемо на відповідь!”

Через чотири дні після появи цієї публікації, а саме 23 лютого, Іван Франко написав листа на ім’я редакції „Діла”, якою керував його колишній товариш Іван Белей. „Світла редакціє! — писав у ньому. — Надіюсь, що не відмовите помістити оцих кілька слів у своїй шановній часописі, як відповідь на ваш зазив, обернений до мене особисто в ч. 30 „Діла” в статейці „З реєстру клевет”. Признаюсь, що статейка та трохи здивувала мене. Звісно, здивував мене не її грубий і простацький тон, до котрого я, пильний читач „Діла” з часів „нової ери”, доволі вже

привик. А здивувала мене, з одного боку, нічим не заслужена ласка для мене шановної редакції „Діла”, котра зволила пригадати собі, що я не тільки польський журналіст, але також і руський писатель, хоч від останнього разу, коли я для шановної редакції був тільки польським журналістом, ніщо властиво не змінилось. А з другого боку, здивувала мене чимало забутливість шановної редакції, котра з пафосом, покликуючись на мою „дрібку честі”, запитує мене: коли і кому обіщовав п. Романчук рясні „посади і аванси”? Думаю, що шановна редакція повинна би ліпше тямити, що і коли обіщовав голова партії, котрої органом служить „Діло”. Я, як чоловік посторонній, можу привести тільки те, що чув на власні уха з уст д. Романчука на останніх зборах Народної ради дня 26 грудня 1890 року в великій залі Народного дому і що опісля дослівно було видрукуване в ч. 283 „Діла” з р. 1890. Не потребую пригадувати, що був се перший прилюдний виступ д. Романчука після звісної угоди і що д. Романчук робив зібраним в зовсім категоричній формі надію на зміну дотеперішньої системи правительственной супроти Русинів. А система та, по словам д. Романчука, грішила між іншим, ось чим: „Важніші посади в адміністрації і судівництві не заміщуються майже зовсім Русинами; в раді шкільній є тільки один сталий член — Русин, майже так само буває в радах окружних, на університеті Львівським робляться всякі перепони руським доцентурам і професурам; руські урядники, вчителі, священники дізнають всяких секатор і поминаються при компетовані о вищі посади”. Ся іменно „система правительственна” в „новій ері” мала бути зміненою відповідно до потреб Русинів, а потреби ті зібрав д. Романчук у своїй (читаній) промові в шести точках, з котрих п'ять тут наводжу:

- „1. Щоби при обсаджуванні вищих посад в адміністрації і судівництві узгляднувано також Русинів;
3. Щоби урядники і учителі-русини при авансах і в кожному іншому вигляді були нарівні трактовані з другими;
4. Щоби в Міністерстві просвіти був один вищий урядник-русин для справ руського шкільництва і греко-католицької церкви;
5. Щоби для руських шкіл народних інспекторами і учителями іменовано тільки такі особи, котрі докладно знають руський язык;
6. Щоби при обсаджуванні греко-католицьких капітул і парохій уважано передусім на спосібність і заслуги компетентів”.

Не входячи тут в критику і розбір тих точок, я осмілюся сконстатувати, що мова в них іменно тільки про посади і аванси для Русинів; обіщуючи зміну системи правительственной, д. Романчук обіщовав іменно се, і так його, певно, розуміли всі зібрані.

Шановна редакція запитує мене ще в додатку, і також з покликом до моєї „дрібки честі”, „котрі-то народовці осягнули або мають обіцяні „посади і аванси”? Не знаю, що дало шановній редакції право мене о се питати — мої слова, певне, такого права їй не дали. Шановна редакція зволить з цим запитанням обернутися до компетентнішого джерела, а іменно до автора вищенаведених пунктів і до тих, що з ним разом так шумно робили руській суспільності надію на скору зміну „системи правительственной супроти Русинів”.

Редакція газети на чолі з І. Белеєм не поспішала друкувати цього листа. Минуло півтора тижні, „Діло” вдавало, що Франко не дає відповіді, а воно вперто чекає. Не дочекавшись публікації свого листа в „Ділі”, письменник публікує його 6 березня 1892 року в № 5-6 „Народу”, додавши зауваження: „Ще одна увага. Панове „умірковані ліберали” з „Діла” так часто говорять про тероризм і нетолеранцію радикалів. Та все ж таки радикали, хоч може не одним і грішать (хто в світі безгрішний!), не мають того звичаю замикати в своїх публікаціях уста людям відмінних, а то й ворожих поглядів для висказу їх думок. Панове ліберали, навіть такі „умірковані”, як бувший редактор „Світа” а нинішній редактор „Діла”, повинні хоч в тім згляді „терористам”-радикалам присвічувати своїм приміром”.

„Діло” вперто мовчало, і 19 березня Іван Франко пише повторного листа: „Шановна редакціє! На підставі 19 закону пресового взиваю вас, щоб ви конче видрукували мою відповідь на ваше запитання, звернене до мене в ч. 30 „Діла” біжучого року в статейці „З реєстру клевет”, інакше буду змушений доходити свого права судовою дорогою”.

23 березня 1892 року „Діло”, боячись судового позову, опублікувало лист Івана Франка.

На результат того виступу, який ще раз засвідчував непримиренну позицію І. Франка щодо угодовства, не довелося довго чекати. 25 березня 1892 року, як повідомила преса, мали відбутися збори товариства „Просвіта”. Іван Франко звернувся до зборів із відкритим листом, який уперше був опублікований щойно М. Возняком у „Літературно-науковому додатку до „Нового часу” від 18 квітня 1938 року. Цей лист і сьогодні не може не вразити.

„Світлий зборє! — писав Іван Франко. — Обертаюся до вас при нагоді сьогорічного Загального збору тов. „Просвіта” в тій надії, що обертаюся до самого чола, самого цвіту інтелігенції галицько-руської, до мужів правих, до щирих патріотів. Підношу голос в справі, може, на перший погляд, особистій, але, по моїй думці, не позбавленій ширшого, принципіального значення. Справа ся, се потрійне викинення моєї

особи з товариства „Просвіта” і неприйняття мене до Товариства імені Шевченка, очевидно, в цілі виєлімінування мене від усякої праці просвітньої і наукової серед русинів галицьких. До товариства „Просвіта” належав я ще від хлоп'ячих літ, від 1873 чи 1874 року. Убогий ученик Дрогобицької гімназії, почувши про існування сього товариства, я цілим серцем пристав до нього: віднімаючи собі від уст, щадив гроші, щоб заплатити вступне і вкладку, і радувався тим, що належу до сього товариства, мов найбільшим скарбом. Я рад був служити „Просвіті”, чим міг, переслав їй свій збірник пісень народних, котрий, щоправда, пізніше віднайшов в третіх руках яко макулатуру. Вступивши на університет, я з щирим інтересом слідив за розвитком сього товариства і, добиваючися ширшої освіти і науки, я ніколи не забував про те, що остаточно вся вартість моїх здобутків повинна лежати в тім, щоби передавати їх моїм темним, убогим, на кожному кроці кривдjenим і понижуваним братам.

Та ось в р. 1878 постигло мене і кількох моїх товаришів нещастя: нас арештовано, довгі місяці промучено в тюрмі, нас засуджено. Чи винно, чи не винно? — не буду в те входити. Але за що? Чи за яку ганьблячу провину? Ні, за нібито тайне товаришування в цілі пропаганди певних думок, і то думок в основі таких самих, як широко поняті провідні думки вашого славного товариства, думок, за котрих пропаганду нині вже нікого не засудять, з котрих багато нині голоситься в парламентах, на публічних зборах і навіть в ліпших виданнях товариства „Просвіта”. Тоді ті думки були у нас ще нові, непривичні; щоби здобути для них місце в головах суспільності, треба було жертв. Доля хотіла, щоб я і мої товариші мусили бути першими такими жертвами. Процес зруйнував нас, підрізав усю нашу будучину, зробив нас інтелігентними пролетаріями без ніякої надії на поправу нашої долі. Руська суспільність поспішила і собі кинути на нас каменем, а товариство „Просвіта” було перше, котре офіційно санкціонувало сю проскрипцію, викинувши мене і моїх товаришів: д-ра Ц. Сельського і д-ра Ів. Мандичевського з числа своїх членів. Мене, прибитого горем, тоді се не дивувало, і я не застановлявся навіть, на якій підставі правний виділ „Просвіти” се зробив, коли, напр., університетські власті не відмовили мені права кінчити університетські студії. І нині я не буду входити в мотиви тодішнього виділу, а полишаю вам, шановні мужі, оцінку тої постанови.

Скінчивши студії університетські і не маючи ніякого заробітку, ніякого способу удержання, я виїхав на село, не покидаючи вчитися і працювати по змозі своїх сил над здвигненням нашої літератури. Не буду тут говорити нічого про свої праці, скажу тільки те, що коли тодішній

і теперішній впорядник календаря „Просвіти”, д. Василь Лукич, зажадав від мене праць для цього календаря, я ані не згадав про кривду, яку мені зробив виділ товариства, і послав йому в р. 1881 одну, а в 1882 три повістки, за котрі не жадав і не дістав ані цента заплати, а й пізніше давав до цього календаря так само безплатно свої праці, навіть тоді, коли своєю працею виробив собі між чужими людьми те, що міг би був за них одержати добрий гонорар.

В роках 1883 і 1884 і 1885, проживаючи у Львові і беручи живу участь в усіх працях народовської партії, я оп'ять зблизився з „Просвітою”, бував на загальних зборах, забирав голос у дискусіях, платив вкладки, а деякі впливові члени товариства прямо давали мені до пізнання, що все давнє забуто і що я знов уважаюся членом товариства. Та вийшло не так. Коли в 1886 році деякі молодші члени „Просвіти” без мого відома і моєї волі подали на мене голоси, щоб мене вибрати до виділу, ті самі впливові члени, що перед тим заохочували мене брати участь у зборах, страшенно тим обурилися, уневажнили ті голоси і звернули мені зложену вкладку за той рік, заявляючи, що мене не вважають членом товариства.

Оцінку сего другого викинення мене з вашого товариства лишаю також вашій справедливості. Та сего не досить. Вже після сеї формальної елімінації виділ „Просвіти” на однім своїм засіданні ухвалив обернутися між іншими писателями також до мене з просьбою помагати видавництва товариства своїми працями. І цим разом, дивлячись на саму річ, а не на особисті урази, я згодився і дав товариству деякі свої праці — одну за гонорар (книжечка „Гава”), а кілька до календарів задармо. А сего року, бажаючи посвятити більше сили праці для „Просвіти” і вважаючи, що при зміненім і розширенім статуті товариства і моя скромна поміч може де на що придатися, я зголосився знов з вкладкою до прийняття в члени товариства, але виділ „Просвіти” на однім з січневих засідань ухвалив не прийняти мене — з якої причини, сего напевно не знаю. Для повноти фактів наведу ще одне. Знаючи, що в своїм статуті має „Просвіта” також параграф о попиранні літератури і видавництв літературних, я в р. 1890, задумавши видати своїм коштом збірку оповідань окремою книжкою, обернувся до виділу „Просвіти” з просьбою — не о запомогу, не о позичку, але о те, щоби за знижену відповідно ціну заперенумерував певне число примірників мого видання, щоб уменшити мені оплату коштів друку, а з розпродажі книжок придбати для каси товариства певний, хоч і скромний зиск. До такої просьби я зважився головню йдучи за приміром В. Масляка, котрого видання віршів „Просвіта” запомогла досить значною квотою. Світлий виділ

„Просвіти” відповів на мою просьбу, що каса товариства не має грошей. Запевно для ще більшого утвердження тої резолюції ухвалив той сам виділ зараз на слідуючій засіданні дати ремісничому товариству „Зоря” на устроєння прогулки 80 золотих ринських”.

Чим ще дорікав Іван Франко управі „Просвіти” — невідомо, бо лист на цьому уривається, а продовження листа не знайдено й досі. Однак відомо, що той лист на зборах зачитав П. Лагодинський і вніс запит до управи Товариства від імені Івана Франка та Михайла Павлика, чому їх не приймають у цю організацію, на що член виділу Кость Левицький пояснив, що „виділ хоче, щоб між членами товариства була гармонія, один дух... щоби всі забирались разом до праці, а не ділали вороже”. Більш радикальна частина зборів запропонувала свій склад керівного виділу „Просвіти”, до якого входила й кандидатура Ольги Франко, але цей список не пройшов — за нього було подано лише 18 голосів. Наприкінці зборів справу прийняття Івана Франка до „Просвіти” порушив також Й. Заячківський, заявивши, що хоча Іван Франко і „служить чужим богам”, все ж таки варто спробувати „притягти його до спільної хосенної праці”. Про це повідомило „Діло” 28 березня 1892 року.

Збори висловилися проти прийняття Івана Франка та Михайла Павлика.

Про те, що Франко звертався до „Просвіти” з проханням прийняти його у свої члени та про відмову цього товариства, як і відмову Товариства ім. Т. Шевченка, повідомив своїх читачів шостий номер газети „Хлібороб”, що вийшов напередодні загальних зборів 15 березня 1892 року: „Івана Франка, редактора „Народу”, найбільшого тепер живого писателя, чоловіка, що так як Т. Шевченко гірким трудом вийшов з-під сільської стріхи на видне становисько, на славу і хосен цілого руського народу, — не хотіли народовці-новоеристи прийняти в члени „Просвіти” і Товариства імені Шевченка. Цей поступок обох товариств знаменуємо яко велику ганьбу, заподіяну для всього руського народу. По тім поступку можна міркувати, що народовці нині би безпечно і самого Т. Шевченка, если би єще жив, викинули зі своїх товариств. Видно, що народовці через нову еру стратили вже до решти розум, встид”.

Це був удар від „своїх”...

21 лютого за старим стилем 1892 року київський, волинський і подільський генерал-губернатор Ігнат'єв у своєму донесенні № 13 Міністерству внутрішніх справ у Петербурзі просив заборонити в їзд на територію Російської імперії Дам'яну Гладилевичу (який на той час уже не жив), Івану Белею, Юліану Романчуку, Костянтину і Володимиру

Левицьким, Олександрю Барвінському, Омеляну Огоновському, Івану Франку та Михайлові Павлику (ЦДДА України, м. Київ, ф. 442, оп. 842, спр. 40, арк. 11-11 „а”). 5/17 березня прохання генерал-губернатора було задоволено (Там само, арк. 12): „Вследствие отношения от 21-го минувшего февраля за № 13 имею честь уведомить ваше сиятельство, что Министерством внутренних дел сделано вместе с сим надлежащее распоряжение о воспреещении на будущее время въезда в пределы империи упоминаемым в сем отношении 9-ти австрийским подданным, принадлежащим к враждебной России малорусинской партии. Товарищ министра, заведывающий полицией, сенатор, генерал-лейтенант [підпис]. Директор [підпис]”.

20 березня/1 квітня 1892 року всім митницям Росії було видано обіжник Міністерства фінансів про дану заборону. „Ввиду, — писалося у цьому розпорядженні, підписаному директором Тухолкою (Одеський облдержархів, ф. 41, оп. 6, спр. 6, арк. 16 „б”), — имеющихся в Министерстве внутренних дел сведений о враждебной по отношению к России деятельности австрийских подданных Ивана Бома (тобто Белея — авт.), Юлиана Романчука, Демьяна Гладилевича, Константина и Владимира Левицких, Александра Барвинского, Емельяна Огоновского, Ивана Франко и Михаила Павлика, г. министр внутренних дел изволил запретить названным иностранцам на будущее время въезд в пределы империи.

Об изложенном департамент таможенных сборов дает знать таможенным учреждениям, в коих паспортная часть не передана в заведывание жандармских чинов, для подлежащего в потребных случаях исполнения”.

В'їзд Франкові на територію Росії з того часу був заборонений.

Зрештою, не обійшлося і без приємних новин. Вони надійшли від А. Кримського, книжка якого „В обіймах старшого брата”, видана Іваном Франком 1892 року, була конфіскована поліцією. У листі від 15 травня 1892 року А. Кримський сповіщав про те, що Олексій Миколайович Веселовський, відомий російський літературознавець, історик західноєвропейської літератури, професор Московського університету і Лазаревського інституту східних мов, дав оповіданням із збірки „В поті чола” високу оцінку. А. Кримський писав, що О. Веселовський збирається написати про творчість Івана Франка окрему статтю. „Суд його, — писав у відповідь А. Кримському Іван Франко 21 травня 1892 року, — про мої новели видався мені трохи занадто підхлібний; може бути, що він прикладав до мене занадто поблажливу мірку. Я чую добре, аж надто добре, границі свого таланту, і ніяка похвала, навіть з уст

таких компетентних знавців, як Веселовський або Дашкевич, не заставить мене забути про ті границі. Колись у „Правді” котрийсь український критик, не тямлю котрий, дуже вірно замітив в моїх писаннях певну сухість — я б назвав її вбожеством свіжих, пластичних вражень і образів, на котрі такий багатий, напр. Мирний або Короленко. Нема у мене дару (хоч є зусилля) викликати в читателя те, що називається *Stimmung* (настрій — нім., авт.), виписувати фігуру „во весь рост”, з її оточенням, підхопити і передати наглядно процес її розвою, як се вміють такі великі майстри, як Золя та Діккенс (чи Ви замітили, що й Гоголь сього не вмів?). Я собі скромний мініатюрист і ледве чи зможу коли вибитися з тої тісної рамки. Широка повість, роман, мабуть, так і не дасться мені. У мене в теці є кілька романів, покінчених і непокінчених, з котрих я друкував деякі уступи, а цілість так і прийшлося кинути геть.

Безмірно радувала мене передана Вами думка Весел. написати про мене статтю для росіян. Звісно, се була би для мене не тільки велика честь, про яку мені, привиклому до галицьких лайок, підозрівань або промовчування, і в сні не снилося, але я певний, що була б і наука, бо вже ж такий чоловік, як Веселовський, пустомельної або голослівної статті не напише, а розбере річ глибоко, не нагородить глупостів, як Огоновський, не буде ані гупо придиратися, як наш професор (хоч, звісно, дещо, в деталях, він замітив вірно і, хоч несвідомо, дійшов таки до моєї фатальної границі, про котру я вище згадував), ані не буде без глузду хвалити так, як Цеглинський в рецензії на „Панські жарти”. Та, признаюся Вам, мені якось не віриться, щоб ся річ могла сповнитися; не під такою, мабуть, зіркою я родився, щоб аж веселовські мали знайомити Росію з моїми скромними писаннями; а ентузіасти такі, як Ви, по слов'янським полю рідко посіяні”.

З цього листа довідуємося і про те, що Іван Франко вже дописав драму „Украдене щастя”, сподіваючись, що останній термін надсилання творів на конкурс закінчиться, як було визначено, у вересні 1891 року. Однак ще в грудні газети повідомили, що конкурс продовжено. Цього дала пояснення і „Зоря” у третьому номері, що вийшов 1/13 лютого 1892 року: „Продовжене конкурсу на оригінальні руські твори сценічні. Як звісно, Виділ краєвий королівства Галичини і Володимирії з Вел. Княз. Краківським розписав 24 лютого 1892 до ч-а 386 конкурс з преклюзійним реченцем до кінця місяця вересня 1891 р. на оригінальні руські твори сценічні з обсягу драмату, поважної комедії і народних штук зі співами або без співів, такого об'єму, щоби заповнили цілий вечір театральний. Отже той конкурс (мабуть по причині, що замало творів наспіло на него, або що надіслані не відповідають згада-

ним вимогам) продовжено постановою Виділу краєвого з 10 грудня 1891 ч. 53656 до дня 30 вересня 1892 року. Праці конкурсні треба посылати в повищій речинці під адресою Виділу краєвого у Львові, заосмотрені знаком або девізою автора, котру треба помістити також на замкненій куверті, містячий в собі ім'я, прізвище і адрес автора. Праці друком вже оголошені і також виставлені на якій-будь сцені, навіть аматорській, виключаються від конкурсу. Також не допуститься до премійовання праці авторів вже не живучих, хоч би вони дотепер не були оголошені. В протягу трьох місяців по упливі конкурсного речення наступить рішене конкурсу і признане нагороди окремою комісією конкурсовою, котра збереса у Виділі краєвим під проводом маршалка краєвого або його заступника. Склад комісії подали ми в числі 6 з р. 1891 на стор. 119. Комісія рішить більшістю голосів і признає три нагороди, а іменно одну в сумі триста злр., другу в сумі двіста п'ятдесят злр. і третю в сумі двіста злр. а. в. трьом творам, узнаним за найліпші з-поміж надісланих на конкурс, без огляду на рід твору, щоби лише належав до родів, поданих вище. То ж комісія може признати всі премії творам одного роду. Оголошене конкурсу в публічних письмах і виплата нагород наступить в грудні 1892. Нагороджені твори стають власністю тов. „Руська Бесіда” у Львові з виключним правом ставити їх на сцені. Рукописи надіслані на конкурс зверне ся властителем на їх кошт разом з замкненими кувертами, наколи Виділу краєвому вкажуть свої адреси в той чи в інший спосіб. — На сей конкурс звертаємо увагу наших писателів драматичних; добре понятій обов'язок народний наказує взяти в конкурсі якнайчисленнішу участь”.

Оскільки п'єса Івана Франка була готова, то він передав її через Костя Підвисоцького в трупу Кропивницького, про що й писав у листі до А. Кримського від 21 травня 1892 року: „Я передав через нашого галичанина, актора Підвисоцького, що є при трупі Кропивницького, свою драму „Украдене щастя”. Може б, під час вакацій Вам як-небудь трапилося довідатись, що з нею діється, а головно, чи пустила її цензура на сцену. У нас сього, мабуть, не швидко можна буде дождатися”.

Як сповістив К. Підвисоцький у листі до І. Франка (ІЛ, ф. 3, № 1609, с. 173), рукопис п'єси, яка мала назву „Жандарм”, разом з іншими речами трупи був проданий її адміністратором при переїзді з Симферополя до Одеси, й подальша доля його невідома...

Того ж дня, 21 травня, Іван Франко прочитав у „Товаристві історичнім” лекцію про українську літературу, про яку ще перед тим, 5 квітня, писав у листі до М. Драгоманова: „Зголосився я в тутешнім товаристві історичнім прочитати реферат про южноруську літературу XVI-XVIII віку

з особливим поглядом на літературу червоно-руську. Цікавий дуже, чи є яка полеміка, особливо з боку Огоновського. Читати буду 9 мая, звісно по-польськи”.

Після скандалів Франка більше нікуди не запрошували: ні на вечори пам'яті Тараса Шевченка, ні на виступи перед студентами. Тепер він в основному виступає на вічах: 6 лютого — на вічі в Турці, де зібралось 150 селян („справоздане” з нього Іван Франко опублікував у № 2 „Народу”); 27 лютого — на вічі в Снятині, де зібралось вже 1500 селян (звіт про нього Франко подав разом із М. Павликом у № 5-6 „Народу” від 6 березня 1892 року). Його промову на вічі в Снятині опублікував № 6 „Хлібороба” від 15 березня цього ж року. Франко також бере участь у першому з'їзді галицьких соціал-демократів (31 січня — 2 лютого) і подає про нього звіт у № 5-6 „Народу”, де детально зупиняється на історії соціал-демократії в Галичині та аналізує промову лідера Ф. Дашинського.

Виступити в товаристві Франка запросили поляки. Їм справді хотілось дізнатися, як дивиться на історію української літератури письменник, який десять років тому, працюючи над перекладом „Фауста” Й.-В. Гете, вигукнув у передмові: „У нас нема літератури!” Реферат під назвою „Charakterystyka literatury ruskiej XVI-XVIII wieku”, як і було домовлено, Іван Франко прочитав 9/21 травня. „Kwartalnik historyczny”, друкований орган польського історичного товариства, заснованого у Львові 1886 року, надрукував його у № 4. Головним редактором цього журналу був на той час Ксаверій Ліске. Журнал почав виходити з 1887 року і виходить до сьогодні у Варшаві як орган Польської академії наук. 26 травня про доповідь Івана Франка повідомив „Kurjer Lwowski”, а журнал „Зоря” у 12 номері за 1892 рік подав про неї доволі широку інформацію. „Між іншим, — писала „Зоря” про реферат Франка, — загальну увагу звернув на поділ нашої літератури на поодинокі періоди. Після погляду Івана Франка ціла історія нашої літератури повинна ділитись на три періоди, а то перший період до 1569 року, другий до 1794 р., а третій досі. Середній період від 1569 до року 1794 уважає Ів. Франко за час, коли Русини заходилися коло утворення власної полуднево-руської літератури і школи. Сей період розпадається на три доби, відповідно до історичного розвитку Руси південної, а кожда доба виказує замість поступу рішучий поступенний упадок. Перша доба триває від 1569 року до року 1648. Був се час, коли руська література почала двигатись; видно в ній запопадливу працю і оригінальність. Друга доба, доба Хмельниччини і Січі, помімо розбудженого життя політичного, виказує вже значний упадок літератури, котра відривається в тім часі від

життя суспільно-політичного і його інтересів. Вкінці третя доба починається від битви під Полтавою 1709 р. на Україні лівобережній а від прийняття львівською Ставропігією унії в р. 1708 на правобережній Україні і триває на Україні до появи Котляревського „Енеїди” (1794 р.), а в Галичині майже до 1830 року, то є до виступлення Маркіяна Шашкевича. Сю останню добу знаменує найбільший упадок нашої літератури. Найліпші твори з того часу лежать в рукописах або цілковито марніють. На лівобережній Україні московщиться старшина козацька, між тим як шляхта і міщанство на Україні правобережній і в Галичині полонізується. Аж найновіший період літератури українсько-руської викazuje поступенно повільний поступ, і зріст сил по тій добі упадку”...

У кінці травня Ольга Франко поїхала до своєї сестри Марії Хоружинської. „Може, Вам інтересно буде знати, — повідомляв І. Франко А. Кримського 21 травня, — що моя жінка є тепер у Росії, а іменно в Харкові, де вона, певно, пробуде ще з тиждень. Вона повезла для Вас пару екземплярів Вашого оповідання, врятованих від конфіскації, і я сьогодні ж передам їй адрес, куди їх треба вислати. Мабуть, бачитися з нею Вам не доведеться”.

З Києва Ольга відправилася пароплавом до Кременчука.

У листі до Івана Франка (ІЛ, ф. 3, № 1612, с. 357) дружина дорікає поетові, що його муза мовчить.

У квітні, як про це повідомляє у № 12 від 1/13 квітня „Зоря”, виходить „Вибір поезій Генріха Гейне. (Німеччина). Байки для дітей. Переклав і пояснив Іван Франко. [Видавництво „Академического братства” в пам’ять 20-их роковин засновання Товариства]”. Книжка містила 112 сторінок 8°.

Цього ж року вийшла і „Книга пісень” Генріха Гейне в перекладі Лесі Українки та Максима Ставинського з передмовою Олени Пчілки.

Осип Маковей у № 19-21 „Зорі” цим перекладам, а також перекладам Гейне інших українських письменників присвячує ґрунтовну статтю „Про руські переклади поезій Гейне”, де зокрема подає історію перекладів творів цього поета Іваном Франком. „Іван Франко, — писав Осип Маковей, — знаменитий перекладач Фауста, Лиса Микити, Дон Кіхота і інших творів, орудує мовою і формою поетичною так, що в перекладі віддає майже всі відтінки первотвору. Єго переклади поезій Гайного, іменно, що сего року явились, можна справді назвати дуже добрими. Про давніші не можна того сказати”.

А Осип Маковей „гейніану” І. Франка представив так: „...Франко вже в самім початку своєї літературної діяльності захопився перекладами поезій Гайного. В єго „Баладах і розказах”, виданих ще в

р. 1876 находимо переклад Прологу до ліричних співанок; а у випуску V „Дрібної бібліотеки” на ст. 8, 12, 18, 19 і 25 находимо п’ять перекладів з Гайного: Вічне питане, Заказані книжки, Грішні душі, байка Цар Довгоух, і Поступовий рак у Парижи. Посліднє єсть і в сконфіскованім „Молоті” 1878 р., 64. В „Зорі” 1883, № 41 вміщене наслідуване з Гайного: Похорони (= Старі недобрі пісні). З тих всіх перекладів у виданій сего року „Вибір поезій Г. Гейне” увійшли лише: „Король Довгоух” і „Заказані книжки”. Оба ті переклади тепер значно ліпше оброблені, як давніше”.

Що ж до майстерності перекладу, то Осип Маковей наголосив: „В перекладі тим найде читач і змістом або тоном „незвичайні” куплети, котрі декому зовсім не припадуть до смаку своєю тривіальністю, але се вже вина Гайного а не Франка. Франко передав у перекладі по зможі вірно думку і тон першовтвору. Коли прочитаєш першоввір і порівняєш з перекладом, то зміркуєш, що переклад годен так само зворушити читача, як першоввір.

До перекладу сеї „зимової казки” додав Франко багато приміток, без котрих читачі багато місць не зрозуміли б. При перекладі і пояснюванні користувався він виданням бібліографічного інститута, що зладжене Ернестом Ольстером; однак пояснюючих приміток подав далеко більше, ніж се зробив Ельстер, і се справді з огляду на наших читачів було дуже потрібне”.

З оригінальних творів Франка того періоду яскраво виділяється невелике оповідання „Історія кожуха”, яке в радянські часи часто включалося у різні видання або ж видавалося самостійно. Вперше воно було надруковане польською мовою під назвою „Historja kozucha. Wajka współczesna” у № 11, 12 львівського двотижневика „Przyjacieł ludu” за 1892 рік, а також у виданні „Pamiętka z pierwszego maja”, що вийшла у Львові 1892 року. Українською мовою оповідання було видане під заголовком „Історія кожуха. Сучасна байка” з посвятою „Іванові Сандулякові Луки з Карлова”, тобто Іванові Лукичу Сандуляку з Карлова. Цей чоловік був радикалом і, за словами самого Івана Франка, добрим промовцем. З ним письменник познайомився на селянському вічі в Снятині.

1897 року цей твір був виданий окремою десятисторінковою брошурою як IX випуск „Хлопської бібліотеки” спеціально до виборів. 1900 року оповідання було включене у збірку „Сім казок”. Російською мовою цей твір для „Донской речи” переклала Леся Українка.

Продовжує Іван Франко працю над „Співомовками” Руданського, через які колись його прогнали з „Зорі”. У № 1 цього журналу за

1892 рік письменник друкує статтю „До студій над Ст. Руданським”, а в № 16 — „Студії над Ст. Руданським. Ні зле, ні добре”. З творів самого Руданського в № 3 „Зорі” був поміщений його вірш „Ахмат III і Запорожці” — лист до запорозького султана...

С. Руданському були присвячені й інші матеріали, вміщені в „Зорі” цього ж року. На першій сторінці № 13 „Зорі” від 13 липня поміщено портрет і коротеньку біографію поета. В другому номері часопису Іван Степовик оповів про могилу Степана Руданського, на якій нема ні ого-рожі, ні хреста...

З другого номера „Народу” розпочато друк заключної, п'ятої частини „Австро-руських споминів” М. Драгоманова, які охоплювали 1875 рік та „об'їзд австрійської Русі”. Перші чотири глави цих спогадів були надруковані в „Літературно-науковій бібліотеці” Івана Франка. Спогади друкувалися невеликими кусниками. Наприкінці серпня 1892 року, коли спогади ще публікувалися в „Народі”, Франко випустив їх окремим виданням як 15-ту книжку „Літературно-наукової бібліотеки” своїм накладом, про що повідомила „Зоря” в розділі „Бібліографія” (№ 17 від 1/13 вересня 1892 року).

У цей час Іван Франко пише багато статей для „Kurjera Lwowskiego”, де він працював, та для інших видань, що привело до непорозумінь із дружиною, яка докоряла чоловікові, що він „на пустяки” витрачає свій талант і силу. Ольга вимагала, щоб він негайно сідав за докторську роботу і шукав собі працю в гімназії або університеті, хоч Іван Франко цього не хотів. Проте „задля спокою” мусив погодитися. „Не знаю, — повідомляє він М. Драгоманова в листі, писаним 28-30 липня 1892 року, — що Ви скажете на план, котрий ми уложили удвох з жінкою. План сей такий, щоб узяти мені на півроку відпустку від „Kurjera”, поїхати у Відень, послухати лекцій Ягича і ще деяких професорів і зробити докторський екзамен. Правда, я й досі не знаю, на що мені той екзамен придасться, бо не сумніваюся, що навіть до приватної доцентури на Львівському університеті мене не допустять. Ну, та мені хотілось би пожити у Відні, повчитися у трохи розумніших людей, як Огоновський, і я рад се зробити тим більше, що редакція „Kurjera” згоджується пустити мене, а може, вдасться навіть зробити таке arrangement (влаштування — фр. авт.), що я буду робити і для „Kurj.” часть тої роботи, яку роблю досі, і получати свій звичайний гонорар. А докторат поки що був би важний для мене хоч тим, що він дає права політичні (право голосування і вибираємості до парламентів). Дуже б мені ще хотілося якийсь час побути в Петербурзі і Москві, роздивитися в тамтешніх бібліотеках, поповнити свою бібліотеку хоч найпотрібнішими речами, а головно —

пізнати людей. Ну, та се, мабуть, так і лишиться *rium desiderium* (добрими побажаннями, нездійсненими намірами — лат. авт.).

Щодо часу, коли я вирушу зі Львова, то я досі не знаю. Може бути, що станеться се десь коло 10 сентября, а то для того, що 12 сент. там зачнеться процес о буковинські дефравдації, з котрого, мабуть, мені прийдеться писати справоздання. В таким разі маю надію, що, побачився б з Вами, як будете вертати з Європи, і, надіюсь, в кращому здоров'ї, ніж туди поїхали”.

Далі Франко пише: „Що буде з „Народом”, скоро ми обидва з Павликом виїдемо зі Львова, — не знаю. Тепер П-к пише, що осідає в Коломиї і бажає й „Народ” туди перенести. Я, звісно, не маю нічого проти сього, та боюсь, щоб партія не запротестувала і не зажадала, щоб „Народ” видавався у Львові. Звісно, в таким разі нехай „Іван п'є, Іван і плате”, т. є. нехай партія і видає, і платить.

Фінанси „Народу” поки що непогані. Друкуючи дотеперішні номери, ми не тільки довгу нового не зробили, але ще й торішнього довгу (на вексель П-ків) сплатили більш 50 гульденів. Але тепер фонди вичерпані. Слідуючого номера нізащо друкувати, і я поклав собі — не друкувати в довг і не побільшувати тягаря, котрий лежить на „Народі” з минулого року. На векселі стоїть іще 180 гульд., щось буде за додатки, так що сума тягаря перенесе 200 г. А передплатників досі нема й 200, так що коли б усі поплатили по 4 г., то було б не більше 800 г., коли тим часом кошт „Народу” на рік винесе щонайменше 1500 г. Правда, дотеперішній корисний стан став можливий тільки таким способом, що я дав на „Народ” свій quasi гонорар, присланий мені Arbeitgeber-ом (300 руб.). Ну, та на друге півріччя я вже не маю що дати, передплати більша часть уже вичачена і видана, значить, я не знаю, як дотягти кінця року. На з'їзді партійчій: я думаю просто предложити — закрити „Народ”, коли не винайдеться якого розумного способу держати його порядно. А способу такого я при наших силах і при наших людях не бачу”.

У кінці цього листа повідомлення: „... як бачите, нечиста сила маніпулює. В понеділок буде наш процес за „Соціалізм утопічний і науковий”; коли буде судитись „Вікліф”, я не знаю”.

Ще 18 червня 1892 року державна прокуратура у Львові склала звинувачувальний акт проти І. Франка, М. Павлика та управителя друкарні В. Годака за публікацію українського перекладу Ю. Бачинського праці Ф. Енгельса „Розвиток соціалізму від утопії до науки”. В акті, зокрема, вказувалося: „Ц. к. державна прокуратура у Львові звинувачує перед ц. к. Львівським крайовим карним судом, як перед трибуналом, що виносить вирокі, залишених на волі:

1. Івана Франка з Львова, 36 років, жонатого, батька трьох дітей, греко-католицької релігії, літератора і відповідального редактора журналу „Народ”,
2. Михайла Павлика, з Львова, 39 років, неодруженого, греко-католицької релігії, видавця і головного редактора журналу „Народ”,
3. Валентина Годака, з Львова, 57 років, жонатого, батька двох дітей, греко-католицької релігії, управителя друкарні Войцеха Маненького,

які у виданих 28 грудня 1891 р., 5 лютого 1892 р. і 14 травня 1892 р. додатках до журналу „Народ”, що виходить у Львові і друкується в друкарні Войцеха Маненького, розповсюджували друковану брошуру під заголовком „Socjalizm utorijny a naukowy” Фрідріха Енгельса, друковану на кошти заходом редакції „Przedświt” в друкарні цього ж „Przedświtu” в Женеві в 1882 р. Її розповсюдження було заборонено постановою ц. к. крайового суду у Львові № 15588 від 8 липня 1882 р., яка була оголошена згідно з законом. Цим провинилися згідно з § 24 закону про пресу від 17 грудня 1862 р. („Вісник державних законів”, № 6, 1863 р.) і підлягають покаранню згідно з цим самим параграфом.

На головному судовому засіданні треба прочитати лист з актом до № 15588/82, а також урядові свідчення звинувачуваних. На засіданні треба також порівняти текст вищезгаданої брошури, доданої до листа Д. 7, з текстом українського перекладу (Д. 5), конфіскованого, і німецького перекладу цієї брошури, який подав звинувачуваний Павлик (ЦДІА України, м. Львів, ф. 663, оп. 1, спр. 148, арк. 2-3)”.

Далі цісарсько-королівський прокурор І. Середовський зауважував: „Обвинувачувани пояснюють, що нічого не знали про заборону ц. к. крайовим судом у Кракові розповсюджувати польську брошуру „Socjalizm utorijny a naukowy” Ф. Енгельса. В зв'язку з тим, однак, що ця заборона, згідно з актом № 15588/82, доданим до листа Д. 7, була оголошена згідно з законом, обвинувачені за § 24 закону про пресу не можуть боронити себе тим, що вони не знали (про заборону).

Відносно дальшого пояснення обвинувачених Франка і Павлика, що український передрук був зроблений не з польського перекладу, розповсюдження якого було заборонено, а з німецького тексту, то, не кажучи вже про те, що і в такому випадку обвинувачені також підлягали б покаранню, бо фактично розповсюджували текст забороненої брошури, а при іншій інтерпретації § 24 закону про пресу відповідне юридичне правило стало б ілюзорним, з порівняння українського тексту з польським і німецьким виходить, що український переклад зроблений не з німецького тексту, а з польського перекладу, тому що в німецькому тексті на стор. 12 і 13, а

також на стор. 18 є абзаци, які не вміщені ні в польському ні в українському перекладі. Це найкраще свідчить про те, що український переклад зроблений з польського перекладу, а не з німецького тексту”.

Розправа відбулася 1 серпня 1892 року. 4 серпня № 165 „Діла” повідомив своїх читачів: „Розправа карна против редактора „Народу” п. Івана Франка, видавця п. Михайла Павлика і управителя друкарні п. Валентія Годака відбулася дня 1 н. ст. серпня. Всіх трьох обжалувала прокураторія о поширення руського перекладу наукової брошури Фрідріха Енгельса „Соціалізм утопічний і науковий”, котрої польський переклад сконфіскувала в 1882 році прокураторія краківська, хоч оригінал в німецьким язиці не сконфіскований і можна єго продавати. До розправи станув п. Франко і управитель друкарні і п. Михайло Павлик, перебуваючий тепер в Коломиї, надіслав до трибуналу лист. Помимо оборони д-ра Лілієна і п. Франка, засудив суд всіх трьох обжалуваних на кару 10 золотих ринських і 24 години арешту. Засуджені внесли відклик против важності засуду”.

Суду підлягала і конфіскована брошура М. Драгоманова „Іван Вікліф, доктор євангельський”, видана накладом „Народу”. „З „Вікліфом”, — писав І. Франко М. Павлику в серпні 1892 року, — вийшло негарно остільки, що дня 30 рано я абсолютно не мав часу явитися до суду, щоб розвідатись, коли і де розправа, а коли прийшов пополудні, вже справа була залагоджена. При складі трибуналу: Маєвський, Гайдерер і ще котрийсь третій, годі навіть думати, щоб моя оборона на що-небудь придалася”.

20 серпня 1892 року М. Павлик повідомив М. Драгоманова, що суд підтримав конфіскацію брошури. Іван Франко з приводу цієї конфіскації написав статтю „Materiał dla reformy ustawy prasowej”, яка з’явилася в „Kurjerze Lwowskim” 4 серпня 1892 року.

Неприємностей цього літа більше, ніж потрібно.

3 червня 1892 року у Волочиськах був заарештований Яків Невестюк (1868-1939), один із активних діячів радикальної партії, згодом лікар, який активно перевозив українську літературу за кордон, тобто в Україну. Про арешт повідомив № 11-12 „Народу”: „Дня 3 л. с. м. арештовано в Волочисках, у Росії, нашого товариша, Якова Невестюка, медика з Кракова, найшовши у него три річники „Народа” і по одному примірнику українських видань, не заборонених в Австрії. При нагоді зазначаємо, що недавно скинено з посади київського цензора, д. Ромера за те, що пропустив на Україну оповідання Франка п. з. В поті чола, з передмовою М. Драгоманова, чим „Правда” в свій час була соблазнила. Сі два факти чей же безперечно доказують, що ми москвофіли, —

як твердять новоеристи, — і стоїмо в великих ласках у російського правительства, котре, з свого боку, такими поступками славно документує свою прихильність до „пригночених братів-Галичан”.

Я. Неверстюк згодом сповість про свій арешт у „Споминах з моєї пригоди в Росії”, які надрукує „Народ” у № 17 за 1893 рік.

10 вересня Іван Франко виїхав на 12 днів на захід. Він побував у Кракові, Відні, Нюрнберзі та Франкфурті, збираючи відповідні матеріали до „Kurjera Lwowskiego”.

Після його приїзду проблем не зменшилося. „Коли вийде „Народ”, — повідомляв Франко Михайла Павлика, який перебував у Коломиї, 21 вересня, — ще не знаю. Я думаю видати тепер 4 номери нараз у двох аркушах, хоч на сплату коштів маю лиш 40 гульд. В такім разі лишилось би нам ще до кінця року 6 н-рів, котрі можна би видати разом зошитом”. А М. Драгоманову наступного дня, тобто 22 вересня, пояснював ситуацію, яка склалася, наступним чином: „Що робити з „Народом”, я й сам не знаю. Тут є намагання, щоб удержати його, та я сумніваюся, щоб се було можливе і щоби се було варто для 180 передплатників. Я тепер кінчу друк номерів 15-18 (у двох аркушах), та на покриття кошту здужав зібрати ледве 50 гульденів. За Вами за „Вікліфа” стоїть 20 гульд. Загалом „Народ” має 180 гульденів довгу торічного і около 100 гульд. сьогорічного. Звісно, суми се не такі дуже великі, особливо коли зважити, що Данилович обіцявся повернути те, що було видано на його вибір, т. є. около 270 гульд., в тому числі 70 моїх приватних. Та тепер він заявляє, що грошей так швидко годі від нього надіятися, бо його адвокатська канцелярія, ведена без ладу і енергії, дає йому дуже невеликий дохід (Олесницький в Стрию заробляє, як кажуть, місячно 800-1000, а Данилович ледве 200-300 гульденів), а на будуще діла його, мабуть, ще й погіршаться. Значить, все-таки довг друкарні прийдеться заплатити мені.

Переносити редакцію до Коломиї я б не радив уже для того, що там і коло „Хлібороба” нема кому порядно робити, а Павлик сам на ведення обох часописів не настарчить сили. Коли вже держати „Народ”, то чи не лучче перемінити його на кварталник з характером більш науковим? Видати квартално книжечку в 10 аркушів — значило би кошт не більший 200-220 гульденів, щорічно чинило би кошт мало що більший над 1000 гульденів, так що при 200 передплатників лишився б дефіцит мало що більший над 200 гульденів. А хто знає, чи часопись, хоч і радикальна по думках, але з характером науковим, поміщаючи бодай в половині речі загального, непартійного змісту, не здохла б їх собі й більше?”

Ідею Івана Франка заснувати нове видання підтримав дехто з радикалів і готовий допомогти грошми. „От я, — звертався Франко до М. Драгоманова, — й обертаюся до Вас з проською: Ви знаєте більше-менше наші сили і наші обставини, то будьте ласкаві сказати свою думку, чи заложення такої наукової часописі (я уявляю собі, що вона головню займалась би історією, особливо новішою, літературою, фольклором і науками соціальними) вважаєте на тепер потрібним (обік „Народу” або й замість нього), чи ведення її в Галичині при наших силах вважаєте можливим і чи в разі її заложення Ви могли би допомагати її своїми працями?”

Йому не шкода „Народу”. „Щодо упадку „Народу”, — писав, — партія лишиться без свого органу, се так, та вона на се вповні заслужила своєю нерадивістю. По-моєму, далеко важніша річ була б тепер піддержати і допомогти „Хлібороба”, котрий здобуває собі, як кажуть, щораз ширшу публіку і, значить, документує свою живучість. До ведення такої часописі Павлик дуже добрий, і він взявся до сеї роботи з великим замишуванням. Треба би тільки, щоб українці й надалі підпомагали його, даючи йому на прожиток, а „Хлібороб” і сам удержиться. Я думаю, що П-к для того головню настоює на існуванні „Народу”, що українці, мабуть, виплату підмоги для нього зробили залежною від його співробітництва іменню в тій часописі. Коли б се справді так, то з їх боку було б се вузьке доктринерство, а упадок „Народу” був би для П-ка справді фатальним”.

У голові Івана Франка вже визрівав план видавництва журналу нового типу, який йому судилося зреалізувати в „Житі і слові”. Правда, цей задум Франка М. Драгоманов не схвалив, а в листі від 9 жовтня 1892 року сказав прямо: „Не раджу я Вам поспішати з початком друку кварталника”.

Про свій намір видавати новий журнал поет тільки натякнув у листі: „Тут закроюється на нове видавництво, про котре поки що не маю права нічого Вам говорити, а як буде час, то напишу. Вашу заяву о переїзді в Коломию видрукуємо”.

Ще одна проблема — з їзд партії, бо на попередньому, другому з їзді було домовлено збирати з їзди кожного року на початку жовтня. „Що робити з з їздом? — запитував Павлика, — З молодих ніхто ані пальцем не кивнув досі, щоби зробити які-небудь приготування, а я не маю часу. Я був би за тим, щоби тепер з поводу холери відложити з їзд на пізніше і оголосити се в „Народі”. Будьте ласкаві, напишіть мені, як коломиняни на се дивляться? Я потому і з Відня буду міг приїхати на з їзд... Може би, заявити при кінці, що „Народ” яко періодичне видавництво завішується, передплатники за сей рік дістануть ще зошит, до-

повняючий зо змістом і титулом, а дальша доля видавництва залежати буде від ухвали з'їзду партійного”.

Франко мав намір заснувати товариство „Поступ”, метою якого було б видання популярних книжок для народу. Було складено статут того товариства і послано директору львівської поліції, щоб отримати дозвіл розпочати заплановану діяльність. Однак 20 вересня дирекція львівської поліції відмовила в реєстрації такого товариства, не затвердивши його статуту. З цього приводу Іванові Франку як засновнику товариства був направлений відповідний лист (ІЛ, ф. 3, спр. 2322, арк. 65): „Високе ц. к. Намісництво не може прийняти до відомості предложених статутів наміреного товариства „Поступ” і закаує зав'язання того же на їх підставі, понеже товариство то зі огляду на постанови § 3 „б”, „д” статутів, після котрих товариство для поступлення своєї цілі буде видавати часописи, книжки і твори межі іншими в області політики, представляється як політичне, а статuti не відповідають постановам § 30 і § 33 закону з дня 15 падолиста 1867 р. (ч. 134 „Денника законів державних”), приписаним для товариств політичних, бо § 1, 9, 11 і 12 статутів постановляють, що товариство може зав'язувати філії, а після § 4 статутів членом товариства може бути кожний без різниці полу і віку.

Проти цього закауу вільно внести рекурс до високого ц. к. Міністерства діл внутрішніх в 60 днях від доручення.

О тим завідомляється чесних основателів вслідствие високого рескрипту з 12 вересня 1892 р., № 69511, при долученні примірників прошення”...

У 1895 році Іван Франко, Михайло Павлик та інші діячі радикальної партії таки доб'ються дозволу на діяльність такого товариства...

Дружина все впертіше наполягає на тому, щоб їхати до Відня. Він уже остаточно вибрав тему — притча про однорога. Хотів її обробити і вислати М. Драгоманову. „Даруйте, що так довго не писав. Хотілось послати, — писав у листі, — Вам одразу й працю про притчу про однорога, та зайшли такі зміни, що праця досі неготова”. Ця праця під назвою „Притчата за однорога и нейннит българска вариант” буде пізніше надрукована у виданні „Сборник за народни умотворення, наука и книжнина”, кн. 13, Софія, 1896 рік.

На початку жовтня Франко збирається їхати до Відня. Але стільки справ! „Жаль дуже, що я тепер не можу приїхати до Коломиї, — повідомляє він М. Павлика 1 жовтня 1892 року, — о кошти мені не ходить, але абсолютно не маю часу. З одного боку, треба лагодитись до Відня, а з другого боку, в „Кур'єрі” сими днями нема Фрілінга, значить-

ся, треба мені сидіти в редакції. Впрочім, я не знаю, чого б я мав їхати до Коломиї. Моя думка про „Народ” така: коли він не оплачується, а субвенції на нього ніякої не маємо, то покинути видавництво. Коли „Хлібороб” держиться власними силами, то його піддержувати. Я надіюсь, що українці будуть посилати Вам за допомогу і за працю при „Хліборобі”. Держати Вам на своїх плечах у Коломиї „Народ” і „Хлібороб” я не виджу ніякої можності і для того ще раз настоюю на тім, щоби при кінці сього номера написати, що „Народ” яко періодичне видавництво перестає виходити, на закінчення річника вийде ще один зошит, а в слідуючій році інтереси партії заступати буде „Хлібороб”, коли тим часом з’їзд партії не ухвалить як-небудь інакше. Щось у таким роді конче треба написати. Я ношуся з думкою розпочати видавництво наукового квартальника для історії, літератури і справ суспільно-політичних. Чекаю, що скаже на се Драгоманов”.

Драгоманов був проти. „Дуже мене радує, — писав йому Франко, — що Ви згоджуєтесь зо мною на велике значення для радикальної партії „Хлібороба”. Щодо „Народу”, то я повторюю ще раз, я не противний його видаванню, противно, і сам готов усякими способами, працями й грішми допомагати йому. Я признаю вагу його для інтелігенції галицької й української, та все-таки я не виджу на тепер можності видавати його”.

„Щодо наукового видання, — пояснював Франко М. Драгоманову в листі від 3 жовтня 1892 року, — то я, мабуть, не докладно виразився. Я ані на момент не думав класти його на плечі партії, а іменно бажав би вести його сам від себе. З партії я рефлектую на праці ось яких людей: Павлика (переклад Ропера і т. і.), Остапа Терлецького (його давня робота, котру він тепер береться переробляти), Колесси (передав мені працю „Шевченко і Міцкевич”), Охримович, Євген Левицький. Коли Ви згоджуєтесь помагати сьому виданню своїми працями, то я ще тепер, перед від’їздом до Відня, пороблю приготування, щоби перша книжка могла вийти з початком слідуючого року. У Відні ми зможемо при Вашім переїзді детально обговорити план першої книжки”.

Черговий з’їзд радикальної партії не відбувся, як було заплановано на початку жовтня. Не було кому його організувати.

„Народ” у № 15-18, що вийшов 1 жовтня, повідомив: „Позаяк оба редактори „Народа” покинули Львів, а іменно д. М. Павлик перенісся до Коломиї, а д. Ів. Франко в перших днях с. м. переїжджає на довгий побут до Відня в цілі докінчення студій університетських, для того „Народ” з сим числом перестає виходити у Львові, а переноситься до Коломиї, де буде далі виходити під редакцією самого д. М. Павлика.

Просимо затим з усякими справами, дотикаючими чи то редакції чи адміністрації „Народа”, обертатися на адрес: М. Павлик, Коломия, ул. Гетманска ч. 607. До І. Франка писати можна або на адрес: Ольга Франко, Львів, ул. Зиблікевича, ч. 10, або у Відні університет”.

Наступний номер „Народу” інформував, що „Зїзд нашої радикальної партії відбудеться у Львові з кінцем сего року. Товаришів, котрі хочуть бути на тім зїзді, просимо зголоситися до Львова, під адресою: Юліан Бачинський, ул. Коперніка ч. 36, — по запрошення. Програма зїзду така:

- I. Справоздане 1) з адміністрації фондів партії, 2) з діяльності езекутивного комітету, 3) з діяльності партії, 4) з діяльності поодиноких груп;
- II. Внутрішня організація і фонди партії;
- III. Орган партії;
- IV. Акція партії серед селян, робітників і інтелігенції;
- V. Найближча політична діяльність партії, а головню приготовлене до виборчої акції;
- VI. Внески і інтерпеляції членів партії”.

7 жовтня 1892 року Іван Франко писав М. Драгоманову: „Вельмишановний добродію! Отсе я вже в Відні. Адрес мій: Wien, I, Wipplingerstrasse, № 26, I Stiege, 4 Stock (Відень, I, вул. Віплінгер, № 26, I сходи, 4 поверх — нім., авт.). Дожидаюсь Вашого приїзду. „Народ” перенесений до Коломії. З коштами друку „Вікліфа” вийшла справді помилка з боку друкаря — Вам прийдеться заплатити лиш 10 гульденів. Здоровлю Вас щиро. Ваш Ів. Франко”.

Дім у першому кварталі Відня на вулиці Віплінгер, № 26 зберігся. Типовий будинок, збудований наприкінці 80-х років XIX століття, коли австрійська столиця, почувши гроші в державній скарбниці завдяки добре налагодженій системі збирання податків, а також фантастичним прибуткам, що надходили з Борислава та Дрогобича, прикрашалася новими адміністративними, господарськими та житловими будівлями. Будинок, у якому на п'ятому поверсі знайшов помешкання Іван Франко, був одним із таких. У партері та на трьох його поверхах і сьогодні, як і тоді, містяться різні контори та представництва компаній та винайм помешкань. Неподалік — університет, бібліотека, а південніше — церква святої Варвари, при якій колись знаходилася духовна семінарія. Саме тут у тісній закутині до 145-річчя від народження Івана Франка був поставлений поету невеличкий пам'ятник роботи скульптора Любомира Яремчика. Пам'ятник годі добачити з вулиці. Він знаходиться справа від входу до церкви і досягає половини висоти вхідних дверей...

1980 року австрійське товариство українських жінок добилося у магістрату дозволу встановити пам'ятну дошку над дверима будинку, в якому жив Іван Франко, з текстом українською та німецькою мовами. Розміри таблиці такі малі, що вона сприймається як прикраса-розетка над входом. Текст годі прочитати. Ніхто сьогодні не може сказати, де були двері № 29. Усередині все перебудовано.

Напроти будинку — фігура крокуючого сажотруса з драбиною та скрученим в коло дротом, який нібито приносить людям щастя...

Не завжди було те щастя. Між 7 та 11 жовтня Франко з Відня шле лист до М. Павлика, в якого неприємності: за соціалістичну пропаганду черговий раз заарештовано Анну Павлик. „Дорогий друже! — пише Франко. — Шлю Вам поздоровлення з Відня. Мій адрес: Wien, 1, Wipplingerstrasse, № 26, 1 Stiege, 4 Stock.

Д-р Ціпсер просить д-ра Даниловича, щоб в разі, коли лучиться потреба до найв[ищого] трибуналу, слав клієнтів на адрес: Dr. Moritz Zweibrük, Hof-und Gerichts-advokat, Wien, 1, Kohlmarkt, № 5. Має се бути добрий адвокат і щирий приятель робітницько-соціалістичного руху. Він обняв би, коли б Ви схотіли, і ведення справи Вашої сестри в трибуналі.

Здоровлю Вас усіх сердечно. Ваш Ів. Франко”.

У Відні тільки підтвердили вирок суду. Д-р Ціпсер не допоміг.

7 жовтня, відразу по приїзді, Франко написав і дружині, але цей лист не зберігся. Ольга відписала 9 жовтня (ІЛ, ф. 3, № 1609, 39-40. Вперше опубліковано Ларисою Чернишенко в № 3 „Наукового вісника музею Івана Франка у Львові”): „Дорогий Татуся! Дуже мене урадувало, що ти так борзо написав міні. Не хочу бути невежливою і відповідаю, а разом сповнюю твої поручення. Рада була бим, щоби ти якнайскоріше зробив докторат і приїжджав до нас. Ведь тобі не конче сидіти там півроку до кінця курсу, я чула, що талановитий і спосібний може його зробити найдалі за два місяця, а на письменний — місяць. А ти будеш слухати викладів, час мине і знов ти вернеш з тим, з чим поїхав. Звісно, при інших роботах то єсть для тебе неможливе, але все-таки то єсть мое найбільше бажане. Зрештою, в проваджені двох домів я не виджу особливої ріжниці, так що висловлене мого бажання не виходить з причини якогось вирахованя.

Діти здорові. З Маринею згода. Має думку брати уроки крою. Баба навіщує. Я думаю, має велику охоту вступити знов до мене. Але мені тільки перший крок було зробити, а тепер, хоть би Мариня і завтра мене лишила, єї назад не візьму, а буду шукати іншу. Діти в ночі сплять, щоденно переходить дощ — і вони сидять дома. У Петрунька на

другий день зникла червоність на тілі і тепер здоров. Експедицію Народа зробила, до Росії висилаю помалу. Нового нічого, і жодних листів без тебе не було. Пиши. Бувай здоров. *Твоя Ольга*".

11 жовтня 1892 року — другий лист до дружини. Детальний звіт про все. „Дорога Оля! — як завжди, починав увічливо, з пошаною, хоч стандартно. — Тільки що одержав твій лист з посылкою. Щиро дякую за сповнення просьби і спішусь з новою. Я сьогодні записався вже на університет. Заплатив 18 г[ульденів] 65 кр[ейцерів]. Декан прийняв мене дуже ласкаво і казав зараз предклатати письменно роботу, а також усе, що було друковано з моїх наукових праць, запевнюючи, що все буде швидко зроблене. Значить, жду тільки на приїзд Ягича, а тим часом кінчу роботу про буддійську легенду і, може, предложу її по-німецьки, а „Ів. Вишенського" по-руськи так, як є. Се ошадило би мені зо два місяці часу. Покидати лекції і сидіти дома мені нема ніякої цілі; я ж записуюсь на університет не для самого докторського титулу, а також для того, щоби справді щось скористати в науці і познайомитися з ученими людьми, котрих знайомість може мені бути більше придатною, ніж сам титул докторський.

Я здоров, читаю досить, але ще до праці зовсім не вложився для того, бо не сиджу в своїй хаті.

Посилаю тобі просьбу до дирекції поліції, будь ласкава або вислати, або ще ліпше сама занести її. Мені треба тут свідоцтва моральності за 1891 рік до сент[ября] 1892. Жадають на університеті, хоч, проте, записали. Цілую кріпко тебе і дітей... Твій Ів."

Студентом чи, радше, слухачем Віденського університету Іван Франко став 10 жовтня 1892 року, і того ж дня йому видали тимчасове посвідчення про прийом (ІЛ, ф. 3, спр. 2446, арк. 15): „Пан Іван Франко, який народився в Нагуєвичах в Галичині, пред'явив документ, згідно з яким він може бути зарахований на філософський факультет цього університету". Далі підпис декана колегії професорів філософського університету та дата „Відень, 10 жовтня 1892 р.", а опісля: „Підтверджується внесення плати за запис і гербової марки".

Про роботу у так званому „Слов'янському семінарі" В. Ягича Іван Франко домовився заздалегідь, ще будучи у Відні у вересні 1891 року.

Не дармував із перших днів. Докінчував буддійську легенду „Цар і аскет", яку пізніше надрукує у другому виданні збірки „З вершин і низин", а відтак 1910 року випустить окремим виданням у серії „Універсальна бібліотека". Поему присвятив князю Сергію Щербатському, про якого писав у виданні цього твору 1910 року: „Поема в тім виданні присвячена молодому тоді російському князю Сергію Щербатському, що як студент

індології перебував тоді у Відні, слухаючи викладів славного, передчасно померлого професора Bühlera. З ним познайомив мене др. М. Мурко, і ми кілька разів проводили по кілька годин у дружніх розмовах. Я доручив кн. С. Щербатському свіжовиданий том моїх поезій, а він за се дарував мені чотири томи тихонравовського видання Гоголя в гарній оправі. З нагоди проїзду Драгоманова через Відень весною 1894 р. я мав приємність познайомити Щербатського також із Драгомановим. Щербатський якось боявся думки про поворот до Росії, хоч і як любив студії над індійською культурою, і надіявся за поворотом до Росії потрапити в експедицію до Кашгару, яка мала відкопувати знайдені там кимсь руїни прастарих міст, у яких надіялися познаходити також багато північно-індійських рукописів. Не знаю, чи була виряджена російським правительством ся експедиція і чи попав у неї Щербатський. „Боюсь, что дома разопьюсь”, — повторяв він кілька разів, роздумуючи про своє недалеке майбутнє. Пізніше чув я, що він був учасником подорожі російського престолонаслідника, а теперішнього царя Миколи II, до Індії та Японії. Нехай отсі слова разом із короткою присвятою на чолі поеми будуть милою згадкою сьому від природи і фортуни багато обдарованому, а при тім простому в поведженні, щирому і чесному чоловікові”.

В архіві Віденського університету збереглася картка Івана Франка — слухача 9 семестру 1892/1893 навчального року філософського факультету. Про себе у цій картці поет подав загальні дані, які вимагала анкета: Іван Франко, походить з Нагуевич в Галичині, рідна мова українська (малоруська), народився 1856 (36 років). У Відні замешкав за адресою: Wien, 1, Wipplingerstrasse, № 26, 1 Stiege, 4 Stock (Відень, 1, вул. Віплінгер, № 26, 1 сходи, 4 поверх — нім., авт.). У графах, де потрібно було написати дані про батьків або ж опікунів — прочерк. У графі, де вказується університет, який закінчив аспірант, вказано Чернівецький університет. На запитання, на основі якого документу вписується до аспірантури, Франко відповів коротко — на основі абсолюторію (доля цього документа невідома, в архівах Віденського університету він відсутній).

Уперше документи, які стосуються навчання Івана Франка у Віденському університеті, виявив у 2004 році під час навчальної практики у цьому університеті студент факультету іноземних мов Львівського університету Іван Горак. Копії цих документів зараз зберігаються у Львівському літературно-меморіальному музеї Івана Франка.

Франко записався на курс „Історія, методологія, вступ до вивчення слов'янської філології” (4 години на тиждень), який читався разом із курсом „Вибрані глави з граматики південнослов'янської мови”

(„Ausgewählte Punkte aus der Grammatik südslawischen Sprachen”) – 2 години на тиждень.

Заняття з цих предметів проводилися в аудиторії (Hörsaale) № 17 по вівторках і четвергах із 8 до 10 години перед обідом. По середах із 5 до 7 години вечора читався курс „Вправи у слов'янському семінарі” („Übungen im slawischen Seminar”). Усі ці предмети вів Ватрослав Ягич.

Старослов'янську граматику, на котру теж записався Франко та яка викладалася в аудиторії № 17 по середах та п'ятницях з 8 до 9 години ранку, вів приват-доцент Францішек Пастрнк (1853-1940) – відомий чеський славіст, опісля професор Празького університету. Збереглося п'ять листів Івана Франка до Франца Пастрнка, перший із яких написаний 11 грудня 1901 року, а останній – 23 березня 1904 року. Свій лист до Ф. Пастрнка від 26 березня 1902 року Іван Франко починав так: „Високоповажаний пане професоре! Удаюся до Вас з уклінною просьбою як до свого учителя з Відня, пригадавши собі, як ми під Вашим проводом читали Паннонську легенду про св. Кирила”. Йдеться про „Паннонське житіє Константина” – пам'ятку старослов'янської писемності другої половини IX віку, в якій оповідається про діяльність Константина-Кирила Солунянина, одного з творців слов'янської азбуки.

Франко склав цілий список книжок, які просив у професора для написання праці „Святий Климентій у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди”. Ф. Пастрнк якраз перед приїздом Івана Франка у Відень видав у Берліні бібліографію праць зі слов'янської філології. Книжка називалась „Bibliografische Übersicht über die slawische Philologie, 1876-1891”. Про це видання Франко писав дружині у листі на початку листопада 1892 року: „Хотів би я просити тебе ще о одну книжку, що є у мене, та боюся, що виїде те саме, що було колись з гебрійським словарем, замісто котрого ти прислала мені раз французький, а раз якусь брошурку. Ну, та все-таки зважуся написати тобі: книжка, котрої мені треба, н е о п р а в л е н а , н о в а (з 1892 року) і стоїть, мабуть, в тій новій шафі, в котрій Петрусько збив шкло. Окладка сіра, а на окладці титул „Archiv für slawische Philologie, Supplementband”. А далі є титул інший (докладно його не тямлю) і автор книжки Pastnek. Дуже би-м був тобі вдячний, як би-сь мені тоту книжку прислала під бандеролею (коли її нема в тій шафі збитій, то є в тій, що в спальні). Тільки прошу тебе, в шафах не перевертай, а зразу поглянь добре і переконайся, чи справді се тота книжка, а не шли перше-ліпше, що тобі під руки попадеться. А не зможеш найти, то ліпше не шли, я якось обійдуся, а потому приїду на свята, то сам собі візьму”.

Ольга відповіла достойно: „За книжку ти розписав на 1½ страниц, а єї знайшла в 2 мінути. Варто було тільки писати?”

Франко з Ф. Пастрнком обмінювалися книжками. Книжки з дарчими підписами Ф. Пастрнка зберігаються у бібліотеці Івана Франка. Відомо шість листів чеського вченого до І. Франка, писаних у 1897-1904 рр., п'ять із яких опубліковані у книзі „Зв'язки Івана Франка з чехами та словаками”, що вийшла у Словацькому видавництві художньої літератури 1957 року...

Крім згаданих вище предметів — ще дві години „Vorkerstämme Oesterreichs”, дві години вправ над слов'янськими рукописами (Übungen im der Handschriftslavische) у доктора Прібрама, а також дві години методики історичних пошуків у доктора Мільбахера.

Основне ж навчання було у професора Ватрослава Ягича...

Ватрослав Ягич (у російських публікаціях він називав себе „Игнатий Викентьевич”, дослівно переклавши своє хорватське ім'я Ватрослав, етимологічно пов'язане зі словом „ватра”, що тотожне з латинським ignis, від якого походить й Ignatius) народився в невеличкому хорватському містечку Вараджині 10 квітня 1838 року, закінчив гімназію в Аграмі і в 1857 році поступив на відділ класичної філології Віденського університету. Тут він слухає курси в професорів Гофмана, Лінкера, Боніца й інших відомих учених, а окрім того, ex privata deligentia, акуратно відвідує лекції Міклошича, з яким познайомився й особисто. У 1860 році скінчив університет і здобув посаду гімназійного вчителя у рідному Загребі. Вчителювання Ягича припадає на початок так званої „нової ери”: 1860 року банкрутує австрійський абсолютизм, і серед громадянства починається новий підйом. Ягич бере найактивнішу участь у культурно-науковому житті Хорватії. Він не обмежується своїми офіційними обов'язками учителя, а віддається інтенсивній науковій роботі: його цікавить народна творчість („Слов'янські переклади Євлогії”), рідна мова (1865 року виходить його граматика хорватської мови), література (робить огляди новішого сербо-хорватського письменства, 1867 року видає окремою книжкою історію давнього сербо-хорватсько письменства).

Світову славу Ягич здобув виключно завдяки своїй працездатності та старанному вивченню мови і письменства свого рідного, не дуже чисельного народу. Він був учнем Ф. Міклошича, але прислухався і до висновків щодо долі сербо-хорватської мови, словесності та історії інших авторитетів у цій царині знань, зокрема Данилича і Караджича. То ж не дивно, що у своїй першій праці він виразив наукові інтереси, які його, класичного філолога, лучили з рідним народом: порівняв лицарський епос сербо-хорватів зі старогрецьким („Parbirci po svieću našega narodnoga

рjesništva" — „Про сербську народну поезію", 1861 р.). В дальших працях він розглядає словозміни сербської, хорватської та старослов'янської мов та завершує ці дослідження статтею про південних слов'ян „Deklinacija imena sasostavnoga usporedjena, kako se razui u staroslovenskom-srbskom-hrwatskom jeziku" (1862). У 1864 році Ягич напише велику і змістовну статтю-нарис „Jihoslovane", яка була поміщена в енциклопедії Рігра „Naucny slownik".

У 1867 році за всі ці праці Ягича на 28-му році життя обрано членом Південнослов'янської академії наук. Завдяки інтенсивній науковій діяльності вчений прославився і далеко за межами батьківщини: 1868 року Петербурзька академія наук (за внесенням академіка Срезневського) обирає його своїм членом-кореспондентом, у 1870 році Петербурзький університет надає йому ступінь почесного доктора слов'янської філології, наступного, 1871 року, університет у Ляйпцігу — ступінь доктора філософії. Філологічне товариство у Петербурзі, археологічне товариство в Москві, Сербське наукове товариство у Белгороді обирають його своїм членом, а Сербська Матиця в Новому Саді — почесним членом. Із 1903 року Ягич — дійсний член НТШ у Львові.

У повідомленні про обрання його дійсним членом НТШ, зокрема, говорилося: „Шануючи Вашу довгу й плідну університетську діяльність, Ваші незрівнянні заслуги на полі славістики, Ваші багатоцінні впливи на вироблення методів наукового досліду й приготовлене такої показної фаланги наукових робітників — секції НТШ у Львові на спільнім засіданні 29 червня 1903 р. однодушно постановили з поводу недавно скінченого сорокаліття Вашої наукової діяльності іменувати Вас першим дійсним членом не-української народності. У Львові 1 серпня 1903".

У 1871 році Ягич, очевидно, за подачею і рекомендацією Срезневського, подався на кафедру порівняльної граматики індоєвропейських мов Новоросійського університету в Одесі, де до 1874 року обіймав посаду професора, викладаючи санскрит, вступ: до мовознавства, грецьку мову, коментарі до Гомера — предмети далекі від його наукових інтересів. Цей факт, а найбільше поганий клімат, умови життя, через які він втратив свою старшу доньку, що померла від тифу, були головною причиною того, що в 1874 році Ягич на пропозицію німецького уряду обняти новозасновану кафедру слов'янських мов у Берлінському університеті відповів згодою.

У Берліні Ягича прийняли дуже привітно. Та професорування тут не задовольнило його — бракувало слухачів. Через те він багато часу присвячує журналу „Archiv für slavische Philologie", який починає видавати з 1875 року, та займається інтенсивною науковою працею. У цей

час Цісарське товариство наук у Граці та Краківська академія наук обрали його своїм членом, а в 1880 році — Берлінська академія наук — членом-кореспондентом.

У 1880 році після смерті Срезневського Російська академія наук обрала Ягича своїм дійсним членом, а Санкт-Петербурзький університет запропонував йому кафедру російської і церковнослов'янської мови. Тут у столиці найбільшого слов'янського народу Ягич розвиває інтенсивну професорську і науково-академічну діяльність.

У Петербурзі він провів 6 років, а коли у 1886 році Міклошич покинув кафедру у Віденському університеті, Ягич переїздить до Відня і перетворює його на центр слов'янської науки: на всю широчінь розгортає свої здібності й сили, свою працьовитість. Найбільше часу й уваги забирає університет, зокрема заснований при університетській кафедрі Семінар слов'янської філології, через горнило якого так чи інакше пройшли мало не всі тодішні славісти. Заслуговує на увагу і його „Archiv”, що об'єднав навколо себе слов'янознавців усіх земель і став справді всеслов'янським органом. Ягич бере активну участь у роботі Віденської академії наук, не пориваючи зв'язків із рідною Загребською академією та Російською академією наук, керуючи з Відня її виданнями.

Надаючи у своїх наукових дослідженнях першість хорватській мові, він виявляє дедалі більше зацікавлення іншими слов'янськими мовами, обіймаючи своїм творчим духом весь слов'янський світ — чим записав своє ім'я в історії слов'янської філології поруч з іменами її основоположників — Домбровського, Шафарика і Міклошича.

Характерна особливість наукової діяльності Ягича — його енциклопедичність. Він не замкнувся, як Міклошич, у рамках досліджень слов'янських мов: у своїх наукових студіях охоплює й слов'янські письмена, слов'янську етнографію, слов'янську давнину, палеографію, історію, право, історію мистецтва, археологію й міфологію, виходячи таким чином за ті рамки, які сам накреслив для свого Архіву, нагадуючи цим таких славістів, як Шафарик, Дрінов.

Перебуваючи в Петербурзі, В. Ягич здобув не тільки прихильність представників наукового світу Росії, але й царського уряду, який прислухався до порад цього вченого, що опісля зіграло вирішальну роль у ставленні того ж уряду та Академії до Івана Франка.

Серед планів В. Ягича при переїзді на роботу в Росію було й перенесення туди його журналу „Archiv”. Однак у такому випадку його довелось би видавати російською мовою. І хоча російська мова претендувала на роль міжслов'янської, однак, на думку В. Ягича, замінити

німецьку не могла. Єдиний вихід із ситуації він бачив у тому, щоб друкувати в журналі статті всіма слов'янськими мовами, але з тим не погоджувався російський уряд. Отож „Archiv” надалі залишався в Берліні і видавався німецькою мовою.

Українською мовою В. Ягич зацікавився досить пізно. Вивчаючи народну творчість південних і західних слов'ян, він звернув увагу на образ Дунаю. Цей образ часто зустрічається і в українській народній творчості, яку Ягич називав „найбільш захоплюючою” навіть у порівнянні з російською. Найменше у В. Ягича праць з української літератури, проте він як славіст не міг не зайнятися українською мовою, яка була мовою великого й чисельного народу.

Теоретично він визнавав самостійність української мови, що ж стосується практичної сторони, то був прихильником „единой и неделимой” Росії. Міраж політичної єдності Росії міцно засліпив його очі, і він цю ідею єдності буде обстоювати до кінця життя. Він симпатизував таким українським ученим, які розділяли його погляди, особливо шанував Пипіна, Костомарова та Максимовича. Останнього за те, що був із тих „малороссов, которые сумели свою сердечную привязанность к родному краю Украины примирить с широкими общерусскими потребностями”. Зрештою, українська інтелігенція постійно демонструвала свою „сердечную привязанность к общерусским интересам”.

Найбільшою ж заслугою В. Ягича був Слов'янський семінар, який він створив у Віденському університеті власними силами і який став зразком для всіх університетів. Саме він притягував сюди молодих учених-славістів усього світу. Цей семінар був задуманий В. Ягичем, як „притягуючий центр для початкуючих славістів, не тільки тих, які живуть в Австрії, але й поза її межами; він повинен притягти їх до себе, оскільки буде служити благородній меті взаємної освіти, розвитку і утвердження строгого наукового методу”.

Особливу увагу В. Ягич звертав на зв'язки слов'янознавства з індоєвропейською лінгвістикою і філософією в найширшому розумінні цього слова, з року в рік уміщаючи у своєму знаменитому „Архіві слов'янської філології” кращі праці українознавців та українських слов'янознавців — Калужняцького, Верхратського, Стоцького, Колесси, Франка... Своїм „Архівом” В. Ягич перекинув велетенський, майстерно збудований міст між філологічними працями науковців різних слов'янських народів та слов'янознавством взагалі й індоєвропейською філологією зокрема.

За переконанням Ягича, слов'янська філологія повинна охопити всі ті сторони духовного буття слов'янських народів, в яких у поступовому ході творчого життя людства проявляється їх культурно-національне

життя. Тому живу мову зі всіма її різноманітними говірками, прикметами сучасності і минувшини можна і належить вивчати й досліджувати тільки у зв'язку з дослідженням життя нації взагалі, та історично-міжнародного зокрема. Для цього треба невпинно приводити в певну органічно доцільну систему всі явища мови шляхом загально визначених наукових методів. Найкращий щодо непохибності метод — історично-порівняльний, що дає змогу виявити незмінну прадавню суть мови у порівнянні до змінних виявів окремих періодів життя мови. Шляхом історичного аналізу і порівняння можна дійти до першооснов, що свідчать про розвиток і взаємини нації з людством, аж до можливості визначити майбутній вигляд будь-якої мови в майбутньому. Те саме діється і в історії національного побуту, релігії, права, культури, словесності, письменства, літератури й філософії. Одним словом, як уважав В. Ягич, завданням філолога є дослідити все різноманітне багатство виявів духовного й історичного життя нації та обняти його пізнаними і з'ясованими законами духовного життя людства. Філологія досліджує, пізнає і окреслює розвиток людини від особового „я” через рід-плем'я-націю до раси і людства у його зв'язку зі всесвітом.

Таке широке розуміння завдань слов'янознавства не могло не вплинути на осередки національної філологічної праці окремих слов'янських народів. Воно внесло в скарбницю міжнародно-європейської філології здобутки як слов'янських філологів, так і слов'янознавства загалом.

Наукові погляди Ватрослава Ягича аж ніяк не могли не привернути до нього уваги австрійського двору. Франц-Йосиф дарував йому титул гофрата, і Ватрослав Ягич успішно виконував функції цісарського радника зі слов'янських питань.

Революція 1905 року примушує російський уряд, міністерство освіти звернутися до Академії наук, щоб з'ясувати питання про „припинення гоніння на українське друковане слово”. Створюється спеціальна комісія, яку очолює академік Ф. С. Корш. Він пропонує для плідної праці ввести в склад комісії, окрім дійсного члена Російської академії наук з Австрії В. Ягича, також українського вченого з Австрії (Львова) доктора І. Франка.

Ще до запрошення в комісію І. Франка академік Ягич у листі до О. Шахматова від 8 листопада 1905 року писав: „При обговоренні питання про малорусский язык будьте благорассудно либеральны. Простой народ пусть учится своему народному языку, литература пусть свободно развивается, точно так же искусство, но не забывайте интересов государственных... Я сочувствую нашему М. Грушевскому и И. Франко, пока

они остаются на почве просвещения и науки. Но создавать независимую Украину — в этом я не желаю поддерживать их. Мы, славяне, и без того чересчур дробимся, оттого так мало и значим. У нас в Вене был осенью молодой человек „белорус”, который даже мечтал о самостоятельной Белоруссии”.

Внаслідок протесту В. Ягича доктора Івана Франка не було включено до складу комісії, яка обговорювала статус українства в Росії. Однак до цієї комісії був включений закордонний член РАН академік В. Ягич.

І все ж революція примусила комісію виробити записку стосовно пом'якшення „притеснений” української мови, і її було надіслано на ознайомлення В. Ягичу. Своїми висновками він поділився з академіком О. Шахматовим у листі від 5 березня 1905 року: „З великим інтересом я прочитав записку „про українську мову”. Для мене вона повчальна... в аргументації всюди відчутний гумор Ф. Корша. Здається, все те, що ви бажаєте дати малоросам, треба дати і полякам”.

9 березня 1905 року В. Ягич виповів свої погляди найбільш відкрито: „Особливо цікавить мене питання про „малоруську мову”. Сьогодні у нас Іван Франко, з'ясувавши питання мови, ставить питання створення незалежної України. Я звичайно стою за повну волю розвитку української мови, її виживання, та мене турбує вороже відношення „модерних малоросів” до російської мови. Чи закінчиться воно, коли українська мова досягне своєї цілі. Як пояснити собі те сумне явище, що російська мова так слабо завойовує собі симпатію у фінського, польського і особливо українського народу. Чому ці народи не вивчають російську мову, особливо не бажають її вивчати українці...”

Напрацьована комісією „записка по українській мові” незабаром завдяки А. Кримському потрапила в Галичину і була винесена на суд українського суспільства. Це відомо з листа Ф. Є. Корша до О. О. Шахматова від 7 травня 1905 року.

В. Ягич протестував і проти включення Російською АН Івана Франка до роботи над „Енциклопедією Слов'янознавства”. Франкові пропонували написати статтю „Про розвиток української літературної мови”. 2 квітня 1905 року В. Ягич писав із того приводу академіку О. Шахматову: „Я ніяк не бажав би залучення до цієї справи наших галицьких мегаломанів М. Грушевського і І. Франка. Ними усіма без винятку заволоділо самолюбство, яке доходить до смішного. Я звичайно співчуваю їх діяльності, та відношуся до результатів критично. Вони все своє розхвалюють до неможливості. Дуже звичайно погано, що вони очолюють весь літературний та науковий процес і що центр „ма-

лоросійського духовного життя" перейшов у Львів. Що стосується української мови, то вони навіть писати на українській мові не вміють, то як вони напишуть історичний нарис „Про розвиток української літературної мови”.

„Игнатию Викентьевичу Ягичу” було краще знати, хто як знає українську мову...

Незважаючи на протести В. Ягича, в Петербурзі розуміли, що у Львові всі літературно-наукові процеси інтелектуального життя очолює саме Іван Франко, тому в 1907 році у середовищі членів РАН кристалізувалася думка утвердити вченого із Галичини, доктора Івана Франка, членом-кореспондентом РАН. Однак це рішення було рішуче опростоване Ягичем, який 2 березня 1907 року в доповідній записці О. Шахматову писав: „Я боюсь, що наше відділення піде по слизькому шляху швидко вниз, якщо Ви і ваші однодумці не будете дуже обережними. Бажав би я помилятися, але Ваш новий обранець буде дуже близький не Вам, а другим. Признаюсь Вам, що мені здається, що обрання Івана Франка членом-кореспондентом РАН передчасне... Я бажаю вільного розвитку „малоросійській мові” та не згідний з відступом з Малоросії загальноросійської літературної мови. Наскільки я знаю мрії малоросійського юнацтва, то воно думає, що самостійна незалежна Українська держава у них уже в кишені. Я з цим не згоден, допоки вірю в переваштування сьогоденної Російської держави на нових ліберальних началах. Іван Франко у своїй творчості явно стоїть на цих позиціях, і тому його обрання в РАН треба як слід виважити...”

1912 року Струве опублікував статтю „Общерусская культура и украинский партикуляризм”, у якій оголосив бій українській літературі, культурі та мові. За його висновками, українська культура, література та мова прагне порушити культурну і національну єдність Росії. Ця стаття дала можливість академіку Ф. Коршу в праці „К вопросу об украинской культуре” визначити політику російських лібералів так: „... наші кадети і прогресисти зовсім байдужі до українців, і в своїх поглядах по українському питанню недалеко відійшли від правих націоналістів. Тому дивує, як вони сьогодні можуть думати про якийсь „український сепаратизм”...

Прочитавши ці статті, В. Ягич писав О. Шахматову 24 січня 1912 року: „Мені дуже сподобався голос п. Струве. Дивно, що ваша Україна, ваш південь та й обидві столиці Москва і Петербург могли заразитися творчістю наших галицьких авторитетів М. Грушевського та І. Франка”, а 4 листопада 1912 року продовжував: „Бачу, що Ф. Коршу Іван Франко і М. Грушевський сподобались і він як академік РАН разом із ними розпочав в Росії роз'єднання нації на українців і росіян.

Уявіть собі, що було б, якби ми ще тоді прийняли І. Франка в РАН. Якщо він і далі буде з Іваном Франком і М. Грушевським це робити, то українці в Росії будуть діяти більш активно, відкрито, без приховування своїх сепаратистських устремлінь. Стаття російського академіка в захист українства „К вопросу об украинской культуре” буде дорого коштувати Росії. Уже сьогодні українські сепаратисти загрожують державному устрою Росії. Ф. Є. Корш не може зрозуміти, що український літературний рух, скерований Іваном Франком з Львівського центру в Росію у ліберально-культурному обрамленні у подальшому появиться в політичному, як його викладає М. Грушевський, і за сприятливих обставин цей рух роз'єднає українців і росіян і в подальшому посіє між ними ненависть. Розмежування по національних ознаках українців і росіян породить дві культури, які з часом розмежуються раз і назавжди. Поява двох народів і двох держав. Україна, яка буде продуктивно розвиватися на півдні в більш сприятливих кліматичних умовах, ставши окремою державою, забуде Росію. Нова Українська держава посіє ненависть до Росії за довговіковий диктат і через призму певного часу зовсім відмежується від Росії і повернеться до багатокультурної та демократичної Європи. Тоді зламати Україну, на чолі якої будуть такі досвідчені галичани з віденським світоглядом, як І. Франко, буде неможливо. Наголошую, повернення українців до слов'янської єдності буде неможливе, оскільки загальноєвропейський процес демократії дасть їй нові цінності, які ми сьогодні бачимо у науковому та літературному витворі М. Грушевського та І. Франка”.

Ватрослав Ягич помер 5 серпня 1923 року. Був свідком розвалу Австро-Угорської імперії та імперії Романових, яким служив вірою і правдою...

Відомо 18 листів Івана Франка до Ватрослава Ягича, перший із яких датований 23 червня 1900 року, а останній — 14 серпня 1915 року. Всі ці листи зберігаються в університетській бібліотеці міста Загреб і вперше опубліковані 1959 року М. Якубцем у № 2-3 журналу „*Slavia orientalis*”. 19 листів Ватрослава Ягича до Івана Франка, які зберігаються у фонді Івана Франка в Інституті літератури НАН України, досі не опубліковані.

У В. Ягича Іван Франко навчався разом із Василем Щуратом (1871-1948), який про цей період залишив декілька цікавих спогадів, один із яких — „Тоді це було морем...” — уперше був опублікований у газеті „*Chwila rognna*” 5 липня 1937 року. Спогади надзвичайно цінні насамперед тим, що дають ще одну версію написання Іваном Франком 1905 року поеми „Мойсей”. „Років із 45 тому, — писав В. Щурат, —

маючи намір посвятитися студіюванню славістики, ми разом з Іваном Франком зібралися до Відня. Франкові студії (п'ятнадцятирічні до цієї перерви) тоді вже закінчувалися, а я їх щойно починав. Живучи в спільній кімнаті на Віплінгерштрассе, ми разом ходили обідати у ресторані, при цьому щоденно відвідували кав'ярню „Центральну” на Герренгассе. Там за чорною кавою перечитували дюжину свіжої преси, якщо ніхто третій в цьому не перешкодив. А тим третім, як звичайно, був хтось із знайомих Франка, рідше з моїх, особливо ті, довша розмова з якими могла б бути цікавою для Франка. Незабаром стало можливим зближення до нього особи, про яку я чув багато такого, що могло б бути сенсацією.

Було це, напевно, в лютому 1893 року. Вийшовши з семінару проф. Ягича, заходимо з Франком до „Центральної”, де нас мав чекати д-р Монат, шкільний товариш Франка з Дрогобицької гімназії. Замість нього застаємо при столику, який ми щоденно займали, д-ра Фредерика Самуеля Краусса, який, будучи секретарем „Ізраїльського альянсу”, був одночасно і редактором фольклорного щомісячника „Ам Угруел”. Ми з ним познайомилися два місяці перед тим, тому ми могли б підісти до нього, якби не те, що він сидів уже в товаристві невідомої мені людини. Тут же вітаєм його кивком і займаємо місце за сусіднім столиком.

— Але ж, панове, просимо до нас! — відразу вигукує д-р Краусс, підходить і представляє нам свого товариша. Був то Теодор Герцль.

Тут мушу зауважити, що після знайомства з Крауссом ми з Франком були запрошені до нього в грудні 1892 року. І вже тоді була розмова також і про Герцля. Подробиць цієї розмови собі не пригадую, однак добре пам'ятаю, що суттю її була ідея, викладена Герцлем чотири роки пізніше в монументальному творі „Жидівська держава”. Вона стала також темою першої конфіденційної розмови Франка з Герцлем.

— Дуже мені сподобалася ідея відбудови жидівської держави, — озвався Франко. — Вона мене дуже зацікавила, оскільки є ніби рідною сестрою нашої ідеї відбудови української держави. Але чи є на сьогодні реальним як одна, так і друга?

— Чому б не мала бути, — відповів Герцль. — Все може бути на світі, що тільки вміщається в людській голові.

— В розумній голові, — додав Франко.

— Так є, в розумній голові, бо тільки про таку варто говорити людям, які хочуть, щоб їх вважали розумними, — вів далі Герцль. — Народжена в розумній чи розсудливій голові, навіть найгірша ідея буде реальною, якщо тільки запалить найширші маси народу і висуне з їх середовища готових до мучеництва захисників. Якщо нам колись вда-

лося завдяки Мойсеєві скинути з себе ярмо і здобути Палестину, то чому сьогодні це мало би бути неможливим?

— Тоді, — зауважив Франко, — ви мали Мойсея, і одне ярмо для скидання, а сьогодні ми, українці, маємо їх три, а ви хіба в десять разів більше, бо розсіяні по цілому світі.

— Мойсеї не родяться щодня, то правда, вони формуються під зовнішнім впливом, а той зовнішній тиск у нас є в десять разів більший, ніж у вас. Якщо ви колись відчуєте його так, як ми сьогодні, тоді і у вас почнуть оглядатися за своїм Мойсеєм і, напевне, знайдуть його, хоча сьогодні його ще бажали б знищити. Зрештою, час може все прискорити.

— Визнаю панові певну рацію, — згодився після короткої мовчанки Франко і сердечно потис Герцлеві руку”.

Що ж до генезису Франкового „Мойсея”, то В. Щурат писав: „Але навіть такому сумлінному дослідникові, яким виявився проф. Кудрявцев, не могло приснитися, що ідея найвизначнішої поеми Франка „Мойсей” зародилася із описаної вище розмови автора з Герцлем. З цим задумом Франко носився довго, дуже довго. Вже в 1893 році в Відні він накреслював ескіз поеми, намагаючись представити жидівського Мойсея так, щоб український читач міг впізнати в ньому українського вождя. Коли йому перші спроби не вдалися, кинув їх у кошик. Аж з роками, після гірких особистих переживань, які довели до відомих нам конфліктів як з українською, так і з польською громадськістю, сильніше відчув життєву трагедію жидівського вождя і дав нам поему, історичну тільки на перший погляд, а насправді актуальну з огляду долі вождя українського народу. Сталося це у 1905 році і не відомо, чи, часом, не в зв'язку власне із смертю Герцля...”

Те, що я розповів про генезу поеми Франка, погоджувалося б також з фактом, що роком пізніше Франко почав записувати свої спогади про жидів, з якими він мав приятельські стосунки. На жаль, він довів їх до моменту вступу до Львівського університету, вони залишились в рукописах, які рік тому на світ Божий видобув М. Возняк. Дуже шкода, що цих цікавих спогадів Франко не довів хоча б до часу знайомства з автором „Judenstaat”...

Праця професора П. Кудрявцева називалася „Єврейство, євреї та єврейська справа в творах Івана Франка. Збірник праць єврейської історико-археологічної комісії, т. 2, К., 1929”, а спогади Івана Франка — „Мої знайомі жида”, „Діло”, 1936, с. 117-119.

Будучи людиною від природи спостережливою, В. Щурат залишив ще одні спогади про те, як Іван Франко писав свої твори. Спогади були надруковані в „Українській раді” від 21 червня 1925 року:

„Не раз, ідучи людною вулицею міста, Франко неначе не спостерігав прохожих побіч себе. І не задума була причиною того; він ішов у повнім духовнім оживленні, стиха висвистуючи собі якусь мелодію або мутикаючи, мовби проказував щось. Коли я мешкав з ним разом в 1892-1893 роках в одній квартирі при Wipplingerstrasse у Відні, він часто пізно зимовим вечером, наставивши самовар, при монотоннім шигітні його починав проходжуватись поздовж кімнати, так само посвистуючи й мутикаючи, без уваги на те, що я читав при столі або спочивав на ліжку. Я довго не зважав на те, аж раз поспитав:

— Що це ви, всеношну правите?

Франко усміхнувся.

— Скоріш утрено, — каже, — бо то я так вірш будую.

— Як так? — питав я дальше, зацікавлений.

І Франко розповів мені.

Він ніколи не засідав до писання віршів з пером в руці над папером. Коли наросла гадка, коли назріла до вислову, він мусив мати рух. Ідучи вулицею, чи ходячи по кімнаті, висвистував собі наперед різні строфічні мелодії, щоб знайти відповідну форму. Знайшовши, вкладав у неї слова, мутикаючи їх собі під ніс так довго, поки не одержав співної стрічки одної, другої, третьої, четвертої, поки ціла строфка, як говорив, не починала співати. Осягнувши співність строфи, добирав для неї щораз поправніших рим. Коли і се скінчив, тоді брав клаптик паперу і списував готове, строфу за строфою, уступ за уступом. За тиждень, за два повертався до списаного і аж тоді виправляв дещо на папері, наскільки раніше виправив у пам'яті.

Так Франко творив вірші. Гадка через рій мелодій добивалася до своєї форми. Форма зневолювала слова співати, слова аж по всім укладалися в ритм. Білий вірш мусив співати в два рази ліпше, ніж римований, щоб за співністю його не зауважувалося браку рим.

Свідком такого творення віршів був я перший раз тоді, коли Франко складав свою „Вандрівку Русина з Бідою”. Готові строфи, творені при мені день по дневі, Франко зараз же виголошував. Жартом наслідував я тоді його фабрикування вірша й докинув йому кілька строф про Лукича. Йому сподобались ті строфи, і він прийняв їх до своєї будови, як пригожу цеголку. Міцкевич, мовляв, теж давав місце в своїм „Пані Тадеуші” стрічкам приятелів.

Міркуючи, що ще в останній момент перед відданням написаного до друку вдасться в ньому щось справити, Франко нерado читав його кому-небудь. Найменше охоти в нього було відчитувати „свіжоупечене” жінщинам. Пояснював се віршем Германа Гільма, декламуючи по-німецьки.

Тому, що я тоді перекладав для Франка той вірш по-українськи, й подаю його тут у своїм перекладі:

Часом вірш під бором пишу,
Вже й корова йде під бір.
Стане й смирними очима
Довго дивиться в папір.

І не раз я декламую
Їй на голос довгий стих.
І вона радіє ритмам,
Вухом хапаючи їх.

Смієтеся, гарні дами?
Чи тому, що бідний скот
До поезії склонніший,
Ніж культурний ваш народ?

Інакше, ніж вірші, komponував Франко повість або новелу. Клав наперед угольний камінь — центральну подію. Виходячи від неї, відступав хронологічно, добирав епізоди й епізодичні постаті так, щоб мати умотивування для того освітлення центральної події, для тої тенденції, яку вона повинна була виразити. Вкінці будував епілогову партію. Так творив колись Мольєр свого „Міщанина-шляхтича”. Так Франко творив при мені повість „Для домашнього огнища” на основі галосного у Львові судового процесу. Міркуючи, що повість може бути для поляків цікавіша, ніж для українців, написав її зразу по-польськи зимою 1892 року та й передав до Варшави через Зигмунда Василевського, що тоді в переїзді з Швейцарії через Відень зустрівся з Франком. Повісті, слабої в техніці і психологічних моментах, по-польськи не друковано. Друкував її Франко в додатку до свого „Життя і слова” по-українськи.

Спеціальних студій про будову роману Франко читав мало. Найпильніше вчитувався у Фрейтагову книжку „Technik des Romans”, хоч згодом і на неї махнув рукою. Коли я, будучи учнем V класу в академічній гімназії, вичитував естетику Лібельна, він сказав: „Киньте ви це сміття; то старе поржавіле оружжя. Краще читайте самих поетів”. І мав рацію”.

В. Щурат попри все розумів, хто такий Іван Франко, і, подібно до О. Маковея, вирішив, живучи з ним у Відні, занотовувати певні сторінки його життя. Опісля на основі цих записів компанував спогади. Назвати ці записи „щоденниковими” не можна. Вони стосувалися тільки якихось певних моментів перебування у Відні.

6 листопада Іван Франко пише вірш „Привид”. Вірш цей чи не найдовший у збірці „Зів’яле листя” — ним закінчується „Перший жмуток”. Ліричний герой поеми вночі на вулиці великого міста побачив жінку, подібну на ту, якою страждав і снів. Ця жінка була проституткою. Так напише у „Щоденнику” В. Щурат.

І враз я здеревів і стрепенувся,
Щось горло стисло, в груді сперло дух...
Втікати бажав, та не поворухнувся,
Мов оглушив мене важкий обух.

То не обух! То йшла передо мною
Висока постать, пряма та струнка.
Оглянулась, хитнула головою,
Моргнула на прохожого панка.

Оглянулась ще раз. Великі очі,
Глибокі, темні, мов та чорна ніч,
Зустрілись з моїми й в бездонній ночі
Пропали. Двоє їх спішило пріч.

А я стояв мов стовп. Юрба юрбою
Мене тручала, штовхала раз в раз,
Та я не чув ні холоду, ні болю,
Мов огник свідомості в мізку згас.

„Вона!” — Із уст одно те слово присло,
Та в нім була магічна міць страшна!
Мов камінь млиновий, за шию тисло
Мене одно се словечко: „Вона!”

Вона, ся гарна квітка „сон царівни”,
Котрої розцвітом втішався я,
Котрої запах був такий чарівний,
Що й досі п’яна ним душа моя!

Вона, котрій я все бажав віддати,
Весь скарб душі, всі думи, всі чуття,
Котрої слід я рад був цілувати,
В котрій вбачав красу і ціль буття!

Та, що мене одніським словом своїм
Могла героєм, генієм зробіть,
Обдарувать надією й спокоєм,
Заставить все найвищеє любить, —

Та, що в руці від раю ключ держала,
Вона його закинула в bagno
І чарівного слова не сказала...
Чи хоч в душі гризе її воно?

Не словом — рухом, поглядом холодним
Мене зіпхнула в темний рів без дна,
Лечу!.. Валюсь! Та там внизу, в безодни,
Хто се пропащий, стоптаний? Вона!

Стий, привиде! Скажи, яка неволя
Тебе зіпхнула з радісних вершин?
Хто смів красу й пишноту сього поля
Втоптать в болото і з яких причин?

Чи голод, холод і сирітства сльози,
Чи та жага, що серце рве й скребе,
Що хилить волю, мов та буря лози,
На сей торг ганьби випхнула тебе?

Постій! Постій! Я вмію се відчути.
Моя любов не згасла, ще горить,
Зуміє райський ключ із дна добути,
Зуміє рай запертий отворить.

Не чує? Щезла з ним у пільмі ночі,
Лиш вид її прошиб мене, як ніж.
О, щоб були мої осліпли очі,
Було б в душі ясніш і спокійніш!

Поет пішов за привидом... В. Щурат напише зрозуміліше: пішов за нею, упізнавши в ній свою любку, і набрався зарази... Вірш „Привид” для В. Щурата не був поетичною фікцією чи уявою.

Чи було це таємницею? Під час хвороби Івана Франка всі нагадували йому про цей вірш і той привид...

У тій же рубриці ще є запис, що їй, тій, що була героїнею „Зів'ялого листя”, він посилав гроші...

Ніхто, навіть В. Щурат, не знав, як її звати. Дізналися пізніше.

Перед смертю В. Щурат просив свого сина Степана, доктора філологічних наук, завідувача відділом української літератури Інституту суспільних наук, знищити ці віденські записи. Степан заповів це зробити своїй доньці Василині, що спочатку була черницею греко-католицького обряду студиток під іменем Венедикта, а відтак — монахинєю Варварою православної церкви московського патріархату.

Знищувати записи вже не було сенсу — вони стали відомі всім тим, хто „тим питанням цікавився”...

„Тепер, здається, — писала чоловікові Ольга на початку жовтня 1892 року (ІЛ, ф. 3, № 1609, с. 35-36), — буде погода, і дітей треба було б виводити на spacer, та ніяк не зберу їх: у ідного шубка єсть, так бутіков нема добрих, а у другого — і того, і другого нема.

Ну, бувай здоров, Андруся находить, що ця софа дуже подрана і треба нової. Діти здорові. Извині, що пишу так небрежно. Мушу нараз все згадати, а тут Петруся з 10 разів на уриналік треба садовити”.

Та ще: „У Віслоуха взяла 10 зл. Купила собі бутіки, бо в тих дириавих моцно перестудилася і тепер трохи слаба”.

Ольга готова терпіти все...

20 жовтня 1892 року вона пише: „Віслоух казав, що книжечку може звернути найдалі 5-го другого місяця, а що, если я буду потребувала, то буде давати дрібними. Я тим удовольнила і за два дні піду по гроші, бо ж маю лишень 2 зл. Собі купила капелюх попелястий за 2 ринських, дітям на теплі споденки, суєнки сама ушию, а Андрусі треба буде справити теплий кожушок, але ще не знаю, де і який. Чому ти не надінеш егерувки (теплі кальсоні — авт.), що мерзнеш, у нас теж зимно, але в хаті ще не палимо, бо від кухні іде тепло. Бабин син дістав місце у Відні, може, і вона туди помандрує... Петрушка кинув колодку і збив шкло в шафі, що сь недавно купив у жида. Збив і горнятко, мисочку. Вообщє, проявляє буйство, не знаю, що й робити, що придумати, де б вони могли зужитковувати свою силу: чи гімнастику, чи кольця купити, а то страшенно бютьсє, на хвильку не можна їх лишити. Усі подряпані ходять, як би мали діло з котами. На Тараска зробило вражене оповіданє за Байду (взяте з пісні). Все питав, як віра виглядає, за котру повісили Байду.

Гандзя ростє, кричить, ніяк не урегулюєсє їдженє. То за мало, то забагато, може, як підбільша трохи, так то само якось піде.

Ну, бувай здоров. У нас все добре. Петрушка розростаєсє, писю має дуже грубу, через що йому важко сісти на уринал... Може тобі переслати ковдру теплу? Чи не потрібно? Напиши. Мене дуже втішають твої листи” (ІЛ, ф. 3, № 1609, с. 9-12).

Наступний лист Ольги (Там само, с. 55-58) не має дати, але, певно, був написаний у жовтні 1892 року. У ньому писала: „Ми вже якось тут самі дамо раду без тебе, а ти ліпше приїжджай на Свята на довше. Відомість, що ти прийдеш, мене дуже урадувала; хоть більше згадую за то літо, котре ми будемо проводити разом (на рибної ловле), хоть остатній раз винесли смо від неї дуже неприємне вражінє...

З Вислоухом звели ми рахунок так. За той місяць дісталам раньше 10 гульденів, а тепер 40-50 гульд. Він мені казав, що так умовився з тобою: т. є. платити щомісяця 50 г. За кілька статей — я не знаю. Книжка (Чудацькі думки) ще не вийшла, бо Годак сказав, що ще не дістав коректу — тепер, може, вже дістав. Від Пчілок жадних пояснень, ані грошей не було.

М-те Морачевска привезла міні овсяної муки з чвертку. Пробували ми варити киселицю. Вийшла якась коричнева каша, котру в рот не можна було взяти, але я, бажаючи там знайти хоть дрібку заліза, з'їла цілу таріль. Мариня і баба (баба у нас була через три дні, поки Мариня їздила до своїх у Галич і вже вернула), робили пробу печи коржі, але ні одної, ні другої проби їсти не можна було, а до того я, коштуючи твердого коржа, зломилася собі зуб. Будь ласка, напиши ще раз, як варити кисіль, першу рецепту я десь загубила, і який він повинен бути: чи білий, чи коричневий. Хотіла купити дітям для гімнастики двоє колець на грубих шнурах, та дуже дорого. Коштує у Міллера 1 г. 35 центів з гачками. Так я рішила зачекати, аж ти прийдеш і купиш у Відні, може, там будуть таній. Величко спроваджує до Львова свою жінку і просив позволення перебути у нас, поки знайдуть разом мешканє.

Чого ти так конче шукаєш за роботою? Я би тобі радила зовсім покинути дописувати і сосредоточитися вповні на науці і на доктораті, уже як умовилисмося брати гроші з каси, то треба брати, а Яросевич, гадаю, може вислати Н-ку із тих, що має партійні, зрештов, мушу ще узнати его адресу і післати 50 гульденів аж по 5-ім, коли Вислоух віддасть мені книжечку. Із Росії просили о висилку книжок, але грошей на книжки так мало, що не знаєш, які рахувати, навіть на посилку не вистарчає, а Павлик рахує собі і книжку, і посилку. Із грошей, що дісталам від Вислоуха, майже всі вже видала (сметанчарці, помешканє)...

Морачевська — це Софія Окуневська, дружина Вацлава Морачевського.

„Ти, Татуся, — продовжує Ольга — пишеш, що у Вас дорого, у нас теж не таньше: кайзерки по 8 ц., ліпші ябка теж дорогі. А на Стрелецькім була раз, так не було нічого, а фунт яблук по 10 ц., а торік ми за кіло платили тільки. Як же ж ти обходишся з топливом, виходить, що

там жите не так таньо, як сповіщали Січовики? Ну, та вже тобі не довго там мучитись, аби час той не марно пішов, а то не біда. В літі за то будемо всі разом рибу ловити.

Ну, бувай здоров. Діти здорові. Петрушка тільки мав катар, був не в гуморі дні три, а тепер нічого. Від родини жадних відомостей”.

Від ідеї робити докторат про Івана Вишенського Франко відмовився, про що повідомляє М. Драгоманова відразу після приїзду у Відень. „Скажіть, — писав він, — будьте ласкаві, що мені робити з „Притчною об инорозѣ”, а властиво з її варіантом „притчною о богатих от книг болгарских”? Монографійка про неї у мене майже готова і займе, може, з аркуш друку. Для скінчення чекаю ще на сербський текст, котрий найшов у Белграді московський професор Сперанський, з котрим я тут пізнався (він бачив Вас у Парижі і дуже інтересується Вашими працями), і обіцяв мені прислати з Москви. Я рад би дати сю працю до „Сборника”, а може бути, що рівночасно предложу її Ягичеві яко дисертацію, щоби не мусити перероблювати по-німецьки свого „Вишенського”, що зайняло б мені пару місяців часу. А коли давати до „Сборника”, то, будьте ласкаві, скажіть мені, на якій мові переписувати її начисто (досі я писав по-російськи) і на чії руки слати? Я найрадніше вислав би на Ваші руки з просьбою, щоб Ви прочитали мій елєборат, та боюсь забрати Вам пару годин часу, а може, ще й зробити Вам прикрість читанням моєї мазанини.

З квартальником я не спішусь, після Ваших уваг готов навіть зовсім махнути на нього рукою, бо виджу, що далеко кудому до зайця”.

В останньому реченні йдеться про майбутній журнал „Жите і слово”, а „Сборник” — це „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина”, в якому 1896 року болгарською мовою було опубліковано працю „Про повість „Варлаам і Йоасаф” та притчу про однорога.

Невтішні й листи від Ольги. Зима іде, приодітись би. „Будь ласкава, — радить Франко дружині в листі від 25 жовтня, — взяти у Висл[оуха] більше грошей і купити собі і дітям бутики, і шубки, і що треба. Як станеш на се жаліти, то погода тебе не пожаліє, і тоді більше страшиш. Я не знаю, чи Висл[оух] схоче за сей місяць дати 50 г., та надіюсь, що дасть. Я тепер слатиму статті щодня, коби лиш правильно друкували. В усякім разі візьми від нього по можності всі гроші за місяць, посправляй дітям і собі що треба і обчислися, кільки тобі треба на життя. Мені поки що не посилає нічого, а як буде мені конче треба, то я напишу, то можна буде взяти з книжечки щад[ної]”.

На ошадній книжці капітал — посагові гроші Ольги. Їх рухати не можна. Так домовились. Живуть на процент від них та заробітку Франка.

У Дерпті у руки поліції потрапив разом із польськими соціал-демократами Богдан Кістяковський.

З Варшави просять приготувати мішки для нелегальної переправи літератури в Росію... А ще ті борги!

„З моментом, коли „Народ” перенесено до Коломиї, друкарня весь довг переписала на мене і тепер шле мені упімення, щоб я платив. А у мене тісно. Заробіток у „Kurj[er] Lw[owski]” урвався наполовину, а кошти удержання побільшилися вдвоє. П-к вправді заявив, що, переймаючи „Народ” на себе, бере й його довги. Довгів тих буде около 280 гульденів (к слову сказати, будьте ласкаві звернути мені рахунок друкарні, котрий я Вам вислав, бо без нього я не можу дати собі ради і відділити те, що я сам маю платити друкарні, від того, що є довг „Народу””, — це із листа від 30 жовтня 1892 року М. Драгоманову. Гроші у М. Павлика. Йому М. Драгоманов довіряє. „Приїхав ту Хмельницький, — повідомляє Франко того ж дня М. Павлика, що перебуває в Коломиї, — і привіз для Вас 100 руб., котрі Вам і вишле, певне, з Праги.

Друкарня упоминається мене о гроші. Мадам Манецька хотіла підвести мене, щоб я підписав вексель на весь довг, та я сього не хотів зробити, і для того вони тепер неспокійні і натискають на мене. За „Народом” там ще около 200 гульденів (докладний рахунок буду міг Вам подати, як дістану друкарський рахунок від Др[агоман]ова, що я післав йому зі Львова). Чи не могли б Ви тепер з тих грошей, що дістали, сплатити децю друкарні? Я дуже Вас прошу, коли тільки можете, зробити се, бо у нас, як знаєте, дуже тепер тісно. Мій заробок в „Kurj[er]”, мабуть, швидко зовсім урветься, деінде заробити мені тепер дуже тяжко, сли хочу вчитися, — значить, приходиться бідувати так, як ми бідували колись за часів університетських. Коли зачну іноді думати, яка властиво будущина жде мене, то так і хочеться кинутись з четвертого поверху на вулицю і відразу скінчити все. А головню, що при таких думках і робота з рук паде”.

Відчай!

Хто такий Хмельницький — до цього часу невідомо. Однак він привіз гроші для Павлика. „Та я, — писав дружині, — просив його (Хмельницького — авт.) не висилати їх поки що П-ку, а запитати його, чи не хотів би він хоч якусь часть з тих грошей уплатити друкарні”. Не захотів.

З того ж листа дружині: „Мені поки що не шли нічого, а вважай, щоб тобі нічого не бракувало і щоб здоровлєм поправлялася. Вари собі часто зупу з червоного вина, їж м'ясо, пий пиво і спи, кілька зможеш”.

Ні, Ольга не дозволить собі такої розкоші, як зупа з червоного вина. Незважаючи на те, що кормить грудьми Гандзю... „У мене дома благо-

дать, — писав Франко у той час М. Павлику, — дочка вродилась, жінка нездужає, з кухаркою вічні сварки, діти кричать, грошей треба багато, а нема, одним словом, голова тріщить і робити нічого не хочеться”.

Софія Морачевська, жіноча лікарка, порадила робити кисіль із вівсяної муки. Клопоту було з тим киселем. „З вівсяної муки, — писала чоловікові при цій нагоді, — якось прийшло до ладу. Робимо все на солодко. Квасне не сподобалось” (ІЛ, ф. 3, № 609, арк. 45-49).

Спати нема коли. Стільки завдань від чоловіка: там піди, туди принеси, там залатви... Цілий день на ногах. І зі служницями біда. „Марися моя решила, що вона більше варта яко хорошая кухарка і наймилася в Юрі до каноніка за 7 зл., а у меня Ганя із Перемишля, а тим часом перебувала баба” (З листа від 3 листопада 1892 року).

Вже зима... „У нас тепер страшенна завірюха, — повідомляла в тому ж листі Ольга, — падає сніг. (Чомусь я тішусь, бо діти щоденно питають мене, коли поїдуть на санках, а Стася обіцяв уже возити їх на своїх). Діти здорові, тільки у ночі кепсько сплять; да возня з переменею служниць наробила мені клопоту. Але тепер знов усе добре. Пиши, коли прийдеш додому. Будемо тебе усі зустрічати”.

Його чекали на Різдво. Вже відтепер. „Листи твої роблять міні завше велику несподіванку, — писала вона йому ще 7 листопада, — і я в радости готова обняти того листоноша, що приносить від тебе лист. А потому із своєї сторони не затримую відповіді. Віслоуху я казала, а він казав, що твої статті в Куржєгі дуже подобаються. Тарасишко дуже цікавий, що ти робиш у Відні і чому вчишся? Андруся питає, коли ти прийдеш? Петрушка рідко коли згадує і то більше, як старші заговорять, а за то часто падає. Гандзя виросла трохи. Але з годованем її завше клопіт. Всі разом шумят, стучать, кричать, так що на правду учить ся дома ти і не міркуй, а завше можеш тут посідити пару неділь. Цікавам дуже на твою дисертацію, на яким язичі ти її виголосиш, і які будут наслідки з твоєї знайомости з Ягичем, а вже не довго, 10 день, зістає до твого відчиту”.

17 листопада 1892 року Іван Франко повинен був виступити з доповіддю „Варлаам і Йоасаф”, яку мали рекомендувати на докторську роботу.

„Робили ми проби з мукою (на свято купили), — нічого не виходило, а далі Мариня рішила, що то мука кепска, і що з такої муки ніколи кисіль не буде білий. І радить муку продати жидові. А мені здаєся, що з того ще вийде. А тому посилаю тобі одробинку муки. Як ти її знайдеш по цвєту і по вкусу. Я ж на тому не розуміюсь. Видиш, якими я тебе дрібницями займаю на кануне твого публічного виступу і турбую

тебе дурницями серед серйозних занять. Та ти не сердись, тепер вся моя жизнь состоїть із маси дрібниць. То Петрунька научити на уриналік проситися (тепер він сам сідає і в ліжку рідко коли зробить). То Гандзю пильнувати, щоб щоденно в звисний час з'їла, сходила. Та тим я не журюся, гадаю, що то минеся, не все так буде, а от журюся за тебе. З твоїх листів вижу невдоволене, розстройство, що мене дуже безспокоїть. Пожалуйста, напиши мне все откровенно, чи тебе заняття утомляють, чи негодності, невигоди життя? Так ведь то довго тревати не буде, а повернеш із Відня, то, справді, може де осісти на своїм ґрунті і господарювати" (Л, ф. 3, № 1609, с. 51-54).

Ольга не знає, чим розрадити чоловіка. „Посилаю тобі пробу пера твого синішки, — писала 20 листопада 1892 року (Там само, с. 145-148). — Єго успіхами я дуже тішуся. В єго тетрадки, де він вчиться, літера бували краще написані. Але, пишучи лист, звісно, був трохи зіритований. Усі дітоньки здорові. Часом буває горячка, але, Богу дякувати, тим і кінчаєся. Тільки Гануся дістала таку саму висипку на лиці, яка була у Петруся. Так само матерія показуєся, присихає і знов деінде струпиться. Уживаю тих самих ліків, що і для Петра. Петро мав велику охоту також писати до тебе”.

Даремно!

Як завжди в таких випадках, коли опинявся в матеріальній скруті, бачив єдиний вихід у тому, щоб написати цікавий соціальний роман і видрукувати його у престижному видавництві. Шансів на друк в українських видавництвах нема. У польських є...

З пропозицією надрукувати написаний у листопаді роман Франко звертається до редактора „Głosu” Поплавського, але не отримує відповіді, а тому пише листа до Яна Карловича (1836-1903), відомого польського фольклориста, філолога, етнографа і музикознавця, праці якого знав, із проханням допомогти. „Я просив, — писав Іван Франко Яну Карловичу 7 грудня 1892 року, — про те саме і п. Попл[авського], але не отримавши від нього жодної відповіді і не маючи у Варшаві знайомих, я наслідуюся потурбувати Вас. Справа ось яка.

Перебуваючи у Відні і займаючись трохи славістикою, вечорами я написав повість. Тло її — недавні події в Галичині, а саме — скандальний факт продажу дівчат до закордонних публічних домів і отой також скандальний процес, який відбувся кілька років тому над п. Вайс, що під вивіскою пансіонату тримала публічний дім для золотої молоді — цивільної та військової.

Усі ці скандальні речі у повісті прикриті ніби туманом; драма перенесена з суспільного ґрунту у план психологічний, так що, на мою думку,

цензура не буде чинити перешкод. Я, звичайно, як добрий батько, хотів би це моє дітище добре влаштувати, тим більше, що, залишивши роботу в „Kurjer'i Lw[owski]” і готуючись до захисту на ступінь доктора, потребую грошенят як для свого перебування у Відні, так і для утримання дружини і дітей у Львові.

Моє прохання полягає ось у чому: чи не могли б Ви, шановний пане, поговорити з редакторами газет чи журналів, які могли б зацікавитися моєю повістю. Твір має близько 12 аркушів (144 сторінки густого почерку більші за вісімку).

Угоду про умови публікації, гонорар і т. п. залишаю на Ваш розсуд, оскільки я не знайомий з місцевими варшавськими умовами. Я хотів би лише отримати дещо більший аванс (30-50%) після того, як у якійсь редакції приймуть мій рукопис і прочитають його: моя ситуація, про яку я згадував вище, змушує мене до такої постановки справи.

Цими днями я від'їжджаю на святкові канікули до Львова, де сподіваюся підготувати також що-небудь для наступного номера „Wisły”.

Сподіваюся, що Ви, шановний пане, вибачите мене за моє прохання і зробите мені честь швидкою відповіддю (адреса львівська та сама).

З глибокою повагою Іван Франко”.

Це та сама повість, про яку у своїх спогадах „Франків спосіб творення” писав Василь Щурат. Франко назвав її „повістю для заробітку”: „Міркуючи, що повість може бути для поляків цікавіша, ніж для українців, написав зразу її по-польськи зимою 1892 року та й передав до Варшави”.

Виступ 17 листопада пройшов успішно. Робота була рекомендована Ягичем до захисту.

Осьовне зроблено. Можна їхати додому. Його зачекалися.

З романом, на який числив, нічого не клеїться. Ян Карлович мовчить, Теодор Папроцький також. „На роман свій я зачинаю тратити надію, — писав зі Львова Михайлу Драгоманову 20 грудня 1892 року. — У Відні читав його один поляк і дуже хвалив, а тут прочитала моя жінка, у котрої в тім пункті дуже вірне чуття, і значно охолодила мене. Дав тепер рукопись Вислоухові, почую, що він скаже. Та в усякім разі надіюсь, що обоє з жінкою перекладемо його ще тепер на російську мову. Я написав лист до редакції „Вестника Евр[опы]” (ще з Відня) і, коротко виложивши зміст повісті, просив сповістити мене, чи прийняла б її редакція. Відповіді досі не одержав, та все-таки думаю послати туди переклад, як буде готовий, — що буде, те й буде. До німецького перекладу засяду аж опісля; о поміщенні його обіцяв мені постаратись Пернерсторфер”.

Справді, можна надіятись. Енгельберт Пернерсторфер (1850-1918) — солідний австрійський політичний діяч, слів на вітер не кидає. Скільки листів написав до нього Іван Франко — невідомо. Вони досі не виявлені. Листів від нього до Франка збереглося вісім. Писані в 1890-1897 роках. Досі не опубліковані. До німецького перекладу повісті „Для домашнього огнища” Іван Франко не засів. Не було коли.

Розділ XII

УСПІХ

Новий 1893 рік для Івана Франка не заповідався бути щасливим. Суцільні непорозуміння з „Народом”, який ставав для нього і партії справжнім тягарем, борги, які тиснули, а до того ще й, як і слід було чекати, непорозуміння з Михайлом Павликом, який закинув дружині Франка, що вона спеціально випхала чоловіка у Відень, щоб відірвати його від роботи в „Народі”. Непорозуміння були настільки серйозними, що першого ж дня Нового року Франко вимушений був написати М. Павликові лист. „Сказати по правді, — писав він йому, — в цілій тій перестрілці Вашій з моєю жінкою моя роль дуже неінтересна. Раз, я виходжу як бездушна кукла, котру кидають і попихають то сюди, то туди, а тепер Ви обертаєтесь до мене, не знаю вже чи як до судії, чи як до обжалуваного. А по-моєму всі три оті ролі для мене в сій справі зовсім не підходять. Я думаю, що коли Ви викликали всю отсю саламаху своїм листом до моєї жінки, то тепер і сьорбайте її. А апелюючи до мене, Ви ставите мене в дуже прикрій ситуації, бо або (по-Вашому) мусив би я завдати брехню жінці, не знаючи докладно, що вона сказала, або також насліпо признати їй правду і тим самим зробити кривду Вам — моєму найліпшому приятелеві. І одно, й друге для мене неможливе, бо знаєте, прецінь, як люди кажуть: гріх того бити, з ким треба жити. Я дуже жалую, сли моя жінка свідомо або несвідомо образила Вас, хоч, знаючи її почуття справедливості, я не можу припустити, щоб вона мала намір образити Вас. Значить, доходить собі з нею правди самі. Принципіально ж я вивів би з усієї сеї афери тільки одно: що роль ментора фамілійного, в котру Ви трохи необдумано себе поставили, пишучи мені і жінці адмоніції в справі, котра в першій лінії є нашою родинною справою, є невдячна і нічого, крім прикростей, не приносить. Звісно, я, знаючи Вашу щирість, не мав і не маю Вам сього за зле, але жінка моя має повну автономію чуття, і думання, і говорення, а також находиться в тім віці, що може сама відповідати за свої слова і вчинки”.

Надії на те, що польські видавці видадуть повість „Для домашнього огнища”, танули з кожним днем. Вона виявилася і для них надто гострою...

„З романом своїм усе ще не можу дійти до ладу, — писав Франко М. Драгоманову на Старий новий рік, тобто 14 січня зі Львова. — Вислоух прочитав його в один вечір і виразився, що се найлучча річ з усіх моїх писань, йому звісних. Згодився друкувати в „Kurjeri Lwowskim”, та от ніяк не найду місця для нього у Варшаві, відки головню можна надіятися якогось людяного гонорару. На російське перекласти нам з жінкою не удалось — часу не було. На німецьке перекладе тут одна пані, та де я здужаю його приткнути, святий знає”.

Цією панею була Феліція Прухнікова — польська письменниця і перекладачка. В її перекладі роман під назвою „Am hauslichen Herd” був надрукований тільки 1898 року в часописі „Vorwärts” (№ 42-74).

Проте... проте не все так зле. „Сьогодні у мене добрий день, — ділився радістю з Драгомановим у тому ж листі, — можна сказати, чудо сталося. Комісія, зложена переважно з народовців, признала мені третю премію за драму з народного життя „Украдене щастя”. Премія — 200 гульд. — приходить мені тепер дуже впору, бо довги друкарські і книгарські тиснуть, а при тім на два місяці треба буде знов лишитися без заробітку. Я тепер у Львові працював у „Kurjeri Lw[owskim]” і заробив около 100 гульд.”.

Офіційно Іван Франко отримав повідомлення про премію листом від 15 лютого 1893 року. „Комісія, — писалось у ньому, — покликана до порішення конкурсу на оригінальні руські твори сценічні, оголошеного ухвалою виділу крайового з дня 24 лютого 1891, ч. 3861, а продовженого ухвалою з дня 10 грудня 1891, ч. 53 656, постановила на засіданні, відбувшімся в виділі крайовім дня 14 січня 1893, признати третю нагороду в сумі двісті (200) золотих ринських валюти австрійської штупці під заголовком „Украдене щастя”, написаній через високоповажаного пана і надісланій на той конкурс. Тую нагороду признала комісія в[високо] п[поважаному] панові з застереженням і під умовієм, що високоповажаний пан пороблять в тій штупці зміни, вказані через комісію.

Поза як в. п. пан на те умовіє згодилися і жадані зміни вже перевели, проте виділ крайовий узнає признання нагороди яко рішуче і повідомлює о тім в. п. пана з тою приміткою, що по мислі умовій конкурсу, оповіщених в своїм часі, повищий твір стався власністю товариства „Руська бесіда” у Львові з виключним правом до представлявання його на сцені.

Рівночасно дістає Каса крайова припоручення, щоб за оголошенням виплатила в. п. панові повищу надгороду за квітом, належито остемпльованим”.

Далі йшли підписи замісника крайового маршалка, члена крайового віділу Романовича, та дата і місце: дня 15 лютого 1893 року у Львові (ІЛ, ф. 3, спр. 392, арк. 5).

У № 2 „Зорі”, що вийшов 15/27 січня 1893 року, Євген Олесницький, член журі, опублікував статтю „Драматичний конкурс Галицького віділу краєвого за рік 1892”, у якій пояснив, чому так сталося, що драма Івана Франка дістала тільки третю премію, та дав детальну характеристику кожній із драм, представлених на конкурс. На основі цих характеристик легко зорієнтуватися, в якому стані на той час перебувала галицька драматургія.

„Не підпадає ніякому сумнівові, — пише Є. Олесницький, — що конкурси драматичні мають для кожної драматичної літератури велике значіне. Суть вони неначе прилюдними пописами для драматичних авторів, пописами тим важнішими, що судцями тут звичайно люди не лиш інтелігентні, але і фахово образовані, що осуд штуки наступає без впливу сценічних ефектів штуки і рутини акторів, котра не раз запевняє поведжене і дуже марній речі, а виключно на основі розбору штуки самої і її літературної стійності. Коли додати до того ще і премії, що очевидно в наших часах єсть річею непослідної ваги, покажесь, що конкурси драматичні мають нині всі услівя, щоби з одної сторони рух на полі драматичної літератури розбудити, а з другої стягнути якнайбільше число тих творів до рук конкурсної комісії. З тих причин можемо успіх конкурсу драматичного уважати сміло мірою драматичної літератури даної доби.

Ті загальні правди щодо драматичних конкурсів не дадуться в цілості приноровити до конкурсу на руські твори драматичні, розписаного в р. 1892 Галицьким Віділом краєвим а закінченого рішеннями анкети знатоків з дня 14 н. ст. січня сього року. З деяких взглядів відбувся сей конкурс серед інших обставин, як відбуваються конкурси взагалі і для того не може він бути мірою сучасної українсько-руської драматичної літератури. Коли прим. на німецький або польський конкурс драматичний посилає свої твори кожний німецький або польський драматург, де б він не проживав, то у нас для браку духовної і літературної зв'язи з більш як 4/5 частинами наших земляків випадає річ зовсім інакше. Ми, Галичани, лише малий відламок великого українсько-руського народу, відламок замкнений границями політичними і не стоячий в ніякій майже духовній зв'язи не то з цілою Україною, але

навіть з найважливішими її центрами. Доперва в двох остатніх роках почала „Зоря” (в чім єї і велика задача і знаменита заслуга) нав'язувати тісніші літературні відносини з Україною — однак і „Зоря” той одинокий на нині посередник між Галичиною а Україною не розширена ще досі за кордоном так, щоби доходила до рук кожного українського письменника, і річ певна, що між тими письменниками було багато таких, котрі про конкурс Виділу краєвого навіть і не чували. Тими то незвичайними відносинами належить оправдати факт, що помимо того, що нині література драматична на Україні з кожним днем щораз краще розвиваєсь і росте як щодо числа так і якості творів — на конкурс сей надійшло всего три драматичні твори з-під пера українських писателів з-за кордону.

Друга причина слабого обіслання конкурсу була тая, що рівночасно з тим конкурсом був розписаний ще й досі непорушений конкурс тов. „Просвіта” на Михайлоу премію. Конкурс сей мав більше притягаючої сили як конкурс Виділу краєвого, а то раз задля того, поза як конкурс сей був вчасніше оповіщений і ліпше звісний в закордонній Україні, а по-друге, що Михайлова премія висотою своєю рівняєсь нині трохи не двом преміям Виділу краєвого. (Три премії Виділу краєвого виносили: 300, 250 і 200 зр., а одна премія Михайлова виносить нині до 600 зр., повставших з опроцентованого первісного капіталу 500 рублів). Задля того і стійніші твори драматичні, особливо історичного змісту, вплинули на конкурс „Просвіти” з очевидною шкодою для конкурсу Виділу краєвого.

Твори вплинувші на конкурс Виділу краєвого дадуться після свої стійності і вартості літературної поділити на чотири групи. На тільки груп поділила їх іменно й артистична анкета.

До першої групи почислила анкета всі твори, котрі або не суть оригінальними або не мають ніякої стійності літературної і умовій сценічних і тим вже до розбору на конкурсі не надаються. Творів неоригінальних викрила анкета три, а іменно: „Приблуда”, „Женихи панни Євдокії” і „Малюнки вуглем”. Суть то або переклади або нездатні переробки з польського. Зовсім безвартними признала анкета три твори оригінальні, а іменно: „Сватане”, „Залюблені філзозофи” і „Секретний комітет”. Твори ті не лиш з погляду літературного найменшої не представляють стійності, але навіть не мають форми драматичної. Автор очевидно не бачив ніколи сцени і зраджує брак найпростіших понять о штуці, естетиці а навіть подекуди і приличності. Очевидно, що того роду „твори” годі трактувати серйозно — отже і анкета перейшла над ними мовчки до порядку денного.

До другої групи почислити належить два твори, а іменно комедії з народного життя під заг. „Шукає щастя” і „Пан Корнелій”. Оба ці твори не представляють майже ніякої стійності літературної — однак щодо змісту вони повчаючі і язык в обох штуках чистий, народний і для того могли б вони з пожитком виставлятися аматорськими силами, які є подекуди в наших сільських читальнях.

Третю групу творять три твори — всі три драми історичні, а іменно: „Беата і Гальшка”, „Тиміш і Льоксандра” і „Кочубей і Мазепа”. Кожда з тих драм представляє певну стійність, з погляду літературного однак всі вони грішать хибами, котрі обнижають їх вартість так, що ніяка з сих драм не могла бути анкетною премійована.

„Беата і Гальшка” представляє з усіх трьох драм безперечно найбільшу вартість. Драма тая заснована на звійній і в нашій літературі, як в повісті (д-ра Шараневича), так і в драмі (д-ра Ом. Огоновського) використаній історії нещасної княжни Острозької. Різниця лежить лиш в тім, що автор перше і головне місце в драмі призначає не Гальшці Острозькій а матері її княжні Беаті Косцелецькій — одже і Беата а не Гальшка єсть властиво героїнею драми. На наш погляд зроблено се зовсім властиво, поза як Гальшка, котра переходячи різнорідну судьбу всюди представляєсь жертвою-страдальницею, не надаєсь на головну дієву особу, а скорше надаєсь до сего роля Беати, котра кермує долею Гальшки і задля неї як і для власних інтересів розвиває широку діяльність. Відповідно до сего повів автор драматичну подію в другій часті свого твору в сферу інших епізодів, як се бачимо в драмі д-ра Ом. Огоновського (в двох перших діях обі драми дотикають майже тих самих фактів) — однак рівночасно розложив річ за широко так, що драма з одної сторони вийшла з погляду сценічного надто розтяглою, а з другої сторони особливо в двох остатних діях утратила багато драматичного елементу і вийшла подекуди драматизованою хронікою. В тім і хиба драми, хоч з другої сторони признати треба, що деякі місця написані з правдивим талантом і деякі сцени спосібні викликати великий ефект”.

Про драму „Украдене щастя” Євген Олесницький писав у другій частині статті, яка вийшла у № 3 „Зорі” від 1/13 лютого:

„З поміж всіх творів надісланих на конкурс найбільшу артистичну і літературну вартість представляють чотири побутові драми: „Катря Чайківна”, „Украдене щасте”, „Чабан” і „Мужичка”. Анкета артистична згори обмежилась одногласно на докладніший розбір лише тих чотирьох творів і на розділене поміж три з тих творів — премій конкурсних. По язиці — впрочім у всіх тих драмах рівно гарнім — можна було з гори пізнати, що три з них („Катря Чайківна”, „Мужичка” і „Чабан”)

походять від українських письменників, а одна („Украдене щастє”) від галицького. З поміж тих творів преміювала артистична анкета остаточно першою премією (300 злр.) драму „Катря Чайківна”, котрої авторкою оказалась Надія Матвіївна Кибальчич, — другою премією (250 злр.) драму „Мужичка”, котрої автором оказався Константин Ілліч Писанецький з Житомира (псевдонім М. Ванченко), а третьою премією (200 злр.) драму „Украдене щастє”, котрої автором оказався звісний галицький письменник Іван Франко.

Анкета артистична, зложена з 8 присутніх членів (проф. Ом. Огоновський, граф Стан. Бадені, проф. Олекс. Барвінський, адвокат др. Євген Олесницький, член виділу краювого др. Дамян Савчак, учит. В. Козовський, польський публіцист Платон Костецький і канд. адв. Микола Шухевич) під проводом Заступника краювого маршалка Ант. Хамця голосувала над преміями тайно картками. Всі премії порішено більшістю голосів. При голосованю над першою премією упало рівне число (по 4) на „Катрю Чайківну” і „Мужичку” так, що голова анкети мусив рішати своїм голосом. При голосованю над другою і третьою премією упало значне число голосів на драму „Чабан”, котру хоч не премійовану все-таки признано яко належачу до групи найліпших штук на конкурс надісланих. Стоїть тепер отже над тими штуками ближче застановитись. Обі драми нагороджені двома першими преміями в тім схожі між собою, що в обох головним сюжетом єсть любовна зв'язь між панею-дворянкою, а парубком-мужиком. Зв'язь тая має неоднакий характер в одній і в другій драмі.

В драмі „Катря Чайківна” виводить автор дівчину-дворянку, що перейнявшись сучасними поглядами на люд бажає серйозно „йти в народ”, бажає щирою сердечною любовою піднести культурний рівень мужика і ставши его законною товаришкою життя, підняти его до себе і любовою та самопожертвованем вирівняти нерівність суспільного положення і освіти. Тема, як бачимо, серйозна і преважна і треба признати, з огляду на психологію і дійсні відносини життя перевела її авторка дуже добре. Катря Чайківна мусить очевидно переходити тяжку боротьбу, заким удаєсь їй перемогти всі перешкоди і одружитись з любим чоловіком. Найважніша перешкода — се матір, стара дворянка з аристократичними поглядами, котра уживає всіх средств — почавши від сліз а скінчивши на прокльонах — щоби відвести дочку від погубного наміру. Сцени між матір'ю а дочкою викінчені удачно і повні дійсно драматичних моментів. Вкінці сильна воля Катрі перемагає і вона йде під вінець з мужиком, лишаючи матір вже не з прокльонами, а в німій резигнації. Два світи зближаються до себе, але не надовго. Розчароване прихо-

дить скоро. Обое подруги пізнають, що вони для себе не сотворені. На кожнім кроці слідні відмінні привички, інший світогляд. Муж Катрі не в силі вдоволити духових її потреб, вона не в силі бути йому такою господинею і робітницею, якої вимагає мужицьке господарство. У хаті починаються кваси, невдоволення, а згодом і взаємна неохота. Катря бачить з розпукою, що її муж починає звертати свою любов до бувшої її наймички, котра его краще розуміє і ліпше уміє застосуватись до его життя. Катря переходить до пересвідчення, що в тих відносинах годі їй дальше жити і вона з маленькою дитиною іде від мужа назад до матери. Подруги розстаються без дорікання, без прокльонів — обое прийшли до пересвідчення, що інакше бути не може. „З Богом!“ — се остатнє слово, котрим прощає Катрю її муж — і вона мовчки лишає его хату. Ні жертви, ні любов не змогли вирівняти і поєднати того, що роз'єднали вікові класові різниці, вікова нерівність і суперечність становища суспільно-економічного і пливуча з сего нерівність освіти, культури, різниця світогляду. Доки існує все те, доки дух поступу не поборе, не викоринить і не зітре причин тих нерівностей, не змінить обставин, котрі її витворюють, доти всі змагання одиниць, щоби любовою і жертвою вирівняти їх, остануть даремними і безуспішними, а одиниці ті в заміну за щирі змагання стрінуться з гірким розчаруванням. Отсе головна гадка драми — гадка безперечно правдива, а при тім натякаюча на друге вельми серйозне питанє: „що і як робити, щоби знайти дорогу до дійсного вирівняння згаданих різниць, до дійсного піднесення культурного ровеня народу?“ Річ очевидна, що драма дотикаюча так поважної квестії і переводяча її вірно і консеквентно тим самим вже виказує немалу стійність літературну і та стійність здобула сій драмі перше відзначене на конкурсі.

Інакше трактуєсь річ в драмі „Мужичка“. І тут молода дворянка-вдова нахилиєсь любов'ю до парубка-мужика, однак се вже не правдива, серйозна любов Катрі, а хвилева пристрасть пані, що нудитьсь на селі і рада би нудьгу розірвати любощами з здоровим, гарним парубком. Їй байдуже, що для хвилевої примхи роздирає серце убогої сільської дівчини, судженої парубка, котрий для примани пані покидає давну любов — байдуже, що старі родичі сеї дівчини молять її не губити їх невинної дитини і радять їй в своїй простодушності, щоби невірного хлопця прямо буком прогнала від себе (сцена вельми оригінальна і одна з кращих в драмі). Молодій палкій дворянці подобаєсь гарний мужик; вона відкидає залицяння придуркуватого сина місцевої просфорниці, нескінченого бурсака і ловеласа і напуваєсь розкошами в обіймах молодого парубка, уважаючи однак з гори ту любов хвилевою іграшкою, бо

рівночасно продає село і задумує їхати до міста шукати дальших вражень і розкошів. Та неоглядна пані не бачить, що грає з огнем. Бідна дівчина, котрій видерла вона любов судженого а з нею одинокє щастє на світі мститься кривою на розлучниці і вбиває єї ножем.

Такий зміст драми „Мужичка”. Як бачимо стоїть вона, щодо гадки і літературної вартості далеко нище від драми „Катря Чайківна”, та за то щодо условин сценічних стоїть значно вище від неї. „Катря Чайківна” грішить з сего огляду іменно тим, що річ ціла розложена зовсім непотрібно аж на 11 відслон, так що драма ся в тім виді як єсть — тепер безвзглядно представленою бути не може. Пожадані зміни дадуться впрочім легко перевести без зменшення вартості самої штуки. Зате „Мужичка” щодо сценічного укладу єсть зовсім без заміту. Автор очевидно добрий знаток сцени, єї вимогів і ефектів. На сцені буде мати ся драма безперечно немале поводжене, що автор умів на кожнім кроці задержати потрібну міру. Поодинокі дії виходять ні за довгі, ні за короткі, акція всюди жива, сцени драматичні переплетені зручно епізодами комічними. Всі ті прикмети здобули драмі тій на конкурсі відзначене помимо того, що в ній нема глибокої мисли і що сам сюжет не новий і доволі вже зужитий.

Драма Івана Франка „Украдене щастє” дотикає своїм змістом подій і колізій, котрі можуть мати місце в кожній суспільній верстві і взагалі всюди, де суть люди з людським чувством і людськими пристрастями. В тій драмі відбуваєсь річ в сім'ї селянській. Молода дівчина любить ся з парубком, котрого віддають до війська. Вона обіщює бути єму вірною і дожидати єго повороту, однак брати обманюють єї відтак вістю, що він загиб у війську і приневолюють віддатись за другого. Давна любов, здаєсь, починає забуватись і молоде подружже живе коли не в любові, то хоч в мирі та добрій злагоді і на погляд зовсім щасливо. Нараз неждано прибуває в хату жандарм, в котрім молода жінка пізнає з страхом свого милого. Нежданий гість входить в хату в грізній ролі. В сусідній коршмі під лісом вирізали невикриті злочинці жидів і всі познаки складаються так, що на єї мужа, котрий якраз тої ночі їздив до лісу, паде підозріне. Жандарм арештує єго і віддає до в'язниці а сам вертає до села і стає частим гостем в домі давної милої. В душі єго відбуваєсь тяжка боротьба, однак жандарм використовує положене опущеної і горем прибитої жінки і єму удаєсь розбудити в ній давну любов. Довше увязнене мужа сприяє єго намірові і він доводить єго жінку до того, що вона піддаєсь єго впливові і прилюдно в очах цілої громади водиться з ним яко з любовником. В ту хвилю вертає муж випущений з в'язниці. Єго не виправдали зовсім, а пустили лиш задля браку доказів, значить

він ще не вільний і кожний нововинайдений доказ може его погубити. З того користає жандарм і грозить ему викритєм нових доказів і нових познак. Тая грозьба доводить бідного мужа до розпуки. Він бачить віроломство жінки, бачить свою ганьбу, але з другої сторони страх перед жандармом і его доказами велить ему мовчки єї терпіти і ставить его в стан психічного примусу. А тим часом жандарм користає з свого положення і доводить річ до крайності. Ціле село глядить згіршене на его поведене і робить мужеви докори, однак надармо, бо муж придавлений всею грозьбою свого положення попадає в апатію і піддаєсь п'янству. Раз ще прибуджуєсь в нім чувство зобидженого і здоптаного чоловіка, і він убиває жандарма а відтак й сам гине. Се зміст тої драми. Щодо переведеня річі завважити належить, що драма єсть повна живої акції, найкращі части єї — се процеси психологічні дієвих лиць, котрі переведені суть природно і глибоким знанням людської душі. Відноситься головно до сцен, в котрих молода жінка пригноблена арештованем мужа борєсь з впливом жандарма, котрий в тій ситуації ломить єї волю вироджуючи по части у неї якийсь страх перед собою, а по части розбуджуючи давню любов. По-майстерськи представлений характер мужа особливо в хвилях, де страх перед викриттям нових доказів витворює у него стан психічного примусу а дальше доводить его до повної апатії. Під виглядом сценічним не можна сій драмі нічого закинути. Вона написана з знанєм сцени і безперечно буде будити ефект в представленню.

З деяких сторін піднеслись против сеї драми заміти, що вона неморальна. Замітів тих не поділяєм, бо сам факт супружного віроломства представлений в драмі не робить єї ще не моральною — інакше належало б на основі сего заміту усунути з репертуарів театральних щонайменше половину найдобріших драматичних творів. Інший заміт піднесений в анкеті і підпертий більшістю єї членів лежить в тім, що автор невластиво віддав ролю чорного характеру — жандармові. Дехто добачив в тім понижене інституції жандармів, дехто боявся, що з сеї причини уряд не дозволить виставляти сеї драми. Для того і поручено авторові заступити жандарма іншою особою. Заміт сей то вже хіба чисто галицька спеціальність і шкода часу і місця на виказувань его безосновности. На кождий спосіб „Украдене щастє” буде цінним набутком в репертуарі нашої сцени і в нашій драматичній літературі.

Драма незвісного автора п. з. „Чабан” написана на основі подій з громадського життя на Україні. Зміст єї коротко сказавши такий: Старшина громадський, старий розпусник і злодій хоче посватати молоду дівчину. Дівчина любить другого, молодого парубка, тож староста хотя-

чи позбутись его віддає его в салдати помимо того, що парубкови сему, яко одному синові у старої матері прислугує вільність від військової служби. У пригоді молодій парі стає прибуваючий неждано до села чабан, чоловік походячий з того ж таки села і звісний відважний борець проти всякої неправди. Чабан вступає за молодим парубком і виявляє всі гріхи старшини перед лицем громади. Однак і у старшини є свої способи, він при помочи писаря помовляє парубка о крадіж, а чабана обвинувачує за бунтоване громади. Проходить остатна сцена, в котрій старшина велить закувати чабана. В обороні невинного стає згаданий парубок, котрий обурений насильством кидає на старшину з ножем. В тій хвилі однак являєсь справник, котрий зупиняє парубка, а рівночасно в'язнить старшину за всі его злочини, а невинних лишає в супокою. Правда бере гору, злочин караєсь, чабан тріумфує а молодий парубок вінчаєсь з любово дівчиною. Сей цілий зміст штуки — боротьба правди з неправдою і побіда першої — безперечно гарна ідея, жаль лише, що боротьбу тую в хосен правди рішає аж власть своєю інтервенцією. Було би далеко краще, коли б рішила її сама громада...”.

„Як вже вище піднесено, — писав у кінці Євген Олесницький, — не випав сей конкурс драматичний так світло, як би то можна було надіятись супротив розбудження сучасної драматичної літератури, іменно на Україні. Та думаємо, що обставини, котрі вище піднесено, в короткім часі зміняться, що звязь духовна між Галичиною і Україною зміцниться і вже на конкурсі драматичнім в слідуючім році виступить наша драматична література в повнім блеску і повазі...”.

Згадана стаття Є. Олесницького була прекрасним доповненням до Франкової статті „Наше літературне життя в 1892 році”, написаної на прохання редактора „Зорі” Василя Лукича. Стаття друкувалася у № 1 і 2 часопису.

„Галичина, — писав у ній Іван Франко, зупиняючись на досягненнях української літератури в західних областях України, — се одинокий край, де наш народ, наша освіта, наша література мають можливість свобідно розвиватися. Кілько разів в остатніх роках читали і чули ми ті слова! А кілько в них правди?”

Без сумніву — свободу, можливість маємо. Хоч не таку як слід, хоч не без важних не раз перешкод (де їх нема!), та все-таки маємо її стільки, що дай Бог нам сили і снаги заповнити ті рамки, використати все те, що нам вільно, зібрати й засіяти порядну ту ниву, що нам відмежовано. Не можна й того заперечити, що в тій роботі, до котрої нас тут допущено, сили наші звільна зростають, що, як то кажуть, здобуваємо собі чим раз більший терен, пускаємо міцне коріння. Особливо на полі шкільництва

і освіти народної в остатніх 20 роках поступили ми так, що з наших сусідів дехто й завидувати нас починає — по-моєму, не зовсім слушно.

Але як стоїть діло з нашою літературою і наукою? Глянувши зверху, здавалось ніби: що ж, нічого собі. На нашій мові виходить стільки-то часописей, друкується стільки-то книжок, подається науку із стількох-то кафедр університетських; руське життя національне і товариське купиться у стількох-то товариствах і інституціях, проявляється в вічах і зборах, в агітації і житті партійнім. Значить — чого ж іще більше? А тим часом, приглянувшись ближче сьому всьому, бачимо на дні дуже сумне явище, бачимо велику духовну безплідність, Sterilität, як каже німець, велику неспроможність до дійсного програму, брак творчості, брак свіжих думок, брак не раз віри в себе самих і в своє діло. Апатія, оспалість й сердечне прив'язання всього, що називається традицією і шаблоном, формулою; несмілість і невмілість шукати нових доріг і проявляти свою індивідуальність справді самостійно і повно, якась незлічима половинність думок і пуття, дуже часто маскована дешевим скептицизмом перед часом дозрілої дитини”.

Сумна картина. Такі ж думки і почуття десять років тому він вивів у статті „У нас нема літератури”. Що ж змінилося за цей час?

„Рескриптом з дня 25-ого падолиста с. р. (1892 — авт.), — повідомляв № 23 „Зорі” від 1/13 грудня, — ц. к. міністерство просвіти і віросповідань поручило галицькій ц. к. краєвій раді шкільній завести в школах галицьких правопись фонетичну після постанов анкети, котрі то постанови ми подали в ч-і 11 „Зорі” на стор. 215-216 (значить ту саму правопись, котрою видає ся „Зоря” і інші наші видання). Дотична постанова запала в ц. к. міністерстві просвіти дня 16-ого н. ст. падолиста. Потрібні зарядження щодо заведення правописі фонетичної в школах видасть в найближчім часі ц. к. краєва рада шкільна”.

Надію вселяли „Наукові записки Наукового товариства імени Т. Шевченка”, перший том яких вийшов на початку року. Появу цього тому Франко зустрів скептично. Навіть не скривав свого розчарування в листі до М. Драгоманова від 14 січня 1893 року: „Чи дістали Ви перший том Наукових записок тов[ариства] ім. Шевченка? Отелився в нім Рильський широкою статтею про економію політичну, та такою тяжкою, претензіональною (хоче, бачте, подати деякі поправки до теорій західноєвропейських економістів, в тому числі й Маркса), що я не знаю, для кого саме вона написана. Я не думав ніколи, що Рильський такий економіст. У статті його зрозумів, властиво, тільки praeliminaria (попередні умови — лат., авт.) і побачив у них досить гороху з капустою, а про дальші спеціальності не берусь судити. Кандидат на кафедру руської

історії у Львові, Грушевський, перепоїв (закрившись псевдонімом) головну главу із своєї книжки про історію Київської землі, а Кониський „вистежив” деякі деталі про дитячі літа Шевченка. З галичан показав себе один Колесса (студент, радикал) статтею про вплив українських пісень на Залеського. Ось Вам і весь зміст томика”...

Тим часом театр „Руська Бесіда” виставив драми, нагороджені на конкурсі, як це і було передбачено умовами. І. Франко побував на виставах і написав на них рецензію. Першою була поставлена „Мужичка”.

„У середу, — писав Франко в № 333 „Kurjera Lwowskiego” від 1 грудня 1893 року, — 29 минулого місяця, вперше відбулася вистава Писанецького „Мужичка”. Ця п’єса дуже слабка, навіть незважаючи на те, що це переробка однієї з слабких драм російського письменника Островського, і змальовуються в ній відносини на Україні, — або, як подає автор, на Волині, — зовсім неправдиво... Зміст цієї п’єси, заявлений в російській літературі, не був автором розвинутий і вичерпаний, а психологія дійових осіб накреслена дуже побіжно і поверхово. В усьому творі відчувається відсутність дії; довгі розмови, що не мають жодного зв’язку з суттю твору, монологи, співи і танці настільки заповняють окремі акти, що головний зміст ледве пробивається крізь ці алегорії”.

2 грудня 1893 року відбулася прем’єра „Катрі Чайківної”.

„У суботу (2 грудня 1893 р.), — зазначав Іван Франко у рецензії в № 339 „Kurjera Lwowskiego” від 7 грудня, — відбулася остання вистава українського театру у Львові. Було поставлено драму „Катря Чайківна”, яку на конкурсі Крайового виділу відзначено першою премією. Ця обставина привабила до театру дуже численну публіку, як українську, так і польську. Невеликий зал „Фройзін” не міг вмістити цього натовпу, і багато людей були змушені відійти від каси без квитків. З касового боку успіх „Катрі Чайківни” можна назвати блискучим. На жаль, сама п’єса не виправдала покладених на неї надій. Із сценічного боку ця п’єса чи ще не більш слабка, ніж „Мужичка”. Оригінал мав 12 картин, які доводилось стягати до купи, щоб п’єсу можна було поставити на сцені. І все-таки залишилося 7 картин, 4 з яких позбавлені всякої драматичної дії і містять в собі тільки розмови, що лише злегка накреслюють ситуацію, але ніяк не вичерпують психології дійових осіб. Взагалі у фактурі п’єси відчувається невправна рука і наївний розум, нездатний до глибокого аналізу явищ людського життя, до змалювання драматичних характерів і конфліктів”...

Нагородження драми „Украдене щастя” окрило І. Франка. Він мріє про написання наступних драм і цими мріями ділиться з М. Драгомановим: „Одержавши премію за драму з нар[одного] життя, я почув

охоту після докторату взятися за одну драматичну роботу, на котру у мене здавна велика охота, та хочу отсе порадитися з Вами. Що би Ви сказали на мій план написати драматичну трилогію про Хмельницького? Оскільки я думав про сю справу, виходило б ось що:

Перша драма: *Ж о в т і В о д и*. Показати стан суспільності на Україні в 1647 р. — шляхту, міщан, селян, жидів, козацтво; показати, як шляхта сильна, певна свого панування, бугна, міщанство зайняте наживою і спорами релігійними — і ніхто не думає про можливість катастрофи; показати ґрунт, підготування і вибух тої катастрофи, котра змітає з лиця землі і шляхту, і жидів, і міщанських різновірів.

Друга драма: *Б е р е с т е ч к о*. В рамках образа тої битви, що була важким кризисом в історії козацтва, показати стан і взаємодійство тих сил суспільних, що були тоді на Україні. Про сю драму я найменше думав".

Очевидно, вже тоді, у Львові, на канікулах 1893 року Франко почав працювати над драмою про Б. Хмельницького, але написав тільки кілька сторінок (вони були опубліковані у першому випуску „Літературної спадщини“, що вийшов у Києві у видавництві АН УРСР 1956 року).

Покидає Львів Іван Франко з важким серцем. „Я вже від тижня у Відні, — писав М. Драгоманову 28 січня 1893 року, — та ходжу мов прибитий; дома дітей лишив хворих, а й жінці мало бракує, щоб за клопотами та безсонницею не заслабнути. До сього додайте фінансові клопоти, котрих не вменшає ждання на премію, фатальна робота над переробкою, а властиво попусуванням моєї бідної драми, деякі поправки, які прийшлося робити над романом, і ще деякі дрібні журнальні роботи та поповнювання матеріалів про Варлаама — ось Вам і все, що заповнило мій час за сей тиждень. Ну, та якось я з сим справився і тепер засяду до Варлаама, хоч хотілося би ще перед тим зладити замітку до тексту моєї рукописної легенди про „Соломона, иже закопа бесы в одной дельве“ ...

Гнітить Франка і те, як сприйняли його драму народівці. З того ж листа: „Деякі народівці (Савчак, мабуть, Огоновський і Коцовський) гаряче промовляли проти преміювання моєї драми, та переважили поляки, котрі були за тим, щоб преміювати хоч одну галицьку річ. А тепер показалося, що премійована на другім місці драма Писанецького є перекладом чи переробкою дуже близькою одної з драм пок[ійного] Островського“.

Нічого не чути про кафедру історії, про яку так багато говорили угодовці. Назріває новий скандал. Про це Франко пише М. Драгоманову так: „Незадовго кінчиться служба Огоновського і йому прийдеться йти на пенсію, а хто буде його наслідником, сього і вгадати тяжко.

Одинокий русин, про котрого могла б бути мова, — Стоцький та він своїми останніми роботами достаточнo-таки компромітує свій науковий авторитет, і, о кілько можу судити, доки Ягич у Відні, він навіть ординаріусом не буде, N[ota] B[ene] коли не проявить себе якими справді науковими працями. Отже ж, при кінці минувшого року нікий д. Третяк, поляк, з України родом, автор кількох праць по історії польської літератури (з них одній „Mickiewicz w Kownie i Wilnie” виказували плагіати), написав брошулку по-руськи про „Вплив Міцкевича на Шевченка” і видрукував її в Кракові pro venia legendi (для дозволу викладати (лат.) — авт.) укр. язика і літератури на Краківському університеті. Ось Вам і кандидат у наслідники Огоновського, котрий звиш 20 літ учив, а нікого нічому не вивчив. А потім русини будуть жалуватися на „гніт” і „удар”.

І чергове зізнання: „Я й тепер уже мало що не тяжким гріхом уважаю те, що сиджу в Відні та читаю „Романію” в часі, коли моя бідна жінка мучиться з хворими дітьми і ночі не спить, і вдень увесь час на ногах, а сама виглядає тільки як тінь людини!

Та досить тої меланхолії! У Вас, мабуть, і своєї досить, а надто лист не повинен бути белетристикою; тільки в романі можна давати волю своїм чуттям і турботам”.

„Romania” („Романія”) — французький науковий журнал, що виходив з 1872 року і був присвячений питанням романської філології.

„У мене страшений клопіт, — писала дружина 27 січня 1893 року (ІЛ, ф. 3, № 1609, с. 59-61), — Андруник встав, а лягли Тарас і Петрусь, нудять страшенно, в ночі не сплю, голова кружиться. А баба наробила мені сцен, що не хотіла їсти киселиць, і забралась на четвертий день, ще Андрусь не вставав з ліжка. А тепер я сама з Ганею, що теж чекає розвязки не нині, завтра.

До баби приїхав син із Боснії, дістав місце у Відні. В Марті місяці візьме і бабу з собою...”

31 січня 1893 року — наступний лист (Там само, с. 68-70): „Діточки наші здорові, завтра позволю встать із ліжка. Гандзя теж дістала кір і найбільше слабувала, три дні і ночі була зовсім в безсознательном состоянні і тільки стогнала. Тепер і її добре. Менші хлопці легко переносять слабість, ніж Андруся, а все-таки продержала їх чотири дні в ліжку. Відповідаю тобі зараз же, щоби не безспокоївся. Як же це ти лишився совсім без грошей? І чому ти не написав, що тобі потрібно?”

Лютий підходив до кінця, а обіцяні гроші за „Украдене щастя” ніхто не вислав. „Прошу тебе, — писала Ольга з того приводу, — напиши зараз, чи дістав гроші з Виділу, то зараз же піду до Савчака узнати, що то

має значити. А то ще ліпше: напиши просто до Виділу Краєвого, до заступці презеса Антоневи́ча, і скажи йому, що я була там в твоїй справі і що мені обіцяли, що гроші тобі вислано, а тим часом ти їх ще й досі не маєш. Мені вони не дадуть, бо Савчак мені показував твій лист, де ти подаєш свій адрес. Знаєш, найліпше буде, если ти зараз же напишеш сам. Це дуже прикро, що ти не маєш там грошей і кепскою стравою псуєш собі желудок. Если тобі потрібно, то я ще візьму у Віслоуха і пришлю тобі, у него лишилось наших 100 р. Крім тих 300 зл., їх також можна буде здержати”.

З дітьми все в порядку (Там само, с. 241-246): „Наш Тарасишко надзвичай спосібний, усі літери починає знати, усі німецькі слова, що Андруся не знає, він говорить найборше. Гімнаст теж хороший. Жалко тільки, що ти тепер не можеш мати впливу на его умислів розвій. Ну, та надіюсь, що незадовго будемо жити знов разом в ліпших обставинах. Зовсім не знаю, чим розвивати їх розум... Бралам до рук „Бібліотеку для молодіжи”, „Дзвінок”, „Зорі”, гадала щось дітям читати. Але таке пусте, що навіть перелякалась таким хламом набивати їм голову і все повідкидала. Хоть звісно і між тим знайшлись би перли, але тяжко знайти щось доброго... Пам'ятаю Крилова в перекладі Глібова, але боюсь, що вони ще не зрозуміють тої моралі, котрою підшита кожда байка. Ти мені мусиш прийти з тим в поміч. За хлопчиків „mit Drachen” і „Hand und Tuchs” вони вже знають докладно, вот якби щось подібно-го із образками. Наглядний образків метод ученія, як виджу, єсть найліпший. Андрусеві щось тяжко даєся складане літер, хоть двусложні слова уже знає прочитати. Петрушку я дуже багато спускаю, і через то він страшений розбишака. Але б я не хотіла его дуже кремповати, а розум прийде з літами, найбільше шкоди роблять тепер хлопці на кріслах, майже всі попродалявили. Ходимо гуляти по черзі, бо не всі ще мають нові бутіки, а старі подерлися цілком за зиму. Дала допіру шевцю робити. Ганя ще й досі у нас. Під той час була Кася від 15 до 1-го, але пішла, бо рішила, що вона тільки до кухні. Тепер від 1-го взяла другу Ганю, що до всего, а найменше до кухні, але перша Ганя все ще ходить здорова у нас.

Гандзуня починає мамкати, тільки не знаю, кого вона считає за свою Маму, мені здаєся, що борше Ганю, бо вона з нею, бавить її цілий день. Починає сидіти і робиться дуже файною дівчинкою, навіть носик приймає ліпшу форму, а очі такі чорненькі а не хотят сивіти”.

Михайла Драгоманова запросили вступити до Наукового товариства ім. Шевченка, і він вирішив порадитися з Іваном Франком, на що 19 лютого отримав відповідь: „До Тов. Шевч. я б радив Вам вступити, та тільки без ніяких ультиматумів, принаймні щодо моєї особи. Мене не

просять вступати, а хоч би й просили, то я не вступлю після торішнього скандалу. Я торік подавався сам, зложив гроші вкладкові, а тепер не маю охоти повторяти цього експерименту, бо ану ж збори знов не приймуть. Коли Вас просять, значить, міркують, що збори Вас приймуть”.

Вислоух гроші дав у кредит. Їх Франко повинен був відпрацювати. „За гроші велике спасибі! — писав дружині 20 лютого. — Надіюсь, що вистане їх мені аж доти, доки не дістану з виділу крайового. Чи не добре було б тобі часом при спосібності, якби-сь мала вільну хвилю, около 12 години рано зайти до виділу кра[йового] або вечором до „Бесіди” і спитати Савчака, як стоїть діло з тою премією, та попросити його, щоб прискорили з виплатою грошей. Якщо можна, щоб виплатили на твої руки, то було б іще лучче.

Дуже мене занепокоїла відомість про нову слабкість наших діточок. Що се таке з ними? Будь ласкава, напиши мені хоч коротенько, але хоч що другий день, як вони маються і як ти даєш собі раду. Я інколи, сидячи тут у супокійній і теплій бібліотеці, сам собі закидаю, що гріх було так самою лишати тебе з тількими дітьми, та ще й недужими. Та що вже діяти! Почав, то треба скінчити, тим більше, що Ягич мені дуже прихильний і в товаристві своїх знайомих з великими похвалами відзивається о моїх наукових роботах.

Виписки про Магомета прийшли запізно — в п'ятницю, коли тим часом я вже в середу читав в семінарі свою другу роботу: „Причинки до легенди про Магомета у слов'ян”, на підставі одної рукописі, котру я тут найшов у бібліотеці. Праця дуже сподобалася Ягичу, і він, оцінюючи її, навіть назвав мене Herr Doctor (пане доктор — нім., авт.). Свою роботу про Варлаама я вже зачав перероблювати і надіюсь скінчити за дві неділі, хоч Драгоманов і досі не прислав книжки, котру купив для мене в Парижі і котра мені для неї потрібна. Ну, та про се пишу до нього сьогодні. Якби в хвилі, коли сей лист прийде до тебе, був іще у Львові Байздренко (зв'язківець між Львовом та Кнезом — авт.), то будь ласкава, крім „Читалень” і „В поті чола” передати мені через нього також Überweg'a „Geschichte der Philosophie”, 3 томи, котрі я дав враз з іншими книжками оправити до Старжецького. Коли ще не принесли, то запитаєш у нього, чи готові. Ся готові, то передаси, коли ж не готові, то я буду просив тебе прислати мені сю книгу, як буде готова, в пакеті, так де за два тижні, то тоді буду міг засісти вчитися.

В сей понеділок, що прийде, маю читати лекцію про Шевченка в тутешнім товаристві польським „Biblioteka Polska”. Є се товариство старших людей, туди приходять послы, члени палати панів і всяке високе панство. Я ще там не був, але запросини до відчиту прийняв, побачимо,

як-то воно вийде. Біда тільки, що не маю порядного сурдута, мій чорний на рукавах геть потріскав. Ну, та я не з тих, що надто дуже стісняються костюмом.

У неділю маю з Будзиковським бути у Пернерсторфера.

Прошу тебе, пиши мені як можеш частіше, поки діти нездорові, хоч на картці кореспонденційній. Напиши також, яку маєш нову служницю і як розсталася з Ганею. Я здоров, тільки щось спати не можу. Та се чень мине. Тут погода погана. По Дунаю льоди плывуть, та я ще не мав часу піти подивитися.

Цілую тебе і діточок”.

Ольга Франко таки ходила до крайового виділу по гроші за п'єсу „Украдене щастя”. 5 березня їх вислали у Відень. Тепер Франко вже мав за що їхати додому на Великодні свята.

Вдома те саме, що завше.

„Справді, — писав 21 квітня М. Драгоманову, — дуже негарно з мого боку, що я так довго не писав до Вас, хоч і прочував, що Вам мусило пригодитися щось недоброго. Та раз попавши в вир львівського життя (не політичного, а сімейно-журналістичного), крутишся, як муха в окропі, і ніколи навіть засісти до кореспонденції. Рано редакція, дома діти кричать і бігають до 10 години ночі, а коли підуть спати, тільки тоді можу засісти до деякої роботи. А тут оп'ять: Вислоух тисне, щоб давати йому рецензії про всякі книжки, котрих я не маю часу й прочитати, а тут трафилася й ще одна річ: найшовся чоловічок, котрий згодився дати наклад на збірку моїх віршів, і мені приходить на гвалт збирати та перероблювати мої поетичні складання. Збірник уже друкується під старим титулом „З вершин і низин” (перше видання давно вже розпродане), та в об'ємі вчетверо більшим — книжкою в 25-28 листів друку”.

Іван Франко також повідомляє М. Драгоманова, що успішно закінчив семестр у Відні і склав два колоквіуми. Над дисертацією ще треба з тиждень працювати. Закінчить, коли повернеться у Відень.

10 березня 1893 року Іван Франко склав у Франца Пастрика колоквіум із граматики старослов'янської мови і отримав посвідчення (Там само, № 2416, арк. 16):

„Пан Іван Франко, який народився в Нагуевичах у Галичині, звичайний публічний студент дев'ятого семестру філософського факультету ц. к. університету у Відні, відвідав під час зимового семестру 1892/93 навчального року 3-годинний курс лекцій з граматики староцерковнослов'янської мови у приватного доцента д-ра Фр. Пастрика.

Як показав складений ним колоквіум з названої спеціальності, закінчив навчання з відмінним наслідком, що й підтверджується”.

Наступного дня, 11 березня 1893 року, Франко склав колоквіум за курс лекцій у професора Ягича (Там само, арк. 17):

„Пан Франко, який народився в Нагуєвичах у Галичині, звичайний публічний студент дев'ятого семестру філософського факультету ц. к. університету у Відні, відвідав під час зимового семестру 1892/93 навчального року 4-годинний курс лекцій „Вступ до вивчення слов'янської філології” у звичайного професора д-ра В. Ягича, у приватного доцента (прізвище пропущене — авт.). Як показав складений ним колоквіум з названої спеціальності, пройшов навчання з відмінним наслідком, що й підтверджується. Д-р В. Ягич”.

У листі до М. Драгоманова Франко повідомляв, що з початком травня їхня домашня адреса змінилася: „Ми виповіли хату. Жінка з дітьми переїжджає на все літо до Нагуєвич”. Про це він пише й Михайлу Павликові. Більше того, він вирішує й у Відні змінити адресу. Однак вже 10 травня повідомляє Павлика, що адреси не змінив.

Ольга з дітьми поїхала в Нагуєвичі. До нової хати, яка була збудована п'ять літ тому на місці згорілої, доклала свої й чоловікові гроші. Правда, була викінчена тільки половина хати. 9 травня Ольга повідомила чоловіка: „Дуже мене втішило, що ти уже у Відні і так скоренько написав мені лист. Дай же, Боже, щоб тобі так швиденько і докторат зробити, і до нас приїхати на відпочинок. Тут у лісі стало дуже добре, а вчора, як наші їздили до міста, і передвчора була страшенна злива, а ще перед днем цілі гори були укріті снігом і у нас перепадав. Наші пани забрались у суботу, не заплативши ані шеляга. Тепер білять, у понеділок шурують, а в середу, мабуть, будемо вже в новій хаті.

Грошеві справи мої стоять так. Дідуньо (Гринь Гаврилик — авт.) їздив до міста, купив голову цукру, кави, муки, вапно, скло (що було збите панамі) і вийшло усього 7 г. 49 ц. За 20 зл. купилам у них пацюка. Річ з пацюком стоїть так. У неділю просив Онуфер позичити ему на сукно 8 зл. Але він спізнився, сукно відпродали до Ясениці, і грошей я не дала. Далі виджу, він у ксьондза збираєся купувати бичка, видно, теж за мої, так я, щоб не видати гроші на річі зовсім уже мені непридатні, купила у старого свиню. Перед Святами Зеленими будемо різати. Звісно, більшу ж половину вони з'їдять, але то буде йти яко плата за помешкання, дві шинки, солонини, полядвичі і ковбаси будемо вудити для себе до Львова, може, й до тебе прислати би чого? Тільки не знаю, як його упакувати і чи оплатиться посилати? Зося моя дуже недовольна їдженем, хотя дістає три рази свіже молоко і каву, і кажить, що тільки місяць добуде. А я тим не журюся, тут уже 4 мало охоту поступити на службу”.

Пани, на яких скаржитися Ольга Франко, — це родина з Дрогобича, яка любила приїхати вряди-годи на свіже повітря.

„Булисьмо у ксьондза, — звітувалась Ольга (Там само, № 1604, с. 97-100), — але ані масла, ані сиру не було, за то Онофер дістав меду й угостив нас всіх. Гандзуся мала через день гарячку, але тепер здорова. Адрусеви дуже подобалося копане. За жадні книжки ми іще й не беремось, бо розгардіяш усюди. А мені аби дітоньки здорові були. Ходжу з хлопцями у ліс. Особливого нічого, потому більше нічого не пишу, усі дітоньки здорові. Тараско стає дуже цікавий, усім розповідає, хто він такий, як ся називає, як по-німецьки Тато. Навіть Марині Митровій (служниці — авт.). Ну, бувай здоров, пиши почаще”.

„Дуже мене тішить, — писав Іван Франко 12 травня 1893 року у відповідь на лист дружини, — що ви вже в своїй хаті, хоч я представляю собі, кілька невігоди ви мусили витерпіти перед тим. Добре зробила ти, купивши паццока, хоч як же се? Грошей потребував Онофер, а ти купила його від старих? Значить, Онофрові сяк чи так грошей не дістанеться. Тяжкі се стосунки, та все-таки треба якось з ними числитися. Чи сиру і масла так-таки й не дістане, чи може о. Левицький обіцяв? З Зосею я не радив би зривати, — з тих сільських дівчат, що до тебе напрошуються, ти не будеш вдоволенна і вони тільки обскубуть тебе і по кількох днях підуть геть. Се треба мати на увазі.

Тішить мене дуже, що у Вас там погода настільки гарна, що можете ходити в ліс. Тут по днях чудових бувають дуже погані, пару день було так холодно, як у зимі. Зрештою, я мало виходжу, сиджу над своєю дисертацією, котрої докінчення йде досить помалу, хоч усе-таки надіюсь скінчити її на другий тиждень і зараз же віддати, а тоді засяду вчитися до усного”.

Ділиться радістю, що його працю похвалив В. Ягич: „Розповідав мені Студинський, що Ягич і його зять мали перед одним з галицьких послів і професорів з великими похвалами виражатися о мні і о моїй роботі, мовляв, що такої праці семінарія слов'янська вже давно не бачила. Навіть Огоновський мав сказати, що в цілій Галичині ніхто так не знається на апокрифах, як я. Ну, се в його устах похвала невелика”.

Поza тим: „Минувшої неділі був я перший раз у Пратері і придивлявся забавам народним, гойдалкам, каруселям і проч. Отут би нашим хлопчикам побути та погойдатися! Вчора ходив трохи вечером по садку перед бургом — боз турецький зацвів, та так, що цілі корчі аж до самої землі обліплені цвітом. Каштани цвітуть, зелено, запах. А сьогодні знов дощ.

Тут продають уже черешні, позюмки, трускавки, горох у стручках, шпараги, печериці, сморжі величезні і всякої всячини купи-купи. Рад би

вам послати що-небудь, та боюсь, що попсується, поки дойде. І ти не посилай мені нічого з небіжжк-свині — я ж тут можу всього дістати, а вам там трудніше. Посилаю тобі кілька конверт і марок поштових”.

У Нагуєвичах дістати папір, марки — просто неможливо. Та й інших проблем, як пише Ольга, не бракує.

„Я ще не скінчив, — скаржитися Франко М. Драгоманову, — своєї дисертації. Робота над нею посувається у мене доволі пеняво наперед, а я хотів би ще сього семестра упоратись з усним екзаменом. Не знаю, як воно буде. Працю мою Ягич хвалив дуже перед одним галицьким послом, професором унів[ерситету] (поляком)”.

Михайло Павлик вважає, що для добра партії і видавництва „Народу” Іван Франко мусить переїхати до Коломиї, на що той відповідає йому: „Против переїзду до Коломиї, коли б там був мені заробок, ані я, ані жінка не мали б нічого, а для дітей се було б ще й ліпше. Мене особисто не одно туди тягне, та й для партії, думаю, було б корисніше. Але перенесення цілого центру партійної роботи туди я не вважаю ділом можливим, бодай один тямучий амбасадор мусить сидіти у Львові”.

Нарешті робота над дисертацією закінчена. „Не хотів я писати тобі, — ділиться радістю з дружиною 19 травня, — поки не скінчу своєї роботи, та отсе, Богу дякувати, скінчив і віддаю нині. В неділю буду в домі у Ягича. Нині ще хочу скінчити статтю про Коллара, і тоді набік усяке писання, а засяду клепати усне.

У нас тут погода прекрасна, вчора вечір перепав легенький дощик. У неділю з одним поляком був я в Лаксенбургу, кілька миль за Віднем, де є величезний цісарський парк і замок цісаря Франца І на острові, довкола обведений ставом. Оглядали замок усередині. Та про се треба усно оповідати, бо писати ніколи. Впрочім, не буваю ніде, переважно сиджу в хаті і роблю. Крім праці, треба було написати свою біографію, і вона вчора забрала мені цілий день”.

Збірки „З вершин і низин” уже надруковано 11 аркушів, готова коректура дванадцятого. „Папроцький пише з Варшави, що передрук моєї повісті („Для домашнього огнища” — авт.), коли вона буде друкуватися у Львові, бере на свій кошт. Не знати тільки, коли Вислоух розпочне друк і чи взагалі розпочне, чи, може, спекається. Я вже так привик до всяких розчарувань на тім полі!”

Ділиться й іншим: „Тут уже продають позюмки, черешні, цвітів усяких множество, та мене се все не манить і загалом якось не маю апетиту, так що не можу м'яса їсти. Вечером ходжу на квасне молоко з чорним хлібом.

Коли буде мій усний екзамен, досі ще не знаю. І боюсь його, і бажалось би якнайскорше”.

В Ольги все прекрасно. „Нині, — пише вона 24 травня 1893 року (Там само, № 1609, с. 119-122), — допоро зарізали сьмо паццока, а по соленію і копченію, значить, що найменше за місяць, пришломо тобі шинку, ковбас і полядвичь.

У нас теж тут дуже красно дітям, повна воля, цілий день на дворі, навіть і в слоту їх дома не утримаємо. Ходемо в ліс, лапаємо рибки з Ясем Рибяковим. Хлопці перезнайомились і подружились зі всіми пастухами. Тараско перелазить через плоти до сусідніх панночок. Єго найбільше люблять і все питають у него, як і що по німецьки. Діти твої всім подобаються, а найбільше Петруся. Так красний став, що я сама влюблена у него.

Пузюмок у нас ще нема, допоро цвітуть, за тиждень або за два підемо збирати ягоди. Дітоньки здорові. Андруся два дні мав легку гарячку, тепер здоров. Онуфер слабий, має страшенну гарячку. Гануся дістала огник знов на цілу челюсть.

Біблію читаю з удовольством і все розумію, а Шоренгауега начала та й покинула, бо, праві, цілий день мушу бути коло дітей і хіба на годину урвуся, але бути на свіжому повітрі, не вести кухонної міської господарки, не тратити таку уйму грошей — то много значить, і я тут начинаю поправлятися. Зося моя теж примиряєся з селом і просить мене тільки поїхати бодай тоді дома, як ти будеш тут. Онуфер здоровіше і просить мене конче роздобути яку книжку о пчельництве”.

Гануся вже говорить „тятя”, але зубків ще не має.

У Франка теж радість. „Вчора у нас, — оповідав М. Драгоманову в листі від 28 травня 1893 року, — був невеличкий комерс славистів, на котрім був Ягич, Їречек, молоді віденські слависти, багато хорватів, що поприїжджали були на Philologentag, пражці Краль і Полівка, а вкінці явився й Крумбахер, звісний візантиніст. Промов було багато, заставили й мене говорити як екземпляр южноруського народу. Був і Щербатський, на котрого честь говорив Ягич (по-російськи), відзиваючися про Росію з великою симпатією”.

Ще 6 пак!

Ользі про цей комерс у листі, писанім того ж дня, розповідав так: „Були тільки запрошені Ягичем, з-поміж слухачів Ягичевих тільки я і ще один серб, решта самі доктори і приїжджі гості. Були й дві дами хорватки. Ягич був дуже веселий і говорив пару разів промови. Крім нього, були: проф. Їречек, проф. Краль з Празького університету, багато хорватів. При кінці прийшов проф. Крумбахер з Мюнхена, автор історії візантійської літератури, котрий розмовляв зі мною про Варлаама і Йоасафа і обіцяв прислати мені працю свого товариша Е. Куна про сю

тему. Промов було багато, між іншим і мене заставили говорити помалоруськи. Скінчилося вже по 1 годині вночі. Посилаю тобі дещо до читання — дві збірки орієнтальних казок. Ти не лякайся, що велика пака, такі речі тут дешеві, і все коштує 2 г[ульдени] 50 кр[ейцерів]. А купив я їх, доставши від Чарторийської 5 г. за послані їй книжки. Думаю, що ця лектура більше тебе займе, ніж Біблія”.

З тими казками все-таки клопіт. „Першу казку розказалам Андрусеви, — відповідає Ольга (Там само, № 1609, с. 107-110), — але на тому місці, де приходиться, що тато оженив сина, він питає: „Що се значить?“. Не пам'ятаю, як такі місця розказуються у Андерсена? Чи ми просто брали на віру такі слова, не розуміючи їх. Значить дітям треба інакше говорити. А старшим, хоть би й селянам — інакше, бо такі вирази, як оженити, будуть для тих зрозумілі.

Хоть боюсь, щоб на мене не прийшлося присловіє альбо баснословіє: „Как, Господа, ви не садитесь, а в музиканти не годитесь“. Чи Біблія, чи байки, а результат моєї роботи буде однаковий”.

Ольга мала все-таки почуття гумору.

В селі, як у селі (Там само, с. 103-106): „У нас нині страшенна злива, цілий огород заляло водою: з капустою і буряками, і картоплею. Михайло знов купив яличок за 12 зл., але спрухіялі, початку, здається, не скоро буде. Онуфер при нім каже: „Братова, позичте Михайлові 50 зл. на хату“. Я відповіла, що то річ Ясева. Старий купує дубки на комору, а перше усього міг би помочи Михайлови, если має гроші. А молоді також продали пацюка, а Юльця собі накупила всякого убрання, хустки єдвабні. Видиш, якими я тебе подробицями займаю. Усе гадаю потроху тебе развлеч при твоїх головоломних працях. Тепер я тільки і думаю, коли Ягич скінчить твою роботу читати і назначить тобі екзамен? Дігоньки усе питають: „Коли ми з татом поїдем у гори?“ Тараско і Петруся дуже веселі, здорові, а Андруся все чогось смутний. Чи він так мислить над чимсь, чи він має в собі якісь недостатки — не знаю, а може, він вийде з того, як говорила не раз баба”.

І далі: „Тепер ми сидимо у хаті, діти страшенно нудяться, в бутиках не хотять сидіти, бо позсідалися від болота і дуже тісні, давять ніжки, і літають босо по дворі, властиво, по болоту”.

Ольга горда за свого чоловіка. Вичитала в пресі, що відбувся з'їзд славистів, а опісля — комерс (прийняття) у цісарській палаті. „Чи і ти там був? — запитує його в тому ж листі. — Певно, цісаря ти не лицезрів. Хоть і не було потреби. А от шкода, що ти мені ближче не пишеш, коли сідаєш до екзамену. Тут усі цікаві, що і як ти, що ти пишеш? Але чи може то їх що інтересувати? Андруся дуже втішився тим маркам, що

ти йому прислав. І по тому поводу була зараз же бійка межі хлопцями. Навіть Гануся розплакалась, як відобралам від неї твій лист. Тарасишко дістав натуральне покаране (сторонником котрого, як ти знаєш, єсть Спенсер). Він сам так об'ясняє сей факт. Були ми всі на оборі, він загаяв худобу. „Я боявся, щоб мене не сколола биня, і став коло Цигана (пса), а він мене укусив за ручку”. Да, Циган оказався зрадливим і укусив Тарася за ручку, но досить злегка, найглибше місце лишилось від кликового зуба. Ранка уже гоїться від оливи, і нічого небезпечного нема. Тараско дуже кричав, аж не приложила зимної води, і тепер дуже боїться підходити до стайні і потрохи начина боятися всего”.

2 червня 1893 року Франко пише Ользі про візит у Ягича: „Розмовляли ми з ним досить довго (по-російськи), і я маю повну надію, що екзамен видержу добре. Друге питання, коли се буде? Ягич ще досі не читав моєї роботи, значить, і терміну мені ще не визначено, а після першого екзамену треба ще буде чекати пару неділь на другий, значить, тут не можу тобі сказати нічого певного. Я просив Ягича, щоб якнайскорше мене проекзаменували. В усякім разі треба чекати.

Розпитував мене, що думаю далі робити, і радив попробувати габілітуватися на доцента на Львівським університеті. Ну, та про се прийшлося би балакати у Львові з професорами, і я сумніваюся, чи вони, а головно чи намісництво на се згодиться. Побачимо.

Посилаю тобі 10 г[ульденів], а як буде ще треба, то обертайся до мене. Малюнки для дітей посилаю осібно.

На з'їзді філологів я не був, крім того одного засідання, на котрім промовляв мін[істр] Гауч. На тім засіданні був і цісар, та я зблизька його не бачив, бо мав вступ тільки на галерею. На прийняття у цісаря могли їти тільки запрошені. Щербатський був, і цісар розмовляв з ним.

У нас тут переважно погода, хоч бувають і дощові дні. Вчора дощ попусував віденцям „Боже тіло”... (На цьому святі попереду процесії йдуть дівчатка в білих сукеночках і посипають пелюстками квітів дорогу, прославляючи Бога).

Те, що Ягич тягне з дисертацією і ще досі її не читав, розізлило Ольгу. „Але що це значить, — пише з обуренням чоловікові на початку червня (Там само, с. 103-106), — що Ягич не читає дисертації, може, і він повернув в той бік, куди дивились Львівські професори, і не хоче тебе допустити до докторату? Я б тобі радила поговорити з ним одверто і вкратці виложити твої матеріальні обставини. А може, на умілоствлене наукового Бога прислати нашої сільської шинки? А то, як він буде тебе ще мучити, то наплюй ти на него, і на цілий Відень. Вода нам найбільше зробила шкоди, б загонів зруйнувала. Онуфер каже, що він

спустився на старого, а старий на него, і не піднесли берега. То й вертай до нас. Я гадаю, що може і тут у Нагуєвичих осісти на господарстві. Може б ржондць продав свій кавалок поля, а Камера продали б трохи лісу, той жили б, виховуючи дітей та людей. Хлопці з кожним днем поправляються, помимо того, що сльота цілий день на дворі, по коліна в болоті лазють по оборі. Гануся береся до розмови, а зубів все-таки ще не має. Андрусь здоровий і добре виглядає, ти за него не турбуйся. Гроші маю і маю надію, що вистарчить, аж поки ти не прийдеш”.

Аби тільки не „затримали у Відні аж без ціле літо. Вєдь то ж обов'язок Ягича — читати роботу і визначати день. А я гадаю так: если ти приготивишся на тільки, щоб здавати екзамена — проси его визначити тобі день, а роботу твою він може прочитати і потому, поки ти зробиш другий екзамен. Всі дуже цікаві, що там з тобою дієся, і нетерпеливі, коли ти прийдеш? Онуфер до смішного хоче розбагатіти, робить всевозможніе проекти: то комору і стодолу ставить нову, тільки б хотів у старого (Г. Гаврилика — авт.) дерево купити за 70 з., та грошей нема, а там сіножатка файна трафляєся за 60 з., а у ксьондза бички — та грошей нема, і тут слідує значний позір на мене. А старий знов каже мені, що грошей не треба давати, що прецінь і у Відні тобі там ніхто не дасть. Каже, що і Михайла (Захара — авт.) ніхто не жене з хати у Ясинського і не знати, чого йому пхатися на гору. Та бодай їх! Тепер переходжу до казок. Прочитала уже першу книжечку про Abulkasem, зрозуміла усе. Може, потрафлю і переложити”.

„Дорога Оля! — відписував Франко на цей лист 12-13 червня 1893 року. — Ну, насилу дочекався твого листа! Думає, чи не вода там Вас позаливала, що так довго нема ніякої відомості! У нас тут переважно погода, тільки отсе пару день дощ перепадає. Тішуся дуже, що діти здорові і ти, мабуть, також, хоч про себе нічого не пишеш. Я ще не знаю, коли мені термін екзамену, та ти тим не журися. Я просив Ягича, щоб поспішився, і надіюсь, що він не буде такий, щоб мав мені робити на зло. А визначувати термін перед тим, заким прочитати і одобрити розправу — не можна. Та я надіюсь, що ще сього місяця справа та буде полагоджена, в усякім разі довше, ніж до половини іюля, чєнь мене не потримають”.

У листі до Ольги — жодної згадки про проблему з публікацією дисертації. Про це — в листі до М. Драгоманова від 13 червня: „Щодо друкування моєї дисертації, я ще нічого не знаю. Чи вдасться видрукувати її де-небудь по-німецьки, я сумніваюся; Ягич у свій „Archiv” її не візьме, для сього вона замало філологічна. Я хотів було друкувати першу главу в „Зап[исках] Тов. Шевч.” по-руськи. Коли хочете, могу

вислати Вам по екзамені цілу рукопись до перегляду, а якби годилась для „Сборника”, то я радніший”.

Праця таки була опублікована у Записках НТШ у 1895-1897 роках. Окремою книжкою вийшла 1897 року.

12 червня, як писав М. Драгоманову, був на вечорі товариства чеських студентів, на „котрім були делегати всіх слов[’янських] акад[емічних] товариств. Проводив Масарик. Були й Щерб[атський] і москвич Север’янов з Рум[янцевського] муз[ею]. Пізнався з чеським поетом Махаром, котрий запросив мене, щоб я бував у нього”.

Томаш Масарик (1850-1937) у 1882-1914 роках був професором Празького університету, а відтак президентом Чеської республіки, який прихистив у себе українську еміграцію і дав можливість працювати цілому ряду українських інституцій та учбовим закладам.

Сергій Миколайович Север’янов (1842-1918) — російський учений, знавець слов’янських мов, співробітник Румянцевського музею, який пізніше став бібліотекою ім. Леніна.

Йозеф Сватоплук Махар (1864-1942) — чеський поет. Іван Франко переклав його поезії „Гусева мати”, „Оріанда” та цикл віршів „Літом через Галичину” з книги „Vylet na Krum”, виданої 1900 року та подарованої поетові автором із дарчим написом чеською мовою: „Іванові Франкові, поету та революціонеру, з дружнім поздоровленням. Махар, у Празі 30.07.1900 року”. Творчості Й. Махара Франко присвятив статтю „З нової чеської літератури, „Magdalena”, napsal J. S. Machar, v Prahe, 1894”, друковану в кн. 5 „Життя і слова” за 1895 рік, та статтю „Сорокові роковини вродин Й. С. Махара”, яка побачила світ у третій книзі Літературно-наукового вісника (ЛНВ) за 1904 рік. Чимало уваги приділив письменник творчості Й. Махара і в статті „Інтернаціоналізм і націоналізм в сучасних літературах” (ЛНВ, 1898 р.).

У Ольги свої проблеми. „У нас ще й досі нема грибів, — пише йому 18 червня (Там само, с. 139-142). — Ягід теж мало, усього на всего зібралам діточкам дві жменьки, а риба за цією водою підійшла догори, нині Онуфер зловив два щупаки невеликих. Дітоньки бавляться, усі здорові, тільки ножки порозбухали від болота і не можуть добрати бутіків, то й ходять босенькі. Тараска вже другий раз пчола вкусила, як збирали рій, а ми стояли на стежці і дивились. А Тараско обертаєся до мене і каже: „Що це, мама, так бринить, як пчола?” Сполошилось, оглядаєся, а тут уже пчола у рученьку укусила. Уже третій раз дістав він: раз — від гави, а два — від пчоли. А хлопчина собі нічого з того не робить. У Ганусі зубки ніяк не виріжуться, нудить страшенно, цілий день на руках, а тут ще й пипку загубила перед тижнем, як ми її і відлучили. Я зовсім

здорова і ще раз малам клопіт з зубами, та зробився флюс, і пройшло. Ну а як же твоє здоров'є? Дуже мене втішило, що ти подав термін бодай на середину Липця, все якось легче. Писала до Саші, щоби мені білети застрахували, та й нема ніякої відомості, не знаю, що то може значити. Чи вони так нагнівалися, чи мій лист де згинув? Михайло уже ставить хату, вчора були закладини, були усі горяне, було все очень трогательно. Михайло розчувствовався, випито щось зі п'ять квартал горілки. Єму бракує тільки 20 зл., щоби купити соломи, я сказала, що аж ти прийдеш, а тоді даш. Він і тим дуже втішився. У нас стала пригода: Гринь Марк, що женився у селі, посварився з Петром Франковим і вночі із-за плота напав на него і утяв єму голову сокирою так, що Петро ледве дихав. А Гринь сам не признався до того, казав, що Петро з Франком напав на його хату, повибивав вікна, горшки, пліт зломали і зробили цілу руйнацію у него. Словом, була комісія, лікар (Антоневич), жандарми. Два дні Гриньо ховався в житях, а потому завезли його до Самбора, а Петро такий, ще дихає”.

Петро Франко таки помре, і Гринь Гаврилик після смерті дружини оженився з його вдовою і приведе її з дочкою до своєї хати, і з того часу почнуться між всіма Франками сварки і бійки, які закінчаться 1902-1903 року судом і продажем хати...

20 червня 1893 року Іван Франко повідомляє дружину, а відтак М. Драгоманова, що склав „перше ригорозум” (один з екзаменів кандидатського мінімуму). „Сьогодні, 20/VI, здав я перше своє ригорозум (славістику і латину) і здав, Бог його знає яким способом, з відзначенням. Самий комічний був екзамен з латини, для котрої я посвятив не сповна півдня науки. Так я і вмів! Підкусила мене біда сказати професору, що я читав дещо з отців церкви, от він і давай питати мене про Мінуція Фелікса і Тертуліана, далі про різниці між „срібною латиною” а ццеронською — речі, про котрі я зроду й не чував. Не мудро пішов і переклад одної глави Лівія. Зате про богомолів і про апокрифи, про наш братства, про Вацлава Потоцького і Гуса знав я добре; трохи слабше язикову партію: різниця між староруським а церковнослов[янським] і різниці між вел[ико]русь[ким], мал[о]русь[ким] і білор[уським]. Ну, та Богу дякувати, що й так пішло. Через тиждень (28) я сідаю до другого, філософічного ригорозум, а к кінцю сього місяця надіюсь діждати промоції і виїхати до Галичини. Жаль дуже, що не буду міг діждатися Вас у Відні, та ждати мені тут ще місяць неможливо, вже хоч би для того, що фонди мої вичерпані і ні за що буде жити.

Що його далі робити з собою, я й не пригадаю. Страшенно не хочеться йти опять до „Kurjera”, в котрім тепер узяв верх один жидок,

да так, що він у нього й своє гешефтарське жидівство, так що огидливо й писати там. Схотілось би мені сконцентруватися трохи бодай на белетристиці. Ягич радить габілітуватися у Львові на доцентуру слов'янських літератур, та я боюсь, що часу потрачу на роботу, а до доцентури мене не допустять, та й доцентура також хліба не дасть. От якби знайти чоловіка, котрий би хотів експлуатувати мій белетристичний талант, щоб мати запевнених річно хоч 1000 гульд[енів] доходу, то я на все інше махнув би рукою, знаючи, що учений з мене не буде”.

Від'їзд Іван Франка з Відня співпав ще з однією подією, яка наробила багато галасу і викликала ревізію серед української молоді у Відні, тяганину по судах, арешт восьми студентів із товариства „Буковина”, а також заборону діяльності цього товариства і студентського товариства „Січ”. Причиною тому була демонстрація членів тих товариств проти політики митрополита Сильвестра Сембратовича (1836-1898), якого 8 червня на віденському вокзалі студенти закидали яйцями під викрики „Геть!” Зовні демонстрація вилася у форму протесту проти активної латинізації греко-католицької церкви, яка була результатом „нової ери” та „взаємопраці” і „вирозуміння” з поляками, тобто була яскравим протестом проти угодовства і політики „нової ери”, в якому взяли участь українські студенти як народовської, так і москвофільської організації. Виступ студентів широко висвітлювався в пресі, зокрема в редакційній статті „Народу” під назвою „Церков і радикали” (№ 12-13) та в газеті „Діло” від 28.05/9.06. Іван Франко теж відгукнувся на ці події аналітичною статтею „З поводу розв'язання тов. „Січи” і „Буковини” у Відні”, яка була надрукована в № 15 „Народу” від 1 серпня 1893 року. Ця стаття в 50-томне видання не була включена.

Про демонстрацію Іван Франко писав 20 червня М. Драгоманову так: „Маніфест „москаликів” сконфіскований, січовики свій зладили, та й не публікували, не знаю навіть, чи написав хто з них до „Народу” про сю справу. Я абсолютно не мав часу. Справа наробила тут колоту: у „Січі”, у „Буковині” і в кільканадцяти людей були ревізії, навіть у Цу-рата, що живе зі мною; при тій вірній оказії запросили й мене в поліцію для переслухання. Тут чутка загальна, що два народовці — молоді — доносили поліції імена демонстрантів; кілька в тім правди — не знаю”.

Ольга переповнена радістю за Івана Франка. „Дуже мене і нас всієї втішила відомість, — писала вона 25 червня 1893 року (Там само, с. 131-134), — що ти незадовго приїдеш, а мене особисто відомість, що ти зробив екзамен, я вже зовсім приходила в отчаяне, що Ягич не читає твою роботу, а видно, що ти мені не все правду писав, а сюрприз вийшов зовсім несподіваний, що не дало мені заснути цілісеньку ніч. Цікавам

тепер дуже, як ти поступиш далі. Поговори з Ягичем, може б він тебе представив як доцента Львівського університету або й Чернівецького. А за наші гроші можна було б купити яку хатинку, щоб не платити помешкань, тай жили бисьмо разом”.

У Нагуєвичах — як у пеклі. „Межи господарями раз у раз приходять до колотнечі, — повідомляє Ольга, — тепер мало не побились за улій, і єдні другим грозять, що будуть ділитись. Та тільки, здаєся, обоє непевні, кому твоя часть дістанєся. Бабуня казала Зосі, що свою часть ти подарував дідуньові за те, що він тебе виховав і сам, чи сльоти, чи що, носив тобі їджене до Дрогобича. Ну, та Бог із ними. Я тобі ще раз гратулюю від усього серця і бажаю якнайліпше скінчити, а ми тобі варєніца зваримо. Надіймось, що к Івану Святому ти вже будеш у нас. Во всяком случае, в четвер напиши, коли ти виїдеш напевно і що то за штука промоція. У нас роблять коло бульбів і Юльця (сестра Франка — авт.) лежить слаба.

Наші дітоньки здорові, Гануся дістала зубки два з долини. Чекаю на тебе, щоб поїхати з нею до міста і прицепити віспу, бо то небезпечно чекати аж до другої весни, та ще й з дівчиною”.

28 червня Іван Франко повідомив Ольгу, що здав екзамен із філософії з відзнакою. „Приходиться, — повідомляв він її, — тепер зачекати тільки на промоцію, т. є. торжественний акт, на котрім об'являють публічно уділення такому-то степені доктора, після чого вручають і диплом, на котрий однако ж я не буду чекати і котрий кажу собі прислати на місце. А тепер подаю тобі рахунок усеї тої паради: за прочитання дисертації такса 20 г[ульденів], а стемплі і інші формальності 5 г. За перше ригорозум 60 г., друге 20, [з]а промоцію 61, та й ще слугам, педелям і т. ін. прийдеться дати з 10 — виходить разом 176 г. Проїв я за ті два місяці около 90 г., за хату і прання, світло і т. ін. заплатив 16, за убрання 31, тобі вислав 15, за дорогу з Нагуєвич до Відня заплатив ок[оло] 15 і на книжки видав також около 15 г. Разом, як бачиш, потратив я 343 г. Зі Львова я взяв щось 68, а опісля Вислоух прислав мені ще 300. Так що у мене лишилося ще в кишені 25 г., а крім того, маю у Вислоуха щось з 10 за писання. З тих 25 дещо ще прийдеться видати на дорогу, решту привезу”.

У Львові буде в неділю. „Коли приїду до Нагуєвич, — писав дружині у тому ж листі, — не можу напевно знати: може, у вівторок, а може, аж у середу: се залежить від того, які у Львові будуть справи до полагодження. В усякім разі, якби тобі що треба, то напиши мені слідуочий лист до Львова, до редакції „Kurjera” (Chorążczyzny). До Відня вже не пиши. У Ягича буду, мабуть, завтра, хоч справа з доцен-

турою не представляється зовсім так, яки ти думаєш. Ягич не має тут ніякого права представляти мене куди-небудь: право таке має тільки сенат того університету, де я хотів би читати лекції, а тільки коли сенат згодиться і подасть міністрові до затвердження, міністр може запитати Ягича о його думку, а тоді, звісно, Ягич буде за мною. Але коли львівські професори мене відкинуть, то справа не дійде до міністра. Так було з одним учеником Ягича, котрий старався до Чернівцець і котрого там не допустив Стоцький. Ну, та стрібувати все можна. Впрочім, про се поговоримо”.

1 липня 1893 року газета „Діло” (№ 136) повідомляє своїх читачів про надання Іванові Франкові ступеня доктора філософії. Він переміг...

„П. Іван Франко, родом з Нагуєвич, — подавала газета, ніби й без того не було відомо, звідки він походить, — член товариства „Січ”, звісний руський літератор і журналіст, осягнув в університеті віденським степінь і титул доктора філософії. П. Франко докторизувався із слов'янської філології, слов'янських літератур (проф. Ягич) і історії слов'ян (проф. Їречек), яко головних предметів, а латини і греки яко побічних. Оба рігороза, а так само працю докторську, зложив кандидат з загальним відзначенням. Рівно ж цілу гімназію перейшов з відзначаючим поступом, а коли би не минувшість політична, то міг би був відбути промоцію *sub auspiciis imperatoris* (під наглядом імператора — лат.)”.

Іван Франко приїздить до Львова в неділю 4 липня 1893 року. Жити нема де. Дні за днями минають у пошуках помешкання. Ольга у відчаї. „Мені дуже жалко тебе, — пише вона йому 1 серпня 1893 року, — що ти мусиш бігати за тими помешканнями. Щодо Костелювки, то ось які мої уваги. Перше — що дуже дорого, друге — далеченько, третє — завелике. Прийдеся багато купувати опалу, а ти півдня в Кур'єрі, а по третє — зимові місяці пройдуть, а я б знов хотіла хлопців везти де на село на свіже молоко. А платити за помешкане так дорого. Положим то, що такого помешкання за такі гроші не знайдеш ближче, але нащо таке помешкане велике? Впрочім, не хочу тобі голову закручувати, а найбільше мене непокоїть великий гріш, аж 32 зл., тим більше, нема потреби платити, а 26-27-24 — так с'як. Хіба би ми віднаймили у себе єден покій, якому... А до того вілла яко гарне помешкане може бути дуже невигідне, зимне. У нас тут холода, без тебе в зимі дуже скучно. Діти все питають, коли ти прийдеш? Я гадаю, що ти не розпакувай сам книжок, ми тобі поможемо, тим більше, що я чуюся зовсім ліпше і маю надію... Цікавам дуже, як зробиш з помешканем, на всякий случай раджу задатку не давати високого, поки напевне не рішиш. Ми навіть могли би зачекати і до 15, если би яке-небудь помешкане віддавалось від

15. Якби два великих помешкання і з двома входами. Зрештою, я саму Костелювку не представляю собі добре: ні де йдеся, куди йдеся”.

А де подіти бузька? Діти впіймали його і принесли до хати. Мав перебите крило: „Бузько походжає, кров єму пускаєся із крила. Митрові далам 20 кр., і він хапне рибки для него, коли не возит збіже. Що ми з ним будем робити? Зося предлагає його струти. Як же ти ся маєш, мій голуб, де сидиш? Де обідаєш? Чи маєш листи від кого? Напиши нам, коли прийдеш за нами? На другий тиждень Зося пере. Тільки, може б, ти хотів ще піти в гори за бундзом, то пригласай Каспровича, бо разом і йдїть, бо я би тебе самого не пустила. Ну, бувай здоров, мій любий соколику, до скорого побачення. Синочки тебе цілують. Дуже тішуться, що у Львові будуть їсти виноград. Може будеш у парку Стрийському — спитай чи не потрібно їм бузько з поламаним крилом” (ІЛ, ф. 3, № 1609, с. 144-151).

Ні Ольга Франко, яка тривожиться, де буде жити у Львові, і не знає, що робити з пораним бузьком, якому Митро, сусід з Війтової гори, ловить рибу в потоці, а діти — жаб, ні Іван Франко, який не знає, де заробити, щоб прокормити сім'ю, не здогадувалися про те, що за ними обома пильно наглядає поліція. 19 липня/2 серпня департамент Міністерства внутрішніх справ у Петербурзі „виходить з пропозицією” до відповідального за ці справи К. А. Губастова зв'язатися з австрійською владою для притягнення до відповідальності І. Франка та його дружини за нелегальне перевезення революційної літератури до Росії (журнал „Культура”, № 10, 1926 р., с. 334-335). „Милостивый государь Константин Аркадьевич! — писалось у цій пропозиції. — В Департамент полиции неоднократно поступали указания, что проживающая в г. Львове (ul. Zyblikiewicza, 10) Ольга Федоровна Франко, жена известного галицийского социалиста Ив. Франко, рожденная Хоружинская, специально занимается отправкой в Россию контрабандным путем нелегальных изданий. Означенные указания вполне подтвердились, и в минувшем апреле в Варшаве и Харькове задержаны два транспорта отправленных туда Франко заграничных революционных изданий. Вместе с тем были получены сведения, что Франко и его ближайший пособник по водворению в Россию политической контрабанды студент Львовского политехникума Толочко находятся в пределах империи, ввиду чего сделано было распоряжение о тщательном их розыске и задержании.

Ныне, однако, установлено, что упомянутый находится во Львове и сотрудничает в местном журнале „Życie” („Жизнь”), подстрекающим польскую молодежь к организации в царстве Польском беспо-

рядков, а Ольга Франко временно проживает в нескольких милях от Львова, в г. Гродно, где именно и печатается большинство польских социально-революционных изданий, распространяемых в России.

Принимая во внимание, что личность галицийского революционера Ив. Франко хорошо известна австро-венгерскому правительству и что революционная деятельность жены его и Толочко направляется несомненно во вред обоим государствам, я имею честь покорнейше просить ваше превосходительство о содержании сего сообщения довести до сведения подлежащих властей и переговорить о возможности принятия соответствующих против супругов Франко и Толочко мер и привлечении их к ответственности. При благоприятном разрешении этого вопроса весьма было бы желательно достигнуть негласного предъявления вам вещественных доказательств, которые будут отобраны при обыске, для снятия копий с адресов переписки и прочих предметов, заслуживающих внимания.

В ожидании ответа вашего превосходительства покорнейше прошу вас, милостивый государь, принять уверение в совершенном почтении и преданности".

„Życie” („Життя”) — суспільно-політичний журнал радикального напрямку, який справді виходив у Львові у 1893-1894 роках, але з ним Іван Франко не співпрацював і не друкував у ньому своїх творів; Ольга Франко „временно” проживала в Нагуєвичах, що „в нескольких милях от Львова”, а не в Гродно. Фактом є тільки те, що обоє активно займалися переправкою літератури за кордон, і про це йдеться в їхніх листах із того часу. Ольга жаліється в них, що втомилася шити мішки...

Крім цих, є ще інші клопоти.

Жуонал „Народ” під редакцією М. Павлика перестає бути і популярним, і цікавим. Кількість передплатників мізерна. Бракує коштів. Виручить Микола Васильович Ковалевський (1841-1897). Його в листуванні Іван Франко та Михайло Павлик називають псевдонімом „Прихильний”. 18-19 липня 1893 року Франко разом із ним їздив у Коломию вирішувати долю журналу. 30 липня Франко був вимушений їхати в Коломию ще раз. Цього разу з приводу створення угруповання „Народна воля”, близького до радикальної партії. „Народна воля” мала надати радикальній партії всенародного характеру. Про це говорилося у статті „Новий зворот в українським радикальним руху”, надрукованої у № 16 „Народу” від 15 серпня 1893 року.

Проти назви „Народна воля” категорично виступив М. Драгоманов. „Позвольте й мені прилучити свій голос до Даниловичевого, — перечив Іван Франко М. Драгоманову в листі від 2 серпня, писаному з

Коломиї, — в справі „Нар[одної] волі”. Термін, може, й нещасний, не перечу, та все-таки гріх не такий смертельний, як Ви собі уявляєте, бо „воля” у нас зовсім не те значить, що у москалів. Жаль, що Arb[eiterge]ber, буди при зав’язанні комітету, не звернув увагу на невідповідність назви: тоді ще можна було її змінити, а тепер, коли вона враз зі статутами затверджена намісництвом, сього не можна без ухвали нових загальних зборів. А як перевести таку ухвалу через загальні збори, чим її мотивувати нашим селянам, котрим назва подобалася, а котрі про рос[ійську] „Нар. волю”, про якобінізм і диктатуру більшості нічого не второпують? Я маю надію, що розваживши се, Ви перестанете брати річ надто трагічно і робити з неї квестію кабінетову”.

Перші збори „Народної волі” відбулися 30 липня. На них виступив Іван Франко (його промова була опублікована в „Хліборобі” від 1 серпня та в „Ділі” від 19/31 липня).

„Перші збори „Народної волі” — радикального політичного товариства — відбулися в Коломиї, як було заповіджено, 30 липня с. р. і заповілися дуже красно. Селян було до 300 і майже всі зараз записалися в члени товариства, — повідомляв „Хлібороб”. — Збори отворив тимчасовий голова товариства д-р С. Данилович, розказуючи, які то партії панували і панують в Австрії, особливо в Галичині, на чім стояли й стоять давніші руські партії: москвофільська і народовська, а на чім стала партія радикальна, котра оперлася на селян і старається їх зробити просвіченими людьми і горожанами, рівними в правах панам і багатирям. Для того й основано „Народну волю”, то значить „Народну свободу”, — товариство, котре має йти до того, аби у нас була повна політична воля і аби народ сам орудував своїми справами.

Після того один з секретарів, Кърило Трильовський, відчитав і пояснив статут „Народної волі”, ударяючи особливо на те, що радикальна партія прилучається до того руху, що йде по цілім світі за добро й просвіту робочих людей.

До виділу „Народної волі” вибрано: д-ра С. Даниловича, д-ра Івана Франка з Львова, Іларіона Герасимовича, Кирила Трильовського, Михайла Павлика, Івана Сандуляка з Карлова, Івана Дорундяка з Кайданець, Василя Киданецького з Печеніжина і Івана Фокшея з Москалівки. Головою товариства одноголосно вибрано д-ра Івана Франка”.

Промова Івана Франка була своєрідною політичною сповіддю, яку він виголосив тільки раз і більше ніколи не повторював. „Наперед дякую вам, браття, — говорив Іван Франко, — за честь, котру сте зробили мені тим, щосте мене вибрали на голову „Народної волі”. Ідучи сюди на збори з мого рідного села Нагуєвич у Дрогобицькім повіті, я й не думав,

що таке станеться, що мене виберуть на голову політичного товариства — до чого я мало спосібний, бо я книжковий чоловік, чоловік пера. Але я буду по совісті і по моїм силам служити товариству.

Позвольте, що замість політичної промови, я займу вас трохи початком нашого руху. Літ тому 20 два нас, я і Михайло Павлик, першими ступилисьмо на дорогу, котра довела до нинішнього руху між селянами. А знаєте, що з нами сталося? Нас стали страшенно переслідувати. Руська інтелігенція відцуралася нас, найближчі наші приятелі відвернулися від нас, встидалися нас, боялися з нами говорити на дорозі. (Голоси селян: „Сумно!“). І за що? — питаєте. За те, що у нас було хлопське сумління, що ми, перейшовши самі тяжку школу бідноти, не забулисьмо на наших братів-селян і в найвищій школі, на університеті, промовили за ними. Тяжко добре, як ми раз з Павликом, ще в самім початку нашого руху, поїхали були в одно село в горах, аби відітхнути, і як Павлик цілими днями ходив по хатах та вивідував за кривди селян. І кілька разів потому мені лучилося бути в тім селі, селяни все, бувало, питають мене за Павлика: „А що діє тот пан, що розпитує за хлопську біду?“ Від того часу минуло вже 20 літ. І 20 літ ми оба з Павликом „розпитували за хлопську біду“, терпіли, боролися. Зараз нам здавалося, що та хлопська біда така мала і безсильна, що вистарчить нашої доброї волі, аби її здушити; але чим більше ми пізнавали тоту біду, тим більше ми переконувалися, яка вона велика, яка страшенна, як широко і глибоко запустила вона коріння. І нині, коли ми вже досить добре знаємо і саму ту біду, і способи, як її поборювати, — ми переконуємося, що тота біда дужча, ніж коли-небудь нам здавалося. Яку ж колию ми переходили?

Ми на університеті належали до москвофільського товариства „Академический кружок“. Але в тім тобярстві не було й мови за то, аби належати до Росії; ми вивідували хлопську біду і з російських книжок; далі ми стали на тім, що гріх поганий й калічити свою хлопську мову, а треба писати нею, як то робили народовці. Але тут ми дійшли до того, що то ще не все: що не досить того, як писати, але що писати такого, аби було корисно для нашого народу. І ми стали соціалістами. Нас манила спільність людей, громад, країв. Тих думок ми й нині не відрікаємося, бо соціалізм перший дав нам міцні основи для нашого народолюбства. Але незабаром ми пізнали ще одну річ — що до соціалізму треба величезної переміни і що як би до того часу нічого не робити, то би треба хіба чекати на спасеніє з неба. І ми з часом стали радикалами. Ми зійшли з висоти усіх людей, а займалися тим, що виділи перед собою — ми стали хапати там, де болить. І все то ми робили не з самолюбства, не для зиску, ані для почестей, але з широкого переконання і з охоти служити нашому

народові. За весь той час нас, мов огнем, проймала одна гадка: що робити з хлопською бідною? От яка була наша дорога, наша минувшість.

Були проби звести нас з тої дороги. Одні казали нам: „Що ви таке будете на хлопах? Хлопи темні, не порозуміють вас, не підуть з вами. Потягнуть вас узад, зрадять вас. Хлопів треба лишити так, як є, най пропадають, най стають жебраками (Голоси: „Сумно! Сумно!“). Ми не послухали того голосу. Ми мали й маємо хлопа за чоловіка і віримо, що його можна просвітити і зробити горожанином, рівним хоть би й панові. Були й інші покуси. Нам казали: „Покиньте ви дбати за хлопа — будете мати ласку у панів, будете багатими пананами“. Ми й того голосу не послухали, а постановили собі не стояти о нічию ласку, а жити з праці рук своїх — з того, що собі заробимо пером. І так, не кланявшися нікому, ми дожили вже до половини людського віку і думаємо, що будемо жити й далі.

Нам ще закидували, що ми космополіти, що значить не русини, що ми не тримаємося своєї, ані ніякої іншої народності. Але ж уся наша праця показує, що ми тримаємося своєї народності, бо ж пишемо своєю мовою і для свого народу. Правда, ми віримо в загальнолюдську правду, в спільну людську освіту і інші здобутки всіх людей; ми беремо добре, де його знайдемо. І в такім розумінні ми космополіти. Мені особисто робили ще закид, і то навіть русини (в „Ділі“), що мої руські кості поросли польським м'ясом. А то тому, що я мусив пристати до редакції польської газети „Kurjer Lwowski“. Але я по совісті скажу, що я й там служив і служу тій самій хлопській справі і можу сказати, що не одно я через ту газету вже перевів. Навіть наші селяни можуть посвідчити, що за мене в „Kurjerze Lwowskim“ виведені були на світ такі кривди, котрих не хотіли містити руські газети у Львові. Так, отже, і тут совість моя чиста, і я буду всіма силами старатися служити „Народній волі“. Мені доля нашого народу представляється так: бідна дитина заблудилася ввечір у полі і плаче і не знає, куди йти і що діяти. Тота дитина — то наші селяни. А ми, радикали, кажемо вам: „Не плачте, не бійтеся, ходіть за нами, ми вам покажемо дорогу! Борімося і будемо видіти, хто переможе!“ (Гучне „Славно!“).

Заступником голови „Народної волі“ було обрано С. Даниловича, секретарем — Іл. Герасимовича, касиром — М. Павлика...

Міністерство внутрішніх справ у Петербурзі досить оперативно зв'язалося з російським генеральним консульством у Відні з проханням, щоб воно дало інформацію про участь Франків у контрабанді нелегальної літератури в Росію. 9 серпня 1893 року президія намісництва у Львові випустила обіжник адміністративним та поліцейським органам із даного питання.

„Згідно з повідомленням, — писалося у ньому (ДАЛО, ф. 350, оп. 1, спр. 25-2, арк. 5), — переданим царським російським генеральним консульством у Відні ц. к. Міністерству закордонних справ, департамент поліції в Петербурзі отримав інформацію з достовірного джерела, що Ольга Франко, народжена Хоружинська, дружина соціаліста Івана Франка з Галичини, займається контрабандою до Росії революційної за змістом літератури, яка видається за кордоном.

У квітні ц. р. перехоплено у Варшаві і Харкові два пакунки видань вищезгаданого роду, які вона висилала.

У цій діяльності Ольгу Франко активно підтримує нібито якийсь Толочко (Толочко), співробітник журналу „Życie”, який, крім цього, захоплює польську молодь також іншими шляхами до участі в політичному перевороті.

Ольга Франко і Толочко перебувають ніби тепер у Гродні, де виходять польські революційні публікації.

Враховуючи те, що розкладницька діяльність подружжя Івана і Ольги Франків а також Толочка могла б частково відбиватися також на інтересах Австро-Угорської імперії, наказую панові ц. к. директорові, щоб по можливості якнайшвидше, не пізніше кінця цього місяця, повідомили мене, що ви спостерігали досі про діяльність перелічених осіб у вищезгаданому напрямку”.

Реакція дирекції поліції була моментальною. Ще б! Адже за Франками постійно вівся нагляд. 22 серпня дирекція поліції звітувала перед намісництвом (ЦДІА України, м. Львів, ф. 146, оп. 4, спр. 7653, с. 137-140): „Висока президіє! Виконуючи ваше доручення № 8518/президія від 9 ц. м., не буду описувати досьогочасної діяльності і біографії Івана Франка, тому що ці подробиці докладно відомі високій президії з різних звітів, в яких про це говорилося. Однак мушу зазначити, що в останній час наступив переломний момент у політичних переконаннях Франка. Франко, який протягом довгих років відкрито визнавав і пропагував соціалістичні ідеї, вже декілька років якнібито змінив свої переконання на дещо менш яскраві.

Вступив до редакції „Kurjera Lwowskiego”, газети, співробітники якої мають найбільш різноманітні переконання, мають значну свободу вміщувати статті. І. Франко заснував Українську радикальну партію, а недавно, на перших зборах політичного товариства „Народна воля” в Коломиї, відкрито відмовився від соціалістичних ідей, вважаючи, що вони не своєчасні, і заявив, що він є національно-українським радикалом.

Зв'язки Франка з „Kurjerem Lwowskim”, в редакції якого об'єднуються поляки, українці і євреї, якщо лише вони є радикальних переко-

нань, і на сторінках якого знаходить місце все, що пахне радикалізмом будь-якого напрямку, незважаючи на те, чи воно взаємно погоджується, переконливо доводять, що діяльність Франкова не обмежується українськими радикальними елементами, але що він готовий з таким самим завзяттям агітувати ентузіастів польського табору. Відповідь, яку він дав на обвинувачення, що робилися в зв'язку з співробітництвом у польській газеті, також обґрунтовує можливість такого припущення.

У зв'язку з такими поглядами Франка, не можу заперечувати правдоподібності конфіденціальних відомостей російського уряду про ведення Франком агітації серед молоді в Росії і про контрабанду революційних видань. Люди, з якими Франко зустрічається в редакції „Kurjera Lwowskiego”, мабуть, не заперечували б проти того, щоб активно підтримувати його в цих заходах. Процес Болеслава Вислоуха та товаришів довів, що зв'язки цих осіб з Росією фактично існують.

Крім доказів з цього процесу, пізніше не знайдено більше нічого. Тепер також немає жодних відомостей, які б дозволили рішуче підтвердити агітацію Франка, а деталі, які в цій справі наводить російський уряд, частково неправдиві, частково недостатні. Отже, жінка Франка Ольга, яка, можливо, поділяє погляди чоловіка, не дала, однак, досі причини для підозріння в тому, що їх активно підтримує. Крім присутності на вічі жінок 1892 р. (на яке прибуло багато жінок лише з цікавості), не брала більше участі в суспільному житті і не виступала відкрито в жодних політичних маніфестаціях.

Походить вона з Росії, має там рідню, однак виїжджає рідко, щоб її відвідати. Останній раз одержала для цього паспорт № 9024 5 квітня ц. р., дійсний протягом року.

Тепер живе в родині чоловіка в Нагуєвичах, Дрогобицького повіту, а Франко віднедавна перебуває у Відні.

Толочко, без сумніву, ідентичний з Костянтином Толочком, студентом політехніки, російським підданим, який перебуває в Львові з паспортом, виданим московським губернатором від 8 серпня 1891 р., завізованим 24 серпня 1891 р. № 806. Толочко брав участь 6 грудня 1891 р. у зборах соціалістичної молоді, які були розпущені. Не вдалося дізнатися, чи він підтримує зв'язки з редакцією національно-радикальної (може, навіть соціалістичної) газети „Życie”. Його стосується лише розпорядження № 2549/президія від 16 березня 1892 р. і наш звіт № 411/президія від 6 квітня 1892 р. Нарешті, до мене не дійшло жодної поганої чутки про Толочка. Він відомий як гарячий польський патріот. Канікули проводить постійно у Львові. Я не помітив зв'язків між Толочком, Іваном і Ольгою Франками. Просто неможливо, щоб Ольга

Франко і Толочко перебували в Гродні. Однак не виключено, що вони брали участь у контрабанді до Росії видань, які там називають революційними. Останнім часом у Львові появилася ряд публікацій під назвою „Z dzisiejszej doby” („З сьогоднішньої доби”), публікацій, що не порушують діючих законів. Темою їх, однак, є умови життя поляків під російським скіпетром, які показано дуже різко і яскраво. Вони, мабуть, призначені для контрабанди. Час від часу, можливо, з'являються і такі публікації, які потрапляють в Росію нелегальним шляхом. Це саме можна сказати про різну періодичну літературу, наприклад, „Przegląd Emigracyjny” і радикальний „Народ”.

У цьому напрямку відомості російського уряду правдиві, однак ця діяльність, на мою думку, не може мати такого значення для інтересів Австро-Угорської монархії, як для Росії.

Ця діяльність давно відома і за нею стежать, але досі взагалі вона не переходила меж юридично дозволеного законом в країні”.

Не залишився байдужим до розпоряджень намісництва і Краків. 31 серпня 1893 року директор поліції в Кракові цісарсько-королівський радник Короткевич звітував (Там само, спр. 7623, с. 143-145): „Згідно з вашим розпорядженням № 8518/президія від 9 ц. м., маю честь повідомити, що Іван Франко, який недавно одержав у Віденському університеті ступінь доктора філософії, ще під час навчання в університеті займався соціалістичною пропагандою. В 1877 р. був арештований у Лолині в священика Рошкевича, і судовим вироком Львівського крайового карного суду № 144441 від 21 січня 1878 р. засуджено його, згідно з § 285, 287 „б” карного кодексу і § 23 закону про пресу, на 6 тижнів суворого ув'язнення і 5 золотих ринських штрафу. Тоді виявився його зв'язок з Драгомановим — він розповсюджував його брошуру під заголовком „Балади”. В 1883 році виїхав до Росії, нібито для збору матеріалів для написання історії Червоної Русі. У 1889 році був замішаний у відомій справі Сергія Дегена і товаришів та підозрювався у злочині за § 65 „ц”. Тоді був арештований, але слідство проти нього остаточно було припинене. В зв'язку з цією справою виявилися такі подробиці про діяльність, спрямовану на відірвання України від Росії.

Не підлягає сумніву, що він був у близьких зв'язках з польськими соціалістами і відомі також його стосунки з Болеславом Вислоухом.

У 1886 р. брав участь в його соціалістичному виданні „Przegląd Społeczny” і працює з ним в „Kurjerze Lwowskim”.

З Києвом він має родинні зв'язки, бо відтіля походить його дружина Ольга, яка у згаданому процесі в 1889 р. разом з Дегеном і товаришами також підозрювалася в злочині за § 65 „ц” карного кодексу.

У листопаді 1889 р. загальні збори товариства „Січ” у Відні обрали його почесним членом для відзначення його великих заслуг в українській літературі і цьому ж товаристві.

1890 р. він був головою Наукової читальні у Львові і скарбником Товариства прихильників освіти.

30 липня ц. р. його обрали головою політичного українського радикального товариства під назвою „Народна воля” в Коломиї.

У цьому році ми помітили сліди його зв'язків з партією польських шовіністів Польського королівства, а докладніше, з висланим за межі нашої монархії Ігнацом Домагальським, якого стосується звіт № 264/президія від 10 квітня ц. р.

Крім роботи в радикальному напрямку і дружніх відносин з польськими колами, підозрівали Франка в тому, що він отримував допомогу від Слов'янського добродійного товариства в Петербурзі.

Про діяльність подружжя Франків у нашому місті, а також про діяльність Толочка взагалі більше мені нічого не відомо”.

Після повернення з Відня Іван Франко не мав ні хвили спокою. Тільки 2 серпня вже з Коломиї міг написати лист М. Драгоманову: „Даруйте ласкаво, що не писав Вам з Відня. За розтряском і гризотами, та біганиною до промоції не встиг, а після промоції того ж дня мусив зараз же виїжджати з Відня, бо не було за що й дня одного довше прожити. У Львові пробув дня два, та також прийшлося бігати сюди та туди по різним ділам, а попавши на село між дітей, ліси та річки, я й думати перестав про все, що пахне книжкою, пером та чорнилом. Тільки дворазовий побут у Коломиї обертає мене на путь писательства, та й то тільки періодично”.

На збори в Коломию їхав із сестрою Юлією, яка заслабла після пологів. Завіз її до доктора Кобринського, а відтак залишив під опіку Михайла Павлика. „Кажіть їй, — писав з цього приводу М. Павлику 7 серпня, — щоб не безпокоїлася ані роботами, ані дитиною. По її від'їзді мама пару день були там, дитина привикла і бавиться добре. Сорочки пришлють їй нині або завтра. Гроші також будуть. Напишіть, як поступає її лічення”.

Не витримав перевантажень та хвилювань і організм Ольги. В тому ж листі Франко писав: „Вертаючи з Коломиї, застав я жінку в Дрогобичі і від неї дізнався о страшній новині, яка мене постигла: в моїй неприсутності вона дістала вибух крові і д-р Антоневиц рік, що се початок сухіт. Можете собі представити моє успособлення. Силуюся вправді потішати її й себе, але вона сама чує, що в моїх словах нема переконання. Антоневиц вправді потішає мене, що з таким можна ще довго жити,

але при ослабленні її організму я не маю великої надії. Будьте ласкаві, скажіть се док-рові Кобринському з такими ще обставинами: вона весь день була при кухні, розігрілася, потім казала вечором поодчиняти вікна й двері, щоб провітрити хату, а коли лягла, у неї бухнула кров чорна, спечена, потім капала ще з чверть години, всього витекло, як каже, з квартирка. Відтоді чує біль у грудях. Ант[оневич] радить спокій, много молока їсти і приписав якийсь жовтавий порошок що 3 години. Я ходив отсе в гори, щоб вишукати для неї місце, де би можна хоч на пару неділь ізолювати її від дітей і доставити їй досить молока, жентиці і свіжого повітря. Якби Кобр[инський] міг сказати дещо на підставі сього, то напишіть мені, та обережно, щоб вона, побачивши лист, не потривожилася. Я ходжу мов убитий і навіть не трібую думати о тім, що буде, коли вона справді ляже і стан її не поправиться”.

От тобі й радість, от тобі Відень і диплом доктора!

Лист до Павлика написав із Попелів, що в сусідстві з Ясеницею Сільною. В тому селі вчителював Михайло Воробець, який став прототипом Омеляна Ткача із п'єси „Учитель”, над котрою Франко почав працювати, мабуть, саме тоді, бо вже в листі від 6 грудня 1893 року пропонував її до постановки театру „Руської Бесіди” як „комедію в 4 актах з життя сільського вчителя”.

Дружина залишалася в Нагуєвичах до тих пір, поки Франко не знайшов нового помешкання. Десь у половині вересня сім'я переїхала на вулицю Глибоку в будинок № 7, який до наших днів не зберігся. Вулиця виходила просто до воріт Львівської політехніки, а район називався Байки. „Жінка моя, — писав 15 вересня 1893 року М. Павлику, який постійно підганяв Франка, щоб той брався до роботи в „Народі”, — трохи здоровіша. Сьогодні підемо до доктора Глюзинського, щоб сказав, що їй властиво є.

Будьте ласкаві запитати доктора Кобринського, скільки йому треба заплатити за лічення сестри. Я на днях буду в Нагуєвичах і видобуду гроші. Сестрі, мабуть, знов погіршало, та ми, виїжджаючи, не мали ніякої докладнішої відомості.

Нині ще зачну перекладати свій роман і за 1-2 дня вишлю Вам першу частину. Я думаю, що Ви зачніть його друкувати тепер, а з новим роком можна новим передплатникам для приманки давати видруковані вже аркушики. Вислоух уже скинувся друкування роману в „Kurjeri Lwowski”. Пошлю польський текст до „Ateneum'a”.

Я живу тепер на Байках (ул. Глибока, № 7), занімаємо 3 покої з кухнею і передпокоем на 1 поверсі, плата 30 г[ульденів]. Помешкання дуже гарне і здорове”.

М. Павлик зробив усе так, як просив його товариш: повість „Для домашнього огнища” переклав із польської мови на українську, першого піваркуша повісті було надруковано як додаток до „Народу”, а в № 23-24 було вміщено повідомлення, що „цілорічні передплатники на р. 1894 одержать як додаток повість Ів. Франка п. з. Для домашнього огнища. Довжників просимо вирівняти довг і заявляємо, що на рік не будемо нашої газети посилати даремно нікому”.

Польські видавництва збиралися друкувати, але не надрукували. Перша глава роману була вислана М. Павлику 23 вересня 1893 року.

Три дні перед тим Франка знайшов лист від А. Кримського, на який письменник відповів тут же: „У мене за сей рік, що ми не листувалися з собою, було всіяково. Сидів 6 місяців у Відні і зробив докторський екзамен, грошей масу потратив, получив премію за драму, написав роман, з котрим ось уже рік воююся, та ніде його друкувати не хочуть. Літо пробув на селі, та на лихо жінка моя занедужала: у неї лучився вибух крові, і хоч лікарі впевняють, що се нічого, катар легких, то я все-таки боюся, щоб не було що гірше”.

Далі пише, що зайнятий другим виданням збірки поезій „З вершин і низин”, та скаржить на те, що „у нас в партії рад[икалів] зайшли непорозуміння: групка молодших (Охримович, Ганкевич, Бачинський, Левицький і Будзиновський) хочуть зовсім відірватися і засновувати якийсь новий орган. Ми не могли тому запобігти, бо вони не дали нам матеріалу до дискусії”...

Суперечки виникали навколо національного питання.

Іван Франко на вимогу радикальної партії відпрацьовує „своє” в „Народі”. Знову та сама ситуація, що зі „Світом”. У кожному номері — твори Івана Франка. Правда, тепер його конкурентом став М. Драгоманов, якому не потрібно було ховатися за псевдонімом. У № 18 — Франкова стаття „Взаємність слов'янська в розумінні Яна Коллара і тепер”, у № 19-20 (15 жовтня 1893 року) — „З поля нашої науки”, звіт про окружне віче в Стрию, яке відбулося 29 вересня і на якому Іван Франко був присутній, „Іде коза до воза” — про доповнюючі вибори посла в Долині. В цьому ж номері було надруковане оголошення про те, що „з цим номером”, а відтак з кожним наступним у вигляді додатку буде розсилатися повість Ів. Франка „Для домашнього огнища”, а також повідомлення, що незабаром має вийти збірка поезій „З вершин і низин”, яка буде розповсюджуватися в книгарні Ставропільського інституту. Осібно вийдуть — повідомлялося — „Панські жарти”. У № 21 — продовження „Взаємності слов'янської в розумінні Яна Коллара і тепер”, продовження „З поля нашої науки”,

репліка „Пан Вахнянин серед сміття”. Пан Вахнянин обіцяв, що новоєрівці будуть панами в своїй хаті, а всяких радикалів він повимітає з тої хати, як сміття. № 21 „Народу”, який вийшов 1 грудня 1893 року, повідомив, що „тільки що” вийшли збірка „З вершин і низин” і поема „Панські жарти”. Останню можна придбати в помешканні автора поеми за адресою: „Львів, Байки, Глибока ул., 7”.

1 листопада 1893 року вибухнув черговий скандал. На цей раз він був пов'язаний із поширенням під час перепоховання Маркіяна Шашкевича з Новосілок Лімських у Львів роздрукованої заяви радикальної партії з приводу цієї події, де зокрема вказувалося: „Маркіян безсмертен тим, що він був на свій час революціонером-поступовцем у нашому народному життю, висуваючи на перший план простий руський нарід з его мовою й піснею, та видержуючи в ідеалах своєї молодості до смерти. Нехай же пам'ять про перенесене пороку Маркіянового у Львів нагадує те загалові Русинів, особливо львівських, а найперше нехай наслідники найбільших томителів безсмертного покійника і его товаришів — св. Юр, що очевидячки поправляє кривду заподіяну їм давним св. Юром — нехай той св. Юр перше чим братися за поминки за покійника, „уміє руки” від куренд против руських видань, що висувають на перший план той же наш простий нарід, з его людськими й горожанськими правами й інтересами, і нехай свято постановить більше не утискати руської передової думки.

Нехай світлий Маркіянів дух витає від нині над галицькою Руссю, проганяючи від нас усяких духів тьми, раболіпія і неволі”.

12 листопада І. Франко разом із редактором „Kurjera Lwowskiego” Г. Реваковичем був у Кракові на мазурському віче, звіт про який надрукував у № 22 „Народу” від 15 листопада. У цьому ж номері — і репліка Франка „А хто виграв” про програш на доповнюючих виборах до сейму А. Вахнянина. Його програш Франко розумів, як програш ідеології „нової ери”.

Останній номер „Народу” за 1893 рік продовжив публікацію статті, яка називалася то „Слов'янська взаємність”, то „Слов'янська взаємність в розумінні Коллара і тепер”, а також помістив „Політичний огляд” про різні актуальні проблеми.

У № 22 було оголошено, що з початком 1894 року раз у два місяці буде виходити вісник літератури, історії і фольклору „Жите і слово” під редакцією Івана Франка. „Жите і Слово”, — говорилося у рекламі, — містити буде твори белетристичні, повісти, вірші оригінальні і перекладані, праці по історії літератури та історії всесвітній і русько-українській, а також матеріали історичні (документи, листи, мемуари) і історико-літера-

турні (забутки нашого давнього письменства, недруковані твори новіших померших авторів), а в часті фольклорній зарівно сирі матеріали (пісні, казки, приповідки і т. і.), як також описи етнографічні і наукові розсліди над усною словесністю. Крім того кожна книжка містити буде хроніку літературну і наукову, критичні розбори нових книжок із бібліографією книжок та видавництв наукових. „Жите і Слово” коштуватиме в рік 5 гульд. для Австрії, 12 рублів для „Росії”. Адрес редакції: Львів, Глибока ул., 7”.

Про вихід журналу Франко писав М. Драгоманову 6 жовтня 1893 року, просячи у нього поради та допомоги: „Не знаю, що Ви скажете на сю звістку, котрою отсе хочу поділитися з Вами. Мені удалося найти тут чоловіка, котрий готов дати наклад на невеличкий журнальчик літературно-науковий, а спеціально фольклористичний. Я предложив йому ось який план, на котрий він згодився.

Журнал виходить раз на два місяці книжками по 10 аркушів, річно 60 арк[ушів] (ціна 5 гульд[енів]). Половину займає белетристика, оригінальна і переводна, і статті критичні та матеріали історико-літературні, другу — статті і матеріали фольклористичні. Розпорядок сеї другої часті я представляю собі так: 1 аркуш оригінальні чи перекладні статті по теорії фольклору або по спеціальних питаннях та темах, 1 аркуш казок та легенд, чи з уст люду, чи з старих рукописів, 1 аркуш пісень, повірок, звичаїв і т. ін., 1 аркуш приповідок (моя збірка) і 1 аркуш хроніки та бібліографії. В часті літературній я бажав би налягти головню на переклади творів людової та полутрадиціональної літератури інших народів. Надіюсь, що вже в першій книжці розпочнеться друк „Пісні про Роланда”, далі підуть сербські моралізуючі легенди та деякі пісні, пропущені Старицьким, а покровні з нашими або інтересні з інших поглядів, вибір російських билін і т. і. Та попри те я звертатиму увагу і на новіші літератури слов'янські і європейські.

Знаючи добре, що без Вашої помочі і поради таке видання не буде тим, чим би воно повинно бути, я осмілююся в першій лінії звернутися до Вас з просьбою о співробітництво в таким об'ємі і в такій формі, як Ви самі признаєте можливим. Для перших книжок мені була б потрібна праця загальна про теперішній [стан] і методи фольклору. Чи міркуєте, що стаття д. Шишманова в „Сборнику” відповіла би сій цілі? В таким разі я взявся б перекласти її. Важно би також було мені мати коротку а добру статтю про „Chanson de Roland”. Я знаю, крім коротких обрисів у підручниках історії літерат[ури], тільки статтю Буслаєва „Народная поэзия” та книжище Gautiér'a „Les épopées nation[ales]”, „Histoire litter[ature] de la France” у нас у Львові нема, а в Відні я не мав часу її

переглянути. Ви згадували про осуд Андрю Ланга про „Ch[anson] de R[oland]”; чи він написав про сю поему спеціальну статтю і де вона є?

Я хотів би просити в сотрудники також д. Вовка. З українців обернуся наразі до Вашої сестри і сестринниці (у них є інтересні матеріали з уст люду), далі до Кримського, Самійленка та Панька (у мене є його переклад першої глави Євг. Онегіна, хоч не зовсім і гарний). З наших галичан надіюсь на співробітництво Охримовича, Колесси, Щурата, Копача і, може, ще декого.

Назву журналу проектую „Русалка”...

Чекаючи відповіді від М. Драгоманова, Іван Франко пише листи із запрошенням до співпраці у журналі до А. Кримського (7 жовтня), М. Павлика (перша половина жовтня), Олени Пчілки та Лесі Українки — лист від 18 жовтня. В останньому, зокрема, згадує про вихід „З вершин і низин” та про свої сімейні справи: „Жінка моя, літом живучи на селі, замість поправитися, заслабла погано. У неї був вибух крові з горла. Лікарі впевняють, що се нічого небезпечного не є, та все-таки вона дуже хора, і я не придумаю, як їй поправитися, коли лікарі перш усього рають спокій, спокій, спокій, а тут наше життя таке, що їй приходить раз у раз бути з дітьми, котрі ані хвилечки не дають їй спокою. Ми живемо тепер досить далеко від центру города, де повітря свіжіше, і хата простора, і дітям можна вибігти на подвір'я та в огород, та все-таки тепер уже холодно, сльота, і діти мусять сидіти дома, а се значить для матері правдиву і ненастанну муку”.

Ольга й надалі почуває себе погано... Надії на роботу чоловіка поволі згасають. „Щоб легче було умирати, — пише вона йому в листі від 23 жовтня (ІЛ, ф. 3, № 1636, с. 1-3), — гадаю писати своє життя. Остановка за хорошим простим слогом, бо я зараз думаю писати високим стилем, і нічого не виходить. Факти єсть і різнообразіє. Дитинячі роки, Тимофеевске жите до 9. Поступленіє в Інститут Харьковскій — 8 лет. Київське жите Курсове — 3 роки і решта Галичина — 7 літ”.

Вона втомилася боротися з нуждою, кривими поглядами на неї, шипінням по кутках.

До співпраці в майбутньому журналі Іван Франко запрошує і В. Щурата, який ще навчався у Відні. „З моєю доцентурою, — пише у листі до нього, — прийдеться пождати, бо є припис, що о доцентуру не можна старатися скорше, як в два роки по доктораті. А мені се й гарно, бо тим часом трохи попрацюю, видам бодай один рік журналу.

Сими днями вишлю на Ваші руки мої вірші для Ягича, Пастрика, Мурка і для семінарії. Донесіть мені, чи є Щербатський у Відні, то я вислав би й йому”.

26 жовтня 1893 року Франко пише листа до Охримовича, якого теж запрошує до співпраці: „Просячи Вас у співробітники сього видання, я думаю, що ані моя особа яко редактора, ані напрям видання не будуть Вам такі антипатичні, щоб Ви чулися змушені відмовити”.

29 жовтня нарешті прийшов довгожданий лист від М. Драгоманова. Він проти назви „Русалка” — пропонує назвати журнал „Жите і слово”.

„На Ваш лист, — писав у відповідь Франко 6 листопада 1893 року, — я можу одповісти тільки щирою подякою за Ваші добрі ради і Вашу готовність допомогти моему виданню. Я приймаю титул „Ж и т е і с л о в о” і отсе завтра друкую малесенький проспект, котрий порозсилаю, між іншим, і на Україну”.

Франко планує, що до першого номеру ввійде початок його роману „Основи суспільності”, „початок „Роланда” (60 тирад), перша глава „Варлама і Йоасафа” (я дістав від Крумбахера статтю Куна, про котру Ви згадували, і перед друком своєї роботи покористуюсь нею, хоч де в чому буду спорити), а з матеріалів деякі листи Навроцького, Володимира Шашкевича та Федьковича, початок „Документів до історії 1846 року”, статейка „Греко-католицька ієрархія в боротьбі з літературою і освітою в Галичині” (збірка куренд, забороняючих різні видання, читальні і т. ін.). Се все у мене готове. Друк першої книжки розпочну вже сього тижня і висилатиму Вам successive (частинами — лат., авт.) кожний видрукований аркуш у конверті.

На днях вислав Вам своє „З вершин і низин”. Що то Ви про нього скажете?”

Якою була відповідь — невідомо. Франкознавча література стверджує, що листа з відповіддю не знайдено.

Робота викликала у Франка різкий кон'юнктивіт. Письменник уважав, що це від перенапруги. До лікаря не звертався. І так тих хвороб достатньо в хаті. Не здогадувався, що це черговий спалах хвороби, яка недовзі заговорить про себе в повний голос.

Навчений гірким досвідом, Франко розуміє, що витягнути журнал виключно за рахунок передплатників буде неможливо. Збірка „З вершин і низин” розходилася погано. Час від часу журнал „Жите і слово” повідомляв, що в книгарні Ставропільського інституту можна дістати такі твори: „В поті чола” (1 г. 50 кр.), „З вершин і низин” (1 г. 50 кр.), „Захар Беркут” (1 г. 30 кр.), „Фауст” Гете (ч. I) за 1 г. 50 кр., „Вибір поезій Гейне” (50 кр.), „Без праці” (казка) за 20 кр., „Лис Микита” (друге видання, 50 кр.), „Дон Кіхот” (40 кр.), „Украдене щастя” (30 кр.), „Сон Святослава” (драма) за 40 кр., „Кам'яна душа” (драма) за 10 кр., „Жіноча неволя в руських піснях народних” (35 кр.), „Навернений

грішник" (10 кр.), „Вайка о dobrobycie" (5 кр.), „Абу-Касимові капці" (20 кр.), „Едіп-цар", трагедія Софокла (30 кр.), „Наші коляди" (20 кр.), „Етимологія і фонетика в южноруській літературі", „Іван Вишенський і його літературна діяльність" (1 г.), „Свинська конституція" (5 кр.), „П'яниця" (легенда) за 5 кр., „Як пан собі біди шукав" (5 кр.)... Франко бачив порятунок у тому, щоб відкрити своєму журналу шлях у Росію, тобто Велику Україну. „Мені бажалось би, — писав А. Кримському 7 жовтня 1893 року, — щоби мій журнал, з котрого виключена буде всяка політика, дістав вільний вхід у Росію; се, я думаю, забезпечило би його існування і надалі, бо при невеликих коштах друку і невеликим накладі (все стоїти буде в рік не більше 2000 гульденів) треба би 400 підписників, щоб кошти верталися. Я думаю, що Галичина в першій році дасть 200-250 (ціна підписки за рік 5 гульд., за поодинокую книжку 1 гульд.), і міркую, що Україна, певно, дала б друге тільки, коли б видання було дозволене. Для сього стоїть понести деякі жертви в відділі літератури і критики, хоч і як се неприємно для авторів і видавця".

Журнал для нього настільки важливий, що він готовий йти на компроміси. Для нього, для його художніх творів нема місця в галицькій пресі: ні в москвофільській, ні народовській, ні польській, ні навіть в радикальній, бо це орган партії і друкувати його вірші з циклу „Зів'яле листя" не буде.

Хапається за все. На засіданні виділу „Руської бесіди" посол доктор Д. Савчак, який так довго зволікав із видачею премії за „Украдене щастя", оголосив про те, що руський театр потребує свіжого репертуару, і Франко вже готовий запропонувати свої послуги. „До мая 1894 року, — пише він 6 грудня 1893 року, — обов'язуюся приготувати для театру три оригінальні штуки, з котрих кожна заповнить цілий вечір, а три переробки з класичних авторів драматичних інших народів. Оригінальні штуки будуть:

1. „Рябина", комедія в 4 діях, уже готова, читана мною в присутності проф. Вахнянина і артистів К. Підвисоцького і Лопатинського.
2. „*Quiet di odere*", комедія в 4 діях, з життя сільського вчителя.
3. „Світло і в темі світить", драма з життя інтелігенції, в 5 діях.

Щодо драм чужоязичних, котрі я взявся б приладити для нашої сцени (не перекласти, а переробити!), то у мене в плані є ось які штуки:

4. „Війт заламейський", драма в 5 діях Кальдерона де ла Барка, в котрій виставлений чудесний тип селянина.
5. „*Fuente Ovehuna*", драма в 5 діях Лопе де Вега, де показані панцизняні надужиття і бунт селян проти них.
6. „Віндзорські куми", комедія в 5 діях Шекспіра.

Виготовлення тих штук вимагає великої праці і вільної голови і для того смію просити, щоб світлий виділ, роздумавши мою пропозицію, зволив якнайшвидше повзяти ухвалу, щоб я міг знати, чи маю братися до роботи, лишивши все інше набоці, чи ні.

Щодо гонорару, то я думаю, що не переступлю границь скромності, коли зажадаю за оригінальну штуку по 150, а за переробку по 50 гульд[енів] і яко тантієму від кожного представлення 10 процент чистого зиску.

Коли світлий виділ в засаді прийме мою пропозицію, в таких разі

1) для повного перечитання і одобрення „Рябини” прошу визначити час і відповідну комісію.

2) слідуючі штуки предложу в тім порядку, як вище написано, в 1-місячних відступах.

Щодо виплати гонорару, міг би-м „Р[уській] бесіді” зробити таке улегшення, щоб по одобренні „Рябини” заплатила мені 100 г[ульденів], а далі кожного 1-го знов 100, поки б уся сума не вичерпалася. Дожидуючи на се предложення скорої відповіді, остаюсь з поважанням д-р Іван Франко”.

Комедія „Рябина” була написана ще 1886 року, але до постановки її не прийняли. Є. Олесницький, який тоді був театральним референтом „Руської бесіди”, написав на першій сторінці рукопису: „Заостро на сцену, хотя й щира правда”. Вперше твір був надрукований М. Возняком 1940 року в I томі „Записок історичного і філологічного факультетів Львівського державного університету”. Відкинуло намісництво й другу редакцію комедії, зроблену спеціально для „Руської бесіди”, де кровопивці з першої редакції зазнали дивного перетворення, ставши ревними охоронцями закону, сама ж цієса стала суцільним торжеством правди над неправдою і злом. 23 лютого 1894 року Франко скаржився М. Драгоманову: „Що я переніс за отсю зиму, коли траплялося таке, що не було й цента в хаті, — се хіба лишу собі колись як матеріал для якогось експериментального роману. Помимо болю очей, працюючи до 1-2 години вночі, я написав дві драматичні штуки для „Бесіди”, та коли першу („Рябину” — авт.) відкинуло намісництво, але то відкинуло основно, яко протизаконну, наскрізь від першої стрічки до останньої (показана громадська господарка по селах і боротьба сільської молодезі, „читальників” з усякими темними силами, показана в спосіб дуже скромний!), то виділ „Бесіди” звернув мені й другу штуку (доля сільського вчителя в горах, про котру я розповідав Вам у Відні), котра вже була перерецензована і мною після вказівок рецензентів перероблена. Мовляв, і сю штуку намісництво непременно відкине, так що шкода часу її й

переписувати та подавати. А се була моя одинока надія бодай на моментальну поправу фінансів (за штуку обіцяли мені заплатити по 150 гульд.). Спасибі Окуневському, що першу з тих штук прочитав і представив намісникові ідіотизм такого рішення, і намісник казав її другий раз предложити, та навряд чи допоможе що рекурс від вовка до медведя. Як часто сими часами я завидую небіжчикам або ідіотам!”

„Рецензував” комедію „Рябина” старий і добре відомий Франкові „рецензент” пан Кшачковський, який спеціалізувався „на Франку” від 1881 року і крок за кроком збирав „переступи” ним закону в окремі папки, частина яких дійшла до нас і, як дорогий скарб, зберігається в ЦДІА міста Львова (ф. 146, оп. 4). Кращої рецензії, ніж пан Кшачковський, на цей твір не написав жоден тодішній літературознавець чи критик. „Повертаючи подане мені особистим розпорядженням № 13966/президія від 29 грудня 1893 р. прохання управи товариства „Руська бесіда”, — писав він у висновку, датованому 27 січня 1894 року (ЦДІА України, м. Львів, ф. 146, оп. 4, спр. 7653, арк. 134-135; опубліковано в „Іван Франко. Документи і матеріали 1856-1965”, в-во „Наукова Думка”, Київ, 1966, с. 175-177), — про надання дозволу на постановку комедії з народного життя в 4 діях „Рябина” Івана Франка на сцені українського провінціального театру, яким керує згадане товариство, маю честь дати такий звіт.

У цьому творі, написаному нібито на фоні відносин, що панують тепер у селах, автор виводить на сцену начальника громади підгірського села Незваничі (саме під такою назвою у багатьох творах Іван Франко виводив свої рідні Нагуевичі) Рябину разом з його невідступним товаришем і одночасно правним дорадником, громадським писарем Качуркевичем, а також сільським орендарем Цінобером, людьми надзвичайно пролазливими і хитрими, яких за різні шахрайства кілька разів карали в’язницею, і члени громади вважають їх покидьками суспільства. Начальник громади виступає на кожному кроці як непримиренний ворог освіти, яка починає поширюватись у селі за допомогою заснованої недавно народної читальні. Він переслідує членів читальні, накладаючи на них безправно грошові карі, а також розпускаючи самовільно, за допомогою жандармерії, збори членів читальні. Він робить це не з власної ініціативи, бо, не маючи навіть елементарної освіти, зовсім не має поняття про важливість освіти, але лише за намовою громадського писаря та орендаря, який в освіті сільського населення бачить головну перешкоду дальшої експлуатації. Внаслідок цього в громаді виникає обурення проти начальника, який на умовляння і прохання членів читальні, щоб перестав їх переслідувати, заявляє, що діє на підставі відповідного доручення староства.

Автор протягом всього твору, ілюструючи яскравими фарбами цілий ряд урядових вчинків начальника громади, зображує його як людину, яка, користуючись у всій повноті своєю урядовою владою, в першу чергу рахується з власними інтересами і не турбується про добро громади. Крім цього, він кривдить мешканців громади безправним присвоюванням собі їх землі, стягуванням з них податків, які вже заплачені, або таких, що зовсім не існують. За допомогою грошових покарань він примушує їх працювати на нього, безплатно служити йому. Він доходить навіть до того, що вживає фізичну силу, зневажаючи членів громади. Самовільно розкидає громадські фонди, з них черпає засоби для ведення власних, прибуткових справ, байдуже дивиться на вчинки, гідні покарання, які здійснює громадський писар під час збирання податків, вписуючи в податкові книги половину, а дуже часто одну третю частину сум, заплачених членами громади. Рябина робить згадані вище вчинки, гідні покарання, глибоко переконаний, що коли б йому навіть вкінці прийшлося відповідати за них перед судом, його рішуче підтримає староста, прихильність якого він здобув собі головним чином тим, що його громада приносить найбільший прибуток з пропінатії, з його громади надходить в державну касу найбільша кількість лісних і польових штрафів, в його громаді відбуваються найчастіше ліцитації землі, найбільше людей сидить у в'язниці з його громади і що виборці його громади на всіх виборах голосують тільки за того, за кого староста каже голосувати.

Мешканці громади довго з обуренням дивляться на самовільну поведінку начальника, але, в зв'язку з його прилюдним вихваллянням, що він користується великим довір'ям староства, а також повітової ради, не мають відваги поки що донести про це відповідним органам. Лише коли виявилися проступки громадського писаря, громада постановляє покласти кінець дальшому урядуванню свого начальника. Отже, ставить йому дві умови: або негайно добровільно відмовитись від посади, або, в протилежному випадку, віддадуть його під суд. Начальник, побоюючись, щоб його не зустріла доля громадського писаря, якого громада вже віддала слідчим органам, погоджується на першу умову.

З цього, поданого лише в загальному плані, випливає, що цей твір є тенденційний в негативному напрямку. Автор зображує, що староства і повітові ради, намагаючись зберегти вплив на вибори і одержати прибутки з пропінатії, терплять підлості і здирства начальників громад.

Цей твір, мабуть, має на меті викликати ненависть до органів громадської урядової і автономної влади. Це є ознаки проступку за § 300 карного кодексу. В зв'язку з цим пропоную відмовити у дозволі на постановку цього твору на сцені українського провінціального театру”.

3 лютого 1894 року на основі рапорту пана Кшачковського до намісництва постановка „Рябини” була заборонена. „У зв'язку з донесенням № 36 064 від 27 минулого місяця, — писало намісництво (Там само, спр. 7653а, арк. 133), — відмовляю управі товариства „Руська бесіда” у дозволі на постановку комедії з народного життя в чотирьох діях „Рябина” Івана Франка українським народним театром, яким керує це товариство, тому що в цій комедії є тенденційна критика поведінки автономної громадської та державної влади в краю. В цей спосіб вона може викликати ненависть і зневагу до цієї влади”.

Після втручання Теофіла Окуневського та „ліквідації” Іваном Франком „крамольних місць” 25 квітня 1894 року п'єсу „Рябина” було дозволено до постановки і протягом театрального сезону 1894-1895 року вона виставлялася декілька разів. Який вигляд мала п'єса до вилучення „крамольних місць”, детально оповіли коментарі до публікації її в 50-томному виданні (том 23).

Отже, надії поправити матеріальне становище, а зокрема заробити гроші на видання „Життя і слова” були марними. Це розумів Іван Франко, і тому із запропонованих „Руській бесіді” п'єс (лист від 6 грудня 1893 року) майже нічого не було зроблено, крім „Рябини” та „Учителя”. Із іншомовних п'єс Іван Франко переклав тільки драму іспанського драматурга Педро Кальдерона де ля Барка „Війт заламейський”, яку так і не зміг ніде надрукувати (вперше надруковано 1949 року у другому збірнику „Іван Франко. Статті і матеріали”, що вийшов у Львові). Але п'єса була прийнята до постановки театром „Руської бесіди” і довго трималася в його репертуарі, хоча автору зиску не принесла. При такому ставленні не було сенсу приступати до п'єс на історичну тематику про Богдана Хмельницького (задумом написати такі п'єси Франко поділився у листі до М. Драгоманова після присудження йому премії за „Украдене щастя”).

Нужда... Він скаржився на неї лише тоді, коли було дуже тяжко. „Напишіть, що у Вас чувати? У нас велика біднота на гроші — не знаю, як його й бути далі”. Це з листа до Михайла Павлика від 11 листопада 1893 року. Наступним листом буде ще один лист до М. Павлика від 13 листопада 1893 року, а відтак — лист до М. Драгоманова від 21 листопада, і хоч би слово в ньому про те, що 16 листопада була прем'єра „Украденого щастя”. Про прем'єру не повідомляв „Народ”, не інформував „Хлібороб”, не писав „Kurjer Lwowski”, який не пропускав, завдяки Франкові, жодної української прем'єри. Про цю подію повідомило лише „Діло” у № 249 від 17 листопада 1893 року. „З трьох творів драматичних, — писало воно, — відзначених на конкурсі виділу крайо-

вого минушого року, виставив наш театр вчора „Украдене щастя”, драму в 5 діях д-ра Івана Франка.

Зміст і оцінку сеї драми, а також гри поодиноких артистів подаємо завтра, нині скажемо лиш коротко, що д-р Іван Франко відніс на сім новім полі літературнім повний успіх — а інтерпретація твору нашими артистами була наглядним доказом, що перестудіювали свої ролі совісно і віддали їх залюбки. Публіка (майже виключно руська) зійшлася численно і заявляла своє признання авторові оплесками, іменно по 4-ій дії, коли, по кількократнім викликанні, приневолила автора явитись на сцені. Драму „Украдене щастя” треба зачислити до найліпших в нашій літературі і для того дирекція театру вповні відповість інтересові публіки, коли повторить сю драму у Львові для тих, що її не бачили.

Завтра, в суботу, дає наш театр представлення на дохід будови дому товариства ремісників „Зоря”. Гадку будови сего дому прийняв загал русинів дуже симпатично, то й не сумніваємося, що і представлення на ту цілю збере численну публіку, бо, мабуть, годі й найти лучшої нагоди, щоби сполучити *utile cum dulci* (корисне з приємним — лат., авт.).

Наступні номери газети повні прекрасних відгуків на цю драму, гру артистів і подиву таланту Івана Франка. Драма „Украдене щастя” вперше була опублікована у 9-12 номерах „Зорі” (травень-червень) 1894 року. Відтак цього ж року вона вийшла окремим виданням накладом автора. За життя драматурга вона ще вийшла окремим виданням у „Літературній бібліотеці” під № 24 накладом Українсько-руської видавничої спілки 1901 року у Львові та в Києві 1909 року — як третє видання — накладом цієї ж спілки.

Він тепер жив лише своїм журналом...

Це була його остання надія. Від захисту докторської вже давно минуло два місяці. Міг здати екзамен, щоб бути гімназійним учителем... Не зробив цього, бо знав, що старання будуть даремні. До праці у державній установі його не допустять.

Розділ XIII

УДАР ЗА УДАРОМ

№ 1 „Народу”, який вийшов 1 січня 1894 року, повідомив про вихід журналу „Жите і слово”.

„Ось нарешті видане, — писав „Народ”, — і при тому поступове, що повинно вдоволити чималі круги Русинів-Українців та стати краще, ніж видання політичні, від котрих ширша публіка руска в Галичині відвертається, або такі чисто літературно-наукові, що власне не зачіпають живих справ — а се треба сказати про видання як народовців, так і москвофілів (звісно, остатних іще більше).

Вже судячи по I книжці, „Жите і Слово” подасть різним кругам руских читателів те, що кому до вподоби. Вже в першій книжці доволі місця зайняла белетристика (початок повісти із сучасного життя Івана Франка п. з. *Основи суспільності*, поема Осипа Маковея п. з. *Новик*, переклад д. В. Щурата *Пісні про Роланда*, гарний переклад Ів. Франка *Тірольських Елегій* звісного чеського радикала Гавлічка, що й тепер мають політичне значіне, вірш Ів. Франка *З подорожних заміток* (обстановка гал. мужиків) і вірші Уляни Кравченко *Жите і Слово*). З того найцікавіші твори Франка і Маковея та дуже гарні й вірші д. Уляни Кравченко.

Пісня про Роланда переведена зо старо-французького досить плавно, та ми не знаємо, чи багато читачів зацікавиться нею. А вона займає стосунково найбільше місця. Чи не краще було би давати переклади кращих творів новіших західноєвропейських писателів — таких, що їх не пропустили би в Росії? Воно потрібно власне для ширшої читаючої публіки, для котрої менче доступні інші праці в „Житю і Слові”.

Праці наукові займають більшу половину книжки. Найцінніші з них для русько-української публіки: *Старі хартії вільности* М. Драгоманова (початок) і *Будда і Буддизм* Л. Фера, переклад Ів. Франка. (Праця Д-ра Бігеляйзена п. з. *Нові напрями в дослідях мітологічних* теж зачіпає важну справу, та вона видалася нам доволі безцівною). Далі, спеціально для історії української літератури дуже важна стаття

М. Драгоманова п. з. *Матеріали до історії українських віршів* (початок), де автор показує початки новішої української літератури, далеко передніші аніж твори Котляревського. Автор зводить тексти віршів, непечатані доси і печатані (у першій книжці *Життя і Слова* поміщено вірші про речі церковні) і пояснює їх своїм звисним, інтернаціонально-порівняльним методом.

Деяке, хоть косе значіне для історії нашої літератури має статейка Ол. Колесси п. з. *Сліди впливу В. Жуковського в поезіях Б. Залеського*.

Спеціально для історії Галичини важні рубрики: *До історії галицько-руського селянства*, де поки що подано документи про Бунт аграрний в Якубовій Волі 1819 р., Уридких „князів” при кінці XVIII в. і Панцину у Мшанці, — та *Из переписки наших літературних і політичних діячів* (поки що поміщено: 5 дуже цікавих листів Федьковича до станіславівської молодіжі, 2 листи Вол. Шашкевича і 1 лист Ст. Качали).

В рубриці *Из уст народа* надруковано: пісні — Співане, співанки, голос, Смерть богача, Лукіян Кобилиця, і легенди — Початок і кінець світа, Відки взялися жаби — все з Галичини, почасти з Буковини. Тут редакція думає давати матеріали доси мало збирані, як: казки, легенди, анекдоти, місцеві перекази. Правопись для тих матеріалів — радикально-фонетична, як у „Громадських” виданнях.

Переважно галицький характер має мати й рубрика п. з. *Из старих рукописів*. Во вступі редакція полемізує з Ом. Огоновським, що не признає впливу на народ давньої літератури на Руси на ненародній мові. На перший раз напечатано, із буковинської збірки XVIII в. легенду про Соломона і чорти в бочці, з поясненем Ів. Франка.

Книжка кінчиться рубриками: *Критика і бібліографія і Нові книжки*. В остатній розібрано працю О. Колесси *Юрій Коссован*, у першій надруковано статейки: М. Драгоманова — *Наукові методи проф. Сумцова*, затим *Польський фольклорний журнал („Wisła”)* огляд Л. Васілевського і В. Цурата *Нові досліді про весільні обряди*, де розібрано французьку працю Хв. Вовка п. з. *Rites et usages populaires en Ukraine*.

Нарешті є й спеціальна рубрика життєписів п. з. *Сучасні діячі слов'янської науки і літератури*. Як перша подана Ів. Франком біографія Мих. Петр. Драгоманова. В початку книжки поміщено портрет сего діяча — дуже вдатний. Ми думаємо закупити той портрет особно і розіслати передплатникам „Народа” і „Хлібороба” даром.

Видане „Життя і Слова” і на око гарне і коштує усього на рік (за 6 книжок що два місяці) 5 гульд. у Австрії, 12 руб. у Росії. Адрес редакції і адміністрації: Львів, Глибока ул. 7.

Говорючи про видане „Життя і Слова”, ми не можемо не порівняти его із „Записками Наукового Товариства ім. Шевченка”. Нам бачиться, що „Життя і Слово” вже першою книжкою представляється куди краще, особливо як порівняти фонди і число людей, що заходяться коло обох видань: там цілий корпус майбутньої русько-української Академії, тут — усього кілька робітників; там товариські фонди, до котрих раз у раз допливають нові датки й записи, — тут марні приватні фонди. Опроче, ми широко бажаємо „Запискам Тов. ім. Шевченка” дігнати, або й перегнати „Життя і Слово”...

Автором статті про перший номер „Життя і Слова” був М. Павлик.

„Дуже жаль, — писав йому Іван Франко 13 січня 1894 року, — що Ви не написали мені хоч карточку кореспонденційну, коли виходить „Народ”, щоб я міг для нього написати що-небудь. Щодо грошей, я Вас тепер нудити не буду, бо на якийсь час ми забезпечені. Я зробив контракт з „Руською бесідою” на достарчення трьох драм оригінальних і трьох переробок до мая. Одну штуку („Рябина”) я вже віддав, і вона вже в цензурі. Другу (з життя сільського вчителя „Quem Di odere”) кінчу сими днями, а третю мушу зладити сього місяця. До перекладів я вибрав Кальдерона „Війт заламейський”, Лопе де Вега „Фуете Овехуна” (історія бунту хлопського) і Шекспіра „Віндзорські куми”. Як бачите, роботи досить. Потроху ся робота, потроху журнал, а в головному слабість дитини здержали мене, що я не поїхав на віче, чого дуже жалую. Н[омер] журналу Д[рагоманов]ву посланий уже давно, жду кожного дня його листа”.

Франко, як завжди, живе надіями...

29 грудня 1893/10 січня 1894 року про журнал написало „Діло”. Воно, як і належить, спочатку переповіло зміст першої книжки, відтак відважилося сказати свою думку про видання і в кінці повідомило про вартість передплати: „Як видно уже з самого змісту, ця книжка журналу містить багато різнорідного матеріалу. З наукових праць найцікавіше заповідається цінна праця М. Драгоманова „Матеріали для історії віршів українських”. Удачно вийшла і студійка молодого ученого Ол. Колесси про сліди впливу М. Жуковського в поезіях Б. Залеського. В белетристичній частині звертає на себе увагу гарне епічне оповідання Осипа Маковея „Новик” як щодо змісту, так і щодо форми. Про повість Івана Франка „Основи суспільності” годі ще що сказати, бо з великої цілості поміщена лише дробина. Молодий письменник Василь Щурат переклав обширний епос „Пісня про Роланда” старанно і гладко.

Передплата нарічно шість книжок „Життя і Слова” виносить 5 з. р. або 12 рубл. для Росії, а без передплати одна книжка коштує 1 з. р. (або 2 рубл.)”.

Подібну інформацію дали й інші часописи.

Видання журналу принесло зі собою нові проблеми. З листа до А. Кримського від 12 січня 1894 року: „Як побачите з 1 кн[ижки], в друкарні, де друкується „Ж[итє] і сл[ово]”, та й загалом у всіх львівських друкарнях, кирилиця препогана. Чи не можна б було там, у Москві, замовити де-небудь гарного фасону кирилиці (з тих, якими друкувались тихонравовські апокрифи або якої вживають для друкування старих текстів у „Чтениях”? Ставропігія радо замовила б по кілька сотнарів гармонду, петиту і цицero, та задля звісної неточності москалів не хоче до них обертатися прямо, а просить Вас через мене розпитатись про се діло і розшукати цінники на взірці і прислати на мої руки. В таким разі через Ваші руки вислано б замовлення і гроші”.

Вартість аркуша друку при тиражі 600 екземплярів, яким вийшов журнал, становила 22 гульдени.

У постскріпті до листа А. Кримському Франко писав: „Перша книжка „Ж. і Сл.” зробила у нас добре враження, про неї заговорили і в пресі, і приватних кружках, та пренумерата поки що йде слабо. З українців, крім Вас, досі ледве 4. Правда, ціна для Росії безстидно висока, та проте ми тільки при теперішнім високім курсі рубля можемо вийти на своє, а при нижчим курсі рубля будемо тратити”.

„Економічно, — повідомляв Іван Франко М. Драгоманова в листі від 20 січня 1894 року, — видання стоїть досі непогано. Передплатників є вже мало не 100, а є надія, що з часом збереться більше”.

З Коломиї журналу не передплатив ніхто. Не передплатили його й радикали, як видно з листа до М. Павлика від 25 січня.

Михайло Драгоманов не отримав першого номера, висланого йому Франком ще на Різдво. Бандероль не була рекомендована і пропала. Довелося вислати другий екземпляр і чекати. Відповідь прийшла на картці, а відтак прийшов і лист. Обуренню М. Драгоманова не було меж: Іван Франко в статті про нього і в бібліографії допустив деякі неточності й похибки.

„Переякали Ви мене до смерті, — виправдовувався перед Драгомановим у листі від 5 лютого 1894 року, — своєю кореспонденткою і своїм листом про те, що я Вас зарівав, — так що мені навіть ніяково було й відписувати Вам. Бо й справді, якими словами, яким чолом обертатися до чоловіка, котрого я зарівав? Та й то зарівав без своєї волі, без наміру, без ножа? Тямиться, у Толстого в „Крейцеровій сонаті” є сцена, де чоловік зустрічається з жінкою, котру він зарівав, сцена по-моєму слаба і дуже противна. Невже ж і мені розіграти подібну сцену? Та ні, у мене не знайдеться для оправдання і стільки аргументів, як у

Позднишева: я, зарізавши Вас, не боронив своєї честі. Хіба стільки могло б, може, промовляти в моє оправдання, що ціла ідея з уміщенням Вашого портрета і біографії прийшла нам з жінкою досить пізно, коли вже більша половина книжки була надрукована і порозуміватися з Вами було запізно, а Губернатісового „Словника” у Львові в бібліотеках нема, так що прийшлося брати те, що було під руками”.

Справа закінчилася тим, що в наступному номері журналу Франко помістив „Поправки до біографії М. Драгоманова”, і це цілком задовільнило останнього.

Перший номер „Життя і слова”, незважаючи на запевнення Івана Франка, що журнал не буде порушувати політичних питань, а тому знайде собі дорогу в Росію, показав, що так не буде, хоча й справді політичних питань в чистому вигляді він не підіймав. Проте Франко залишався вірним собі, й те, що не можна було сказати прямо, переносив у художні твори. Маючи власний журнал, він не потребував жебрати милостиню в польських часописах, які, так чи інакше розуміючи проблеми його творів, не друкували їх. Тепер уже не треба було писати романи спочатку по-польськи, а відтак, переконавшись, що польські „демократичні” видання їх не надруковують, перекладати українською і видавати своїм коштом.

Роман „Основи суспільності”, початок якого з’явився у першому номері і який друкувався по 12 листків з номера в номер до 5 книги за 1895 рік, був цьому яскравим прикладом. Публікація цього роману нагадала читачам події 1888 року, які сколихнули Галичину, показавши гнилизну основ тодішнього суспільства. 4 серпня 1888 року, в суботу, майже всі вечірні випуски львівських газет опублікували невеличке повідомлення: вночі з 29 на 30 липня в Кукезові, що у Львівському повіті, якісь невідомі злодії вдерлися до помешкання тамтешнього пробоцца Яна Тхуржницького, котрому було 85 років, і завдали сплячому чотири удари в голову, зламали два ребра і, як свідчать знаки на тілі, душили ксьондза за горло. Пробоцц кукезівський, як виявилось, слуг не тримав, бо навіщо годувати дармоїдів, а жив за двадцять чотири кроки від панського двору. Прийшов до тям на підлозі, мислив, що впав з ліжка, та коли хотів залізти назад, то ледве зміг це зробити. Так лежав, поки з двору не прийшов слуга, якому було доручено прислужувати пробоццеві. Коли той побачив скривавленого ксьондза та плями крові навколо постелі, то побіг і повідомив про це власника двору пана Стшелецького, який, оглянувши потерпілого, негайно вислав до Львова по лікаря, бо зрозумів, що звичайною домашньою допомогою тут не обійдешся. До Кукезова прибула судова комісія з Львівського крайового суду, яка встановила,

що ксьондза пограбовано. Вкрадено 80 золотих і зимовий сурдут, у кишенях якого було багато цінних паперів.

Підозра спочатку впала на двох сільських парубків, їх ув'язнили. При більш детальному вивченні справи виявилось, що незадовго перед тим було отруєно собаку шановного ксьондза. Цей собака мав звичку на всіх гавкати, а особливо не любив власника двору пана Олександра Стшелецького. Правду кажучи, це вже був третій випадок пограбування ксьондза Яна Тхуржницького. По другім випадку до Кукезова також виїздила слідча комісія, і тоді впіймали злодія, коли той хотів збути старосвітський годинник, який належав ксьондзові.

Навряд чи така новина дуже здивувала читачів та й загалом цілу пресу, бо повідомлення було опубліковане десь аж через тиждень після випадку. Та й не було тут нічого сенсаційного. До повідомлень про вбивства, пограбування, самогубства і тому подібне читач львівської преси давно звик і навіть набив собі на цьому оскомину, про що свідчили листи читачів газети, які вряди-годи публікували, аби показати, що їхню газету таки читають. Куди цікавішими і сенсаційнішими були повідомлення і львівської, і крайової преси про полювання поліції та уряду на гендлярів живим товаром, тобто дівчатами. Цей бізнес процвітав, приносячи нечувані прибутки. Тільки за даними дирекції львівської поліції щороку з Галичини в заморські будинки розпусти вивозили десятки тисяч дівчат, а коли бути більш точним, то від 15 до 20 тисяч. І хоча торгівля дівчатами була для Галичини не новиною, однак особливий розквіт отримала вона тоді, коли Англія розпочала колоніальну війну проти Індії, а англійські солдати навіть на війні не могли обійтися без жінок. Вирішити проблему питтям чаю з індіанками було вельми проблематичною справою, бо індіанські чоловіки виявилися настільки дикими, що карали жінку, яку запідозрили в будь-яких зносинах з колонізатором, ганебною езекуцією: їй відрізали ніс, а в деяких місцевостях і вуха. Зрозуміло, що у зв'язку з цим важко було знайти бажаних фліртувати з солдатами королеви навіть за великі гроші. Солдати її величності через те збунтувалися, домагаючись задоволення своїх чоловічих потреб. Виписані з Франції та Англії проститутки виявилися нікудишніми, бо, по-перше, не витримали темпераменту розпашілих під південним сонцем солдатів, а, по-друге, дуже швидко повимирали від різних інфекційних тропічних недуг, які чомусь швидше „брали” жіночі організми, ніж солдатські. Тоді-то комусь у голову і прийшла „геніальна” думка заангажувати до цієї справи галицьких дівчат. Це справді була „геніальна” ідея, яка одразу вирішила всі проблеми в Індії, бо дівчата з Галичини виявилися дивовижно витривалими. На нещастя, розширення бізнесу, тобто експорту товару за

океан, пробудило нечуваний апетит на нього в Туреччині, яка колись вела жорстокі війни, аби поповнити свої гареми вродливими українками та польками. Тепер не треба було іти на Україну війною. Всю справу міг залагодити спритний гендляр. Невдовзі будинки розпусти Константинополя, Стамбула та інших міст були настільки заповнені товаром у вигляді громадянок Австро-Угорської імперії, що з того приводу австрійський посланник змушений був звернутися за роз'ясненням до уряду Туреччини. Тоді-то й виявилось, що дівчат просто викрадають найрізноманітнішими способами, а якщо вони і їдуть добровільно, то не знають, куди їх везуть, і що вони будуть там робити. Вони були звичайними рабнями, а коли протестували і бунтувалися, то їх попросту вбивали. Дівчат вивозили цілими партіями через Одесу, Італію, північні та південні порти, залізницею, підводами або ж гнали, як худобу, табунами, закутих у кайдани, щоб не втекли.

Їх викрадали з сіл, обдурювали, що беруть на роботу в місто до того чи іншого пана. З особливо екзотичними і вродливими екземплярами навіть одружувалися і вивозили за границю нібито в пошлюбну мандрівку, а там продавали...

Торгівля дівчатами, звичайно, не могла не стурбувати австрійський уряд, а також податкову інспекцію, бо виявилось, що в хваленій і перехваленій австрійській конституції нема такого параграфу, в якому б виразно було сказано про заборону торгівлі живим товаром, а у відповідних кримінальних кодексах не було параграфу, як карати за такі порушення. Прийняття такого пункту конституції та параграфу для закону у вигляді поправок чи доповнень зайняло б багато часу і вимагало б створення цілого апарату для вивчення суті справи, тобто така процедура могла б розтягнутися на роки. Це ж не прийняття закону, скажімо, про пресу чи про соціалістів. Відразу після процесу над Іваном Франком та „іже з ним” такий закон був прийнятий у надзвичайно стислий термін і відразу почав діяти без усіляких перешкод. Варто було комусь написати щось проти політики уряду щодо українців, селян чи безсоромно експлуатованого бориславського робітника, а то й про геноцид, який ведеться з відома уряду, як газету конфіскували, накладали штраф, а видавців кидали за ґрати. А справа, пов'язана з торгівлею людьми, виявилася не по зубах австрійському законодавству — спеціальній комісії навіть не було дано вказівки розробити той закон. Тому ця справа найбільше зацікавила податкові інспекції, які не раз ламали голову над тим, як поповнити цісарську скарбницю. З того часу почалося полювання на гендлярів дівчатами. Їх ловили і штрафували за те, що приховують від держави свої реальні прибутки. Від того відразу закрутився гріш і в скарбниці, і

в кишені поліції та податкової інспекції. Всі, тобто уряд, поліція та гендлярі, були з того задоволені. Щоправда, за дівчину, яку колись збували за 150 золотих, тепер брали 300. Це було цілком справедливо, бо дівчина — не корова, котру в ті часи можна було купити за 80-90 золотих. Гендлярів часто ловили. Траплялося, одних і тих же — по п'ять-шість разів. З того приводу деякі щинічні журналісти кепкували, чи не варто відновити давню практику, коли Львів здирав із лупанаріїв таку суму грошей, що їй вистарчало, щоб тримати в ідеальному стані дороги та комунікації. Інші газетярі виправдовували гендлярів, бо вони, мовляв, були добродіями для дівчат. На селі — твердили вони — дівчата не мали ніяких перспектив: ні роботи, ні надії на майбутнє. А у борделі їм не треба журитись ні ложкою, ні мискою. Все дадуть. З голоду не вмере, а по селах тепер тяжкі часи настали.

Незважаючи на те, що все це уряду було вигідно, піднялась могутня хвиля публічного обурення, а з громадськістю в ті часи, на відміну від наших, рахувалися. Усе голоснішими ставали вимоги до уряду вжити рішучих заходів і припинити ганебне явище работоргівлі. Серед новітніх піратів опинилися і „порядні” люди, або ті, що вважалися „порядними”, були основою і опорою суспільства. Ті „порядні” люди, як виявилось, на цьому бізнесі добре гріли руки, а саме суспільство знизу догори було повністю корумпованим. Отак між урядом і громадянством розпочалась запекла війна, яка, зрозуміло, була дуже не на руку урядові. Маючи в руках закон про пресу, уряд міг порівняно легко закрити рота деяким упертим газетам і робив це, але й газети не здавалися, судилися, посла вносили інтерпеляції до парламенту — одним словом, напруга в суспільстві не спадала, а посилювалася. Часто бувало й таке, що самі газети, вникнувши в суть подій, щоб розрядити обстановку, починали вишукувати різні „новинки”, аби відвернути людей від того, що пекло і лякало. Тоді з'явилися у газеті „робітничі кутки”, в яких розповідалося про безрадісне становище робітників та їх перші страйки, про непорядки і готовність робітників захищати свої інтереси. Це робилося для того, щоб показати, що суспільству загрожують не торговці генетичним фондом нації, а бездомні й голодні робітники, яких дехто навчає, що все має бути спільним. Справді, навалу повідомлень про гендель дівчатами на деякий час удалось перебити повідомленнями про введення урядом фабричної інспекції, котра слідкуватиме за становищем робітників і не дозволить їх експлуатувати. За цією справою в Галичині повинен був пильнувати пан Арнольд Навратіл, але газети дуже швидко втратили інтерес і до нього, і до його чарівної дружини Антосі, яка була членом багатьох благодійних організацій, і

до промислової інспекції. А тут несподівано підсунулась справа про Кукезів і напад на тамтешнього пробоща Яна Тхуржницького.

Ці події, які так старанно обминали українська, польська, австрійська літератури, вважаючи їх „плягою” суспільства, зачепив Іван Франко в романі „Дя домашнього огнища”, зробивши з нього прекрасну суспільно-психологічну студію. Проте польські видання цей роман не хотіли друкувати. Письменник переклав твір українською мовою і, присвятивши його Панасу Мирному, що теж мав мужність порушити цю проблему в українській літературі, запропонував рідному „Народові”. Той почав публікацію роману для заманювання передплатників, а потім перестав. Твір був надрукований накладом „Життя і слова” у серії „Літературно-наукова бібліотека” 1889 року.

25 серпня 1888 року, тобто майже через місяць, як стався той напад, низка польських та українських газет подали, що справа в Кукезові не тільки не закінчилась, а набирає щораз яскравіших форм, а „Kurjer Lwowski” навіть таємниче попереджував, що „має зробитися важливе відкриття” за матеріалами слідства.

„В справі замаху на особу кукезівського пробоща, — інформувало „Діло” 26 серпня 1888 року, — ведеться енергійне слідство. В домі одного з кукезівських мешканців знайдено значні суми, котрі, як він твердить, депонував ксьондз Тхуржницький у нього. Оскільки існують сильні докази участі тої особи в скоєному злочині, ув'язнено її в п'ятницю вчором. Дальше енергійне слідство зі сторони карного суду і поліції триває. Внаслідок повищих відкриттів по Львові ширяться найсуперечливіші чупки і поголоски, часто позбавлені будь-якої правдоподібності”.

Як виявилось, цією загадковою особою, в якій було „знайдено значні суми”, був власник Кукезова Олександр Стшелецький.

Наступного дня газети великими літерами надрукували повідомлення, що вслід за „підозрюваною особою” суддя Ковнацький, який веде розслідування, заарештував „маму підозрюваної особи” і розпорядився доставити її до Львова в слідчу тюрму, тобто тюрму попереднього ув'язнення.

Сенсація не відбулася, бо газети, які надрукували прізвища заарештованих, були конфісковані. Конфіскати вдалось уникнути лише тим, які замість прізвища підозрюваних писали „власник Кукезова” та „його мама”. Це й зрозуміло, бо велося слідство.

Про Яна Тхуржницького, який довгі роки був парохом в Кукезові, із шематизмів Львівської римо-католицької митрополії можна довідатися, що був він 1804 року народження, хоч інші документи, в тому числі й судові, стверджують, що народився він 1803 року. Походив зі

старого шляхетського роду Мнішків, який мав свій герб. Далека предкиня Яна Тхуржницького Марина Мнішек колись пустилася у велику авантюру з Лжедмитрієм, забавши сісти на московський трон, але з того нічого не вийшло. Тільки й того спогаду, що рушила вона на здобуття Москви десь з-під Самбора. Ян Тхуржницький мав трьох братів, які розділили між собою батьківське майно. Ян від майна відмовився, вибравши шлях пастиря. Хто чи що спонукало його стати на цю дорогу — невідомо. Не знала цього і найближча родина, зокрема пан Казимир Тхуржницький, якому дісталася з маєтку село Надиби, яке він віддав своїм дітям, залишившись у Кракові. Ян Тхуржницький сторонився родини, не дуже охоче підтримуючи з нею контакт, а тому й не дивно, що були вони наче чужими людьми.

У 1882 році після смерті брата Фелікса кукезівський плебан отримав 12-18 тисяч золотих готівкою, десь на 6 тисяч банківських чеків, а також село П'яновичі, з якого колись Марія Мнішек набирала вояків, аби йти на Москву, і яке було родинним гніздом усіх Тхуржницьких. Село, що лежало в якихось семи кілометрах від Самбора і звеселяло око своєю мальовничістю, було добре загосподарене, але воно не притягувало до себе кукезівського плебана. А він отримав тут по смерті брата 349 моргів орної землі, 133 морги луків та городів, 13 моргів пасовиськ та 138 моргів прекрасного дубового лісу, на який віддавна гострили зуби власники компаній, що будували в Галичині залізницю. Проте Тхуржницькі той ліс берегли, а Фелікса навіть поховали в сосновій труні, а не в дубовій, бо мав би десь казати людям, що це його воля і на таку справу, як труна, йому дуба жаль. Село мало 900 мешканців і приносило добрі прибутки.

Зрозуміло, що про багатство кукезівського плебана знало багато людей не тільки в Кукезові, і в околиці, що ще більше лякало старого скупаря, і він ще запопадливіше пхав у шпарки свої гроші й папери. Його двічі обкрадали, проте він не зміг сказати точно, що і скільки вкрали.

Після останньої крадіжки, яка трапилася 1885 року, Ян Тхуржницький вирішив залишити плебанію і перейти у двір під опіку пані Марії Стшелецької, до родини якої за довгі роки призвичаївся, щоб при ній дожити віку.

Кукезів належав до маєтків старого шляхетського роду Стшелецьких, який влітався своїми гілками в рід Собеських. Ксьондз Ян Тхуржницький давав шлюб еласникові Кукезова Яну Стшелецькому, синові Гервасія Стшелецького та Марії з Грудзінських, із Марією Поляновською, дочкою Олександра Поляновського та Емілії з Карасевських, власниці декількох сіл у Сокальському повіті. Відтак кукезівський плебан хрестив

і їх дітей і дочекався, як сам казав, тої щасливої хвилі в своєму житті, що давав їм і шлюби в старенькому костьолику. Він же і поховав пана Яна Стшелецького, який помер 30 березня 1882 року.

Кукезів, Болшів, Цеперів, Острів, які належали колись Яну Стшелецькому, по його смерті згідно із заповітом перейшли до наймолодшого сина Олександра, якого в родині звали Олесь. Отой син разом із мамою всі ті маєтності проциндрив. Поправити свої справи вони вирішили за рахунок Яна Тхуржницького...

Братом пані Стшелецької був Станіслав Поляновський, навколо якого, як стовпа суспільності, крутилися всі події „нової ери” — її підготовка й реалізація.

Нікому навіть на думку не спадало, що між отим засушеним ксьондзом з великими вухами та панею двору Марією Стшелецькою, що після смерті коханого чоловіка, якому в усьому потурала, два місяці не могла прийти до себе, щось могло бути в молоді літа. Це вже авторський домисел Івана Франка, який у своїй повісті зробив Яна Тхуржницького вчителем, що приїхав учити молодших братів та сестер пані Марії і закохався в неї, але батьки, дізнавшись, що їх дочка „знюхалась” з безрідним учителем, прогнали його геть.

Насправді любовною драмою тут і не пахло. Швидше за все двоє старших людей тішилися можливістю спілкуватись один з одним, бо обоє були далеко від світу, свого товариства і готувалися у далеку дорогу туди, звідки вже не повертаються.

Усе було гаразд до тієї фатальної ночі. Олесь запросив до себе гостей зі Львова, вони спочатку були в мамі, потім — на фільварку в Болшеві, а згодом відїхали в здоров'ї та мирі назад до Львова, бо кожного з гостей чекали у понеділок, 30 липня, свої справи. „Діло” про цей день писало так: „Дня 29 липня, в неділю, ксьондз відправив службу Божу в парафіяльнім костьолику, ввечері пив гербату в городі, при якому йому дотримувала товариства сама тільки господиня, після чого поклався в своїм помешканні на відпочинок, зацепивши двері на дерев'яний засув, легко доступний з двору для кожного. Назавтра зранку двірський парубок знайшов його двері відкритими, а зайшовши до середини, побачив скривавленого ксьондза на ліжку. Калюжа крові посеред підлоги, також дві криваві рани на чолі слабо дихаючого ксьондза свідчили, що dokonано на нім гвалтовного замаху. Парубок негайно повідомив людей і пані Стшелецьку, котра про випадок (згідно зізнань) завідомила негайно листовно сина в Болшеві, але того листа не знайдено.

Молодий дідич, прибувши на місце, послав до Львова гінця по др. Шмідта і письмово повідомив про випадок державну прокуратуру,

подаючи ніби ксьондз їх, що терпів на епілепсію, правдоподібно випавши з ліжка вночі, поранився і нікого про якийсь злочин не підозрює, по чім розпорядився вимити підлогу з кривавих плям.

Прокуратура вислала на місце судово-медичну комісію, котра прибула до Кукезова вечором і перебула там два дні. Др. Шмідт, два судові лікарі Люкас і Густинський та фізик староства сконстатували при оглядинах непритомного тоді ксьондза рани на чолі і грудях, що походили від тупого знаряддя, раптово задані, а на підставі зізнань Олександра Стш. ув'язнено двірських парубків..."

Розпочалася справа, яку за місцем скоєння злочину й назвали кукезівською...

До Кукезова вислали досвідченого ревізора поліції пана Шпанга. Йому було вже 36, мав євангелістські переконання, жінку та двоє чарівних дітей, а походив із Коломиї. Він детально зайнявся справою, як і належало ревізорові. Замешкав він з волі пані Стшелецької в тих же апартаментах, що і Ян Тхуржницький, тільки у другій їх половині. Пан Шпанг не приховував своїх політичних переконань: він, як порядний німець, уважав, що в економічному занепаді краю та тяжкому становищі селян винні польські шляхтичі. Це, як опісля виявилось, і відіграло суттєву роль у кукезівському процесі. Що ж до пана Шпанга, то, кинувши своїм досвідченим оком по обійсті Стшелецьких, він вибудував декілька версій і дійшов до висновку, що напад здійснило панство Стшелецьких. Пан Шпанг викликав у Кукезів представників державної прокуратури, щоб отримати дозвіл на арешт підозрюваних. Та тут, як на зло (звичайно, не пану Шпангу), пані Стшелецька заявила комісії, що зберігає ксьондзових 80 тисяч готівкою та цінними паперами. Ревізія виявила, що ксьондз має при собі, тобто у шпарах та старих реверендах, ще 60 тисяч золотих готівкою та різними цінними паперами. Пані двору сказала, що ксьондз мав епілепсію, але приховував це від людей і, очевидно, побився сам, бо ніхто в селі не міг підняти на нього руку.

Прокурор був іншої думки і видав санкцію на арешт Олеся. Судове розслідування, яке вели пан Ковнацький та пан Сумплер, привело до того, що довелось заарештувати і пані Марію Стшелецьку. Це було настільки несподівано для родини, що вона в один мент з'їхалася до Кукезова і супроводжувала пані Марію аж до тюремних воріт у Львові по вулиці Баторія.

2 грудня 1888 року газети повідомили, що процес розпочнеться 12 грудня, „акт звинувачення опирається на злочині зловмисного скритовбивства". Головою трибуналу призначено радного Павла Сімовича. 11 грудня, тобто напередодні обіцяного процесу, було оголошено,

що слухання переноситься на 14 січня 1889 року. Надходило римо-католицьке Різдво, процес міг затягнутися, і це виглядало б якось не по-людськи. Тому і перенесли процес на греко-католицькі свята. З „кабанами”, тобто українцями, як заявив пан П. Сімович, нема чого рахуватися.

Згідно з оскарженням прокурора Гіртлера, перед судом стали Марія з Поляновських Стшелецька, родом із Мошкова, віку 67 літ, обряду римо-католицького, вдова по блаженній пам'яті Яні Стшелецькому, власнику дібр у Кукезові, замешкала у Кукезові, до суду раніше не притягалась, а також Олександр Стшелецький, родом з Кукезова, віку 29 літ, обряду римо-католицького, неодружений, власник дібр Кукезова з прилеглими маєтностями, замешкалий у Кукезові, вироком тутешнього суду повітового з 30 грудня 1885 року „за порушення проти безпеки тіла” згідно § 411 покараний штрафом в 30 золотих.

Оштрафований Олесь був за те, що дозволив собі побити слугу пароха кукезівської церкви. „Кабан” домагався у нього якихось прав.

Тепер маму і сина звинувачували „в замірі вбити ксьондза Яна Тхуржницького для того, щоб оволодіти його маєтком, в ніч з 29 на 30 липня 1888 року в Кукезові підступним способом, напавши на нього в час сну зі зброєю і надавши йому численні ушкодження тіла, небезпечні для життя, чим допустились порушення § 8, 134, 135 пунктів 1, 2 кримінального кодексу, а також § 138 і § 195 цього ж кодексу, що тягне за собою кару дожиттєвого ув'язнення”.

Кукезівський процес відсунув на задній план усі події в краю. Навіть торгівлю дівчатами. Опісля, на процесі 1898 року, коли до відповідальності будуть притягнені гендлярі цим товаром, буде заявлено, що саме в цей момент, коли почався кукезівський процес, гендель дівчатами досяг апогею.

Газета „Діло” 30 серпня 1888 року помістила замітку „Гендель дівчатами”: „З Ланьцута доносять, що в Пшеворську жандармерії вдалося прихопити агента гендлю людьми, німця, що іменує себе надпоручником пруським на прізвище Георг Макс Гауке. Доставлено його до Ланьцута і викрито, що зумів приспособити собі аж шестеро менш ніж 20-річних дівчат, котрі мав витранспортувати до Бразилії. Арештований тлумачиться тим, що взагалі не припускав, аби подібне мало би бути каригідним”.

31 серпня — ще одне повідомлення у тій же газеті під заголовком „Гендляр живим товаром”: „Поліція тутешня впала вчора знову на слід небезпечного пташка, котрий, вербуючи дівчат по краю, вивозив їх до Александрії, Турції, Румунії, проводячи ними гендель. Єсть то якийсь Бернард Туртельбаум, котрого вчора приарештовано. Знайдено при ньому чисельні кореспонденції і адреси різних осіб в Константинополю

замешкалих. Фактом є, що він вивіз в останні тижні з Перемишля Шнайделе Мейльман до Константинополя, а схилив до того чину Густаву де Нестер. Слідство триває”.

18 листопада 1888 року та ж газета помістила повідомлення „Гендель людьми”: „Львівське намісництво доручило підвладним органам енергійної дії з метою спіймати і притягнути до кримінальної відповідальності агентів вивозу людей, головню дівчат, продаваних проти їх волі яскиням розпусти на Сході. Рескрипт намісництва наказує виконавчим владам поінформуватись, чи з даного округу не відбулось висилки людей, в який спосіб і т. д. Потрібно встановити якнайретельніший нагляд над появою агентів вивозу дівчат, з метою якнайскорішого вилапаня тих пташків”.

Тепер ці, колись сенсаційні, повідомлення не привертали нічиєї уваги. Усі слідкували за кукезівським процесом, який розпочався таки 14 січня і з перервами тягнувся аж до 8 лютого 1889 року. Відбувався процес у старому приміщенні крайового суду на вулиці Баторія. У 1877-1878 роках тут відбувся процес над Іваном Франком і його товаришами, яких звинуватили в „збуренні спокою” через „таємне товариство з соціалістичними цілями”. Пан Іван Франко сидів далеко не в таких камерах, як пані Стшелецька і її син. Пробуджувався часом під снігом, який за ніч намело через вікно, і відривав від стіни примерале волосся. Пані Стшелецька постійно скаржилася на брак повітря, Франко ж мав його забагато... Згодом цей будинок завалять, а на його місці в 1895 році побудують новий, який збережеться донині. Тепер це один із корпусів університету „Львівська політехніка”, який знаходиться навпроти редакції „Дзвону”...

На захист панів Стшелецьких стало усе вище суспільство. Суд, який тривав сім днів, виправдав сімейство. Винним у всьому зробили ксьондза. Лікарі подали суду документ, що у ксьондза звичайнісінький старечий маразм. Він не пам'ятає, у якому світі живе, плутає дати, події, але категорично заперечує, що його хотіла вбити Марія Стшелецька. Боронь Боже!

Лава присяжних одногосно (12 чоловік) визнала невинним і Олександра, і пані Стшелецьку.

Радник Сімович на підставі того вердикту зачитує акт звільнення звинувачуваних. Із зали суду вони виходять вільними.

Тепер слово за Стшелецькими, які мають право на відшкодування.

Ксьондза Тхуржницького визнають „умисловом хворим”, суд не задовольняє його прохання повернути вилучені гроші. Вони залишаються в депозиті у суді, а кукезівському пробощу призначається опікун.

Газети великими літерами на першій сторінці повідомляють про звільнення Марії та Олександра Стшелецьких.

У четвер 14 лютого 1889 року „Газета Народова” в розділі „Листи з села” надрукувала лист Войцеха Дзедушицького з Єзуполя. „Коли я довідався про те, — писав граф, — що ув’язнено дідичів Кукезова, підозрюючи їх у спробі вбивства з метою пограбування, заболіло те мене дуже і не менше здивувало. Сама по собі річ ся цілком не правдоподібна, бо хоча я й не знав ні п. Стшелецької, ні її сина, але знав її брата п. Станіслава Поляновського і її сестру п. Тигусову Келяновську і разом з цілим краєм зараховував їх до осіб найповажніших. Здавалось мені просто неправдоподібним, щоб злочин, і то злочин ганебний, могла скоїти жінка, яка походить з такого зацного гнізда; а однак я не міг повірити з іншого боку, аби слідчий суддя, аби прокурор могли увірватися в родину Стшелецьких без явних доказів, які б переконували до кінця і яких не можна було б заперечити. Уболівав я лише тоді над неправдоподібним нещастям, котре сталося, і дивувався тому, що по тону певних осіб і певних часописів, по півслівцях, недомовках і дотепях було виразно видно, що у нас є такі плоскі особи, котрі тішаться тим, що тинь злочину впала на вищі стани нашого суспільства і опираючись на поодинокий випадок переконували всіх, що зіпсуттю підлягло те, що є найбільш впливовим в нашім краю”.

Зрозуміло, що ці люди і „часописьма” служать далеко не справі демократії! Ці люди є попросту поганими поляками і польками, та ще й дурними. Хіба можна так думати про основи нашого суспільства!

„Коли розпочався процес, — твердив пан Дзедушицький, — коли я прочитав акт звинувачення і довідався про обставини, які супроводжують і кукезівську справу, мої почуття змінилися. Я не розумів, як можна було хоч би на хвилю повірити у вину Стшелецьких, і взагалі мені видалося фантастичним, що на тій підставі утримувано у в’язниці двох людей п’ять місяців. Мені видалося фантастикою, що на тій підставі з них хотіли зробити видовище на весь світ, не зважаючи на те, яку глибоку моральну шкоду завдасть той процес цілому краю, яку зброю подасть у руки наших ворогів і як похитнеться віра і власне здоров’я в суспільстві.

Бо і прошу зважити! Прецінь кожен знає, що слабинкою людської природи є те, що завжди невблаганно з одного випадку робляться висновки на інші випадки, що слабкості окремих осіб переносяться на слабкість цілого краю. Людська заздрість і людська глупота не перестануть підшпигувати, що невинні прецінь були винними і що їх звільнено лишень тому, що були панами і їх родина має великі впливи, а тим часом по селах пішли чутки поміж людей, що якісь пани сидять в криміналі за те, що побили ксьондаа і хотіли украсти у нього гроші і чути тоді було: „А як же ж дивуватися бідачиськові, простакові, котрий заробляє на хліб для себе

і для родини в поті чола, коли щось украде або когось поб'є, якщо пани учені з самих розкошів такий злочин скоїли і аж на ксьондза, слугу Божого посягнули, аби собі більше розкошів примножити?" Я запитую, як можна було наш нарід наразити на те, щоб такі гадки ходили по селах і містечках на основі того, що захотілося сказати про порядних людей, основ суспільності нашої суддям?

Бо і прошу зважити: жінка богобоязлива, доброчинна, статечна і тепер так хвора, що без сторонньої допомоги не може рухатися, дає разом зі своїм сином притулок ще більш похилого від неї віку здитинілому ксьондзові, єдиною думкою котрого є нагромадження грошей, але котрому не стає розуму на те, аби знати, скільки має маєтку і де має переховувати свої гроші. Якби не п. Стшелецькі, не мав би ксьондз Тхуржницький своїх скарбів, про котрі сам не знав, був би давно обікрадений своєю службою, не вмів би збирати доходи із землі, ані проценту з капіталу, і п. Стшелецькі, якби не були собою, могли б в кожній хвилі привласнити собі будь-яку частину маєтку ксьондза Тхуржницького так, що ніхто не міг би ніколи про це довідатись. Отож якийсь злочинець, глупий і брутальний, вліз через вікно до кс. Тхуржницького, потовк його і, можливо, забрав дещо з речей невеликої вартості, очевидно не знаючи, де заховані гроші. Пан Олександр Стшелецький про це доніс владі, а влада в цьому добачила незаперечні докази, що то не хто інший, а тільки найповажніші дідичі Кукезова були тими дурними злочинцями, котрі ні з того ні з сього потовкли ксьондза, а потім вискочили через вікно".

Звичайно — доводив граф Дзедушицький — наш суд такий розумний, а його судді, що визнали бідність Стшелецьких злочином, визнали злочином і те, що Стшелецькі виховують службу в домі з малих дітей, а коли ті одружуються чи виходять заміж, то обдаровують їх вином, бо тільки цього року подарували три корови. „І то вже не підозра, — твердить граф, — а доказ вини, а коли додамо, що пані Стшелецька ходила молитись на гріб свого мужа, то маємо очевидний доказ, що маємо справу з потворним духовним перевертнем, про якого навіть і не снилося найдикішим французьким письменникам, аби посивіла мати разом зі своїм сином мордували вночі здитинілого ксьондза з допомогою своєї двірської служби, а крім того ще й з участю покликаних на допомогу тіней померлих! Слухаючи таке звинувачення, сміявся би чоловік, якби йому не хотілося плакати, і якби не йшлося тут про те, що двоє невинних людей скарано на найгіршу кару".

А ще чи не почули про кукезівську справу, надто голосну, за кордоном і не тішилися тим, нагадуючи: от до чого дійшла опора суспільства! Звичайно, тішитися, на думку графа, можуть глупці. А, як

відомо, дурним закони не пишуть. Їм же ж тепер, коли процес закінчився, залишилось лишень одне: схилити голови перед невинними людьми пп. Стшелецькими. Але схилити голову перед ними ще замало. Освічені люди в цій справі знайдуть „іншу і страшну зброю проти нашого суспільства, проти нашої автономії і вийдуть із страшним звинуваченням, що ми не тільки не здатні до правління, а що навіть не можемо видати з нашого лона таких суддів, котрі б не робили страшних помилок, а йдучи злосливо і свідомо, оскаржать цілий наш суддівський стан за те, що декотрі його члени завинили дивно, а болючу помилку і вину ту прозвуть всіма виразами, які може тільки висловити племінна заздрість. Ті ж люди скажуть, що то польська чи слов'янська нездатність, що то злочинне засліплення, що то так себе виявила і промовила глибока племінна ненависть, котра має точити наше суспільство, згідно порозсіюваних по підручниках та часописах німецьких та російських казок про нас, основу того суспільства”.

Захищаючи „все польське племінне”, шановний граф оскаржував австрійську систему. От недавно на засіданні австрійського парламенту відомий посол Пернерсторфер висловив сумнів стосовно галицьких суддів, які захищають польську шляхту, яка скоїла злочини, і ті покритиковані судді, на гадку графа, вирішили вдатися до реваншу і показати, що повз їх пильного ока нічого не проходить, а тому заарештували і протримали в тюрмі аж п'ять довгих місяців цілком невинних людей!

Та з тим ще можна було б миритися, бо розумний і освічений чоловік зрозуміє, в чому тут справа. Значно гірше те, що через той процес серед простих людей посялася думка, що „хто має гроші, той і з пекла видобудеться”. Тобто вони вважатимуть, що можна підкупити не тільки самих суддів, а й лаву присяжних, яка представляє суспільство...

„До тих неприязних голосів неосвічених, — бідкається граф Дзедушицький, — примішуються врешті голоси поважні, світлі і вже не шкідливі, котрі звинувачують порядок слідчого апарату взагалі. Нехай вільно мені буде навести в тій справі слова, які я почув з уст самого ж брата п. Стшелецької п. Станіслава Поляновського, котрий, кажучи про важкий удар, який спіткав його родину, висловив надію, що той удар буде початком виправлення помилки і що невинне ув'язнення знаних в цілім краю осіб нарешті зверне увагу суспільства на те, що щодня, як за часів урядування золотої самоволі, замикають невинних людей, тримають їх у слідчому ув'язненні, стократ гіршому від засудження, а потім випускають на волю без жодної моральної або матеріальної винагороди”.

Звичайно, пан граф трохи переборщив, кажучи, що Стшелецькі не отримали моральної чи матеріальної компенсації. Було і одне, і друге.

Постарався пан Станіслав Поляновський, який не міг допустити, щоб ця справа австрійській бюрократії пройшла плазом.

На думку графа, кукезівська справа мала два серйозні наслідки: одних вона нерозумно обурила проти шляхти взагалі, а іншим стало зрозуміло, що треба навести порядок із судочинством. Звідси можна зробити висновок, що, по-перше, справа в Кукезові була спеціально розіграна, щоб викликати обурення проти польської шляхти, змести її з дороги і звільнити місце австріякові чи ще комусь іншому, а по-друге, що справді варто замислитися над питанням: який у нас суд і хто нас судить? Тільки граф застерігав не шукати винних „суддів під жодним оглядом”.

На виправдання шляхти — основ суспільності — писалося чимало статей. Писав і відомий на той час журналіст Станіслав Лам.

Публікація роману „Основи суспільності” викликала чергове незадоволення представників польського табору, які вважали, що у середовищі шляхти не може статися нічого подібного, а роман Івана Франка є злісним наклепом на основи суспільності. Щоб переконати людей у невинності Стшелецьких, 1889 року було випущено три томи стенограми процесу під назвою „Zbrodnia w Kukizowie”, накладом друкарні В. Малицького під зарядом Валентина Годака, якого не раз разом із Франком притягували до відповідальності за порушення пресового закону.

На всі закиди Іванові Франку про зумисне приниження шляхти відповіла сама історія. 12 квітня 1894 року, саме тоді, коли розпочався друк „Основ суспільності”, газети повідомили про вбивство в Цикові священика Івана Ардана. Його вбив представник цих основ власник села Жигмонт Гошовський. Судовий процес над ним розпочався 28 квітня 1894 року, і цей процес, безумовно, не пройшов повз увагу Франка. Зрештою, Франко як репортер „Kurjera Lwowskiego” був і на процесі Стшелецьких, і на процесі Гошовського. Історію написання „Основ суспільності” Р. Горак оповів у „Повісті про незакінчене вбивство” (Дзвін, № 1, 2 за 1997 рік).

Роман „Основи суспільності” так і залишився незакінченим. 1 лютого 1895 року Франко просив у М. Драгоманова поради, що з ним робити: „Ще одно хотів я Вас спитати: чи Ви трібували читати мій роман „Основи суспільності”, а коли читали, то як Ви мені порадите? Дуже він довгий. Перша частина ледве скінчиться в 1½ року, значить, на дві дальші часті треба 3 роки! А у нас багато людей читає методом пок. Шпака в комедії Квітки: аж тоді, як є цілість скінчена. Тому-то я думаю, скінчивши першу часть, перервати друкування сього романа в

„Ж[итю] і сл[ові]” і видати його книжкою, а тут друкувати дрібніші новели, хоч оригінальні, хоч перекладені. Моя жінка дуже сьому противна і наполягає на те, щоб друкувати далі роман, — не для того, як коли б він їй подобався, а для того, що, мовляв, читачі мають право дістати цілість”.

Окремою книжкою за життя письменника роман не вийшов. Перше його видання було здійснене „Українською накладнею” в Лейпцигу десь між 1920-1925 роками з передмовою В. Сімовича, який вважав, що „повість може являтися закінченим малюнком” основ суспільності. „Бо ж що тут іще закінчувати?” — запитував він. Пізнавши як слід цілу ту машину, що її завели і пустили в громадське й політичне життя Галичини „основи суспільності”, кожному легко здогадатися, яка доля жде сумної пам’яті героїв повісті. Вони постараються гарно позатирати всі сліди: не покидатимуть якийсь час місця злочину, щоб не викликати підозріння, збережуть зимну кров (вони це вміють!), опінія сильних світу цього буде за ними, решта „основ суспільності” позбирає усі свої сили, застосує усі можливі й неможливі заходи (вони це теж уміють!), щоб не допустити до „скандалу” — і в тюрму сяде якийсь нещасний Цвях, на якого вказуватимуть усі сліди й здогади — а злочинець лишиться на волі, щоб далі виконувати програму „основ суспільності і грати ролю в їх колах”...

Про уподобання та норови „основ суспільності” та їх жертви іде мова у повісті „Для домашнього огнища”, написаній у Відні 1892 року. Як твердив Іван Франко, в її основі лежать два голосні процеси: проти мадам Вайс та Ісаака Шефферштейна і 27-ми його спільників, які відбулися, відповідно, 12 вересня 1883 року та 27 травня 1892 року і були пов’язані з торгівлею дівчатами. Якщо до цього додати вадовицький процес, то стає зрозумілою актуальність творів Івана Франка і „аполітичність” нового журналу „Житє і слово”.

Вихід „Житя і слова” співпав із крахом „нової ери”. Вона доживала останні дні, не принісши українцям, як і передбачав Франко перед її початком, нічого, крім деяких дрібниць. Обдурені польською шляхтою „руські” партії на майбутнє вирішили йти одним фронтом, а для цього потрібно було дійти до якоїсь спільної згоди. З цією метою створили ініціативну групу, яка зібралася на нараду 2 лютого 1894 року. „Людей усіх було, — інформував Іван Франко М. Драгоманова листом від 5 лютого, — 14: 4 радикали (П[авлик], Данил[ович], д-р Олійник і я), два народовці-опозиціоністи (Олесницький і піп Темницький), два клерикали (брати Черлюнчакевичі, з них один піп), а решта москвофілів (Антоневич, Кулачковський, Давидяк, Марков). Темою розмови були „камни преткновения”, що стоять на перешкоді поєднанню руських партій (з виключенням сервілістичних, на що всі згодилися!). А іменно перший

Антоневич запитав радикалів про їх відносини до віри і до попів: згодженося на мою заяву, що радикали 1) проти загалу попів не виступають, а тільки вказують надужиття одиниць, 2) бажають навіть боронити економічного биту і народного характеру попів, т. є. солідарності попів з інтересами народу, а 3) в ділах віри стоять на основі толеранції обопільної, нікому своїх поглядів не накидають, але жадають для себе вільності тої, яку мають усі другі, — ширити свої погляди способом спокійної дискусії.

Другий камінь преткновенія висунув Олесницький против москвофілів: агітація против укр[аїнської] народної мови і літератури, висміювання і зогиджування р[усько]-укр[аїнської] літератури, мови, театру т. і. На се заявив Антоневи́ч, що сього далі не буде.

В кінці третю річ підніс Кулачковський — справу фонетики, і на тій мало що не розбилася вся справа. Кулачк[овський] жадав, щоб будучі союзники прилучилися до кампанії против фонетики, щоб радикали видавали один часопис етимологією і т. ін. На те відповів йому П-к, що в таким разі радикали зажадають, щоб москвофіли один свій часопис видавали фонетикою. Остаточню всі згодилися лишити сю справу набоці, поза пунктами будучої угоди. Для її переведення рішено скликати ширший з'їзд мужів довір'я, і поручено Кулачковському, Олесницькому і мені вести справи далше і приготовляти той новий з'їзд. Москвофіли виражалися о тих переговорах дуже похвально; проводив Данилович. Окуневський був не на цілій нараді і не сказав ані слова. Тільки по нараді почав жадати від Павлика, щоби зрезигнував із своєї кандидатури на користь народовця Громницького, за котрим він сам збирається їхати агітувати".

Ширший з'їзд мужів довір'я вирішено було скликати 19 березня у Львові. Там у той час готувалися до проведення польсько-української сільськогосподарської та етнографічної виставки. Вона повинна була відкритися у червні 1894 року. Франка запросили організувати для неї виставку літератури з питання „южноруської етнографії". За цю справу Франко взявся серйозно. „Чи міг би я, — пише в листі до М. Драгоманова, — в сій справі числити на Вашу поміч? Крім книг і часописів, котрі будуть виставлені, треба буде зладити також розумований каталог, т. є. бібліографію, і тут, очевидно, Ваша поміч була б мені дуже потрібна".

Написав Франко про підготовку виставки і А. Кримському у листі від 5 лютого 1894 року: „Може Вам звісно, що у нас сього року має бути вистава крайова польсько-руська. Вона заповідається досить інтересно. Гарно б було, якби зібралася й купка українців та відвідала нас. Чому б, напр., не списатися хоч би всім писателям молодшої генерації

та не дати собі *tendes-vous* у Львові, де би можна свobodно побалакати з собою і з галичанами, а і з інших слов'ян побачити не одного інтересного чоловіка? Подумайте про се!

Щодо літер, котрих вірці Ви прислали, то Ставропігія готова замовити деяких фасонів та просить Вас через мене звідатися у відносних фірм, як би вони хотіли зробити сю зділку? У нас з німецькими словолитнями процедура така, що, коли друкарня замовить стільки-то черенок, словолитня виготовляє і висилає, а друкарня, одержуючи пакети, рівночасно платить на пошті або висилає сама гроші по одержаному рахунку. Звідайте, будьте ласкаві, чи прислали би Ваші словолитні на таку процедуру? Коли ні, то прийдеться робити все через Ваші руки, бо друкарня, навчена досвідом, безпосередньо з московськими фірмами не хоче мати ніякого діла”.

Франко клопочеться літерами для набору, бо нема чим друкувати журнал „Жите і слово”.

Вистава для нього настільки серйозна справа, що він вирішує потривожити того ж дня і Фр. Ржегоржа. „Проф. Шухевич, — писав йому Іван Франко, — просив мене зайнятися впорядкуванням і виставленням літератури етнографічної, котра дотикає Галицької Русі. Не хочу говорити Вам компліментів, коли скажу, що в тій літературі Ви займаєте дуже поважне місце, а під зглядом різносторонності і докладності обсервації, мабуть, ніхто з наших збирачів Вам не дорівняє. От тому-то я хотів би мати виставлений весь комплект Ваших праць, а коли се неможливе, то бодай мати їх повний опис і опублікувати його в каталогі”.

Зїзд мужів довір'я, що відбувся 2 лютого, а також спроба порозуміння українських партій не могли не стривожити польську шляхту і їх прислужливу пресу, зокрема „Gazet-y Narodow-y”, яка почала страшити читачів тим, що всі зібрані стали на платформу радикалів. Ширити таку інформацію — означало знищити справу в зародку. Іван Франко вимушений був виступити зі спростуванням.

Фінансова сторона видання журналу дуже невтішна. „Правдоподібно, — признається він у листі до М. Драгоманова від 23 лютого, — мені не вдасться продержати його довше як рік. Кошти дуже великі, 1 кн. коштує звиш 300 гульд[енів], значить, річний бюджет обійдеться, не числячи передруків, щонайменше у 2000 гульд., а се значить — 400 повних підписчиків. На се досі маємо около 140. Чи набереться ще до 200, хто його знає, а решту прийдеться покривати все-таки мені. Я не хочу говорити про те, яку з тої причини маю гризоту з жінкою, тим більше, що мій теперішній заробіток з „Kurj[era] Lw[owskiego]” (85 гульд. місячно) далеко не вистарчає нам на життя, обіцяний заробіток

з „Народу”, на котрий ми числили, вийшов зовсім проблематичний, а журнал не дає анітрохи вільного часу, щоб заробити десь збоку на поповнення місячного бюджету. Що я переніс за отсю зиму, коли траплялося таке, що не було й дента в хаті, — се хіба лишу собі колись як матеріал для якогось експериментального роману”.

Михайло Павлик за дорученням „Народної волі” виставив свою кандидатуру до галицького сейму від селянської курії Брідського повіту на місце померлого наприкінці 1893 року посла Івана Сірка. Протикандидатом його був новоєрівець Олександр Барвінський. М. Павлик вважав, що саме на Брідщині є добра основа для ширення ідей радикалізму. Вибори він програв, партійні гроші потратив. У № 3-5 „Народу” М. Павлик оповідав про свою працю на Брідщині у спогадах „Моя бродська Одісея”. Історія з Бродами стала однією з причин серйозних непорозумінь Івана Франка з Михайлом Павликом. „На П[авли]кову виборчу кампанію, — продовжував Франко у тому ж листі до М. Драгоманова, — дивляться всі у Львові з юмористичного становища. Я дуже цікавий на його подрібне справоздання в „Народі”. В усякім разі фатальне те, що їхав чоловік агітувати і ані одного збору не скликав, ані на однім публ[ічнім] зборі не виступив і не промовив. Він каже вправді, що багато зробив для справи радикалізму в Брідщині, та сам же говорить, що більшість мужиків, з котрими там стикався, до крайності здеморалізовані”.

На початку березня вийшла друга книга „Життя і слова”. Про її вихід подали відомості „руські” часописи, в тому числі й № 5 „Народу”: „Зміст: „В світ за очі!” (вірші Олекси Ходовицького ст. 161-165); „Основи суспільності” (Повість із сучасного життя, Ів. Франка. Далі, ст. 165-182; „Пісня про Роланда”, старофранцузький епос, перек. Вас. Щурата (183-206); „Літературні устремління галицьких Русинів від 1772 до 1872”, Івана Заневича (Початок, ст. 207-215); „З Віктора Гюго” I-III (Переклади віршів), Олени Пчілки (215-219); „Хмара” (Оповідане), М. Обачного (219-222); „Із старих рукописів. II Апокриф про дитство Ісусово”, Ів. Франка (222-233); „Із фольклорного руху в зах. Європі”, Л. Василевського (233-237); „Старі хартії вільності”, М. Драгоманова (Далі, 238-258); „Новик”, оповідане О. Маковея (Далі, 258-270); „Будда і буддизм”, обриси Л. Фера (Далі, 270-276); „Із уст народа. А. Пісні. IV. Купала на Волині”, Лесі Українки і О. Пчілки (276-284); „Сучасні діячі словянської науки і літератури. П. Микола Савич Тіхонравов” (до портрета, 285-288), Ів. Ф.; „Поправки до біографії М. Драгоманова” (288-289); „Критика і бібліографія. IV. Творчі козацьких дум”, Р. Л. Н. (289-292); V. „Візантійська

література", Ів. Франка (292-300); VI. „Розбір думи про бурю на Чорнім морі”, Ів. Франка і М. Драгоманова (300-303)”.

Михайлові Драгоманову не все подобалося в цьому номері. Не сподобалася добірка купальських пісень, зібраних Лесею Українкою, а про вірші О. Маковея у листі від 3/15 березня писав, що там взагалі „нема поезії, ні навіть стихотворства”. „Ваш суд, — боронився Іван Франко в листі від 11-19 березня 1894 року, — про Лесині пісні мені не видається справедливим: все-таки се найбагатша досі збірка купальських пісень, зібраних в одній околиці, і між ними багато є досі не звісних, бодай не звісних яко купальські. Не зовсім годжусь і на Ваш суд про Маковея. Він певно талант не перворядний, та все-таки талант, а „Новик” найлучче з усього, що він досі написав, і хто зна, чи напише що луччого. А щодо стихотворної форми, то, по-моєму, вона зовсім добра. Варто б нам колись порозумітися докладно в тім згляді: які у Вас критерії при оцінюванні віршів і поезії, а які у нас, а се могло б статися тоді, якби Ви взяли на себе труд розібрати, par exemple (наприклад — франц., авт.), які-небудь галицькі вірші і порівняти їх з українськими. Я дуже радо напечатав би таку роботу, хоч би й трохи обширнішу”.

Дружина Франка трохи поправилася від хвороби і береться до роботи. Хоче випустити збірку казок для дітей, бо виявила, що дітям нема що читати. Цю збірку — має надію — випустить „Просвіта” та Педагогічне товариство. „Та боюсь, — пише далі Франко, — що се буде не так-то швидко, бо діти дають їй мало спокою, а здоров'я її не таке, щоб могла разом зо мною сидіти до 1 години півночі”.

19 березня відбувся ширший з'їзд мужів довір'я, а 22 березня Франко інформував М. Драгоманова: „Про з'їзд з 19 пишу Вам коротко, надіюсь, що Ви вже будете мати в руках реферати часописів. Ми оба з Дан[иловичем] і з порадою П[авли]ка ухвалили собі держатися в резерві і тільки, коли б усі згодилися на першу точку (зовсім „новоєрівську”), тоді виступити зі своєю критикою тої точки. До сього не прийшло, бо народовці зараз зчепилися з москвофілами на тій точці. Я виступив в ролі примирителя і вніс, що позаяк ся точка є головна кість незгоди і позаяк на ній годі обом сторонам примиритися, а й ми, радикали, зі свого боку маємо проти неї багато замітів, то найліпше буде сю точку пропустити і розпочати слідуочу точку словами: „Ми, галицькі русини”. Сей внесок многи мужі довір'я зразу прийняли за Witz (жарт — нім., авт.) — і розсміялися, та швидко, при дальших безплідних дебатах, пізнали, що Witz був серйозніший, ніж їм здавалося. Москвофіли перші готові були на нього пристати, та народовці з Романчуком не згодилися зо страху перед Барвінським, котрий, мовляли, зараз закричить, що ось Романчук

вирікся народності. На сім пункті товкли-товкли воду в ступі і ні до чого дотовктись не могли, і остаточно скінчилося на тім, що прийнято мій внесок, щоб відложити рішення сеї справи до слідуєчих зборів, на котрих має бути предложена до ухвали спеціальна програма політичної акції, вироблена на підставі тих точок, на які сей з'їзд згодився. Для виробу тої програми вибрано комісію з 5 послів, тих, що скликали сей з'їзд, а вони мають собі добрати ще 5 людей; в тім числі запропоновано і мене, так що в комісії було б 2 радикали, я і Окуневський. Я думаю, що коли не дасться оминути національну кліпу, то найпростіше буде покласти національне profession de foi всіх трьох партій поряд не як пункт програми, а як вступне речення вроді:

Ми, русини народовці, вірячи в те і те...

Ми, русини радикали, бажаючи того і того...

Ми, чорт зна хто, і т. д., — а за тим уже:

1) стоїмо, чи сидимо, чи лежимо і т. д.

Інтересно ще ось що. Коли різні люди почали були творити поправки до стилізації § 1 декларації, то і ми з Дан[иловичем] уложили свою стилізацію в тім роді:

„Стоїмо на основі русько-укр. національності, хочемо, щоби наш русько-укр. народ розвивався самостійно і рівнорядно з другими народами слов'янськими, супротивляємося всякому надуживанню віри і обряду в цілях політичних і винародовляючих і признаємо, що тепер Австрія дає найліпші умови для розвою русько-укр. народу і через те хочемо в нашім власнім народнім інтересі її підпирати”. Задля незгоди Романчука з Кулачковським, котра робила всяку дальшу дискусію неможливою, ми свого проекту не оголосили, але деякі попи, і то навіть гарячі клерикали, котрим ми приватно читали свій проект, говорили, що радо згодяться на нього. Може, й те цікаво Вам буде знати, що коли була мова о голосуванні партіями і пропоновано стати кожній партії осібно (до того не прийшло), то до радикалів призналося 5 чи 6 людей, крім нас, в тім числі 2 попи. Взагалі я думаю, що ми своїм виступом на з'їзді не то що не оскандалили своєї партії і не попустили ані на крихту зі своїх принципів, але противно, зискали чимало в опінії учасників. Ми забирали голос в найдразливіших моментах, говорили коротко і до речі і кілька разів прямо попи хали дискусію з мертвого пункту, на котрім вона грозила застрягнути. Жаль, що Окуневського на з'їзді не було, та заразом дивно, як він міг ураз з Романчуком і тов[ариством] пристати на ту першу точку, о котру з'їзд розбився”.

Обширну інформацію про цей з'їзд у статті „Два з'їзди”, автором якої був Михайло Павлик, подав і „Народ” у № 5.

Проблема згоди руських партій між собою стала основною темою публікації газет різних напрямків: жодна з них у цю згоду не вірила.

Про своє гірке матеріальне становище Іван Франко міг тепер поскаржитись хіба А. Кримському, що і зробив у листі від 22 березня 1894 року: „А ще ж треба Вам знати, що я сам-самісінький, хіба при допомозі хворої жінки, веду весь технічний бік видання, коректуру, перегляд рукописів, кореспонденцію і заграничну розсилку, при тім (для свіжого повітря задля жінки і дітей) живу півтора кілометра від міста і мушу щодень бігати щонайменше 2 рази там і 2 рази назад, іноді й 3 рази і більше, мушу півдня сидіти в редакції „Kurjera Lwowskiego” і писати січку для щоденної газети, а другого півдня бавити дітей, котрі не дають ні писати, ні читати, так що до своєї роботи сідаю тільки о 9 або 10 годині ночі і сиджу до 12, 1 або й до 2, а в додатку ще й очі в мене болять, то будете мати образ тих обставин, серед яких виходить „Жите і слово”. Та се ще не все. Докторський екзамен минушого року коштував мені багато, прийшлося запозичитися; слабість жінки і виживлення дітей також коштують, а заробіток мій при „Kurjerze Lwowskim” далеко не вистарчає. Досить буде сказати Вам, що місячний бюджет моїх потреб виносить мінімум 120 гульд[енів], а в „Kurjeri Lwowskim” я заробляю 85. Приходиться заробляти збоку, і тут „Жите і слово” стає мені подвійною перешкодою. Раз, тому, що само вимагає чимало праці, а по-друге, тому, що за нехибний дефіцит прийдеться при кінці року заплатити здорову суму грошей. Підписчиків досі є ледве 160, т. є. не сповна половина того, скільки б треба, щоб видання покрило кошти. Я кинувся було на драматичне поле. Поводження моєї драми „Украдене щастя” (при котрій конкурсове журі обікрало мене на 100 гульд., давши першу премію і другу премію штукам зовсім слабим, котрі не можуть держатися на сцені) заохотило мене, „Руська бесіда” згодилася платити мені за оригінальну штуку, заповнюючу вечір, по 150 гульд., а за переробку по 50 гульд. Я зладив дві штуки оригінальні. За першу заплатили, та цензура поліційна її заборонила. Тоді „Бесіда” відкинула й сама другу і не платить і за третю (переробку Кальдеронового „Заламейського вїйта”). От Вам і заробіток!

Якби Ви знали, якою важкою драмою робиться в таких обставинах щоденне життя чоловіка! Ну, та Бог з ним! Довголітня практика навчила мене резигнації, хоч і не суфічної, а такої, котра одним потішається: повіситись завше матимеш час. Почекаємо, аж положення зробиться зовсім безвихідне, а поки що — *ostro, śmiało, bez przytomności* (гостро, сміло, невпинно — пол., авт.), як каже поляк”.

Другий з'їзд мужів довір'я, вибраних кожною партією, заплановано на 14 травня 1894 року. Франко входить у комітет разом із Кулачковським та Романчуком.

А ще — прикrostі з М. Павликом та його „Одіссеею”, яку він друкує в „Народі”. „Ваша „Одіссея”, — пише йому Іван Франко 28 березня 1894 року, — робить страшенно прикре враження. Невже Ви не чуєте того, що самі себе ріжете?”

Безнастанні наради над пакетом узгоджувальної програми дій не приводять до бодай якогось результату. Всі наполягають на своїх точках зору. У листі до М. Драгоманова від 9 квітня 1894 року Іван Франко пише: „Чи для радикальної партії вийде з того якась користь? Тут справедливо Ви ставите питання ширше: чи взагалі для радик[альної] партії пожадана згода? По думці наших „молодих”, бодай по думці давнішій (вони змінюють свої думки досить живо), згода така зовсім непожадана, бо вона завсігди вийде на те, що радикалі піддавати будуть другим партіям свої ідеї, т. є. будуть зміцнювати ті другі партії, а самі нічого при тім не зискають. Я не знаю, наскільки Ви вважаєте сю думку правдивою, та я вважаю її надто тісно партійною і вузько опортунною. Мені не ходить о партію, тільки о цілі, що стоять в програмі партії, а чим більше людей нам удасться запрягти до виконання тих цілей, тим ліпше. Впрочім, і з погляду партійного коаліція, котра тут робиться, не є ніякою абнегацією для нашої партії. Коаліція обов'язує тільки в рам[к]ах програми, а поза нею кожна партія лишається при своїх думках і поглядах. Я думаю також, що помимо всяких дебатів Ром. і Кулачк. о „Zünglein an der Waage” — наш делегат в комітеті виконуючим буде мати дуже важний голос, а коли се, може, й не доведе до многих позитивних здобутків, то в усякім разі може охоронити русинів від многих скандалів, а й се щось значить. Чи удасться сим способом здобути радикалам хоч пару мандатів до сейму і хоч один-два до р[ади] держ[авної] — се Бог знає, вже для того, що при теперішнім брутально-неконституційнім режимі у нас взагалі ще питання, чи хто-небудь із скоалізованих русинів здобуде хоч один мандат”.

І ще один удар: на назначений Науковим товариством ім. Т. Шевченка 28 і 29 червня з'їзд „руських письменників та любителів літератури” запросили М. Драгоманова, а Івана Франка — ні!

Драма „Украдене щастя” сподіваного успіху (принаймні фінансового) не принесла. Франко скаржить на М. Драгоманову: „Я тепер по поводу банкрутства моєї драматичної штуки в великій біді і мушу братися за такі ганебні роботи, як ладити провідник по Львові і покажчик вистави, щоб заробити кількадесят гульд[енів] для сплати довгів, котрі вже надто

дуже на мене тиснуть, не кажучи вже про те, що самим приходиться буквально недоїдати і ходити обідраними. Мій заробіток в „Kurj[er]” (85 гульд.) не вистарчає на наш місячний прожиток (сама хата 30 гульд.), а тут робиш, робиш, а заробітку нівідки ніякого, ще й в перспективі — платити дефіцит за журнал”.

Коломийське відділення радикальної партії настоює на розриві зі справою „угоди”. „Не знаю, — доповідав Іван Франко М. Драгоманову 26 квітня 1894 року, — що Ви скажете на те, що сталося у нас з угодою. Одержавши соборне письмо від коломийців, що вони не годяться на угодову акцію і звивають мене зірвати дальші переговори, я трібував ремонструвати і викладав їм, що слід ще трібувати дальшої дискусії. Та коли вони написали мені через П[авли]ка, що не вірять у можливість угоди і що пропонована мною програма є фразеологія і, приймаючи її, партія скомпромітувалась би, я написав Романчуку і Кулачковському, що виступаю з комісії угодової задля вотум недовір'я, даного мені партією, а рівночасно заявив се публічно в газетах, додавши до того те, що вважав натуральною консеквенцією попереднього, — зречення з уряду голови „Народної волі”. Тепер коломийці пишуть мені, що вони не хотіли давати мені вотум недовір'я, що не слід було виступати з комітету, а тим менше зрікатись провідництва „Народної волі” і т. д. Се дуже неприємна історія. Я не міг знати, що вони хотіли, а бачив тільки те, що було написане. Що через се зірвання одіум угоди спадає на партію радикальну, що в чуднім світлі являються наші попередні накликування до згоди і аванжований нами перший з їзд мужів довір'я, се кожний бачить, а мені здається, крім того, що партія сим поступком підрізала собі на довгий час ноги до всякої серйозної політичної акції, бо в серйозність її ніхто не схоче вірити. Се все я толкував коломийським товаришам, а коли вони не схотіли сього розуміти, то сьому не моя вина. Сидіти мені в комісії при такій заяві товаришів, яку я одержав, було зовсім неможливо”.

Заяву Франка про вихід із узгоджувального комітету надрукували видання різних орієнтацій. Радикальна партія з тієї нагоди зробила заяву, яка була опублікована в № 6 „Народу” (її автором був М. Павлик): „Дня 23 апріля с. р. д-р Іван Франко виступив з угодової комісії через те, що загал радикалів не міг пристати ані на 1 § декларації, пропонованої комісією, ані взагалі на спосіб згоди після ухвал комісії. На заяву д-ра Франка можна вивести те, що може би й дійшло до згоди між партіями, якби сталося по думці загалу радикалів. Тим часом „Діло” в довгенькім коментарі до заяви д-ра Франка твердить, буцімто ми взагалі не бажаємо згідної акції Русинів і буцімто ми про те перше говорили неширо. Ми до того не почувемося, а тільки розуміємо ту

згоду інакше, іменно так, щоб не бгати Русинів усіх партій під різні декларації про віру, обряд, народність і т. д., не творити спільного комітету, котрий би задля того наглядав над усіма партіями і т. п., а щоб всі рускі партії, кожда зокрема, прийняли в свою програму певні конкретні, безспірно спільні справи, як напр. загальне голосоване, організація аграрної справи і т. д. І після того поступали, — при чому, натурально, вони мусіли би з собою сходитися на вічах і т. п. і порозуміватися, напр. в справі виборів і т. п. Так певне вияснили би ся ще й инчі спільні точки між рускими партіями, і тоді могла би сама собою настати й тісніша згода. Поза те, кожда партія мусить діяти по своїм принципам, і тут потрібно тільки одного: лишити тим партіям повну волю їх осібних думок: релігійних і всяких инчих.

Із сего ще зовсім не виходить, щоб ми вважали шкідливою розмову про згоду між Русинами різних партій; ми тільки не віримо, навіть у таку згоду напр. з москвофілами, у яку вірить „Діло”. В усякім разі з їзди для тої справи не пропали марне: по крайній мірі вияснилося, чого не можна класти в основу згоди між Русинами. Чи далі будуть ще які спільні з їзди, чи ні, а треба би й так задержати те добро, яке дала розмова про згоду — а то певний достойний спосіб трактування наших партійних відносин, який від якогось часу видно і в „Ділі”, а від якого воно трохи відступило в коментарі до заяви д-ра Франка. Тим часом і „Ділу” чейже видно тепер, що достойний спосіб трактування противника, як і критика людей власної партії, — що теж лучається остатнім часом у „Ділі”, — далеко більш можуть зробити для дійсної згоди між Русинами, ніж ухвали з їздів, хоть зі сторожами тих ухвал, з усіх боків.

Щодо особи д-ра Франка, то „Діло” хибно думає, немов би то наша партія не мала довір'я до еґо особи в угодовій акції; ми подали ему тільки свої погляди на справу угоди з тим, що ми готові явитися на з їзд 15 мая і будемо там промовляти в наведеном вище дусі”.

Вчинок Івана Франка обурих М. Драгоманова. У відповідь на його лист, отриманий на початку травня, Франко писав 13 травня 1894 року: „Пишете мені: „Коли хочете займатися політикою”. То-то й є, що я нею не хочу займатися, і власне рад, що останній мій провал сам собою наказує мені усунутися від політичної діяльності, до котрої у мене поперед усього нема нервів. Я вже писав Вам і тепер ще раз повторяю, що, наприклад, в акцію угодову сам я не то що не пхався, але з початку був противний її ініціюванню, а випхали мене в число децемвірів і в комісію трьох зовсім случайні обставини, котрим я не міг запобігти. Та історія отся буде для мене наукою на будуще — сидіти при писательстві і не лізти в політику, а головню не лізти в неї там, де

властиво потребують моєї фірми, а не моєї думки і ради, як се було з моїм вибором на голову виділу „Нар[одної] волі”...

Вийшла третя книга „Житя і слова”. Зміст її надрукували майже всі „русинські” газети: „Житє і Слово. Книжка III. За май і юнь. Зміст: *Едип цар*. Трагедія Софокла, пер. Ів. Франка (початок); *Основи суспільності*. Ч. перша III. Ів. Франка; *Літературні стремління галицьких Русинів II*. Ів. Заневича; *Пісня про Роланда CXXI-CXL*; *Шевченко героєм польської революційної легенди* Ів. Франка; *Про Румянцівський музей у Москві* А. Кримського; *Новик*. Оповідане О. Маковея (кінець); *Споминки про конфедератів зап. Мих. Зубрицький*; *Матеріали для історії віршів українських* М. Драгоманова (Далі); *Із уст народа* (Купала на Волині і Кошут і кошутська війна) Лесі Українки і Ів. Франка; *Критика і бібліографія*. VII. Непорозуміння між проф. Ом. Огоновським і его наукою, М. Драгоманова; *Нові книжки*”.

Ця книжка завершувала I том „Житя і слова”.

14 травня Іван Франко в листі до М. Павлика зрікається посади голови „Народної волі”. „Рівночасно з отсим листом шлю листи до Даниловича і до Драгоманова, в котрих промовляю за конечністю реорганізації, а властиво, консолідації нашої партії. Думаю, що се конечне.

Романчуківська акція угодова занехана, тепер Народна рада почне нову акцію, до котрої партія радикальна мусить стати міцна і сконсолідована так, щоб ніхто не міг її зігнувати. Вся трагікомічна історія з попередньою акцією не викликає в мене ані крихти жалю. Може, воно й ліпше так сталося, а тепер буде можна розпочати діло *experientia vostis*, міцнішими і певнішими руками. Я щодо своєї особи, звісно, лишуся також при тій науці, яку виніс із сеї трагікомедії: не мішатися в політику, до котрої у мене нема нервів, а сидіти при літературі і науці. От тим-то я мушу стояти при своїй резигнації з голови „Народної волі”, не думаючи, впрочім, щоб се могло партії ані товариству так пошкодити, як пише Данилович”.

19 червня 1894 року в Коломиї відбулися збори „Народної волі”. На них прибуло 400 членів. № 10 „Народу” помістив звіт про роботу товариства: „Усіх членів мала в той день „Народна воля” 685, із котрих $\frac{3}{4}$ заплатило вкладку. Доходу мало Товариство, від часу основаня в маю 1893 р., 130 зр. 90 кр., росходу 93 зр. 25 кр. Лишилося в касі 37 зр. 65 кр. Окрім того, агітаційного фонду було 14 зр. 19 кр., росходу 45 зр. — 30 зр. 81 кр. покрито з инчих грошей. Товариство устроїло 9 віч, котрих більшість заборонено, висилало депутатів на инчі руські і мазурські віча, а також устроювало віча спільно з соціалістами. Орган

товариства „Хлібороб” виходить у 1000 примірниках, розсилаєся в 900 примірниках, дефіциту має 205 зр. Склад нового Виділу такий: Д-р С. Данилович голова, Ц. Творовський заступник голови, секретар д-р К. Трильовський, касієр М. Павлик, виділові: Д-р Іван Франко, д-р Роман Яросевич і селяне: Іван Сандуляк, Іван Бородайкевич і Козьма Лазорак. З ухвал занотуємо: вислати депутацію у Відень до німецьких і чеських народолюбних послів для оборони волі народних віч; устроїти громадний з'їзд селян у Львові на виставку і віче, і врешті заложити касу позичкову для членів радикальної партії”.

Вийшла четверта книжка „Житя і слова”. Преса, як завжди, повідомила про її зміст: „Едіп Цар, трагедія Софокла 1-26; *Из Голістана Саадія*, перекл. А. Кримського 27-43; *Основи суспільності*, повість Ів. Франка 44-60; *Матеріали для історії віршів укр.* М. Драгоманова 61-68; *Літературні стремління* гал. Русинів Ів. Заневича 69-80; *Из старих рукописів* III. Вандрівка Богородиці по пеклі 81-88; *Пісня про Роланда*, перекл. В. Щурата 89-106; *Старі хартії вільності* М. Драгоманова 107-125; *Будда і Буддизм* Л. Фера 126-136; *Из уст народа*. В. Казки: 1. Премудрий младенец, 136-142, 2. Фраїр на гусячих ногах 142-144; Г. *Новели і Фабліо*. (ч. 1-3) 144-146; *Критика і бібліографія*, VIII. М. Шашкевич і гал. р. література Ів. Фр. 147-152; IX. Противопопівська сатира і сектанти на Україні М. Драгоманова 153-155; X. Етнічна антропология Л. Василевського 155-159; XI. З поводу статті Ів. Франка М. Др. 159-160”.

На обкладинці цієї книжки був повний відчаю „Поклик” до читачів: „Починаючи з отсим випуском другий том нашого видання ми обертаємось до нашої публіки з висловом подяки і жалю. Подяки для тих, котрі доси ласкаво підпирали нас своїми працями і передплатою, з жалю до тих, котрі занедбали одно і друге. Щодо праць, то, як показують видані доси чотири зошити, у нас нема недостатку, і ми любісінько могли б заповнювати книжки й у двоє більші. Що й добір тих праць не є лихий і що видані доси книжки „Житя і Слова” не принесли встиду руській літературі і науці, про се впевняють нас прихильні відзиви листові і друковані ріжних учених і знавців. Замітимо тут тільки, що відзиви о нашім виданню, іноді дуже підхлібні, помістили з руських часописів „Галичанин” і „Народ”, з польських „Tydzień”, додаток до „Kurj. Lw.” (про кожний випуск) і „Kraj”, з чеських „Česky Lid” і „Nase doba”, з німецьких „Zeitschrift für Ethnologie” і „Byzantische Zeitschrift”, з російських „Этнографическое обозрение”. На жаль, матеріальна підмога, якої дізнає „Житя і Слово” від читаючої публіки галицько-руської (на іншу нам годі й числити), хоч подекуди й перевершує наші скромні

ожидання, все-таки не вистарчає на те, щоб покрити кошти друку видання. Навіть не думаючи про який-небудь гонорар за чию-будь працю літературну або навіть за коректуру, кошти самого набору, паперу і друку для одної книжки виходять около 300 гульденів. Для шести книжок се значить 1800 г. річного видатку, а се значить 360 передплатників, котрі б точно і вповні заплатили передплату. Та на жаль і такого скромного числа любителів поважної літературно-наукової лектури у нас не найшлося. Доси число наших передплатників (точних і неточних) не дійшло ще й до 200; значить нам усміхаєся перспектива покрити при кінці року в додатку до праці своєї і товаришів ок. 1000 г. дефіциту і покинути дальше видавання „Життя і Слова”. Правда, песимісти відчували нам те з самого початку; вони й досі дивуються, як се в Галичині найшлося навіть стілько людей, що заперенумерували таку часопись. Наш розум мусить признати рацію тим песимістам, та наше чує — чує непоправних оптимістів (руський літерат мусить бути оптимістом, бо інакше б не був руським літератом!) каже нам трівати при розпочатім ділі і робити що можна, щоб запевнити єму троха ліпше поводжене. Невже ж се неможливо, щоб таке письмо як „Життя і Слово” не могло здобути собі в Галичині 360-400 передплатників? Адже видають у нас люде гроші на німецьке дранте в роді „Über Land und Meer”, „Gartenlaube” і т. і. письма, що коштують далеко більше і хоч дають більше задрукованого паперу, та все-таки в переважній частині задруковують его січкою літературною і науковою, письма, котрих лектура псує смак і скривлює поняття читачів”.

„Нерадо, — продовжував Іван Франко, — і з певним почутем встиду ми обертаємося до публіки з отсим покликом — численніше пренумерувати „Життя і Слово” і допомогти єму не тільки удержатися, але також розвиватися чим раз далі. Нам здається, що віддаючи свою працю і свій час сему виданню, ми сповнюємо свій обов’язок. Та нам здається, що і у громади повинно бути почуття обов’язку і до того почуття ми й відкликаємось. Здається, що дотеперішніми випусками „Життя і Слова” ми досить ясно зазначили, що нам не ходить о ніякі тісно-партійні цілі, але поперед усього о розвій і поступ нашої суспільності, о розширене і поглиблене нашого знання власного краю і народа, его економічного і духового життя.

Так отже — що там довго балакати! Почнемо стилем небіжчика Івана Вишенського: До Вас, Пізні Івани, Забудьки, Недбайли, Незнайки, люде доброї волі а слабої руки, марних слів а пісних пирогів, високого літання а низького падання обертаємося з отсим покликом. Прокиньтесь! Відгукніться! Здобудьтесь на сю невеличку жертву або навіть на сей невеличкий приріст в ваших народніх жертвах, і передплатіть „Життя і

Слово". Щоб опісля не довелось сказати: „А добрий був журнальчик, я вже ось-ось думав заперенумерувати, а він і перестав виходити”. А то власне з надто довгого думання і халепа вийшла. У інших народів люде не надумуються так довго, та зато швидше і більше роблять. А в тім і для найповільнішого думання вже було б досить часу”.

„З покликом на сорочці № 4 „Ж[итя] і сл[ова]” Ваша правда, — оправдовувався Іван Франко в листі до М. Драгоманова від 3 серпня 1894 року, — і мені самому встидно було його писати, та все-таки здається, що я мимоволі потрапив у тон „нашій публіці”: нові пренумерати починають потроху капати, і я все-таки не трачу надії продержати „Ж. і сл.” ще й на слідуочий рік”.

Усі тогочасні добрі починання чомусь завжди оберталися проти нього. Коли Франко відгукнувся на заклик В. Шухевича взяти участь у Загальній крайовій виставці у Львові і достойно показати здобутки української етнографії і зробив для цього чимало, так що дирекція виставки запросила його до складу журі (ІЛ, ф. 3, № 1622, с. 285), на нього накинута польська преса. Звинувачення були настільки несправедливі, що на захист Івана Франка стало „Діло” (№ 178 від 10/22 серпня) статтею „Се і те з виставки”.

„Загриміло! — тільки не на небі, — говорилося у статті, — а в редакції львівського „Przeglądu”. Мов Jupiter tonans (Юпітер громовержець — лат., авт.) скиптром, так „Przegląd” пером накивав... І кому? — проф. Шухевичеві за етнографічну виставку і за етнографічний каталог. Расова кров обурилась, що руський відділ етнографічний більший, ніж польський, та що й каталог, пояснюючий руський відділ, має більше сторін і карток, як каталог, що пояснює польський відділ. Ну, і готовий „ucisk” (гніт — пол., авт.), на рахунок котрого „Przegląd” здобувся аж на високопарний афоризм, що мовляв: „Poza krzykactwem i „borbami” kryje się chęć wywyższenia siebie cudzym kosztem i cudzymi pieniędzmi!” (За крикунством і „боротьбою” криється бажання піднести себе вище за чужий рахунок і за чужі гроші — пол., авт.).

Коби „Przegląd” говорив се з пересвідчення, можна би на сі мудрі глупості махнути рукою і сказати: „От сліпий шовініст!” Але ні, він усів на коника злоби, нетерпимості против руськості і ну ж на нім здобувати собі популярність серед таких, як і він сам. То справді він укрит в собі, як уся польська преса, „chęć wywyższenia siebie cudzym kosztem”, підносячи свого часу крик, що то пан Пшибиславський займається улагодженням етнографічної виставки, коли між тим і словом не бовкнув про проф. Шухевича, котрий, мов чорний віл, без віддиху метушився коло збирання етнографічних предметів. А коли діло стало готове і плоди роботи

п. Шухевича побідили працю п. Пшибиславського (котрому, впрочім, не робимо ніяких закидів), а надто, коли ся побіда виявилася і в каталозі, „Przegląd” відразу побачив Шухевича і накинувся на нього лайкою.

Шановному органіві шовіністів байдуже про те, що в змісті каталогу виразно зазначено, що всхідною частию етнографії займався Шухевич і до неї спорудив пояснення, а західну часть, разом з поясненнями в каталозі, зладив ніхто інший тільки п. Пшибиславський. Також в своїй шовіністичній лютості, котрою накинувся на проф. Шухевича за збірку археологічну, „Przegląd” переслідив, що в змісті каталогу виразно піднесено, що сю збірку описав д-р Чоловський, а не Шухевич. Гнів „Przeglądu” не оминув і д-ра Франка, котрий посмів без дозволу п. Масловського виставити цілу шафу книжок, трактуючих про етнографію руського народу, коли між тим збірка етнографічних діл про польський люд досить невеличка. Ну, тут не було іншої ради, тільки зборонити всім етнографам французьким, німецьким, російським, чеським а навіть і польським писати про руський люд і заставити писати про люд польський. В тім випадку праця д-ра Франка була би вдоволила „Przegląd”. Наївний шовініст думав, що русини, взявши участь в виставі, будуть нагинати свій хребет виключно „ad majorem Poloniae gloriam” (Для більшої слави Польщі — лат., авт.) і поляки коштом руських заяснюють ще дужче, яко народ культурний, котрому слабі русини завдячують все те, що мають... А щодо „cudzych рієніядзы”, то певно, що они вже тепер чужі, коли сойм, стягнувши крайові податки з руських мужиків, передав їх польським панам на урядження виставки. Та про се багато говорити шкода й слів!”

9 серпня Іван Франко, відправивши дружинку з дітьми в село Кунин на відпочинок до отця В. Загайкевича та хапнувши, як писав, „хвильку вільного часу”, шле листа М. Драгоманову, в якому повідомляє, що власним коштом друкує монографію про Івана Вишенського і має намір подати її як габілітаційну розправу на право бути доцентом університету з історії руської літератури. Вже надруковано 10 аркушів.

„Вчора, — пише в тому ж листі, — переводив я генеральний обрахунок „Ж. і сл.”. Пренумерантів маємо около 220 (звиш 30 прийшло в останніх днях!), заплачено ними грошей несповна 800 г[ульденів]. Коли ще до кінця року прибуде зо 300, то дефіцит не буде такий великий, як я боявся. Та вже тепер я маю надію, що накладчик згодиться держати його ще рік”.

„Накладчик” із дітьми лазив по горищах та вишукував старі рукописи, а також записував від людей казки та історії. „Діти здорові, Гандзя теж, — писала Ольга 10 серпня 1894 року (ІЛ, ф. 5, № 1609, с. 255-257). — Ну не забувай же нас. Можеш сам не приїздити, а зрештою

відпочинеш у нас. Поїдемо до Крехова". І ще: „Ми устроїлися якнайліпше. Микитую собі, в случаю бурі схватись до школи, бо там стара груба липа здається мені небезпечна. Що робити?”

У червні про вихід „Івана Вишенського і его творів” як 21-30 книги „Літературно-наукової бібліотеки” децю завчасно повідомив № 11-12 „Народу”. Той же журнал інформував, що вийшли інші книжки Івана Франка, а серед них „Едіп цар”, трагедія Софокла в перекладі Ів. Франка (відбитка з „Життя і слова”), „Украдене щастя” (відбитка з „Зорі”), „Русько-український театр, історичний нарис Ів. Франка”, і що їх можна придбати в книгарні Ставропігії.

„Вишенського на днях вишлю Вам цілого, — повідомляв Франко М. Драгоманова 14 вересня 1894 року. — Разом з „Ж. і сл.” послав Вам свої дві драми: „Украдене щастя” і „Едіпа”. Я дуже був би рад, якби Ви прочитали ті речі і сказали мені свою думку, особливо про „Укр[адене] щ[астя]”. Бажаючи кинутись головно на поле драматичне, я дорожу всякою Вашою увагою, котра могла б мене устерегти від помилок”.

21 вересня Драгоманов відповів: „Драм Ваших тепер наново не перечитав ще. „Украдене щастя” мені подобалось, як я читав у „Зорі”. Живо і місцями ефектно, але чи реально, сього не берусь судити, бо життя галицького не знаю. Вам треба самим за собою слідити по часті реалізму, бо Ви часто то з фантазії, то з символізму і тенденції одступаєте од нього”.

Як треба дбати самому за себе, М. Драгоманов показав у статті „Дотепи пр. Ом. Огоновського”. Ці „Дотепи”, друковані у № 11-12 „Народу”, стосувалися деяких помилок чи помилкових тверджень, які допустив Ом. Огоновський у своїй „Історії літератури руської” стосовно окремих творів та авторів, зокрема і М. Драгоманова. Стаття має „гарний” початок. „Я оддавна знаю людей, — писав М. Драгоманов, — котрі за боки беруться, читаючи „Історію літер. руської” д. Огоновського, але донедавна сам не догадувався, — що сей учений муж мусить бути вписаний в число найбільших юмористів наших. Все діло лишень в тому, чи він юморист свідомий, чи несвідомий. Для більшої чести его я думаю, що свідомий, — бо як би такий письменний земляк наш міг би щодня несвідомо показувати, що він не розуміє навіть таких слів як: а вже ж, а тож, нігде правди діти і т. и., котрими львівський професор зшиває свої беззв'язні уступи”. І таке ж „гарне” закінчення: „Суриозно говорючи, д. Ог., певно, зна, що неуками, необразованими і т. и. звуть тих, хто береся говорити про учені справи, не знаючи елементів науки і не розуміючи того, що мусять знати і гімназисти. Зна він також, що я назвав свою статтю в „Ж. і Сл.” 1894 р., в котрій тепер д. Ог. шука собі мого атестату на ученість: „Непорозуміння між д. Ог-им і его

наукою", — значить розуміє, з яким заміром я назвав его „ученим професором". Як було сказано, я, ще навіть писавши ту замітку, не догадувався, що д. Огоновський свідомий розвеселитель публіки і через те докорив ему повнісіньке незнайомство з не так то вже новою фольклорною наукою і навіть зо слов'янськими працями Пипина, Веселовського, Ягича і других.

Тепер я знаю, що д. Огоновський юморист і мене не дивують ні старі докази его загального образования...", ні все інше. М. Драгоманов бив безоглядно, жорстоко і несправедливо, роблячи з дрібниць велику трагедію...

Від № 17 аж до останнього номера за 1894 рік журнал „Народ" друкував велику працю молодого радикала В. Будзиновського „Хлопська панщина в Галичині і новочасні суспільно-реформаторські змагання". Розказавши про те, як у 1848 році галицькі хлопи були звільнені від панщини, В. Будзиновський патетично закликає: „Така то була твоя весна руский народе! За той презент, зроблений з нужди, за ту свободу „сконати під зашитою законів" упідлився ти руский хлопе і ви рускі патріоти з 1848 року! За ту миску сочевиці — виїжену і вилизану миску продав ти власну волю політичну, боровся з революційними змаганнями часу, котрі і тобі несли волю. Ти кував собі власні кайдани".

Ця фраза зачепила Франка, і в № 19 „Народу" він виступив із різкою статтею „Не в пору патос", у якій доказав, що суд В. Будзиновського „над рускими мужиками" несправедливий. „Само знесене панщини, — писав Іван Франко, — видаєся д. Будзиновському річею дуже мало вартою, „вилізаною мискою сочевиці". Видно, що ему неясне є те, чим була панщина для народа і які глибокі зміни вона зробила в его життю. Він дивиться тільки на аграрні відносини, на те, що пролетаріат сільський не дістав землі, що значна часть господарств уже тоді не могла вижити селянських родин, що на них сиділи. Певна річ, се були хиби того великого історичного акту, та вони не повинні заслонювати перед нами его добрих боків. Та головна точка, про котру я хотів сказати кілька слів, зміститься в тих словах Будзиновського, де він каже, що руский хлопе у Галичині упідлився за сей дарунок, продаючи свою волю політичну, борючись з революційними змаганнями, котрі і ему несли волю. Я абсолютно не розумію, на які факти натякає д. Будзиновський в тих словах. Доки існувала панщина, головним інтересом руского хлопа, его економічного, духового і національного поступу було знесене панщини. Від кого він міг надіятися знесення панщини? Або від поміщиків-шляхти польської, або від цесаря. Шляхті польській він не вірив, знаючи, що вона коли навіть показувала ему в далекій перспективі се увільнене, то чинила се завсігди з тою *reservatio mentalis*, що сей мужик в відплату

за те повинен швидше чи пізніше пролити свою кров за відбудоване польської держави. Ну, а сего руский мужик не хотів, у будучій Польщі не бачив свого інтересу, своєї волі. З другого боку обіщували ему увільнене від панщини цісарські чиновники, жадаючи від него в заміну за се вірності цісареві супроти польських ворохобників. Вправді шляхта аргументувала — дуже часто навіть буками, — що панщина, то приватна власність і цісар не може її дарувати, але коли остаточно цісар таки се зробив, то руский мужик таки мусів у тім цісарським патенті побачити саму поступову, саму революційну (в порівнянні до попередніх відносин) постанову, яку тільки затямила Австрія. І народ руский з великим запалом і з подякою прийняв сю постанову, не дбаючи про те, чи вона була дана з нужди, чи добровільно. Чи се було яке упідлене?"

На бік В. Будзиновського став М. Павлик. „Стоячи, — писав він у примітці до статті „Не в пору патос” як редактор „Народу”, — на становиську свобідного обміну думок, поміщаю сю увагу т. Франка, та мушу завважити, що в головному я з нею не ходжуся. По моему, нема сумніву, що Русини, підпираючи австрійський уряд підчас революції 1848-49, упідлилися, помогли побідити реакції і тим викопали гріб для власної свободи. Вину сего треба, впрочому, приписати більше рускій „інтелігенції” в „Головній Р. Раді”, котра, як агент правительства, просто тероризувала мужиків, навіть уговкуючи їх виступи против панів за ґрунти, а то й просто боронячи економічні інтереси панів, як то робило і правительство. Таким чином руский нарід, своєю поведенцією підчас революції, стратив дуже багато не тільки політично, а і економічно. Се, впрочім, можна би брати супокійно, як усякі історичні події, коли б не те, що фатальний крок Русинів із 1848 р. (зрештою підготовлений усею нашою історією під Австрією) і доси мститься на рускім народі, між инчим перешкоджаючи ему поглянути критично на верхи нашого правительства. Як глибоко корениться в Русинах той австрійський сервілізм, видно найкраще з недавньої оди одного бувшого радикала (!) верхови правительства, де він просто зве Австрію „раєм” для Русинів. А ми ж бачимо, що Русини тут мають менше прав, ніж який-небудь инчий нарід”.

У листі до Івана Франка, писаного наприкінці вересня, Михайло Драгоманов запитує, що він робить у тому „Kurjer Lwowski”? „Питаєте мене, що я роблю в „Kurj. Lw.”? — відповідав Франко 7 жовтня 1894 року — В значенні таким, як Ви розумієте роботу, я мушу сказати, що роблю „ничего иль очень мало”, та все-таки заробляю на хліб, і без нього мені нівідки було б жити. „Kurj. Lw.” поки що все ще є найчесніша з польських часописів у Львові, та з його напрямом, особливо тим, який

бере верх в останніх часах, польсько-патріотичним, я не можу симпатизувати. Звісно, не можучи довести до того, щоб „Kurj. Lw.” ішов проти сього наряду або хоч стояв нейтрально, я відгороджую хоч себе самого, пишу про такі речі, котрі лежать осторонь від польсько- і русько-патріотичної фразеології, про справи соціальні та парламентарні і т. д. Певна річ, я дуже не радо сиджу в редакції газети, з котрою чимраз менше можу солідаризуватися, та що ж маю робити? Куди повернутися? Я тепер думаю габілізуватися на доцентуру руської літератури при університеті, та проте все-таки треба буде десь заробляти на хліб, бо приватна доцентура його не дасть. А потреби у мене при найскромнішому житті все-таки доволі великі, на само життя і хату місячно зо 120 гульд. Даруйте, що виволік перед Вами отсе все, та здається, що воно прямо чи непрямо належить до відповіді на Ваше питання”.

У кінці листа напише: „Від Вашої статті в „Народі” („Дотепи пр. Ом. Огоновського” — авт.) Огоновський хворий!”

М. Драгоманов промовчав.

У вересні вийшла V книжка „Життя і слова”. Про це, як завжди, повідомила преса, опублікувавши його зміст: „Книжка V. За Сентябрь і Октябрь. Едіп цар, трагедія Софокла 161-178; *Из уст народа* Б. Легенди: NN. 3-19 179-188 В. Казки: 3. Красносвіт 188-191 4. *Щастє й нещастє* 191-194 5. Чудесний хлопець 195-198; *Літературні стремління гал. Русинів* Ів. Заревича V. 198-204; *Матеріали для історії віршів укр.* М. Драгоманова 205-224; *Из старих рукописів* III *Вандрівка Богородиці по пеклі* 224-237; *Основи суспільності*, повість Ів. Франка 238-251; *Старі хартії вільності* М. Драгоманова 252-264; *Про Румянцівський музей у Москві* Хв. Кримського 265-270; *До історії гал. рус. селянства*: IV. Про панцину коло Старого міста М. Зубрицького 271-273 V. Інтердікт в селі Кунині І. Фр. 273-277; *Будда і Буддизм* Л. Фера 278-295; *Пісня про Роланда*, перекл. В. Щурата 295-304; *Стаття про „Пісню про Роланда”* Гастона Парі 305-311; *Критика і бібліографія* XII. Фольклорні праці д-ра Ч. Зібрта 312-320. Нові книжки (Дзьвін П. О. Куліша) 321-322”.

Ті ж самі автори, ті ж самі рубрики. Хоч журнал і намагався бути цікавим для різних читачів, коло їх було вузьким. Журналу постійно бракувало передплатників, бракувало й авторів, часопис ставав журналом Франка так само, як „Народ” — журналом М. Драгоманова чи „Хлібороб” — Павлика.

І нараз — грім із ясного неба: 28 жовтня 1894 року помер Омелян Огоновський. По місту почали ширитися чутки, що причиною тому був „напад” на нього М. Драгоманова в „Народі”. „А Огоновський зробив

нам несподіванку: взяв та й умер, — писав Іван Франко М. Драгоманову. — Доконав його, як кажуть, процес Левицького. На кладовищі промовляли між іншими Грушевський і Макарушка: перший упевняв, що ім'я покійника славне і дороге і на Кавказі, і над Чорним морем, а другий величав його яко професора, хоча забув додати, що за 23 роки його професорства ледве чи 5 людей зробило під ним екзамен з руської мови і літератури, а ні один не робив докторату, що пок[іийний] не лишив по собі наслідника і т. ін."

Драгоманов промовчав...

Некрологи про Омеляна Огоновського надрукували всі газети, які виходили в Галичині. Написав некролог й Іван Франко. 30 жовтня він був опублікований і в „Kurjer Lwowski” (№ 301), і в „Народі” (№ 20, 21, 23, 24). Це була обширна стаття, у якій Франко говорив не тільки про заслуги письменника, але й про свої стосунки з покійним, а також давав прискіпливу оцінку його творчості та діяльності:

„Щоби вірно оцінити вчительську діяльність пок. професора, треба тямити, що зробив на університетській кафедрі за 20 літ его попередник Яків Головацький, що і як він вчив і кого вивчив. Отже можна сказати, що вчительська діяльність Головацького, розпочата в р. 1848 серед великого ентузіазму Русинів пам'ятними „Вступительними преподаванями”, в котрих він зазначував самостійність, підносив красоту руської мови, швидко від сеї точки кипіння впала на точку замерзання і на ній уже держалася постійно аж до остатніх часів його професорської діяльності. Нещасна політика і тут була виною. Вже в 1849 році при переході російських військ через Галичину новий професор стратив віру в самостійність руської народності і в потребу та рацію існування тої народності, значить, стратив віру і в предмет, котрий мав викладати. От тим то й не диво, що викладав він як за напасть, без життя і запалу, після російських підручників, викладав тільки елементи старослов'янської граматики та староруську літературу дотатарської доби і, звісно, нікого не вмів загірті до своїх викладів. Слухачі позивали, сам професор очевидно робив панцину і що хвиля поглядав на годинник. Не диво, що за тих 20 літ свого професорства Головацький нікого нічому не навчив, що ми не знаємо між галицькими руськими діячами ані одного, котрий би сказав про себе: Я ученик Головацького. Хто хотів виробити собі хоч яке-таке понятє про малоруський язик, той мусів їхати до Відня до Міклошича: з его школи вийшли наші грамати новішої генерації: Огоновський, Дячан, Осаддя, Онишкевич і др. Про літературу малоруську ніхто не міг собі ніде виробити поняття. Се була terra incognita, еї ніхто ніде не викладав, не вчив, не оброблював. Для Галичини існувала тільки

одна серйозна праця „О первом литературном движении Русинов” того ж Головацького, друкована в р. 1865 в „Науковім Зборнику” Матиці, але борони боже не викладана на університеті. Для іст. української літератури існувало хіба те, що писав Куліш в Основі. З яким зацікавленням читали небагато любителі сего предмету при кінці 60-х років, видану по-російськи, тепер зовсім забуту книжечку Прижова, де в загальнім нарисі уперве подана була історія южноруського письменства! І се було все аж до виходу книги Пипіна і Спасовича „Очерк истории славянских литератур”!

Се мусить нам пояснити початкову діяльність пок. Огоновського на кафедрі руської мови і літератури. Він вступив на ту кафедру мов на пожарище, застав на ній холод, неохоту, нечисленних слухачів, брак усяких помічних джерел і книг, усякої виробленої наукової традиції і методи. Все треба було творити наново, а поперед усього треба було притягти молодіж, вітхнути в неї замилуване до предмету, охоту до студій. Щоб се зробити, мав покійний тільки один спосіб. Він міг ввести більше оживлення і свіжості тільки в одну галузь викладового предмету, в науку язика. На кафедрі він вийшов головно як граматик. В гімназії він викладав класичну філологію, а як ученик Міклошича ознайомлений був з тими здобутками слов'янського язикознавства, котрі в головній частині були ділом великого Словінця. От тим то зовсім натурально вийшло те, що в своїх викладах він поклав головну вагу на граматику — сим разом уже не на граматику старослов'янської, але справді живої южноруської мови. Не можна сказати, щоб его тодішні виклади стояли зовсім на рівні з тодішнім станом слов'янського і загалом індоевропейського язикознавства. Я слухав его викладів в р. 1875 і далі; виклади ті цікавили мене, цікавили й інших слухачів, та цікавили зовсім не тим, чим цікавиться теперішня філологія. Не знаю, чи з педагогічних чи з яких інших поглядів пок. професор дуже коротко викладав першу часть граматики, котра нині вважається самою основною, т. є. науку про звуки (Lautlehre), а держався головно порядку гімназійних підручників. Етимологізування в дусі старого Домбровського — от се була головна прикмета, а для нас, у граматиці зовсім несвідущих слухачів, і головна принада его викладів. При етимологізуванні пок. завсігди приводив паралельні слова з санскриту і інших язиків східних, послугуючися при тім Бонном, але про органічний зв'язок у всій структурі язиків індоевропейських, що нині становлять головний здобуток і головну ціль дослідів, у него не було й мови. В загалі представлення зв'язку, генезису, еволюції, повільного та сложного переходу одних явищ у другі не було его сильною стороною. Він любив абстрактні категорії, по котрим ділив собі предмет, шматкував его на штуки, щоб

могли ті поодинокі штуки показати слухачеві. Чи і як ті штуки в'язалися в цілість і яке було жите тої цілості, се его не обходило, до сего він не мав почуття. Він був з натури своєї більш анатом, ніж фізіолог.

Та про те, як сказано, лекції его граматичні були інтересні для молодіжї тим головнo, що дотикали живої, народної мови, звертали увагу на її лексикон і на її форми, на особливості діалектів і говорів. Покійний заохочував своїх слухачів підслухувати і записувати такі особливості, і можна сказати, що сей живий матеріал, зібраний ним самим і его слухачами, становить головну вартість его книжки „Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache”. Сказавши мимоходом, я вважаю сю книжку его найціннішою науковою працею. Він писав її з правдивим запалом і запал той, ту любов до предмету видно з кожної її сторони. Треба додати, що помимо многих цінних монографій, які існували перед тим про поодинокі часті южноруської мови, се була перша проба одноцільної, повної граматики того язика. Автор дав більше, ніж обіщовав титул, хоча, звісно, книжечку свою від назвав „Студіями на полі руского язика” для того, бо почував, як багато питань цілих більших частин того язика домагаєся спеціального оброблення і багатших збірок сирого матеріалу, поки буде можливим повний і відповідний до вимогів сучасної науки підручник южноруської граматики. Не треба забувати, що „Studien” були написані і видані ще геть-геть перед Словарем Желехівського, а котрий же лінгвіст нині зважився б писати граматику якоїсь мови, не простудійовавши її словаря?

Характерним для его тодішніх спеціально граматичних преділекцій міні видаються два его речення, котрі я чув як его слухач. По скінченню викладів він мав звичай розмовляти зі слухачами, розпитувати їх про такі або інші явища того місцевого говору, котрий був їм звісний, або відповідати на їх запитання. Не знаю вже як одного разу зійшла розмова на відносини між граматикою і історією літератури, і проф. Огоновський, виходячи вже з залі, сказав:

— Е, що там історія літератури! То швадроноване! Се кожда баба потрафить. А от граматика, то ґрунт”.

„Надіюсь, — продовжував Іван Франко, — що отсим моїм споминам ніхто не припише тенденції — умаляти заслуги покійного. Я хотів би тільки яркіше обрисувати его характер — особистий і науковий, котрий остаточно так само як і вся его діяльність, є тепер певного рода культурно-історичним документом. Що в словах його про більшу вагу граматики ніж історії літератури висказався тільки хвилевий настрій его душі, а не якась програма его діяльності, се видно найліпше з того, що в 10 літ пізніше він розпочав писати і друкувати своє найважніше і найобширніше

діло, діло, котрого предмет у нас довгі ще літа тісно буде пов'язаний з его іменем, і що те діло було власне — історія руської літератури!

Та поки що я продовжуватиму річ про его університетські виклади. Один із надгробних бесідників і заразом із найлюбіших слухачів покійника, д. О. Макарушка підніс у своїй промові науковий характер, совісне і гарне оброблення тих викладів. До сих слів я додам лиш тільки, що власне такі писання покійного, як Історія літератури і розбори творів Шевченка дають дуже добре поняття о тих викладах, бо вони повстали з викладів а деколи є нічим іншим як самими викладами напечатаними без ніякої зміни. Пок. Огоновський ніколи не імпровізував, не спускався на свою пам'ять. Ще в викладах граматики він інколи доповнював те, що мав написане виясненням з голови, але при викладі історії літератури або інших того рода річей (за моїх часів він читав слов'янську міфологію) відчитував тільки те, що мав написане. Звичайно ввійшовши до салі і відклонившись слухачам він виходив на кафедру, сідав і розкладав перед собою свої записки якомсь незначно, так що знизу їх ніколи не було видно, а потім обернувшись до слухачів троха боком, немов до фотографії *en trois quarts*, виголошував свою лекцію спокійним, м'яким та звучним голосом, що раз знижувався, то знов нагло, без внутрішньої потреби підскакував о кілька тонів у гору, і тим самим цвітистим стилем, котрий покійник чомусь уважав „академічним“, котрим написані его історія літератури і его критики.

В моїй пам'яті лишились досить живо его виклади староруської літератури з р. 1875 чи 1876, і можу сказати сміло, що не тільки розклад предмету, але й весь спосіб представлення, а в значній частині й сам текст тодішніх викладів я віднаходжу в першій тому его історії, друкованій о 10 літ пізніше. Покійний не любив хитатися в своїх поглядах, не любив у викладах показувати, що в предметі є десь якісь люки, якісь контрверсії та спори. Все те він поминав мовчанкою, а подавав тільки те, що вважав певним і безсумнівним. З того погляду виклади его справді можна назвати вповні науковими. Особливу увагу він звертав на докладність титулів книг і на хронологію і то не тільки в своїх викладах, але і при екзаменах. Міні здається, що іменно ся его наукова метода була причиною, для чого так мало з тих, що слухали у него руської мови і літератури, зважувалось сідати при нім до екзамену. Я не знаю докладно статистики екзаменованих, але сумніваюся міцно, чи за 23 роки професорської діяльності пок. Огоновського 23 его слухачі видержали під ним екзамен з руської мови і літератури. Радо признаю, що не якась надмірна строгість при екзаменуванню (при *colloquium*-ах він хоч випитував дуже точно весь даний предмет, та проте був дуже лагідний і ласкавий), ані тим менше

якась нехить до власних слухачів, але власне та єго бібліографічно-хронологічна метода і високе, може троха надмірне розумінє величі того знання предмету, котре повинен мати учитель гімназіальний, були причиною сего факту.

Та за те з другого боку треба признати єму ще одну добру сторону, котрої не було у Головацького: своїх викладів, раз випрацюваних, він не ховав для себе, а ділився ними з широкою публікою, друкуючи їх чи то в часописах чи осібними книжками. З викладів повстали, як уже було згадано, єго розбори „Думок” і „Гайдамаків” Шевченка, єго „Слово о полку Ігоревім” і в кінці єго Історія літератури. Через те він допускав, так сказати, всю публіку і всіх спеціалістів до контролювання своїх викладів. На всякі критичні замітки був дуже чуткий і з звичайною своєю совісністю розбирав та розважував їх чи то публічно, чи в пізніших викладах на ту саму тему. Правда, свої власні критикою зачеплені погляди він міняв дуже рідко, та все-таки критика спонукувала єго розширювати обсяг своїх аргументів на користь свого погляду. Ся живість в реагованю на всякого рода замітки, без огляду на те, чи вони походили від перворядних поваг наукових, чи від звичайних писателів або навіть від єго власних слухачів, причинювала єму особливо в останніх роках життя чимало клопоту, так що в кожній критичній увазі він склонний був бачити особисту напасть. Та проте єго полемічні замітки, хоч іноді забарвлені троха суб'єктивним чутем, мали завсігди характер строго річевий і ніколи не виходили з границь доброго тону.

Хоча завсігди строго поважний в обході, хоча ніколи не жартував навіть тоді, коли в розмові говорив звичайним а то й оживленим, веселим голосом, то все-таки він не був позбавлений спосібности іронізованя. Іронія являлась у него не раз якось мимоволі, як вихід з клопітного положення. Многі з єго старших слухачів певно пам'ятають ще класичний примір такого єго іронічного звороту. Говорячи про новішу галицьку літературу він заговорив також про твори Гушалевича. Віддавши що слід єго віршам, особливо з 1848-1849 року він оповідає далі: В тім а тім році Гушалевич написав також дві мелодрами: „Підгіряне” і „Сільські пленіпотенти”. І уриває. Хвилева мовчанка. Очи всіх студентів звертаються на професора. Лице професора обливає (як звичайно в таких разях) краска, потім він звільна підносить руку і звільна, голосом глибокого переконання додає: „Прошу! Музика, котру до сих штук написав Вербицький, є дуже хороша!” І ані слова більше, а слухачі очевидно зрозуміли, як судить професор про вартість тих штук. Жаль, що в друкованій Історії літератури не подибуємо таких класичних оборотів!”

Згадав Іван Франко й історично-літературні праці Омеляна Огоновського, які стали каменем зіткнення з М. Драгомановим: „Праці історично-літературні пок. Огоновського не відразу і не всюди здобули собі признане. Ми знаємо з Австро-руських споминів Драгоманова (стор. 89-90), який сум наводили статті про Шевченка, власне „критично-естетичні” розбори пок. Огоновського на київську українську громаду в початку 70-тих років. Здається, що нині навіть найгарячіший прихильник пок. професора не буде встоювати за якою-небудь чи то критичною чи естетичною стійністю тих статей. Естетика пок. професора полягала в тім, що він розбираний твір відривав від живої дійсності, від тих обставин, серед яких і для яких був писаний, а головне зусилля своє, як колись Лінне в ботаніці, звертав на те, щоби в самім творі знайти які-небудь, хоч би й зовсім случайні прикмети, або й натяки, по котрих би міг его „скласифікувати” т. є. вперти в одну або другу з тих схоластичних шуфлядок, по яким колись порядковано твори поетичні в шкільних читанках. Покійник не раз навіть сварився із-за тих „шуфлядок” зо своїми слухачами, котрі на его семінарії дозволяли собі іронізувати над ними; він до кінця життя свято вірив в їх потребу і хосенність і найкращий монумент того свого погляду поставив у виданню творів Шевченка, розсипавши їх, замість строго хронологічного порядку, в такі шуфлядки”.

Дуже цікавою була в некролозі оцінка „Історії літератури руської” — головної праці покійного. Цікава тим, що її автором був Іван Франко, який сам мріяв написати історію цієї літератури, але так і не написав. „Помимо всіх хиб, — зауважував він, — про котрі річ буде далі, ми мусимо признати сему ділу дуже велике значінє. Історія южноруської літератури не тільки в Європі є майже незвісною (автор вельми популярного німецького підручника історії російської літератури Рейнгольд пропустив зовсім южноруську літературу і хоча задокументував тим єї відрубність від російської літератури, то все-таки зробив нам о стільки шкоду, що на неограничено довгий час лишив нас для Європи „невідкритими”) майже не менше того вона була донедавна не звісною і самим галицьким Русинам, особливо на провінції, куди не доходила ані російська книга Петрова, ані тим менше знаменитий єї розбір, dokonаний Дашкевичем. Діло Огоновського уперве внесло цілий багатий сніп проміння в ту темряву, дало навіть нетямущим пізнати багатство та головні фазиси розвою нашої нової літератури і таким робом, для галицьких Русинів, було справді величезним розширенєм круга знання, було значним ступенем наперед і довго ще не перестане бути вельми пожиточним учебником. З того самого погляду, як магазин дат і фактів, в значній частині нових і доси невідомих, бо добутих при помочи

особистої кореспонденції з авторами, цінять се діло високо й такі поваги слов'янської науки, як проф. Ягіч.

Та про те, віддаючи всяку заслужену честь величезній працьовитості, запопадливості в збиранню хоч і найдрібніших фактів і вмілості в їх порядкуванню, пильності, з якою пок. професор прочитав і зreferував множество книг, брошур та газетних статей не погорджуючи навіть дрібними рецензіями та случайними нотатками ми не повинні замикати очей на слабі боки діла, котрих причиною не є брак матеріалу та недостаток помічних джерел, а власне ті самі основні погляди автора, той його науковий метод, котрий ми старались представити вище. Хиби діла, що плывуть з такого глибокого джерела, є по моїй думці так само навчаючі, як і добрі прикмети книги; їх пізнане є конечною умовою поступу, звороту до ліпшого методу, розширення основних поглядів і цілей праці.

На вступі до розбору шеститомної Історії літератури руської пок. Огоновського треба зазначити одну обставину: перший і шостий томи сего діла властиво мусять бути міряні іншим ліктем, ніж 4 середні. В першій, найменшій томі автор подав, як звісно, доволі обширну передмову, в котрій виловив своє національно-політичне profession de foi, а опісля представив літературу староруську від початків письменства на Русі аж до Котляревського. В останнім томі, котрий лишився недокінченим, пок. професор попробував було доповнити образ нашої новішої літератури показом розвою науки у нас, а власне пошукувачами дослідів етнографічних, за сим томом мав прийти, здається, ще один, в котрім були би виведені і оброблені южноруські філологи та історики.

Отже по моїй думці оба ті томи треба розбирати осібно від прочих, бо тут основні критично-естетичні ідеї автора були менше пригожі ніж там, де він оброблював літературу белетристичну".

Закінчення некролога було написане в типово Франковому дусі: „Для многих писателей пок. Огоновському пришлось уперве публікувати біографічні дані, добуті чи то безпосередньо від них, чи від їх знайомих, і та часть його праці, безперечно, назавсігди буде цінною, буде конечним джерелом і для пізніших робітників. Де ж сього не було треба, або не було можна зробити, там при пок. Огоновським лишається все-таки заслуга старанного компілятора, впорядника і популяризатора всіх доступних звісток біо- і бібліографічних. Нового світла на весь хід розвою духовного життя він не кинув; нашого знання головних течій того життя не поглибив; донеслості і ваги русько-українського письменства для сусідніх народів, в минувшині і будучині Слов'янщини він не показав. Звісно — се не його вина. Він робив, що міг, і можемо додати: зробив, що міг. А се трохи чи не найвища

похвала, яку можна сказати над могилою чоловіка. Чи про многих-то з нас потомки будуть могли се сказати?"

У листі до М. Драгоманова від 25 січня 1895 року, коли вже вийшла остання частина некролога в „Народі”, Іван Франко писав, уже як кандидат на місце приват-доцента на кафедрі по Омеляні Огоновським:

„Хотілось би мені сказати Вам кілька слів про мою статтю о Огоновським. Признаюсь Вас я боявся, що Ви дуже вилаєте мене за неї, іменно за той дипломатичний спосіб писання, котрого я там держався. Та діло вийшло таке, що я майже з самого початку поставлений був у фальшиве положення. Зараз по смерті Огоновського я обіцяв Павликові статтю о нім для „Народу”. Я міркував, що моє кандидування на приватну доцентуру, отже, зовсім не на наслідство по Огон., не перешкодить мені сказати все коротко і ясно. Тим часом вийшло так, що моє кандидування на доцентуру без моєї спеціальної причини перемінилось в кандидування на професуру, і я мусив, щоб не утруднювати собі і так трудної позиції, позичити язика у дипломатів і писати, як каже Ревакович, „спірально”, щоб і гусей не дразнити і правди надто в лице не бити. Кінцева фраза, признаюсь, може більше б'є на ефект, ніж має в собі правди, але після всього сказаного в статті, я думаю, кожний тямущий легко пізнає, яка міра правди є в тій фразі. Щодо лінивства покійного, я не міг би з Вами згодитися: він працював, совісно мучився, та що з того, коли розум його був такий тупий і обмежений, що, бувало, скажеш йому три рази якусь річ, навіть на картці напишеш, він повторить, а потому все-таки переплутає. Забавний примір такої тупості є в його „Історії літератури”, де він підсунув Вам яко програму те, що я винотував був йому на карточці яко головні признаки тих поглядів і симпатій, з якими ми, молоді люди половини 70-х років, галичани, розпочинали свою літературну роботу”.

Більше про Омеляна Огоновського ні Іван Франко, ні Михайло Драгоманов у листах не згадували.

7 листопада журнал „Народ” переносився з Коломиї до Львова у помешкання М. Павлика, яке знаходилося за адресою: вул. Сокола, 1. Уже через тиждень після перенесення Іван Франко повідомляв М. Драгоманова: „У нас поки що нема нічого нового. П[авли]к бідує з „Народом”. У друкарні зложили, та не хочуть друкувати, поки П-к не заплатить давнього довгу і не дасть грошей наперед. Не знаю, як він собі порадить”.

Закінчувався перший рік видання „Життя і слова”. Шоста книга за листопад та грудень за змістом мало чим відрізнялася від попередніх. Серед нових авторів — Павло Грабовський.

„Зміст: *Із чужих квітників*: Із Віктора Гюго III-VI. Із Рамшева I-X, перекл. П. Граб. Із Генгізова, Св. Симеон Стовпник. Із Ленау I, II, перекл. У. Кравченко. *Дневник В. Навроцького. Із уст народа*. А. Пісні VI. Кошут і Кошутська війна. Б. Легенди NN. 20-24. Д. *Міти і вірування* N. 1-12 *Казка про задоволеного чоловіка* В. Щурата. *Основи суспільності*, повість Ів. Франка, *Пісня про Роланда*, перекл. В. Щурата. *Стаття про „Пісню про Роланда”* Гастона Парі. *Притча про чотири перстені* Лесі Українки. — *Літературні стремління гал. Русинів*, Ів. Заневича V. *Старі хартії вільності* М. Драгоманова. *Будда і Буддизм* Л. Фера. *Нові книжки”*.

Запрошення передплачувати часопис на 1895 рік було невтішне: „Всіх, котрі доси зволили підпирати наше видане передплатою, працями та присилкою матеріалів, просимо, щоб не забували про нас і далі, а особливо, щоб приєднували нам нових пренумерантів. Кінчачи перший рік видання з значним дефіцитом ми тільки в надії на численнішу ніж доси передплату зважуємося видавати „Житє і Слово” ще рік, уважаючи се потрібним для нашої науки і літератури. Надіємось, що й публіка признає сю потребу і оцінить наші змагання”.

Наприкінці листопада — на початку грудня майже всі часописи, що виходили українською мовою, у тому числі й „Народ” (№ 22) та „Житє і слово” опублікували „Відозву” до громадянства в справі збирання та публікації народних пісень (т. 3, кн. 1, 1895 р.).

„Вже більше сімох десятків літ, — писалося в ній, — т. є. від часу духовного відродження народів слов'янських, трудилися і трудяться наші і чужі люде над збиранем русько-українських етнографічних матеріалів і заходи ті полишили по собі значні сліди в численних публікаціях з тої ниви, от хоч би вказати на томи видань Чубинського, Головацького, Куліша, на збірники Павлього, Залеського, Драгоманова, Рудченка, видання Кольберга, краківської Академії Наук і багато-багато других. Опубліковано найрізномордніші матеріали, тисячі текстів пісень, значне число казок, повірок, приповідок, легенд і іншого матеріалу, — один лиш напрям творчості народу полишено майже облогом, не відкритим ширшому світови, а то — мелодії народних пісень.

З соромом мусимо признатись, що доси матеріал мелодій пісень народних публікували за нас — іменно в Галичині — майже виключно чужі люде, як Залеський (Вацлав з Олеська) і Кольберг; з наших же людей хіба випадково хто зачепив за ту справу, та й то не етнограф-спеціаліст, а борше який композитор, що з багатого скарбу пісень народних брав матеріал до популярних „В'язанок”, „Складанок” (попурі) або й до більших вокальних композицій. Тим часом ніхто з нас не звертає уваги,

що тої перли народної творчості — мелодії народні — зникають майже з кожним роком під напором порядків новочасної культури, та що крайній нині час uratувати, о скільки можна, від загибелі цінний той матеріал.

Відчуваючи сю конечну потребу, зав'язалися підписані в комітет, котрий поставив собі за задачу: публікувати систематично мелодії народні в періодичних випусках під заг[оловком] „Русько-українські народні мелодії”.

Видавництво буде ведене в той спосіб, що кожний випуск, чи том становити буде для себе окрему цілість, а містити буде, для уникнення монотонності, пісні різних категорій, по поділу Михайла Драгоманова. — Звертаючи головну увагу на мелодії, ми друкувати будемо при кожній пісні всі доступні нам варіанти єї мелодії з докладним означенням місцевості, де тота пісня співаєся на таку або іншу нуту, і з поданням осіб, хто пісню співав і єї записав. Натомість текст повний будемо подавати лиш один (варіанти тексту не будуть увзгляднені, але при кожній пісні будуть показані ті збірки, де знаходиться ще єї текст або єго відміни).

Комітет має в своїх руках кілька сот народних мелодій (отже матеріал, котрий міг би вистарчити вже тепер на кілька томів) і докладає всіх заходів, щоби I-ий том того видавництва якнайскоріше побачив світ Божий. Однак, щоби видане було, о скільки можна, повне й докладне і щоби обнімало при кожній мелодії якнайбільше число доступних нам варіантів, звертаєся комітет з просьбою до дорогих наших Земляків, іменно до тих, котрі посідають збірники народних мелодій, або котрі хоч би кілька пісень (т. є. мелодій з текстами) з уст народу записали, щоби зволили свої рукописи надіслати якнайскоріше комітетові, до рук о. Ніжанковського, а то як для доповнення приладжуваного до друку I-ого тому, так і до дальших випусків. Хто би з Земляків готовий свій збірник мелодій передав був уже давніше третим особам, тих просимо уповажнити нас, щоби ми могли зажадати від дотичних осіб звороту тих рукописів. Вкінці просимо всіх співолюбивих Земляків наших, іменно тих, що живуть на провінції і мають нагоду почути рідну пісню просто з джерела т. є. з уст простого люду, щоби пильно при нагодах записували мелодії пісень з текстами і надсилали нашому комітетові. Для записуючих пісні подаємо увагу, щоби тексти пісень записували зі співу а не з диктування і щоби по можності старалися віддати в тексті якнай докладніше виговір локальний. Хто би перейняв з уст народу багато пісень і знав їх докладно виспівати, а не вмів їх записати під ноти, того просимо удатись до знайомих осіб музикально образованийих, котрі можуть тото зробити, або навіть зголоситись (на випадок пробування у Львові) до нашого комітету, а ми пісні запишемо під ноти.

Думаємо, що Земляки наші, маючи на увазі велику вагу задуманого нами видавництва, не приймуть байдужно сего нашого поклику, а подадуть нам з кожного огляду помічну руку. Всі рукописі, відтак кореспонденції і можливі запитання о тій справі, просимо надсилати на руки о. Остапа Ніжанковського у Львові, ул. Городецька, ч. 33 а. Ближчі дані щодо ціни І-го тому і услів'я евентуальної передплати оголосимо пізніше. Всі руські часописи просимо о повторене нинішньої відозви.

У Львові дня 9 н. ст. грудня 1894.

Отець Остап Ніжанковський, Ф. Колесса, Д. Січинський, д-р Іван Франко, О. Роздольський, М. Павлик, Б. Лепкий, С. Кричевський, Є. Калиновський”.

Франко у цей час був зайнятий своєю габілітацією в університеті. „Я подаюсь, — писав він Михайлу Драгоманову в тому самому листі, в якому повідомляв про смерть Ом. Огоновського, — сими днями о veniam legendi на підставі своєї праці про Вишенського (котру Вам вислав передучора). Професори роблять мені надію, що до доцентури мене допустять. Правдоподібно, прийдеться в такому разі покинути „Kur[er] Lw[owski]”, та з чого жити, я й сам не знаю. А тут іще й книжок треба маси для викладів. Я хотів просити Вас — хоч позичити, хоч відпродати мені деякі книги для історії руської літератури, які у Вас є, а Вам для Ваших праць не потрібні. Чи не могли б Ви, хоч би при помочі Лесі, — звісно, коли не відкажете принципіально тій моїй просьбі — зладити спис тих книжок по історії укр. літератури, які у Вас є і без яких Ви могли б обійтись, хоч на час, і переслати мені той спис, щоб я міг знати, чим у разі потреби міг би від Вас покористуватися. Особливо наразі потрібні були б мені матеріали і праці до старої літератури, значить: тексти літописів і праці про них (Погодін, Бестужев-Рюмін), далі Сухомлинова видання Кирила Туровського, Калайдовича „Пам'ятники”, Срезневського „Известия и заметки” і т. ін. Звісно, дещо з сього є і тут у бібліотеках, та позабирали історики і держать у руках”.

5 листопада відбулося засідання Сенату філософського факультету Львівського університету з питання обрання комісії для оцінки праць, поданих Іваном Франком. „У справі габілітації д-ра Франка на доцента української літератури та етнографії, — зазначалося у третьому пункті протоколу, підписаного 5 листопада 22 особами (ДАЛО, ф. 26, оп. 7, спр. 228, акр. 7-8), — декан пропонує обрати комісію по оцінці праць, представлених кандидатом.

Ухвалено одноголосно, а на пропозицію професора Л. Фінкля в комісію обрано професора Р. Пілята, А. Каліну, М. Грушевського і декана (Ю. Пузину — авт.)”.

„Про ситуацію у нас, — повідомляв Франко М. Драгоманова 10 листопада 1894 року, — небагато вмію Вам сказати. Стою здалека від народовців і тільки десь-колись чую се або те про їх діяння. П-к, певно, буде міг сказати Вам більше. Я чув тільки, що по поводу віденської політики менери перегризлися в товариствах, що Романчук викинув Барвінського з Нар[одної] ради, а Барв. хоче знов відкись викинути Романчука і т. д. По смерті Огон[овського] Барв. порядує в „Просвіті”. В Тов. Шевченка, як чую, хочуть зробити головою Грушевського. Інтересно, що на кафедрі по Огон. університет думає запросити Житецького або Дашкевича. Впрочім, не знаю докладно, чи се думка університету, чи також Барвінського. Мої шанси з доцентурою стоять досить добре, а може бути, що мене зроблять навіть суплентом по Огоновським; се виджу з того, що всі професори плачуть на те, чому я подався на викладання історії літератури і етнографії, а не на граматику”.

Він повний віри у перемогу! Після ударів, які наносила йому доля останнім часом, йому і дружині посміхнулося щастя, виглянувши на хвилину з-за хмар галицького неба.

14 грудня 1894 року на черговому засіданні Сенату філософського факультету ще раз піднято питання габілітації Івана Франка. Несподівано А. Каліна заявив, що у Львівському університеті нема спеціалістів, які могли б оцінити праці Івана Франка, а тому, за пропозицією Каліни, у протоколі засідань з'явився наступний пункт (ДАЛО, ф. 26, оп. 7, спр. 228, арк. 19):

„1. Тому, що у нашому університеті немає професора фахівця, просити високе міністерство призначити д-ра Третяка, професора Краківського університету, для проведення габілітації кандидата у нашому університеті.

2. Просити також професора Ягича з Відня, щоб висловив свою думку про габілітаційну працю кандидата”.

Під протоколом підписалося 15 членів Сенату: Каліна, Дембовський, Л. Фінкель, І. Шараневич, І. Закшевський, Войцехівський, Скурський, Ляхович, Кадій, д-р Юзеф Пузина, Цвіклінський, Р. Піляг, Кручкєвич, Радзішевський, Раціборський.

Але це не хвилює Івана Франка. В нього — важливіші справи. Він твердо вірить у справедливість. Тим більше, що на засіданні, яке відбулося 20 грудня, було вирішено, що запрошувати професорів Ягича і Третяка не потрібно.

У протоколі засідання колеги професорів філософського факультету Львівського університету, на якому розглядалися зміни в складі комісії для габілітації І. Франка (Там само, арк. 24), сказано: „Професор

Войцеховський пропонує, щоб ухвалу, прийняту 14 ц. м. про габілітацію д-ра Франка переглянути.

Прийнято за винятком професора Р. Пілята.

Професор Войцехівський пропонує, щоб відмінити рішення про запрошення професорів Третяка і Ягича на габілітацію, в зв'язку з тим, що в складі факультету є досить сил, щоб провести цю габілітацію.

Вирішено, за винятком професорів Пілята, Грушевського і Фінкеля.

Професор Фінкель пропонує, щоб запросити через міністерство професора Третяка на колоквиум і пробну лекцію.

Пропозицію не прийнято. За неї голосували професори Фінкель і Закревський.

Професор Войцеховський пропонує габілітацію доручити первісній комісії.

Вирішено, за винятком голосів професорів Фінкеля, Пілята і Закревського.

Професор Пілят заявляє, що вибуває з комісії.

Професор Каліна пропонує обрати в склад габілітаційної комісії професора Войцеховського.

До цієї комісії одноголосно обрано професора Войцеховського".

Далі підписи: Скурський, Каліна, Дембіковський, Л. Фінкель, І. Шараневич, І. Закревський, А. Реман, д-р Юзеф Пузина, Войцехівський, Цвіклінський, Р. Пілят, Кручкевич, Дуніковський. І дата: 20 грудня 1894 р.

Не могли дійти згоди, кому оцінювати. Зрештою, це дрібниці. Ольга Франко настільки переконана в перемозі свого чоловіка, що навіть почала шукати нове помешкання, у якому був би окремий робочий кабінет для пана професора Львівського університету.

ЗМІСТ

Розділ I	ПЕРШИЙ ПРИЇЗД	5
Розділ II	ПЕРЕД ОДРУЖЕННЯМ	37
Розділ III	ОДРУЖЕННЯ	70
Розділ IV	1887 РІК	97
Розділ V	З ВЕРШИН І НИЗИН	131
Розділ VI	У НАЙМАХ	167
Розділ VII	ТРЕТІЙ АРЕШТ	197
Розділ VIII	В ПОТІ ЧОЛА	243
Розділ IX	УГОДА	298
Розділ X	ЧЕРГОВІ КЛОПОТИ 1891 РОКУ	345
Розділ XI	АСПІРАНТУРА	382
Розділ XII	УСПІХ	430
Розділ XIII	УДАР ЗА УДАРОМ	480

Автори висловлюють щиру вдячність
благодійному фондові „Самодопомога”,
зокрема його голові пану Зінонові Котику,
а також Василю Бакальцю, Степанові Давимуці,
Надії Моцьо, Михайлові Лучці
та всім, хто причинився до виходу в світ
книги „В поті чола”

ЕСЕЇСТИЧНЕ ВИДАННЯ

Роман ГОРАК, Ярослав ГНАТІВ

ІВАН ФРАНКО

КНИГА ШОСТА

В ПОТІ ЧОЛА

Літературний редактор

Тереза Угрин

Технічний редактор

Надія Стахур

Здано на складання 16.05.2005. Підписано до друку 28.09.2005.

Формат 70×100/16. Папір офс. Офс. друк. Гарнітура Akademy.

Умови. друк. арк. 42,9. Умови. фарбо-відб. 43,8. Обл. вид. арк. 32,6.

Зам.

Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка
79000, м. Львів, вул. Дорошенка, 41.

Іван Франко, 1890 р.

Ольга Хоружинська,
дружина Івана Франка

Іван Франко і Ольга Хоружинська в день одруження, 1886 р.

Марія Іванівна Хоружинська

Федір Васильович Хоружинський

Родина Хоружинських.

У першому ряду зліва направо: Микола та Олексій.

У другому ряду зліва направо: Марія, Марія Іванівна Хоружинська,
Олександра (Ігнатович), Антоніна (Трегубова).

Внизу — Іван та Ольга (Франко). 1869 р.

Марія Іванівна Хоружинська

Марія Хоружинська, сестра Ольги Франко

Ольга Хоружинська з сестрою Антоніною, 1885 р.

Олександра Федорівна
Хоружинська-Ігнатович

Єлисей Кипріянович
Трегубов

Катерина Трегубова (стоїть), Олександра Хоружинська
та Настя Хойнацька з дітьми. 25 серпня 1893 р., м. Київ

Родина Ігнатовичів. Зліва направо: Юрій Ігнатович,
Настя Хойнацька, Ольга Ігнатович, Катерина Трегубова,
Олександра Хоружинська-Ігнатович, Володимир Ігнатович

Катерина Трегубова та Олександра Хоружинська-Ігнатович
з чоловіком Віктором Володимировичем Ігнатовичем
та дітьми (зверху вниз) Ольгою (нар. 22.07.1900 р.),
Володимиром (нар. 22.11.1895 р.) та Юрієм (нар. 17.10.1901 р.)
2 серпня 1908 р.

Андрій і Тарас Франки.
Світлина подарована Ігнатовичам
12 грудня 1891 р. Ольгою Франко

ЗОВЪ

Выходитъ два раза на мѣсяцъ, каждыя 1-ого и 15-ого.

Редакція „Зовъ“ въ каменницѣ подлѣ ч. 18. улица Галицка.

За инсераты платитъ ся по 5 кр. бѣдъ одной строчки.

Пренумерата выносятъ: на цѣлѣый рѢКЪ 4 зр., на повѣтъ року 2 зр., на четвертъ року 1 зр.

На вселеновѣмъ паперѣ: на цѣлѣый рѢКЪ 4 зр. 60 кр., на повѣтъ року 2 зр. 30 кр.

ПИСЬМО ЛИТЕРАТУРНО-НАУКОВЕ ДЯ РУСКИХЪ РОДИНЬ.

МАРТА БОРЕЦКА.

III.

Эъ высокого мѣстца Вадимового узрѣла Марта рѡсѣный тысячи утѣкающихъ воиновъ Новгородскихъ, а посередѣ нихъ вѣдъ, обставленный хоругвами — такъ бо въ давнѣйшихъ вѣкахъ возили Новгородцѣ тѣла убитыхъ полководцевъ.

Мовчане мужѣвъ и старцевъ въ Великомъ городѣ выдавало съ страшнѣйше, нѣжкѣ плачь малодушныхъ женьщинъ... По хвилѣ тяжелой рѡвпуки вступила ановѣ въ Марту давнѣйша сила духа, и она казала бѣдчинити Московску браму. Утѣкающѣ не смѣли авитись передѣ народомъ, но укрывались по домахъ. Вѣдъ приближавъ

окомъ недосѣдженѣй ряды неприятельскѣ заиграли тѣсно широко рѡвнину. Мы видѣли князя Московского на бѣломѣ кони; видѣли, якъ онѣ росставлялъ полки и указувать своимъ блескучимъ мечемъ на Новгородске сердце: на хоругвь отчины; бѣчили князя Холмского, якъ онѣ поступавъ въ сильнымъ бѣдѣломъ, пробѣ насъ окружити... Мирославъ давъ росказъ, и Пенска стража въ Дмитрѣемъ Сильнымъ къинулась ему на встрѣчу. Вѣроломный!... Бще воины въ надѣ Онеги и Волхона не могли заняти горбѡвъ Шелонскихъ, а вже мечъ Обраца обогривъ ся кровью нашей дружины. Мирославъ, палаючи истерпѣивостею, летѣвъ туда на бѣстрѡмъ своихъ кони... Мы глынули — и хоругвы Новгородскѣ вже розвѣвлялись на горахъ, а борцѣ въ надѣ Волхона пѡднесли

Сестри Дегени —
Наталія та Марія

Володимир Качала

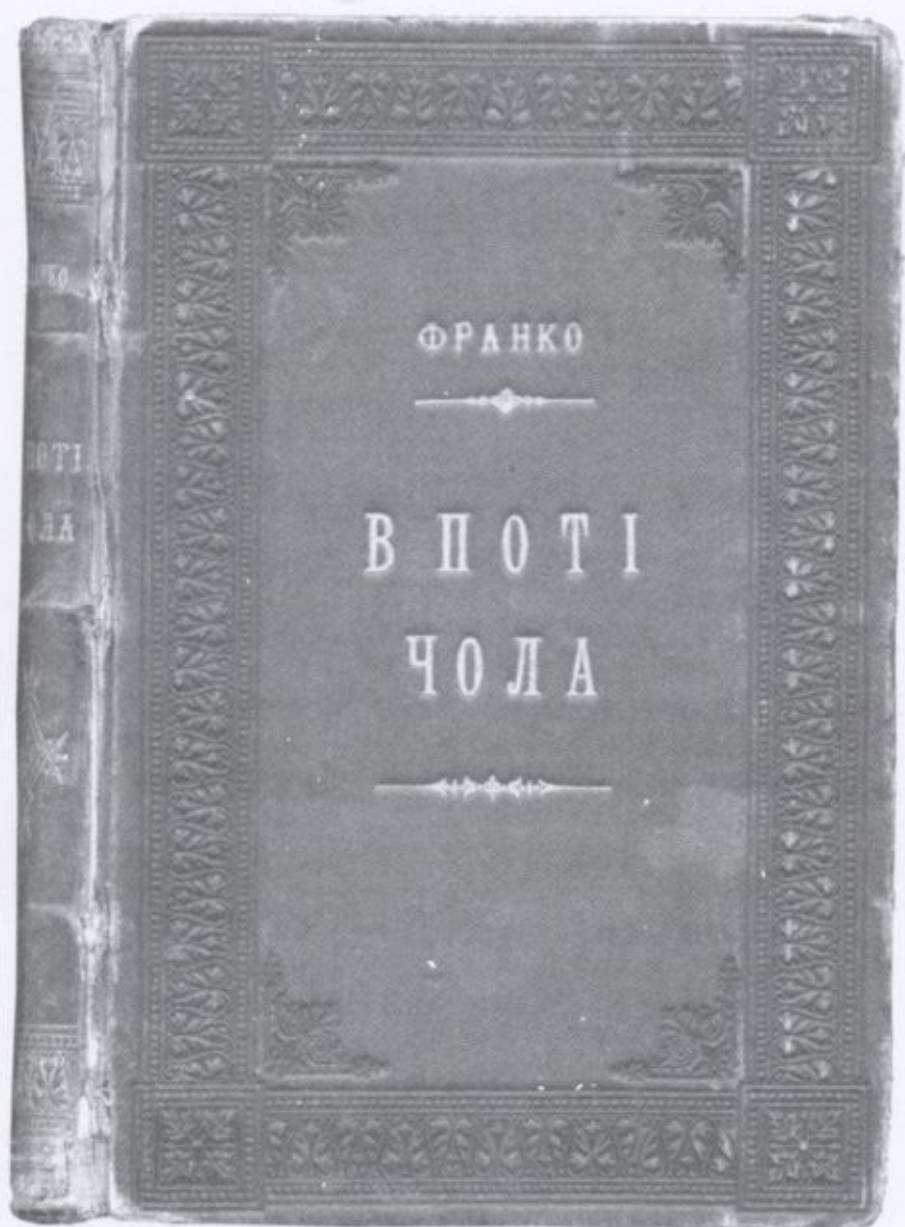

Павло Житецький

Гнат Житецький

ФРАНКО

В ПОТІ
ЧОЛА

*Щираму Панагольови
Ольги Маму
улюбленій Я. Франку*

В ПОТІ ЧОЛА.

ОБРАЗКИ

в життя робучого люду.

НАПИСАВ

ІВАН ФРАНКО.

ЛЬВІВ 1890.

Накладом Ольги Франкової.

З друкарні Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Іван Франко серед працівників редакції "Кур'єра Львівського", 1896 р.

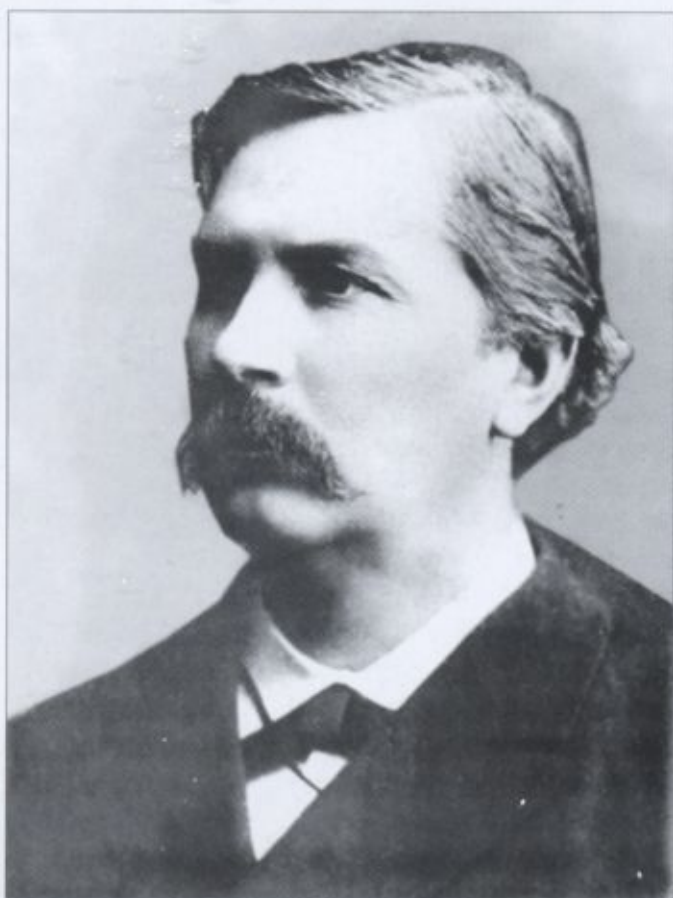

Світлина Яна Каспровича
з дарчим надписом Іванові Франку, 1908 р.

Ян Каспрович, 1920 р.

Микола Лисенко

Ватрослав Ягич

Осипа Олеськова

Василь Щурат

